

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

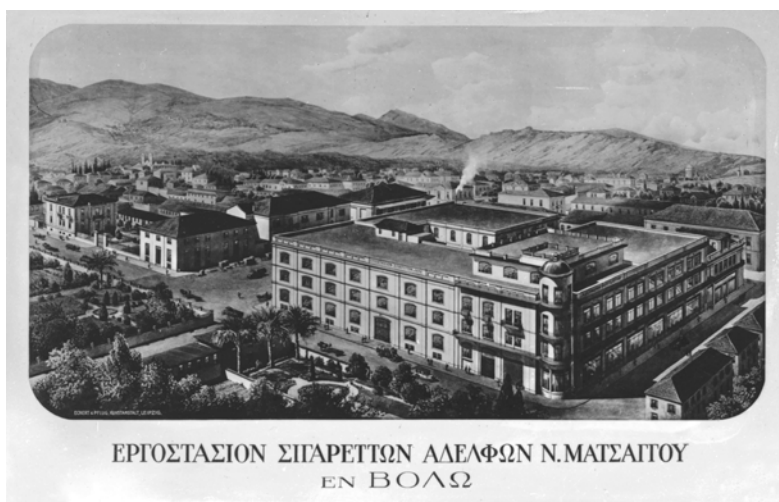
ΚΑΙ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θανάσης Μπέτας

“Καπνοβομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω, 1918-1972”.
Εργασία και επιβίωση στο Βόλο

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Χριστίνα Αγριαντώνη

ΒΟΛΟΣ 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η έρευνα αυτή έχει συγχρηματοδοτηθεί από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από ελληνικούς εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος "Εκπαίδευση και Δια βίου Μάθηση" της Ειδικής Υπηρεσίας Διαχείρισης .
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω Ευρωπαϊκών Κοινωνικών Πόρων.

This research has been co-financed by the European Union (European Social Fund – ESF) and Greek national funds through the Operational Program "Education and Lifelong Learning" of the National Strategic Reference Framework (NSRF) - Research Funding Program: Heracleitus II. Investing in knowledge society through the European Social Fund.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	vi
Εισαγωγή	1

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο. Η πόλη του Βόλου	21
i. Όψεις της βολιώτικης κοινωνίας στην ελληνική ιστοριογραφία	21
ii. «Πλείστα βιομηχανικά εργοστάσια άριστα λειτουργούντα υπάρχουν εν Βόλω...»	26
iii. Η ανάπτυξη μιας «εργατούπολης»	33
iv. Η μεταπολεμική παρακμή της βιομηχανικής πόλης	35
Κεφάλαιο 2^ο. Ο καπνός. Η πρώτη ύλη της καπνοβιομηχανίας	47
i. Η διεθνής αγορά του καπνού πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	49
ii. Οι «δρόμοι» του καπνού. Από τα καπνοχώραφα στις καπναποθήκες και από εκεί στου Ματσάγγου	54
α. Η χωρική επεξεργασία	56
β. Ο τόπος των καπνομάγαζων	61
Κεφάλαιο 3^ο. Η χειροποίητη παραγωγή καπνιστικών προϊόντων κατά το 19^ο-αρχές 20^{ου} αιώνα	66
i. Το διεθνές πλαίσιο	66
ii. Ο κλάδος της σιγαροποιίας στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ου αιώνα	72
iii. Οι Έλληνες σιγαροποιοί	84
iv. Η διαδικασία παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων	89
Κεφάλαιο 4^ο. Η εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας στις αρχές του 20ου αι.	94
i. Το διεθνές πλαίσιο	94

ii.	«Ο στρατός εν επιφυλακή...». Το «τέλος» των Ελλήνων σιγαροποιών και η αυγή του μηχανοποίητου τσιγάρου	97
iii.	«Εργάτας αντιπειθαρχικούς...». Μια απεργία στα εργοστάσια σιγαροποιίας της Θεσσαλονίκης το 1918	105
iv.	Από τα δημόσια καπνοκοπτήρια στις καπνοβιομηχανίες. Στον «απόηχο» της εκμηχάνισης	109

Κεφάλαιο 5^ο. Ο κλάδος της βιομηχανίας τσιγάρων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα	114
i. Ο κλάδος της βιομηχανίας τσιγάρων διεθνώς	115
ii. Οι βιομηχανίες τσιγάρων στην Ελλάδα	122

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 6^ο. Ιστορία της επιχείρησης (1890-1972)	129
i. Ν. Ματσάγγος. Από το εμπόριο καπνού στην καπνοβιομηχανία, 1890-1926	129
ii. Ομόρρυθμος Εταιρεία Αφών Ματσάγγου, 1926-1956	139
iii. Χωρίς τους ιδρυτές... Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, 1942-1956	144
iv. Περίοδος κρατικού παρεμβατισμού, 1956-1972	152
α) Υπό αναγκαστική διαχείριση, 1957-1960	152
β) Από την Σ.Ε.Κ.Ε. Α.Ε. και την Κοινοπραξία Δημοσίου-Α.Τ.Ε-ΣΕΚΕ, στην ιδιοκτησία της Ε.Τ.Β.Α., 1960-1972	156
Κεφάλαιο 7^ο. Τόποι προέλευσης του εργατικού δυναμικού	167
i. Αναζητώντας τους ανθρώπους: μητρώα και δελτία προσωπικού	167
ii. Το εργατικό δυναμικό σε αριθμούς	169
iii. Τόποι προέλευσης των εργατών και των εργατριών	176
α. Βόλος και Πήλιο	186
β. «Στο Βόλο βρέθηκαν μικρό κορίτσι μετά τη μικρασιατική καταστροφή...». Το προσφυγικό εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου	191

Κεφάλαιο 8°. Ηλικία	196
i. Ηλικία πρώτης εισόδου στο εργοστάσιο	196
ii. Η παιδική εργασία	199
iii. Γυναίκες και ηλικία πρώτης εισόδου στο Ματσάγγο πριν τον πόλεμο	205
iv. ...μεταπολεμικά. «Οι εργάτριες του Ματσάγγου είναι το πιο ζωντανό κομμάτι της πόλης μας...»	212
v. Ηλικία πρώτης εισόδου ανδρών στο Ματσάγγο πριν και μετά τον πόλεμο	219
 Κεφάλαιο 9°. Διάρκεια παραμονής στην εργασία και αιτίες αποχώρησης από αυτή	226
i. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του ζητήματος της «φυγής» από το εργοστάσιο στην Ελλάδα	226
ii. «Η πρόσληψις της εργάτριας Κ. Α. είναι προσωρινή και έκτακτος...».	
Έκτακτη και προσωρινή απασχόληση στο εργοστάσιο	230
iii. Σταθερή και διαρκής απασχόληση στο εργοστάσιο	236
α) Άνδρες με σταθερή απασχόληση	238
β) Γυναίκες με σταθερή απασχόληση	242
iv. Περιοδική απασχόληση στο εργοστάσιο	249
α. Περιοδική απασχόληση και αιτίες φυγής από το εργοστάσιο την περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής	253
β. Περιοδική απασχόληση και αιτίες αποχώρησης από το εργοστάσιο στη μεταπολεμική εποχή	259
γ. Αποχωρήσεις και απολύσεις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960	262

Κεφάλαιο 10°. Αναζητώντας εργασία στο Ματσάγγο σε περιόδους ανεργίας και αυταρχισμού. Η διαμόρφωση της αγοράς εργασίας στο μεταπολεμικό Βόλο	275
i. 'Διαδρομές' ανθρώπων προς το εργοστάσιο και κοινωνικά δίκτυα στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου	277
ii. Κράτος και αγορά εργασίας στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου	286
iii. «Προσλαμβάνοντες το υπό εξωρίας και ανανήψαν προσωπικό σας...». Εργασία, «τάξη», και κοινωνική «αρμονία» μετά τον εμφύλιο	294
iv. Ανεργία, υποαπασχόληση και το εργοστάσιο	297
Κεφάλαιο 11°. Η οργάνωση της εργασίας και η αμοιβή της	300
i. Καταμερισμός εργασίας, τεχνολογία και φύλο	300
ii. Το εργοστάσιο: οι χώροι εργασίας	306
iii. Τμήματα εργασίας και ειδικότητες στο Μεσοπόλεμο	308
iv. Η ανασυγκρότηση της εργασιακής διαδικασίας μεταπολεμικά	310
v. Η αμοιβή της εργασίας	335
α) Μεσοπόλεμος	335
β) Μεταπολεμικά	340
Κεφάλαιο 12°. Η εργατική διαμαρτυρία	357
i. Οι πρώτες μεταπολεμικές απεργίες στο Βόλο	358
ii. Η εργατική διαμαρτυρία σε περιόδους αυταρχισμού. Η δεκαετία του 1950	360
iii. Τα εργατικά σωματεία του Ματσάγγου	367
iv. Αιτήματα και διεκδικήσεις στη δεκαετία του 1960	375
v. «Κοιτούσαμε να κάνουμε τη μέρα μας πιο ευχάριστη...» Ανεπίσημες μορφές αντίδρασης και διαμαρτυρίας	383

Κεφάλαιο 13^ο. Πέρα από το εργοστάσιο... Η οικογένεια, συνθήκες διαβίωσης και όψεις της καθημερινής ζωής κατά τη μεταπολεμική περίοδο	386
I. Οικογενειακή κατάσταση και διάρθρωση οικογενειών του προσωπικού	386
II. Τόποι κατοικίας και συνθήκες διαβίωσης στις εργατικές γειτονιές	394
III. Η γειτονιά... Μορφές και τόποι κοινωνικότητας	403
Επίλογος	417
Πηγές και Βιβλιογραφία	426

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς και επίμοχθης προσπάθειας. Πότε ακριβώς μου προκλήθηκε η ιδέα και η ανάγκη να ασχοληθώ με τα ζητήματα που καταπιάνεται αυτή η διατριβή είναι πράγματι δύσκολο να το προσδιορίσω χρονικά. Η πόλη που μεγάλωσα, οι γειτονιές της και ο κόσμος της, κόσμος στη μεγάλη του πλειοψηφία της εργασίας και της βιοπάλης, μάλλον επέδρασαν σημαντικά στην απόφασή μου να επιχειρήσω να διερευνήσω ορισμένες πτυχές της ιστορίας των εργατικών στρωμάτων της.

Το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, καθώς με δέχτηκε το 2003 στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας, μου έδωσε την ευκαιρία και μου έδειξε τον τρόπο να προσπαθήσω να υλοποιήσω αυτή την ιδέα. Στην Έφη Αβδελά, μέλος της τριμελούς επιτροπής αυτής της διατριβής, θα ήθελα να εκφράσω τις ολόθερμες ευχαριστίες μου για όλα όσα μου πρόσφερε κατά διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών εκεί, για την ενθάρρυνση, την εμπιστοσύνη και την εποικοδομητική της κριτική από τότε μέχρι και σήμερα. Ο Χρήστος Λούκος, επίσης δάσκαλός μου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και μέλος της τριμελούς επιτροπής, εκτός των άλλων, μου εμφύσησε το ξεχωριστό ενδιαφέρον του για την αξία του αρχείου. Τον ευχαριστώ για την ευγένειά του και τον πάντοτε «ζεστό» του λόγο.

Η διατριβή εκπονήθηκε από το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Ευχαριστώ όλες και όλους –το διδασκαλικό προσωπικό, τους μεταπτυχιακούς φοιτητές και φοιτήτριες, τους συνυποψήφιους διδάκτορες- για τις συναντήσεις και τις συζητήσεις και γενικότερα για το ενδιαφέρον επιστημονικό περιβάλλον του τμήματος. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στην επιβλέπουσα καθηγήτρια αυτής της διατριβής, την Χριστίνα Αग्रιαντώνη. Αρχικά, για την εμπιστοσύνη την οποία μου έδειξε αναλαμβάνοντας την επίβλεψή της. Δίχως την αδιάλειπτη και αμέριστη συμπαράστασή της, την αυστηρή πολλές φορές αλλά δίκαιη κριτική της, η διατριβή ίσως να μην είχε ολοκληρωθεί. Την ευχαριστώ για όλα.

Η Λήδα Παπαστεφανάκη, η Μαρία Ρεντεντζή, η Melinda Plastas, ο Huub Santers και ο Marcel Van der Linden διάβασαν κατά καιρούς, για διάφορους λόγους, αποσπάσματα αυτής της εργασίας. Η ενθάρρυνσή τους και οι παρατηρήσεις τους υπήρξαν πολύτιμες. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Marcel Van der Linden και το Διεθνές Κέντρο Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ για την ευκαιρία που μου έδωσε να εργαστώ το καλοκαίρι του 2014 εκεί στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Erasmus Plus, διευρύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις οπτικές μου γύρω από αυτή τη μελέτη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ηράκλειτος II για τη χρηματοδότηση της εκπόνησης της διατριβής και το Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Δήμου Βόλου για τη συνεργασία και τη φιλοξενία. Όλους τους ανθρώπους, τέλος, που συνάντησα σε αρχεία, βιβλιοθήκες, ερευνητικά κέντρα εντός και εκτός Ελλάδας, καθώς επίσης και όλους εκείνους και όλες εκείνες που δέχτηκαν να συνομιλήσουν μαζί μου και να μου εκμυστηρευτούν τις δικές τους μαρτυρίες γύρω από ζητήματα που πραγματεύτηκε αυτή η εργασία.

Είναι δύσκολο να εκφραστούν σε αυτές τις γραμμές η ευγνωμοσύνη που νοιώθω για την οικογένειά μου και για φίλους που μοιράστηκαν μαζί μου αγωνίες, άγχη και προβληματισμούς. Στην οικογένειά μου, στους παρόντες και στους απόντες, στα αδέρφια μου Φανή Μπέτα και Νίκο Μαριτσούδη, οι ευχαριστίες συνοδεύονται μαζί με την αγάπη μου. Ο Χρήστος Στεφανόπουλος, ο Νίκος Παναγιώτου και ο Γιάννης Μαυρουδάκης ήταν εκεί πριν και θα είναι και μετά. Τους ευχαριστώ.

Τη σύντροφό μου τέλος, Εύη Γεωργούλα και τους μικρούς μας Γιάννο και Δαμιανό τους ευχαριστώ, γιατί με ωθούν με το χαμόγελό τους να πηγαίνω μακρύτερα από εκεί που μπορώ να φτάσω.

Εισαγωγή

Η ιστορία της εργασίας, όπως παρατηρεί ο Marcel Van der Linden, ως συνιστώσα της κοινωνικής ιστορίας, φαίνεται πως τις δύο τελευταίες δεκαετίες –παρά τις αντίθετες εκτιμήσεις και την αμφισβήτηση που έχει δεχτεί ως αυτόνομη ιστορική θεματική και παρά την ποσοτική μείωση των σχετικών εργασιών - προσελκύει εκ νέου τη διεθνή ιστοριογραφία ανοίγοντας νέες θεματικές, θέτοντας καινούρια ερωτήματα, αναζητώντας νέες κατευθύνσεις. Παρατηρείται ένα γεωγραφικό άνοιγμα του πεδίου των ενδιαφερόντων της και έξω από το δυτικό κόσμο, μια τάση να συμπεριλάβει στους κόλπους της πεδία και θεματικές που μέχρι πρότινος αγνοούνταν ή παραμελούνταν.¹ Μέσα από μια σειρά μελετών διαφαίνεται παράλληλα πως επιχειρείται να προσεγγιστούν τα υποκείμενα μέσα στο ιστορικό τους πλαίσιο και να ριχτεί φως στις κοινωνικές τους σχέσεις αναδεικνύοντας έτσι την πολιτική τους σημασία.²

Η μελέτη των εργασιακών σχέσεων εντός του χώρου εργασίας, ο τρόπος με τον οποίο αυτές συγκροτούνταν και νοηματοδοτούνταν από τους εργάτες και τις εργάτριες είναι ζητήματα που δεν βρέθηκαν στο επίκεντρο της ελληνικής ιστοριογραφίας με αποτέλεσμα «οι άνθρωποι σε αυτές τις σχέσεις», όπως επισημάνθηκε πρόσφατα, «να μένουν εν πολλοίς απέξω».³ Ωστόσο, πρόσφατες μελέτες και διατριβές, οργάνωση συνεδρίων καθώς και ερευνητικά προγράμματα

¹ Marcel Van der Linden, *Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History*, Brill Academic Publisher, 2008.

² Τα τελευταία χρόνια μια σειρά διεθνών συνεδρίων μαρτυρά αυτή την τάση. Ενδεικτικά αναφέρουμε: «International Conference in Labouring Feminism and Gendering Working Class History», Τορόντο 29 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2005. Το πρώτο συνέδριο με θέμα την ιρανική εργατική ιστορία οργανώθηκε στο Διεθνές Κέντρο Κοινωνικής Ιστορίας στο Άμστερνταμ το 2003. Βλ. Tourai Atabaki και Marcel van der Linden (επιμ.), «Twentieth-Century Iran: History from Below», ειδικό αφιέρωμα στο *International Review of Social History*, 48 (2003), σ. 353-455. Επίσης διεθνές συνέδριο με θέμα «Working in the Ottoman Empire and in Turkey» πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 11 και 13 Νοεμβρίου 2011. Για μια αναλυτική επισκόπηση της διεθνούς ιστοριογραφίας της ιστορίας της εργασίας και των «προσανατολισμών» της τα τελευταία πενήντα χρόνια βλ. Joan Allen, Alan Campbell, Eric Hobsbawm, John McIlroy, *Histories of Labour: National and International Perspectives*, Merlin Press, Pontypool 2010. Ειδικότερα για μια ανασκόπηση της ιστορίας της εργασίας εκτός Ευρώπης και Β. Αμερικής, καθώς επίσης για μια διεξοδικότερη ανάλυση του όρου 'Global Labour History', βλ. Marcel van der Linden «Labour History Beyond Borders», στο Joan Allen, Alan Campbell, Eric Hobsbawm, John McIlroy (επιμ.), *ό.π.*, σ. 353-383.

³ Έφη Αβδελά, «Η ιστορία της εργασίας ενηλικιώνεται στην Ελλάδα;», *Μνήμων* 31 (2010), σ. 314-324.

σε ελληνικά πανεπιστήμια με θεματικό κέντρο την ιστορία της εργασίας, δίνουν την αίσθηση πώς ζητήματα που αφορούν τη μελέτη των εργατικών στρωμάτων συνεχίζουν να απασχολούν και να προκαλούν την ιστορική έρευνα.⁴ Η αξιοποίηση των αρχείων βιομηχανικών επιχειρήσεων που άρχισε στην Ελλάδα τις δύο τελευταίες δεκαετίες έδωσε τη δυνατότητα να αναδειχθούν όψεις της εργασίας, η εργασιακή διαδικασία και ο καταμερισμός της εργασίας στους χώρους της παραγωγής.⁵ Η παρούσα μελέτη στρέφει το βλέμμα της στον κλάδο της ελληνικής καπνοβιομηχανίας, εστιάζοντας στην Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου που λειτούργησε στο Βόλο στα 1890-1972. Σκοπός της είναι να διερευνήσει και να αναδείξει όψεις της εργασίας στο πλαίσιο αυτής της βιομηχανικής επιχείρησης.

Ο όρος «καπνοβιομηχανία» που συναντάται σε ιστορικές πηγές στην Ελλάδα και στην ελληνική ιστοριογραφία περιλαμβάνει το σύνολο των εργατών στη βιομηχανία καπνού, ανεξάρτητα εάν επρόκειτο για τον κλάδο της εμπορικής επεξεργασίας του ή της παραγωγής τσιγάρων. Κάτω από τον ευρύ αυτόν όρο συνυπάρχουν οι δύο κλάδοι, χωρίς να καθίστανται πολλές φορές διακριτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Παρόλο που η εμπορική επεξεργασία του καπνού και η σιγαροποιία έχουν κοινά σημεία αναφοράς και σε αρκετές περιπτώσεις ανέπτυξαν σχέσεις αλληλεξάρτησης, οι διαφορές μεταξύ τους ήταν έντονες και ουσιαστικές και τους καθιστούσαν διαφορετικούς σε πολλαπλά επίπεδα: στην πρώτη ύλη που χρησιμοποιούσαν, στη γεωγραφική τους κατανομή, στις αγορές που απευθύνονταν τα προϊόντα τους, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας των εργαζομένων, όπως επίσης στις διεκδικήσεις τους.

⁴ Λήδα Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, Συνέδριο «Ιστορία της εργασίας» οργάνωσε το περιοδικό *Ιστορεΐν* στην Αθήνα, 20-21 Μαΐου 2011, ενώ ερευνητικό πρόγραμμα Πυθαγόρας II του τμήματος ΙΑΚΑ του Παν/μιου Θεσσαλίας με θέμα «Η διαμόρφωση των εργατικών στρωμάτων στο Βόλο, 1880-1960», πραγματοποιήθηκε στα 2005-2007.

⁵ Για την αξιοποίηση και τη χρήση των αρχείων βιομηχανικών επιχειρήσεων βλ. σχ. «Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης», *Τετράδια Εργασίας* (21), Αθήνα 1998. Για μελέτες που έχουν βασιστεί σε αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων βλ. Λ. Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία... ό.π.*, Χριστίνα Αγγριαντώνη-Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, Μαργαρίτα Δρίτσα, *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830-1990*, Τροχαλία, Αθήνα 1995, Βάσω Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή, Κέα 1994, Βάσω Θεοδώρου-Χρήστος Λούκος, *Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και Υφαντήριο Ε. Λαδόπουλου Υιών εν Σύρω»*, Αθήνα 1996.

Η ελληνική σιγαροποιία δεν αναπτύχθηκε ποτέ σε τέτοιο βαθμό, ώστε να παίξει σημαίνοντα ρόλο στην οικονομία της χώρας, όπως συνέβη με τον κλάδο της επεξεργασίας του καπνού, που αποτελούσε από τις αρχές του 20ου αιώνα το υπ' αριθμόν ένα εξαγωγίμο προϊόν. Αντίθετα, η σιγαροποιία αναπτύχθηκε μέσα στα στενά πλαίσια μιας ελαφράς βιομηχανίας που απευθυνόταν στην εσωτερική κατανάλωση. Παρά τις μικρές οικογενειακές κυρίως επιχειρήσεις που είχαν δημιουργηθεί, δεν υπήρξε στην Ελλάδα ένας σημαντικός βιοτεχνικός τομέας παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων, με αποτέλεσμα οι σιγαροποιοί να μην αναπτύξουν μια ισχυρή επαγγελματική παράδοση (όπως συνέβη σε χώρες του εξωτερικού), η οποία θα ενίσχυε το ρόλο και τη διαπραγματευτική τους ικανότητα στις νέες εργασιακές σχέσεις που θα διαμορφώνονταν με την εκμηχάνιση.

Η ευρεία εκμηχάνιση του κλάδου στις αρχές της δεκαετίας του 1920 εξουδετέρωσε πολύ γρήγορα τη συνδικαλιστική δύναμη των σιγαροποιών. Αντίθετα με τους καπνεργάτες, οι οποίοι είχαν καθιερωθεί ως επαγγελματική δύναμη και ανέπτυξαν έντονη συνδικαλιστική δράση, οι σιγαροποιοί δεν αποτέλεσαν πρωτοπορία του εργατικού κινήματος. Όλα αυτά φαίνεται πως αποτέλεσαν ορισμένες από τις βασικές αιτίες που η σχετική ελληνική ιστοριογραφία εστίασε στον έναν από τους δύο κλάδους του καπνού, δηλαδή στο χώρο της εμπορικής επεξεργασίας και στους καπνεργάτες, αφήνοντας σε μεγάλο βαθμό στο περιθώριο τον κλάδο της σιγαροποιίας και τους σιγαροποιούς.

Σε αυτή τη μελέτη εστιάζω στον κλάδο της παραγωγής τσιγάρων και επικεντρωνόμαστε στο χώρο της εργασίας και στους βασικούς φορείς της, δηλαδή στους εργάτες και στις εργάτριες, μέσα από τη μελέτη του αρχείου της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Ποιοι ήταν οι άνθρωποι που εργάστηκαν εκεί; Από πού προέρχονταν; Σε τι ηλικία αναζητούσαν εργασία και πόσο παρέμεναν σε αυτήν; Ποια ήταν η οικογενειακή τους κατάσταση, που διέμεναν στην πόλη και κάτω από ποιες συνθήκες; Στη μελέτη παρακολουθώ επίσης τις επιχειρηματικές στρατηγικές των ανθρώπων και των φορέων που βρίσκονταν πίσω από το εργοστάσιο, αναφορικά με τις επενδύσεις σε κτιριακό, μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό και με την οργάνωση της εργασίας. Το ζήτημα των επιπτώσεων που έχουν στην εργασία οι τεχνολογικές και οργανωτικές μεταβολές αποτέλεσε επίσης ένα από τα βασικά ερωτήματα της μελέτης.

Ο εκσυγχρονισμός του εργοστασίου κατά το Μεσοπόλεμο, με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας στο χώρο της παραγωγής, υπήρξε καταλυτικής σημασίας για την ανάπτυξη και την πρόοδό του. Η επιχείρηση συγκαταλέγεται στο τέλος της δεκαετίας του 1930 μεταξύ των τριών μεγαλύτερων βιομηχανιών τσιγάρων της χώρας. Η επέκτασή της, ωστόσο, δεν στηρίχθηκε μόνο στο μετασχηματισμό των μέσων αλλά και στο μετασχηματισμό της οργάνωσης της παραγωγής: τη μετάβαση, δηλαδή, από τη μικρή βιοτεχνία χειροποίητων τσιγάρων στο εργοστασιακό σύστημα. Πώς επέδρασε η τεχνολογία και η εκμηχάνιση της παραγωγής στην οργάνωση και στον καταμερισμό της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου; Ποιοι εργάστηκαν στα μηχανήματα και τι ρόλο είχαν; Ο τεχνολογικός εξοπλισμός έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση των επαγγελματικών ειδικοτήτων που υπήρχαν στο εργοστάσιο;

Το υλικό μου, τέλος, επέτρεψε να επιχειρήσω σε αρκετές περιπτώσεις τη μικροϊστορία των υποκειμένων, να θέσω στο επίκεντρο της ανάλυσης τους ανθρώπους του εργοστασίου, αλλά και τον «κόσμο της επιχείρησης», προσεγγίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο πτυχές της ανθρώπινης εργασίας, των επιχειρηματικών και οργανωτικών επιλογών. Αυτό όξυνε το ενδιαφέρον επίσης γύρω από το ζήτημα της εργατικής υποκειμενικότητας, του τρόπου δηλαδή που οι εργάτες και οι εργάτριες βίωσαν την εργασιακή εμπειρία. Προκειμένου να το προσεγγίσω κατέφυγα στην χρήση των προφορικών μαρτυριών.⁶ Αναγνωρίζοντας πως οι προφορικές μαρτυρίες χρήζουν ιδιαίτερης θεωρητικής και μεθοδολογικής επεξεργασίας είναι απαραίτητο να σταθώ με συντομία σ' αυτές.

Οι προφορικές μαρτυρίες έχουν θέση σε αυτή τη μελέτη για να μας αφηγηθούν τις αναμνήσεις των υποκειμένων που βίωσαν την καθημερινότητα στο χώρο εργασίας. Οι μαρτυρίες χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με άλλες πηγές και αντιπαρατίθενται τις περισσότερες φορές με τα τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της επιχείρησης. Μέσα από αυτόν το συνδυασμό επιχείρησα να εισάγω στη

⁶ Χρησιμοποίησα συνολικά στην εργασία δεκατέσσερις μαρτυρίες. Δώδεκα προέρχονται από πρώην εργάτριες του Ματσάγγου που εργάστηκαν κατά τη μεταπολεμική εποχή. Οι μαρτυρίες αυτές, μαζί με άλλες τέσσερις, είναι προϊόν επιστημονικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Π.Θ, με επικεφαλής την Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, στο Βόλο την περίοδο 2003-2004. Οι απομαγνητοφωνημένες αυτές μαρτυρίες βρίσκονται στο Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Βόλου. Οι άλλες δύο προφορικές μαρτυρίες είναι προϊόν προσωπικών μου συνεντεύξεων, τις οποίες θα παρουσιάσω αναλυτικά στα αντίστοιχα μέρη της εργασίας.

μελέτη τη διάσταση της υποκειμενικότητας και να διερευνήσω όψεις της εμπρόθετης δράσης των εργαζομένων και των αναπαραστάσεων του εαυτού.

Η εργασιακή εμπειρία έχει εγγραφεί στη μνήμη των ανθρώπων και αναδομείται μέσω της προφορικής μαρτυρίας. Ο τρόπος που τα υποκείμενα ανασυγκροτούν τον εαυτό τους και τον «βλέπουν» μετά από χρόνια, οι αναπαραστάσεις δηλαδή του εαυτού, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τη θέση που είχαν στην παραγωγική διαδικασία, με το βαθμό ειδίκευσής τους. Η θέση που καταλάμβαναν στον τόπο εργασίας επηρεαζόταν από μια σειρά παραμέτρων που σχετίζονταν και με άλλες ταυτότητες των υποκειμένων, όπως του φύλου, της καταγωγής, της ηλικίας. Θα έλεγα πως η εργασιακή εμπειρία «χαράχτηκε» στη βάση αυτών των πολλαπλών ταυτοτήτων. Όταν ανακαλείται στη μνήμη, και άλλοι παράγοντες την φιλτράρουν περαιτέρω που αυτή τη φορά έχουν να κάνουν με την τωρινή κατάσταση του αφηγητή: από τις εκπληρωμένες ή διαψευσμένες προσδοκίες της ζωής του, που συνδέονται και με την εργασία, μέχρι τις νέες κοινωνικές αξίες, τα πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς. Σε κάθε περίπτωση, όπως επισημαίνει και η Luisa Passerini, οι στάσεις απέναντι στην εργασία είναι λάθος να ερμηνεύονται μόνο στη βάση της ανάπτυξης της εργασιακής διαδικασίας και της θέσης που καταλαμβάνει ο κάθε εργαζόμενος σε αυτή.⁷

Έχει επισημανθεί μέσα από την κλασσική μελέτη του E. P. Thompson πως η εμπειρία των εργατών ταυτίζεται με το περιεχόμενο της κοινωνικής τους ύπαρξης, με τον τρόπο δηλαδή που οι άνθρωποι ζουν τις πραγματικότητες της κοινωνικής τους ζωής. Η βιωμένη εμπειρία δημιουργεί σ' αυτούς ιδέες και συναισθήματα, τα οποία μεταφράζονται πολιτισμικά σε πρότυπα, αξίες, πεποιθήσεις και υποχρεώσεις.⁸ Κατ' αυτήν την έννοια, αν ο ιστορικός ενδιαφέρεται για την ανασύσταση της βιωμένης εμπειρίας και μέσω αυτής για την ανίχνευση των ατομικών και συλλογικών αναπαραστάσεων, τότε η χρησιμοποίηση των

⁷ Luisa Passerini, *Fascism in popular memory. The cultural experience of the Turin working-class*, (μτφ. Robert Lumley- Jude Bloomfield), Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1987, σ. 48-55.

⁸ E. P. Thompson, *The making of the English working class*, Routledge, Λονδίνο 1963, σ. 8-13.

προφορικών μαρτυριών επιβάλλεται, αφού του επιτρέπει να επισκεφτεί ξανά το παρελθόν υπό μια εντελώς διαφορετική οπτική γωνία.⁹

Οι προφορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τον Paul Thompson, δημιουργούν νέες προοπτικές, οι οποίες ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων, των δομών και των συμπεριφορών και φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο αυτά βιώνονται, διατηρούνται στη μνήμη και επαναπροσδιορίζουν ερμηνευτικά το παρελθόν των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων.¹⁰ Συχνά αποκαλύπτουν άγνωστα γεγονότα ή άγνωστες πτυχές γνωστών γεγονότων. Σε τελική ανάλυση, άλλωστε, μια σημαντική προσφορά των προφορικών μαρτυριών είναι ότι μας λένε «αυτό ακριβώς που θυμούνται οι «κοινοί» άνθρωποι, από τα γεγονότα και όχι αυτό που θα έπρεπε να θυμούνται ή αυτό που οι ιστορικοί αποδεικνύουν πως πράγματι έχει συμβεί.»¹¹

Έτσι, ρίχνουν φως στις ανεξερεύνητες περιοχές της καθημερινής ζωής διευρύνοντας με αυτό τον τρόπο τα πεδία της ιστορικής έρευνας. Όπως έχει επισημανθεί, μπορεί να προσεγγιστεί ερευνητικά η μη συνδικαλισμένη πλειοψηφία των αντρών εργατών, οι εργαζόμενες γυναίκες και ο τρόπος με τον οποίο οι καθημερινές εργασιακές εμπειρίες επιδρούν στην οικογένεια και στην κοινότητα.¹² Ο ιστορικός, σημειώνει η Louisa Passerini, μπορεί να σκιαγραφήσει την ταυτότητα του εργάτη η οποία μπορεί να περικλείει με μη ιεραρχικό τρόπο στοιχεία που αφορούν τον ελεύθερο χρόνο, την εργασία αλλά ακόμα και τα συναισθήματά του.¹³ Αποτέλεσμα αυτής της παραμέτρου είναι πως εκείνες οι κοινωνικές ομάδες, που βρίσκονται αποκλεισμένες από τα κέντρα εξουσίας και δεν κρατούν αρχεία, έρχονται στο ιστορικό προσκήνιο.¹⁴

⁹ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, «Δεκαετία του 1940: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 α (2002) ειδικό τεύχος «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα (επιμ. Μ. Θανοπούλου, Α. Μπουτζουβή)», σ. 136-153.

¹⁰ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, (μτφ. Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν) Πλέθρον, Αθήνα 2002, σ. 18.

¹¹ Eric Hobsbawm, *On History*, Abacus, Λονδίνο 1998, σ. 276.

¹² Paul Thompson, *ό.π.*, σ. 36

¹³ Λουΐζα Πασσερίνη, *Σπαράγματα του 20^{ου} αι. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101-166.

¹⁴ Ronald Greele, «Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history», στο Robert Perks και Alistair Thompson (επιμ.), *The Oral history reader*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σ. 38-49.

Το «μεγάλο πλήθος», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Mercedes Villanova, που δεν είναι εύκολα ορατό ούτε αφήνει γραπτά ίχνη, μπορεί να αναζητηθεί και να εντοπιστεί μέσω των προφορικών μαρτυριών και των αφηγήσεων ζωής.¹⁵ Αναλφάβητοι πληθυσμοί και κοινωνικά τμήματα των οποίων η γραπτή ιστορία είτε είναι χαμένη ή παραμελημένη ή ακόμα και πολλές φορές παραποιημένη, σημειώνει ο Alessandro Portelli, αναδύονται στην επιφάνεια μέσω των προφορικών μαρτυριών.¹⁶ Η φωνή των απλών ανθρώπων, για να θυμηθούμε και πάλι τον Paul Thompson, «είτε πρόκειται για αμέτοχους είτε για στρατευμένους αντιπαρατίθεται με τις επίσημες γραπτές πηγές που περιλαμβάνουν δηλώσεις, έγγραφα κυβερνητικών και συνδικαλιστικών αρχών».¹⁷ Από την άλλη, ωστόσο, θα επισήμανα πως ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε τις προφορικές μαρτυρίες ως ιστορική πηγή προϋποθέτει μια πολύ προσεκτική ανάλυση και προβληματική. Όπως κάθε φορά αξιολογούμε τις γραπτές πηγές, εκτιμούμε τη σημασία τους και την αξιοπιστία τους, θέτοντας σ' αυτές τα ερωτήματά μας, με τον ίδιο τρόπο –ίσως ακόμα πιο προσεκτικά– είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίζουμε τις αφηγήσεις και να κρίνουμε, αν και κατά πόσο είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως πηγή. Άρα, σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί ο ρόλος και η προσφορά της προφορικής μαρτυρίας, αλλά να αντιμετωπίζεται εξίσου κριτικά και διερευνητικά όπως όλες οι πηγές.

Οι επιφυλάξεις της παραδοσιακής ιστοριογραφίας για την προφορική ιστορία συνοψίζονται στην άποψη πως η προφορική αφήγηση δεν είναι το ίδιο το βίωμα, αλλά μια κατασκευή της μνήμης. Σ' αυτό, θεωρεί η Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, «υπάρχει δόση αλήθειας, όχι όμως με την έννοια ότι πρόκειται για κάτι το επίπλαστο ή ψεύτικο», αλλά ότι η προφορική μνήμη εμπεριέχει πάντα μια

¹⁵ Mercedes Villanova, *Οι άορατες πλειοψηφίες: η εργατική εκμετάλλευση, επανάσταση και καταστολή*, (μτφ. Χ. Ροβίθη), Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 52-65.

¹⁶ Alessandro Portelli, «What makes oral history different», στο Robert Perks και Alistair Thompson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 63-74.

¹⁷ Ο Paul Thompson υπεραμυνόμενος της προσφοράς της προφορικής Ιστορίας αμφισβητεί σε πολλές περιστάσεις τη σημασία των γραπτών αρχείων, υποστηρίζοντας πως από τη στιγμή που τα περισσότερα αρχεία αντανakλούν την άποψη της εξουσίας, «δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η κυρίαρχη άποψη που προκύπτει από την Ιστορία, συνήθως δικαιώνει την αυθεντία των όποιων αρχείων». Αντίθετα, η προφορική Ιστορία, υποστηρίζει, επιτρέπει μια δικαιότερη εκτίμηση του παρελθόντος καθώς μπορούν να επιστραφούν μαρτυρίες από τις κατώτερες τάξεις, τους μη προνομιούχους και τους ηττημένους. Αυτό επιτρέπει, συμπεραίνει, μια πιο ρεαλιστική και δίκαιη ανασύνθεση του παρελθόντος, μια αμφισβήτηση πολλές φορές της επίσημης εκδοχής. Βλ. Paul Thompson, *ό.π.*, σ. 34-37.

ερμηνεία, καθώς η διατύπωση της μνήμης, των συναισθημάτων, της εμπειρίας σε λόγο συνιστά ούτως ή άλλως ερμηνεία, κάτι που ισχύει και για το γραπτό τεκμήριο.¹⁸ Η διαφορά έγκειται, συμπεραίνει, στο ότι στην περίπτωση της προφορικής μνήμης η ερμηνεία εξακολουθεί να μεταβάλλεται συνεχώς, υπό το πρίσμα τόσο των μεταγενέστερων εμπειριών όσο και του παρόντος.¹⁹ Οι αλλαγές οι οποίες έχουν γίνει στην προσωπική συνείδηση του αφηγητή ή στην οικονομικοκοινωνική κατάστασή του, ίσως επηρεάσουν όχι τη συνολική εξιστόρηση προηγούμενων γεγονότων, αλλά τουλάχιστον την εκτίμηση και τον χρωματισμό της ιστορίας που αφηγείται.²⁰ Άρα, θα πρέπει να λαμβάνεται πολύ σοβαρά υπόψη ο ρόλος της διάρθρωσης της μνήμης, καθώς επίσης και οι «παγίδες» που μπορεί να κρύβονται για τον ερευνητή. Δεν θα κάνουμε ικανοποιητική χρήση της προφορικής ιστορίας, για να επικαλεστούμε πάλι τα λόγια του Eric Hobsbawm «...αν δεν ανακαλύψουμε τι πάει στραβά με τη μνήμη».²¹

Η ψυχαναλυτική θεωρία δεν αντιλαμβάνεται τη μνήμη ως πιστή απεικόνιση (αναπαράσταση) στον εσωτερικό κόσμο ενός εξωτερικού γεγονότος. Αντίθετα, την αντιλαμβάνεται ως μια εκ των υστέρων κατασκευή που δομεί τα διάφορα κομμάτια από το παρελθόν, κάτω από την επίδραση του σήμερα.²² Από την άλλη, ο άνθρωπος που επικοινωνεί με τον προφορικό λόγο περιορίζεται αναγκαστικά στα όσα ήδη υπάρχουν στη μνήμη του (αποτυπωμένες εμπειρίες, ατομικές και συλλογικές ερμηνείες και παρερμηνείες γεγονότων).²³ Έτσι, υποστηρίχτηκε πως η μνήμη δεν μπορεί να είναι ούτε εξωτερικό γεγονός, ούτε εσωτερική αντανάκλαση μιας εξωτερικής πραγματικότητας, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα αφηγηματική κατασκευή και πραγματικότητα βιωμένη από τον άνδρα και τη γυναίκα που θυμάται.²⁴ Βέβαια η μνήμη, ακόμα και η πιο ιδιωτική ανάμνηση, εντάσσεται πάντα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Από τη σκοπιά αυτή, «η ατομική μνήμη είναι μια άποψη

¹⁸ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, ό.π., σ. 136-153.

¹⁹ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, ό.π., σ. 136-153.

²⁰ Alessandro Portelli, ό.π., σ. 69.

²¹ Eric Hobsbawm, ό.π., σ. 278

²² Άννα Βιδάλη, «Κόκκινο για αίμα: Το αβάσταχτο φορτίο των λέξεων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Α' τόμος (107), 2002, σ. 121-132.

²³ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου*, Πλέθρον, Αθήνα 1998, σ. 14.

²⁴ Άννα Βιδάλη, ό.π., σ. 129.

για τη συλλογική, μια άποψη που αλλάζει ανάλογα με τη θέση του ατόμου στην ομάδα».²⁵

Παρόλο που θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η ατομική μνήμη πολλές φορές αποτελεί ένα ιδιαίτερα αναξιόπιστο μέσο διατήρησης των γεγονότων, εντούτοις η ουσία είναι πως δεν έχει το ρόλο ενός καταγραφέα, αλλά ενός επιλεκτικού μηχανισμού, όπου η επιλογή αυτή διαρκώς μεταβάλλεται, μέσα βέβαια σε κάποια πλαίσια.²⁶ Αυτό τελικά το οποίο είναι πράγματι σημαντικό, σημειώνει ο Alessandro Portelli, είναι ότι η μνήμη δεν είναι ένας παθητικός χώρος φύλαξης γεγονότων αλλά ενεργητική διαδικασία δημιουργίας νοημάτων. Σύμφωνα με αυτό, η ειδική χρησιμότητα των προφορικών μαρτυριών βρίσκεται όχι τόσο στην ικανότητά τους να προφυλάξουν ή να προστατεύσουν το παρελθόν, «όσο στις πολλές αλλαγές που σφυρηλατούνται σε αυτό από τη μνήμη».²⁷ Έτσι, πολλές φορές οι προφορικές μαρτυρίες δίνουν τη δυνατότητα στον ερευνητή, όχι μόνο να γνωρίσει το τι έχει συμβεί, αλλά, παράλληλα, να εξετάσει το γιατί και το πώς θυμάται ή τι θέλει να θυμάται ο αφηγητής για το τι έχει συμβεί και να κατανοήσει τους λόγους αυτής της υποκειμενικότητας, της προσωπικής δηλαδή εκτίμησης του αφηγητή για το παρελθόν.²⁸

Αυτή η «υποκειμενικότητα» άλλωστε του αφηγητή έχει θεωρηθεί ως το μοναδικό και πολυτιμότερο στοιχείο των προφορικών μαρτυριών, αφού αυτές μας λένε «...όχι μόνο τι έκαναν οι άνθρωποι αλλά τι ήθελαν να κάνουν, τι πίστευαν ότι έκαναν και τι πιστεύουν τώρα ότι έκαναν».²⁹ Τα όρια εξάλλου μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού επιπέδου μπορούν να θεωρηθούν ρευστά. Αυτό που ουσιαστικά μας ενδιαφέρει είναι η αλληλεπίδρασή τους μέσω της ανθρώπινης εμπειρίας και η διερεύνηση της υποκειμενικότητας, για να καταλάβουμε πώς τα δρώντα υποκείμενα της ιστορίας έδρασαν με τον τρόπο που έδρασαν, πώς προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα συμβάντα που επέδρασαν στην προσωπική τους ζωή και να ερμηνεύσουν τη δική τους ιστορία.³⁰

²⁵ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 25.

²⁶ Eric Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 272

²⁷ Alessandro Portelli, *ό.π.*, σ. 63-74.

²⁸ Η προσφορά των προφορικών μαρτυριών πολλές φορές βρίσκεται στις σιωπές, για το τι κρύβουν οι αφηγητές ή για το τι θέλουν να θυμούνται και τί αποφεύγουν. Βλ. Mercedes Villanova, *ό.π.*, σ. 61.

²⁹ Alessandro Portelli, *ό.π.*, σ. 69.

³⁰ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια...*, *ό.π.*, σ. 18.

Έχοντας προσπαθήσει μέχρι τώρα να αναπτύξω το προβληματισμό μου για τη χρήση των προφορικών μαρτυριών, των δυνατοτήτων που μπορεί να προσφέρει αλλά και των αδυναμιών και των ιδιομορφιών της που πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη, θεωρώ πως θα ήταν εξίσου χρήσιμο να επισημάνω με συντομία μερικές επιμέρους δυσκολίες που αφορούν το τεχνικό μέρος, όπως είναι η επεξεργασία και η παρουσίαση του προφορικού υλικού. Η μεταφορά του προφορικού λόγου σε γραπτό κείμενο εμπεριέχει σοβαρούς κινδύνους. Όσο και να θέλει κανείς να αποδώσει πιστά τον αυθεντικό λόγο, δεν μπορεί ποτέ να αναπαράγει τη μοναδική πράξη επικοινωνίας που συντελείται στη διάρκεια μιας συνέντευξης. Ορισμένα στοιχεία αυτής της επικοινωνίας, όπως επισημαίνει και πάλι η Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, χάνονται αμετάκλητα κατά τη μεταφορά στο γραπτό λόγο και ως αποτέλεσμα υπάρχει πάντα ο κίνδυνος αλλοίωσης της προσωπικής έκφρασης του αφηγητή, χάριν της “κομψότητας” και της συμμόρφωσης προς τους κανόνες της γραμματικής.³¹ Έτσι, οι όποιες τέτοιες επεμβάσεις πρέπει να αναφέρονται ώστε να προστατευθεί αφενός η ακεραιότητα της προσωπικής έκφρασης του αφηγητή και αφετέρου να εξασφαλιστεί η αναγνωσιμότητα του κειμένου.

Κλείνοντας το ζήτημα, θεωρώ πως στο βαθμό που οι όποιες προφορικές μαρτυρίες τοποθετούνται στο κατάλληλο πλαίσιο και αξιολογούνται όπως και οι γραπτές πηγές, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες που προσπάθησα να αναδείξω, αφορούν την ιστορική ανάλυση. Όταν μάλιστα οι προφορικές μαρτυρίες αντιπαραβάλλονται κριτικά με τα γραπτά τεκμήρια του αρχείου μπορούν να συνεισφέρουν στην προσέγγιση του παρελθόντος και να το φωτίσουν από την πλευρά εκείνων που τα ίχνη τους πολλές φορές χάνονται ή είναι πολύ δύσκολο να ανιχνευθούν. Έτσι, η εργασία αυτή θα έχει, σε πολλά σημεία της, κατά κάποιο τρόπο τη μορφή αντιπαράθεσης του αρχειακού υλικού με τη φωνή των ανθρώπων.

Τα αναλυτικά εργαλεία της έρευνας

Το εργοστάσιο Ματσάγγου αποτελούσε έναν χώρο αντιθέσεων όπου παρατηρήθηκαν διάφορες σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας, αποκλεισμοί και

³¹ Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν, *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...*, σ. 25-27.

ενσωματώσεις. Θέματα όπως ο μισθός, ειδίκευση, η τεχνολογία, κ.α., βρέθηκαν στο επίκεντρο της διαμάχης και των αντίθετων θέσεων και συμφερόντων, όχι μόνο μεταξύ των εργοδοτών και των εργαζομένων αποτελώντας βασικό στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού αλλά και μεταξύ των ίδιων των εργαζομένων. Προκειμένου να κατανοήσω και να ερμηνεύσω αυτές τις αντιθέσεις κατέφυγα στη συνδυαστική χρήση των αναλυτικών εργαλείων της τάξης και του φύλου.³²

Η ταξική ανάλυση αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο να κατανοήσουμε το σύνθετο τρόπο διαμόρφωσης των εργασιακών και κοινωνικών σχέσεων εντός και εκτός του τόπου εργασίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να αποσαφηνίσω πως καταφεύγοντας στη χρήση της έννοιας «τάξη» δεν περιγράφω μια ομάδα ατόμων με πανομοιότυπα χαρακτηριστικά. Αντίθετα, όπως διαπίστωσα και κατά τη διάρκεια της μελέτης, παράγοντες που σχετίζονται με την καταγωγή, (εργάτες γηγενείς και πρόσφυγες), το φύλο (καταμερισμός εργασίας με βάση το φύλο) με τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας (ειδικευμένοι-ανειδίκευτοι) και τον τρόπο απασχόλησης και πληρωμής των εργατών και των εργατριών, αποτελούσαν στοιχεία που διαιρούσαν το εργατικό δυναμικό και το καθιστούσαν πολλές φορές ένα ανομοιογενές και ετερόκλητο σύνολο.

Το αναλυτικό εργαλείο της τάξης, ωστόσο, με βοήθησε να αναζητήσω και να προσεγγίσω την έννοια της κοινής εμπειρίας των ιστορικών υποκειμένων, να δω δηλαδή «πως διαμορφώνονται και με ποιο τρόπο οι εμπειρίες των απλών ανθρώπων που θα τους οδηγήσουν με πολύπλοκους και αντιφατικούς τρόπους, σε πολλαπλές μορφές δράσης και στη διαμόρφωση μιας συλλογικής συνείδησης κοινών συμφερόντων που αντιπαρατίθενται στα συμφέροντα άλλων τάξεων».³³

³² Η άποψη της Λήδας Παπαστεφανάκη ότι «η τάξη αποτελεί σε συνδυασμό με το κοινωνικό φύλο, συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων, βασικό τρόπο σκέψης για την κατανόηση σχέσεων κυριαρχίας και ανισότητας» είναι ιδιαίτερα εύστοχη και καθοριστική προκειμένου να δούμε πιο σφαιρικά και πιο διεισδυτικά μια σειρά ζητημάτων που αφορούν την ιστορία της εργασίας, όπως ο μισθός, η ειδίκευση, οι ιεραρχίες και το «κύρος», η επαγγελματική ανέλιξη εντός του χώρου εργασίας και η τεχνολογία. Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Παν/κες Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 48. Στην ελληνική ιστοριογραφία θεωρώ πως η Λήδα Παπαστεφανάκη, με τη μελέτη της για την κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα του Πειραιά, ανέδειξε πειστικά τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει η συνδυαστική χρήση των αναλυτικών εργαλείων τάξης και φύλου στο πεδίο της ιστορίας της εργασίας, προσφέροντάς μας νέες οπτικές πάνω στην ιστορία της εργασίας.

³³ E. P. Thompson, ό.π., σ. 8-13. Το έργο του E.P.Thompson, *The making of the English Working Class*, αποτέλεσε τομή για την ιστορία καθώς πρότεινε ένα νέο τρόπο προσέγγισής της. Η βασική θέση του Thompson είναι πως η ταξική συγκρότηση προκύπτει ως ιστορική διαδικασία και δεν ανάγεται απλά

Έτσι, μέσω αυτού του αναλυτικού εργαλείου μπορούμε να δούμε πώς η κοινή εμπειρία διαμορφώνει τη συνείδηση της κοινωνικής διαφοροποίησης ή αντίθετα να διερευνήσουμε τις αιτίες που αποτρέπουν την ανάπτυξή της. Η τάξη κατ' αυτό τον τρόπο, ως μια διαδικασία διαρκούς διαμόρφωσης, θεωρώ, δεν «ισοπεδώνει» τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της, αλλά αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητές της που την καθιστούν διακριτή έναντι άλλων τάξεων.³⁴

Οι προσεγγίσεις της “Νέας Εργατικής Ιστορίας”, οι οποίες χρησιμοποίησαν ως βασικό εργαλείο της ιστορικής ανάλυσης την έννοια της κοινωνικής τάξης, παρόλο που προσπάθησαν να την απεγκλωβίσουν από τα στενά πλαίσια του οικονομικού ντετερμινισμού, λαμβάνοντας υπόψη και άλλους παράγοντες -πολιτισμικούς αλλά και πολιτικούς- που συντελούν στη διαμόρφωσή της, δέχθηκαν δριμεία κριτική από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και κυρίως στη δεκαετία του '90.³⁵ Η βασική μομφή

στις αντικειμενικές σχέσεις παραγωγής. Ο Ε.Ρ. Thompson μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο οι εργάτες ήρθαν κοντά και ανέπτυξαν μέσω της βιωμένης εμπειρίας ταξική συνείδηση και ταυτότητα καθώς επίσης και πολιτική οντότητα. Η νέα αυτή τάση της ιστοριογραφίας που χρονικά τοποθετείται στη δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε ως «Νέα Εργατική Ιστορία» και έφερε τη σφραγίδα των Βρετανών ιστορικών Ε. Ρ. Thompson και Ε. Hobsbawm. Η βιβλιογραφία γύρω από τη συζήτηση για την έννοια της τάξης είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Chris Wickham (επιμ.), *Marxist History-writing for the Twenty first century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008. Για μια κριτική παρουσίαση των βασικών θέσεων του Ε. Ρ. Thompson, όπως επίσης και της κριτικής που του ασκήθηκε βλ. Έφη Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), σ. 173-204.

³⁴ Το ζήτημα της 'εργατικής τάξης', με ποιό τρόπο δηλαδή και κάτω από ποιες προϋποθέσεις συγκροτήθηκε στην Ελλάδα και ποιά ήταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, ή από την άλλη μεριά, γιατί δεν συγκροτήθηκε εργατική τάξη στην Ελλάδα, συνέχισε και συνεχίζει να απασχολεί σε μεγάλο βαθμό την ελληνική ιστοριογραφία. Θεωρώ πως το ζήτημα αυτό έχει παίξει κεντρικό ρόλο τόσο στις επιλογές της θεματογραφίας των ιστορικών της εργατικής ιστορίας όσο και στον τρόπο που αυτή έχει προσεγγιστεί μέχρι σήμερα. Η Ch. Vitsilakis-Soroniatis με τη διδακτορική της διατριβή *Working class formation: The case of Greece 1830-1928*, University of Chicago 1988, επιδιώκει να κατηγοριοποιήσει τις βασικές αντιπαραθέσεις πάνω στο ζήτημα της συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης. Ενδεικτικό επίσης θεωρώ το διάλογο που αναπτύχθηκε μέσω του περιοδικού *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* από το Νοέμβριο του 1995 έως τον Νοέμβριο του 1996, μεταξύ του Σ. Σεφεριάδη και του Π. Πιζάνια όπου οι συγγραφείς διατυπώνουν τις διαμετρικά αντίθετες απόψεις τους. Βλ. σχ. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995 (6), σ.9-78, του ίδιου, «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1996(8), σ.191-217, Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο: Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Μάρτιος 1996(7), σ.155-178 και Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.

³⁵ Για μια κριτική παρουσίαση της “Νέας Εργατικής Ιστορίας” βλ. ενδεικτικά L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ουόρμπαν και Σικάγο 1993, σ. 1-14, L. Frader-S.Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996, σ. 1-36, A. Baron, “Gender and Labour History: Learning from the Past, Looking to the Future, στο

στηρίχτηκε στη διαπίστωση πως επρόκειτο για μια «ιστορία αποκλεισμών». Η φεμινιστική ιστοριογραφία επισήμανε τα κενά και τις αδυναμίες της και πρότεινε νέες μεθόδους ιστορικής ανάλυσης.³⁶ Οι κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, υποστηρίχτηκε, συνιστούν αντικείμενο της ιστορικής διερεύνησης, καθώς ποικίλουν ανάλογα με την κοινωνική οργάνωση και αλλάζουν μέσα στο χρόνο. Για να αναδειχθούν και να ερμηνευθούν αυτές οι σχέσεις θα έπρεπε, σύμφωνα με τη φεμινιστική προσέγγιση, να εισαχθεί ως νέο εργαλείο της ιστορικής ανάλυσης η έννοια του «κοινωνικού φύλου».³⁷ Το φύλο, υπό αυτή την έννοια αποτελεί κοινωνική σχέση και πολιτισμικό σύμβολο και όχι δεδομένο της φύσης.³⁸

Όπως διαπίστωσε η Joan Scott, το φύλο γίνεται τρόπος που δηλώνει πολιτισμικές κατασκευές, δηλαδή την αμιγώς κοινωνική δημιουργία ιδεών σχετικά με τους ρόλους που αρμόζουν σε γυναίκες και άνδρες και εκθέτει παράλληλα τις στρατηγικές της κυριαρχίας που υποκρύπτονται κάτω από την κοινωνική κατασκευή της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα.³⁹ Υποστηρίχθηκε, τόσο από την Scott όσο και από τη φεμινιστική κριτική ότι το «κοινωνικό φύλο» ως κατηγορία ανάλυσης αποτελεί πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας.

A. Baron, (επιμ.), *Work Engendered. Toward a new History of American Labour*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991, σ. 1-46.

³⁶ Μέσα στο ευρύτερο πεδίο της φεμινιστικής ιστοριογραφίας τοποθετώ και τις προσεγγίσεις της Joan Scott, αναγνωρίζοντας τις διαφωνίες και τις διαφοροποιήσεις της πάνω σε διάφορες τοποθετήσεις της φεμινιστικής ιστοριογραφίας. Χαρακτηριστική είναι η διαφωνία της Joan Scott με την Luisse Tilly, για τους προσανατολισμούς και τους στόχους της ιστορίας των γυναικών καθώς επίσης και για τη χρήση της έννοιας του «κοινωνικού φύλου». Για μια παρουσίαση αυτής της διαφωνίας βλ. Ελένη Βαρίκα, «Κοινωνικό φύλο εμπειρία και υποκειμενικότητα. Η διαφωνία Tilly-Scott», στο Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 269-270.

³⁷ Για το ζήτημα του «κοινωνικού φύλου» και την εννοιολόγησή του υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Αναφέρω το κλασικό πλέον άρθρο της Joan Scott, "Gender: A useful Category of Historical analysis", *The American Historical Review*, (91), αριθ. 5 (Δεκέμβριος 1986), σ. 1053-1075, της ίδιας, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988. Για μια κριτική παρουσίαση του ζητήματος από την ελληνική ιστοριογραφία βλ. Έφη Αβδελά- Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, Έφη Αβδελά, «Το φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), σ.225-232, της ίδιας, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας», *Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), σ.12-30, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία)», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 200-210, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης- Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

³⁸ Το ζήτημα δεν είναι οι γυναίκες ή οι άνδρες, αλλά το «κοινωνικό φύλο», δηλαδή οι σχέσεις ανδρών και γυναικών ως προ το συμβολικό και κοινωνικό τους περιεχόμενο. Βλ. Ε. Παπαταξιάρχης- Θ. Παραδέλλης (επιμ.), ό.π., σ. 11-98

³⁹ J. Scott, *Gender and the Politics...* ό.π., σ. 28-52.

Νεότερες μελέτες περιέγραψαν το φύλο όχι απλά ως μια οργανωτική κατηγορία αλλά ως μια κανονιστική μηχανή που επηρεάζει τις αντιλήψεις για κατάλληλες εργασίες και ρυθμίζει τις προσδοκίες και τους σκοπούς ανδρών και γυναικών. Όπως η έννοια της τάξης στον Thompson, το φύλο άρχισε να μοιάζει περισσότερο με μια διαδικασία, αρκετά ευμετάβλητη ώστε να σχηματίζεται από τις ιστορικές περιστάσεις και αρκετά δυνατή ώστε να επηρεάζει δομές και θεσμούς.⁴⁰ Η συμβολή του φύλου στην ιστορία της εργασίας, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, τις τελευταίες δεκαετίες αναμφίβολα έχει βοηθήσει σε σημαντικό βαθμό να δούμε με διαφορετική ματιά και από νέα οπτική γωνία τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε για την εργατική ιστορία.⁴¹

Μια άλλη ιστοριογραφική εκδοχή, τέλος, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 υποστήριξε σε γενικές γραμμές πως δεν επαρκεί μόνο η μελέτη των συνθηκών εργασίας των εργατών προκειμένου να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης. Αντίθετα, υπογράμμισε πως οι ιστορικοί της εργασίας πρέπει να αναζητούν να ανασκευάσουν τις «λέξεις», τις «μεταφορές» και τους «ρητορικούς κανόνες» τους οποίους χρησιμοποιούν οι εργάτες για να εκφράσουν την εμπειρία τους.⁴² Ιστορικοί όπως ο W. Sewell και ο G. Stedman Jones υπογράμμισαν το ρόλο των «λόγων» και της «πολιτικής». Η πολιτική, στη δική τους προσέγγιση, γίνεται αντιληπτή όχι ως ιστορία κομμάτων και εκλογών, αλλά ως διαδικασία ανάδειξης συλλογικοτήτων. Οι απαρχές της τάξης, κατά τον G. Stedman Jones, πρέπει να αναζητηθούν όχι στις αντικειμενικές υλικές συνθήκες, ούτε στη συνείδηση, για την οποία έχει υποστηριχθεί ότι αντανακλά αυτές τις συνθήκες, αλλά στη «γλώσσα» της

⁴⁰ Alice Kessler-Harris, *Gendering Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο, 2007, σ. 7-8.

⁴¹ Για μια σύγχρονη κριτική προσέγγιση της ιστορίας του φύλου στην Ελλάδα, βλ. Έφη Αβδελά, «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα. Από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;», στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (επιμ.) *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 89-117.

⁴² Η ιστοριογραφική αυτή τάση έχει χαρακτηριστεί ως «γλωσσολογική στροφή» στην ιστορία. Η βασική της θέση, θα λέγαμε πολύ σύντομα πως περικλείεται στην άποψη ότι η εμπειρία συγκροτείται μέσα από το «λόγο» και τη «γλώσσα». Ο όρος «γλώσσα» αναφέρεται όχι στην ομιλία αλλά σε ένα σύστημα σημείων που εμπεριέχει εξίσου λεκτικές και μη λεκτικές μορφές, κυριολεκτικά και συμβολικά νοήματα. Η παρατήρηση προέρχεται από το άρθρο της Έφης Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη...», ό.π., σ. 199. Γενικότερα για τη «γλωσσολογική στροφή» στην ιστορία βλ., G. Steadman Jones, *Languages of Class. Studies in English Working Class history, 1832-1982*, Cambridge University Press, Μ. Βρετανία 1983, K. Canning, *Languages of Labor and Gender. Female factory work in Germany, 1850-1914*, Ίθακα και Λονδίνο 1996. Στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Κ. Φουντανόπουλος, «Η γλωσσολογική στροφή στην Ιστορία», *Μνήμων*, 17 (1995), σ. 147-161.

πολιτικής μάχης.⁴³ Η προσέγγιση αυτή που χαρακτηρίστηκε ως «γλωσσολογική στροφή» στην ιστορία, υποστήριξε πως η εμπειρία τελικά κατασκευάζεται και νοηματοδοτείται μέσα από λεκτικά σχήματα και οι κοινωνικές αντιθέσεις γίνονται αντιληπτές ως πολιτισμικά φαινόμενα. Θα επισήμανα πως οι λόγοι με την έννοια νοημάτων και αναπαραστάσεων που συνιστούν, επιδρούν και (συν)διαμορφώνουν τη συμπεριφορά και τη δράση των υποκειμένων, ωστόσο, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κάθε φορά οι υλικές και πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτοί οι λόγοι παράγονται.

Οι Πηγές

Η εργασία αυτή στηρίχτηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στο αρχείο της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Το αρχείο εντοπίστηκε στο υπόγειο του κτηριακού συγκροτήματος της επιχείρησης. Έχει μεταφερθεί και το μεγαλύτερο τμήμα του βρίσκεται σε άριστη κατάσταση, κυρίως οι σειρές και τα τεκμήρια που τοποθετούνται χρονολογικά μετά το 1950, σε χώρο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Ένα μέρος του έχει ταξινομηθεί. Το αρχειακό υλικό αφορά ολόκληρη την περίοδο λειτουργίας του εργοστασίου (1918-1972). Με ικανοποιητική πληρότητα καλύπτεται, ωστόσο, η μεταπολεμική εποχή και κυρίως η περίοδος από το 1950 έως το 1972. Σε πολύ πιο περιορισμένο αριθμό και πιο ακανόνιστα εμφανίζονται τα τεκμήρια που αφορούν την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Το τμήμα του υλικού του αρχείου που ταξινομήθηκε και χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη μελέτη αφορά τα εξής τεκμήρια: 1) Μισθολογικοί Κατάλογοι (χρησιμοποιήθηκαν μισθολογικοί κατάλογοι και καταστάσεις πληρωμής προσωπικού διαφόρων ετών μεταξύ 1920 και 1965). 2) Καταστάσεις Προσωπικού,

⁴³ G. Steadman Jones, *Languages of Class...*, ό.π., σ.19. Οι σχετικές μελέτες αμφισβήτησαν την κοινωνικοοικονομική αιτιότητα ως εξηγητική μέθοδο στην εργατική ιστορία πρότειναν την διερεύνηση πολιτισμικών, πολιτικών και ιδεολογικών φαινομένων. Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Αναφέρω ενδεικτικά, W. Sewell, "Toward a Post-materialist Rhetoric for Labor History", στο L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο 1993, σ.15-38, W. Sewell, "Artisans, Factory Workers, and the Formation of the French Working Class, 1789-1848", στο I. Katznelson- A.R. Zolberg (επιμ.), *Working- Class Formation. Nineteenth century patterns in Western Europe and the U.S.A.*, Princeton University Press, 1986, σ.45-69, D. Reid, "Reflection on Labor History and Language" στο L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο 1993, σ.39-54.

που περιλαμβάνουν τις συνθέσεις των τμημάτων εργασίας και αφορούν χρονικά τις μεταπολεμικές δεκαετίες. 3) Μητρώα Εργαζομένων. Πρόκειται για δύο Μητρώα: το πρώτο περιλαμβάνει συνολικά 859 άτομα που προσλήφθηκαν στο εργοστάσιο μεταξύ 1919 και 1936. Το δεύτερο μητρώο περιλαμβάνει 168 εργάτριες και αφορά στα 1937-1942. 4) Δελτία Μητρώου Προσωπικού. Εντοπίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν συνολικά 2.895 ατομικές καρτέλες που αφορούν ολόκληρη την περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου, εστιάζοντας όμως στη μεταπολεμική εποχή, περίοδο κατά την οποία και δημιουργήθηκαν. Τα δεδομένα των Μητρώων και των Δελτίων Προσωπικού συγκεντρώθηκαν σε μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων όπου και έγινε η επεξεργασία τους.⁴⁴ 5) Πρακτικά διοικητικού συμβουλίου των ετών 1964-1969 και 6) Τεχνικές εκθέσεις της περιόδου 1964-1968. Τέλος, ποικίλο αρχειακό υλικό που εντοπίστηκε και αφορά σε διάφορες χρονικές περιόδους.

Αρχειακό υλικό χρησιμοποιήθηκε επίσης από τα εξής αρχεία:

- το Αρχείο του Εργατικού Κέντρου Βόλου. Εντοπίστηκε αταξινόμητο υλικό που αφορά την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. Το υλικό συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε. Πρόκειται για πρακτικά συνεδριάσεων για την ανάδειξη των αντιπροσώπων των σωματείων των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία, όπως επίσης αποφάσεις, προτάσεις και ψηφίσματα των συνελεύσεών τους. Τα χρονικά όρια των φακέλων καλύπτουν την περίοδο των δεκαετιών 1950 και 1960.

- το Αρχείο του Πρωτοδικείου Βόλου. Εδώ εντοπίστηκαν τα καταστατικά των σωματείων των εργατών και των εργατριών της καπνοβιομηχανίας που υπήρχαν ενεργά κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες.

- τα Γενικά Αρχεία του Κράτους του Ν. Μαγνησίας. Αρχειακό υλικό, όπως εκθέσεις που αφορούν στην επιχείρηση και αναφέρουν αναλυτικά στοιχεία για τον αριθμό του προσωπικού, τον τεχνολογικό εξοπλισμό και την παραγωγική ικανότητα του εργοστασίου. Φάκελοι που περιλαμβάνουν εκθέσεις, αναφορές, στατιστικές των εργοστασίων που λειτουργούν στην πόλη κατά τη μεταπολεμική εποχή.

⁴⁴ Αναλυτική παρουσίαση αυτού του αρχειακού υλικού γίνεται σε κεφάλαιο της διατριβής.

- το Αρχείο του Υποθηκοφυλακείου Βόλου. Πράξεις που αφορούν σε αγοραπωλησίες γης και ακινήτων μελών της οικογένειας Ματσάγγου, μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων, δωρεές και άλλα σχετικά έγγραφα.

- το Αρχείο του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου. Αφορά πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου της πόλης των ετών 1882, 1925, 1928, διαφόρων ετών δεκαετίας 1930 και 1946-1960 και σε φωτογραφικό υλικό. Επίσης εντοπίστηκαν 16 συνολικά προφορικές μαρτυρίες εργατών και εργατριών (10 γυναίκες και 6 άντρες) που εργάζονταν στην καπνοβιομηχανία.

- το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας. Το περιεχόμενο των φακέλων που εντοπίστηκαν, αφορά την αλληλογραφία της επιχείρησης με τη διεύθυνση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας κατά τη δεκαετία του 1950. Μέσα από αυτούς τους φακέλους είχα τη δυνατότητα να παρακολουθήσω τη σχέση του εργοστασίου με το μεγαλύτερο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο που με ενδιαφέρει.

- το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) της Θεσσαλονίκης. Αφορά το αρχείο της καπνοβιομηχανίας των αδελφών Καραθανάση που λειτούργησε στη Σάμο στα 1882-1943 με την επωνυμία «Μ. Χ. Καραθανάσης & Σία».

- τα Γενικά Αρχεία του Κράτους του Νομού Ξάνθης. Πρόκειται για ατομικούς φακέλους των Καπνοβιομηχανιών Ματσάγγου (1950-54), Αφών Παπαστράτου (1944-1945) και Γ. Α. Κεράνης Α.Ε. (1971-72).

- το ιδιωτικό Αρχείο Μομπίλου. Πρόκειται για φωτογραφικό υλικό που αφορά την περιοχή της Ν. Ιωνίας Βόλου στη δεκαετία του 1950.

Τέλος η έρευνα ολοκληρώθηκε εκτός Ελλάδας. Στο Αρχείο του Διεθνούς Κέντρου Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ, εντοπίστηκε υλικό που αφορά τον κλάδο της καπνοβιομηχανίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Πρόκειται για πρακτικά διεθνών συνεδρίων των συνδικάτων των εργαζομένων στον τομέα της βιομηχανίας τσιγάρων. Από το υλικό αυτό αντλήσαμε πληροφορίες σχετικά με την εικόνα του κλάδου της βιομηχανίας τσιγάρων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στις συνθήκες και στους όρους εργασίας σε μεγάλες καπνοβιομηχανίες της Ευρώπης. Το υλικό αυτό εκτός των άλλων επέτρεψε να εισαχθεί στη μελέτη η συγκριτική οπτική.

Τύπος-Περιοδικά

Αποδελτιώθηκαν πλήρως η Θεσσαλία και ο Ταχυδρόμος για το χρονικό διάστημα 1946-1972 και η Αναγέννησης της περιόδου 1945 -1948. Αποδελτιώθηκαν επίσης: οι εφημερίδες *Ριζοσπάστης* (από την έκδοσή του το 1919 και ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου, *Μακεδονία* (διάφορα φύλλα που καλύπτουν την περίοδο λειτουργίας της επιχείρησης Ματσάγγου), *Ελευθερία* (1947-1967), *Σκριπ* (δεκαετία 1910), *Εμπρός* (δεκαετία 1910). Επίσης, αποδελτιώθηκε το περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης* (δεκαετίες 1940, 1950 και 1960), καθώς και διάφορα άλλες εφημερίδες και περιοδικά ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα που συσχετίζονται με καπνικά, βιομηχανικά και εργατικά θέματα. (Ενδεικτικά: *Ναυτεμπορική*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *Βιομηχανική Επιθεώρηση*, *Tobacco Journal*, *The business magazine of the international tobacco industry*, *Tobacco*, *World Tobacco*, *A Quarterly magazine for the world tobacco industry*, *Δελτίον Διοικήσεως Επιχειρήσεων*, *Μηνιαία Επιστημονική Επιθεώρησης*, κ.α.)

Η διάρθρωση της μελέτης

Η χρονική περίοδος που καλύπτει η εργασία αφορά ολόκληρο το διάστημα λειτουργίας του εργοστασίου από το 1890 μέχρι το 1972. Ωστόσο, η μελέτη εστίασε στη μεταπολεμική εποχή, την περίοδο δηλαδή μετά τη λήξη του Β΄.Π.Π. Η επιλογή αυτή επηρεάστηκε από δύο βασικούς λόγους. Πρώτον, από προσωπικό ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία και την ιστορία της εργασίας της μετεμφυλιακής Ελλάδας μέσα από το παράδειγμα της πόλης του Βόλου. Η μετεμφυλιακή περίοδος έχει μέχρι σήμερα προσεγγιστεί από πολιτικούς επιστήμονες, κοινωνιολόγους και οικονομολόγους, ενώ οι λιγοστές μελέτες των ιστορικών επικεντρώνονται κυρίως στις πολιτικές εξελίξεις και στην οικονομική ανασυγκρότηση. Η κοινωνική ιστορία της περιόδου πολύ πρόσφατα έχει αρχίσει να προσελκύει το ενδιαφέρον των ιστορικών.⁴⁵

⁴⁵ Βλ. Έφη Αβδελά, «Νέοι εν κινδύνω»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Πόλις, Αθήνα 2013, της ίδιας, *Διά λόγους τιμής: βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έκτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Δεύτερον, το πραγματολογικό μας υλικό πάνω στο οποίο στηρίχτηκε αυτή η εργασία αποτέλεσε από μόνο του ένα κίνητρο. Το αρχείο της καπνοβιομηχανίας που διασώζεται καλύπτει σε ικανοποιητικό βαθμό κυρίως τη μεταπολεμική περίοδο. Τα χρονικά όρια της έρευνας, ωστόσο, δεν είναι αυστηρά διαμορφωμένα. Πολλές φορές οι ανάγκες και οι σκοποί της μελέτης με ώθησαν να γυρίσω πιο πίσω στο παρελθόν και να παρακολουθήσω ζητήματα που με απασχολούν. Να δω δηλαδή, με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό διάφορα φαινόμενα, που αφορούν την ιστορία της εργασίας διαμορφώνονταν και διαφοροποιούνταν μέσα στο χρόνο.

Η διατριβή χωρίζεται σε δύο μέρη και δεκατρία κεφάλαια: στο πρώτο μέρος (κεφ. 1-5) παρακολουθούμε ζητήματα που αφορούν την πόλη, την πρώτη ύλη της σιγαροβιομηχανίας, τον κλάδο της χειροποίητης σιγαροποιίας και τον κλάδο της βιομηχανίας τσιγάρων σε διεθνές και σε εθνικό επίπεδο. Το δεύτερο μέρος της διατριβής (κεφ. 6-13), που αποτελεί και το μεγαλύτερο τμήμα της, επικεντρώνεται στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, στον κόσμο της εργασίας και της επιχείρησης.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρακολουθούμε όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του Βόλου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1972 -χρονιά που σταμάτησε να λειτουργεί το εργοστάσιο-εστιάζοντας στη βιομηχανική εξέλιξη της πόλης. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρακολουθούμε τη διαμόρφωση της διεθνούς αγοράς του καπνού κατά τον 20^ο αιώνα, καθώς και την χωρική και την εμπορική επεξεργασία του καπνού στις «καπνουπόλεις» της Ελλάδας. Στο τρίτο κεφάλαιο η προσοχή στρέφεται στη χειροποίητη παραγωγή καπνιστικών προϊόντων στα τέλη του 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα, σε διεθνές επίπεδο και στην Ελλάδα και «γνωρίζουμε» τους Έλληνες σιγαροποιούς και τη διαδικασία παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζουμε τις συνέπειες και τις αντιδράσεις που επέφερε η εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας σε διεθνές επίπεδο και στη χώρα μας. Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρακολουθεί τη γέννηση του κλάδου της σιγαροβιομηχανίας, διεθνώς και στη χώρα μας, από τη συγκρότηση του κλάδου μέχρι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Στα έκτο κεφάλαιο (δεύτερο μέρος) παρακολουθούμε την ιστορία της επιχείρησης. Γνωρίζουμε τους ανθρώπους που την δημιούργησαν και εστιάζουμε σε ζητήματα σχετικά με την προέλευση κεφαλαίων, τις στρατηγικές διεύθυνσης της

επιχείρησης, τις κτιριακές και τεχνολογικές επενδύσεις. Στη συνέχεια η μελέτη επικεντρώνεται στο εργατικό δυναμικό της καπνοβιομηχανίας. Στο έβδομο κεφάλαιο αναζητήσα την καταγωγή και τον τόπο προέλευσης, στο όγδοο με απασχολούν θέματα σχετικά με την ηλικία, στο ένατο διερευνώ το ζήτημα της διάρκειας παραμονής στην εργασία και τις αιτίες αποχώρησης από αυτήν. Στο δέκατο κεφάλαιο εξετάζω τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας στο μεταπολεμικό Βόλο, καθώς και τους «μηχανισμούς» που λειτουργούσαν και τα «δίκτυα» που αναπτύσσονταν στον κόσμο της εργασίας προκειμένου να εξασφαλιστεί μια θέση εργασίας στην επιχείρηση.

Η οργάνωση της εργασίας, η διάρθρωση και η αμοιβή της είναι θέματα που τα προσεγγίζω στο ενδέκατο κεφάλαιο. Σε αυτό επιχειρείται η ανασυγκρότηση της εργασιακής διαδικασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στο αμέσως επόμενο, το δωδέκατο, παρακολουθούμε τους τρόπους έκφρασης της εργατικής διαμαρτυρίας. Τα αιτήματα, οι διεκδικήσεις και συγκρούσεις και πώς αυτά εντάσσονταν και διατυπώνονταν στο ιδιαίτερο κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, είναι τα βασικά ερωτήματα του κεφαλαίου. Στο τελευταίο κεφάλαιο, ακολούθησα τους εργαζόμενους μακριά από το εργοστάσιο και επιδίωξα να σκιαγραφήσω την οικογενειακή τους κατάσταση, τις συνθήκες διαβίωσης, πτυχές και όψεις της καθημερινής ζωής.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Η πόλη, ο καπνός και ο κλάδος της σιγαροποιίας.

Πρώτο Κεφάλαιο. Η πόλη του Βόλου

Στο κεφάλαιο αυτό δεν φιλοδοξούμε να γράψουμε την ιστορία της πόλης του Βόλου κατά τον 20^ο αιώνα. Εξάλλου, δεν θεωρούμε ότι υπάρχει μια γενική και καθολική ιστορία της πόλης, αλλά πολλές ιστορίες, μικρές και μεγάλες, η προσέγγιση της κάθε μιας θα απαιτούσε και μια ξεχωριστή μελέτη. Αντίθετα, καθώς, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, «η πόλη μπορεί να γίνει αντικείμενο παρατήρησης σε πολλά επίπεδα και στην κλίμακα κάθε επιπέδου αντιστοιχούν διαφορετικά ερωτήματα σχετικά με τους μηχανισμούς ή τη λογική που υπαγορεύουν τις εξελίξεις της»¹ θα προσπαθήσουμε να δούμε τα πιο σημαντικά κατά τη γνώμη μας οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα, να σκιαγραφήσουμε δηλαδή σε αδρές γραμμές τον «καμβά» που αποτελεί η πόλη πάνω στον οποίο αποτυπώνονται οι ιστορίες που πρόκειται να αφηγηθούμε σε αυτή τη μελέτη.

ι. Όψεις της βολιώτικης κοινωνίας στην ελληνική ιστοριογραφία

Η ανάπτυξη του Βόλου, από την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος το 1881 μέχρι το τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου, συνυφάνθηκε με την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας. Η σχετική πλούσια βιβλιογραφία έχει αναδείξει αρκετά πειστικά το ζήτημα αυτό.² Υποστηρίχτηκε σχηματικά από μελέτες που στο σύνολό τους στηρίζονται σχεδόν στις ίδιες πηγές –επίσημες δηλαδή κρατικές πηγές, όπως στατιστικές και απογραφές πληθυσμού και βιομηχανικές απογραφές- ότι ο μεγαλύτερος συντελεστής ανάπτυξης της περιοχής στάθηκε η μεταποιητική δραστηριότητα. Η ανάπτυξη του λιμανιού, η κατασκευή του

¹ Βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Συμβολή στην ιστορία της Αθήνας», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 183-191.

² Ενδεικτικά αναφέρουμε: Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας. Από το 19^ο στον 21^ο αιώνα*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2005, της ίδιας, «Συγκρότηση και εξέλιξη της Βιομηχανίας του Βόλου», στο Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος: Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσ/νικη 1995, Βίλμα Χαστάογλου, «Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: η ανάδυση της βιομηχανικής πόλης», στο Θωμάς Μαλούτας, *ό.π.*, σ. 89-117. Νίτσα Κολιού, *Η Βιομηχανία του Βόλου, Σύντομες αναφορές στο χτες και το σήμερα*, Δημοτικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1993, της ίδιας, *Τυποφωτογραφικό πανόραμα του Βόλου*, Ώρες, Βόλος 1991, Αννίτα Πρασά, «Βιομηχανική ανάπτυξη της Μαγνησίας, Προς την Αποβιομηχάνιση», *Πρακτικά Σεμιναρίου Αργώ*, Βόλος 1998.

θεσσαλικού σιδηρόδρομου, που άρχισε να λειτουργεί σταδιακά από το 1884, η προσέλκυση επιχειρηματιών από το Πήλιο, καθώς επίσης και η προσφορά εργατικών χεριών από κοντινές ή πιο απομακρυσμένες περιοχές, εν ολίγοις η ύπαρξη κεφαλαίων, εσωτερικής αγοράς και εργατικού δυναμικού δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την εκβιομηχάνιση και την «αστικοποίηση» του Βόλου σχεδόν αμέσως μετά την προσάρτησή του στο ελληνικό κράτος το 1881.

Η ιστοριογραφία που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό το ζήτημα σε γενικές γραμμές εντάσσεται ή είναι επηρεασμένη από το γενικότερο εκείνο ελληνικό ιστοριογραφικό ρεύμα το οποίο από τη δεκαετία του 1980 και αργότερα, έστρεψε το βλέμμα του στο ζήτημα της ελληνικής εκβιομηχάνισης εστιάζοντας στους όρους και τις προϋποθέσεις της οικονομικής ανάπτυξης.³ Στο πλαίσιο αυτό αναζητήθηκαν οι όροι και οι προϋποθέσεις που οδήγησαν σε αυτό που αποκαλέστηκε «αστικό θαύμα» της πόλης του Βόλου.⁴

Η ιστορία της πόλης, σύμφωνα μ' αυτή την αφήγηση, περιοδολογείται με βάση την εξέλιξη της βιομηχανίας της: απαρχές (τέλη 19^{ου}–αρχές 20^{ου} αι.) – ανάπτυξη (περίοδος Μεσοπολέμου) - πτώση (μεταπολεμική περίοδος). Εντοπίστηκαν οι μεγάλες τομές στον ιστορικό χρόνο και αποτιμήθηκε η σημασία τους στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου του Βόλου. Μεγαλύτερη τομή θεωρήθηκε η εγκατάσταση σημαντικού αριθμού μικρασιατών προσφύγων στην πόλη, την περίοδο από το 1921 μέχρι και το 1924.⁵

³ Ενδεικτικά αναφέρουμε Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

⁴ Αννίτα Πρασσά, «Το βιομηχανικό θαύμα και η κάμψη», *Ε' Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 18.1.2001, σ. 10-16. Ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού που φέρει τον τίτλο «Βόλος, το αστικό θαύμα. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας».

⁵ Αρκετά ενδιαφέρουσα μελέτη, που δίνει στον αναγνώστη μια πανοραμική εικόνα για την ιστορία της πόλης από το 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, αποτελεί το σχετικά πρόσφατο έργο της Βίλμας Χαστάογλου. Η έρευνά της παρουσίασε πειστικά πως την περίοδο 1921-1950 παγιώθηκε και ενισχύθηκε η λειτουργική και κοινωνική διαφοροποίηση του αστικού χώρου και σηματοδοτήθηκε το τέλος του οθωμανικού παρελθόντος της πόλης με την αναχώρηση των λίγων μουσουλμάνων κατοίκων της, καθώς η πόλη γνώρισε δραστική αύξηση του πληθυσμού και του χώρου μέσω της απρόβλεπτης και βίαιης αστικοποίησης που δημιούργησε το νέο προάστιο του Βόλου, ο μεγάλος προσφυγικός συνοικισμός της Ν. Ιωνίας, γεγονός που, όπως η ίδια επισημαίνει, προκλήθηκε από εξω-οικονομικά αίτια. Όπως λοιπόν υποστηρίζει η συγγραφέας, η εικόνα του μεσοπολεμικού Βόλου κυριαρχείται από τα φυσικά ίχνη αυτών των ανακατατάξεων: τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες που έδιναν τον ιδιαίτερο τόνο της αστικής ζωής και τους οργανωμένους ή αυτοσχέδιους προσφυγικούς συνοικισμούς που μετεξελίχθηκαν ταχύτατα σε αμιγώς λαϊκές συνοικίες. Βλ. Βίλμα Χαστάογλου, *Βόλος. Το πορτραίτο της πόλης από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Εκδόσεις Βόλος (Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης), Βόλος 2007.

Η εικόνα που έχουμε από τις μέχρι σήμερα μελέτες ωστόσο είναι γενική και περιορίζεται σε στατιστικές και γενικούς δείκτες. Μας λείπουν πληροφορίες για ζητήματα όπως η οργάνωση της εργασίας, ο τεχνολογικός και τεχνικός καταμερισμός εργασίας, η επαγγελματική ιεραρχία στο χώρο της παραγωγής, και άλλα που αφορούν στον κόσμο της εργασίας, όπως η προέλευση του εργατικού δυναμικού, το «προφίλ» του (ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση), η διάρκεια παραμονής του στην εργασία μένουν εν πολλοίς εκτός, ή όταν γίνονται ορισμένες φορές κάποιες σχετικές νύξεις, δεν συνοδεύονται από επαρκή πραγματολογική τεκμηρίωση.

Άλλοτε πάλι η ιστορική έρευνα εστίασε στα «μεγάλα» γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία της πόλης και σχετίζονται με την ιστορία του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος: στις «ρίζες» του εργατικού κινήματος, στη δημιουργία του Εργατικού Κέντρου Βόλου το 1908, στις απεργίες του 1921, γνωστά ως «Φεβρουριανά», και τέλος στα γεγονότα των απεργιών του 1936, όλες δηλαδή τις σημαντικές στιγμές των κοινωνικών αγώνων στην πόλη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁶ Τα χρονικά πλαίσια που εστίασε η ιστορική έρευνα -σχεδόν στο σύνολό της- εκτείνονται μεταξύ του τέλους του 19^{ου} αιώνα και του τέλους του Μεσοπολέμου, με μικρές νύξεις και αναφορές στην περίοδο της Κατοχής και ακόμη λιγότερες στη μεταπολεμική και μετεμφυλιακή εποχή.⁷

Η ιστοριογραφία, λοιπόν, που προσέγγισε την ιστορία της πόλης μέσα από τη μελέτη της βιομηχανικής ανάπτυξης, του εργατικού και κυρίως του συνδικαλιστικού κινήματος, συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη καίριων ζητημάτων που αφορούν κυρίως στην οικονομική ιστορία της πόλης εμπλουτίζοντας σημαντικά την εικόνα

⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε, Χαράλαμπος Χαρίτος, *Σημειώσεις για το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα. Η «νηπιακή» και «παιδική» του ηλικία (1879-1918). Η περίπτωση του Βόλου*, Έκδοση Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου, Βόλος 1984, Νίτσα Κολιού, *Οι ρίζες του Εργατικού Κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Οδυσσέας 1988. Τέλος, μια σχετικά πρόσφατη μελέτη που αφορά στη μεταπολεμική εποχή είναι η διατριβή του Σταύρου Κατσούρα, *Εργασία, Συνείδηση και Συνδικάτα. Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004. Από τη σχετική βιβλιογραφία δεν θα μπορούσε βέβαια να παραληφθεί το κλασικό πλέον έργο του Γιάννη Κορδάτου με πολλές αναφορές στην πόλη του Βόλου Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.

⁷ Βλ. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., και Αννίτα Πρασά, «Βιομηχανική ανάπτυξη της Μαγνησίας...», ό.π.. Πρόσφατες μελέτες, ωστόσο, έστρεψαν την προσοχή τους σε περιόδους που δεν είχαν μελετηθεί αναλυτικά στο παρελθόν, όπως η περίοδος της Κατοχής και η μεταπολεμική εποχή, προσφέροντας μας τη δυνατότητα να διευρύνουμε την εικόνα γύρω από ζητήματα που συνδέονται με τη βιομηχανική ιστορία της πόλης κατά τον εικοστό αιώνα. Βλ. Νίκος Τζαφλήρης, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, αδημ. διδακ. Διατριβή, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος 2007 και Σ. Κατσούρας, ό.π.

και τις γνώσεις μας γύρω από τα θέματα αυτά. Ωστόσο, δεν έλειψαν οι περιπτώσεις όπου οι ερμηνείες που δόθηκαν, βασισμένες κατά κύριο λόγο στην επεξεργασία των διαθέσιμων πηγών φαίνεται να οδήγησαν ορισμένες φορές στην εξαγωγή γενικευτικών συμπερασμάτων, κάποτε και αντιφατικών, που κατά τη γνώμη μας χρήζουν επανεξέτασης.

Υποστηρίχτηκε δηλαδή πως ο Βόλος τόσο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όσο και στη μεσοπολεμική περίοδο της βιομηχανικής του ανάπτυξης, ήταν μια κοινωνία με ασαφείς κοινωνικούς διαχωρισμούς «...λόγω της μεγάλης κινητικότητας στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο». Διαβάζουμε σχετικά: «Χωρίς να διαμορφωθούν δύο 'κοινωνικές τάξεις' σε διαρκή αντιπαλότητα, όπως τις προϋποθέτει η μαρξιστική αντίληψη της ανάλυσης των κοινωνικών σχέσεων στις αστικές κοινωνίες, σχηματίστηκαν πόλοι συσπείρωσης των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες λειτούργησαν ως φορείς και εκφραστές των κοινωνικών και ιδεολογικών τάσεων της εποχής τους». Η σχετική επιχειρηματολογία ολοκληρώνεται με μια μάλλον ασαφή θέση: «...ακόμη και την περίοδο της βιομηχανικής απογείωσης στο Μεσοπόλεμο, παρόλο που στην πόλη συνέρευσε εργατικό δυναμικό και έγιναν επενδύσεις στη μεταποίηση, αυτά δεν ήταν τα στοιχεία που δημιουργήσαν προϋποθέσεις για τη συγκρότηση τάξεων με σαφείς κανόνες ως προς την προέλευση και τις επιδιώξεις τους».⁸

Σε άλλη νεότερη μελέτη, ωστόσο, η ύπαρξη της «εργατικής τάξης» στο Βόλο θεωρείται ως αυτονόητη και δεδομένη, αλλά δίχως «ενιαία υπόσταση»: «Η εργατική τάξη δεν αποτελούσε συμπαγές σώμα με κοινά χαρακτηριστικά και συνείδηση της θέσης της» γεγονός που αποδίδεται «...στη διαφορετική κοινωνική προέλευση των μελών της, στις διαφορετικές επιδιώξεις τους, καθώς και στην πίστη της παροδικότητας της προσωρινής τους θέσης,.... καθώς επίσης και στις δυνατότητες της κοινωνικής ανέλιξης που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία.»⁹. Οι ερμηνείες αυτές, καθώς δεν συνοδεύονται από σχετική θεωρητική ανάλυση και θεμελίωση, ούτε επαληθεύονται στη βάση επαρκούς πραγματολογικής τεκμηρίωσης, φαίνεται

⁸ «Κοινωνία», στο Αίγλη Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, α' τόμος, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 1999, σ. 163. [Δεν αναφέρεται ο συντάκτης του κειμένου].

⁹ Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 37.

μάλλον πως επαναλαμβάνουν απόψεις που έχουν διατυπωθεί από Έλληνες ιστορικούς όσον αφορά στην ιστορία της ελληνικής εκβιομηχάνισης.¹⁰

Υποστηρίχτηκε η άποψη, επίσης, η οποία βασίστηκε σε δευτερογενείς πηγές αλλά και σε πρωτογενές αρχειακό υλικό και ειδικότερα στα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου της πόλης, πως, όσον αφορά τη συγκρότηση των κυρίαρχων στρωμάτων, η περίπτωση του Βόλου δεν διαφοροποιείται από το γενικότερο αφήγημα για τη δημιουργία της ελληνικής αστικής τάξης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, χάρη στην πολιτική του Τρικούπη για την προσέλκυση των παροικιακών κεφαλαίων, στην απογείωση της ελληνικής βιομηχανίας, καθώς και στην προσάρτηση της Θεσσαλίας, όπου κυριαρχούσε η μεγάλη γαιοκτησία.¹¹

Θα προσθέταμε πως αν εκεί εντοπίζονται οι απαρχές της συγκρότησης της «αστικής τάξης» του Βόλου, κάπου εκεί θα πρέπει να αναζητηθούν ίσως και οι απαρχές της διαμόρφωσης της «εργατικής τάξης», ανεξάρτητα από τα όποια χαρακτηριστικά της. Υπόθεσή μας είναι, δηλαδή, μια αίσθηση την οποία θα έχουμε πολλές φορές την ευκαιρία κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας να την ελέγξουμε μέσα από το πρωτογενές αρχειακό μας υλικό, πως η κοινωνία της πόλης του Βόλου, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσής της μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ήταν μια κοινωνία σαφώς διαστρωματωμένη, με κοινωνικές ομάδες - εργατών και εργατριών, μικρεμπόρων, μικροεπιχειρηματιών, βιοτεχνών και βιομηχάνων, αλλά και «αέργων, επαιτών, αλητών» ή όπως αλλιώς κατά καιρούς

¹⁰ Έχει υποστηριχτεί από Έλληνες ιστορικούς πως λόγω της χαμηλής ανάπτυξης της βιομηχανίας και λόγω της περιστασιακής εργασίας, δεν υπήρξε βιομηχανικό προλεταριάτο. Συμπέρασμα αυτής της άποψης είναι η απουσία ταξικής συγκρότησης και η «έλλειψη σαφών ταξικών ορίων». Η αδυναμία αυτού του πλήθους να συσταθεί ως τάξη και η λαϊκή του διάχυση οφειλόταν καταρχήν σε αυτή την προσωρινότητα και στις αιτίες που τη δημιούργησαν. Οι θέσεις αυτές συναντώνται στο Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993 και Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987 και του ίδιου, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995. Νεότερη, ωστόσο, μελέτη φαίνεται πως ορθά αμφισβητεί αυτή την άποψη, θεωρώντας ότι παραβλέπει σημαντικά ζητήματα όπως τη σημασία της περιστασιακής εργασίας στην απορρόφηση της εργασίας, τη λειτουργία των καταναγκαστικών μηχανισμών για τη δημιουργία μόνιμης εργατικής δύναμης, την οργάνωση της εργασίας στη βιομηχανία και τέλος στις διαφορετικές διαδικασίες ένταξης ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας. Βλ. Λήδα Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009. Ορισμένα από αυτά τα θέματα που αφορούν στο ζήτημα της παραμονής στην εργασία σε σχέση με την οργάνωση της εργασίας εκεί θα μας απασχολήσουν σε σχετικό κεφάλαιο κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης.

¹¹ Αίγλη Δημόγλου, «Η διαμόρφωση των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων στο Βόλο (1850-1950)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000, σ. 463-472.

αποκαλούνταν αυτές οι ομάδες του περιθωρίου που άλλοτε αύξαναν και άλλοτε μειώνονταν ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες αλλά και με τους «φόβους» των «ευυπόληπτων» στρωμάτων- οι οποίες ήταν διαρκώς σε διαδικασία διαμόρφωσης ή αναδιαμόρφωσης, μια διαδικασία που άλλοτε επέτρεπε τη συγκρότησή τους σε «τάξη» και άλλοτε όχι.¹²

Με βάση λοιπόν την υπάρχουσα βιβλιογραφία, με δημοσιευμένες πηγές αλλά και με κάποιες μικρές παραπομπές σε αδημοσίευτο πρωτογενές υλικό θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε ορισμένες καθοριστικές στιγμές της βιομηχανικής ιστορίας της πόλης του Βόλου και όψεις της κοινωνικής της ζωής από τη συγκρότησή της ως «εργατούπολης» γύρω στις αρχές του αιώνα, μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

ii. *«Πλείστα βιομηχανικά εργοστάσια άριστα λειτουργούντα υπάρχουν εν Βόλω...»*

Το βέβαιο είναι πως στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα η πόλη αναπτυσσόταν τόσο δημογραφικά όσο και οικονομικά. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των απογραφών του 1897 και του 1907 ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 44%. Ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται σταθερά: από τους 4.987 κατοίκους το 1881, φτάνει τους 11.029 το 1889 και τους 23.563 το 1907.¹³ Η αύξηση αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί και με τις συνέπειες που προκάλεσε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, καθώς στη Θεσσαλία πολλά τσιφλίκια ερημώθηκαν και οι κολίγοι συνέρευσαν στις πόλεις.¹⁴ Σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο νωρίτερα οι πρώτες «βιομηχανικές» επιχειρήσεις είχαν ιδρυθεί στην πόλη, όπως το ατμοκίνητο σιδηρουργείο που ίδρυσε το 1883 ο αρχιτέκτων και μηχανικός Μελέτης Σταματόπουλος και απασχολούσε 40 άτομα, αριθμό σημαντικό για τα μέτρα της εποχής.¹⁵

¹² Στο ζήτημα της έννοιας της «κοινωνικής τάξης» και της “διαμόρφωσής” της, όπως και στη σχετική βιβλιογραφία –διεθνή και ελληνική– αναφερόμαστε διεξοδικά στην εισαγωγή αυτή της μελέτης.

¹³ Για τη δημογραφική ανάπτυξη της πόλης που αφορά στην περίοδο από την ίδρυσή της το 1881 μέχρι το 1922 βλ. την πρόσφατη μελέτη της Ντίνας Μουστάνη, *Οι δημογραφικές εξελίξεις σ’ ένα βιομηχανικό κέντρο : Βόλος, 1881-1922*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014.

¹⁴ Οι ελλείψεις σε βασικά ζητήματα υποδομής όπως η ύδρευση και η αποχέτευση ήταν πιεστικές. Η νέα πόλη βελτίωνε την εικόνα της, όμως μόνο στο κέντρο της, κυρίως μέσω των ιδιωτικών οικοδομών που κτίζονταν αυτή την εποχή ενώ την κατασκευή και λειτουργία βασικών έργων υποδομής ανέλαβαν ιδιώτες. Αίγλη Δημόγλου, «Τα κυρίαρχα κοινωνικά...», *ό.π.*, σ. 467.

¹⁵ Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, *ό.π.*, σ. 44.

Ο Βόλος εξελίσσεται σε μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές πόλεις της ελληνικής περιφέρειας, καθώς συγκέντρωσε αρκετά από εκείνα τα χαρακτηριστικά που υποστήριξαν αυτήν την κατεύθυνση: ύπαρξη κεφαλαίων και εσωτερικής αγοράς, πρόσβαση σε πρώτες ύλες και προσφορά εργασίας.¹⁶ Οι πρώτες «βιομηχανικές» επιχειρήσεις (αρχές του αιώνα) ήταν προσανατολισμένες στις ανάγκες της τοπικής αγοράς, και είχαν ως αντικείμενο την παραγωγή αγροτικών μηχανών και την επεξεργασία γεωργικών προϊόντων για την κάλυψη των αναγκών εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής του Θεσσαλικού κάμπου. Επίσης, άλλοι κλάδοι που αναπτύσσονταν ήταν αυτοί της βυρσοδεψίας, των ειδών διατροφής και στη συνέχεια της υφαντουργίας.¹⁷

Οι δύο λοιπόν κύριοι παράγοντες της ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα, δηλαδή το κεφάλαιο και η εργασία φαίνεται πως «συναντήθηκαν» αυτή την εποχή στην πόλη. Εκεί, την ίδια περίοδο ζούσαν πολλοί ξένοι εργάτες, λόγω των συνεχιζόμενων έργων των σιδηροδρόμων του Πηλίου και της ανάπτυξης του καπνεμπορίου. Από τις σελίδες του Εμπορικού Οδηγού της πόλης το 1901 πληροφορούμαστε πως εκείνη τη χρονιά στο Βόλο δραστηριοποιούνται επίσημα 14 καπνέμποροι, ενώ υπάρχουν και 24 συνολικά καπνοπώλες, μεταξύ αυτών και ο Νίκος Ματσάγγος, ιδρυτής της μετέπειτα ομώνυμης καπνοβιομηχανίας.¹⁸

Στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα ο δευτερογενής τομέας της πόλης έχει αρχίσει να θεωρείται υπολογίσιμο μέγεθος, χάρη στον αριθμό των επιχειρήσεων που λειτουργούν στο Βόλο το 1911, όσο και στο εργατικό δυναμικό

¹⁶ Για την προηγούμενη περίοδο που αφορά στην εξέλιξη του Βόλου σε σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, βλ. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας. Από το 19^ο στον 21^ο αιώνα*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2005. Η συγγραφέας επισημαίνει πως η οικονομική ανάπτυξη της πόλης προήλθε από το ρόλο της ως διαμετακομιστικού κέντρου της Θεσσαλίας, γεγονός που συνέβαλε στην προσέλκυση κατοίκων από άλλες περιοχές, με αποτέλεσμα τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις -προσφορά κεφαλαίων και εργασίας- για το μετασχηματισμό της σε βιομηχανικό κέντρο της ελληνικής περιφέρειας το οποίο άκμασε στο Μεσοπόλεμο.

¹⁷ Την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ιδρύονται στο Βόλο δύο μεγάλα κλωστοϋφαντουργεία: Το 1905 ο Παπαγεωργίου δημιουργεί το πρώτο εργοστάσιο παραγωγής μάλλινων υφασμάτων στην πόλη, με δυναμικό αρχικά 60 ατόμων, το οποίο -μέσα σε 7 χρόνια υπερδιπλασιάστηκε- και το 1908 ιδρύεται το υφαντουργείο "Λεβιάθαν" που αύξησε επίσης τόσο το προσωπικό του όσο και την παραγωγή του. Εύστοχα η Αίγλη Δημόγλου επισημαίνει ότι, όπως δείχνει η εξέλιξη των επιχειρήσεων, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου αυτές δεν αποτελούσαν βραχυπρόθεσμες και άτολμες επενδύσεις, αλλά τις πρώτες μεγάλες βιομηχανίες της πόλης σε ποιοτικά χαρακτηριστικά και μακροζωία. Βλ. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 48.

¹⁸ Οδηγός Βόλου Ν. Μαγνησίας, *Στατιστικό Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου*, 1901, σ. 111. Στο ζήτημα του καπνού θα αναφερθούμε διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

που απασχολείται εκεί.¹⁹ «Πλείστα βιομηχανικά εργοστάσια άριστα λειτουργούντα υπάρχουν εν Βόλῳ αμιλλώμενα ως προς την ποιότητα και κατανάλωσιν των προϊόντων των προς τα πρώτιστα της Ανατολής. Πρόοδον όμως δια την πόλιν μας εσημείωσαν τα μέγιστα της υφαντουργίας των κκ Μουρτζούκου, Σιγαρά, Λεβή και Σια ο «Λεβιάθαν», το του κυρίου Παπαγεωργίου, Νηματουργίας Χατζηνικολάου Λεβή και Σία μετά τμημάτων Γαϊτονοποιίας και Συριτοποιίας. Βερνικοποιίας Χρυσοχοϊδου και Σας Καρφοβελονών, χυτηρίων σιδήρου, βαφείων, βυρσοδεψίας, αμαξών και κάρων, αλευροποιίας και ζυμαρικών των αδελφών Γκλαβάνη, Φ. Ζαρζάμπα, Α. Νικολέτου, των αδελφών Λούλη, Λ. Ιωαννίδου και Σα εν οίς εργάζονται χιλιάδες εργατών. Προς τούτοις υπάρχει και το εργοστάσιον Φωταερίου Σ. Κριτσιλή, δι' ου φωτίζεται η πόλις.»²⁰ Η πόλη, λοιπόν, γίνεται το πεδίο έντονης βιομηχανικής δραστηριότητας και μετατρέπεται αυτή την εποχή στο δεύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας μετά τον Πειραιά.

Σε αυτή τη βιομηχανική και γενικότερα οικονομική άνθηση συντέλεσε επίσης και η δημιουργία πιστωτικών οργανισμών, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των επιτοκίων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίστηκε η τοκογλυφία. Αμέσως μετά την ενσωμάτωση του Βόλου στο ελληνικό κράτος ιδρύθηκαν οι τράπεζες Ηπειροθεσσαλίας (1882) και των αδελφών Κοσμαδόπουλου (1885), ενώ λίγο αργότερα ίδρυσαν στην πόλη υποκαταστήματα οι τράπεζες Αθηνών (1894), Εθνική (1897) και άλλες.²¹ Η ανάπτυξη της πόλης, η συνεχής και ταχεία επέκτασή της, η ραγδαία αστικοποίηση που συντελείται αυτή την εποχή φανερώνεται, ωστόσο, και από έξω-οικονομικά χαρακτηριστικά.

¹⁹ Κ.Χ. Χρηστόπουλος, *Εμπορικός Οδηγός Βόλου-Πηλίου-Αλμυρού*, Τυπογραφείου της εφημ. Η Θεσσαλία, Εν Βόλῳ 1911, σ. 7-8.

²⁰ Κ.Χ. Χρηστόπουλος, *Εμπορικός Οδηγός...*, ό. π., σ. 7-8. Όσον αφορά στο ζήτημα του φωτισμού της πόλης φαίνεται πως πρώτη φορά το 1882 και πιο συγκεκριμένα στις 2 Δεκεμβρίου το δημοτικό συμβούλιο του Δ. Παγασών (Βόλου), επί δημαρχίας Γ. Καρτάλη ενέκρινε την απόφαση που αφορούσε στη δημοπρασία για την προμήθεια 50 φανών με σκοπό την τοποθέτησή τους στις μεγάλες οδούς της πόλης. Μειοδότης ήταν ο Περικλής Βογιώτας. Βλ. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Παγασών, συνεδρίαση 71, αριθμ. απόφασης 88, 2/12/1882. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1893 (απόφαση 280/27/11/1893) ο Δήμος Παγασών (Βόλου) παραχώρησε οικόπεδο στον Γ. Κριτσιλή για την ανέγερση του εργοστασίου φωταερίου (λίγο νωρίτερα του είχε παραχωρήσει το αποκλειστικό δικαίωμα της εκμετάλλευσης, ενώ το 1911 ιδρύθηκε από ντόπιους κεφαλαιούχους η Ηλεκτρική Εταιρεία. Βλ. Αίγλη Δημόγλου, «Τα κυρίαρχα κοινωνικά...», ό.π., σ. 467. Για την Ηλεκτρική Εταιρεία του Βόλου βλ. Παναγιώτα Καλόγρη, «Ο εξηλεκτρισμός του Βόλου. Η Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου (1911-1957)», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955...*, ό.π., σ. 125-134.

²¹ Αννίτα Πρασά, «Το βιομηχανικό θαύμα...», ό.π., σ. 10-16.

Αυτή την εποχή στο Βόλο υπάρχει και λειτουργεί Δημοτικό Θέατρο, πέντε σχολεία αρρένων και θηλέων και άλλα δύο υπό κατασκευή, δημοτικά σφαγεία, «...ως και πλείσται νέαι οδοί ευρείαι και δενδροφυτεύομεναι.»²² Παράλληλα, μια σειρά από φιλανθρωπικά ιδρύματα δημιουργήθηκαν εκεί γύρω στο γύρισμα του αιώνα με ιδιωτικές χορηγίες και δωρεές, γεγονός που μαρτυρά πως η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και του εκσυγχρονισμού της πόλης προκάλεσε ή έφερε στην επιφάνεια κοινωνικές αντιθέσεις.

Έτσι, μέσα στις νέες αυτές συνθήκες, οικονομικές και κοινωνικές, που διαμορφώνονται στο Βόλο αυτή την εποχή, φαίνεται πως μεταξύ των κατοίκων της πόλης «αναδείχθηκαν» εκείνοι οι ισχυροί ιδιώτες που χαρακτηρίστηκαν ως «ευεργέτες», με τα ιδιωτικά κεφάλαια των οποίων δημιουργήθηκε το Αχιλλοπούλειο Δημοτικό Νοσοκομείο, το Μαιευτήριο και το Βρεφοκομείο, το Πτωχοκομείο, το Ορφανοτροφείο, το Άσυλον των Μακεδόνων και ο Σταθμός Πρώτων Βοηθειών²³, καθώς και όσοι, σαφώς πολυπληθέστεροι, είχαν ανάγκη -λόγω έλλειψης κρατικής φροντίδας και μέριμνας- τη «φιλανθρωπία» για να επιβιώσουν.

Πέρα, όμως, από τα παραπάνω, και άλλα χαρακτηριστικά επιβεβαιώνουν τη διαδικασία έντονης αστικοποίησης που εκτυλίσσεται στην πόλη αυτή την περίοδο. Στις εφημερίδες της εποχής, συναντούμε πλήθος περιστατικών που αντανakλούν όψεις της καθημερινότητας μιας πόλης-λιμανιού με έντονη κίνηση. Η κίνηση αυτή δεν αφορά φυσικά μόνο στα εμπορεύματα αλλά και στους ανθρώπους. Καταστάσεις ακραίες πολλές φορές, τύποι του περιθωρίου και παραβατικές συμπεριφορές έρχονται να συμπληρώσουν την εικόνα μιας πόλης που βρίσκεται σε φάση ραγδαίας αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης.²⁴

Επεισόδια μεταξύ ναυτικών, ένδειξη της έντονης ναυτιλιακής δραστηριότητας του λιμανιού, συγκρούσεις που οδηγούσαν σε τραυματισμούς, μερικές φορές και θανάσιμους, σε κέντρα γύρω από το λιμάνι όπου σύχναζαν άτομα του «υποκόσμου» και νεαρά άτομα τα οποία συναναστρέφονται με αυτούς τους

²² Κ.Χ. Χρηστόπουλος, *Εμπορικός Οδηγός Βόλου...*, ό.π., σ. 6.

²³ Στο ίδιο. Οι ευεργέτες στους οποίους αναφερόμαστε δεν ήταν μόνο κάτοικοι της πόλης αλλά και κεφαλαιούχοι του παροικιακού ελληνισμού, κυρίως της Αιγύπτου, όπου είχαν μεταναστεύσει οι Πηλιορείτες.

²⁴ Το πληροφοριακό μέρος και οι σχετικές παραπομπές σε εφημερίδες που αναφέρονται σε αυτά τα ζητήματα που παρακολουθούμε προέρχονται από την εξαιρετική έρευνα του Γρηγόρη Καρταπάνη μέρος της οποίας δημοσιεύτηκε στην τοπική εφημερίδα του Βόλου *Ταχυδρόμος* και στο ένθετο Ιστορικά (39) στις 24 και 1 Ιουνίου 2015. Οι ερμηνείες αντίθετα βαρύνουν αποκλειστικά εμάς.

«παράνομους» της εποχής, κινδυνεύοντας να παρασυρθούν σε επιλήψιμες συμπεριφορές, σύμφωνα με τις ανησυχίες των «νοικοκυραίων» πολιτών, καφωδεία και «καφέ σαντάν», αγοραίος έρωτας και «διαφθορεία», δεν θα αργήσουν να προκαλέσουν την έντονη αντίδραση μερίδας της τοπικής κοινωνίας που θεωρεί «....ότι πολύ λυσιτελέστερον θα ήτο αν άπαξ δια παντός, εκλείοντο τα κέντρα αυτά και έλειπεν ούτω αφορμή και διαφθοράς και συμπλοκών». ²⁵

Παράλληλα, καθώς η πόλη φαίνεται να βρίσκεται σε οικονομική ανάπτυξη, παρατηρούνται φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα και σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας αυτή την εποχή.²⁶ Ομάδες φτωχών –από τους οποίους σύντομα πολλοί θα μετατραπούν σε επαίτες και «αλήτες»- από άλλες περιοχές, κοντινές ή πιο απομακρυσμένες, φαίνεται πως έλκονται από την πόλη, αναζητώντας σε αυτή μια καλύτερη «τύχη». Την τύχη αυτή, ωστόσο, όπως και αλλού έτσι και εδώ, τις περισσότερες φορές δεν θα τη βρουν.²⁷ Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν τα ποσοστά των περιθωριακών στοιχείων –επαιτών, αέργων, αλητών κ.λπ.- να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πόλη, προκαλώντας την ανησυχία, όπως είδαμε και παραπάνω, τόσο των φιλήσυχων πολιτών όσο και των αρχών, οι οποίες και επιδίωκαν την αποπομπή τους από την πόλη.²⁸

²⁵ Η είδηση που παραθέτει ο Γρηγόρης Καρταπάνης (μέλος της Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών) προέρχεται από την τοπική εφημερίδα *Θεσσαλία* στις 26/11/1899.

²⁶ Όπως στην πόλη που θα εξελιχθεί στο μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της Ελλάδας, δηλαδή στον Πειραιά. Βλ. Βασίλης Τσοκόπουλος, *Πειραιάς. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ. 239-241.

²⁷ Για το ζήτημα της επατείας στην Αθήνα και στον Πειραιά κατά το 19^ο αιώνα βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Επατεία και αλητεία στην Αθήνα και στον Πειραιά», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου. Η πόλη στους Νεότερους χρόνους*, ΕΜΝΕ Μνήμων, Αθήνα 2000, σ. 203-220. Όπως παραθέτει η συγγραφέας με το Βασιλικό Διάταγμα του 1836 «περί συστάσεως της δημοτικής αστυνομίας» οι επαίτες και οι άνεργοι πρέπει να εξαναγκάζονται σε εργασία. Σε αντίθετη περίπτωση στέλνονται με συνοδεία στους δήμους όπου προέρχονται. Για την περίπτωση του Βόλου, η Αίγλη Δημόγλου θίγει ακροθιγώς το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά εκκρεμεί μια μελέτη που θα προσεγγίζει μεθοδικά το ζήτημα της επατείας και της αλητείας στο Βόλο σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές και αλλαγές που συντελούνται αυτή την εποχή, παίρνοντας υπόψη και τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Βλ. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 34-35.

²⁸ Το φαινόμενο αυτό, δηλαδή η παρουσία στην πόλη «ανεπιθύμητων» προσώπων και ομάδων δεν συναντάται μόνο αυτή την περίοδο, αλλά και κατά το Μεσοπόλεμο. Ιδιαίτερα τότε, οι αναφορές στα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου «περί αέργων, απόρων, κοινών γυναικών και φρενοβλαβών» είναι αρκετά τακτικές, επισημαίνοντας την ανάγκη αποπομπής αυτών των ομάδων από την πόλη, χωρίς να διευκρινίζεται τι ακριβώς η λέξη «αποπομπή» σημαίνει. Για παράδειγμα στο δημοτικό συμβούλιο της 28/9/1925 γίνεται λόγος για χορηγία συμπληρωματικής πίστωσης 3.000 δρχ. «...για την αποπομπή των φρενοβλαβών, απόρων, αέργων, κοινών γυναικών και έξοδα δημόσια ασφάλειας». Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Βόλου, αριθμ. συνεδρίασης 299, αριθ. απόφ.951, 28/9/1925. Τρία χρόνια αργότερα το ζήτημα πρέπει να παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς η σχετική συμπληρωματική πίστωση του δήμου «για την αποπομπή των φρενοβλαβών,

Γίνεται λοιπόν φανερό πως η πόλη στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα, εισέρχεται σε μια νέα εποχή ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, κάτι που παρατηρείται γενικότερα στη χώρα. Όπως, όμως, έχει επισημανθεί «δεν πρόκειται για μια διαδικασία ανώδυνη, δεν πρόκειται για γενικευμένη άνοδο της ευημερίας».²⁹ Αντίθετα, οι αλλαγές που συντελούνται αυτή την περίοδο, κυρίως στην Αθήνα και στον Πειραιά, αλλά και στα «αναδυόμενα» αστικά και βιομηχανικά κέντρα της χώρας όπως είναι ο Βόλος, συνεπάγονται συγκρούσεις, καταστροφές και όξυνση των αντιθέσεων.³⁰

Η ανάπτυξη και η σταδιακή διεύρυνση του δευτερογενούς τομέα της πόλης με τη δημιουργία μεγάλων εργοστασίων είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη μιας νέας οικονομικής δύναμης, αυτής των βιομηχάνων, οι οποίοι πέρα από την οικονομική τους υπεροχή κάνουν αισθητή και την πολιτική τους παρουσία. Οι πιο γνωστοί βιομήχανοι της πόλης, όπως ο Κωστής Γκλαβάνης, ο Μελέτης Σταματόπουλος, ο Ιωάννης Παπαγεωργίου, ο Γεώργιος Κούτσικος και τέλος ο ιδρυτής της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, ο Νικόλαος Ματσάγγος, εκλέγονταν στα δημοτικά συμβούλια κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.³¹

Από την άλλη, στην πόλη συνεχιζόταν η διαδικασία συγκρότησης των εργατικών στρωμάτων. Στο Βόλο, όπως και στα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας αυτή την εποχή, συναθροιζόταν ένας κόσμος που αναζητούσε τρόπους για

κοινών γυναικών» υπερδιπλασιάζεται φτάνοντας στις 7.000 δρχ. Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Βόλου, αριθμ. συνεδρίασης 2, αριθ. απόφ.9, 2/9, 27/1/1928. Παρ' όλα αυτά φαίνεται πως οι αναφορές σε άεργους εξασθενούν τη δεκαετία του 1920, -χωρίς βέβαια να λείπουν αυτή την εποχή χορηγίες φιλανθρωπίες και βοηθήματα σε απόρους- γεγονός που ίσως αντανάκλα την αυξημένη προσφορά εργασίας, απόρροια της διόγκωσης του δευτερογενούς τομέα που παρατηρείται αυτή τη δεκαετία στην πόλη, ενώ αντίθετα πληθαίνουν οι αναφορές περί «φρενοβλαβών» και «κοινών γυναικών» και η ανάγκη «διαχείρισής» τους. Ωστόσο, την επόμενη δεκαετία, τη δεκαετία δηλαδή της κρίσης, παρατηρούνται διογκωμένοι προϋπολογισμοί του δήμου για βοηθήματα στους φτωχούς, ιδιαίτερα σε περιόδους μεγάλων εορτών, ένταση των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων, έξαρση της φυματίωσης και άλλων ασθενειών που φαίνεται να πλήττουν άπορους και λαϊκά στρώματα, αύξηση του αριθμού των νόθων τέκνων και των εκθέτων, καθημερινότητα της επαιτείας, καταστάσεις που, αν μη τι άλλο, συνιστούν αυτό που γενικά έχει χαρακτηρίσει ο Χ. Λούκος ως «δείκτες των κοινωνικών ισορροπιών». Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Βόλου δεκαετίας 1930. Βλ. Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, τόμος Β1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 146-147.

²⁹ Χριστίνα Αग्रιαντώνη, «Κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Δεκεμβρίου 2009, σ. 11-24.

³⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη...*, ό.π., σ. 68-70.

³¹ Αίγλη Δημόγλου, «Τα κυρίαρχα κοινωνικά...», ό.π., σ. 467.

να επιβιώσει και αυτή την επιβίωση την εξασφάλιζε, τις περισσότερες φορές περιστασιακά και κακοπληρωμένα, η δουλειά στο εργοστάσιο. Πρόκειται για έναν κόσμο, ο οποίος «...με δυσκολία κατακτούσε το δικαίωμα της αναγνώρισης της ύπαρξής του, σε μια κοινωνία που προτιμούσε να βαυκαλίζεται με την ιδέα ότι παρέμεινε μικροϊδιοκτητική, χωρίς αντιθέσεις», όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει η Χριστίνα Αγριαντώνη.³²

Στο Βόλο των αρχών του 20^{ου} αιώνα, τέλος, ανάμεσα στον κόσμο των -λίγων αλλά ισχυρών- αναδυόμενων βιομηχάνων και στον κόσμο της μισθωτής εργασίας στέκεται ένα πλήθος μικροεπιχειρηματιών, βιοτεχνών και μικρεμπόρων, γεγονός που, αν μη τι άλλο, διευρύνει το πεδίο μέσα στο οποίο μια αναλυτική σχετική μελέτη θα εξέταζε το ζήτημα των αντιθέσεων που παρατηρούνται στην πόλη στις αρχές αυτού του αιώνα.³³ Ως τέτοιους θα ορίζαμε, για παράδειγμα, τους καθεκλοποιούς, τους καλαθοποιούς, τους κατοπτροποιούς και κορνιζοποιούς, και ορισμένους «μικρούς» καπνεμπόρους, αλλά και τους ιχθυοπώλες, τους καπνοπώλες και τους ιδιοκτήτες καφενείων που περιλαμβάνονται στον Εμπορικό Οδηγό του Βόλου του 1911.³⁴

Αν, ωστόσο, πάρουμε υπόψη την επισήμανση που αφορά στην περιοχή της πρωτεύουσας, γι' αυτή την περίοδο, σύμφωνα με την οποία μεταξύ των νέων βιομηχάνων που έκαναν την εμφάνισή τους στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα – στο χώρο των τσιμέντων, των χημικών του ηλεκτρισμού και των μεταλλείων- και των μικροεπιχειρηματιών και μικρών βιοτεχνών υπόβοσκε μια καχυποψία και ένας φόβος των δευτέρων προς τους πρώτους, ίσως κάτι παρόμοιο να ίσχυε και για την περίπτωση του Βόλου.³⁵ Μια μελέτη που θα εξέταζε συστηματικά τα συγκεκριμένα ζητήματα στο Βόλο εκκρεμεί.

³² Χριστίνα Αγριαντώνη, «Κοινωνικές και οικονομικές...», ό.π., σ. 15.

³³ Στην ελληνική ιστοριογραφία γενικότερα, αυτές οι ομάδες των μικροεπαγγελματιών, των μικρεμπόρων και των μικροβιοτεχνών «η παραδοσιακή μικροαστική τάξη» όπως χαρακτηρίστηκε, μόλις πρόσφατα αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής μελέτης και πιο συγκεκριμένα όσον αφορά στην πόλη της Αθήνας. Βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες, 1880-1925*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, Παν/μιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011.

³⁴ Κ.Χ. Χρηστόπουλος, *Εμπορικός Οδηγός Βόλου...*, ό.π., σ. 47.

³⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Κοινωνικές και οικονομικές...», ό.π., σ. 16.

iii. Η ανάπτυξη μιας «εργατούπολης»

Η συγκυρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου φαίνεται πως λειτούργησε ευνοϊκά για τις υπάρχουσες βιομηχανίες της πόλης που τροφοδοτούσαν το στρατό με τα προϊόντα τους. Παρά το γεγονός ότι αυτή την περίοδο ιδρύθηκαν ελάχιστες νέες επιχειρήσεις, οι υπάρχουσες επιβίωσαν και άλλες αναπτύχθηκαν περαιτέρω. Έτσι, μετά το τέλος του πολέμου, η τοπική βιομηχανία πέρασε σε νέα φάση, εξελισσόμενη σε υπολογίσιμο οικονομικό πόρο της πόλης. Ο βιομηχανικός τομέας τώρα έλκει το σύνολο των επενδύσεων στην πόλη, ενώ το λιμάνι χάνει μέρος της εμπορικής σημασίας του και οι μεταπρατικές δραστηριότητες γνωρίζουν κάμψη, την οποία επέτεινε η διεθνής κρίση του εξωτερικού εμπορίου τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Όπως μας πληροφορεί η Αννίτα Πρασσά, σύμφωνα με στοιχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της πόλης, το 1923 λειτουργούσαν 28 βιομηχανικές επιχειρήσεις. Δεκατέσσερις εξ αυτών ανήκαν στον κλάδο της διατροφής και των ποτών, απασχολούσαν 263 εργαζομένους και η συνολική τους υποδύναμη έφτανε στους 793 ίππους. Δύο επιχειρήσεις προέρχονταν από τον κλάδο της σιδηροβιομηχανίας με το σύνολο των εργαζομένων να ανέρχεται στα 325 άτομα και η συνολική υποδύναμη στους 310 ίππους. Στον κλάδο του υφάσματος – νήματος- τάπητος, υπάρχουν συνολικά 8 επιχειρήσεις με συνολικό αριθμό εργαζομένων 611 άτομα και υποδύναμη 193 ίππους.³⁶

Επίσης, καταγράφεται μία επιχείρηση παγοποιίας που απασχολούσε 6 άτομα και η υποδύναμή της ανέρχονταν στους 8 ίππους. Τέλος, υπάρχει και ο κλάδος του καπνού, που συγκεντρώνει 3 επιχειρήσεις με αριθμό εργαζομένων 325 άτομα και με υποδύναμη 68 ίππων. Μια από αυτές καταφέρνει να συγκεντρώνει μόνη της πάνω από το μισό του συνόλου του εργατικού πληθυσμού της βιομηχανίας καπνού, δηλαδή 200 εργάτες σε σύνολο 325, και περίπου το 1/3 της συνολικής υποδύναμης (25 ίπποι). Επρόκειτο για την Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.³⁷

Καταλυτικής σημασίας για την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της πόλης –όπως και της Ελλάδας γενικά - στη δεκαετία του 1920, υπήρξε η εγκατάσταση εκεί ενός σημαντικού αριθμού προσφύγων, θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε πιο διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας, όσον αφορά τουλάχιστον στο

³⁶ Ανίτα Πρασσά, “Το βιομηχανικό θαύμα...», ό.π., σ. 11-17.

³⁷ Στο ίδιο.

προσφυγικό εργατικό δυναμικό της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου.³⁸ Εδώ να αναφέρουμε μόνο πως μεταξύ 1921 και 1924 ο Βόλος έγινε χώρος υποδοχής και εγκατάστασης μεγάλου αριθμού προσφύγων (11.945 σε σύνολο πληθυσμού 47.892 κατοίκων, σύμφωνα με την απογραφή του 1928) που προκάλεσε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος της περιόδου 1919-1922.

Οι πρόσφυγες αυτοί, σε μεγαλύτερο βαθμό οι γυναίκες, απασχολήθηκαν κατά ένα σημαντικό ποσοστό στις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις –κυρίως στην κλωστοϋφαντουργία και καπνοβιομηχανία, προσφέροντας φτηνά εργατικά χέρια. Από την άλλη, δεν έλειψαν οι περιπτώσεις όπου κεφαλαιούχοι πρόσφυγες επένδυσαν στο μεταποιητικό τομέα της πόλης με σημαντικότερα παραδείγματα την ίδρυση του μεταξουργείου Ετμεκτζόγλου το 1924 και την ίδρυση δυο ταπητουργείων το 1923, των Οικονομίδη-Σμυρλόγλου και των Γρηγοριάδη-Στυλόγλου.³⁹

Μέχρι τις αρχές της επόμενης δεκαετίας ιδρύθηκαν νέες βιομηχανικές επιχειρήσεις με κυριότερη την Ανώνυμη Εταιρία Τσιμέντων “Όλυμπος” στην Αγριά Βόλου, η οποία ιδρύθηκε το 1924 από τους Α. Αποστολίδη και Α. Χρυσόχοϊδη με μετοχικό κεφάλαιο 80.000 λίρες και υπήρξε μια από τις σημαντικότερες βιομηχανίες στην Ελλάδα που δημιουργήθηκαν προπολεμικά σε πανελλήνιο κλίμακα.⁴⁰ Δύο χρόνια αργότερα, το 1926, ξεκίνησε τη λειτουργία του το κεραμοποιείο των Σπυρίδωνα και Νικολέτου Τσαλαπάτα. Επίσης αυτή την εποχή παρατηρείται η τάση εκσυγχρονισμού κάποιων μεγάλων επιχειρήσεων των προηγούμενων ετών, καθώς και η μετατροπή ορισμένων από αυτές σε Ανώνυμες Εταιρείες, όπως οι επιχειρήσεις των Γκλαβάνη-Καζάζη το 1924, του Λούλη το 1927 και του Μουρτζούκου το 1928.

Αναλυτικότερα, αναπτύσσονται οι δύο μεγάλες σιδηροβιομηχανίες (Σταματοπούλου-Γκλαβάνη), ενώ δυναμική είναι και η ανάπτυξη του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας με αρκετές μονάδες, ανάμεσα στις οποίες δύο από τις μεγαλύτερες που

³⁸ Ο Χ. Χατζηιωσήφ έχει τεκμηριωμένα υποστηρίξει ότι οι πρόσφυγες διπλασίασαν τον εφεδρικό στρατό της εργασίας και βοήθησαν να παγιωθεί η φυσιολογία της ελληνικής βιομηχανίας ως ενός κλάδου που δεν ελέγχει καμία μεταβλητή του κόστους παραγωγής, παρά μόνο το κόστος της εργασίας, αφού τεχνολογία, παραγωγικός εξοπλισμός, ενέργεια και κατά κανόνα πρώτες ύλες εισάγονταν από το εξωτερικό. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Β1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002 Μεσοπόλεμος, Χατζηιωσήφ, σ. 9-54.

³⁹ «Βιομηχανία», στο Αίγλη Δημόγλου (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας...*, ό.π., σ. 129. [δεν αναφέρεται ο συγγραφέας]

⁴⁰ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 210.

λειτουργούν στον ελλαδικό χώρο, του Παπαγεωργίου και του Μουρτζούκου, με προσωπικό χιλιάδων ατόμων. Στο Βόλο λοιπόν, αν λάβουμε υπόψη τα στοιχεία που προέρχονται από την απογραφή του Σεπτεμβρίου του 1930 και αφορούν στο Δήμο Παγασών (Βόλου), λειτουργούν 984 μεταποιητικές επιχειρήσεις που χωρίζονται σε 17 κλάδους και φαίνεται να απασχολούσαν 5.943 εργαζόμενους.⁴¹

Το έτος 1930, ωστόσο, μάλλον αποτελεί μια συμβατική τομή για την εξέλιξη της τοπικής βιομηχανίας. Η επέκταση και η διόγκωση του δευτερογενούς τομέα της πόλης που παρατηρήθηκε στη δεκαετία του 1920 ήταν περισσότερο «ποσοτική» παρά «ποιοτική» και δεν θα αργήσει να αποδειχθεί παροδική και εύθραυστη λόγω των διεθνών εξελίξεων, της οικονομικής κρίσης του 1929 που σύντομα θα φτάσει στην Ελλάδα και των κρατικών πολιτικών που ακολουθήθηκαν για την αντιμετώπισή της. Η σύντομη περίοδος ανάκαμψης μετά τη λήξη του πολέμου και ο ερχομός των προσφύγων είχαν ευνοήσει την ίδρυση, κατά τη δεκαετία του 1920, πολλών ομοειδών επιχειρήσεων –μικρών ή μεσαίων-, που απασχολούσαν δηλαδή από 1 μέχρι 26 άτομα, σύμφωνα με την απογραφή του 1930, και με χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης. Η τάση αυτή θα ανασταλεί κατά τη δεκαετία του 1930.⁴²

Έτσι, οι αλλαγές στην κρατική οικονομική πολιτική, που εγκαινιάστηκαν αμέσως μετά τη διεθνή κρίση του 1929 και ευνόησαν τη συγκέντρωση των οικονομικών λειτουργιών στην περιοχή της πρωτεύουσας θα δρομολογήσουν την πτώση της βολιώτικης βιομηχανίας, πριν ακόμα ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος της δώσει το τελικό πλήγμα.⁴³

iv. Η μεταπολεμική παρακμή της βιομηχανικής πόλης

Κατά τον πόλεμο του 1940-41 και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η τοπική βιομηχανία υπέστη σοβαρά πλήγματα, οι επιπτώσεις των οποίων επρόκειτο να επηρεάσουν τη ζωή της πόλης βραχυπρόθεσμα αλλά και μακροπρόθεσμα. Με την κήρυξη του πολέμου επιτάχθηκαν αυτοκίνητα, τρόφιμα, πρώτες ύλες, υφάσματα και άλλα προϊόντα για τις ανάγκες του στρατού και των αρχών. Η γερμανική

⁴¹ Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή των Καταστημάτων των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Σεπτέμβριος 1930*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934.

⁴² Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 32.

⁴³ Αίγλη Δημόγλου, «Βιομηχανική Κοινωνία», *7 Ημέρες Καθημερινή*, 7/1/2001, σ. 18.

Κατοχή συνέχισε την ίδια τακτική, επιτάσσοντας ακόμα και ολόκληρες βιομηχανικές μονάδες.⁴⁴

Όταν τελείωσε ο πόλεμος, οι περισσότερες βιομηχανίες δεν λειτουργούσαν, μια και είχαν εξαντλήσει τα αποθέματά τους σε πρώτες ύλες, προϊόντα, ενώ οι αποζημιώσεις για τις επιτάξεις δεν ξεπέρασαν το 1/10 της αξίας των προϊόντων και των πρώτων υλών.⁴⁵ Όσες συνέχισαν, εξακολουθούσαν να λειτουργούν με τα δεδομένα της προπολεμικής περιόδου, δηλαδή με χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης και χωρίς κεφάλαια, αφού το επιτόκιο δανειοδότησης των τραπεζών έφτανε το 35%.⁴⁶ Στις αρχές του 1945, σύμφωνα με στοιχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, όπως παρουσιάζονται σε έκθεσή του στις 10.2.1945, φαίνεται πως «... τα περισσότερα και μεγαλύτερα των εργοστασίων του Βόλου δεν λειτουργούν παρ' όλον ότι ευρίσκονται εις καλήν κατάστασιν». Ως κύρια αιτία της μη λειτουργίας των περισσότερων εμφανίζεται η έλλειψη πρώτων υλών και η ανεπάρκεια καυσίμων.⁴⁷

Τα μοναδικά εργοστάσια που λειτουργούν εν μέρει είναι τα Ματσάγγου, Παπαγεωργίου, Μουρτζούκου, οι μύλοι Καπουρνιώτου, Λούλη και κάποια μικρότερα που απασχολούν μέρος των εργατοϋπαλλήλων του Βόλου. Αποτέλεσμα αυτής

⁴⁴ Αίγλη Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη της Βιομηχανίας...», ό.π., σ. 33. Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής τόσο στο Βόλο όσο και στα άλλα βιομηχανικά κέντρα της χώρας υπήρξαν επιτάξεις «ολόκληρων βιομηχανικών μονάδων». Ωστόσο, υπάρχουν και άλλες εκδοχές των σχέσεων των βιομηχάνων με τους Γερμανούς. Για παράδειγμα, όπως μας υπενθυμίζει ο Χ. Χατζηιωσήφ για το σύνολο της χώρας, από τις καταναλωτικές βιομηχανίες, οι έντεκα μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες – μεταξύ αυτών και ο Ματσάγγος – ήταν οι πρώτες που έσπευσαν να υποβάλουν ήδη τις πρώτες εβδομάδες της Κατοχής στις γερμανικές αρχές κοινή προσφορά για την παραγωγή τσιγάρων για τον γερμανικό στρατό, πρόταση η οποία έγινε αποδεκτή, με αποτέλεσμα ο βιομηχανικός αυτός κλάδος να παράγει ως τα τέλη της Κατοχής με σχεδόν πλήρη απόδοση. Όπως θα δούμε και μέσα από το παράδειγμά μας, καταφεύγοντας σε σχετικά τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της επιχείρησης, φαίνεται πως, όπως έχει ήδη επισημάνει γενικότερα ο Χ. Χατζηιωσήφ, οι καπνοβιομήχανοι «θεωρούσαν χρέος τους την επιβίωση της ιδιόκτητης επιχείρησής τους, ως συνόλου πραγμάτων και ανθρώπων, επιβίωση που εξασφάλιζε και τη διατήρηση της δικής τους κοινωνικής θέσης». Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, τόμος Γ'2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 181-209.

⁴⁵ Ο νόμος Σβώλου (128/1944) για την παραγραφή των χρεών και των οικονομικών απαιτήσεων επιδείνωσε την κατάσταση. Συγκεκριμένα, το 1944, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας, από τις 22 βιομηχανίες οι 8 δεν λειτουργούσαν καθόλου και οι υπόλοιπες υπολειτουργούσαν με ελάχιστο προσωπικό, ενώ για να λειτουργήσουν κανονικά για ένα τρίμηνο χρειαζόνταν οικονομική ενίσχυση περίπου 400.000.000 νέων δραχμών. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 62. Η συγγραφέας παραπέμπει για τα στοιχεία αυτά στο: Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, «Στοιχεία Τραπεζής Ελλάδος 1944» (χειρόγραφος πίνακας).

⁴⁶ Αίγλη Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη της Βιομηχανίας...», ό.π., σ. 139.

⁴⁷ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ. 239.

της κατάστασης είναι ότι παρουσιάζεται, σύμφωνα πάντα με την ίδια έκθεση «... η σοβαρά ανεργία του εργατοϋπαλληλικού κόσμου που έχει ρίξει εις την δυστυχίαν και την εξαθλίωσιν τας εργατικές ψυχάς. Αυτή είναι κατάστασις που υπάρχει και θα εξακολουθεί να υπάρχει εφόσον θα παραμείνουν κλειστά τα εργοστάσια του Βόλου».⁴⁸ Έτσι, μετά την απελευθέρωση και το τέλος του Εμφυλίου πόλεμου ο στόχος για τη βολιώτικη βιομηχανία ήταν η σταδιακή ανάκαμψη και η επιστροφή στους θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης που παρατηρήθηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κατά πόσο κάτι τέτοιο πραγματοποιήθηκε θα προσπαθήσουμε να δούμε στη συνέχεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1

Απογραφές βιομηχανικών επιχειρήσεων του Βόλου τα έτη 1930 και 1951

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜ.ΕΠΙΧ	ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ	ΙΠΠΟΔΥΝΑΜΗ(ΗΡ)	ΗΡ/ΕΡΓΑΖΟΜ.
1930	984	5.943	6.365,25	1,07
1951	1.049	7.231	7.362	1,03

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Απογραφή βιομηχανίας, Αθήνα, 1951.

Το 1951 απογράφηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου 1.049 επιχειρήσεις που απασχολούσαν 7.231 εργάτες. Από αυτές οι περισσότερες είχαν από έναν έως πέντε εργαζόμενους, ενώ μόνον οι 225 χρησιμοποιούσαν κάποιο είδος κινητήριας δύναμης. Επρόκειτο δηλαδή για μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις οι οποίες διατήρησαν στο σύνολό τους την προπολεμική τους μορφή, όπως φαίνεται και από τα συγκριτικά στοιχεία των απογραφών του 1930 και του 1951. Οι δύο βασικοί κλάδοι που κυριαρχούν είναι των μεταλλοκατασκευών και της υφαντουργίας.⁴⁹

⁴⁸ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού..., ό.π. Στις αρχές του 1945 το 60% των εργαζομένων της πόλης εμφανίζεται να είναι άνεργο, ενώ τα μεροκάματα κυμαίνονταν από 180-420 δραχ. Γ.Α.Κ., Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, «Στοιχεία Τραπεζής Ελλάδος...», ό.π. Η παραπομπή προέρχεται από Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό. π., σ. 62.

⁴⁹ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Απογραφή βιομηχανίας, Αθήνα, 1951.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η τοπική βιομηχανία στις αρχές της δεκαετίας του 1950, παρά την αύξηση που παρατηρείται ως προς τον αριθμό των επιχειρήσεων και ως προς τον αριθμό των εργαζομένων (Πίνακας 1) εμφανίζεται απαρχαιωμένη από άποψη μηχανολογικού και τεχνολογικού εξοπλισμού και ως προς τις μεθόδους οργάνωσης εργασίας, όπως θα δούμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο και μέσα από το παράδειγμα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Σε γενικές γραμμές πάντως η κατάσταση αυτή εγγράφεται στη γενικότερη τύχη της εγχώριας μεταπολεμικής βιομηχανίας.⁵⁰

Ωστόσο, οι οικονομικές και βιομηχανικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 –με καθοριστικό σημείο το 1953, όταν έγινε η νομισματική μεταρρύθμιση και η υποτίμηση της δραχμής-⁵¹ φαίνεται πως

⁵⁰ Μετά τον πόλεμο, καθώς οι περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις της χώρας είχαν καταστραφεί σχεδόν εντελώς, η δυναμικότητα της ελληνικής βιομηχανίας ήταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από την αντίστοιχη προπολεμική. Αποτελούταν κυρίως από βιομηχανικούς κλάδους καταναλωτικών αγαθών, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχε η κλωστοϋφαντουργία. Σύμφωνα με τον Γιώργο Σταθάκη στις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι ρυθμοί «ανασυγκρότησης» στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους των τροφίμων, του καπνού και της υφαντουργίας έφτασαν στα προπολεμικά επίπεδα. Βλ. Γιώργος Σταθάκης, «Μεταπολεμικό μοντέλο εκβιομηχάνησης», *Τα Ιστορικά*, τχ. 12-13, 1990 και του ίδιου Γ. Σταθάκη, «Οικονομία και θεσμοί- Από την προπολεμική «βιωσιμότητα» στην μεταπολεμική εκβιομηχάνιση», στο Σάκης Καραγιώργας, *Μελέτες, άρθρα, ομιλίες, 1957-1969*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα 1994, σ. 351-369. Για μια σφαιρική και κριτική παρουσίαση των θέσεων και των απόψεων που αναπτύχθηκαν στην περίοδο 1945-1952 για το ζήτημα και τις προοπτικές της μεταπολεμικής ελληνικής βιομηχανίας βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Δ1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-50.

⁵¹ Η νομισματική μεταρρύθμιση έγινε στις 9 Απριλίου 1953 από τον Υπουργό Συντονισμού της κυβέρνησης Αλ. Παπάγου, Σπ. Μαρκεζίνη και απέβλεπε κυρίως στο να αφαιρεθεί η αγορά να λειτουργήσει, ώστε να ισορροπήσουν ζήτηση και προσφορά, δηλαδή στη φιλελευθεροποίηση του συστήματος. Καθώς το 1952 η αμερικανική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ (1947-1952) τερματίστηκε, έπρεπε η εμπιστοσύνη του κοινού στη δραχμή να αποκατασταθεί και οι καταθέσεις να επιστρέψουν στις τράπεζες. Όπως επισημαίνει ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου «η νομισματική σταθερότητα ήταν η προϋπόθεση της ανάπτυξης». Ήδη από το 1951, επισημαίνει ο συγγραφέας, στόχος της οικονομικής πολιτικής ήταν να υπάρξει μια σύντομη περίοδος αποπληθωρισμού που θα την ακολουθούσε μια μεγάλη υποτίμηση του νομίσματος. Η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 50% έναντι του δολαρίου (1 δολάριο από 15.000 δρχ. σε 30.000 δρχ. και ένα χρόνο αργότερα αφαιρέθηκαν τα μηδενικά, 1 δολάριο = 30 δρχ.) και το εθνικό νόμισμα εντάχθηκε στην πειθαρχία του συστήματος Bretton-Woods και παρέμεινε μέχρι και τη κατάρρευση του συστήματος το 1973, μεταβάλλοντας τους όρους λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας. Καθώς η υποτίμηση αποκατέστησε την εμπιστοσύνη των πολιτών στη δραχμή συντελώντας στην αύξηση των αποταμιεύσεων, υποστηρίχτηκε πως έβαλε την οικονομία σε τροχιά ανάπτυξης. Ωστόσο, λόγω της υποτίμησης η ανισότητα στη διανομή πλούτου που είχε κληρονομηθεί από τη δεκαετία του 1940 εδραιώθηκε, όπως επίσης οι μέθοδοι μέσα από τις οποίες αυτή πραγματοποιήθηκε, νομιμοποιήθηκαν. Για μια αναλυτική παρουσίαση αυτών των θέσεων που αφορούν στις επιπτώσεις της υποτίμησης στην εθνική οικονομία βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμος 9: *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 66-69 και σ. 84. Η υποτίμηση προκάλεσε «αναμφισβήτητη κοινωνική σκληρότητα», λόγω των υπερβολών που τη συνόδευαν, προκαλώντας

αποδυνάμωσαν ακόμα περαιτέρω την τοπική βιομηχανία, καθώς οι σημαντικότερες επιχειρήσεις αδυνατώντας να ανταποκριθούν στα νέα οικονομικά δεδομένα, κάτω από το βάρος της έλλειψης κεφαλαίων και μακροπρόθεσμων πιστώσεων από τις τράπεζες, οδηγήθηκαν στο κλείσιμο ή σε σημαντικό περιορισμό του κύκλου των εργασιών τους. Παράλληλα, αυτή την περίοδο συνεχίζεται η τάση συγκέντρωσης των βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή της πρωτεύουσας, που είχε αρχίσει λίγο νωρίτερα.

Η μεταβολή του δυναμικού των μεγάλων κυρίως προπολεμικών βιομηχανιών μάς δίνει την εικόνα όλου του κλάδου. Η βιομηχανία Αξελού υπήρξε από τις σπουδαιότερες βιομηχανίες πετρελαιομηχανών στα Βαλκάνια, με μεγάλη ετήσια παραγωγή προπολεμικά και απασχόληση 250 ατόμων. Το 1953 η παραγωγή της ήταν μόλις το 1/6 της προπολεμικής και το απασχολούμενο προσωπικό ανερχόταν σε 60 άτομα. Η σιδηροβιομηχανία Σταματόπουλου, με μηχανοτεχνικό προσωπικό, πριν το 1940 απασχολούσε 400 άτομα, ενώ το 1951 φαίνεται να απασχολεί 200. Τη μείωση της παραγωγής ακολούθησε η διάλυση. Το ίδιο συνέβη και με τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της πόλης, τη σιδηροβιομηχανία Γκλαβάνη και τα υφαντουργεία Παπαγεωργίου και Μουρτζούκου, όπως επίσης και με την περίπτωση που μελετά αυτή η εργασία, την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.⁵²

Η μόνη βιομηχανία που συνέχισε να λειτουργεί χωρίς διακοπή (και λειτουργεί μέχρι σήμερα) ήταν η τσιμεντοβιομηχανία Α.Γ.Ε.Τ. (ΟΛΥΜΠΟΣ). Σύμφωνα με το Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας η Ανώνυμη Γενική Εταιρία Τσιμέντων-, «Όλυμπος» το 1959 φαίνεται να έχει παραγωγική ικανότητα 650 τόνους τσιμέντου το 24ωρο και να απασχολεί 329 εργατοτεχνίτες και 100 υπαλλήλους. Το 1961 όχι μόνο συνεχίζει να λειτουργεί (αντίθετα με τα περισσότερα εργοστάσια που κλείνουν) αλλά αυξάνει την παραγωγή της: 1.500 τόνους τσιμέντο ανά 24ωρο.⁵³ Φαίνεται πως τα

οξύτατες κοινωνικές αντιδράσεις. Βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 164.

⁵² Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Στατιστική Βιομηχανική, φακ.275. Την περίοδο 1954-1955, τα υφαντουργεία Μουρτζούκου και Παπαγεωργίου έκλεισαν απολύοντας περίπου 3.000 εργαζόμενους, ενώ το κλείσιμο της σιδηροβιομηχανίας Γκλαβάνη έχει ως αποτέλεσμα την απόλυση 700 σιδηρουργών. Αυτή την περίοδο σύμφωνα με στοιχεία της Βιομηχανικής Επιθεώρησης περίπου 5.000 εργαζόμενοι, το 1/3 δηλαδή του εργατικού δυναμικού της πόλης έμεινε χωρίς δουλειά. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, τευχ. 255 (Ιανουάριος 1956), σ. 27-28. Η πηγή προέρχεται από Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας...*, ό.π., σ. 67.

⁵³ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 210.

προβλήματα που αντιμετώπισαν τα περισσότερα εργοστάσια της πόλης κατά τη διάρκεια του 1950 και τα οδήγησαν στην παρακμή ή το κλείσιμο, δεν άγγιξαν την τσιμεντοβιομηχανία Α.Γ.Ε.Τ.

Η γενικευμένη κρίση, που νωρίτερα περιγράψαμε, παρασύρει και τους υπόλοιπους τομείς της οικονομικής ζωής της πόλης και ο ρόλος της από πρωταγωνιστικός μετατρέπεται σε περιθωριακός. Στον Πίνακα 1.2, όπου παρουσιάζεται η εμπορευματική κίνηση του λιμανιού του Βόλου με το εξωτερικό σε τόνους από το 1936-1953, φαίνεται πως τόσο οι εισαγωγές όσο και οι εξαγωγές από το λιμάνι παρουσιάζουν σημαντικές μειώσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2

Εμπορευματική κίνηση (σε τόνους) του λιμανιού του Βόλου με το εξωτερικό 1936-1953

<i>ΕΤΟΣ</i>	<i>ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ</i>	<i>ΕΞΑΓΩΓΕΣ</i>
1936	120.585	37.520
1937	102.383	28.885
1938	112.376	37.321
1939	110.768	36.345
1949	80.351	16.403
1950	97.117	7.417
1951	83.596	17.462
1952	70.381	18.917
1953	70.554	17.602

Πηγή: Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Δελτίο ΕΒΕΒ, φάκ. 220.

Οι δυσβάστακτοι τόκοι των τραπεζικών δανείων που έφταναν το 35%, φαίνονται να είναι, σύμφωνα με τον πρόεδρο του Επιμελητηρίου Βόλου Σπύρο Τσαλαπάτα το 1954, μια από τις βασικότερες αιτίες της οικονομικής δυσπραγίας που δεν επιτρέπει στην τοπική βιομηχανία και στο εμπόριο να ανακτήσουν «... την προτέραν των ζωήν και να συναγωνισθούν τα εξωτερικά βιομηχανικά προϊόντα».⁵⁴ Μια σημαντικότερη παράμετρος, τέλος, που επιδεινώνει την ήδη

⁵⁴ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Πρακτικά, φάκ. 328. Το 1953 με τη συγχώνευση των τραπεζών Εθνικής και Αθηνών δημιουργήθηκε ένα μεγάλο κρατικό μονοπώλιο στο χώρο της τραπεζικής πίστης

λαβωμένη τοπική βιομηχανία και τελικά τη συρρικνώνει είναι οι καταστροφικοί σεισμοί που έπληξαν την πόλη το 1955. Πολλά ήταν τα εργοστάσια που δεν άντεξαν και κατέρρευσαν, διογκώνοντας έτσι τα οικονομικά προβλήματα της πόλης, και αφήνοντας ένα πολύ μεγάλο αριθμό εργαζομένων χωρίς δουλειά.⁵⁵ Ο οικονομικός κλονισμός της περιοχής ήταν καταλυτικός και οι συνέπειές του επρόκειτο να φανούν τα αμέσως επόμενα χρόνια.⁵⁶

Οι σεισμοί που πλήττουν την πόλη στα μέσα της δεκαετίας του 1950 έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση τόσο των οικονομικών όσο και των κοινωνικών όψεων και ρυθμών της καθημερινής ζωής. Καθώς ένας σημαντικός αριθμός εργαζομένων στο δευτερογενή τομέα θα στερηθεί της εργασίας του, αφού πολλά εργοστάσια κατέρρευσαν εξαιτίας των σεισμών, το ήδη υπάρχον πρόβλημα της ανεργίας θα διογκωθεί και θα αρχίσει να παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Ο σεισμός έρχεται να επιβαρύνει την ήδη λαβωμένη βιομηχανία της πόλης. Ο οικονομικός κλονισμός της περιοχής του Βόλου συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Τέλη της δεκαετίας του 1950, τα περισσότερα εργοστάσια κλείνουν το ένα μετά το άλλο και το πρόβλημα της ανεργίας διαρκώς διογκώνεται. Η αλληλογραφία του προέδρου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Σπ. Τσαλαπάτα με τους υπουργούς Οικονομικών, Εμπορίου, Βιομηχανίας, Εργασίας, είναι αποκαλυπτική.

Με τηλεγράφημά του στις 16.4.1959 προς τους παραπάνω υπουργούς υποβάλλει υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Βόλου σχετικά με το «... υφιστάμενον εις την πόλιν μας οικονομικό αδιέξοδον με επίπτωσιν διογκώσεως ανεργίας παρακαλούμεν όπως ληφθώσιν υπό Κυβερνήσεως δραστικά μέτρα». Επίσης ζητά ρύθμιση του θέματος λειτουργίας της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου και των χρεών

που επηρέασε για καιρό ανασχετικά τις οικονομικές δραστηριότητες, λόγω της συντηρητικής πολιτικής των πιστώσεων. Βλ. Πάνος Καζάκος, ό.π., σ. 180-181. Το θεσμικό πλαίσιο ωστόσο που επέτρεπε τον ασφυκτικό έλεγχο του πιστωτικού συστήματος είχε διαμορφωθεί νωρίτερα. Με το ν. δ. 588/1948, «Περί Ελέγχου της Πίστewς» δινόταν η δυνατότητα στη Νομισματική Επιτροπή να καθορίζει το συνολικό όγκο των πιστώσεων, την κατανομή τους κατά κλάδο και την επιβολή ελέγχων σε κάθε συναλλαγή. Για μια αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών του χρηματοπιστωτικού συστήματος της περιόδου 1953-1973 βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, ό. π., σ. 76-77.

⁵⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου, που έδρευε στον προσφυγικό συνοικισμό της Ν. Ιωνίας Βόλου και απασχολούσε το 1950 εκατόν πενήντα άτομα, με το σεισμό του 1955, οι κτιριακές του εγκαταστάσεις υπέστησαν σημαντικές ζημιές, με αποτέλεσμα να σταματήσει οριστικά τη λειτουργία του. Επίσης, το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα που προπολεμικά απασχολούσε 200-250 άτομα με κινητήρια δύναμη 330 ίππων σταμάτησε (όχι οριστικά) εξαιτίας του ίδιου σεισμού. Βλ. «Βιομηχανικά κτίρια του Βόλου – Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον», *Εν Βόλω*, εκδ. Δ. Βόλου, ΔΕΜΕΚΑΒ 1997, σ. 147-148. [δεν αναφέρεται ο συγγραφέας].

⁵⁶ Νίτσα Κολιού, *Η Βιομηχανία του Βόλου...*, ό.π., σ. 36.

της εριοβιομηχανίας Παπαγεωργίου «...προς εξεύρεσιν εργασίας εις άνω 1000 εργάτας με επακόλουθον αναζωογόνησιν φθινούσης οικονομίας πόλεως μας». Τέλος, θίγει και το θέμα των σεισμών και ζητά πιστώσεις για την αντισεισμική επισκευή όλων των κτιρίων του Βόλου «... προς ολοκλήρωσιν ανοικοδομήσεως Βόλου και γύρω περιοχής ...». ⁵⁷

Σ' άλλο τηλεγράφημα του ίδιου προς τον υπουργό δύο μήνες αργότερα οι επικλήσεις για «...βελτίωσιν χειμαζομένης τοπικής βιομηχανίας που επανειλημμένως ετονίσθη..., ίνα εξευρευθή τρόπος προς αντιμετώπισιν πληγής ανεργίας», συνεχίζονται. ⁵⁸ Πέρα όμως από τη βιομηχανία και άλλοι κλάδοι αυτή την περίοδο πλήττονται. Σε ψήφισμα των εργατοτεχνιτών οικοδόμων του Βόλου και των περιχώρων, υπογραμμίζεται η δεινή θέση στην οποία έχουν βρεθεί και οι εργατοτεχνίτες της οικοδομής, λόγω της διογκούμενης και παρατεταμένης ανεργίας. ⁵⁹

Ο τύπος, όπως είναι φυσικό, παρακολουθεί και αυτός από κοντά τα προβλήματα του δευτερογενούς τομέα της πόλης. Η τοπική εφημερίδα *Ταχυδρόμος* στο πρώτο φύλλο, στις 2/12/1958, γράφει σχετικά για το επικείμενο κλείσιμο ενός από τα μεγαλύτερα εργοστάσια της πόλης, της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. «Η Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου αντιμετωπίζει ως γνωστόν οξύτατην κρίσην, η οποία υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσει στο κλείσιμο του εργοστασίου... Δεν χρειάζεται να τονισθεί εκ νέου, ότι η σημασία της καπνοβιομηχανίας δια τον Βόλον είναι μεγίστη. Φθάνει που τα άλλα εργοστάσια της πόλης έκλεισαν ή λειτουργούν υποτυπωδώς, ώστε απασχολούν ελάχιστο προσωπικό, φθάνει που ο αριθμός των ανέργων είναι υπερβολικά εξογκωμένος, ιδίως κατά την χειμερινήν περίοδον ... φθάνει που η οικονομία του Βόλου γενικώς βρίσκεται σε αξιοθρήνητον κατάστασιν ... φθάνει που ουδέν μέτρον λαμβάνεται για τη δημιουργία εργασιών, αι οποίαι θα απορροφήσουν ικανόν αριθμόν εργαζομένων». ⁶⁰ Κλείνοντας το κύριο άρθρο της καλεί όλους τους πολίτες της πόλης σε ξεσηκωμό «... δια την διάσωσιν και

⁵⁷ Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Τηλεγράφημα Προέδρου ΕΒΕΒ προς Υπουργούς Κυβέρνησης, Αρχείο ΕΒΕΒ, φακ. 239.

⁵⁸ Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Ε.Β.Ε.Β., φακ. 239.1.

⁵⁹ Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Ψήφισμα εργατοτεχνιτών οικοδομών Βόλου και περιχώρων 15.1.1959, Αρχείο ΕΒΕΒ, φακ. 239.

⁶⁰ *Ταχυδρόμος*, 2/12/1958.

ανάπτυξιν του εργοστασίου Ματσάγγου που αποτελεί οικονομικό πνεύμονα για την κοινωνία της πόλης». ⁶¹

Δέκα μήνες αργότερα, στις 14 Οκτωβρίου του 1959, η ίδια εφημερίδα στο πρωτοσέλιδό της αναφέρεται στο 3^ο Συνέδριο των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Ελλάδας, όπου εκτός των άλλων συζητήθηκε το ζήτημα της ίδρυσης νέων βιομηχανιών στις επαρχίες. Η εφημερίδα φιλοξενεί τις απόψεις του προέδρου του Επιμελητηρίου Βόλου, Σ. Τσαλαπάτα, ο οποίος ζήτησε «... την επί εικοσαετίαν απαγόρευσιν ιδρύσεως βιομηχανιών εις το κέντρον και την ίδρυσιν όλων των κρατικών βιομηχανιών εις τας επαρχίας». ⁶² Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο φαίνεται να έχει γνώση των διογκωμένων προβλημάτων που αντιμετωπίζει η επαρχία και ειδικότερα η πόλη του Βόλου.

Από το τέλος της δεκαετίας του 1950 η βιομηχανία του Βόλου λύγισε υπό το βάρος των οικονομικών της προβλημάτων και άρχισε να συρρικνώνεται. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Επιμελητηρίου της πόλης, το 1960 λειτουργούσαν περίπου 54 βιομηχανίες, έναντι 67 την προπολεμική περίοδο, ενώ ο αριθμός των εργαζομένων τους μειώθηκε πάνω από το μισό. Ήδη έχει κλείσει το υφαντουργείο Μουρτζούκου (1954), η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου –όπως θα δούμε αναλυτικότερα σε άλλο κεφάλαιο- είχε υπαχθεί στον έλεγχο της Σ.Ε.Κ.Ε. (1960), ενώ στα πρόθυρα της κατάρρευσης βρίσκονταν οι δύο μεγάλες σιδηροβιομηχανίες της πόλης και το υφαντουργείο Παπαγεωργίου, που έκλεισε δυο χρόνια αργότερα. ⁶³

Η μείωση των εργασιών των μεγάλων εργοστασίων της πόλης προκάλεσε όπως ήταν φυσικό υψηλή ανεργία. Υπολογίζεται ότι αυτήν την περίοδο έμειναν χωρίς δουλειά 4.500 εργάτες (Πίνακας 1.3), από τους οποίους κάποιοι βρήκαν απασχόληση στον τριτογενή τομέα, ενώ κάποιοι μετανάστευσαν. ⁶⁴ Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί πως ενώ κατά τη χρονική αυτή περίοδο σε άλλες περιοχές της χώρας παρουσιάστηκε έντονη μεταναστευτική κίνηση προς το εξωτερικό και το εσωτερικό, η πόλη του Βόλου φαίνεται πως συμμετείχε ελάχιστα σ' αυτή. ⁶⁵ Αυτό θα μπορούσε

⁶¹ Ταχυδρόμος, 2/12/1958.

⁶² Ταχυδρόμος, 14/10/1959.

⁶³ Αίγλη Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη της ...», ό. π., σ. 135-136.

⁶⁴ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Ε.Β.Ε.Β., φακ. 'Στατιστική Βιομηχανία'.

⁶⁵ Αννίτα Πρασά, «Βιομηχανική ανάπτυξη της Μαγνησίας...», ό.π., σ. 141. Γενικότερα για το ζήτημα της μετανάστευσης Ελλήνων και Ελληνίδων εργατριών την περίοδο 1955-1972 προς τη Δυτική Ευρώπη βλ. Λίντα Παπαγαλάνη, Θανάσης Καλαφάτης, «Εργατική μετανάστευση. Οι Έλληνες στη

να εξηγηθεί από το γεγονός ότι το 1962 ο Βόλος επιλέχτηκε για την εγκατάσταση βιομηχανικής ζώνης και τότε αρχίζει μια νέα φάση οικονομικής ανάπτυξης για την πόλη, εισάγοντας νέα δεδομένα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.3

Απολύσεις εργατικού προσωπικού το έτος 1960

<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ</i>	<i>ΑΡ. ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ</i>
Υφαντουργείο Παπαγεωργίου	2.000
Υφαντουργείο Μουρτζούκου	700
Σιδηροβιομηχανία Γκλαβάνη	700
Βυρσοδεψείο Τσιμωνίδη	70
Σιδηροβιομηχανία Σταματόπουλου	200
Μηχανουργείο Αξελού	100
Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου	300
Διάφορα Εργοστάσια πόλης	500
ΣΥΝΟΛΟ	4.570

Πηγή: Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο ΕΒΕΒ, φακ. 'Στατιστική Βιομηχανία'.

*«Ο Βόλος έχει και πρέπει να έχει σε κάθε σχέδιο βιομηχανικής αναπτύξεως της Ελλάδας απαραίτητα και ακατάλυτα δικαιώματα. Ευρισκόμενος στο μέσο της ελληνικής χερσονήσου, με έναν από τους μεγαλύτερους λιμένες και με χερσαίον οδικόν δίκτυο που μπορεί όταν ολοκληρωθεί να συνδέσει τη Β. με την Νότιο και τη Δυτική Ελλάδα, κατέχει ένα εργατικό δυναμικό εξελιγμένο και με βιομηχανική παράδοση και διαθέτει επιπλέον το τεράστιο απόθεμα του αργούντος ή υποαπασχολούμενου εργατικού δυναμικού της Θεσσαλίας».*⁶⁶

Αυτά ήταν τα λόγια του υποδιευθυντή της Ε.Τ.Β.Α., καθηγητή Ιερώνυμου Πίντου, κατά την εκδήλωση για τη θεμελίωση της νέας καπναποθήκης του Ματσάγγου το Φεβρουάριο του 1965. Μετά από μια παρατεταμένη περίοδο οικονομικής ύφεσης και ανεργίας, απόρροια της ταραγμένης περιόδου που

Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, τόμος 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 329-338 και Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999.

⁶⁶ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1965: Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στα χέρια της Ε.Τ.Β.Α.

προηγήθηκε (πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος), αλλά και των τοπικών ιδιομορφιών που σχετίζονται αποκλειστικά με την πόλη και με τις τοπικές επιχειρήσεις, ο Βόλος φαίνεται να βρίσκεται και πάλι στο επίκεντρο του βιομηχανικού ενδιαφέροντος.⁶⁷

Στα λόγια του υποδιευθυντή της Ε.Τ.Β.Α. αποτυπώνονται μερικοί από τους βασικούς παράγοντες που κατέστησαν το Βόλο μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές πόλεις της ελληνικής περιφέρειας στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα: η γεωγραφική του θέση, που επέτρεπε τόσο την πρόσβαση σε πρώτες ύλες όσο και την ανάπτυξη του εμπορίου και της εσωτερικής αγοράς και η σημαντική προσφορά εργασίας. Η τρίτη σημαντική παράμετρος, χάρη της οποίας ο Βόλος κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου αναπτύχθηκε βιομηχανικά, δηλαδή η επένδυση ιδιωτικών κεφαλαίων που προέρχονταν από το γηγενή πληθυσμό της πόλης, λείπει από την αναφορά του, κάτι που μάλλον δεν είναι τυχαίο, καθώς, αντίθετα με την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα ιδιωτικά κεφάλαια φαίνεται πως λείπουν γενικότερα από την πόλη αυτή την εποχή.

Η φυσική του παρουσία εκεί, εκπροσωπώντας τα κρατικά κεφάλαια δια της τράπεζας ΕΤΒΑ, σηματοδοτεί τη βιομηχανική ανάκαμψη της πόλης αυτή την εποχή, που παρατηρείται εν μέρει με την εγκατάσταση εκεί νέων επιχειρήσεων από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και θα διαρκέσει μέχρι τα τέλη της επόμενης δεκαετίας: χάρη δηλαδή στην επένδυση κεφαλαίων κυρίως κρατικών αλλά και

⁶⁷ Γενικότερα, η κρατική πολιτική της μεταπολεμικής εποχής υπήρξε για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας ευνοϊκή για τη βιομηχανία. Όπως έχει επισημανθεί στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ο στόχος των κυβερνήσεων ήταν η επίτευξη υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης μέσα από την εκβιομηχάνιση και μάλιστα της ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας, στόχος που θα υλοποιούνταν μέσα από την ενθάρρυνση εγχώριων και ξένων επενδύσεων στη βιομηχανία και στους τομείς που θα τη στήριζαν, δηλαδή την ηλεκτρική ενέργεια και τις συγκοινωνίες. Την περίοδο 1954-1964 δημιουργήθηκε μια σειρά ειδικών οργανισμών (το 1954 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Χρηματοδότησης Οικονομικής Ανάπτυξης (ΟΧΟΑ), το 1959 ο Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΟΒΑ) που ο ρόλος τους ήταν η εξασφάλιση μακροπρόθεσμης χρηματοδότησης της βιομηχανίας. Για τους ίδιους σκοπούς, το 1962, η Εμπορική τράπεζα ίδρυσε την Τράπεζα Επενδύσεων και το 1963 η Εθνική Τράπεζα την ΕΤΕΒΑ. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 75-76. Λίγο αργότερα ιδρύθηκε η Υπηρεσία Περιφερειακής Ανάπτυξης (Υ.Π.Α.) και το 1964 η Ε.Τ.Β.Α., (που διαδέχθηκε τον Ο.Χ.Ο.Α. και τον Ο.Β.Α) με στόχο την οργάνωση βιομηχανικών περιοχών. Η χώρα χωρίστηκε σε επτά περιφέρειες και 4 περιοχές κινήτρων, ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης της κάθε περιοχής με βάση τους νόμους 4458/1965, 147/1967, 1078/1971 και 1312/1972. Ο Βόλος αποτέλεσε μια από τις πέντε πόλεις της χώρας (μαζί με τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, την Καβάλα και το Ηράκλειο) στις οποίες δημιουργήθηκαν αντίστοιχα οι πέντε βιομηχανικές ζώνες της χώρας. Βλ. Πάνος Καζάκος, ό.π., σ. 256. Σύμφωνα με τον Χρ. Ιορδάνογλου η στρατηγική της εκβιομηχάνισης της την περίοδο 1963-1973, την κατ' εξοχήν «εποχή της βιομηχανίας», «απέδωσε τους πλουσιότερους καρπούς της». Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 84. Η ελληνική οικονομία και κοινωνία ήδη στις αρχές αυτής της περιόδου, δηλαδή το 1963 βρισκόταν πλέον σ' ένα σημείο που απείχε πολύ από την απελπισία του Εμφυλίου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων.

ιδιωτικών που προέρχονταν όμως έξω από τους ανθρώπους της πόλης, άλλοτε και εκτός συνόρων. Η βιομηχανική παράδοση της πόλης προσέλκυε επενδύσεις από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ανώνυμες εταιρείες εγκαταστάθηκαν στην πόλη ανασυγκροτώντας κυρίως τους παραδοσιακούς κλάδους του μετάλλου και του υφάσματος και εισάγοντας νέο τεχνολογικό εξοπλισμό και καθετοποίηση της παραγωγής.⁶⁸ Επίσης, η λειτουργία της ακτοπλοϊκής γραμμής Βόλου-Συρίας θα δώσει νέα πνοή στην εμπορευματική κίνηση του λιμανιού και στην οικονομία της πόλης.⁶⁹

Ανάπτυξη όμως πρόσκαιρη και ατελής, η οποία δεν θα καταφέρει να αποσοβήσει την πορεία της αποβιομηχάνισης στην οποία θα βρεθεί εκ νέου η πόλη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μετά. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 το κλείσιμο της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου φαίνεται να προμηνύει αυτή τη νέα εποχή που «ανατέλλει». Μιας καπνοβιομηχανίας που οι απαρχές της εντοπίζονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Νικόλαος Ματσάγγος ασχολήθηκε με το καπνεμπόριο και συνάμα άνοιξε στο κέντρο της πόλης, το 1890, ένα μικρό καπνοπωλείο, πουλώντας καπνό και έτοιμα χειροποίητα τσιγάρα και που σύντομα μετατράπηκε σε μια από τις μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες της χώρας. Για την πρώτη ύλη αυτού του εργοστασίου, τον καπνό, θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

⁶⁸ Αίγλη Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη...», ό.π., σ. 135. Δεν πρόκειται ωστόσο για μια τοπική ιδιαιτερότητα. Οι εξελίξεις αυτές εγγράφονται στο ευρύτερο πλαίσιο των βιομηχανικών επενδύσεων στη χώρα που, όπως επισημαίνει και ο Χρ. Ιορδάνογλου, επιταχύνθηκαν μετά το 1960. Η «στροφή» προς τη «βαριά βιομηχανία» πραγματοποιήθηκε κυρίως με ξένα κεφάλαια τα $\frac{3}{4}$ των οποίων κατευθύνθηκαν σε τρεις κλάδους έντασης κεφαλαίου: χημικά προϊόντα, μεταλλουργεία και ναυπηγεία. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 72.

⁶⁹ Αννίτα Πρασά, «Βιομηχανική ανάπτυξη της Μαγνησίας...», ό.π., σ. 140.

Δεύτερο Κεφάλαιο. Ο καπνός. Η πρώτη ύλη της καπνοβιομηχανίας

Το θέμα του καπνού, της σημασίας του στην ελληνική οικονομία κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, της καπνεργασίας και των κοινωνικών και εργατικών αγώνων του μεσοπολέμου που είναι συνδεδεμένοι με το «καπνικό ζήτημα» έχει μελετηθεί διεξοδικά από τους Έλληνες ιστορικούς και συνεχίζει να προκαλεί και σήμερα το ιστορικό ενδιαφέρον.¹ Στο κεφάλαιο αυτό δεν σκοπεύουμε να παρακολουθήσουμε αναλυτικά τα παραπάνω ζητήματα, καθώς κάτι τέτοιο είναι εκτός των ερευνητικών στόχων αυτής της εργασίας.

Ωστόσο, καθώς ο καπνός αποτελεί το κύριο προϊόν επεξεργασίας και τροφοδοσίας των καπνοβιομηχανιών,² την πρώτη δηλαδή ύλη της παραγωγής

¹Ενδεικτικά αναφέρουμε: σχετικά με την «οικονομία του καπνού» βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Β'1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 191-239, ιδιαίτερα σ. 219-225, Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά* 17,(1992), σ. 275-300, Λ. Λαμπριανίδης, *Industrial location in capitalist societies: The tobacco industry in Greece, 1880-1980*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, L.S.E., Λονδίνο 1982, του ίδιου, «Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: Πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης», *Πόλη και Περιφέρεια*, 1983 (7), σ. 11-39. Για την ιστορία των καπνεργατών – δηλ. των εργατών και των εργατριών εκείνων που δούλευαν στις καπναποθήκες και ασχολούνταν με το στοίβαγμα, τη διαλογή και τη συσκευασία του καπνού-, καθώς επίσης για την εργασιακή διαδικασία της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού βλ. -για την Καβάλα και τη Θεσσαλονίκη- Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”. Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19, (1993), σ. 171-204 και μια πρόσφατη ενδιαφέρουσα μελέτη στην τουρκική ιστοριογραφία Ε. Tutku Vardagli, *Tobacco Labor Politics in the province of Thessaloniki: cross-communal and cross-gender relations*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bogazici University, Ισταμπούλ 2011. Για σχετικά ζητήματα που αφορούν στην περιοχή του Αγρινίου βλ. Μαρία Αγγελή, *Ο κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού : (Αγρίνιο 19ος - 20ός αι.)*, Ιωάννινα 2007. Σχετικά με το καπνεργατικό κίνημα βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών, Ίδρυμα Έρευνας και τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993, σ. 418-425, του ίδιου, «Από κράτος φύλαξ σε κράτος πρόνοιας», *Ο Πολίτης*, 78(6), Απρίλιος 1987, σ. 40, Σταύρος Χ. Σταυρίδης, Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης, *Ιστορία του καπνεργατικού κινήματος Δράμας (1840-1940)*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δράμας, Δράμα 2009. Επίσης τη μαρτυρία του Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του καπνεργατικού κινήματος Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα 1984. Όσον αφορά τέλος στην πόλη του Βόλου και στις καπναποθήκες που υπήρχαν εκεί, βλ. Λ. Αποστολάκου, «Εργασία και οργάνωση: Όψεις της εργατικής εμπειρίας στις καπναποθήκες του Βόλου», *Ίστωρ*, τχ.9, Δεκέμβριος 1996, της ίδιας, «Όψεις της εργατικής κίνησης στο Βόλο στο α' μισό του 20ου αι.» στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος 2004, σ. 155-165.

² Με τον όρο «καπνοβιομηχανία» αναφερόμαστε εδώ στα εργοστάσια παραγωγής καπνιστικών προϊόντων, κυρίως τσιγάρων. Ο όρος «καπνοβιομηχανία», ωστόσο, συναντάται σε ιστορικές πηγές για να περιγράψει το σύνολο των επιχειρήσεων και των εργατών στον τομέα του καπνού, ανεξάρτητα εάν επρόκειτο για τον κλάδο της εμπορικής επεξεργασίας του ή της παραγωγής τσιγάρων. Για παράδειγμα, στην απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων του 1920, δε διαχωρίζεται ο κλάδος της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού από τον κλάδο της

καπνιστικών προϊόντων, καθώς επίσης μεταξύ των εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων –όπου εργάζονταν οι σιγαροποιοί– και των καπναποθηκών, όπου δούλευαν οι καπνεργάτες των πόλεων, υπήρχαν σχέσεις αλληλεξάρτησης, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε με συντομία τον κλάδο της καπνεργασίας στο σύνολό του.

Εξάλλου, οι σχέσεις αλληλεξάρτησης ήταν τόσο στενές, ώστε στις περισσότερες περιπτώσεις οι καπνοβιομηχανίες διέθεταν οι ίδιες δικές τους καπναποθήκες, όπως λόγου χάρη η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, όπου φυλάσσονταν και επεξεργάζονταν τα καπνά που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή τσιγάρων. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της εργασιακής τους ζωής εργάτες της επεξεργασίας καπνού περνούσαν από τις καπναποθήκες στο εργοστάσιο και εργάζονταν στην παραγωγή τσιγάρων σε διάφορα πόστα, είτε μπροστά σε μια σιγαροποιητική μηχανή ή σε μια καπνοκοπτική μηχανή ή στο πακετάρισμα και τη δεματοποίηση των τσιγάρων.

Παρόλο που οι δύο κλάδοι της βιομηχανίας καπνού, επεξεργασία καπνού και σιγαροποιία, έχουν κοινά σημεία και σε αρκετές περιπτώσεις ανέπτυξαν σχέσεις αλληλεξάρτησης, θα ήταν λάθος να θεωρείται πως επρόκειτο για δύο όμοιους και κοινούς χώρους. Οι διαφορές μεταξύ τους ήταν έντονες και ουσιαστικές σε πολλαπλά επίπεδα: στη γεωγραφική κατανομή τους, στις αγορές που απευθύνονταν τα προϊόντα τους, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας των εργαζομένων, όπως επίσης στις διεκδικήσεις τους.³

σιγαροβιομηχανίας. Βλ. ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων την 18^η Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1926. Η Χριστίνα Αγριαντώνη σημειώνει πως «...ο κλάδος της καπνοβιομηχανίας απέκτησε κεντρική σημασία στην ελληνική οικονομία μετά το 1912, με την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Θράκης στην Ελλάδα, παλαιών κέντρων παραγωγής και επεξεργασίας καπνών». Προφανώς αναφέρεται στον έναν από τους δύο κλάδους της «καπνοβιομηχανίας», στην εμπορική επεξεργασία του καπνού, και όχι στη σιγαροποιία. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Α'1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 197.

³ Μία ουσιαστική διαφορά μεταξύ της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού και της σιγαροποιίας έγκειται στο γεγονός πως τα εργοστάσια σιγαροποιίας προμηθεύονταν την πρώτη ύλη τους από περιοχές παραγωγής καπνού εσωτερικής κατανάλωσης που βρίσκονταν στη νότια Ελλάδα, δηλ. στην Αιτωλοακαρνανία, Πελοπόννησο, Θεσσαλία, Φθιώτιδα. Επίσης, τα προϊόντα της σιγαροποιίας προορίζονταν σχεδόν εξ ολοκλήρου για τις αγορές του εσωτερικού. Αντίθετα, ο καπνός που χρησιμοποιούνταν ως «πρώτη ύλη» στις καπναποθήκες των πόλεων της Β. Ελλάδας προερχόταν από τα καπνοχώρα που βρίσκονταν στον ίδιο γεωγραφικό με αυτές χώρο (Μακεδονία και Δ. Θράκη) και προοριζόταν αποκλειστικά για εξαγωγή. Βλ. Ι. Σερραίος, *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934 και Ε. Πρόντζας, *ό.π.*, σ. 275-300.

Στον κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, στρέφουμε την προσοχή μας στον κλάδο της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού, εξετάζοντας ζητήματα που αφορούν στην πρώτη ύλη της σιγαροποιίας, δηλαδή τον καπνό, πριν αυτός περάσει την πόρτα των εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων και μέσα από τη βιομηχανική επεξεργασία μεταποιηθεί σε καπνιστικό προϊόν. Αφού δούμε πρώτα με συντομία τη διεθνή αγορά του καπνού πριν και μετά τον Β΄.Π.Π., στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε τους «δρόμους» του καπνού στην Ελλάδα από τα καπνοχώραφα και τις αποθήκες των καπνοπαραγωγών στις αγροτικές περιοχές, μέχρι την «εγκατάστασή» του στις «καπνουπόλεις», στις καπναποθήκες και από εκεί στα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων.

i. *Η διεθνής αγορά του καπνού πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*

Γύρω από τον καπνό αναπτύχθηκε παγκοσμίως ήδη από το 19^ο αιώνα και ακόμα πιο πίσω, ένα πολύπλοκο πλέγμα συμφερόντων: τον καπνό ως γεωργική παραγωγή, ως εμπόριο, ως βιομηχανία, ως φορολογικό αντικείμενο. Με αφορμή τον καπνό ή λόγω αυτού η ζωή πολλών ανθρώπων σε πολλές γωνιές του πλανήτη γνώρισε ραγδαίες αλλαγές και επηρεάστηκε σημαντικά.⁴ Στην Ελλάδα, ο καπνός, από το γύρισμα του 20^{ου} αιώνα και ολόκληρο το πρώτο μισό αυτού, προσέλκυσε κεφαλαιούχους και

⁴ Για παράδειγμα, η παραγωγή καπνού καθόρισε σημαντικά την κοινωνική και οικονομική ιστορία του αμερικανικού Νότου τόσο κατά τη διάρκεια του Αμερικανικού Εμφυλίου του 19^{ου} αιώνα όσο και κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης κατά τον 20^ο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά βλ. Billy Yeargin, *Remembering North Carolina Tobacco*, The History Press, Τσάρλεστον 2008. Η ιστορία της δουλείας στον αμερικανικό Νότο έχει επίσης προσεγγιστεί από τη διεθνή ιστοριογραφία σε συνάρτηση με την ιστορία του καπνού και τις καπνοπαραγωγικές σχέσεις. Βλ. Allan Kulikoff, *Tobacco and Slaves: The Development of Southern Cultures in the Chesapeake 1680-1800*, University of North Carolina Press, Καρολίνα 1986. Μια πρόσφατη μελέτη στην ιστορία του καπνού στις Η.Π.Α. μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με ανθρωπολογική και πολιτισμική οπτική, εστιάζει στις κοινότητες των καπνοκαλλιεργητών της Β. Καρολίνας και στον αγώνα τους να επιβιώσουν και να διατηρήσουν την αξιοπρέπειά τους σε μια εποχή όπου η καπνοκαλλιέργεια παρήκμαζε. Βλ. Peter Benson, *Tobacco Capitalism, Growers, Migrant Workers, and the Changing Face of a Global Industry*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2012. Βλ. επίσης μια παλαιότερη ιστορική και ανθρωπολογική μελέτη που εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στις εμπειρίες και τις πολιτικές ιδέες των καπνοκαλλιεργητών στις παραμονές της αμερικανικής επανάστασης T.H Breen, *Tobacco Culture*, Princeton University Press, 1985. Για τις βιομηχανίες καπνού βλ. Eric W. Zitzewitz, "Competition and long-run productivity growth in the UK and US tobacco industries, 1879-1939", *The Journal of industrial economics*, τχ. 51 (1) Μάρτιος 2003, σ. 1-33, Robert Fitzgerald and Takashi Hira, "Reappraising Corporate Failure in Britain: Labor Management in the Tobacco Industry before 1939", *The Business History Review*, τχ. 79, (2) (Καλοκαίρι 2005), σ. 305-337. Για τη Λ. Αμερική και ειδικότερα για το Περού βλ. Catalina Vizcarra, "Bourbon Intervention in the Peruvian Tobacco Industry, 1752-1813.", *Journal of Latin American Studies*, τχ. 39, (3), Αύγουστος 2007, σ. 567-593. Yoshihiro Chiba "Cigar-Makers in American Colonial Manila: Survival during Structural Depression in the 1920s", *Journal of Southeast Asian Studies*, 36 (3), Οκτώβριος 2005, σ. 373-397.

δημιούργησε απασχόληση, «προκάλεσε» ανάπτυξη των εμπορικοοικονομικών σχέσεων και εξυπηρέτηση ιδιωτικών και δημοσίων αναγκών, και, όπως υποστηρίχτηκε, στήριξε ποικίλα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα ανυπολόγιστης κοινωνικής και οικονομικής έκτασης.⁵

Η παγκόσμια παραγωγή καπνού μέσα σε μια 25ετία (1909-1936) υπερδιπλασιάστηκε. Ενώ, δηλαδή, την περίοδο 1909-1913 έφτανε τα 1.100.000.000 κιλά κατά τη δεκαετία 1927-1936 υπερέβη τα 2.300.000.000 κιλά ετησίως. Οι κυριότερες χώρες παραγωγής καπνού –με ετήσιες εξαγωγές άνω των 10.000.000 κιλών κατά μέσο όρο ήταν οι εξής: Η.Π.Α., Ολλανδικές Ινδίες, Βραζιλία, Ελλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία, Φιλιππίνες, Αλγερία και Κούβα. Οι χώρες που εξήγαγαν το μεγαλύτερο ποσοστό καπνού, κατάλληλο για την παρασκευή τσιγάρων αυτή την περίοδο ήταν οι ΗΠΑ, η Ελλάδα, η Τουρκία και η Βουλγαρία, ενώ τα εξαγόμενα από άλλες χώρες καπνά χρησιμοποιούνται για την κατασκευή πούρων, καπνού πίπας, και άλλων καπνιστικών ειδών. Ελάχιστα από αυτά τα καπνά χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τσιγάρων και αυτά κατώτερης ποιότητας.⁶

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, εποχή οικονομικής κρίσης και κρατικού παρεμβατισμού, και επί δικτατορίας Μεταξά, υποστηρίχθηκε από επιτροπή του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου πως η καπνοπαραγωγή αποτελούσε τον «καλλιεργητικώς συμφερώτερον» και «οικονομικώς αποδοτικότερον» κλάδο της γεωργικής οικονομίας της χώρας, καθώς η καλλιεργούμενη έκταση, η οποία αντιστοιχούσε κατά μέσο όρο μόνο στο 4-5% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης, απέδιδε μεγαλύτερη αξία από κάθε άλλο αγροτικό προϊόν, ενώ παράλληλα συντηρούσε 150.000 χιλιάδες οικογένειες καλλιεργητών, το χρηματικό εισόδημα των οποίων ήταν ανώτερο από εκείνο των υπόλοιπων αγροτικών τάξεων.⁷ Τέλος, η επιτροπή δεν παρέλειψε να εξάρει την τεράστια σημασία του καπνού για δημογραφικούς λόγους, που σχετίζονται με τις Νέες χώρες και την προσφυγική

⁵ Η παραπάνω γνωμοδότηση-εισήγηση του Αχιλλέα Μάντζαρη κατά τη συνεδρίαση της ολομέλειας του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου (ΑΟΣ) στις 27 Ιουλίου 1938 υπό την προεδρία του δικτάτορα Μεταξά αποτελεί και τη βασική αναφορά για τη μελέτη της καπνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο. Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, *Επί του Ζητήματος του Καπνού: γνωμοδοτήσεις-εισηγήσεις*, Πυρσός, Αθήνα 1938.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Στο ίδιο.

αποκατάσταση, όσο και για δημοσιονομικούς λόγους, αφού αποτελεί «...το σοβαρότερον έρεισμα του κρατικού προϋπολογισμού».⁸

Ήδη μια δεκαετία πριν, το 1929, η επεξεργασία του καπνού, απασχολούσε περίπου 40.000 καπνεργάτες και καπνεργάτριες, περίπου 10.000 υπαλλήλους του καπνεμπορίου και της καπνοβιομηχανίας και ένα μεγάλο μέρος του εμπορικού κόσμου των καπνικών περιφερειών. Ταυτόχρονα, η εσωτερική κατανάλωση καπνού και τσιγάρων έδινε απασχόληση σε 2.650 εργάτες και υπαλλήλους της εγχώριας καπνοβιομηχανίας. Αποτέλεσμα ήταν πως περίπου το 1/7 του ενεργού πληθυσμού της χώρας συμμετείχε άμεσα στην παραγωγή, στη μεταποίηση και στην εμπορία του προϊόντος.⁹ Μετά τον πόλεμο, κατά τη δεκαετία του 1950, ο καπνός αντιστοιχούσε κοντά στο 50% της καλλιεργούμενης έκτασης της χώρας, απασχολούσε 200.000 οικογένειες καπνοπαραγωγών και δημιουργούσε πρόσθετη απασχόληση σε 18.390 καπνεργάτες και καπνεργάτριες.¹⁰ Σε παγκόσμιο επίπεδο, μεταξύ 1947 και 1957 η παραγωγή αυξανόταν διαρκώς. Κατά την περίοδο 1955-57 σημειώνεται αύξηση της παγκόσμιας παραγωγής σε σχέση με τα έτη 1935-39 κατά 28%.¹¹

Μεταπολεμικά επίσης παρατηρείται και μια «ποιοτική» διαφορά όσον αφορά την παγκόσμια παραγωγή καπνού. Περιορίστηκε η παραγωγή βαθύχρωμων καπνών που προορίζονταν για καπνιστικά προϊόντα εκτός από τσιγάρα. Αντίθετα, αυξήθηκε η παραγωγή ανοιχτόχρωμων καπνών τα οποία αποτελούσαν την πρώτη ύλη της παρασκευής τσιγάρων, γεγονός που μαρτυρά την αύξηση της παγκόσμιας κατανάλωσης των τσιγάρων αυτή την περίοδο, η οποία υπερδιπλασιάστηκε σε σχέση με την προπολεμική περίοδο.¹² Στα ανοιχτόχρωμα καπνά ανήκουν και τα λεγόμενα «ανατολικά καπνά», τα οποία καλλιεργούνταν και σε περιοχές της Β. Ελλάδας, στη Μακεδονία και στη Θράκη.

⁸ Στο ίδιο.

⁹ Βλ. Αχιλλέας Μάντζαρης, *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Αθήνα 1939.

¹⁰ Βλ. Ιωάννης Βύζικας, *Καβάλα. Η Μέκκα του Καπνού. Ανατολικά καπνά, επεξεργασία καπνού, καπνοβιομηχανία*, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2010, σ. 3.

¹¹ Βλ. Καπνεμπορική Ομοσπονδία Ελλάδας (Κ.Ο.Ε.), *Μελέτη περί της θέσεως των ελληνικών καπνών εις την παγκόσμιον καπνικήν κίνησιν και της δυνατότητος διευρύνσεως της εξαγωγής των*, Αθήνα 1958.

¹² Για μια αναλυτική παρουσίαση σε διεθνές επίπεδο αυτών των αλλαγών βλ. *World Tobacco. A Quarterly Magazine for the World Tobacco Industry*, τεύχος 33, Ιούνιος-Ιούλιος 1971, σ. 97-107.

Πίνακας 2.1
Η παγκόσμια παραγωγή ανοιχτόχρωμων καπνών ανά ποικιλία και τόπο προέλευσης, 1955-1957

<i>Ποικιλία καπνού</i>	<i>Ποσοστό επί της παγκόσμιας παραγωγής</i>	<i>Τόπος παραγωγής</i>
Βιρτζίνια (Flue-Cured)	51%	Διάφορες χώρες, με κυριότερη τις Η.Π.Α.
Burley	10%,	Κυρίως στις Η.Π.Α.
Maryland	6%,	Κυρίως στη Γαλλία αλλά και σε διάφορες χώρες της Ευρώπης
Sun-cured	15%	Κυρίως στην Κίνα και λιγότερο στην Ιαπωνία
Ανατολικά Καπνά	18%	Τουρκία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρωσία, Συρία, Λίβανο, Ισραήλ, Ιράν, Ιράκ

Πηγή: Καπνεμπορική Ομοσπονδία Ελλάδας (Κ.Ο.Ε.), *Μελέτη περί της θέσεως των ελληνικών καπνών εις την παγκόσμιον καπνικήν κίνησιν και της δυνατότητος διευρύνσεως της εξαγωγής των*, Αθήνα 1958.

Ο Πίνακας 2.1 μαρτυρά πως στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία ο κύριος παραγωγός ανοιχτόχρωμων καπνών, που προορίζονταν δηλαδή για την παραγωγή τσιγάρων, ήταν οι Η.Π.Α., καταλαμβάνοντας το 61% της παγκόσμιας παραγωγής, τουλάχιστον για τη διετία 1955-57, με τις ποικιλίες «Βιρτζίνια» και «Burley». Τα «ανατολικά καπνά», τα οποία καταλάμβαναν το 18% της παγκόσμιας παραγωγής, είναι στη δεύτερη θέση. Οι χώρες όπου αυτά καλλιεργούνταν, πέρα από την Ελλάδα, εκείνη την εποχή ήταν η Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρωσία, Συρία, Λίβανο, Ισραήλ, Ιράν και το Ιράκ. Καπνοκαλλιέργεια επίσης συναντάται και στις χώρες της Άπω Ανατολής, στην Κίνα και στην Ιαπωνία, όπου εκεί καλλιεργούνταν η ποικιλία «Sun cured» που αντιπροσώπευε το 15% της παγκόσμιας παραγωγής. Τέλος, στην Ευρώπη η Γαλλία ήταν καπνοπαραγωγός χώρα –και λιγότερο κάποιες ακόμα ευρωπαϊκές χώρες που δεν αναφέρονται- και η ποικιλία καπνών που καλλιεργούνταν εκεί στα μέσα της δεκαετίας του 1950, τα καπνά «Maryland», βρίσκονταν στην τελευταία θέση της παγκόσμιας παραγωγής με ποσοστό 6%.

Όσον αφορά την Ελλάδα, ο μέσος όρος ετήσιας καπνοπαραγωγής ήταν στα 1935-39, 60.000 τόνοι, στα 1947-51, 51.500 τόνοι και την περίοδο 1955-57, 95.500 τόνοι. Ωστόσο, πέρα από την αύξηση που παρατηρείται στο σύνολο της ελληνικής καπνοπαραγωγής μετά τον Πόλεμο, η συμμετοχή των ελληνικών καπνών στην

εξαγωγική κίνηση των «ανατολικών καπνών» μειώθηκε μεταξύ των δύο περιόδων – προπολεμικά και μεταπολεμικά- κατά 7,04%. Αντίθετα, άλλες καπνοπαραγωγικές χώρες «ανατολικών καπνών», όπως η Τουρκία, παρουσίασαν αύξηση μετά τον πόλεμο, ξεπερνώντας την ελληνική παραγωγή «ανατολικών καπνών».¹³

Συνοψίζοντας, λοιπόν, κατά τη μεταπολεμική εποχή παρατηρείται περιορισμός των ανατολικών καπνών και ειδικότερα των ελληνικών στην παγκόσμια εξαγωγή καπνών, αν και σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο η παραγωγή των ελληνικών καπνών αυξήθηκε κατά 59,1%. Αυτό το γεγονός, σύμφωνα πάντα με μελέτη της Καπνεμπορικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, θεωρείται απότοκο των μεγάλων μεταβολών που πραγματοποιήθηκαν στη σύνθεση των παραγόμενων μεταπολεμικώς τσιγάρων. Αυτή την εποχή, η χρησιμοποίηση των ανατολικών καπνών για την παρασκευή τσιγάρων αμιγούς ανατολικού τύπου περιορίστηκε σε πολλές χώρες, οι οποίες προπολεμικά κατανάλωναν τσιγάρα τέτοιου τύπου σε μεγάλη έκταση. Η πρώτη ύλη των καπνοβιομηχανιών της Γερμανίας και της Αυστρίας -κυρίως προπολεμικά- στηριζόταν στα ανατολικά καπνά κατά 90%, ενώ και άλλες χώρες όπως η Σουηδία, η Ελβετία, η Ιταλία, η Αίγυπτος η Ολλανδία και το Βέλγιο χρησιμοποιούσαν σε μικρότερο βαθμό ανατολικά καπνά.¹⁴

Αντίθετα, την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία φαίνεται πως η αμερικανική καπνοπαραγωγή έχει κατακτήσει την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η κατάσταση αυτή αποδίδεται στο γεγονός, ότι αμέσως μετά τον πόλεμο τα αμερικανικά καπνά και τσιγάρα διείσδυσαν με τη μορφή βοήθειας, λόγω των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι χώρες της Ευρώπης εκείνη την περίοδο, σε συνδυασμό με τον περιορισμό της ελληνικής καπνοπαραγωγής συνέπεια των πολεμικών γεγονότων και των «εσωτερικών ανωμαλιών», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, εννοώντας προφανώς την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.¹⁵ Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η μεταπολεμική σοβαρή μεταστροφή των προτιμήσεων του καπνιστικού κοινού στα νέου τύπου τσιγάρα.

Έρευνα των Ηνωμένων Εθνών το Νοέμβριο του 1957, που αφορούσε στα είδη διατροφής και γεωργίας, ανέφερε μεταξύ άλλων πως οι εργοστασιάρχες παρα-

¹³ Καπνεμπορική Ομοσπονδία Ελλάδας (Κ.Ο.Ε), *ό. π.*, σ. 13.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ Στο ίδιο.

γωγής τσιγάρων και οι καπνέμποροι της Ευρώπης, θεωρούσαν ότι η αύξηση της παραγωγής τσιγάρων με φίλτρο θα άλλαζε σημαντικά την ζήτηση των διαφόρων ποιοτήτων καπνού. Το τσιγάρο με φίλτρο φαίνεται πως είναι απόρροια των ανησυχιών που διατυπώνονται έντονα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από διάφορους φορείς υγείας και αφορούν στις επιβλαβείς επιπτώσεις του καπνίσματος.¹⁶

Οι μεγάλες αμερικανικές καπνοβιομηχανίες –αρχικά και έπειτα οι υπόλοιπες- «απαντούν» σε αυτές τις ανησυχίες εισάγοντας το φίλτρο. Έτσι, ο νέος τύπος τσιγάρου, που κυριάρχησε από την επόμενη δεκαετία παγκοσμίως, ήταν τα αμερικανικού τύπου “Blended” [χαρμάνι] και τα τσιγάρα με φίλτρο. Η διάδοση του τσιγάρου με φίλτρο μεταπολεμικά επέφερε σοβαρές μεταβολές στο διεθνές καπνεμπόριο, καθώς αφορούσε στη ζήτηση των διαφόρων προσφερόμενων ποιοτήτων καπνού, πέρα δηλαδή από τη χρησιμοποίηση ανοιχτόχρωμων καπνών.¹⁷

ι. Οι «δρόμοι» του καπνού. Από τα καπνοχώραφα στις καπναποθήκες και από εκεί στο Ματσάγγου

Ο καπνός είναι φυτό μονοετές, δικοτυλήδονο και ανήκει στην οικογένεια των Σολανιδών. Η προέλευσή του είναι αμερικανική πλην ενός είδους καταγόμενου από την Αυστραλία. Πρόκειται για πόα με βλαστό αποξυλωμένο, απλό, ημιθαμνώδη ή θαμνώδη, ως επί το πλείστον χνουδωτό, ιξώδη, βαρύοσμο, με ναρκωτικές ιδιότητες. Τα φύλλα του είναι επαλλάσσοντα, απλά, ακέραια ή κυματιστά στα χείλη, περίβλαστα, μονοσέπαλα και μονοπέταλα.¹⁸

Η οικονομία του καπνού στη χώρα μας είχε το κέντρο της στη Βόρεια Ελλάδα και τα χαρακτηριστικά που πήρε στο Μεσοπόλεμο τα είχε ήδη σχηματίσει από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Στις Νέες Χώρες καλλιεργούνταν υψηλής ποιότητας καπνά και εξαγόταν ως πρώτη ύλη για τις αμερικανικές και γερμανικές καπνοβιομηχανίες. Αντίθετα, τα καπνά που καλλιεργούνταν στην Παλαιά Ελλάδα, μικρές ποσότητες καπνών μέτριας ποιότητας, εκτός του ότι ικανοποιούσαν την εσωτερική

¹⁶ Το ζήτημα των επιβλαβών επιπτώσεων του καπνίσματος στην υγεία συναντάται όλο και πιο συχνά στα διεθνή εξειδικευμένα περιοδικά γύρω από τον καπνό από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά. Για παράδειγμα βλ. “Smoking and Health”, *Tobacco Journal. The Business Magazine of the International Tobacco Industry*, τχ. 92, Μάρτιος 1965, σ. 29.

¹⁷ Βλ. *Tobacco Journal. The Business Magazine of the International Tobacco Industry*, τχ. 92, Μάρτιος 1965, σ. 15.

¹⁸ Δ. Καββαδάς, *Εικονογραφημένον Βοτανικόν Φυτολογικόν Λεξικό*, Πελεκάνος, Αθήνα 1956.

κατανάλωση, εξαγονταν κυρίως ως πρώτη ύλη στις ελληνόκτητες αιγυπτιακές καπνοβιομηχανίες.¹⁹

Η κατάσταση αυτή δεν θα αλλάξει την περίοδο του Μεσοπολέμου. Πριν τον Β΄Π.Π. μόνο ένα μικρό μέρος του προϊόντος, που δεν ξεπερνούσε το 12%, προοριζόταν για την εσωτερική αγορά ενώ μεταπολεμικά το ποσοστό αυτό ανήλθε στο 20%. Ο κύριος προορισμός των καπνών, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, που εξαγονταν προπολεμικά συνέχιζαν να είναι οι Η.Π.Α. και η Γερμανία, όμως τη μεταπολεμική εποχή η γερμανική αγορά χάθηκε σχεδόν εντελώς.²⁰ Μεταπολεμικά, επίσης, η οικονομία του καπνού συνεχίζει να έχει το κέντρο της στη Β. Ελλάδα. Σύμφωνα με αναλυτικά στοιχεία –στατιστικές και απογραφές- που παραθέτει συστηματικά το περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης* μετά τον πόλεμο και για ολόκληρη τη δεκαετία του 1950, στη Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία και Θράκη) συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός των καπνοπαραγωγών και της εγχώριας καπνοπαραγωγής.²¹

Ο υψηλής ποιότητας καπνός, λοιπόν, που καλλιεργούνταν στη Βόρεια Ελλάδα ήταν ο πρωταρχικός λόγος που οι περιοχές αυτές αναδείχτηκαν σε καπνοπαραγωγικά κέντρα αρχικά αλλά και σε κέντρα εμπορικής επεξεργασίας αυτών των καπνών. Τα λεγόμενα «ανατολικά καπνά», οι ποικιλίες δηλαδή καπνού

¹⁹ Σωκράτης Πετμεζάς, ό.π., σ. 220.

²⁰ Panhellenic Exporter's Association, *Greek Tobacco*, 1950. Με αφορμή τη συμμετοχή της Ελλάδας το 1950 στο πρώτο διεθνές συνέδριο εμπορίου που διεξάχθηκε στο Σικάγο μεταξύ 7-20 Αυγούστου 1950 συντάχθηκε αυτή η μπροσούρα -από την Πανελλήνια Ένωση Εξαγωγέων, η οποία είχε εξουσιοδοτηθεί από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας να οργανώσει τη συμμετοχή της Ελλάδας στο εν λόγω συνέδριο, για την προβολή του βασικού εξαγωγίμου προϊόντος της Ελλάδας, του καπνού. Μεταξύ άλλων επισημαίνονται ως αιτίες των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική καπνοπαραγωγή ο πόλεμος και η κομμουνιστική απειλή και εξάιρεται η προσφορά της Αγγλίας και στη συνέχεια των ΗΠΑ στην ενίσχυση της γεωργικής οικονομίας και του καπνού. Οι απόψεις των Ελλήνων εξαγωγέων φαίνεται να είναι πλήρως εναρμονισμένες με το κυρίαρχο μετεμφυλιακό κλίμα που διαμορφώνεται στην Ελλάδα και έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τον αντικομμουνισμό. «Χάρη στη βοήθεια από το σχέδιο Μάρσαλ και στη σκληρή δουλειά του Έλληνα παραγωγού –που υπέφεραν από τον πόλεμο και τους αντάρτες κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του εμφυλίου- είναι δυνατό να ξανακερδηθεί η αγορά των ΗΠΑ» διαβάζουμε χαρακτηριστικά στη μπροσούρα. Εδώ παρουσιάζονται και οι πρώτες αναφορές στην Ελλάδα σχετικά με τις επιβλαβείς επιπτώσεις του καπνού, επισημαίνοντας πως τα ελληνικά καπνά περιέχουν μικρή ποσότητα νικοτίνης.

²¹ Για παράδειγμα, το 1949 ο αριθμός των καπνοπαραγωγικών οικογενειών στην Ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη είναι 58.668 και η ετήσια παραγωγή 27.566.080 κιλά. Ακολουθεί η περιοχή της Μακεδονίας με 23.037 οικογένειες και ετήσια παραγωγή 11.635.200 κιλά. Στη νότια Ελλάδα η κύρια καπνοπαραγωγική περιοχή παραμένει η Αιτωλοακαρνανία όπου είναι καταγεγραμμένες 14.650 οικογένειες καπνοπαραγωγών και η ετήσια παραγωγή ανέρχεται σε 5.484.800 κιλά. Ακολουθούν οι περιοχές της Θεσσαλίας, της Φθιώτιδας, της Πελοποννήσου, διάφορων νησιών, της Ηπείρου και τέλος της Θήβας. Panhellenic Exporter's Association, *Greek Tobacco*, 1950. Βλ. επίσης περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης*, διάφορα τεύχη δεκαετίας 1950.

που καλλιεργούνται σε αυτές τις περιοχές της Ελλάδας (μπασμάς, μπασί-μπαγλί, σαμψόνια, σαριά, μυρωδάτα Σμύρνης)²², από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, χάρη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους,²³ σε συνδυασμό με τη διάδοση του καπνίσματος μετά τον Α΄.Π.Π. σε ευρύτερα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού, αποτέλεσαν τη βασική πρώτη ύλη των αμερικανικών και γερμανικών καπνοβιομηχανιών.²⁴

ii. α. Η χωρική επεξεργασία

Το «ταξίδι» της πρώτης ύλης του τσιγάρου, του καπνού, ξεκινούσε από τα καπνοχώραφα. Οι εργασίες που απαιτούνταν για την καλλιέργεια του καπνού ολοκληρώνονταν σε τέσσερα διαδοχικά στάδια: «σπορείο», «χωράφι», «ξηραντήριο» και «αποθήκη καπνοπαραγωγού». Το πρώτο στάδιο αφορούσε στη σπορά του καπνόσπορου, που γινόταν Φεβρουάριο με Μάρτιο, στο «καπνοσπορείο», εκείνο δηλαδή το κομμάτι της γης που χρησιμοποιούνταν γι' αυτό το σκοπό. Το Μάιο και στις αρχές Ιουνίου, ξεκινούσε το δεύτερο στάδιο, δηλαδή η μεταφύτευση του καπνού από το σπορείο στο χωράφι, το οποίο ολοκληρωνόταν με τη συλλογή των ώριμων καπνόφυλλων, διαδικασία που άρχιζε από τα μέσα Ιουλίου και διαρκούσε έως και τις αρχές Οκτωβρίου.

Η διαδικασία της καπνοσυλλογής άρχιζε τις μεταμεσονύκτιες ώρες και τελείωνε το αργότερο με την ανατολή του ήλιου, επειδή τα καπνόφυλλα δεν θα

²² Γενικότερα τα «ανατολικά καπνά» καλλιεργούνται στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, στη Βουλγαρία κάτω από τον Αίμο και στα τουρκικά παράλια του Αιγαίου (μυρωδάτα Σμύρνης) και στον Εύξεινο Πόντο (σαμψόνια των περιοχών Μαντένια και Μπάφρας), καθώς και στην περιοχή Σότσι. Βλ. Ιωάννης Βύζικας, ό.π., σ. 4-5.

²³ Τα καπνά αυτά χωρίζονται σε δυο κατηγορίες: στα άμισχα και στα έμμισχα. Καθιερώθηκαν ως οι εκλεκτότερες ποικιλίες καλλιεργούμενων καπνών στον κόσμο και πλέον περιζήτητες για τα εξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους: για τη γευστικότητά τους, για την ομαλή καύση τους κατά το κάπνισμα και το άρωμά τους, για το χρωματισμό τους, το μέγεθος και την απαλή αφή των φύλλων τους. Ιωάννης Βύζικας, ό.π., σ. 5.

²⁴ Για τη διάδοση του καπνίσματος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε παγκόσμιο επίπεδο μετά τον Α΄.Π.Π., καθώς επίσης τη μετάβαση από τη χειροποίητη σιγαροποιία στα βιομηχανικά τσιγάρα θα ασχοληθούμε διεξοδικά σε επόμενα κεφάλαια. Εδώ να σημειώσουμε πως ο Α΄.Π.Π. φαίνεται πως – σε παγκόσμιο επίπεδο – διέδωσε τη χρήση του τσιγάρου στους πολεμιστές μετατρέποντάς τους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σ. Πετμεζάς σε «...μανιώδεις χρήστες του προϊόντος». Παράλληλα, την ίδια εποχή περίπου η διάδοση του καπνίσματος τσιγάρων στις νέες γυναίκες «...που ζητούσαν ένα σύμβολο του νέου ρόλου τους στο μεταπολεμικό κόσμο, διέυρνε ακόμα περισσότερο το καταναλωτικό κοινό των βιομηχανοποιημένων σιγαρέτων». Βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, ό.π., σ. 220.

έπρεπε να χάσουν τη «ζωντάνια» τους μέχρι να «βελονιαστούν», να περαστούν δηλαδή στη βελόνα από το κοτσάνι τους και στη συνέχεια να κρεμαστούν στο ξηραντήριο. Κατά τη διάρκεια αυτού του τρίτου αυτού σταδίου οι αρμαθιές με τα καπνόφυλλα τοποθετούνταν σε ξύλινες κατασκευές, στο ξηραντήριο και αναρτιόνταν στον ήλιο για ξήρανση, επί οκτώ με δέκα μέρες, μέχρι να υποστούν τα φύλλα του καπνού την επιθυμητή αφυδάτωση, οπότε το καπνόφυλλο αλλάζει χρώμα και από πράσινο γίνεται κίτρινο έως ερυθροκίτρινο.²⁵

Πριν οδηγηθούν στις καπναποθήκες των πόλεων για την εμπορική επεξεργασία, τα καπνά υπόκεινται σε μια σειρά «βιοχημικών ζυμώσεων την παραγωγική ή χωρική επεξεργασία, απλή, που γίνεται από τον παραγωγό μετά την αποξήρανση και αποσκοπεί στην προσωρινή συντήρηση του προϊόντος», όπως πληροφορούμαστε από τον Α. Μάντζαρη.²⁶ Οι αρμαθιές δηλαδή μετά την ξήρανσή τους αφαιρούνταν από το ξηραντήριο, δένονταν μεταξύ τους και στη συνέχεια μεταφέρονταν στο σπίτι ή στην αποθήκη του καπνοπαραγωγού, -τέταρτο στάδιο- όπου κρέμονταν από καρφιά καρφωμένα σε πυκνή διάταξη στην οροφή της αποθήκης ή του σπιτιού ως την ημέρα που κατέβαιναν για να «πασταλιαστούν», στο τέλος πλέον του φθινοπώρου- αρχές χειμώνα, διαδικασία δηλαδή που γινόταν από τον παραγωγό πριν τη δεματοποίηση των καπνών και απέβλεπε στο διαχωρισμό των καπνών σε δυο ποιότητες: την πρώτη (μαξούλι) και τη δεύτερη (ρεφούζι).

Ο χώρος όπου γινόταν το «παστάλιασμα» έπρεπε να αερίζεται και να φωτίζεται καλά, καθώς η υγρασιακή κατάσταση των καπνόφυλλων έπρεπε να είναι φυσιολογική για να αποφεύγονται οι φθορές. Εκεί, στις αποθήκες του καπνοπαραγωγού γινόταν τέλος και η χωρική δεματοποίηση, «παστάλι» ή «αρμαθόδεμα», που απέβλεπε στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την ομαλή

²⁵ Για μια αναλυτική και λεπτομερειακή περιγραφή της καλλιέργειας του καπνού σε όλα τα στάδιά της, βλ. την εξαιρετική παρουσίαση του Ιωάννη Βύζικα, ό. π., σ. 39-55. Για την αντίστοιχη διαδικασία στις Η.Π.Α κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα βλ. "Tobacco. From fields to curing barns to auction floors", *Tobacco. Pioneer in American Industry*, τεύχος 21, Οκτώβριος 1962.

²⁶ Α. Μάντζαρης, ό. π., σ. 41.

συντήρηση και ζύμωση του καπνού, προκειμένου να εξοικονομηθεί αποθηκευτικός χώρος και να εξασφαλιστεί η ακίνδυνη και χωρίς φθορά μεταφορά των καπνών.²⁷

Ο δρόμος, ωστόσο, του καπνού ήταν ακόμα μακρύς μέχρι να φτάσει στο εργοστάσιο. Μέχρι την ημέρα της παράδοσης των καπνών στον αγοραστή, ο παραγωγός ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί τα καπνοδέματα στην αποθήκη του. Η αγορά καπνών άρχιζε και έληγε κάθε φορά, σε συγκεκριμένα χρονικά όρια που όριζε το κράτος με υπουργικές αποφάσεις, συνήθως από πρώτη Μαρτίου έως τα τέλη Απριλίου. Στο διάστημα αυτό, αλλά και νωρίτερα οι επαφές των στελεχών των επιχειρήσεων συνεχίζονταν ως τη στιγμή που οι παραγωγοί αποφάσιζαν να δώσουν τα καπνά τους στις προσφερόμενες τιμές του καπνεμπορίου.

Εκπρόσωποι λοιπόν καπνεμπορικών εταιρειών αλλά και καπνοβιομηχανιών κατέφθαναν στις καπνοπαραγωγικές περιοχές της χώρας προκειμένου να αγοράσουν καπνά και στη συνέχεια να τα μεταφέρουν στις καπναποθήκες, όπου θα διεξαγόταν η εμπορική επεξεργασία.²⁸ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, καθώς είχε τις δικές τις αποθήκες επεξεργασίας καπνού, διέθετε τέτοιους εκπροσώπους οι οποίοι αναλάμβαναν για λογαριασμό της επιχείρησης την αγορά των καπνών. Την περίοδο του μεσοπολέμου η βολιώτικη καπνοβιομηχανία προμηθεύονταν καπνά, όπως και όλες οι καπνοβιομηχανίες της χώρας, από περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, καπνά δηλαδή «εσωτερικής κατανάλωσης». Ο Ματσάγγος αγόραζε καπνά από την περιοχή της Θεσσαλίας -από χωριά του Ν. Καρδίτσας και από τον Αλμυρό.

Τα παράπονα και οι καταγγελίες, ιδίως των μικρών καπνοπαραγωγών του Θεσσαλικού κάμπου, για εκμετάλλευση από τους Έλληνες καπνοβιομηχάνους ήταν μάλλον σύνηθες φαινόμενο, ιδίως κατά τη δεκαετία της κρίσης (1930), αν κρίνουμε από το πλήθος των σχετικών δημοσιευμάτων στον τύπο της εποχής. Για παράδειγμα, στις αρχές του 1933 στο *Νέο Ριζοσπάστη*, ομάδα καπνοπαραγωγών

²⁷ Ιωάννης Βύζικας, *ό.π.*, σ. 39-55. Για το ζήτημα της χωρικής επεξεργασίας του καπνού βλ. Αυτόνομος Οργανισμός Ελληνικού Καπνού, *Πεπραγμένα 1954-1955 και Πρόγραμμα Εργασιών 1955-1956. Εισηγητική Έκθεση του Γενικού Διευθυντή του Α.Ο.Ε.Κ.*, Αθήνα Ιούνιος 1955, σ. 34-39.

²⁸ Παράλληλα με τις δυο μεγάλες επαγγελματικές τάξεις που απασχολούνται στον καπνικό τομέα, την καπνοπαραγωγική και την καπνεργατική, μια σειρά μικρότερων αριθμητικώς «αλλά πολύ σοβαρών κοινωνικώς εν τω συνόλω των επαγγελματικών τάξεων», όπως σημειώνει ο Α. Μάντζαρης, δραστηριοποιούνται στον τομέα: καπνέμποροι, υπάλληλοι καπνεμπορικών επιχειρήσεων, και οργανώσεων, καπνομεσίτες, μεταφορείς καπνού, ιδιοκτήτες καπναποθηκών και διάφοροι άλλοι επαγγελματικοί κλάδοι, συναφείς με την κίνηση των εργασιών του καπνού, όπως Τράπεζες, ασφαλίσεις, βιοτεχνίες κατασκευής περιτυλιγμάτων κ.α. Βλ. Α. Μάντζαρης, *ό.π.*, σ. 41.

καταγγέλλει τους καπνοβιομηχάνους αδελφούς Ματσάγγου, για «εκμετάλλευση των φτωχών παραγωγών» της περιοχής της Καρδίτσας: «Αντιπροσωπεία του καπνοβιομηχάνου Ματσάγγου ήλθε να αγοράσει παλιά καπνά που έχουμε από δύο χρόνια με την υπόσχεση να τα σηκώσει σ' ένα μήνα. Από τότε πέρασαν 4 μήνες και μόλις στις 6 Γενάρη ήρθαν να τα πάρουν. Εμείς όμως πληρώσαμε ένα σωρό τόκους στην Τράπεζα (Καρδίτσα, Σέγκλιζα, Γεννάρης).»²⁹

Ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι η εφημερίδα μεροληπτεί υπέρ των καπνοπαραγωγών, καταγγελίες σαν την παραπάνω αρκούν για να προκαλέσουν προβληματισμούς γύρω από τις εμπορικές συμπεριφορές και τακτικές των καπνοβιομηχάνων κατά τη διαδικασία εξασφάλισης της πρώτης ύλης για τα εργοστάσιά τους.³⁰ Στη μεταπολεμική περίοδο η καπνοβιομηχανία φαίνεται πως πέρα από τις γειτονικές καπνοπαραγωγικές περιοχές, στράφηκε και στην αγορά καπνών από τις περιοχές της Β. Ελλάδας.

Η καπνοβιομηχανία του Βόλου πράγματι, στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία προμηθευόταν καπνά από την περιφέρεια της Θράκης. Εκπρόσωπος της καπνοβιομηχανίας –που ήταν μόνιμος υπάλληλός της με τον τίτλο του «αγοραστή καπνών», θέση που θεωρούνταν σημαντική στην επαγγελματική ιεραρχία της επιχείρησης, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο, επισκεπτόταν την περιοχή της Ξάνθης και αναλάμβανε για λογαριασμό της καπνοβιομηχανίας όλη τη διαδικασία της αγοράς των καπνών. Η διαδικασία της αγοραπωλησίας, ώσπου τελικά τα καπνά να περιέλθουν στην κυριότητα της καπνοβιομηχανίας, συνιστούσε ένα σύνθετο γραφειοκρατικό μηχανισμό στον οποίο εμπλέκονταν ο καπνοπαραγωγός, ο εκπρόσωπος της καπνοβιομηχανίας (ή ο καπνέμπορος), υπηρεσίες του κράτους και τράπεζες.

Αυτή την περίοδο, όλες οι ευθύνες παραγωγής, διακίνησης και δίκωξης του λαθρεμπορίου είχαν περιέλθει στις εφορίες καπνού. Το πιστοποιητικό αγοραπωλησίας, με το αντίγραφο της άδειας κατοχής του καπνοπαραγωγού κατατίθετο στην Αγροτική Τράπεζα, η οποία προχωρούσε στην εκκαθάριση των επ' ενεχύρω δανείων, που είχε δώσει στους καπνοπαραγωγούς. Στη συνέχεια, αφού ο

²⁹ Νέος Ριζοσπάστης, 26/1/1933.

³⁰ Το ζήτημα αυτό, που αφορά και το ρόλο του κράτους και των Τραπεζών, δεν μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω στα πλαίσια της παρούσας μελέτης.

εκπρόσωπος της καπνοβιομηχανίας (ή ο καπνέμπορος) κατέβαλε τα ποσά του ενεχύρου των καπνών, η Αγροτική Τράπεζα βεβαίωνε σε ειδική θέση του πρωτοτύπου πιστοποιητικού ότι η συμπεριλαμβανόμενη ποσότητα καπνού σε αυτό ήταν απαλλαγμένη παντός βάρους. Έπειτα, ο καπνέμπορος κατέθετε στην εφορία καπνού προς φορολόγηση των αγορασθέντων από αυτόν καπνών, τα απαραίτητα δικαιολογητικά. Η εφορία καπνού, του τόπου παραγωγής των καπνών, μετά τους σχετικούς ελέγχους προσδιόριζε το φόρο το πιστοποιητικό και εξέδιδε την αντίστοιχη άδεια μεταφοράς των καπνών, την οποία παρελάμβανε ο καπνέμπορος.

Ο εκπρόσωπος της καπνοβιομηχανίας με την άδεια αυτή μπορούσε να μεταφέρει τα καπνά στις αποθήκες του, αφού βεβαίως εξοφλούσε τους παραγωγούς. Όλα τα σχετικά έγγραφα που συνόδευαν τα καπνά, θεωρημένα από την εφορία που τα φορολόγησε, ο καπνέμπορος –ή ο εκπρόσωπός του, όπως είπαμε- τα κατέθετε στην εφορία καπνού της έδρας του. Εκείνη τότε εξέδιδε την άδεια κατοχής των καπνών αυτών από τον εκπρόσωπο της καπνοβιομηχανίας στην περίπτωση μας ή στον καπνέμπορο σε άλλες περιπτώσεις.³¹

Πέρα από την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, από την περιφέρεια Ξάνθης προμηθεύονταν καπνά και οι άλλες δυο μεγάλες καπνοβιομηχανίες της χώρας τη μεταπολεμική εποχή, η καπνοβιομηχανία Παπαστράτου και η καπνοβιομηχανία Κεράνη.³² Η προμήθεια καπνών από την περιοχή αυτή μπορεί να συνδέεται με την κρίση στις εξαγωγές των «ανατολικών καπνών» μετά τον πόλεμο, για την οποία μιλήσαμε. Όταν η ζήτηση από τις ξένες καπνοβιομηχανίες περιορίστηκε με την κυριαρχία των αμερικανικών καπνών και τσιγάρων στην ευρωπαϊκή αγορά, η αγορά των «ανατολικών καπνών» φαίνεται πως έγινε πιο προσιτή για τις ελληνικές καπνοβιομηχανίες. Από όπου ωστόσο και αν ξεκινούσαν τα καπνά, ο επόμενος

³¹ Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχεία Νομού Ξάνθης, Διεύθυνσης Εφορίας Καπνού Ξάνθης, Αρ.84, Ατομικός Φάκελος Καπνοβιομηχανίας Αφών Ν. Ματσάγγου, Καπνικά έτη 1950-54. Για μια ακόμα πιο αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας της αγοράς καπνών από τις περιοχές της Β. Ελλάδας, πριν ακόμα αυτές ενσωματωθούν στο ελληνικό κράτος μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, βλ. Ιωάννης Βύζικας, *ό. π.*, σ. 58-69.

³² Η πρώτη ήδη από το 1944, ενώ η δεύτερη φαίνεται να αγοράζει καπνά μέχρι και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Νομού Ξάνθης, Διεύθυνσης Εφορίας Καπνού Ξάνθης, Αρ.84, Ατομικός Φάκελος Αφών Παπαστράτου, Κατοίκων Πειραιώς, Καπνικό έτος 1944-1945 και Γενικά Αρχεία του Κράτους, *ό.π.*, Φάκελος Γ.Α Κεράνης Α.Ε., Καπνικό Έτος 1971-72.

σταθμός του ταξιδιού τους ήταν οι καπναποθήκες των πόλεων, τα «καπνομάγαζα». Εκεί, θα γινόταν η εμπορική τους επεξεργασία.

ii. β. Ο τόπος των καπνομάγαζων

Το στάδιο της εμπορικής επεξεργασίας των φύλλων του καπνού γινόταν, λοιπόν, μέσα στις καπναποθήκες ή, όπως αλλιώς ονομάζονταν, στα καπνομάγαζα. Οι καπνέμποροι δημιούργησαν αρχικά τις καπναποθήκες τους κυρίως κοντά σε περιοχές που παρήγαν καπνό, εξαιτίας δύο βασικών παραμέτρων: αφενός, επιδίωκαν να αποθηκεύουν απευθείας τις ποσότητες των φύλλων καπνού που χρειαζόνταν και αφετέρου να εξασφαλίζουν την ύπαρξη ενός ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Η διαθεσιμότητα ειδικευμένης εργασίας, απαραίτητης για την εμπορική επεξεργασία του καπνού, ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης των καπναποθηκών. Ωστόσο, καπνοβιομηχανίες, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, δεν δημιουργήθηκαν μόνον εκεί όπου υπήρχε και παραγωγή καπνού.

Η επεξεργασία των ακατέργαστων φύλλων καπνού, που περιλάμβανε το στοίβαγμα, τη διαλογή και τη συσκευασία του καπνού, γινόταν στις καπναποθήκες από τους καπνεργάτες. Οι καπνεργάτες, όπως παρατηρεί ο Α. Λιάκος, αντίθετα με τους σιγαροποιούς, συνδέονταν άμεσα με το εμπορικό κεφάλαιο και όχι με το βιομηχανικό. Επρόκειτο για έναν πληθυσμό που συγκεντρώνεται σε ορισμένες περιοχές, προέρχεται από τους πόρους της αγροτικής κοινωνίας και φέρει τα χαρακτηριστικά της, που είναι η εποχικότητα της απασχόλησης, η διπλή εξάρτηση από την ύπαιθρο και την πόλη και τέλος η εργασία με χαρακτηριστικά δεξιολογίας.³³

Έτσι, λοιπόν, στις καπνοπαραγωγικές περιοχές, όσοι απασχολούνταν με την αγροτική επεξεργασία του καπνού, που ήταν έως ένα βαθμό παρεμφερής με την εμπορική, αποτελούσαν ένα διαθέσιμο ειδικευμένο εργατικό δυναμικό για τις καπναποθήκες. Το γεγονός, τέλος, ότι οι εξαγωγές των καπνών γίνονταν δια

³³ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 418-425. Ένα μεγάλο ποσοστό του ελληνικού εργατικού δυναμικού τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. απασχολούνταν σε μη «εκμηχανισμένους» τομείς, ενώ η ειδίκευση και η εποχική απασχόληση αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά της εργασιακής διαδικασίας. Όσον αφορά στην πόλη του Βόλου βλ. Λ. Αποστολάκου, «Εργασία και οργάνωση...», ό.π., σ. 152.

θαλάσσης ευνόησε στη δημιουργία των καπνομάγαζων κατά προτίμηση σε πόλεις-λιμάνια. Τουλάχιστον μέχρι το 1913 υπήρχαν 23 κέντρα εμπορικής επεξεργασίας, τα κυριότερα εκ των οποίων βρίσκονταν στο Αργίνιο, στον Πειραιά, στο Βόλο, στη Λαμία, στην Ερμούπολη και στη Ζάκυνθο.³⁴ Μετά το 1913 και την προσάρτηση των Νέων Χωρών η γεωγραφική κατανομή των κέντρων επεξεργασίας του καπνού άλλαξε. Οι νέες περιοχές που προσαρτήθηκαν σύντομα αποτέλεσαν τις πιο σημαντικές καπνοπαραγωγικές περιοχές, κέντρα επεξεργασίας και εξαγωγής καπνού. Η Καβάλα, η Δράμα, οι Σέρρες και η Θεσσαλονίκη και ο Βόλος αποτέλεσαν τα μεγαλύτερα καπνεργατικά κέντρα της χώρας, σε ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου.³⁵ Στις παραθαλάσσιες κυρίως πόλεις της βόρειας Ελλάδας συγκεντρώθηκε το μεγαλύτερο μέρος των καπνομάγαζων, εντός των οποίων πραγματοποιούνταν η εμπορική επεξεργασία των καπνών που προορίζονταν αποκλειστικά για εξαγωγές και όχι για εγχώρια κατανάλωση.³⁶

Μετά τον Β'Π.Π. η γεωγραφική κατανομή των καπναποθηκών εντός των οποίων γινόταν η εμπορική επεξεργασία των καπνών δεν διαφοροποιήθηκε. Είχαν αλλάξει όμως τα δεδομένα, όπως είδαμε νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, που επέφεραν σημαντική συρρίκνωση των απασχολούμενων στην εμπορική επεξεργασία του καπνού και μεγάλη ανεργία στον κλάδο των καπνεργατών και των καπνεργατριών.

Όσον αφορά, τέλος, τους τελευταίους, θα επισημαίναμε πως η άνθηση του καπνεμπορίου κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 επέτρεψε στην Καπνεργατική Ομοσπονδία να αποσπάσει σημαντικές παραχωρήσεις από τους καπνέμπορους. Οι καπνεργάτες προστάτεψαν τους μισθούς τους ενώ επίσης

³⁴ Λ. Λαμπριανίδης, «Κατανομή της καπνοβιομηχανίας...», ό.π., σ. 11-39.

³⁵ Λ. Λαμπριανίδης, *Industrial location...*, ό.π., σ. 84-86 και Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός ... ό.π., σ. 275-300.

³⁶ Στο τέλος της περιόδου του μεσοπολέμου σύμφωνα με στοιχεία που δημοσίευσε ένας παγκόσμιος εμπορικός οδηγός της εποχής που αφορά στον καπνό, στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν 70 εμπορικές επιχειρήσεις επεξεργασίας καπνού, στην Καβάλα 33 και στο Βόλο 19. Βλ. *Tobacco. Directory of the World, 1936-1937*, Costa's Directories Companies Incorporated, New York 1937, σ. 87-88. Δυο χρόνια αργότερα, σύμφωνα με την ίδια πηγή οι καπνεμπορικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη ανέρχονται στις 129. Όπως υπογραμμίζεται στον οδηγό αυτόν η λίστα που αφορά τη Θεσσαλονίκη είναι η πιο πλήρης που είχε δημοσιευτεί μέχρι τότε. Τα στοιχεία που αφορούν στην Καβάλα και στο Βόλο δεν παρουσιάζουν σημαντικές μεταβολές: 35 επιχειρήσεις καταγράφονται στην Καβάλα και 22 στο Βόλο. Βλ. *Tobacco. Directory of the World, Seventh Edition 1938-1939*, Costa's Directories Companies Incorporated, New York 1939, σ. 70-72.

απαγορεύτηκε η χρήση των φθηνών μεθόδων επεξεργασίας του καπνού.³⁷ Τέλος τον Ιούλιο του 1925 ιδρύθηκε το Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών (Τ.Α.Κ.).³⁸ Τα επόμενα χρόνια όμως η κατάσταση θα χειροτερέψει. Μεταξύ 1929-1932 το επάγγελμα των καπνεργατών θα «πληγεί» καθώς οι καπνέμποροι κατάφεραν να πετύχουν τη σταδιακή αντικατάσταση των ανδρών εργατών από γυναίκες μέσω της αλλαγής του συστήματος επεξεργασίας.³⁹ Το νέο σύστημα ονομαζόταν «τόγκα» και στηριζόταν στην ευρεία απασχόληση γυναικών εργατριών.⁴⁰

³⁷ Οι μεγάλες καπνοβιομηχανίες και οι παραγγελιοδόχοι τους, πριν ακόμα από την έναρξη του Α' Π.Π., όταν η ζήτηση των τσιγάρων αυξήθηκε, ως αποτέλεσμα της διάδοσης του καπνίσματος σε φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, επεδίωξαν να περιορίσουν το κόστος της εμπορικής επεξεργασίας και να στραφούν σε απλούστερες και φθηνότερες μορφές επεξεργασίας, όπως ήταν η «αρμαθιά» και η «τόγκα», περιορίζοντας έτσι την απασχόληση των εξειδικευμένων και μαζικά συνδικαλισμένων καπνεργατών, των «ντεκσήςδων», προς όφελος των ανειδίκευτων και φθηνότερων «παστελτζήδων», πολλοί από του οποίους ήταν γυναίκες. Βλ. Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”...», ό.π., σ. 171-204. Το ζήτημα της αντιπαράθεσης μεταξύ εργατών και εμπόρων που διογκώθηκε κυρίως στη δεκαετία του 1920, αφορούσε την επεξεργασία των φύλων του καπνού. Οι έμποροι, επιδιώκοντας να βελτιώσουν τις πωλήσεις τους μειώνοντας τις τιμές θέλησαν να πετύχουν μείωση του κόστους, απλοποιώντας τις μεθόδους επεξεργασίας και μειώνοντας τους μισθούς των καπνεργατών. Οι καπνεργάτες έδωσαν σκληρές μάχες με στόχο να εμποδίσουν την εξαγωγή μη επεξεργασμένου καπνού. Με την ψήφιση του νόμου 2869/1922 απαγορεύτηκε τελικά η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών. Στη βάση αυτή ο Α. Λιάκος υποστήριξε πως η απαγόρευση της εξαγωγής των ανεπεξέργαστων καπνών σήμαινε την εξασφάλιση της θέσης κυρίως των «ντεξήδων», των ειδικευμένων δηλ. καπνεργατών που ηγούνταν των αγώνων και των διεκδικήσεων. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...* ό.π., σ. 425. Ο παραπάνω νόμος, που προκάλεσε την έντονη δυσφορία των καπνεμπόρων, καταργήθηκε επί δικτατορίας Παγκάλου με το νομοθετικό διάταγμα της 11^{ης} Ιουλίου 1925 «Περί επεξεργασίας του καπνού και ασφαλίσεως καπνεργατών». Με το διάταγμα αυτό οι περιορισμοί στην εξαγωγή των καπνών καταργήθηκαν και οι καπνοπαραγωγοί υποχρεώθηκαν να εφαρμόσουν ορισμένες μορφές επεξεργασίας.

³⁸ Το Τ.Α.Κ. ιδρύθηκε επίσης με το νομοθετικό διάταγμα της 11^{ης} Ιουλίου 1925 «Περί επεξεργασίας του καπνού και ασφαλίσεως καπνεργατών». Πρόκειται για τον πρώτο δημόσιο ασφαλιστικό οργανισμό ο οποίος ιδρύθηκε, σύμφωνα με τον Σ. Πετμεζά, «ως αντιστάθμισμα και λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλίδα στην προβλεπόμενη διαδικασία υποκατάστασης των μόνιμων εξειδικευμένων καπνεργατών από ένα εποχικότερο, λιγότερο εξειδικευμένο, πιο πειθήνιο και φθηνότερο –γυναικείο κυρίως- προσωπικό. Βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, ό.π., σ. 221-222. Το Τ.Α.Κ. άρχισε να λειτουργεί τον Αύγουστο του 1926. Οι δραστηριότητές του αναπτύχθηκαν σταδιακά. Όταν επικυρώθηκε από τη Βουλή του 1927, με το νόμο 3460, περιέλαβε τρεις ασφαλιστικούς κλάδους: της ανεργίας, της ασθένειας και των συντάξεων. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...* ό.π., σ. 430-434. Ο Λ. Λαμπριανίδης σημειώνει πως το Τ.Α.Κ. σύντομα έγινε το βασικό «εργαλείο» για την προστασία των συμφερόντων των καπνεργατών. Το Τ.Α.Κ. ήταν ουσιαστικά εκείνος ο φορέας που έκρινε ποιος επρόκειτο να εργαστεί στην καπνεργασία, καθώς ήλεγχε τα μέλη του και εμπόδιζε να γίνει κανείς καπνεργάτης αν δεν ήταν μέλος του. Λ. Λαμπριανίδης, *Industrial location...*, ό.π., σ. 166-172.

³⁹ Οι αλλαγές αυτές συντελέστηκαν ως απόρροια του δυσμενούς οικονομικού περιβάλλοντος στο χώρο του ελληνικού καπνού. Μεταξύ των ετών 1929-1932 παρατηρείται δραματική πτώση της τιμής και της ενεργου ζήτησής του, που εντάσσεται στη γενικότερη οικονομική κρίση των ετών 1929-1934 με βασικά χαρακτηριστικά τη διεθνή συρρίκνωση των τιμών και της ζήτησης γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων. Η σταδιακή «απλοποίηση» της εμπορικής επεξεργασίας θεωρήθηκε αναπόφευκτη συνέπεια της εξέλιξης των αγορών. Το κόστος της εμπορικής επεξεργασίας έπρεπε να μειωθεί και αυτό θα επιτυγχανόταν με την αντικατάσταση της ακριβής επεξεργασίας των «ντεξήδων» από φθηνότερες μορφές επεξεργασίας που θα εκτελούνταν από γυναίκες καπνεργάτριες. Κυρίως όμως η συμπίεση του κόστους θα πραγματοποιούνταν με την επιμελέστερη

Τα νέα αυτά δεδομένα οδήγησαν στη συνέχεια σε σκληρούς αγώνες των καπνεργατών που κατέληξαν το 1933 στη νομοθεσία «περί τόγκας», η οποία όριζε πως στην εμπορική επεξεργασία του καπνού θα έπρεπε να απασχολούνται άνδρες και γυναίκες σε αναλογία 50%.⁴¹ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο αριθμός των καπνεργατών που απασχολούνταν στις καπναποθήκες των πόλεων μειώθηκε και η ανεργία έπληξε τον κλάδο τους.⁴²

Μεταπολεμικά, ο κλάδος της καπνεργασίας, όπως ήδη έχουμε δει, διέρχεται μια περίοδο σταδιακής παρακμής. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις ευρύτερες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες επηρέασε δραματικά και το καπνεργατικό κίνημα. Το 1953 η κυβέρνηση του «Ελληνικού Συναγερμού» του στρατηγού Παπάγου αποφάσισε την κατάργηση του κλειστού επαγγέλματος των καπνεργατών και τη διάλυση του Ταμείου Ασφάλισής τους (Τ.Α.Κ.).⁴³

Την επόμενη δεκαετία ωστόσο, οι απόπειρες ανανέωσης των μεθόδων εργασίας που συνοδεύονται από ευρεία εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας μαρτυρούν έναν αέρα αλλαγής στον κλάδο της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού.⁴⁴ Οι περισσότερες καπναποθήκες που συνέχισαν να λειτουργούν εκμηχανίστηκαν.⁴⁵ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 περίπου η ελληνική

«παραγωγική» επεξεργασία από τους χωρικούς. Ο Σ. Πετμεζάς έχει επισημάνει ότι στην ουσία αυτό επιτυγχανόταν ως ένα βαθμό «με την εντατικότερη χρήση της ‘απλήρωτης’ οικογενειακής εργασίας του νοικοκυριού του καπνοπαραγωγού. Σωκράτης Πετμεζάς, ό.π., σ. 224.

⁴⁰ Ο Ε. Παπαστράτος, ωστόσο, στην αυτοβιογραφία του υποστηρίζει πως η δική του καπνεμπορική εταιρεία εφάρμοζε αυτή πρώτη στο Αγρίνιο από το 1910 το σύστημα επεξεργασίας ορισμένων καπνών σε «τόγκα», σύμφωνα με τις υποδείξεις του καπνεργοστασίου “Κωνσταντίνου” της Γερμανίας. Βλ. Ε. Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, β’ έκδοση, Εκδόσεις Gema, Αθήνα 2012.

⁴¹ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...* ό. π., σ. 432.

⁴² Το Τ.Α.Κ. προκειμένου να αντιμετωπίσει εν μέρει το πρόβλημα κατέβαλε επίδομα ανεργίας στους καπνεργάτες, το οποίο όμως ήταν ανεπαρκές καθώς καταβαλλόταν το πολύ επί εξήντα ημέρες. Α. Λιάκος, *“Από κράτος φύλαξ...”*, ό.π., σ. 40.

⁴³ Η κατάργηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα, πέρα από τις κοινωνικές προεκτάσεις και πολιτικές, την αποδυνάμωση της συνδικαλιστικής παρέμβασης στο χώρο της καπνεργασίας καθώς, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, «παρέδιδε» τον εργαζόμενο στα καπνά στην κρίση του εργοδότη του και άνοιγε το επάγγελμα σε ανειδίκευτους εργάτες και εργάτριες, εγκαταλείποντας εκτός εργασίας τους επαγγελματίες καπνεργάτες, που ήταν χαρακτηρισμένοι ως κομμουνιστές. Βλ. Ιωάννης Βύζικας, ό.π., σ. 125

⁴⁴ Το 1966 σημειώθηκε επίσης σημαντική πρόοδος στις ελληνικές εξαγωγές καπνού: συνολικά εξήχθησαν 81.000 τόνοι έναντι 55.000 που είχαν εξαχθεί το 1955. Vasilis Thasitis, “Greek tobacco faces European commercial realignment”, *Tobacco. The International Weekly of Industry and Science*, τχ. 164, αριθ. 4, 27/1/1967.

⁴⁵ Αντίστοιχες καταστάσεις, δηλαδή εκμηχάνιση της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού παρατηρούνται αυτή την εποχή και στη γειτονική Τουρκία, χώρα που παρήγαγε επίσης «ανατολικά καπνά». Σε όλες τις καπναποθήκες της Σμύρνης η εργασιακή διαδικασία διεξαγόταν με σύγχρονα

βιομηχανία καπνού στο σύνολό της –σιγαροποιία και επεξεργασία καπνού– επιδίωξε να αναβαθμίσει τον τεχνολογικό και μηχανολογικό της εξοπλισμό.⁴⁶ Σύμφωνα με μια εκτίμηση της εποχής περίπου το 85% των κερδών της επανεπενδύθηκαν στην ανακαίνιση των κτιρίων και στην ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού.⁴⁷ Χάρη στην εκμηχάνιση της εμπορικής επεξεργασίας – το στοίβαγμα, η συντήρηση (αφαίρεση ή προσθήκη της αναγκαίας υγρασίας) και η ωρίμανση των καπνόφυλλων γινόταν πλέον με τεχνικά μέσα– περιορίστηκε κατά πολύ η συμμετοχή του ανθρώπινου παράγοντα στην επεξεργασία και κατά συνέπεια το κόστος της.

Έχοντας παρακολουθήσει τη «διαδρομή» του καπνού, της πρώτης ύλης του προϊόντος που χρησιμοποιούνταν στο χώρο της σιγαροποιίας, από την εποχή που αυτή ακόμα γινόταν χειρωνακτικά μέχρι και την περίοδο της δημιουργίας και κυριαρχίας των εκμηχανισμένων εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων, στο κεφάλαιο που ακολουθεί στρέφουμε την προσοχή μας στον χώρο της χειροποίητης σιγαροποιίας.

μηχανήματα. Βλ. Haydar Aryal, “Mechanization: major factor in aegean leaf area”, *Tobacco. The International Weekly of Industry and Science*, τχ. 162, αριθ. 4, 28/1/1966.

⁴⁶ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου δημιούργησε νέες καπναποθήκες και εκμηχάνισε σε σημαντικό βαθμό την εργασιακή διαδικασία της επεξεργασίας του καπνού στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960.

⁴⁷ Cosmas Lemonidis, “Greek tobacco developments”, *Tobacco Reporter. The Business Magazine of the International Tobacco Industry*, τεύχος 98/αριθ. 7, Ιούλιος 1971, σ. 12-21.

Τρίτο Κεφάλαιο. Η χειροποίητη παραγωγή καπνιστικών προϊόντων κατά το 19^ο-αρχές 20^{ου} αιώνα

i. Το διεθνές πλαίσιο

Στη διεθνή βιβλιογραφία συναντά κανείς άρθρα και αυτοτελείς μελέτες που έχουν ως αντικείμενο αποκλειστικά τους σιγαροποιούς ή τους πουροποιούς,¹ τις εργασιακές σχέσεις και την εργασιακή διαδικασία παραγωγής τσιγάρων, όπως επίσης και το εργατικό κίνημα που ανέπτυξαν.² Αυτό που θα μας απασχολήσει παρακάτω αφορά κυρίως στο δημοσιονομικό και φορολογικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε ο κλάδος της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων σε διάφορες περιοχές του κόσμου, στον τρόπο με τον οποίο αυτό επέδρασε στη μορφή, στα χαρακτηριστικά και στον καταμερισμό της εργασίας της παραγωγής τσιγάρων και πούρων κατά το 19^ο αιώνα.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το μονοπώλιο του καπνού εκχωρήθηκε το 1884 στην Régie (Régie co-intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman).

¹ Βλ. μελέτες που αναφέρονται στους κατασκευαστές πούρων P. Cooper, «The 'travelling fraternity': Union cigar-makers and geographic mobility, 1900-1909», *Journal of Social History*, 2001, σ. 127-138, Yoshiro Chiba, «Cigar-makers in American Colonial Manila: Survival during Structural Depression in the 1920s», *Journal of Southeast Asian Studies*, τχ. 36 (3), 2005, σ. 373-397, Beverly W. Jones, «Race, Sex and Class: Black Female tobacco workers in Durham, North Carolina, 1920-1940, and the development of female consciousness», *Feminist Studies*, τχ.10, (3) (Φθινόπωρο 1984), σ. 441-451, Gary R. Mormino, «The Reader and the Worker: Los Lectores and the Culture of Cigarmaking in Cuba and Florida», *International Labor and Working-Class History*, τχ. 54, Migration, Labor Movements and the Working-Class (Φθινόπωρο 1998), σ. 1-18 και μια πιο πρόσφατη Yoshihiro Chiba «Cigar-Makers in American Colonial Manila: Survival during Structural Depression in the 1920s», *Journal of Southeast Asian Studies*, 36 (3), Οκτώβριος 2005, σ. 373-397. Για τον κλάδο της σιγαροποιίας ειδικότερα βλ.: για την Ισπανία, Pamela Radcliff, «Elite Women Workers and Collective Action: The cigarette makers of Gijón, 1890-1930», *Journal of Social History*, (Φθινόπωρο 1993), σ. 85-108, Lina Galvez Munoz, «Gender, Cigar and Cigarettes. Technological Change and National Patterns», Session 14, *Technology, Gender and the Division of Labour*, XIV International Economic History Congress, Ελσίνκι, Φιλανδία, 21 με 25 Αυγούστου 2006, και της ίδιας «Breadwinning Patterns and Family Exogenous factors. Workers at the tobacco factory of Seville during the Industrialization Process, 1887-1945.», *International Review of Social History*, 1997, 42, σ. 87-128, για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Gulhan Balsoy, «Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Regie Factory in the Early Twentieth Century», *International Review of Social History*, 54, (2009), σ. 45-68.

² Ως την πιο διεξοδική μελέτη στη διεθνή ιστοριογραφία θεωρώ το έργο της Patricia Cooper, *Once a Cigar Maker. Men, Women and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919*, University of Illinois Press Ουρμπάνα κα Σικάγο, 1987. Η συγγραφέας αναλύοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κλάδου των πουροποιών στην Αμερική μεταξύ των ετών 1900-1919, την οργάνωση και τη διαδικασία της εργασίας και τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις εργασιακές σχέσεις κυρίως μετά την ευρεία εκμηχάνιση του κλάδου, επιδιώκει να αναδείξει τη ζωή των πουροποιών στο χώρο εργασίας τους και τις σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας που αναπτύσσονταν εκεί με όρους ταξικούς και έμφυλους. .

Επιδιώκοντας να ελέγξει τα έσοδα από τον καπνό για να εξυπηρετήσει το εξωτερικό της χρέος η οθωμανική κυβέρνηση (με τη συμμετοχή οθωμανικών και ξένων τραπεζών) ίδρυσε την Tobacco Régie η οποία κατείχε το μονοπώλιο της αγοράς, της εξαγωγής και της πώλησης του καπνού.³ Ωστόσο, το κρατικό μονοπώλιο στην πώληση του καπνού στο εσωτερικό της χώρας υπήρχε από το 1860. Το 1875 στην Κωνσταντινούπολη το κρατικό εργοστάσιο επεξεργασίας του καπνού απασχολούσε 70 υπαλλήλους και 1.400 εργάτες, που στην πραγματικότητα ήταν κυρίως γυναίκες.⁴

Η Régie, τη χρονιά της ίδρυσής της, δημιουργεί στην Κωνσταντινούπολη το “Cibali Tobacco Factory” αρχικά ως εργοστάσιο επεξεργασίας καπνού.⁵ Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα το καπνεργοστάσιο, το οποίο άρχισε να παράγει τσιγάρα από το 1900, έγινε ένα από τα σημαντικότερα εργοστάσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με παραγωγική ικανότητα 12.000 χιλιόγραμμα τσιγάρα την ημέρα.⁶ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το καπνεργοστάσιο στο Τζίμπαλι της πρωτεύουσας απασχολούσε 1.600 άτομα. Υπήρχαν 180 άνδρες στη διαλογή και 100 κόφτες (αδιευκρίνιστου φύλου). Το μεγαλύτερο μέρος των υπολοίπων ήταν γυναίκες που κατασκεύαζαν και συσκεύαζαν τσιγάρα.⁷

Πέρα όμως από την πρωτεύουσα και σε άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας η παραγωγή καπνού και τσιγάρων απασχολούσε στα τέλη του 19^{ου}

³ Gulhnan Balsoy, *ό.π.*, σ. 53-56. Η Régie είχε το μονοπώλιο των προσόδων από τον καπνό και επομένως αγόραζε τον καπνό από τους παραγωγούς και διαχειριζόταν την πώληση, επεξεργασία και εξαγωγή του.

⁴ Halil Inalcik-Donald Quataert (επιμέλεια), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμος Β': 1600-1914, (μτφ.) Μαρίνα Δημητριάδου, Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 552. Τις τελευταίες δεκαετίες φαίνεται πως έχουν αλλάξει σημαντικά οι απόψεις για την οικονομική ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Κ. Λαπαβίτσας, οι προκαταλήψεις των ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών και ο εθνικισμός των διάδοχων κρατών έκαναν αδύνατη την ψύχραιμη αποτίμηση «του γιγαντιαίου μορφώματος στα νοτιοανατολικά της Ευρώπης». Μόνο κατά τις πρόσφατες δεκαετίες έγινε αντιληπτό ότι η εθνικιστική αφήγηση ελάχιστη σχέση έχει με την ιστορία, με αποτέλεσμα να επιτελεστεί μια ουσιαστική ανατροπή στο πιο στενό πεδίο της οθωμανικής οικονομικής ιστορίας κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Κ. Λαπαβίτσας (επιμ.), *Ισχνός Καπιταλισμός, Η Μακεδονία κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο*, νόβολι 2010, σ. 13-20. Για την ιστορία της εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Τουρκία βλ. Donald Quataert, “Labour History and the Ottoman Empire, c.1700-1922”, *International Labor and Working Class History*, 60, (Φθινόπωρο 2001), σ. 93-109 και το αφιέρωμα του *International Review of Social History*, 54 (2009), Touraj Attabaki και Gavin Bricket (επιμ.) “Ottoman and Republican Turkish Labour History”.

⁵ Για μια αναλυτική περιγραφή της εργασιακής διαδικασίας της βιομηχανικής επεξεργασίας του καπνού στο Τζίμπαλι βλ. Gulhnan Balsoy, *ό.π.*, σ. 56-60.

⁶ Gulhnan Balsoy, *ό.π.* σ. 54.

⁷ Halil Inalcik-Donald Quataert (επιμέλεια), *ό.π.*, σ. 552.

αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} μεγάλο αριθμό εργατών και εργατριών. Στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, στη Σαμψούντα, τα καπνεργοστάσια του μονοπωλίου απασχολούσαν συνολικά γύρω στις 1.400 γυναίκες και άνδρες.⁸ Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Gulhnan Balsoy μεταξύ των ετών 1913 και 1915, η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη ήταν οι δύο κύριες πόλεις παραγωγής τσιγάρων στην Ανατολία και 2.109 εργάτες -από τους οποίους οι 923 ήταν γυναίκες- απασχολούνταν στα εργοστάσια τσιγάρων.⁹

Στη Σάμο, που την περίοδο αυτή ήταν αυτόνομη Ηγεμονία υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι αδελφοί Μανώλης και Σταμάτης Καραθανάσης ίδρυσαν στο Βαθύ, το 1882, εταιρεία με την επωνυμία «Μ.Χ. Καραθανάσης & Σία» (M.C. Carathanassis & Co) Η εμπορική αυτή επιχείρηση καπνού αλλά και παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων λειτούργησε μέχρι το 1943.¹⁰ Η εταιρεία διακρίθηκε στον τομέα της παραγωγής τσιγάρων και έγινε ένας από τους σημαντικότερους καπνεμπορικούς οίκους της Σάμου. Ανέπτυξε συναλλαγές τόσο με τις ευρωπαϊκές αγορές (Ηνωμένο Βασίλειο, Αυστρία, Γερμανία, Ολλανδία, Ουγγαρία, Δανία κ.ά.) όσο και με τις αγορές της Άπω Ανατολής (Κίνα, Ιαπωνία, Ινδοκίνα), της Νότιας Αφρικής και της Αμερικής.¹¹

Μιλώντας γενικότερα, φαίνεται πως στα τέλη του 19ου αι., καθώς η καπνοβιομηχανία ήταν κλάδος εντάσεως εργασίας και το μονοπώλιο –όπου ίσχυε- απαιτούσε συγκέντρωση της παραγωγής σε ενιαίο χώρο με σκοπό να αποφευχθεί η φοροκλοπή, η γυναικεία εργασία προτιμούνταν. Αυτό παρατηρείται όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτή την περίοδο αλλά και σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γαλλία, η Ισπανία και η Ιταλία, όπου η καπνοβιομηχανία στηριζόταν σε μονοπώλια.

⁸ Halil Inalcik-Donald Quataert (επιμέλεια), *ό.π.*, σ. 552. Στη Θεσσαλονίκη η εμπορική επεξεργασία του καπνού κυρίως αποτελούσε τη βασική «βιομηχανία» της πόλης τόσο κατά την τελευταία οθωμανική περίοδο όσο και την περίοδο του μεσοπολέμου. Ελληνικές εταιρείες, εβραϊκοί, αρμένικοι και αμερικανικοί οίκοι είχαν την έδρα τους στη Θεσσαλονίκη και ασχολούνταν με την προετοιμασία και εξαγωγή φύλλων και σε λιγοστές περιπτώσεις με την κατασκευή των ίδιων των τσιγάρων. Βλ. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των Φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 442.

⁹ Gulhnan Balsoy, *ό.π.*, σ.55.

¹⁰ Αρχείο Καραθανάση, φακ. 20, Ε.Λ.Ι.Α Θεσσαλονίκης.

¹¹ Ο οίκος τιμήθηκε για την ποιότητα των τσιγάρων του με χρυσό μετάλλιο και βραβείο τιμής στη διεθνή έκθεση των Αθηνών το 1903 και με βραβείο τιμής στη διεθνή έκθεση του Παναμά το 1915. Δυστυχώς, παρόλο που ένα μέρος του αρχείου της επιχείρησης έχει διασωθεί δεν μας παρέχει τεκμήρια και μαρτυρίες που θα μας επέτρεπαν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για τους εργαζόμενους στο συγκεκριμένο καπνεργοστάσιο.

Έτσι εκεί υιοθετήθηκε το 'γαλλικό μοντέλο' –συγκέντρωση της παραγωγής και γυναικεία εργασία. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, σύμφωνα με την Galvez, η παραγωγή συγκεντροποιήθηκε για δημοσιονομικούς λόγους, καθώς καμία τεχνολογική αλλαγή δεν δικαιολογεί τη συγκέντρωση της παραγωγής σε μεγάλα εργοστάσια.¹²

Αντίθετα, σε χώρες όπου το φορολογικό σύστημα δεν επέβαλε μονοπώλιο, η παραγωγή τσιγάρων στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου προερχόταν κυρίως από μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, -μερικές από τις οποίες στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε μεγάλες καπνοβιομηχανίες- όπου οι ειδικευμένοι σιγαροποιοί ήταν άνδρες, οι οποίοι λόγω της τέχνης τους θεωρούνταν περιζήτητοι. Αυτό τους επέτρεψε να αναπτύξουν έντονη συνδικαλιστική δράση. Το πρότυπο αυτό παρατηρείται χαρακτηριστικά στην Αίγυπτο, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Αντίστοιχες καταστάσεις σημειώνονται την ίδια περίοδο στην Αμερική στον κλάδο της πουροποιίας. Στις ΗΠΑ όπου δεν υπήρχε μονοπώλιο, η παραγωγή πούρων προερχόταν κυρίως από τα εργαστήρια (workshops) ή από μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, όπου οι ειδικευμένοι πουροποιοί ήταν άνδρες οι οποίοι συνήθως ήταν συνδικαλισμένοι και ανήκαν στην εργατική αριστοκρατία. Τα τσιγάρα εδώ, όπως και στην Κούβα, παράγονταν από γυναίκες, αλλά η παραγωγή τους αποτελούσε ένα ελάχιστο τμήμα της συνολικής καπνικής παραγωγής.

Η Patricia Cooper αναφέρει πως στην Αμερική - τέλη 19ου αρχές του 20ου αι.-, η διαδικασία κατασκευής πούρων απαιτούσε υψηλό βαθμό εξειδίκευσης και εμπειρίας. Η είσοδος στο επάγγελμα επιτρεπόταν μόνο με έγκριση του σωματείου των πουροποιών (Cigar Makers International Union), και το σωματείο απαιτούσε ως προϋπόθεση για να αποκτήσει κανείς την ειδίκευση του πουροποιού την τριχρόνη μαθητεία. Οι ίδιοι οι πουροποιοί φαίνεται πως διαφωνούσαν με την άποψη του σωματείου, θεωρώντας πως σε διάστημα λιγότερο από ενάμιση χρόνο μπορούσε κανείς να μάθει τη τέχνη. Σύμφωνα με την P. Cooper, το σύστημα της μαθητείας

¹² Για την περίπτωση του ισπανικού μονοπωλίου καπνού βλ. Lina Galvez Munoz, "Engendering the experience of wages: the evolution of the piecework system at the Spanish Tobacco Monopoly, 1800-1930s", στο Peter Scholliers and Leonard Schwarz (επιμ.), *Experiencing Wages, Social and Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη- Οξφόρδη, σ. 201-227. Για τη σχέση μεταξύ τεχνολογίας και φύλου στην ισπανική καπνοβιομηχανία βλ. αναλυτικότερα Lina Galvez Munoz, *Compania Arrendataria de Tabaccos. Cambio Tecnológico y Empleo Feminino, 1887-1945*, Lid, Μαδρίτη 2000.

βοηθούσε να περιοριστεί η είσοδος στο επάγγελμα και κατ' επέκταση επιδίωκε να προστατεύσει τη «βάση» της εξουσίας του σωματείου και να διατηρήσει περιορισμένο τον αριθμό των μελών και ειδικευμένων τεχνιτών του.¹³

Έτσι, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. – περίοδος όπου εγκαθιδρύεται το εργοστασιακό σύστημα στην πουροποιία- οι πουροποιοί στις ΗΠΑ αποτελούσαν μια ελίτ, μια εργατική αριστοκρατία, με σωματεία και ενώσεις. Αυτοί οι εργάτες ήταν ειδικευμένοι, άνδρες μετανάστες από τη Γερμανία ή από την Καραϊβική. Μια μικρή μειονότητα γυναικών απασχολούνταν στην πουροποιία.¹⁴

Στη Γαλλία επίσης την ίδια περίοδο οι σιγαροποιοί μαθήτευαν και εκπαιδούνταν για πολλά χρόνια και αντίθετα με την αντίστοιχη εργατική δύναμη στις Η.Π.Α., η πλειοψηφία των Γάλλων σιγαροποιών ήταν γυναίκες. Η ειδίκευση και τα προνόμια που αποκτούσαν οι ειδικευμένες εργάτριες συχνά περνούσαν από τη μια γενιά στην άλλη. Η κόρη μιας σιγαροποιού δηλαδή αναζητούσε μια θέση εργασίας στο χώρο όπου εργαζόταν η μητέρα της και μάθαινε την «τέχνη» από την ίδια. Η Louise Tilly υποστηρίζει πως αυτού του είδους η «μαθητεία», καθώς επίσης και το γεγονός ότι οι γυναίκες σιγαροποιοί της Γαλλίας έμεναν για μεγάλο διάστημα ή ακόμα και για όλη τους τη ζωή στον ίδιο επαγγελματικό χώρο, δημιουργούσε συνθήκες αλληλεγγύης και οργάνωσης, παρόμοιες με εκείνες που συναντά κανείς στους άντρες τεχνίτες και στους ειδικευμένους εργάτες. Όσον αφορά στις συνθήκες εργασίας και στους μισθούς για τις Γαλλίδες σιγαροποιούς ήταν σε καλύτερα επίπεδα σε σχέση με άλλες κατηγορίες γυναικείας απασχόλησης στη χώρα.¹⁵

Στην Ισπανία, στις αρχές του 19^{ου} αι. οι πρώτες γυναίκες «cigarreras» που απασχολήθηκαν στο κρατικό καπνεργοστάσιο της Σεβίλλης έμαθαν την τέχνη της

¹³ Patricia Cooper, *Once a Cigar Maker...*, ό.π., σ. 48-49. Στην Κούβα την ίδια περίοδο για να μάθει κανείς την τέχνη του πουροποιοού απαιτούνταν τουλάχιστον ένα διάστημα μιας εξαμήνης μαθητείας. Για το ίδιο θέμα βλ. και Gary R. Mormino, "The Reader and the Worker: Los Lectores and the Culture of Cigarmaking in Cuba and Florida", *International Labor and Working-Class History*, No. 54, Migration, Labor Movements and the Working-Class (Φθινόπωρο, 1998), σ. 1-18.

¹⁴ Το 1869 χιλιάδες γυναίκες πουροποιοί από τη Βοημία έφτασαν στη Νέα Υόρκη εξαιτίας του Πρωσοαυστριακού πολέμου του 1866. Πολλές από αυτές εργάστηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε μεγάλα εργαστήρια ή όπως ονομάζονταν "Tenement house factories". Η είσοδος των γυναικών στο επάγγελμα, σύμφωνα με την Lina Galvez Munoz, ακολούθησε ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας, όπως οικιακή εργασία, χαμηλότερους μισθούς σε σχέση με τους άνδρες, λιγότερη ειδίκευση που 'προερχόταν' από τον καταμερισμό εργασίας. Lina Galvez Munoz, "Gender, Cigar and Cigarretes...", ό.π., σ. 9.

¹⁵ Louise Tilly, «Paths of Proletarianization: Organization of Production, Sexual Division of Labour and Women's Collective Action», *Signs*, 7 (1981), σ. 400-417.

σιγαροποιίας και πουροποιίας από γυναίκες που κατάγονταν από τη Γαλλία και το Κάντιθ.¹⁶ Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. οι γυναίκες αντικατέστησαν σε συντριπτικό βαθμό τους άνδρες που απασχολούνταν στα κρατικά ισπανικά καπνεργοστάσια. Μέχρι το 1890, 25.000 γυναίκες και λιγότεροι από 200 άνδρες απασχολούνταν στον κλάδο της ισπανικής καπνοβιομηχανίας. Στην Χιχόν, μία από τις σημαντικότερες καπνοβιομηχανικές πόλεις της Ισπανίας, το 1890 παρατηρείται η υψηλότερη γυναικεία απασχόληση στον κλάδο της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων στο δημόσιο καπνεργοστάσιο της πόλης, καθώς εκεί εργάζονταν 1.880 γυναίκες και μόλις 46 άνδρες. Οι *cigarreras* που θεωρούνταν 'ειδικοί σιγαροποιοί και πουροποιοί', είχαν μεγάλο κύρος και αντιμετωπίζονταν με σεβασμό, ανάλογο με εκείνο που έχαιραν ειδικευμένοι άνδρες εργάτες άλλων κλάδων.¹⁷

Και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όπως στην Ισπανία γυναίκες παρασκεύαζαν χειροποίητα τσιγάρα, ωστόσο, σε αντίθεση με τις γυναίκες σιγαροποιούς της Ισπανίας, δεν θεωρούνταν ειδικευμένες εργάτριες. Οι γυναίκες του καπνεργοστασίου Τζίμπαλι της Κωνσταντινούπολης, όπου η μαζική παρασκευή τσιγάρων άρχισε μετά το 1900, εκτελούσαν μια εργασία που δεν λογαριαζόταν ότι απαιτούσε ιδιαίτερη μαστοριά και τέχνη, ωστόσο μια δεξιότητα στο χειρισμό των δακτύλων μάλλον ήταν απαραίτητη: αφού πρώτα γέμιζαν τα τσιγαρόχαρτα με καπνό στη συνέχεια τα έστριβαν με τα δάχτυλά τους και τελικά πακετάριζαν τα έτοιμα τσιγάρα.¹⁸

Αυτή η διαδικασία λοιπόν δεν θεωρούνταν ότι απαιτούσε ειδική δεξιότητα και διεξαγόταν μετά το 1900 αποκλειστικά από γυναίκες. Ή μήπως επειδή εκτελούνταν από γυναίκες (θεωρούνταν ότι) δεν απαιτούσε ειδική δεξιότητα; Γιατί

¹⁶ Η Lina Galvez Munoz αναφέρει πως όταν οι «*cigarreras*», γυναίκες πουροποιοί και σιγαροποιοί, εισήλθαν στα ισπανικά καπνεργοστάσια το 19^ο αι., εγκαθιδρύθηκε ένας έμφυλος καταμερισμός εργασίας που «υπονοούσε» διαφορετικού τύπου εργασίες και διαφορετικά συστήματα αμοιβών. Η εργασία στο χώρο των εργαστηρίων διεξαγόταν μόνο από γυναίκες και χειρωνακτικά. Οι γυναίκες πουροποιοί και σιγαροποιοί είχαν την κατάλληλη ειδικευση που απαιτούνταν σ' όλα τα στάδια της εργασιακής διαδικασίας. Όλες οι γυναίκες δούλευαν ομαδικά και πληρώνονταν με το κομμάτι, γεγονός που έδινε μια αίσθηση ελευθερίας στη χρήση του χρόνου τους, αντίθετα με τους άνδρες εργάτες που ασκούσαν εξατομικευμένες εργασίες και πληρώνονταν με μεροκάματο. Άνδρες εργάτες ήταν υπεύθυνοι για την επιστάσια στο χώρο του εργοστασίου, για το *service* του υλικού εξοπλισμού και των εγκαταστάσεων, καθώς επίσης –αργότερα– για τη λειτουργία, φροντίδα και επιδιόρθωση των μηχανών και των μηχανημάτων του εργοστασίου, που εισήχθησαν στα καπνεργοστάσια στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Για μια αναλυτική περιγραφή της εργασιακής διαδικασίας της χειροποίητης πουροποιίας και σιγαροποιίας στα ισπανικά καπνεργοστάσια βλ. Lina Galvez Munoz, "Engendering the experience of wages: the evolution of the piecework system...", *ό.π.*, σ. 209-211.

¹⁷ Pamela Radcliff, "Elite women workers and collective action: the cigarette makers of Gijón, 1890-1930", *International Review of Social History*, (Φθινόπωρο) 1993, σ. 90.

¹⁸ Gulhan Balsoy, *ό.π.*, σ. 60-63.

αυτή η εργασία –η παρασκευή χειροποίητων τσιγάρων- που εκτελείται από γυναίκες σιγαροποιούς, την ίδια στιγμή αλλού θεωρείται ειδικευμένη, όπως στη Γαλλία και στην Ισπανία, ενώ, στην Κωνσταντινούπολη λογαριάζεται ανειδίκευτη; Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα βαθμό -σύμφωνα με όσα παρακολουθήσαμε νωρίτερα- με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται σε κάθε χώρα αναφορικά με τη δομή της αγοράς εργασίας, τα καταναλωτικά πρότυπα, την οργάνωση του κλάδου του καπνού και τη φορολογία αλλά και με τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες που κυριαρχούσαν σε κάθε κοινωνία αναφορικά με τη γυναικεία εργασία.

ii. Ο κλάδος της σιγαροποιίας στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου}-αρχές του 20^{ου} αι.

Στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε ένας σημαντικός προβιομηχανικός-βιοτεχνικός τομέας στο χώρο της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων (πουροποιίας και σιγαροποιίας) όπως συνέβη αλλού. Η ιστορία του κλάδου της χειροποίητης σιγαροποιίας στην χώρα αν και ιδιαιτέρως σύντομη -εντοπίζεται στην περίοδο από το τέλος του 19ου αι. έως τα μέσα της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αι. περίπου- είναι συνυφασμένη με τις κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές, και οικονομικές συνθήκες της εποχής.¹⁹

Η αστικοποίηση που συντελείται αυτή την περίοδο και η ανάδυση πόλεων που σύντομα θα εξελιχθούν στα σπουδαιότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας (Πειραιάς, Βόλος, Καλαμάτα) διαμορφώνει νέες κοινωνικές ομάδες και στρώματα, νέα ήθη, συνήθειες και συμπεριφορές, νέα πολιτισμικά και καταναλωτικά πρότυπα. Το τσιγάρο, το χειροποίητο τσιγάρο, θα αποτελέσει το νέο καταναλωτικό αγαθό, και το κάπνισμα μια νέα συνήθεια που υιοθετείται από ευρέα κοινωνικά στρώματα των πόλεων, κυρίως μεταξύ του ανδρικού πληθυσμού αλλά όχι μόνο, αντικαθιστώντας τα τσιμπούκια και τις πίπες, καπνιστικές συνήθειες που ένας χρονογράφος το 1916 τις αποκαλεί «αρχέγονες και αρχαϊκές».²⁰

¹⁹ Για μια εικοσαετία περίπου τα μηχανοποίητα τσιγάρα συνυπάρχουν με τα έτοιμα χειροποίητα. Το ελληνικό κράτος συντάσσει νόμους για να προστατεύει την τρυφερή ηλικία της σιγαρετοπαραγωγής και την 31η Δεκεμβρίου του 1925 απαγορεύεται δια νόμου η πώληση κομμένου καπνού για τσιγάρα. Ενάμιση χρόνο αργότερα, στις 22 Μαΐου 1926, καταργείται ως ιδιαίτερη κατηγορία και το «χειροποίητο σιγαρέτο» και απαγορεύεται η κυκλοφορία του. Μ. Χαριτάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1988, σ. 68.

²⁰ *Εμπρός*, 14/10/1916.

Το χειροποίητο τσιγάρο αποτελεί το πλέον δημοφιλές καπνιστικό προϊόν και στις αρχές του 20ου αι. έχει υιοθετηθεί και από νέους καταναλωτές, τις γυναίκες, με αποτέλεσμα η αγορά του να διευρύνεται συνεχώς. *«Αν σήμερα καπνίζει όλος ο κόσμος και οι γυναίκες ακόμη», σημειώνεται στο εν λόγω χρονογράφημα, «τούτο πρέπει ν' αποδοθή κατά πολύ εις το πρόχειρον και την προκλητικότητα του σιγαρέτου [...] Τα σιγαρέτα διευκόλυναν την κατάχρησιν και την γενίκευσιν του καπνίσματος. Είνε τόσο ευμεταχείριστα τόσο ελαφρά, τόσο προκλητικά και αθωοφανή με την λευκότητα και την λεπτότητά των. Συγκρινόμενα προς τα άλλα μέσα του καπνίσματος, προς το αρχαϊκόν τσιμπούκι, την πίπαν και τα πούρα, φαίνονται ως κομψά παιγνιδάκια. Εις τα δάκτυλα έρχεται ως κόσμημα το σιγαρέτον, εις δε τά χείλη το εκ φελού ή χρυσού επιστόμιον δίδει αίσθημα σχεδόν φιλήματος. Εις την κίνησιν της γυναικείας χειρός προσθέτει ιδιαίτεραν χάριν το λευκόν σιγαρέτον...».*²¹

Η περιγραφή αντανακλά τις αισθητικές αντιλήψεις μια εποχής σε μετάβαση. Στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής ή πιο σωστά κάποιων αναδυόμενων μεσαίων στρωμάτων των πόλεων –ανδρών και γυναικών- το τσιγάρο μοιάζει να νοηματοδοτεί τη ρήξη με τις συνήθειες και συμπεριφορές του παρελθόντος και να εκφράζει τη νεωτερικότητα, την “πρόοδο”, τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας. Η έλλειψη του σιγαρόχαρτου, λόγω των δυσχερειών στην εισαγωγή του εξαιτίας του Α΄Π.Π. πολέμου, δημιουργεί στον χρονογράφο ανησυχία, μήπως υπάρξει επιστροφή στην *«αρχέγονη κατάσταση»*. Πού, με ποιο τρόπο και από ποιους κατασκευαζόταν το χειροποίητο τσιγάρο θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Στην Ελλάδα η κατεργασία του καπνού, δηλαδή η κοπή και η σιγαροποιία για διάθεση στην εσωτερική αγορά, αντίθετα με τον άλλο κλάδο του, της επεξεργασίας (διαλογή και δεματοποίηση), αποτελούσε στα τέλη του 19ου αι. κρατικό μονοπώλιο. Με νόμο του 1883, μετά την επιβολή φορολογίας στον καπνό από την κυβέρνηση του Τρικούπη, ιδρύθηκαν ογδόντα δημόσια καπνεργοστάσια σε διάφορες πόλεις της χώρας. Ο νόμος όριζε η κοπή του καπνού να γίνεται στα δημόσια καπνεργοστάσια και σε αυτά να καταβάλλεται ο φόρος του κομμένου

²¹ Στο ίδιο.

καπνού.²² Παράλληλα, σε αυτούς τους χώρους λάμβανε χώρα η κατεργασία του κομμένου καπνού και η μεταποίησή του σε καπνιστικά προϊόντα, όπως τσιγάρα, πούρα, και καπνό πίπας. Έτσι, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, όσες διοχέτευαν κομμένο καπνό και τσιγάρα στην εσωτερική αγορά, αναγκάστηκαν να «αποκτήσουν» το δικό τους χώρο μέσα στα δημόσια καπνοκοπτήρια.

Εκτός από τη διετία 1885-1887, την περίοδο 1883-1892 οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, ειδικευμένες στη χειροποίητη σιγαροποιία, ήταν υποχρεωμένες να παραμένουν στα δημόσια καπνεργοστάσια.²³ Μετά το 1892 η κατεργασία του καπνού –κοπή και σιγαροποιία- έπαψε να είναι αποκλειστικό προνόμιο του κράτους και επετράπη η λειτουργία ιδιωτικών καπνεργοστασίων, υπό την επιτήρηση, ωστόσο, διευθυντών των δημόσιων καπνεργοστασίων και των υπαλλήλων τους.²⁴ Το 1908 υπήρχαν 53 δημόσια καπνεργοστάσια εκ των οποίων τα οκτώ σημαντικότερα (α' κατηγορίας) βρίσκονταν στις μεγαλύτερες πόλεις. Αν και δεν είχαν τις διαστάσεις των μεγάλων καπναποθηκών της Καβάλας, της Θεσσαλονίκης και της Ξάνθης, που συγκέντρωναν εποχικά μεγάλο αριθμό εργαζομένων (πάνω από 1.000 άτομα στην Καβάλα) υπήρξαν όμως τα φυτώρια της καπνοβιομηχανίας.²⁵

Τα χειροποίητα τσιγάρα έπρεπε να κατασκευάζονται μέσα στα δημόσια καπνεργοστάσια, αλλά από τεχνίτες (σιγαροποιούς) τους οποίους επέλεγαν αποκλειστικά οι ενδιαφερόμενοι κατασκευαστές. Έτσι, το εργατικό προσωπικό που

²² Νόμος ΑΡΚΣΤ', της 27^{ης} Απριλίου/ 10 Μαΐου 1883, «Περί επιβολής δικαιώματος επί του καταναλισκόμενου καπνού». Το κράτος, σύμφωνα με τον Λ. Λαμπριανίδη, εισέπραττε το 40% από την τιμή πώλησης του καπνού που εξαγόταν από τα καπνεργοστάσια. Με δαπάνες του κράτους τα Δημόσια Καπνεργοστάσια προμηθεύτηκαν μηχανήματα κοπής, τα οποία τα χειρίζονταν εργάτες του κράτους υπό την επίβλεψη δημοσίων υπαλλήλων, που κατείχαν θέσεις διευθυντικές και ελεγκτικές L. Labrianidis, *Industrial Location...*,ό.π., σ. 111-113. Σύμφωνα με την Χριστίνα Αγριαντώνη το ιδιότυπο αυτό καθεστώς, το οποίο διατηρήθηκε μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αι., εξέθρεψε το απαραίτητο λαθρεμπόριο και ανέδειξε το κράτος σε προνομιακό συνομιλητή στις εργασιακές σχέσεις. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002 σ. 197.

²³ Το 1885 η κυβέρνηση του Δηλιγιάννη κατάργησε τα δημόσια καπνεργοστάσια και πούλησε όλα τα εργαλεία στους καπνοπώλες καταργώντας παράλληλα το μονοπώλιο στο σιγαρόχαρτο, σηματοδοτώντας έτσι την επιστροφή στην «ελεύθερη αγορά». Αυτή η κατάσταση διήρκεσε μόνο δύο χρόνια. Το 1887 η νέα κυβέρνηση του Τρικούπη επαναλειτούργησε τα δημόσια καπνεργοστάσια, επιστρέφοντας κατά αυτό τον τρόπο την κατεργασία του καπνού -την κοπή και τη σιγαροποιία- στο καθεστώς του κρατικού μονοπωλίου της περιόδου 1883-1885. L. Labrianidis, *Industrial Location...*, ό.π., σ. 125.

²⁴ Ι. Σερραίος, *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934,σ.14 και Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά* 17,(1992), σ. 275-300.

²⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», ό.π., σ. 197.

δούλευε μέσα στα δημόσια καπνεργοστάσια υπαγόταν στο Κράτος, αλλά αμειβόταν από τον επιχειρηματία στον οποίο ανήκε. Στην ουσία δηλαδή, όπως σημειώνει ο Β. Θασίτης «..επεβάρυνε τον καπνοβιομήχανο, όστις και υποχρεούτο να καταβάλη εν λεπτόν περίπου δια τα δέκα δράμια καπνού, ως έξοδον κοπής».²⁶

Οι πρώτοι σιγαροποιοί ήρθαν στην Ελλάδα από την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια γύρω στα 1890, όπου η παραγωγή χειροποίητων τσιγάρων είχε αρχίσει νωρίτερα. Η ίδρυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του Κρατικού Μονοπωλίου Καπνού (Régie), είχε ως αποτέλεσμα πολλοί Έλληνες καπνέμποροι και τεχνίτες να την εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν στην Αίγυπτο, όπου επιδόθηκαν στο εμπόριο καπνού και στην σιγαροποιία, ιδρύοντας τα πρώτα εργαστήρια και εργοστάσια τσιγάρων.²⁷

Η πρώτη ξένη χώρα λοιπόν στην οποία Έλληνες ίδρυσαν εργαστήρια και εργοστάσια τσιγάρων υπήρξε η Αίγυπτος. Ο Χ. Χατζηιωσήφ αναλύοντας τις αιτίες αυτής της επιλογής εστιάζει την προσοχή του στη διαμόρφωση μιας σημαντικής και δυναμικής αγοράς τσιγάρων, λόγω της παρουσίας του αγγλικού στρατού κατοχής, των ευρωπαϊκών παροικιών και του μεγάλου αριθμού περαστικών ταξιδιωτών από και προς την Ανατολή. Ο εθισμός των καταναλωτών αυτών, που κάποια στιγμή επέστρεφαν στην πατρίδα τους δημιούργησε τις προϋποθέσεις για σημαντικές εξαγωγές τσιγάρων στις ευρωπαϊκές χώρες.²⁸

²⁶ Β. Θασίτης, *Η ελληνική βιομηχανία σιγαρέτων*, εκδ. Καπνική Επιθεώρησης, Αθήνα 1961, σ. 9 και 61.

²⁷ Μια από τις πιο πρόσφατες και ολοκληρωμένες μελέτες για τη σιγαροβιομηχανία της Αιγύπτου είναι εκείνη του Relli Schechter, *Smoking, Culture and Economy in the Middle East: The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*, I.B Tauris & Co Ltd, Λονδίνο 2006. Ο συγγραφέας εξετάζει το ρόλο της αιγυπτιακής καπνοβιομηχανίας μέσα στην παγκόσμια οικονομία. Για μια κριτική στη συγκεκριμένη μελέτη που, αν και αναγνωρίζει τη σημασία της, εύστοχα, ωστόσο, επισημαίνει πως ο Schechter σχεδόν σπάνια αναφέρεται στο ρόλο των εργαζομένων και κυρίως των εργατριών μέσα στο περίπλοκο δίκτυο που περιγράφει, βλ. Gulhan Balsoy, *ό.π.*, σ. 54-55. Για τον κλάδο της σιγαροβιομηχανίας της Αιγύπτου βλ. επίσης Relli Schechter, "Selling Luxury: The rise of the Egyptian cigarette and the transformation of the Egyptian tobacco market, 1850-1914", *International Journal of Middle East Studies*, τχ. 35, (1) (Φεβρουάριος 2003), σ. 51-75, Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001, J.Beinin - Z.Lockman, *Workers on the Nile. Nationalism Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Princeton University Press, Πρίνστον 1987, σ. 49-57. Στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 366-368.

²⁸ Η επιτυχία και η σχετική μακροβιότητα των ελληνόκτητων βιομηχανιών τσιγάρων τόσο στην Αίγυπτο όσο και στη Γερμανία οφείλεται κατά τον Χ. Χατζηιωσήφ στο ότι οι επιχειρήσεις αυτές είχαν εύκολη πρόσβαση και, ως ένα βαθμό έλεγχαν, την παραγωγή της πρώτης ύλης, των ανατολικών καπνών, γεγονός που τους παρείχε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ντόπιων ανταγωνιστών τους. Στην περίπτωση αυτή, καθώς και στο χαμηλό βαθμό αυτοματοποίησης του κλάδου οφείλεται επίσης ο πολλαπλασιασμός των εργοστασίων, καθώς η αρχική επένδυση σε πάγιες εγκαταστάσεις

Η επιτυχία αυτή των ομογενών καπνεμπόρων και καπνοβιομηχάνων της Αιγύπτου δεν πέρασε απαρατήρητη στον ελλαδικό χώρο, αλλά αντίθετα κέντρισε το ενδιαφέρον των παρατηρητών της εποχής. Είναι γεγονός πως στο γύρισμα του αιώνα η βιομηχανία δεν απασχολούσε συχνά την επικαιρότητα, που κατακλυζόταν από τα εθνικά θέματα ή τα κεντρικά ζητήματα της οικονομίας –το σταφιδικό, το δημοσιονομικό, τη μετανάστευση. Ωστόσο, η προοπτική μιας σιγαροβιομηχανίας στην Ελλάδα με εξωστρεφή χαρακτήρα απασχολεί, έστω και παροδικά, όχι μόνο κάποιους αρθρογράφους και παρατηρητές της εποχής, αλλά, όπως θα δούμε, και τον επιχειρηματικό κόσμο. Διαπιστώνουμε ένα πρώιμο ενδιαφέρον για τη βιομηχανία των τσιγάρων, που αποτελεί παράλληλα μια από τις άγνωστες, ίσως πρόωρες -και ατελέσφορες- προσδοκίες για την εκβιομηχάνιση της χώρας.

Έτσι, το 1899 γίνεται λόγος για την ανάγκη ανάπτυξης της σιγαροποιίας και στην Ελλάδα, όπως στην Αίγυπτο. Ένας αρθρογράφος του *Εμπρός* ασκώντας κριτική στην κυβέρνηση Θεοτόκη, που είχε σχηματιστεί λίγους μήνες νωρίτερα –στις 2 Απριλίου του 1899- για ολιγωρία και αδιαφορία απέναντι στο ζήτημα της ανάπτυξης του μονοπωλίου στον κλάδο της σιγαροποιίας, αφού εξάρει το έργο των Ελλήνων καπνοβιομηχάνων της Αιγύπτου, τονίζει ότι ο νόμος περί σιγαρόχαρτου καθιστούσε αδύνατη την ανάπτυξη της σιγαροποιίας στην Ελλάδα και υπεραμύνεται του αιτήματος των καπνοπωλών για κατάργησή του.²⁹

Διαβάζουμε στο πρωτοσέλιδο άρθρο του *Εμπρός* με τον τίτλο “Το μονοπώλιο του καπνού σήμερα”: “Δεν είναι αστείον ότι Έλληνες καπνέμποροι και ελληνικός

ήταν χαμηλή. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη...*, ό.π., σ. 366-367. Η άποψη αυτή, που ερμηνεύει τη διαμόρφωση μια σημαντικής αγοράς τσιγάρων στην Αίγυπτο συναντάται και σε νεότερες μελέτες. Ο Relli Schechter, παρατηρώντας την πολιτική της Αιγυπτιακής κυβέρνησης στον τομέα της καπνοβιομηχανίας σε συνάρτηση με τις αλλαγές που συντελούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την ίδια περίοδο –Ιδρυση Régie 1884, μονοπώλιο καπνού- επισημαίνει πως η διαμόρφωση μιας ελεύθερης αγοράς δίχως περιορισμούς, που υποσχόταν σημαντικά κέρδη κυρίως χάρη στο εξαγωγικό χαρακτήρα της σιγαροβιομηχανίας, προσέλκυσε τους Έλληνες καπνοβιομήχανους, όσο και τους σιγαροποιούς. Relli Schechter, “Selling Luxury: The rise...”, ό.π., σ. 51-75.

²⁹ Νόμος ΑΡΚΔ’/1883, «Περί επιβολής δικαιώματος επί του σιγαροχάρτου». Σύμφωνα με το άρθρο1 του εν λόγω νόμου «το δικαίωμα της εις όλον το Κράτος εισαγωγής και της πωλήσεως του σιγαροχάρτου αναγνωρίζεται αποκλειστικώς ανήκον εις το δημόσιον και ενασκείται δια των υπαλλήλων αυτού». Οι βιομηχανίες τσιγάρων προμηθεύονταν το σιγαρόχαρτο από το κατά τόπους κατάστημα του μονοπωλίου της πόλης τους. Μετά τον «ατυχή πόλεμο» του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Έλεγχου ο φόρος των ειδών μονοπωλίου -αλάτι, σπύρτα, πετρέλαιο, παιγνιόχαρτα, σμύριδα και σιγαρόχαρτου- εισπραττόταν για λογαριασμό των δανειστών. Για το νομοθετικό και φορολογικό πλαίσιο του καπνού και του σιγαρόχαρτου αυτής της περιόδου και μέχρι το 1936 βλ. Μ. Ψυράκης, *Κώδιξ Νόμων και Φορολογίας Καπνού και Σιγαρόχαρτου*, Φορολογικός Κώδιξ, Αθήνα 1936.

καπνός είχε ανάγκη να μεταβώσιν εις Αίγυπτον όπως καταστή εκείθεν εύκολος εύκολος η εξαγωγή των δια τούτων καυτασκευαζομένων σιγάρων εις το εξωτερικόν; Δεν ηδύναντο τάχα οι αυτοί έμποροι δια των αυτών μέσων να αναπτύξωσι την εξαγωγήν αυτού εις την αρχικήν εστίαν της παραγωγής του; [...] Αλλ' η Κυβέρνησις προτιμά να εισάγη τοιούτον [τσιγαρόχαρτο] αισχίστης ποιότητος και προστατεύεται εν τη ιδιαιτέρα πατρίδι του κ. Πρωθυπουργού εργοστάσιον συσκευής σιγαροχάρτου [...] Οι συνήγοροι του ελεεινού τούτου καθεστώτος λέγουσι, ότι ο περιορισμός του σιγαροχάρτου αποτελεί εγγύησιν περί περιορισμού των λαθροκοπτών...³⁰ Η κατάργηση, λοιπόν, του φόρου του σιγαρόχαρτου, η ελεύθερη παραγωγή και χρήσης του στην Ελλάδα αποτελούν για τους καπνοπώλες απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου να αναπτυχθεί η ελληνική σιγαροποιία.

Το σιγαρόχαρτο κατασκευαζόταν στο εργοστάσιο του Γεράσιμου Ασπιώτη – Τυπογραφείο Αδελφών Ασπιώτη- στην Κέρκυρα, ιδιαίτερη πατρίδα του Γ. Θεοτόκη. Το μικρό αρχικά εργαστήριο γραφικών τεχνών με γερμανικό εξοπλισμό και με την επωνυμία «Ελπίς» ιδρύθηκε το 1873 από τον Γ. Ασπιώτη και αρχικά παρασκεύαζε παιγνιόχαρτα. Λειτουργούσαν στην επιχείρηση τμήματα χαρακτικής, κοσμητικής, τυπογραφίας και λιθογραφίας. Οι εργασίες του εργοστασίου διευρύνθηκαν με την κατασκευή τσιγαρόχαρτων σιγαρόχαρτου. Έτσι, συνεργάζεται με την ευρωπαϊκή επιχείρηση παραγωγής σιγαροχάρτου των Smith και Meynier, στο Φιούμε και προμηθεύεται σιγαρόχαρτο για λογαριασμό του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με την Ελένη Βουσολίνου-Ανυφαντή, «συνάπτεται η σύμβαση σφράγισης σιγαροχάρτου και διασκευής του σε φυλλάδια τη 1η Αυγούστου 1890 μεταξύ του Γεράσιμου Ασπιώτη και του ελληνικού κράτους για τις ανάγκες του σχετικού μονοπωλίου».³¹

Το 1902, παρατηρείται μια απόπειρα συγκρότησης Εταιρείας καπνού και σιγαροποιίας στην Ελλάδα με τη χρηματοδότηση της Τράπεζας Αθηνών.³² Η

³⁰ Εμπρός, 19/11/1899.

³¹ Το 1901 την επιχείρηση Ασπιώτη ανέλαβε ο πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνος -από το 1909 μαζί με το αδελφό του Νικόλαο- και λειτούργησε αυτόνομα μέχρι το 1928, όταν τελικά συγχωνεύτηκε με την «Εταιρεία Λιθογραφίας και Κυτιοποιίας Αθηνών» (Ε.Λ.Κ.Α) και συνεχίστηκε εκεί η παραγωγή σιγαρόχαρτου. Για τη βιομηχανία αυτή βλ. Ελένη Βουσολίνου-Ανυφαντή, *Η βιομηχανία στην Κερκυρα Η βιομηχανία Γραφικών Τεχνών Ασπιώτη – ΕΛΚΑ (τέλη 19ου αιώνα)*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2014 και ειδικότερα για το ζήτημα του τσιγαρόχαρτου σ. 76-81.

³² Η Τράπεζα Αθηνών άρχισε τη λειτουργία της στην Αθήνα το 1894 υπό τον Α. Καλλέργη και απορρόφησε το 1896 την ιδιωτική τράπεζα του Ι. Πεσμαζόγλου στην Αλεξάνδρεια, που μετατράπηκε

συγκεκριμένη ιδέα αποτέλεσε πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων και ανοιχτών συγκρούσεων μεταξύ των υποστηρικτών του εγχειρήματος και των αντιπάλων του και εγγράφεται σε μια εποχή που έχει χαρακτηριστεί ως «μπελ επόκ» του ελληνικού κεφαλαίου, όπου ελληνικές επιχειρήσεις με επικεφαλής τις τράπεζες ανέλαβαν - κυρίως μετά το 1905- έναν επιτελικό ρόλο στην οργάνωση του καπιταλισμού σε ολόκληρο το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Στις αρχές του 1902 υπογράφηκε μία σύμβαση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης –δια του υπουργού Οικονομικών Φωκίωνα Νέγρη- και της Τράπεζας Αθηνών –δια του διευθυντή της Ιωάννη Πεσμαζόγλου-, που συνοπτικά ονομάστηκε στον τύπο «Σύμβασις σιγαροποιίας». Με αυτήν, η Τράπεζα Αθηνών αναλάμβανε να ιδρύσει μια εταιρεία με στόχο να στηρίξει την παραγωγή καπνού και να αναπτύξει το εμπόριο φύλλων καπνού, με αντάλλαγμα το προνόμιο να ιδρύσει εργοστάσια κοπής καπνού αλλά και σιγαροποιίας, τόσο για την εγχώρια αγορά όσο και για εξαγωγές. Με ανοικτή επιστολή του προς το *Σκριπ* στις 22 Ιανουαρίου του 1902, ο Ι. Πεσμαζόγλου παρουσίασε τους στόχους και τους σκοπούς της Εταιρείας.³³ Η «Ελληνική Εταιρεία προς ανάπτυξιν της παραγωγής και εμπορίας των καπνών» «Εταιρεία Καπνού και Σιγαρέττων» με κεφάλαιο 2.500.000 δρχ. αρχικά και 5.000.000 αργότερα και με εξασφαλισμένη πίστωση 2.000.000 δρχ. από την Τράπεζα Αθηνών, θα δραστηριοποιόταν σε τρία πεδία: στο καπνεμπόριο, στη σιγαροποιία αλλά και στην καπνοπαραγωγή .

Στο καπνεμπόριο, στόχος της Εταιρείας, σύμφωνα με τον Πεσμαζόγλου, ήταν να εκσυγχρονίσει το εμπόριο του καπνού σε φύλλα, το οποίο βρισκόταν σε

στο πρώτο υποκατάστημά της στο εξωτερικό. Ο Ι. Πεσμαζόγλου τον επόμενο χρόνο, παραμερίζοντας τον Αντώνιο Καλλέργη ανέλαβε γενικός διευθυντής της Τράπεζας Αθηνών, που εξελίχθηκε σε τράπεζα καταθέσεων με δραστηριότητες στην ελληνική ομογένεια της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Η εμφάνιση ενός νέου στρώματος Ελλήνων εμπόρων στις παροικίες της Αν. Μεσογείου και στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συντέλεσε στην πολιτική της επέκτασης της νεοϊδρυθείσας τράπεζας εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους. Βασικοί σκοποί της ήταν αφενός η προσέλκυση των μικροκαταθετών και αφετέρου η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων, αν και όπως επισημαίνει ο Χ. Χατζηιωσήφ, η Τράπεζα δεν επιδίωξε με την ίδια συνέπεια τη χρηματοδότηση των μικρών επιχειρηματιών. Χ. Χατζηιωσήφ, «Η Μπελ Επόκ του κεφαλαίου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 326-331. Αντίθετα, περιορίστηκε σ' ένα κλειστό κύκλο μεγάλων επιχειρηματιών, που κατά κανόνα ήταν μέτοχοι και μέλη του διοικητικού συμβουλίου της Τράπεζας, κάτι που επιβεβαιώνεται και στην υπόθεση της σιγαροποιίας που παρουσιάζουμε εδώ. Για τον τραπεζικό τομέα στην Ελλάδα γενικότερα στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα βλ. Κ. Κωστής- Β. Τσοκόπουλος, *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών-εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988.

³³ *Σκριπ*, 22/1/1902. Η σύμβαση δημοσιεύτηκε στο σύνολό της, στο φύλλο του Εμπρός της 24/1/1902.

«αρχέγονον κατάστασιν» λόγω «των μικρών μέσων άτινα διαθέτουσι γενικώς οι καπνέμποροι» και λόγω «της ελλείψεως ειδικών γνώσεων», και χρησίμευε μόνον «ως πηγή μεγάλων κερδών δια τους εν Αιγύπτω καπνεμπόρους». Παράλληλα, ως πιστωτικό ίδρυμα θα μπορούσε να εξασφαλίσει δάνεια στους καπνοπαραγωγούς με ευνοϊκούς όρους «αντί των σήμερον τοκογλυφικών».³⁴

Ο κυριότερος όμως τομέας δραστηριοποίησης της Εταιρείας θα ήταν η σύσταση εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων στην Ελλάδα. «Η Εταιρία θέλει ιδρύσει εν μεγάλω βιομηχανίαν σιγαρέτων κατά το πρότυπον των αιγυπτιακών, εγκαθιστώσα μεγάλα εργοστάσια εν οίς συν τω χρόνω θα απασχολώνται χιλιάδες εργατών και εργατριών και εν τοίς οποιίοις θέλει συγκεντρωθή βαθμηδόν ... μέγα μέρος της πλουτοπαραγωγού εργασίας, ην σήμερον εκμεταλλεύονται αποκλειστικώς εν Αιγύπτω ... η Εταιρία ... οργανούσα τοιαύτην βιομηχανίαν ... θέλει δια αυτής παράσχει εργασίαν άφθονον, διαρκή και καλώς πληρωνομένην εις εκατοντάδας οικογενειών, [...] της κατασκευής αιγυπτιακών σιγαρέττων αποκλειούσης εντελώς την χρήσιν οιουδήποτε μηχανήματος».³⁵

Στο λόγο αυτό του Ι. Πεσμαζόγλου μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία των απόψεών του για τη βιομηχανία, την εργασία και την οικονομία της χώρας γενικότερα. Εμμέσως διαπιστώνει πως στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αι. υφίστανται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας -τουλάχιστον του συγκεκριμένου βιομηχανικού κλάδου. Υπάρχει από τη μια το ανθρώπινο δυναμικό στο οποίο θα προσφερθούν οι «χιλιάδες» θέσεις εργασίας. Υπάρχουν από την άλλη κεφάλαια, εφόσον η Τράπεζα κατάφερε να συγκεντρώσει «τα απαιτούμενα προς ευόδωσιν [του έργου] μεγάλα κεφάλαια».

Το σχέδιο της Τράπεζας Αθηνών- υπόσχεται «άφθονη εργασία, διαρκή και καλώς πληρωμένη». Ο συνειρμός δεν είναι δύσκολο να γίνει. Η υποσχόμενη, η μελλοντική άφθονη, διαρκής και καλώς πληρωμένη εργασία υποδεικνύει τόσο την έλλειψή της και τη διόγκωση της ανεργίας τη στιγμή που γράφεται η επιστολή από τον Ι. Πεσμαζόγλου, όσο και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα της εποχής: περιστασιακή και κακοπληρωμένη.

³⁴ Σκριπ, 22/1/1902.

³⁵ Στο ίδιο.

Η υπόσχεση για εξασφάλιση άφθονης εργασίας σε χιλιάδες οικογένειες γίνεται σε μια εποχή εντατικής αγροτικής εξόδου που κατευθύνεται κυρίως στην υπερπόντια μετανάστευση, πρόβλημα που ταλανίζει τη χώρα την εποχή εκείνη. Υπονοεί παροχή εργασίας για όλα τα μέλη της οικογένειας, περιλαμβανομένης της γυναικείας και παιδικής εργασίας, που υπάρχουν ήδη, εξάλλου, στο χώρο της χειροποίητης σιγαροποιίας -εντός των δημόσιων και ιδιωτικών καπνοκοπτηρίων. Άλλωστε ο ίδιος ο Πεσμαζόγλου και οι ομογενείς επενδυτές προέρχονται από ένα περιβάλλον, εκείνο της Αιγύπτου, όπου η παρουσία της γυναικείας εργατικής δύναμης στα καπνουργοστάσια ήταν γεγονός και συνέβαλε, μαζί με τους τεχνίτες σιγαροποιούς, στην άνθηση του κλάδου της εγχώριας σιγαροποιίας.

Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και τη ρητή δέσμευσή του για αποκλεισμό οποιουδήποτε μηχανήματος (*«...της κατασκευής αιγυπτιακών σιγαρέττων αποκλειούσης εντελώς την χρήσιν οιουδήποτε μηχανήματος»*), τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι το μοντέλο ανάπτυξης που είχαν υπόψη ο διευθυντής της Τράπεζας Αθηνών και οι κεφαλαιούχοι επενδυτές ήταν μάλλον εντάσεως εργασίας και όχι κεφαλαίου. Και σε αυτή την περίπτωση ο κύριος συντελεστής της εργασίας, ο ανθρώπινος παράγοντας, ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητος για την ανάπτυξη της επιχείρησης. Αν με τη διαβεβαίωση αυτή ο Πεσμαζόγλου θέλει να καθησυχάσει του ειδικευμένους τεχνίτες, οι βιομηχανίες αυτού του τύπου στηρίζονταν κυρίως στο υπόλοιπο εργατικό δυναμικό, αυτό που θεωρούνταν ανειδίκευτο και συμπληρωματικό και –άρα- χαμηλού κόστους, όπως οι «ανειδίκευτες» εργάτριες και τα ανήλικα παιδιά.

Ενδεικτικές, τέλος, των κυρίαρχων ιδεολογιών της εποχής είναι οι αναφορές του Πεσμαζόγλου στο «έθνος» και την «χώρα. Η Τράπεζα *«έπραξεν επαρκώς το καθήκον της προς την χώραν»*, τονίζει ο Πεσμαζόγλου, και το έργο που σχεδιάζει είναι *«εξόχως εθνικόν»*, αφού, μεταξύ άλλων, θα αναβαθμίσει τα ελληνικά καπνά, *«άτινα αγοράζει το εκεί εμπόριον [= της Αιγύπτου] εις τας ευτελεστάτας των τιμών ... χωρίς ο ... Έλλην καπνοφυτευτής να δύναται ποτε να ανακύψη από τας ευτελείς τιμάς εις ας πωλεί και αίτινες μόλις τω αποδίδουν τα ετήσια έξοδα της καλλιεργείας...»*. Απευθύνεται κατ' αυτό τον τρόπο σε πολλαπλούς αποδέκτες: στο αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας, δηλαδή στην «κοινή γνώμη», στους επικριτές του σχεδίου και στο κράτος.

Στους δεύτερους συγκαταλέγονται οι καπνέμποροι της χώρας που για ευνόητους λόγους αντιτίθενται στη συγκρότηση μιας μεγάλης ανταγωνιστικής Εταιρείας στο χώρο του καπνού και των τσιγάρων. Με την αναφορά περί εθνικού έργου επιχειρείται να αμβλυνθεί ή να συγκαλυφθεί η επιδίωξη του κέρδους, αφού το ζητούμενο –κατά τον Πεσμαζόγλου- ήταν η ανάπτυξη της «εθνικής παραγωγής», ενώ η εταιρεία, γράφει, *«...βλέπει εαυτήν παρεξηγούμενην και κινδυνεύουσαν να θεωρηθή ως επιδιώκουσα εντελώς απλήν κερδοσκοπικήν επιχείρησιν...»*.

Ο λόγος περί «εθνικού έργου» επιχειρεί επίσης να συγκαλύψει τον επιχειρηματικό ανταγωνισμό, τις όποιες -οριζόντιες και κάθετες- αντιθέσεις και συγκρούσεις γεννά μια επιχειρηματική απόπειρα, ανταποκρινόμενος στην κυρίαρχη ιδεολογία περί «εθνικής ομοψυχίας». Στο κράτος, τέλος, ο Πεσμαζόγλου υπενθυμίζει πως η Τράπεζα έπραξε το καθήκον της προς τη χώρα και επομένως επαφίεται –και- σ' αυτό- η ευδωשה του εγχειρήματος.

Στο λόγο του Πεσμαζόγλου ίσως αποτυπώνεται συνοπτικά το κλίμα της εποχής και αντανακλώνται οι ιδεολογικές εμμονές για την ανάπτυξη της «εθνικής παραγωγής», οι επιχειρηματικές σκοπιμότητες και ανταγωνισμοί, ενώ διαθλώνται και υπαινιγμοί για το ρόλο και τη στάση του κράτους στο ζήτημα της βιομηχανικής πολιτικής. Παράλληλα, η ίδια η ιδέα για συγκρότηση Εταιρείας και η εμπλοκή της Τράπεζας Αθηνών μαρτυρά αφενός απόπειρες συγκέντρωσης κεφαλαίων και μονοπώλησης, χαρακτηριστικό που απαντάται όχι μόνο στον κλάδο της σιγαροποιίας αλλά και σε πολλούς κλάδους κυρίως στα 1906-1914³⁶, και αφετέρου την εκδήλωση ενδιαφέροντος του τραπεζικού τομέα να εμπλακεί στη βιομηχανία, γεγονός ιδιαίτερα σπάνιο στην περίοδο που εξετάζουμε.

Η υπογραφή της σύμβασης και η επικείμενη σύσταση της Εταιρείας προκάλεσαν τη δημιουργία δυο αντικρουόμενων ομάδων, οι οποίες, ανάλογα με το πώς αντιλαμβάνονταν τα συμφέροντά τους, τάσσονταν υπέρ ή κατά της ίδρυσής της, αναδεικνύοντας κατά αυτό τον τρόπο –μεταξύ άλλων- τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Οι καπνοπαραγωγοί των μεγάλων καπνοπαραγωγικών περιοχών της χώρας (του Αγρινίου, της Λαμίας και του Θεσσαλικού κάμπου) τάχθηκαν υπέρ της σύμβασης, καθώς θεωρούσαν ότι

³⁶ Χ. Αγγριαντώνη, «Βιομηχανία», ό.π., σ. 206-207.

αποτελούσε «σανίδα σωτηρίας» και μέσω αυτής θα πραγματοποιούνταν ενίσχυση της παραγωγής.

Κάτοικοι αυτών των περιοχών με ανοικτές επιστολές στον τύπο ή μέσω επιτροπών τους που επισκέπτονται την αρμόδια για την εξέταση της σύμβασης επιτροπή της βουλής, εκφράζουν τη θετική τους στάση διατρανώνοντας, παράλληλα, τη δεινή οικονομική θέση στην οποία έχουν περιέλθει λόγω της ασυδοσίας των καπνεμπόρων. «...ενώ παράγει η επαρχία Αγρινίου εν εκατομμύριον και ήμισυ οκάδων καπνού, διατίθενται μόνο οι 200 χιλ. οκ., το δε υπόλοιπον μένει σχεδόν απώλητον ή πωλείται εις ευτελείς τιμάς...». ³⁷ Τέτοιες διατυπώσεις εμφανίζονται τακτικά στον τύπο το 1902 και αναδεικνύουν όχι μόνο το είδος και το μέγεθος των προβλημάτων του αγροτικού κόσμου των καπνοπαραγωγικών περιοχών αλλά και μαρτυρούν τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων που δραστηριοποιούνται γύρω από τον καπνό, με άλλα λόγια την ταξικότητα της ελληνικής κοινωνίας.

Από την άλλη μεριά, οι καπνέμποροι και οι καπνοπώλες της Αθήνας, του Πειραιά και άλλων αστικών κέντρων της χώρας εξέφρασαν, μέσω των συλλόγων τους, την έντονη δυσαρέσκειά τους απέναντι στη «Σύμβαση της σιγαροποιίας». Ένα υπόμνημα καπνοπωλών της Κέρκυρας που δημοσιεύεται στον τύπο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνον επειδή αποτυπώνει τις θέσεις των διαφωνούντων αλλά και γιατί ο λόγος του αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο νοοτροπίες, συμπεριφορές και συμφέροντα του ελληνικού αστισμού, των εμπόρων δηλαδή και των επιχειρηματιών, διαπλέκονται με έμφυλες κοινωνικές αντιλήψεις και στάσεις.

Οι καπνοπώλες της Κέρκυρας λοιπόν καταφέρονται ανοικτά κατά της σύμβασης, καθώς αντιλαμβάνονται το εγχείρημα ως απόπειρα μονοπώλησης του χώρου της σιγαροποιίας: «...διότι η Εταιρία δια των μεγάλων της κεφαλαίων [...] θέλει να αποκλείσει εντός ολίγου χρόνου πάντα άλλον βιομήχανον, έμπορον και αγοραστήν καπνών». ³⁸ Και οι καπνέμποροι, όπως νωρίτερα και ο Πεσμαζόγλου, ωστόσο, φαίνεται να ενδύουν την οικονομική αντιπαράθεση, τη σύγκρουση δηλαδή επιχειρηματικών συμφερόντων και στρατηγικών γύρω από το τσιγάρο και τον καπνό, με το μανδύα του «δημοσίου και εθνικού συμφέροντος», με τον κυρίαρχο

³⁷ Σκριπ, 29/3/1902.

³⁸ Εμπρός, 5/2/1902.

δηλαδή –εθνικό- λόγο της εποχής: «Ουδέν άλλον υποκρύπτεται ευσχήμως ή μονοπώλιον καπνού και δη εξασκούμενον ουχί υπέρ του Δημοσίου, αλλ' υπέρ των συμφερόντων ολίγων κεφαλαιούχων...».³⁹

Για το τέλος της επιχειρηματολογίας τους κατά της σύστασης Εταιρείας, οι καπνέμποροι και οι καπνοπώλες της Κέρκυρας «αφήνουν» το πιο ενδιαφέρον. Η μετάβαση από τη μικρή βιοτεχνία στη βιομηχανία της σιγαροποιίας –που επαγγέλλεται η εταιρεία- θα προκαλέσει μαζικότερη είσοδο της γυναικείας εργασίας στη μισθωτή εργασία και αυτό συνιστά –κατά τους καπνεμπόρους- μια διπλή απειλή: τόσο για τους άνδρες, ειδικευμένους τεχνίτες, τους σιγαροποιούς, όσο και για την κοινωνία στο σύνολό της, αφού –εξαιτίας της προλεταριοποίησης των γυναικών- θα διαταραχθούν οι κοινωνικές σχέσεις και οι θεσμοί έξω από το χώρο της παραγωγής. Εδώ ίσως συμπυκνώνεται το πνεύμα της κοινωνικής ομάδας των μικροβιοτεχνών και μικροεπιχειρηματιών, με άλλα λόγια ενός τμήματος του ελληνικού μικροαστισμού. Η μεγάλη εταιρεία παρουσιάζεται ως διαβρωτικός παράγοντας της κοινωνικής συνοχής και γαλήνης, αφού αμφισβητεί τις πάγιες και καθιερωμένες αξίες και τους –έμφυλους- κοινωνικούς ρόλους.

Η πραγματική αιτία της δυσaráεσκείας τον καπνεμπόρων απέναντι στη σύσταση της εταιρείας, ωστόσο, δεν είναι άλλη από τον κίνδυνο του επαγγελματικού τους αφανισμού σε περίπτωση συγκρότησης μεγάλων ομίλων που θα σήμαινε διαφοροποίηση των όρων λειτουργίας της αγοράς στο χώρο του καπνού και του τσιγάρου. Οι ίδιοι καπνέμποροι που το 1902 και το 1903 εμφανίζονται ως ένθερμοι υποστηρικτές και προστάτες των σιγαροποιών έναντι της εκβιομηχάνισης του κλάδου, λίγο καιρό αργότερα, όταν πλέον ο «κίνδυνος» συγκρότησης εταιρείας θα περάσει, θα πρωτοστατήσουν στην εκμηχάνιση του χώρου της σιγαροποιίας, - διαφοροποιώντας τη ρητορική και τις αντιλήψεις τους.⁴⁰

Συνοψίζοντας, το σχέδιο της Τ.Α. για τα καπνά και τη σιγαροποιία ήταν μια πρώτη εκδήλωση των προθέσεων της Τράπεζας να αναμιχθεί ενεργά στην

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ «Λάβετε υπ' όψει σας ότι 5.000 άτομα αποζώντα εκ της εργασίας αυτής θα ριφθώσιν εις τον δρόμον, ψηφιζομένης της συμβάσεως, διότι εκτός των καπνεμπόρων και των καπνοπωλών καταστρέφονται καί οι σιγαροποιοί, αφού κατά το άρθρον 5 της Συμβάσεως επιτρέπεται εις την Εταιρίαν να προμηθευθή μηχανήματα χάριν της τελειοτέρας εκτελέσεως της εργασίας». Επιτροπή καπνεμπόρων και καπνοπωλών Αθηνών-Πειραιώς και επαρχιών. Εμπρός, 24/3/1902. Στην επιτροπή αυτή αντιπρόεδρος ήταν ο καπνέμπορος Κ. Βάρκας, ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα εισήγαγε σιγαροποιητικές μηχανές.

παραγωγή, αγροτική και βιομηχανική. Το σχέδιο αυτό το υλοποίησε εν μέρει η Τ.Α. λίγο αργότερα, με την «Προνομιούχο Εταιρεία για την Προστασία και τη Διάδοση της Κορινθιακής Σταφίδας», ελέγχοντας ουσιαστικά όλο το κύκλωμα της σταφίδας και με την ίδρυση τον Αύγουστο του 1906 της «Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων», που αξιοποιούσε το «παρακράτημα».⁴¹ Τα σχέδια αυτά της Τ. Α. σχετίζονται και με την Εταιρεία Οινοποιίας και Γεωργικής Βιομηχανίας (πρώην «Ζάννος, Ρως & Σια») που είχε ιδρυθεί το 1901 με τη συμμετοχή της Τ.Α..⁴²

Η σύμβαση της σιγαροποιίας τελικά δεν εφαρμόστηκε. Δεν γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες, αλλά κατά πάσα πιθανότητα δεν ψηφίστηκε τότε, επί κυβέρνησης Α. Ζαΐμη, στη Βουλή, και ίσως ακυρώθηκε από την κυβέρνηση Θ. Δεληγιάννη, που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1902. Το περιστατικό, ωστόσο, μαρτυρά πως ο κλάδος της σιγαροποιίας –πέρα από εκείνον της εμπορικής επεξεργασίας του καπνού- στις αρχές του 20^{ου} αιώνα –όπως συνέβη και αλλού- κέντρισε το ενδιαφέρον του επιχειρηματικού κόσμου -γηγενών και ομογενών- και της τραπεζικής πίστης.

Θα λέγαμε επίσης πως προοικονομεί την ανάπτυξη του κλάδου της ελληνικής σιγαροβιομηχανίας που θα συντελεστεί μερικά χρόνια αργότερα αλλά και προμηνύει ως ένα βαθμό γενικότερα την κατεύθυνση και τον προσανατολισμό που πρόκειται να ακολουθήσει η εγχώρια βιομηχανία – όπου η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών μαζί με τους κλάδους του ηλεκτρισμού, των χημικών και των οικοδομικών υλικών θα έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο.

iii. Οι Έλληνες σιγαροποιοί

Πολλοί Έλληνες πήγαιναν στην Αίγυπτο στα τέλη του 19^{ου} αι. για να μάθουν την τέχνη της σιγαροποιίας και έπειτα να επιστρέψουν στις πατρίδες τους προκειμένου να ασκήσουν εκεί την τέχνη του σιγαροποιού. Για παράδειγμα, ο Μανώλης Καραθανάσης, ένας εκ των ιδρυτών της καπνοβιομηχανίας της Σάμου για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, μετέβη στην Αίγυπτο -άγνωστο για πόσο διάστημα-

⁴¹ Για τα ζητήματα αυτά βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Β' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 64-73.

⁴² Για την Εταιρεία Οινοποιίας και Γεωργικής Βιομηχανίας βλ. Χριστίνα Αग्रιαντώνη, *Βιομηχανία*, ό.π., σ. 211-212.

προκειμένου να «εξειδικευθεί» στη χειροποίητη σιγαροποιία.⁴³ Τα τσιγάρα της Αιγύπτου όπως και οι ειδικευμένοι σιγαροποιοί που έρχονταν από εκεί έχαιραν μεγάλης εκτίμησης στην ελληνική αγορά. Αυτό μαρτυρούν τουλάχιστον οι διαφημίσεις στον τύπο καπνεμπορικών επιχειρήσεων της Ελλάδας. Για παράδειγμα, σε διαφήμιση της επιχείρησης «η Πρόοδος» των Αφών Καρακίτη, που είχε ιδρυθεί στο Βόλο στο τέλος της 19^{ου} αιώνα, διαβάζουμε ότι τα χειροποίητα τσιγάρα της είναι εφάμιλλα σε ποιότητα με τα αντίστοιχα του Καΐρου και της Αλεξάνδρειας, καθώς παρασκευάζονταν με την ίδια μέθοδο από σιγαροποιοί που προέρχονταν από την Αίγυπτο.⁴⁴

Τα ελληνικής ιδιοκτησίας εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων της Αιγύπτου, όπως επισημαίνει ο Χ. Χατζηιωσήφ, «ήταν ποικίλου διαμετρήματος και με άνιση εκμηχάνιση της παραγωγής», και μόνο σε ορισμένες πρωταρχικές φάσεις της παραγωγής χρησιμοποιούνταν μηχανές, όπως στο κόψιμο των καπνών, «ενώ το γέμισμα και αργότερα το στρίψιμο των τσιγάρων γινόταν ως τα τέλη του 19ου αι. με το χέρι».⁴⁵ Εύστοχα παρατηρεί πως «σ' αυτήν ακριβώς τη φάση της παραγωγής βρισκόταν ένα μεγάλο συγκριτικό πλεονέκτημα των Ελλήνων καπνοβιομηχάνων, γιατί εκτός από τα ανατολικά καπνά εισήγαν και μια φθηνή και εξειδικευμένη εργατική δύναμη με τους Έλληνες σιγαροποιοί».⁴⁶

Ωστόσο, αυτό το πλεονέκτημα δεν προερχόταν μόνο από τη χρήση της ειδικευμένης εργασίας των ανδρών σιγαροποιών αλλά και από τη χρησιμοποίηση ή σωστότερα από την εκμετάλλευση ενός συνολικότερου εργατικού δυναμικού που περιλάμβανε τόσο τη γυναικεία όσο και την παιδική εργασία. Από τον τύπο της εποχής διαπιστώνουμε πράγματι την παρουσία της γυναικείας και της παιδικής εργασίας στους χώρους παραγωγής των ελληνόκτητων επιχειρήσεων χειροποίητων τσιγάρων της Αιγύπτου στις αρχές του 20^{ου} αι..

Στο Κάιρο, γύρω στα 1900, όπου έχει αναπτυχθεί ο κλάδος της χειροποίητης σιγαροποιίας και έχουν ιδρυθεί αρκετά εργοστάσια, ο ρόλος των σιγαροποιών ενισχύεται. Με μια σειρά απεργιών στην περίοδο 1899-1903, οι σιγαροποιοί

⁴³ Αρχείο Καραθανάση, φακ. 20, Ε.Λ.Ι.Α Θεσσαλονίκης.

⁴⁴ *Εμπρός*, 2/4/1906.

⁴⁵ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 368.

⁴⁶ Στο ίδιο. Για τα ελληνόκτητα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων της Αιγύπτου κατά την περίοδο του μεσοπολέμου βλ. επίσης Α. Kitroef, *The Greeks in Egypt, 1919-1937: Ethnicity and Class*, London 1987, σ. 96-111.

απαίτησαν υψηλότερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας. Επίσης, πρωταρχικό μέλημά τους ήταν να διατηρήσουν τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Οι εργοδότες από την άλλη μεριά προσπάθησαν να αποτρέψουν ειδικά το τελευταίο. Προκειμένου να το πετύχουν άρχισαν να πλαισιώνουν ή ακόμα και να αντικαθιστούν σταδιακά τους ειδικευμένους σιγαροποιούς με δύο άλλες κατηγορίες εργατών λιγότερο ειδικευμένων, που ονομάζονταν «μακαρονιστές» και «κολλητές».⁴⁷

Οι Έλληνες σιγαροποιοί της Αιγύπτου, μαζί με Ιταλούς και Γερμανούς συναδέλφους τους, συμμετέχουν δυναμικά σ' αυτές τις κινητοποιήσεις –στάσεις εργασίας, απεργίες. Οι κινητοποιήσεις και οι διαμαρτυρίες αυτές τις περισσότερες φορές καταστέλλονταν με βίαιο τρόπο από την αιγυπτιακή αστυνομία και πολλοί από τους Έλληνες σιγαροποιούς συλλαμβάνονταν ως «ταραχοποιά στοιχεία» και οι πιο «επικίνδυνοι» διώχονταν από τη χώρα, όπως συνέβη λόγω χάρη το Δεκέμβριο του 1901, όταν τρεις Έλληνες σιγαροποιοί απελάθηκαν από την Αίγυπτο.

Είχε προηγηθεί η απεργία στο ελληνόκτητο εργοστάσιο τσιγάρων των αδελφών Σούσα, με βασικά αιτήματα την αύξηση του ημερομισθίου και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Η αιγυπτιακή κυβέρνηση δεν μένει αμέτοχη σ' αυτή την «ενδοοικογενειακή» ελληνική σύγκρουση, μεταξύ δηλαδή των Ελλήνων καπνοβιομηχάνων και των ομοεθνών τους σιγαροποιών. Πέρα από τη χρήση βίας, τις συλλήψεις και τις απελάσεις η αιγυπτιακή κυβέρνηση καταγγέλλεται από τους σιγαροποιούς ότι προστατεύει τους Έλληνες καπνοβιομήχανους, καθώς «...προμηθεύει εις αυτόν [=τον εργοστασιάρχη] εργάτας ιθαγενείς, ους υπό συνοδίαν στρατού εισάγει εις το εργοστάσιον».⁴⁸

Η απεργία χαρακτηρίστηκε ως «στάσις» από τους ιδιοκτήτες της επιχείρησης και σύμφωνα με τον πρόεδρο της επιτροπής των Ελλήνων σιγαροποιών η αιγυπτιακή αστυνομία καταδίωξε τους απεργούς, προέβη στην χρήση ωμής βίας τραυματίζοντας σοβαρά αρκετούς, συλλαμβάνοντας τελικά 25 άτομα. Μεταξύ των τραυματισθέντων αναφέρονται αρκετές γυναίκες και παιδιά, γεγονός που μαρτυρά

⁴⁷ J.Beinin - Z.Lockman, *Workers on the Nile. Nationalism Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Princeton University Press, Πρίνστον 1987, σ. 49-57.

⁴⁸ Εμπρός, 27/12/1901.

την παρουσία τόσο της γυναικείας όσο και της παιδικής εργασίας στα ελληνόκτητα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων της Αιγύπτου.⁴⁹

Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός πως ο πρόεδρος της επιτροπής των Ελλήνων σιγαροποιών του Καΐρου, με επιστολή του στον Έλληνα πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη κατήγγειλε τη στάση του ελληνικού προξενείου στο Κάιρο τόσο για συνεργασία με τις αιγυπτιακές αρχές στο ζήτημα των απελάσεων όσο και για αδιαφορία προς την ελληνική κοινότητα των σιγαροποιών και των οικογενειών τους στο Κάιρο, ίσως θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως ορισμένα από τα μέλη αυτών των οικογενειών – γυναίκες και παιδιά- απασχολούνταν μαζί με το ενήλικο ανδρικό μέλος της οικογένειάς τους, που αυτό μπορεί να ήταν ο σύζυγος, ο πατέρας ή ο αδελφός.⁵⁰

Το «επεισόδιο» που μόλις παρουσιάστηκε εγγράφεται σε μια σειρά δυναμικών κινητοποιήσεων και συγκρούσεων στον κλάδο της σιγαροποιίας που έλαβαν χώρα στην Αίγυπτο στις αρχές του 20^{ου} αι. και στις οποίες πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν –και– Έλληνες σιγαροποιοί, τόσο οι ειδικευμένοι άνδρες τεχνίτες όσο και οι γυναίκες. Η διατήρηση του απόλυτου ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας –μαζί με τα αιτήματα για υψηλότερα ημερομίσθια και βελτίωση των συνθηκών εργασίας– ήταν το βασικό ζητούμενο των σιγαροποιών στους χώρους παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων και στην Ελλάδα. Παρόλο που, όπως επισημάνθηκε, στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε ένας σημαντικός βιοτεχνικός κλάδος χειροποίητης σιγαροποιίας που θα επέτρεπε τους σιγαροποιούς να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη στην αγορά εργασίας –όπως συνέβη στην Αίγυπτο και αλλού–, ωστόσο η παρουσία αυτή της επαγγελματικής ομάδας δεν πέρασε απαρατήρητη ούτε στερούνταν μαχητικότητας, αφού διαμαρτυρίες, στάσεις εργασίας και απεργίες έγιναν και στην Ελλάδα στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. στον κλάδο της σιγαροποιίας. Οι εξ Αιγύπτου αφιχθέντες Έλληνες σιγαροποιοί φαίνεται πως μαζί με τις αναμφισβήτητες ικανότητές τους στην τέχνη της χειροποίητης σιγαροποιίας μετέφεραν στον ελλαδικό χώρο την εμπειρία τους στην «τέχνη» της διαμαρτυρίας και της διεκδίκησης.

Όσοι από τους Έλληνες σιγαροποιούς της Αιγύπτου φτάνουν στην Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα μάλλον δεν δυσκολεύονται να βρουν εργασία και να

⁴⁹ Εμπρός, 10/1/1902.

⁵⁰ Εμπρός, 27/12/1901.

συνεχίσουν –για λίγο ακόμα - ν’ ασκούν την τέχνη της χειροποίητης σιγαροποιίας. Αντίθετα, γίνονται ανάρπαστοι από τους καπνεμπόρους, καθώς αποτελούσαν το εχέγγυο για την παραγωγή χειροποίητων τσιγάρων άριστης ποιότητας. Από τη μεριά τους οι σιγαροποιοί ανταπόδιδαν αυτή την εμπιστοσύνη ευχαριστώντας δημόσια *«τους άοκνους και φιλοπρόόδους καπνοπώλες, οίτινες μη φεισθέντες ούτε κόπων ούτε δαπανών επρομηθεύθησαν τα καλλίτερα καπνά της Ελλάδος...»*.⁵¹ Τόσο οι καπνοπώλες όσο και οι σιγαροποιοί κατ’ αυτό τον τρόπο διαφημίζουν το προϊόν που και για τους δύο αποτελεί το μέσο για την επιβίωση και τον πλουτισμό τους. *«Δι’ ο συνιστώμεν...»* καταλήγει το ευχαριστήριο που υπογράφεται εξ ονόματος των σιγαροποιών Αθηνών-Πειραιώς *«...εις το κοινόν ότι απλή επίσκεψις εις το ανωτέρω καπνοπωλείον θέλει πείσει και τον πλέον ιδιότροπον φουμαδόρον, ότι πράγματι έχει τας καλλιτέρας ποιότητας καπνών και σιγαρέτων»*.⁵² Ωστόσο, αυτή η «αγαστή συνεργασία» μεταξύ των δύο ομάδων καπνεμπόρων-σιγαροποιών υπήρξε σύντομη, καθώς τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους δεν άργησαν να διαφανούν όσο και αν ο εκλεκτός καπνός των εξάιρετων χειροποίητων τσιγάρων θόλωνε τις μεταξύ τους αντιθέσεις.

Οι σιγαροποιοί του Πειραιά ζητούσαν ήδη από το 1902 αύξηση 55 δρχ. στο ημερομίσθιό τους για κάθε χίλια τσιγάρα που θα παρασκεύαζαν. Ορισμένοι – μάλλον από τους μικρότερους καπνοπώλες- αποδέχτηκαν αυτή τη συμβιβαστική λύση όπως την χαρακτήρισαν οι σιγαροποιοί, ωστόσο οι μεγαλύτεροι από αυτούς αρνήθηκαν πεισματικά να ικανοποιήσουν το αίτημα των σιγαροποιών. Σ’ αυτούς η ιδέα της «απαλλαγής» από αυτή την ειδικευμένη επαγγελματική ομάδα των τσιγαράδων άρχισε να γίνεται όλο και πιο «έμμονη» και θα λάβει σάρκα και οστά λίγα χρόνια αργότερα στα μηχανήματα παραγωγής τσιγάρων *«...δια των οποίων θα απαλλαγούν πάσης νέας αξιώσεως των σιγαροποιών»*.⁵³

Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα το ζήτημα της εκμηχάνισης του κλάδου της σιγαροποιίας, τις συγκρούσεις που προκάλεσε και τα αποτελέσματά της στην οργάνωση της εργασίας θα ήταν χρήσιμο πρώτα να γνωρίσουμε τη διαδικασία παραγωγής των χειροποίητων τσιγάρων στην Ελλάδα, προτού δηλαδή εισαχθούν

⁵¹ Εμπρός, 29/1/1899.

⁵² Στο ίδιο.

⁵³ Εμπρός, 7/10/1909.

και λειτουργήσουν οι σιγαροποιητικές μηχανές. Εκκινώντας από τη θέση ότι η τεχνολογία θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία, ένας συνδυασμός εργαλείων, μηχανών, δεξιοτήτων, εργασιακών πρακτικών και οργάνωσης δια μέσου των οποίων η παραγωγή λάμβανε χώρα, θα επιχειρήσουμε – στο πλαίσιο αυτής της μελέτης- να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία της τεχνολογικής αλλαγής μέσα στο χώρο της ελληνικής σιγαροποιίας, καθώς επίσης και να ανιχνεύσουμε τους πολλαπλούς παράγοντες, όπως λόγου χάρη κοινωνικές σχέσεις και αντιλήψεις, που επηρέασαν και συν-διαμόρφωσαν στάσεις και πρακτικές απέναντι στην τεχνολογική καινοτομία.⁵⁴

Η διαδικασία παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων

Η διαδικασία παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων στην Ελλάδα ήταν ίδια ή τουλάχιστον είχε αρκετές ομοιότητες με την αντίστοιχη διαδικασία που λάμβανε χώρα στην Αίγυπτο αυτή την περίοδο. Έχοντας αυτή την παράμετρο υπόψη και στηριζόμενοι κυρίως σε δευτερογενείς πηγές θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε πώς παρασκευάζονταν τα χειροποίητα τσιγάρα, ποια ακριβώς ήταν η εργασιακή διαδικασία, ποιοι εμπλέκονταν σ' αυτή και από ποιο πόστο. Οι διάσπαρτες μαρτυρίες και τα λιγοστά τεκμήρια που διαθέτουμε μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις και σκέψεις.

Αρχικά, οι σιγαροποιοί έφτιαχναν μόνοι τους τα τσιγάρα, χωρίς τη συμμετοχή βοηθών -των «ψαλιδιστών» και των «κολλητών»-, χρησιμοποιώντας απλά μια ειδική μεμβράνη. Τι ακριβώς ήταν αυτή η μεμβράνη και πώς χρησιμοποιούνταν δεν είναι σαφές. Στη συνέχεια όμως, προφανώς λόγω αύξησης της παραγωγής αλλά και άλλων παραμέτρων, η παρουσία των βοηθών θα κριθεί απαραίτητη προκειμένου να επιταχυνθεί η διαδικασία. Έτσι, με την επέκταση των βιοτεχνιών και τη δημιουργία των πρώτων μικρών μονάδων παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων η μέθοδος άλλαξε.

⁵⁴ Γύρω από το ζήτημα της τεχνολογικής καινοτομίας στο χώρο παραγωγής και τον τρόπο υποδοχής της η βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Ως την πιο διεισδυτική και αναλυτική θεωρητική προσέγγιση επισημαίνω την κλασική πλέον μελέτη της Maxine Berg, *The age of manufactures, 1700-1820. Industry, Innovation and Work in Britain*, Routledge, Λονδίνο 1994. Ιδιαίτερα για το ζήτημα της «αντίστασης» απέναντι στην τεχνολογική καινοτομία στο χώρο παραγωγής βλ. σ. 180-188.

Στην πιο χαμηλή βαθμίδα της διαδικασίας, με βοηθητικό ρόλο, βρίσκονταν γυναίκες ή νεαρά κορίτσια, που ονομάζονταν «κολλητές». Σε ορισμένες, σπάνιες περιπτώσεις τη δουλειά αυτή την εκτελούσαν και άνδρες. Ο ρόλος των «κολλητών», ήταν να ανοίγουν τα πακέτα με τα τσιγαρόχαρτα και να κατασκευάζουν τα «αυλάκια» πάνω στην άκρη του τσιγαρόχαρτου, όπου επρόκειτο στη συνέχεια να τοποθετηθεί η κόλλα και έπειτα να αλείφουν με ειδική κόλλα την μία άκρη κάθε τσιγαρόχαρτου. Στη συνέχεια, παίρνοντας ένα ένα χωριστά κάθε τσιγαρόχαρτο, κολλούσαν αυτή την άκρη με την άλλη, δημιουργώντας κατά αυτό τον τρόπο ένα χάρτινο σωλήνα.

Το επόμενο στάδιο, το οποίο ήταν το κύριο μέρος της εργασίας, απαιτούσε «εξειδίκευση» και εκτελούνταν από τους σιγαροποιούς. Οι σιγαροποιοί, όπως ήδη έχουμε αναφέρει ήταν αποκλειστικά ειδικευμένοι άνδρες τεχνίτες, -οι οποίοι βρίσκονταν πιο ψηλά στην ιεραρχία της παραγωγικής διαδικασίας- και ήταν αυτοί που έδιναν την τελική μορφή του χειροποίητου τσιγάρου. Χρησιμοποιώντας ένα μικρό ξύλινο μπαστούνι γέμιζαν το περιεχόμενό του χάρτινου σωλήνα με καπνό και το έστριβαν. Σε κάποιες περιπτώσεις ο χάρτινος κύλινδρος που σχηματιζόταν, τσακιζόταν κατά μήκος, για να δημιουργηθεί η «πλακέ» μορφή τσιγάρων.

Τέλος, οι άλλοι βοηθοί των σιγαροποιών, οι «ψαλιδιστές» εκτελούσαν την τελευταία φάση της παραγωγικής διαδικασίας. Με ειδικά μαχαίρια τα οποία ονομάζονταν «παπαγάλοι», έκοβαν τον καπνό που προεξείχε και από τις δυο πλευρές του τσιγάρου, δίνοντάς του έτσι την τελική του μορφή με την οποία προωθούνταν προς πώληση. Οι «ψαλιδιστές» ήταν συνήθως άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίοι έπαιζαν και το ρόλο των αρχιεργατών. Ένας έμπειρος σιγαροποιός μαζί με τους βοηθούς του κατασκεύαζε 2.000 με 3.000 τσιγάρα την ημέρα.⁵⁵

Από την παραπάνω περιγραφή συνάγονται δυο βασικά συμπεράσματα: πρώτον, φαίνεται πως το επάγγελμα του σιγαροποιού απαιτούσε μια «εξειδίκευση» και «δεξιότητες» και δεύτερο πως η διαδικασία παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων στηριζόταν σε έναν καταμερισμό εργασίας που περιείχε τη διάκριση

⁵⁵ Για γενικές περιγραφές της διαδικασίας παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων βλ. Ι. Σερραίος, ό.π., σ. 22-24 και Β. Θασίτης, ό.π., σ. 8-10. Βλ. επίσης την μαρτυρία του Χ. Καθαρόπουλου, ο οποίος δημιούργησε στα τέλη του 19ου αι. στην Αίγυπτο δύο εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων, στο Μ. Χαριτάτος, ό.π., σ. 61.

ανάμεσα σε «ανδρικές» και «γυναικείες» ενασχολήσεις. Ας δούμε αναλυτικότερα αυτές τις διαστάσεις.

Όπως έχει επισημάνει ο Μ. Ρηγίνος, μια εγκύκλιος του 1883 που εκδόθηκε από το Υπουργείο Οικονομικών δίνει μια πρώτη ένδειξη για τη διάκριση της ειδικευμένης από την ανειδίκευτη εργασία στη βιομηχανία καπνού. Σύμφωνα με την εγκύκλιο αυτή, *«η κοπή των ειδών περί ων πρόκειται είναι τέχνη, δι' ην απαιτούνται ειδήμονες, αλλ' η ζύγισις και η συσκευή, η εις δοχεία δηλαδή ή σακκίδια τοποθέτησις, είναι εργασία ήτις και εις παίδας ακόμη είναι προσιτή. Εις όλας τας επαρχίας υπάρχουσιν ειδήμονες... και παντού παίδες δυνάμενοι επί μετριωτάτη αμοιβή ν' αναλάβωσι το απλούστατον έργον της ζυγίσεως και σκευής...»*.⁵⁶ Η τέχνη της ανάμειξης των διαφόρων ποιοτήτων καπνού *«απαιτεί ειδικότητα της οποίας κατέχουν από παιδικής ηλικίας με την εργασίαν αυτήν συνειθισμένοι τεχνίται, με τον καπνόν και μέσα εις τον καπνόν ανατραφέντες και ανδρωθέντες»*.⁵⁷ Από τη στιγμή που έκανε την εμφάνισή του το επάγγελμα του σιγαροποιού, απαιτούσε μια *«...ελαφράν δεξιότητα και η εκμάθησίς του ήτο κατορθωτή μετά εξάσκησιν μίας μόλις εβδομάδος. Η πείρα συν τω χρόνω εμόρφωνεν τεχνίτας που ήτο δυνατόν να κατασκευάσουν τρεις και τέσσερις χιλιάδες τσιγάρα την ημέρα...»*.⁵⁸

Μια πολύ γενική εικόνα για τους σιγαροποιούς της Ελλάδας μπορεί επίσης να σχηματίσει κανείς μέσα από ένα υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας του 1911.⁵⁹ Έχουμε τη δυνατότητα να αντλήσουμε ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για το χώρο της σιγαροποιίας και για τους εργάτες των δημόσιων καπνεργοστασίων- καθώς το υπόμνημα του Ε.Κ.Α. αφορά στα δημόσια καπνεργοστάσια- σε ζητήματα «μαθητείας», συνθηκών εργασίας και αμοιβών τους.

⁵⁶ Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ. 74-75. Η εγκύκλιος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, φ. 302, 29 Ιουλ. 1883.

⁵⁷ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας...*, ό.π. σ. 75. Το απόσπασμα που παραπέμπει ο Μ. Ρηγίνος προέρχεται από τον Γ. Βογιατζή, «Η καπνοβιομηχανία "Νέστος", μία από τας μεγαλύτερας καπνοβιομηχανίας», *Η εργαζομένη Ελλάς, Εμπόριον και τράπεζαι*, υπό την διεύθυνσιν Β. Γαβριηλίδου, τ. 3, Αθήνα, σ. 262.

⁵⁸ Το παράθεμα βρίσκεται στο βιβλίο του Μ. Χαριτάτου, ό.π., σ. 129, και ανήκει σε ανώνυμο συγγραφέα του περιοδικού *ΣΦΙΓΞ Τριακονταετηρίς*, 1933.

⁵⁹ Το συγκεκριμένο Υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας, συντάχτηκε έπειτα από έρευνα για τους όρους εργασίας στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας και υποβλήθηκε στη Διτλή Βουλή το 1911. Βλ. Εργατικό Κέντρο Αθηνών, *Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διτλήν Βουλήν των Ελλήνων*, Αθήνα 1911.

Σύμφωνα λοιπόν με το υπόμνημα αυτό, το οποίο να διευκρινίσουμε ότι μιλά αποκλειστικά για τα δημόσια καπνεργοστάσια, όπου δεν γινόταν επεξεργασία του καπνού για εξαγωγή, αλλά μόνο κοπή και σιγαροποιία για την εγχώρια αγορά, οι «...καπνεργάται, σιγαροποιοί, συσκευασταί και λοιποί εργάται εις τα καπνεργοστάσια του Κράτους είναι 3.300 περίπου, κατά την στατιστικήν της απογραφής του 1907 και τας πληροφορίας των διαφόρων σωματείων καπνεργατών και σιγαροποιών».⁶⁰

Όσον αφορά το ζήτημα της μαθητείας, διαβάζουμε ότι «...δέον να απαγορευθεί η εισαγωγή ανηλίκων, ως μαθητευομένων και βοηθητικών εργατών, προ της συμπληρώσεως του 15ου έτους της ηλικίας των, να μη χορηγείται δε εργασία τεχνίτου εις αυτούς προ της συμπληρώσεως πενταετούς μαθητείας».⁶¹ Ο λόγος που επιβάλλει αυτό το μέτρο, σύμφωνα με το Εργατικό Κέντρο Αθήνας, ήταν η απειλή του κινδύνου για την υγεία των μαθητευόμενων: «...ένεκα της διαρκούς εισπνοής κόνεως κομμένου καπνού, περιέχοντος νικοτήνην, και της πνιγηράς ατμόσφαιρας των εργοστασίων ...».⁶²

Προκειμένου, λοιπόν, να αποκτήσει κανείς άδεια εργασίας τεχνίτη για να εργαστεί σε καπνεργοστάσιο, θα έπρεπε να μαθητεύσει τουλάχιστον για πέντε χρόνια. Τεχνίτες πιθανόν θεωρούνταν όλες οι κατηγορίες που αναφέρονταν στην απογραφή του 1907: καπνοκόπτες, καπνοσυσκευαστές, σιγαροποιοί, κατασκευαστές ταμβάκου. Άρα, το ζήτημα της μαθητείας-ειδίκευσης προφανώς απασχόλησε και τον κλάδο των σιγαροποιών και θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την άποψη πως οι παραπάνω ρυθμίσεις υπέκρυπταν πρακτικές ελέγχου και περιορισμού της εισόδου στην εργασία στο χώρο του καπνού τόσο για τους ίδιους όσο και για τους καπνεργάτες.

Το αίτημα αυτό, το οποίο διατυπώνεται από τα εργατικά σωματεία το 1911, εντάσσεται σε μια γενικότερη συζήτηση που έχει ξεκινήσει σχεδόν ταυτόχρονα με

⁶⁰ Εργατικό Κέντρο Αθηνών, *Οι εργάται της Ελλάδος...*, ό.π., σ. 8-9

⁶¹ Στο βιοτεχνικό εργαστήριο ο εργάτης-τεχνίτης βρισκόταν στο κέντρο της παραγωγικής διαδικασίας. Η ακρίβεια των κινήσεων, η επιδεξιότητα, η εμπειρία, η δύναμη, ακόμη και το «γούστο» συνιστούσαν τα προσόντα του εργάτη. Η απόκτηση των προσόντων αυτών γινόταν μετά από μακρόχρονη μαθητεία. Τα παιδιά έμπαιναν στο εργαστήριο και, δουλεύοντας πλάι στους τεχνίτες, εισάγονταν σταδιακά στα μυστικά του επαγγέλματος. Η μαθητεία υποκαθιστούσε κατά κάποιον τρόπο την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης. Το παιδί μάθαινε ένα επάγγελμα παρακολουθώντας και βοηθώντας τους μεγαλύτερους τεχνίτες. Βλ. Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 22.

⁶² Εργατικό Κέντρο Αθηνών, ό.π., σ. 9.

τη εμφάνιση των πρώτων βιομηχανικών εργοστασίων στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αι. και αφορά στην ανάγκη δημιουργίας εργατικής νομοθεσίας στην οποία θα περιλαμβάνονταν διατάξεις σχετικές με τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και την προστασία των εργαζόμενων παιδιών.

Στη συζήτηση αυτή εμπλέκονται οι φιλελεύθεροι αστοί οι οποίοι στο πλαίσιο του εκσυγχρονιστικού τους προγράμματος ζητούσαν να εφαρμόζονται και στην Ελλάδα οι αντίστοιχες προστατευτικές νομοθεσίες των βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης, σοσιαλιστικές ομάδες με κύριο εκφραστή τον Σταύρο Καλλέργη ζητώντας αρχικά -1893- την μείωση των ωρών εργασίας των παιδιών και των γυναικών και στη συνέχεια -1894- την ολοκληρωτική απαγόρευση της εργασίας των παιδιών, και τέλος τα εργατικά σωματεία. Τα τελευταία, όπως παρατηρεί ο Μ. Ρηγίνος, έβλεπαν τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό των παιδιών στα εργοστάσια ως απειλή για την απασχόληση των ανδρών μελών τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει την προσπάθεια των καπνεργατών να αποκλείουν για λόγους υγείας τα παιδιά και τις γυναίκες από τα καπνεργοστάσια.⁶³

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα εάν απαιτούνταν άδεια του σωματείου των σιγαροποιών, προκειμένου να εισαχθεί κανείς στο επάγγελμα, όπως συνέβαινε με τους καπνεργάτες, ζήτημα που παρακολουθήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Αν όμως λάβουμε υπόψη πως τα καπνεργατικά σωματεία μέχρι το 1924, -μέχρι εκείνη την περίοδο όπως αναφέραμε συμπεριελάμβαναν σε πολλές περιπτώσεις καπνεργάτες και σιγαροποιούς- μπορούσαν να ελέγχουν την είσοδο στο επάγγελμα τουλάχιστον σίγουρα για τους καπνεργάτες, ίσως το ίδιο ίσχυε και για τους σιγαροποιούς.

Τελικά, η είσοδος των σιγαροποιητικών μηχανών, η εκμηχάνιση του κλάδου και τέλος η κατάργηση του χειροποίητου τσιγάρου κατέστησαν το επάγγελμα του σιγαροποιού ανενεργό, τουλάχιστον υπό την έννοια της χειροποίητης σιγαροποιίας.

⁶³ Μ. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 90-93.

Τέταρτο Κεφάλαιο. Η εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας στις αρχές του 20ου αιώνα

ι. Το διεθνές πλαίσιο.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα όλος σχεδόν ο κόσμος συνέκλινε προς την υιοθέτηση ενός τύπου καπνιστικού προϊόντος: του τσιγάρου. Η εφεύρεση της σιγαροποιητικής μηχανής του James A. Bonsack μπορεί να θεωρηθεί ως η σημαντική τομή στην ιστορία της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων. Διεθνώς η εκμηχάνιση της παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα τη μετάβαση από τη χειροποίητη σιγαροποιία στο βιομηχανικό τσιγάρο.¹

Η εκμηχάνιση της καπνοβιομηχανίας σήμαινε τη μετατροπή και την εναρμόνιση της οργάνωσης της παραγωγής με βάση το φύλο σε όλο τον κόσμο. Όταν η σιγαροποιητική μηχανή του Bonsack εισάχθηκε στην αγορά στη δεκαετία του 1880 ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας έγινε πιο απόλυτος σε όλες τις χώρες όπου υπήρχε καπνοβιομηχανία, επιβάλλοντας την εκτέλεση διαφορετικών καθηκόντων μεταξύ ανδρών και γυναικών στο χώρο της παραγωγής. Η τεχνολογία και ο επαγγελματικός διαχωρισμός με βάση το φύλο ήταν στενά συνυφασμένες έννοιες στη βιομηχανία τσιγάρων. Ωστόσο, δεν ίσχυσαν παντού τα ίδια.

Σε χώρες όπως οι ΗΠΑ -χωρίς σπουδαία παράδοση στη σιγαροποιία- καθώς τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι. η κατανάλωση του τσιγάρου αυξανόταν, αυξάνονταν παράλληλα και τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών. Σύμφωνα με την Lina Galvez-Munoz η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας (the feminization of tobacco industry, όπως η ίδια αναφέρει) στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα στην καπνοβιομηχανία οφείλεται κυρίως στο θρίαμβο του τσιγάρου έναντι άλλων καπνιστικών συνηθειών, η παραγωγή του οποίου στο παρελθόν θεωρούνταν

¹ Ο James Bonsack από το Σάλεμ της Βιρτζίνιας των ΗΠΑ κατασκεύασε τη σιγαροποιητική του μηχανή το 1881. Το πρώτο καπνεργοστάσιο που εγκατέστησε αμέσως τη μηχανή του Bonsack δημιουργώντας μια μεγάλη κλίμακα παραγωγή τσιγάρων ήταν η Wills Company στο Ηνωμένο Βασίλειο. Porter R. "Origins of the American Tobacco Company", *Business History Review*, 43, (1969), σ. 59-76.

γυναικείο επάγγελμα.² Η εκμηχάνιση της σιγαροποιίας στις ΗΠΑ από το 1880 και μετά είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή ενός φθηνού και αρκετά δημοφιλούς προϊόντος, το οποίο παραγόταν από μηχανές που τις χειρίζονταν γυναίκες.³ Στην Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στην Ισπανία με την εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας και το πέρασμα στο βιομηχανικό τσιγάρο η ειδικευμένη εργασία των γυναικών «cigarreras» ήταν αυτή που απειλήθηκε και τελικά κατέστη περιττή.

Έτσι, η ευρεία εκμηχάνιση της παραγωγής στα ισπανικά καπνεργοστάσια είχε ως αποτέλεσμα σταδιακά το τέλος του επαγγέλματος των cigarreras και την αύξηση της ανεργίας μεταξύ των γυναικών. Ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 όταν πλέον και οι παλιές cigarreras που δεν είχαν χάσει τη δουλειά τους λόγω της εκμηχάνισης συνταξιοδοτήθηκαν, στις καπνοβιομηχανίες άρχισαν να προσλαμβάνονται νέες ανειδίκευτες κοπέλες.⁴ Όπως μας πληροφορεί η Galvez αυτές οι νέες εργάτριες ήταν οι κόρες των παλιών cigarreras, οι οποίες προσλαμβάνονταν μόνο εάν οι μητέρες τους αποδέχονταν τις μηχανές στα εργοστάσια. Αυτό –σύμφωνα με την ιστορικό- εξηγεί σε σημαντικό βαθμό το λόγο για τον οποίο οι cigarreras αποδέχθηκαν τις μηχανές.⁵

² Η σιγαροποιητική μηχανή του Bonsack ανήκει στις νέες τεχνολογίες της λεγόμενης Δεύτερης Τεχνολογικής Επανάστασης, όπου η τεχνολογική αλλαγή συνοδεύτηκε από έναν οριζόντιο διαχωρισμό με βάση το φύλο. Lina Galvez Munoz, "Gender, Cigar and Cigarettes...", *ό.π.*, σ. 10. Γενικότερα γύρω από το ζήτημα της Δεύτερης Τεχνολογικής Επανάστασης στην Ευρώπη βλ. Ivan Berend, *An economic history of Nineteenth- Century Europe. Diversity and Industrialization*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2013, σ. 214-238.

³ Ο Leslie Hannah αναφέρει πως η εταιρεία W. Duke & Sons στις ΗΠΑ το 1889 διέκοψε οριστικά την παρασκευή χειροποίητων (hand-rolling) τσιγάρων. Ο ντόπιος γυναικείος πληθυσμός –μικρά κορίτσια και γυναίκες- που απασχολούνταν τώρα στην επιχείρηση πληρώνονταν σχεδόν τα μισά από όσα κέρδιζαν οι ειδικευμένοι άνδρες μετανάστες τους οποίους ο Duke απασχολούσε στη χειροποίητη παρασκευή καπνιστικών προϊόντων. Leslie Hannah, "The Whig Fable of American Tobacco, 1895-1913", *The Journal of Economic History*, τχ. 66, αρ. 1 (Μάρτιος 2006), σ. 66-67. Η εταιρεία W. Duke & Sons εισήγαγε τη σιγαροποιητική μηχανή του Bonsack το 1885. Η σιγαροποιητική αυτή μηχανή παρήγαγε 200 τσιγάρα το λεπτό, όσο δηλαδή παρήγαν συνολικά 40 σιγαροποιοί με τα χέρια τους. Porter R., *ό.π.*, σ. 69. Για μια ανάλυση που αναδεικνύει τον τρόπο που διαπλέκονται το φύλο, η φυλή και η τάξη στον κλάδο της αμερικανικής σιγαροποιίας και της καπνεργασίας βλ. Beverly W. Jones, "Race, Sex and Class: Black Female tobacco workers in Durham, North Carolina, 1920-1940, and the development of female consciousness", *Feminist Studies*, τ.χ 10, αρ.3 (Φθινόπωρο, 1984), σ. 441-451. Η συγγραφέας ισχυρίζεται πως ιστορικά, η εργασία των μαύρων ανδρών όσο και των μαύρων γυναικών υπήρξε καταλυτική για την ανάπτυξη του συνολικότερου κλάδου της αμερικανικής καπνοβιομηχανίας. Καθώς ο κλάδος της σιγαροποιίας εκμηχανίστηκε, μαύροι άνδρες και γυναίκες προσλαμβάνονταν ως «stemmers, sorters, hangers, and pullers». Αυτές οι «βρώμικες» δουλειές θεωρούνταν ως μια βοηθητική –δευτερεύουσα προέκταση στο πεδίο της εργασίας και γι' αυτό ως «δουλειές των νέγρων» για τις οποίες δεν υπήρχε ανταγωνισμός από τους λευκούς.

⁴ Pamela Radcliff, *ό.π.*, σ. 92.

⁵ Lina Galvez Munoz, "Gender, Cigar and Cigarettes...", *ό.π.*, σ. 12.

Τελικά, με την εκμηχάνιση της παραγωγής και στην Ισπανία ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας αποτέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό του κλάδου. Οι γυναίκες απασχολούνταν στις σιγαροποιητικές και πουροποιητικές μηχανές, στην κυτιοποιία και στο πακετάρισμα.⁶ Οι άνδρες εργάτες ήταν υπεύθυνοι για την επιστασία στο χώρο του εργοστασίου, για τη συντήρηση του υλικού εξοπλισμού και των εγκαταστάσεων, καθώς επίσης για τη λειτουργία, φροντίδα και επιδιόρθωση των μηχανών και των μηχανημάτων του εργοστασίου. Έτσι μια νέα εργατική αριστοκρατία εμφανίστηκε με την εκμηχάνιση της παραγωγής στο χώρο της καπνοβιομηχανίας, οι μηχανικοί, που πάντα ήταν άνδρες.⁷

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίθετα την ίδια περίοδο η απασχόληση στα μηχανήματα ήταν μια καθαρά ανδρική υπόθεση. Η Gulhan Balshoy χρησιμοποιώντας ως πηγή φωτογραφικό υλικό που απεικονίζει το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου Τζίμπαλι της Κωνσταντινούπολης στους χώρους της παραγωγής στις αρχές του 20ου αι., επιδιώκει να ανασυγκροτήσει την εργασιακή διαδικασία και τον καταμερισμό της εργασίας. Το συγκεκριμένο εργοστάσιο τσιγάρων εκμηχανίστηκε σχεδόν πλήρως στις αρχές του 20ου αι. αλλά η πρόσβαση στη σύγχρονη τεχνολογία ήταν ένα προνόμιο αυστηρά ανδρικό. Αντίθετα, οι γυναίκες εργάτριες απεικονίζονται πάντα στις φωτογραφίες να ασκούν χειρονακτικές εργασίες. Η χρήση της τεχνολογίας, σύμφωνα με την Balshoy, δημιούργησε νέες έμφυλες αξίες και ιεραρχίες οι οποίες μπορεί να παρατηρηθούν στις φωτογραφίες⁸.

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως όταν η Lina Galvez κάνει λόγο για ομογενοποίηση των χαρακτηριστικών της εργασίας του κλάδου της καπνοβιομηχανίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σ' ολόκληρο τον κόσμο λόγω της εκμηχάνισης, αναφέρεται μόνο στο δυτικό κόσμο, όπως είδαμε νωρίτερα για τις ΗΠΑ και την Ισπανία. Όμως, αν η τεχνολογία και το φύλο διαπλέκονται πράγματι όπως η ίδια εύστοχα αναγνωρίζει, αυτό γίνεται με διαφορετικό τρόπο και

⁶ Lina Galvez Munoz, "Genero y cambio tecnológico: rentabilidad económica y política del proceso de industrialización del monopolio de tabacos en españa (1887-1945), *Revista de Historia Económica*, τχ. 18, (1), Χειμώνας 2000, σ. 11-45.

⁷ Lina Galvez Munoz, "Gender, Cigar and Cigarettes...", *ό.π.*, σ. 12-13.

⁸ Gulhan Balsoy, *ό.π.*, σ. 60-63.

δημιουργεί διαφορετικές σχέσεις μέσα στο χώρο της παραγωγής, ανάλογα με την περιοχή και τη χώρα. Πού οφείλεται η διαφορά αυτή από χώρα σε χώρα είναι ίσως το ενδιαφέρον ερώτημα που θα επέτρεπε να συνδέσει κανείς τη βιομηχανική εργασία με τον χώρο έξω από το εργοστάσιο, με την οργάνωση των κοινωνικών και έμφυλων σχέσεων.

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε πως οι γυναίκες, καθώς είχαν χαμηλότερες αμοιβές από τους άνδρες, -και αυτό παρατηρείται σε όλες τις βιομηχανίες και όχι μόνο στη βιομηχανία τσιγάρων- με την εκμηχάνιση της παραγωγής προτιμήθηκαν από τους άνδρες. Από τα λίγα παραδείγματα που παραθέσαμε φαίνεται ότι στις δυτικές χώρες, όπου η χειροποίητη σιγαροποιία ήταν γυναικείο επάγγελμα, εκεί παρέμειναν οι γυναίκες και μετά την είσοδο των μηχανών. Όπου βρίσκονταν άνδρες στη χειροποίητη παραγωγή, η δεξιότητά τους δεν ήταν πλέον αναγκαία όταν ήρθαν οι μηχανές κι έτσι αντικαταστάθηκαν από τις γυναίκες, που μπορούσαν να τις χειριστούν και ήταν φθηνότερες. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ζήτημα των έμφυλων διακρίσεων φαίνεται πως ήταν ισχυρότερο και η μηχανή έγινε σύμβολο της ανδρικής υπεροχής.

ii. «Ο στρατός εν επιφυλακή...»: Το «τέλος» των Ελλήνων σιγαροποιών

Η πρώτη απόπειρα εκμηχάνισης του κλάδου της σιγαροποιίας στην Ελλάδα αποδίδεται σ' έναν ιδιώτη επιχειρηματία, τον καπνοβιομήχανο Αγγελίδη. Όπως μας πληροφορεί ο Ι. Σερραίος, «η εγκατάστασις της πρώτης –ατελέστατης- σιγαροποιητικής μηχανής, η οποία ήτο αγγλικής κατασκευής και ελειτουργεί με πετρέλαιον, εγένετο εις Αθήνας το 1895, είκοσι έτη περίπου μετά την εφεύρεσίν της». Η σιγαροποιητική αυτή μηχανή πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε στο Κρατικό Καπνικό Εργοστάσιο της Αθήνας και στη συνέχεια του Πειραιά και παρήγαγε περίπου πενήντα κιλά τσιγάρα την ημέρα.⁹

⁹ Ι. Σερραίος, *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου ΒΥΙΑ' του 1896 «επιτρέπεται εις τους καπνοπώλας πλην των προς κοπήν καπνού μηχανημάτων, να εισαγάγωσιν εν τοις δημοσίοις ως και ειδικούς καπνοκοπτηρίοις, ιδίαις αυτών δαπάναις και επί τοις όροις του ν. ΒΡΙΑ' του 1892, και μηχανήματα, δι' ων παράγονται τέλεια σιγαρέττα». Το άρθρο 8 του νόμου ΒΡΙΑ' του 1892 επεσήμανε πως «αι αναγκαίαι επισκευαί των μηχανών και μηχανημάτων ενεργούνται τη υποδείξει και δαπάναις των κατόχων αυτών, αλλ' υπό την

Στα τέλη της επόμενης δεκαετίας θα αρχίσει συστηματικότερα η εισαγωγή σιγαροποιητικών μηχανών. Το 1909 νέα μοντέλα σιγαροποιητικών μηχανών θα λειτουργήσουν σε δημόσια καπνοκοπτήρια της Αθήνας, του Πειραιά και του Πύργου. Μέσα σ' αυτούς τους χώρους, μέχρι το 1914, «οι ιδιώτες επιχειρηματίες, όπως ο Κ. Βάρκας στην Αθήνα, ο Γ. Πυρπασόπουλος στον Πειραιά, ο Α. Καρέλιας στην Καλαμάτα, ο Β. Καραβασίλης στον Πύργο, και ο Ν. Ματσάγγος στο Βόλο, εισήγαγαν τις πρώτες καπνοκοπτικές και σιγαροποιητικές μηχανές»¹⁰. Κάθε σιγαροποιητική μηχανή φαίνεται πως «αντικατέστησε» περίπου 100 σιγαροποιούς.¹¹ Γεγονός που προκάλεσε τις θυελλώδεις αντιδράσεις των σιγαροποιών.

Οι σιγαροποιοί, οι μεροκαματιάρηδες τεχνίτες κατά τον Ε. Hobsbawm,¹² οι ειδικευμένοι τεχνίτες των δημοσίων και ιδιωτικών καπνοκοπτηρίων αντιλήφθηκαν άμεσα πως η αρχή της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας θα σήμανε το δικό τους τέλος. Ένα επαγγελματικό τέλος που, καθώς τους τοποθετούσε στο περιθώριο της εργασιακής ζωής, απειλούσε όχι μόνο την ταυτότητά τους ως ανδρών ειδικευμένων τεχνιτών αλλά πρώτα και κύρια την ίδια τους την επιβίωση. Η συνειδητοποίηση αυτή τους ώθησε στην ανοιχτή σύγκρουση με τους καπνοπώλες-βιοτέχνες.

Αν λοιπόν η εκμηχάνιση της σιγαροποιίας σήμαινε για τους καπνοπώλες το πέραςμα από τη μικρή βιοτεχνία –από τη προβιομηχανική εποχή– στην αυγή της βιομηχανικής και μαζικής παραγωγής του τσιγάρου, από την άλλη μεριά σηματοδοτούσε για τους τεχνίτες σιγαροποιούς το τέλος της τέχνης τους και την προλεταριοποίησή τους, απομακρύνοντάς τους από τη «γκρίζα ζώνη», όπου θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι βρίσκονταν ως «ειδικευμένοι ευυπόληπτοι τεχνίτες», μεταξύ των ανειδίκευτων εργατικών στρωμάτων και των αστικών στρωμάτων των πόλεων.¹³

άμεσον επίβλεψιν του διευθυντού του καπνεργοστασίου. Εάν δε ο κάτοχος αυτών εγκαταλείψη την εργασίαν παραιτούμενος του χορηγηθέντος αυτώ δικαιώματος δύναται να εξαγάγη τα μηχανήματα εις το εξωτερικόν, κατόπιν εγκρίσεως του υπουργού των Οικονομικών, ή να πωλήση ταύτα εις έτερον πρόσωπον, συμμορφούμενον προς τας διατάξεις του νόμου τούτου».

¹⁰ Χριστίνα Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 197.

¹¹ L. Labrianidis, *Industrial Location...*, *ό.π.*, σ. 123-124.

¹² Ε. Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, (μτφ. Κωστούλα Σκλαβενίτη) Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σ. 194.

¹³ Στην περιοχή της «γκρίζας ζώνης», ανάμεσα δηλαδή στα εργατικά στρώματα και την αστική τάξη τοποθετεί ο Ε. Hobsbawm το μικροαστικό στρώμα στο οποίο ανήκαν οι μικροί ειδικευμένοι τεχνίτες των αγγλικών πόλεων του 19ου αι. Ε. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 202.

Όπως έχει επισημανθεί, η τεχνολογική πρόοδος δεν είναι μια ήπια, ισορροπημένη διαδικασία. Αντίθετα, η αλλαγή εμπεριέχει πάντοτε ένα δαιμονικό στοιχείο, δεν δημιουργεί μόνο αλλά καταστρέφει. Καθώς η τεχνολογική αλλαγή δεν είναι μια διαδικασία που συμβαίνει αυτόματα, συνεπάγεται την εκτόπιση των καθιερωμένων μεθόδων, πλήττει εδραιωμένα συμφέροντα, ενώ συχνά επιφέρει σοβαρές μετατοπίσεις ανθρωπίνων πόρων.¹⁴ Γύρω από το ζήτημα της εκμηχάνισης του κλάδου της σιγαροποιίας ανιχνεύονται αντικρουόμενα συμφέροντα, αλλά και στάσεις, νοοτροπίες, αντιλήψεις. Έτσι, τα γεγονότα της περιόδου 1909-1910 με φόντο το δημόσιο καπνεργοστάσιο της Αθήνας, αν και γνωστά, εν πολλοίς παραμένουν «άγνωστα», γι' αυτό συνεχίζουν να προκαλούν την ιστορική έρευνα.

Στις 8 Μαΐου 1910, 130 σιγαροποιοί που εργάζονταν στον καπνέμπορο Κ. Βάρκα -η επιχείρηση του οποίου δραστηριοποιούνταν στο δημόσιο καπνεργοστάσιο της Αθήνας-, απείργησαν, διαμαρτυρόμενοι για την απόφασή του να προμηθευτεί μια σιγαροποιητική μηχανή. Οι σιγαροποιοί κατέλαβαν την περιοχή έξω από το καπνεργοστάσιο και παρέμειναν εκεί μέχρι αργά τη νύκτα.¹⁵ Το απόγευμα της 10ης Μαΐου η σιγαροποιητική μηχανή βρισκόταν στον Πειραιά και την επομένη, θα μεταφερόταν στο καπνεργοστάσιο, με τη συνδρομή της αστυνομίας, καθώς υπήρχε ο κίνδυνος επεισοδίων από τους απεργούς σιγαροποιούς.¹⁶ Στις 11 Μαΐου οι σιγαροποιοί είχαν συγκεντρωθεί έξω από το καπνεργοστάσιο εμποδίζοντας εκείνους που ήθελαν να επιστρέψουν στην εργασία τους. Το καπνοκοπτήριο καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας φρουρούνταν από χωροφύλακες. Η απεργία έληξε αργά το απόγευμα.¹⁷

Τη νύκτα της 11^{ης} Μαΐου το συμβούλιο των σιγαροποιών και των καπνεργατών στο οποίο *«εδόθη κατά την προχθεσινήν συνεδρίασιν των μελών πλήρης ελευθερία ενεργείας δια το προκείμενον ζήτημα...»* εξέδωσε μακροσκελή *«έκκλησιν προς το λαό»* η οποία κυκλοφόρησε σε διάφορα κέντρα και στον Πειραιά σε χιλιάδες αντίτυπα. Μ' αυτή εξηγούσαν τους λόγους της απεργίας και

¹⁴ D. Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, (μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009, σ. 21-26 και 62.

¹⁵ *Σκριπ*, 9/5/1910.

¹⁶ *Σκριπ*, 11/5/1910. Ο Κ. Βάρκας αγόρασε αυτή τη σιγαροποιητική μηχανή από τη Γερμανία. Η μηχανή παρέμενε στον Πειραιά, καθώς αναμενόταν Γερμανός τεχνικός ο οποίος θα επέπτευε την έναρξη της λειτουργίας της. *Σκριπ*, 12/5/1910.

¹⁷ *Σκριπ*, 12/5/1910.

«...αποδεικνύουν τας βλάβας ας θα υποστή η Ελληνική σιγαροποιία εκ της κατασκευής σιγαρέττων δια της μηχανής, η εργασία της οποίας είνε ασυγκρίτως κατωτέρα της δια των χειρών πεπειραμένων σιγαροποιών γιγνομένης». Ζητούσαν τη συνδρομή του λαού και ιδιαιτέρως των εργατικών τάξεων στον αγώνα τους και τον καλούσαν να μην καπνίζουν τα «σιγαρέττα των καπνεμπόρων εκείνων οίτινες όχι χάριν της προόδου και δια την ανάπτυξιν της ελληνικής βιομηχανίας των σιγαρέττων μεταχειρίζονται σιγαροποιητικές μηχανάς, αλλά προς καταδολίευσιν των συμφερόντων του Δημοσίου, από υπερβολικήν απληστίαν και περιφρόνησιν τελείαν προς τους καταναλωτάς».¹⁸

Την άλλη μέρα, ο επόπτης του καταστήματος Βάρκα μετέβη στο καπνεργοστάσιο προκειμένου να τοποθετήσει στην εργασία νέους καπνεργάτες και σιγαροποιούς. Οι εργάτες του καπνεργοστασίου, αντικρίζοντας τους, βγήκαν στο δρόμο, ζητώντας την απομάκρυνση των νεοφερμένων. Στη συνέχεια κατευθύνθηκαν στο αστυνομικό τμήμα και ζήτησαν να μην επιτραπεί να εργαστούν οι σιγαροποιοί που έφερε ο επόπτης. Το αίτημά τους έγινε δεκτό. Συστάθηκε τότε μια επιτροπή από τους απεργούς σιγαροποιούς προκειμένου να συναντηθεί με τον Κ. Βάρκα. Στη συνάντηση η επιτροπή ζήτησε «τήν μη εισαγωγήν του μηχανήματος και την επιστροφήν του οπόθεν ηγοράσθη». Ο καπνέμπορος απάντησε πως παρόλο που θα χρησιμοποιήσει το μηχάνημα προθυμοποιείται να απασχολήσει για μια πενταετία ογδόντα από τους υφιστάμενους σιγαροποιούς.¹⁹ Η απεργία συνεχίστηκε.

Στις 17 Μαΐου πάνω από 300 σιγαροποιοί κατευθύνθηκαν προς τον Πειραιά - από την οδό Πειραιώς- στο υποτελωνείο του λιμένα Αλών όπου φυλάσσονταν τα τρία κιβώτια με το μηχάνημα «...προς πολιορκίαν, αιχμαλωσίαν και καταστροφήν του πολυθρυλήτου μηχανήματος σιγάρων του κ. Βάρκα».²⁰ Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κατάσταση το πρώτο πεζικό σύνταγμα του στρατού και ολόκληρη η αστυνομική δύναμη ήταν σε επιφυλακή. Νωρίς το πρωί της ίδιας μέρας , στο καπνοκοπτήριο του Πειραιά τρεις σιγαροποιοί μετέβησαν στο χώρο των καπνεμπόρων Χρυσού και Γεωργόπουλου και κατέστρεψαν μια παλιά

¹⁸ Εμπρός, 11/5/1910.

¹⁹ Σκριπ 13/5/1910.

²⁰ Εμπρός, 18/5/1910. Η εφημερίδα Σκριπ κάνει λόγο για 500 σιγαροποιούς που έφταναν στον Πειραιά με σκοπό να καταστρέψουν το μηχάνημα. Σκριπ, 18/5/1910.

σιγαροποιητική μηχανή.²¹ Τελικά, το κράτος, με την παρουσία των ισχυρών δυνάμεων καταστολής, με τη χρήση δηλαδή, ή την απειλή, βίας, «αποκατάστησε» την τάξη και την ηρεμία, προστατεύοντας το μηχάνημα, δηλαδή την ιδιοκτησία του Βάρκα. Η απεργία, ωστόσο, συνεχίστηκε.

Στην κορύφωση του απεργιακού τους αγώνα, στις 17 Μαΐου, οι σιγαροποιοί έχουν καταλάβει το καπνοκοπτήριο και για δυο με τρεις μέρες φαίνεται πως ο έλεγχος της τάξης από την κυβέρνηση και τις δυνάμεις καταστολής έχει χαθεί τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά. Οι σιγαροποιοί χαρακτηρίζονται από τον τύπο «απαιτητικότεροι». Ο χαρακτηρισμός αυτός πράγματι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αν λάβουμε υπόψη ότι πλέον τα αιτήματα του απεργιακού αγώνα δεν αφορούν μόνο τα μηχανήματα αλλά και ζητήματα σχετικά με το χώρο της παραγωγής και τον έλεγχο της αγοράς εργασίας. Απαιτούν δηλαδή, πέρα από την απαγόρευση λειτουργίας του μηχανήματος, την αποπομπή από το χώρο εργασίας του επιτηρητή-επιστάτη του καπνεμπορίου Βάρκα, την πρόσληψη εργατών μέσα από το σωματείο των εργατών και την αποπομπή των ήδη προσληφθέντων –από τον Βάρκα- εργατών.²²

Έχει επισημανθεί από πρόσφατη μελέτη πως κατά κύριο λόγο στις δεκαετίες του 1910 και 1920 οι προσλήψεις μέσω σωματείων διεκδικήθηκαν με σθένος από το εργατικό κίνημα, ενίοτε με επιθετικές κινήσεις: με απεργίες επειδή έγιναν προσλήψεις μη συνδικαλισμένων εργατών ή ακόμα και με απαίτηση απόλυσης εργατών που δεν ήταν γραμμένοι στο σωματείο. Ο Ν. Ποταμιάνος έχει επισημάνει πως πλάι στη διεκδίκηση υψηλότερων αμοιβών, λιγότερων ωρών δουλειάς, αποτελεσματικότερων κρατικών μέτρων ενάντια στην ακρίβεια ή διατήρησης εργατικού ελέγχου στην εργασιακή διαδικασία, δεσπόζουν αιτήματα έλεγχου της αγοράς εργασίας. Ο ίδιος θεωρεί πως ο συλλογικός έλεγχος της αγοράς αποτελούσε ζητούμενο όχι μόνο γιατί η σπάνις της εργασίας θα αύξανε τις αμοιβές αλλά και επειδή αποτελούσε εν πολλοίς προϋπόθεση για την επιτυχία κάθε συλλογικής διεκδίκησης: οι κινητοποιήσεις των εργατών τους έφερναν συχνά αντιμέτωπους με

²¹ Εμπρός 18/5/1910.

²² Σκριπ, 17/5/1910.

το ενδεχόμενο να αντικατασταθούν από τους εργοδότες τους, όχι μόνο προσωρινά κατά τη διάρκεια μιας απεργίας αλλά και μόνιμα.²³

Η παρατήρηση αυτή φαίνεται πως βρίσκει έδαφος και στην περίπτωση μας. Οι σιγαροποιοί του Βάρκα το Μάιο του 1910 διεκδικούν τον έλεγχο της αγοράς εργασίας. Ωστόσο, ο συλλογικός έλεγχος της αγοράς δεν θα πρέπει να συνδυαστεί αποκλειστικά και μόνο με την ευόδωση των συλλογικών αγώνων αλλά και με το στόχο και την προσδοκία των ειδικευμένων τεχνιτών, όπως των σιγαροποιών στην περίπτωση μας για διατήρηση των προνομίων –υλικών και συμβολικών- τους στο χώρο εργασίας.

Η απάντηση του Βάρκα για δοκιμαστική και βοηθητική χρήση του μηχανήματος, καθώς επίσης και αποδοχή του αιτήματος για προσλήψεις εργατών μέσω του σωματείου υπό τον όρο όμως να διατηρηθούν στην εργασία όσοι είχαν προσληφθεί εκτάκτως, δεν ικανοποίησε τους σιγαροποιούς.²⁴ Η απεργία συνεχίστηκε μέχρι τις 31 Μαΐου, όταν τελικά με την επέμβαση του κράτους επανήλθε η τάξη και η «κοινωνική ειρήνη». Οι περισσότεροι σιγαροποιοί σχεδόν έναν μήνα αργότερα φαίνεται να έχουν επιστρέψει στην εργασία τους στο διαμέρισμα του Κ. Βάρκα εντός του καπνεργοστασίου της Αθήνας.²⁵ Οι πρωταίτιοι της απεργίας, συνολικά 18 άτομα, παραπέμφθηκαν στον εισαγγελέα για φθορές: τρεις στο πλημμελειοδικείο και τρεις στο κακουργιοδικείο.²⁶

Αποσκοπώντας αφενός στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και γαλήνης το κράτος αντιμετώπισε αρχικά μάλλον με συμπάθεια και κατανόηση τους σιγαροποιούς. Ο πρωθυπουργός Δραγούμης εξέφρασε την ελπίδα ότι τάχιστα θα λήξει η απεργία, *«εξευρισκομένης λύσεως τινός δι' αμοιβαίας υποχωρήσεως των απεργών και του Βαρκά»*.²⁷ Μέχρι το σημείο όπου δεν διασαλευόταν η κοινωνική γαλήνη, ούτε μέσα από το λόγο ούτε πολύ περισσότερο μέσα από τις ενέργειές τους, οι σιγαροποιοί αντιμετωπίζονται μάλλον με ανοχή και συμπάθεια από τις αρχές. Έτσι, το κράτος στη συγκεκριμένη περίοδο εμφανίζεται να διαδραματίζει ένα

²³ Ν. Ποταμιάνος, «“Ντόπιο πράμα!” Το αίτημα εθνικής προτίμησης και οι στρατηγικές ελέγχου της αγοράς εργασίας από τις εργατικές συλλογικότητες: Αθήνα και Πειραιάς 1890-1922», *Τα Ιστορικά* (55), 2012.

²⁴ *Σκριπ*, 17/5/1910.

²⁵ *Σκριπ*, 21/6/1910.

²⁶ *Εμπρός*, 30/8/1910.

²⁷ *Σκριπ*, 20/5/1910

ρόλο διαιτητικό, συναινετικό, «πατρικό» μεταξύ των δυο αντιμαχόμενων μερών: του κόσμου της εργασίας και του κόσμου του κεφαλαίου. Και αναγνωρίζοντας αυτό το ρόλο και τα δύο μέρη απευθύνονται σ' αυτό ζητώντας την ικανοποίηση των αιτημάτων τους.

Τα αιτήματα των σιγαροποιών έγιναν συχνά κατά τη δεκαετία του 1910 αντικείμενο συζητήσεων στη Βουλή. Το 1911, στο απόηχο των γεγονότων του Μαΐου του 1910, η Βουλή συζητά για την επικείμενη κατάθεση νομοσχεδίου που αφορά τη χρήση των σιγαροποιητικών μηχανών. Με αφορμή αυτό το νομοσχέδιο εκφράστηκαν απόψεις που αντανakλούν ιδέες, νοοτροπίες, ηθικά ζητήματα και κοινωνικές προκαταλήψεις του πολιτικού κόσμου της εποχής γύρω από την τεχνολογική καινοτομία, των οποίων η ανάλυση θα απαιτούσε μια ξεχωριστή μελέτη.

Ωστόσο, θα σταθούμε σε δυο χαρακτηριστικές αντικρουόμενες απόψεις. Η πρώτη μαρτυρά μια εκσυγχρονιστική τάση, υποστηρίζοντας την αναγκαιότητα και το αναπόφευκτο της εκμηχάνισης παρά το κοινωνικό της κόστος, και εκφράστηκε από τον βουλευτή Κέρκυρας Νικόλαο Βάρθη, εισηγητή του νομοσχεδίου: *«Επί των αιτήσεων των αντιμαχουμένων μερίδων... η πρόοδος βεβαίως δεν δύναται να εμποδιστῇ ἔστω και εάν πρόκηται να βαδίσῃ ἐπὶ οδοῦ κεκαλυμμένης ὑπὸ πτωμάτων [...] Ο ατμός κατέστρεψε την ιστιοπλοΐαν και αφήρησεν εργασίαν ἀπὸ χιλιάδων χειρῶν. Οι σιδηρόδρομοι ἐπίσης, ο ηλεκτρισμός και πάσα συντελουμένη πρόοδος. Ἐν τέλει ἡ Επιτροπὴ ἔκρινε ἀπαραίτητον ὅπως φορολογηθῶσιν αἰσιγαροποιητικαὶ μηχαναὶ διότι πράγματι ἀποδίδουν μεγάλα κέρδη εἰς τοὺς κατόχους αὐτῶν, ἐνῶ ἀφ' ἐτέρου ἐστέρησαν εργασίαν χιλιάδων εργατῶν»*. Το δεύτερο, διατυπωμένο ἀπὸ τον βουλευτὴ Ἀχαΐας Διονύσιο Γκλαβά, δείχνει πως ἡ εἰσαγωγή τῆς τεχνολογίας ἐκλαμβάνοταν ἀπὸ μερίδα του πολιτικού κόσμου ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὴν υγεία ὄχι μόνο των εργατῶν ἀλλὰ και γιὰ τὴν δημόσια υγεία: *«...υποστηρίζω δια μακρῶν τὰ δίκαια των σιγαροποιῶν αἰτήματα. Δια τῆς εἰσαγωγῆς σιγαροποιητικῶν μηχανῶν δημιουργεῖται ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἡ φθίσις ἔχει δε υποχρέωσιν ἡ Βουλὴ νὰ προλάβῃ τὴν επέκτασιν τοῦ κακοῦ τούτου...»*.²⁸

²⁸ Ἐμπρός, 18/3/1911.

Το αίτημα των σιγαροποιών για οικονομική βοήθεια προκειμένου να προμηθευτούν οι ίδιοι σιγαροποιητική μηχανή, αν και όχι κυρίαρχο, αναδεικνύει μια άλλη διάσταση στα γεγονότα που παρακολουθούμε. Αν μη τι άλλο μας ωθεί να προβληματιστούμε και να επανεξετάσουμε τον τρόπο με το οποίο τα εργατικά στρώματα είδαν την τεχνολογική καινοτομία. Η μηχανή δεν εκλαμβάνεται από τους σιγαροποιούς απλά ως απειλή, ως το εργαλείο που θα τους αντικαταστήσει αλλά ως ένα μέσο παραγωγής το οποίο ιδιοποιείται ο εργοδότης τους, δηλαδή το «αφεντικό» τους. Αναγνωρίζοντας την αξία αυτού του μέσου δεν θέλουν να το καταστρέψουν αλλά να το οικειοποιηθούν.

Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και το αίτημα του σωματίου των σιγαροποιών λίγα χρόνια αργότερα, το Μάιο του 1918, για παραχώρηση χώρου εντός του δημοσίου καπνεργοστασίου προκειμένου να εργάζονται αυτόνομα, διαμορφώνεται μια γενικότερη εικόνα που μαρτυρά τον προστατευτικό για την εργασία τους χαρακτήρα των αιτημάτων των σιγαροποιών κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου, και παράλληλα δείχνει την πεποίθησή τους ότι το κράτος –και οι θεσμοί– είναι αυτοί που διανέμουν το κοινωνικό προϊόν.²⁹

Έτσι, η συμπεριφορά και οι πράξεις τους –μεταξύ αυτών και το σπάσιμο ή η απειλή για καταστροφή των σιγαρομηχανών– θα πρέπει να εκληφθούν ως κάτι παραπάνω από συμπεριφορές εργατών «παραδοσιακά» σκεπτόμενων στο πλαίσιο μιας ηθικής οικονομίας που εκκινούνται από φοβίες προς τη νέα τεχνολογία.³⁰ Αντίθετα, οι συγκεκριμένες πρακτικές μάλλον εγγράφονται στο πεδίο της διαπραγμάτευσης για την εργασία στο πλαίσιο μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων που σηματοδοτεί η έλευση της νέας τεχνολογίας.

²⁹ « [...] Αρκεί η Ση Κυβέρνησις να ειπή την τελευταίαν λέξιν προς αυτούς. Και αν δεν θέλουν να υπακούσουν να διαταχθώσι να μας αδειάσουν τα καπνοκοπήριά μας και να πάνε στο καλό. Ημείς οι εργάται υποσχόμεθα τη Ση Κυβέρνησις άνευ των πλουτησάντων Καπνοβιομηχανών να επαναφέρωμεν την Καπνοβιομηχανίαν εις την αποτόμως παρεκκλίνουσιν της τροχιάς της. Έχομεν υποβάλει δια τούτον το υπ.αρ. 70 υπόμνημά μας εις το Σον Υπουργείον των Οικονομικών παρ' ω αιτούμεθα να χορηγήση ημίν διαμερίσματα προς τοποθέτησιν των εργατών μας [...] Το Σωματείον μας εργάζεται προς το καλόν της μεγάλης ελληνικής κοινωνίας». Ριζοσπάστης, 26/5/1918.

³⁰ Ο Α. Λιάκος έχει επισημάνει πως οι απεργοί σιγαροποιοί στράφηκαν κατά του μηχανήματος γεγονός που αναδεικνύει μια κυρίαρχη ηθική αντίληψη για την οικονομία η οποία έδειξε με ποιον τρόπο οι λαϊκές τάξεις, των οποίων η επιρροή έφτασε ως τη Βουλή, αντιμετώπισαν τον ανερχόμενο καπιταλισμό: με ριζωμένη αντίληψη περί ηθικής τάξης η οποία, με τη σειρά της, καθόρισε και την πολιτική αντιμετώπιση του προβλήματος. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 397-400.

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο αυτό θα μπορέσουμε ίσως να προσεγγίσουμε και την πρόταση για χρησιμοποίηση της μηχανής αποκλειστικά για την παρασκευή των σωλήνων για τα τσιγάρα. Όπως ήδη επισημάναμε η συγκεκριμένη εργασία εκτελούνταν από εργάτες και εργάτριες που θεωρούνταν ανειδίκευτοι. Οι ειδικευμένοι σιγαροποιοί, έχοντας επίγνωση πως οι τεχνολογικές εξελίξεις θα μετασχημάτιζαν την παραγωγική διαδικασία και θα αχρήστευαν παλιές τεχνικές δεξιότητες που σηματοδοτούσαν σχέσεις εξουσίας μέσα στο χώρο της παραγωγής, διεκδικούν να καθορίσουν οι ίδιοι τις αρμοδιότητες στο χώρο αυτό.

Έτσι, εμφανίζονται υποχωρητικοί και διαλλακτικοί απέναντι στους εργοδότες τους, πρόθυμοι να δεχτούν τη χρήση των μηχανών υπό τον όρο όμως αυτές να χρησιμοποιηθούν επικουρικά σε εκείνο το στάδιο της παραγωγής που εκτελούνταν από «άλλους» ανειδίκευτους, «βοηθητικούς» εργαζόμενους, κάτι που επιβεβαιώνει την -κοινότοπη πλέον- διαπίστωση περί ανομοιογένειας, αντιθέσεων, αποκλεισμών και ιεραρχήσεων μεταξύ των εργαζομένων στο χώρο της παραγωγής.

Κλείνοντας, σημειώνουμε πως οι δυναμικές κινητοποιήσεις των σιγαροποιών κατά τη δεκαετία του 1910 φανερώνουν τη μαχητικότητά τους που μάλλον απέρρεε από τη συνειδητοποίηση δύο παραμέτρων αλληλένδετων μεταξύ τους: της ισχυρής –αρχικά– διαπραγματευτικής δύναμης που κατείχαν, τόσο απέναντι στους εργοδότες όσο και στο κράτος, ως ειδικευμένοι –ολιγάριθμοι– τεχνίτες που παρήγαγαν ένα ιδιαίτερα δημοφιλές προϊόν, καθώς επίσης και από την επίγνωση του γεγονότος πως οι μεταβολές στη διάρθρωση και την οργάνωση της εργασίας που έφερναν οι τεχνολογικές μεταβολές προδίκαζαν το δικό τους «τέλος», το εργασιακό τους «τέλος» και ό,τι αυτό σήμαινε τόσο σε πρακτικό –υλικό– όσο και σε συμβολικό επίπεδο. Ανάλογες συγκρουσιακές καταστάσεις με αυτές που μόλις παρακολουθήσαμε παρατηρούνται αυτή την περίοδο και σε άλλα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων στην Ελλάδα.

iii. «Εργάτας αντιπειθαρχικούς...». Μια απεργία στα εργοστάσια σιγαροποιίας της Θεσσαλονίκης το 1918

Μάχες μεταξύ εργατών και εργοδοσίας στο χώρο της σιγαροποιίας, τόσο γύρω από την οργάνωση και τους όρους της εργασίας όσο και γύρω από τον έλεγχο της

αγοράς εργασίας, παρατηρούνται και σε άλλα μέρη της χώρας τη δεκαετία του 1910. Εκεί μάλιστα όπου το εργοστασιακό σύστημα παραγωγής είχε μεγαλύτερη παρουσία, τόσο χρονική όσο και ποσοτική, ο ανταγωνισμός ήταν πιο οξύς, έντονος και διαρκής και η συμμετοχή των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών στους συλλογικούς αγώνες πολυπληθέστερη. Για παράδειγμα, στην πολυεθνική –ακόμα- Θεσσαλονίκη του 1918 η ύπαρξη του «Σωματείου των εργατών και των εργατριών του Καπνοκοπητρίου» μαρτυρά ότι οι γυναίκες όχι μόνο ήταν παρούσες στο χώρο της σιγαροποιίας της πόλης αλλά συμμετείχαν και στη συνδικαλιστική οργάνωση.

Έτσι, στις αρχές Ιουλίου του 1918 άνδρες και γυναίκες εργαζόμενοι στα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων Νέστος, Σαλόνικα, Αφών Καρακίτη, Παπά Πρωτόπαπα & Σια, απέργησαν διεκδικώντας ν' αυξηθούν κατά 15% τα ημερομίσθιά τους, να προσλαμβάνονται εργάτες μόνο μέσω του Σωματείου –οι εγγεγραμμένοι σε αυτό- να επαναπροσληφθούν όλοι οι απεργήσαντες εργάτες και να απολυθούν όλοι εκείνοι που προσλήφθηκαν κατά τη διάρκεια της απεργίας. Η απεργία διήρκησε μέχρι τις 19 Ιουλίου και φαίνεται πως ένα μέρος των αιτημάτων μάλλον ικανοποιήθηκε, αν κρίνουμε από την αναφορά που γίνεται στην εφημερίδα *Μακεδονία*.³¹ Χωρίς να είναι στις προθέσεις μας παρακολουθήσουμε διεξοδικά το επεισόδιο αυτό, ωστόσο μια επιστολή που εντοπίστηκε στον τύπο της Θεσσαλονίκης μας «προκαλεί» να σταθούμε έστω και για λίγο σ' αυτό. Πολλές φορές εξάλλου οι «λόγοι» που αρθρώνονται γύρω από ένα γεγονός έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το ίδιο το γεγονός.

Οι διευθυντές των καπνεργοστασίων της πόλης με επιστολή στο Γεν. Διοικητή της Θεσσαλονίκης στις 10 Ιουλίου ενημερώνουν δια αυτού την Κυβέρνηση για τους «...τον σκοπόν και τας τάσεις του Σωματείου [των σιγαροποιών]». Στην επιστολή οι αρχηγοί του σωματείου εμφανίζονται ως υποκινητές της απεργίας «αποβλέποντες εις πρόσκαιρον ηθικόν κέρδος, παρωθούσι την πλειονότητα των εργατών και εξ

³¹ «[...] Ο Γεν. Γραμματέας [των σιγαροποιών] κ. Καθβαδίας εξέθηκεν εις τους απεργούς τας γενομένας διαπραγματεύσεις, ανέγνωσε μετά ταύτα το υπογραφέν πρωτόκολλον, εν τέλει δε εξέφρασε τας ευχαριστίας του προς την Κυβέρνησιν, δια την μέριμναν την οποία κατέβαλεν, όπως λυθῇ ευνοικῶς δια τους εργάτας το ζήτημα. Οι απεργοί απεδέχθησαν δια βοῆς, το πρωτόκολλον, ζητωκραυγάζοντες υπέρ του κυρίου Γεν. Διοικητοῦ και του Τύπου. Μετά ο κ. Μπεναρρόγιας ανέγνωσε εβραϊστί το πρωτόκολλον, εξάρας τα επιτευχθέντα αποτελέσματα». *Μακεδονία*, 19/7/1918.

αυτών τους αφελεστέρους και τους ως εκ της νεαρής των ηλικίας μη την δέουσαν κρίσιν [...].³²

Ζητώντας την πρόσληψη εργατών μέσω του σωματείου, σκοπός τους είναι - σύμφωνα με τους διευθυντές των εργοστασίων τσιγάρων- «η απόκτησις εξουσίας και διοικήσεως, τόσο επί του εργαζομένου προσωπικού όσο και επί της διεξαγομένης εργασίας [...]. Ζητούνσιν εγκαθίδρυσιν αντιπροσωπείας του Σωματείου εις τα εργοστάσια, υπό το πρόσχημα μεν της δήθεν παρακολουθήσεως και καθοδηγήσεως των εργατών, πράγματι όμως όπως επεμβαίνουν εκάστοτε εις το δικαίωμα και κανονίζουν αυτοί κατά το δοκούν τον τρόπον και το είδος της εργασίας». Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι να δημιουργήσουν «εργάτας αντιπειθαρχικούς, εργάτας ατάκτους, εργάτας αυθάδεις, εργάτας αρνουμένους πάντα σεβασμόν προς προϊσταμένους και εργοδότας και πάσαν υποχρέωσιν προς την αναλειφθήσαν εργασίαν». Για το λόγο αυτό οι διευθυντές των εργοστασίων τσιγάρων καταλήγουν στο συμπέρασμα πως στην απαίτηση του σωματείου «να αποβάλωμεν τους απαργοσπάστας, θα ηδυνάμεθα να αντιτάξωμεν βασιμωτέραν, δικαιότεραν άλλως και νομιμωτέραν την αποβολήν, εξ όλων των καπνεργοστασίων της Θεσσαλονίκης των ολίγων ταραχοποιών εργατών, οι οποίοι αποτελούν και θα αποτελούν πάντοτε πηγήν προστριβών, αντιπειθαρχισμού και συνεπώς παραλόγων και ακαίρων απεργιών» και πως στη θέση τους πρέπει να προσληφθούν «έντιμοι, εργατικοί και φιλόπονοι».³³

³² Μακεδονία, 11/7/1918. Τα επιχειρήματα αυτά από την πλευρά της εργοδοσίας δεν ακούγονται φυσικά εδώ για πρώτη φορά. Η ιστορία της απεργίας των μαραγκών στην επιχείρηση των Πάουλιγκ και Χέμφρεϋ στο Μάντσεστερ το 1844 είναι γνωστή. Ο Έγκελς αναφέρει: οι επιχειρηματίες Πάουλιγκ και Χέμφρεϋ που απασχολούσαν επιπλοποιούς, μαραγκούς, πλινθοποιούς θέλησαν να επιμηκύνουν το ωράριο εργασίας και μετά τη δύση του ηλίου, φωτίζοντας το χώρο εργασίας με φωταέριο. Οι εργάτες εναντιώθηκαν σ' αυτή την προοπτική, θεωρώντας πως κάτι τέτοιο θα προκαλούσε το γενικό υποβιβασμό των μεροκάματών τους και κατέβηκαν σε απεργία. Οι εργοδότες κατάγγειλαν «...τους ανυπότακτους μαζί με τους υποκινητές τους στον ειρηνοδίκη. Τους κατηγορούσαν ότι είχαν «...τρομοκρατήσει τους νέους εργάτες για να τους παρασύρει και αυτούς στην απεργία... Πρόκειται σύμφωνα με τους εργοδότες για ταραξίες που σπέρνουν τη σύγχυση ανάμεσα στα άγια λόγου και γαλήνια άτομα...». Φ. Έγκελς, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, (μτφ. Λ. Αποστόλου), Μπάιρον, Αθήνα 1975, σ. 237-288. Η αναφορά στο έργο του Έγκελς μπορεί να μοιάζει αναχρονισμός, ωστόσο την αποτολμή επειδή το περιστατικό που περιγράφει έχει εξαιρετικές ομοιότητες με το αυτό που εξετάζουμε. Η σύγχρονη βιβλιογραφία γύρω από θέματα που αφορούν στην εργατική απεργία είναι πολύ πλούσια και δεν μπορεί να παρουσιαστεί εκτενώς εδώ. Βλ. ενδεικτικά Marcel Van Der Linden, *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*, Studies in Global Social History, Λάιντεν-Βοστόνη 2008, σ. 173-208.

³³ Μακεδονία, 11/7/1918.

Τέλος, αναφορικά με το αίτημα της αύξησης οι διευθυντές των εργοστασίων τσιγάρων απαντούν ότι ενδιαφέρονται για εκείνους τους εργάτες και τις εργάτριες, τους «αφελείς», όπως οι ίδιοι τους χαρακτήρισαν νωρίτερα, που παρασύρονται *«υπό των κεφαλαιοκρατικών, ούτως ειπείν, τάξεων των εργατών, των λαμβανόντων δηλαδή τα μεγάλα ημερομίσθια»*. Για αυτό προτείνουν *«η αύξησις δέον να εφαρμοσθῇ ουχί κατά κλίμακα αναλογικὴν ἀλλὰ προοδευτικὴν ἐπὶ τῇ βάσει των ημερομισθίων, ... [να] κατανεμηθῇ προοδευτικῶς ὑπὲρ των ἀπολαβόντων μικρὰ ημερομίσθια, οἵτινες ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, καταφόρως θέλουσι ἀδικηθῇ ὑπὸ των ιδίων των συναδέλφων»*.³⁴ Φαίνεται πως ενώ οι απεργοί ζητούσαν να αυξηθούν με το ίδιο ποσοστό όλα τα μεροκάματα, οι εργοδότες αντιπρότειναν να αυξηθούν προοδευτικά και αντίστροφα, δηλαδή περισσότερο για τα χαμηλά μεροκάματα και λιγότερο για τα υψηλά.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στο επίκεντρο της «επίθεσης» των διευθυντών των εργοστασίων τσιγάρων της Θεσσαλονίκης δεν βρίσκονται γενικά όλοι οι εργάτες των επιχειρήσεών τους, αλλά οι πλέον συνδικαλισμένοι, οι «αρχηγοί» του σωματείου, οι οποίοι είναι οι ειδικευμένοι άνδρες τεχνίτες –σιγαροποιοί– και γι’ αυτό πιο καλοπληρωμένοι, αλλά συνάμα και πιο απείθαρχοι, τα «ταραχοποιά στοιχεία». Αυτοί, πέρα από το γεγονός ότι προκαλούν «παράλογες και άκαιρες απεργίες» και υλικές ζημιές για τις επιχειρήσεις, αποτελούν απειλή για τη διατήρηση της «τάξης και της ηθικής» εντός (ή και εκτός;) εργοστασίου.

Οι σιγαροποιοί της Θεσσαλονίκης, οι ειδικευμένοι εργάτες των εργοστασίων τσιγάρων, χαρακτηρίζονται και –αναγνωρίζονται– από τους εργοδότες ως «κεφαλαιοκρατικές τάξεις των εργατών», όχι μόνο επειδή αμείβονται υψηλότερα, αλλά -και- επειδή εμπλέκονται σε έντονες διαμάχες για την οργάνωση της εργασίας και τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων στον χώρο της παραγωγής, καθώς και για τον έλεγχο της αγοράς εργασίας. Έχοντας συνείδηση αυτής της κατάστασης και των κινδύνων που εγκυμονεί για τους ίδιους οι διευθυντές των εργοστασίων τσιγάρων διατυπώνουν έναν λόγο που προφανώς αποβλέπει τόσο στη διάσπαση του εργατικού δυναμικού και άρα στην αποδυνάμωση του συλλογικού τους αγώνα όσο

³⁴ Στο ίδιο.

και στη «διέγερση» των αισθημάτων και των «αντανακλαστικών» του κράτους αλλά και της κοινωνίας.³⁵

iv. Από τα δημόσια καπνοκοπήτριά στις καπνοβιομηχανίες. Στον «απόηχο» της εκμηχάνισης

Αυτές οι δυναμικές κινητοποιήσεις των σιγαροποιών προκάλεσαν έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις όπως είδαμε νωρίτερα μεταξύ του πολιτικού κόσμου που κατεγράφησαν εντός της Βουλής στη δεκαετία του 1910 και τελικά κατάφεραν να αποσπάσουν αποζημιώσεις για την απώλεια της δουλειάς τους και να κάνουν κοινωνικά αποδεκτή τη χρηματοδότησή τους με πρόσθετο τέλος επί των μηχανοποιήτων τσιγάρων. Όπως έχει επισημανθεί, οι διαρθρωτικές αλλαγές της εργασιακής διαδικασίας στο χώρο της σιγαροποιίας έφεραν το ζήτημα της ανεργίας στο προσκήνιο της κοινωνικής πολιτικής.³⁶

Η εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας προκάλεσε σοβαρή ανεργία στον κλάδο. Μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υπήρξε μαζική εισαγωγή σιγαρομηχανών στην Ελλάδα. Περίπου 18 τέτοιου είδους μηχανές βρίσκονταν σε λειτουργία το 1918 και περίπου 2.500 σιγαροποιοί βρέθηκαν άνεργοι. Το 1920, όταν η ανεργία των σιγαροποιών είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις η ελληνική

³⁵ Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι ότι οι διευθυντές των εργοστασίων τσιγάρων αποκαλούν τους συνδικαλισμένους εργάτες «κεφαλαιοκράτες». Το περιστατικό αυτό μας φέρνει στο νου τη σύγκρουση των επιχειρηματιών με την «εργατική αριστοκρατία», που έχει παρατηρηθεί στη Δ. Ευρώπη και στις ΗΠΑ στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Οι μελέτες σχετικά με την εργατική αριστοκρατία είναι ευάριθμες. Ενδεικτικά αναφέρουμε Jurgen Kocka, *White Collar Workers in America 1890-1940: A Social-Political History in International Perspective*, SAGE Publication, Λονδίνο 1980, Eric Hobsbawm, *Labouring Men. Studies in the history of labour*, Basic Books, INC., Publishers, Νέα Υόρκη, σ. 272-315 Βλ. επίσης Peter Armstrong, *White collars workers, trade unions and class*, Croom Helm, Λονδίνο 1986. Βλ. τέλος σχετικές αναφορές στον πολύ πρόσφατο συλλογικό τόμο John Coatsworth, Juan Cole, Michael P. Hanagan, Peter C. Perdue, Charles Tilly, Louise Tilly, *Global Connections. Politics, Exchange, and Social Life in World History*, (τόμος 2^{ος}: από το 1500), Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2015, σ. 229-239.

³⁶ Όχι ως συνέπεια όμως των περιοδικών κρίσεων του οικονομικού κύκλου αλλά των διαρθρωτικών μεταβολών της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή του περιορισμού, της αντικατάστασης και της εξαφάνισης ορισμένων επαγγελματιών από την τεχνική εξέλιξη, από τη χρησιμοποίηση νέων υλικών και από την αλλαγή των αναγκών. Για την αποζημίωσή τους ψηφίστηκε το 1919 ο Νόμος 2160 και εκδόθηκε νομοθετικό διάταγμα στις 11 Μαΐου 1923. Ο νόμος του 1919 επέβαλε στις επιχειρήσεις να διατηρούν έναν ορισμένο αριθμό προσωπικού με κριτήρια την παλαιότητα, την ενδεχόμενη συμμετοχή στον πόλεμο, κτλ. Αξιοσημείωτο είναι πως κλήθηκε η συνδικαλιστική τους οργάνωση να καθορίσει τη σειρά των απολύσεων. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 397-400.

κυβέρνηση έσπευσε να αποζημιώσει εκείνους τους εργάτες οι οποίοι είχαν καταστεί περιττοί από τις μηχανές.³⁷

Και στην Ελλάδα, λοιπόν, όπως παρατηρήσαμε νωρίτερα να συμβαίνει σε άλλα μέρη του κόσμου, η είσοδος των μηχανών στη σιγαροποιία είχε ένα διττό αποτέλεσμα: το τέλος της ειδικευμένης εργασίας των ανδρών σιγαροποιών και τη μαζική είσοδο των γυναικών στον κλάδο της σιγαροβιομηχανίας, ιδίως κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, γεγονός που θα επαληθευθεί και στο εργοστάσιο του Ματσάγγου. Η εισαγωγή των σιγαροποιητικών μηχανών στην καπνοβιομηχανία υποβάθμισε ορισμένες παραδοσιακές ειδικότητες, κατά βάση ανδρικές (όπως του κατασκευαστή χειροποίητων τσιγάρων) και έκανε δυνατή τη μαζική χρησιμοποίηση γυναικείας και παιδικής εργασίας.³⁸ Οι άνδρες απασχολούνταν στις νέες ειδικευμένες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν, όπως η διεύθυνση και η συντήρηση των μηχανών, καθώς επίσης σε ορισμένες παραδοσιακές ειδικότητες που δεν αντικαταστάθηκαν από τις μηχανές, όπως η κοπή και η ανάμειξη των διαφόρων ποιοτήτων καπνού.³⁹ Οι γυναίκες και τα παιδιά χρησιμοποιούνταν κυρίως στις εργασίες συσκευασίας και πακεταρίσματος του καπνού και των τσιγάρων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ως βοηθοί στις σιγαροποιητικές μηχανές.⁴⁰

Καθώς υποκαθιστούσε δεξιότητες, η εκμηχάνιση αύξανε την παραγωγικότητα της εργασίας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια με την περίπτωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, η εκμηχάνιση όχι μόνο επέτρεψε τη χρήση μιας πιο πειθαρχημένης και φθηνής εργατικής δύναμης, αλλά αυξάνοντας τον εφεδρικό στρατό των ανέργων που ανταγωνίζονταν για τις ειδικευμένες θέσεις εργασίας, καθιστούσε όσους είχαν δουλειά ολοένα και πιο εξαρτημένους από τους εργοδότες. Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας αναμφισβήτητα δημιουργεί νέες καταστάσεις και δεδομένα.

³⁷ Με τους Νόμους 2160 και 2525 του 1920 η κυβέρνηση διέθεσε υπέρ των απολυθέντων εργατών 18 εκατομμύρια χρυσές δραχμές. Βλ. Κ. Αγγελόπουλος, *Παρατηρήσεις επί σχεδίων τινών μονοπωλίας καπνού και εθνικοποιήσεως καπνικής βιομηχανίας*, Πυρσός, Αθήνα 1934, σ.61. Εκτός από τους σιγαροποιούς στο ίδιο πνεύμα ρυθμίστηκαν τα αιτήματα και άλλων επαγγελματιών στα οποία η απασχόληση περιορίστηκε εξαιτίας της εκμηχάνισης, όπως των λιμενεργατών, των σιτεργατών, των αμαξακαραγωγέων, των υδροπωλητών, των αλευροποιών, των τυπογράφων. Βλ. Α. Λιάκος, "Περί λαϊκισμού", *Τα Ιστορικά*, (10) σ. 13-28.

³⁸ Α. Andréadès, *La législation ouvrière en Grèce*, Γενεύη 1922, σ. 29.

³⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων το έτος 1921*, Αθήνα 1923, σ. 58

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 67.

Η τεχνολογική εξέλιξη πράγματι οδηγεί στην «αποειδίκευση» ορισμένων εργατών. Ωστόσο, δημιουργεί την ίδια στιγμή και νέες ειδικότητες μετατοπίζοντας τις ήδη υπάρχουσες, καθώς επίσης δημιουργώνει νέες ιεραρχίες εντός του συστήματος παραγωγής.⁴¹ Έτσι, η είσοδος των μηχανών στην παραγωγή στη βολιώτικη σιγαροβιομηχανία συνοδεύτηκε από έναν καταμερισμό της εργασίας που περιείχε τη διάκριση ανάμεσα σε «ανδρικές» και «γυναικείες» εργασίες, επιβάλλοντας έτσι έναν εκ νέου διαχωρισμό των εργατών ανάμεσα σε «ανειδίκευτους» και «ειδικευμένους». Παράλληλα με την εκμηχάνιση της παραγωγής διατηρήθηκαν και παραδοσιακές θέσεις εργασίας που απαιτούσαν χειρωνακτική εργασία και εκτελούνταν από γυναίκες.⁴²

Ακόμα και μετά την εφαρμογή των τεχνολογικών αλλαγών που εξοικονομούσαν προσπάθεια και υποκαθιστούσαν δεξιότητες, κάποιες ζωτικής σημασίας ομάδες εργατών διατήρησαν σημαντικό έλεγχο στην παραγωγική διαδικασία μέσα στο εργοστάσιο. Η διευθυντική οργάνωση άφηνε σε μερικές σημαντικές ομάδες εργατών έναν έλεγχο στη στρατολόγηση, την εκπαίδευση και την επιτήρηση των

⁴¹ Για ζητήματα που αφορούν στη σχέση τεχνολογικών, οργανωτικών αλλαγών και αποειδίκευσης στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρουμε: για τη Βρετανία βλ. Arthur J. Mclvor, *A history of work in Britain. 1880-1950*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2001, σ. 43-75, για την Ισπανία και ειδικότερα για την περιοχή της Καταλονίας βλ. Angel Smith, *Anarchism, Revolution and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 11-35, Pilar Perez Fuentes, "Women in the Workplace in Nineteenth and Twentieth Century Spain: Methodological Considerations" στο Jose A. Piqueras και Vincent Sanz Rozalen (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour. New Perspectives on Class, Politics and Gender*, (μτφ. Paul Edgar), International Studies in Social History, τόμος 11, Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2007, σ. 43-63. Για τις ΗΠΑ βλ. μια παλιότερη αλλά ιδιαίτερα σημαντική μελέτη που εστιάζει στον τρόπο με το οποίο οι εργάτες «απαντούν» στις τεχνολογικές αλλαγές και στις απόπειρες των επιχειρηματιών να «εξορθολογήσουν» την παραγωγική διαδικασία, David Montgomery, *Workers' Control in America*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1979, σ. 113-127. Βλ. επίσης Carroll Pursell, *The machine in America. A Social History of Technology*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1995, κυρίως σ. 203-218.

⁴² Στα πρώτα εργοστάσια τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γαλλία απασχολήθηκαν σε ανειδίκευτες θέσεις γυναίκες και παιδιά, ως βοηθοί των ανδρών ειδικευμένων κλωστών. Στη Δ. Ευρώπη η εκβιομηχάνιση δεν άλλαξε τη φύση της δουλειάς που οι γυναίκες έκαναν. Αντίθετα, οι γυναίκες συνέχισαν να κάνουν τις ίδιες εργασίες όπως και πριν. Βλ. Louise A. Tilly, Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, Rutledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1987, σ. 75. Παρόμοια και στο Ματσάγγο παρά την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας ο κύριος όγκος των γυναικών συνέχισε να δουλεύει σε ίδια πόστα κάνοντας την ίδια εργασία σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή χειρωνακτικές εργασίες.

ανειδίκευτων εργατών, στην επιδιόρθωση και την ταχύτητα του μηχανικού εξοπλισμού και στον καταμερισμό εργασίας μέσα στο χώρο της παραγωγής.⁴³

Η αύξηση της παραγωγικότητας και η συνεπακόλουθη επέκταση του εργοστασίου κατά το μεσοπόλεμο, βασιζόταν σε ένα σύνθετο πλαίσιο οργάνωσης της εργασίας, -ζήτημα το οποίο εξετάζουμε εκτενώς σε άλλο κεφάλαιο- που αφορούσε στα διαφορετικά συστήματα αμοιβής της εργασίας, στην περιστασιακή απασχόληση, στην αυστηρή επιτήρηση και τιμωρία όσων δεν ακολουθούσαν τους κανόνες, και γενικότερα σε συστήματα που δομούνταν πάνω σε σχέσεις εκμετάλλευσης, πειθαρχίας και ελέγχου του εργατικού δυναμικού. Τέλος, όπως και αλλού έτσι και εδώ η φθηνότερη τιμή της γυναικείας εργασίας φαίνεται πως αποτέλεσε τον κύριο λόγο επικράτησής της έναντι της ανδρικής.

Ίσως, διατυπώνοντας μια πρώτη υπόθεση σ' αυτό το σημείο την οποία θα επιδιώξουμε να προσεγγίσουμε στη συνέχεια, τα οφέλη και η επιτυχία του εργοστασίου Ματσάγγου κυρίως κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών ετών να μην προέρχονταν τόσο από την ευρεία κλίμακα εκμηχάνισης της παραγωγής αλλά από τη δυνατότητα που παρείχε το εργοστασιακό σύστημα στο σύνολό του στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης για μεγαλύτερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας.⁴⁴ Η πειθαρχία και η επιτήρηση που εξασφάλιζε το εργοστάσιο μπορούσαν να μειώσουν το κόστος της επιχείρησης, χωρίς απαραίτητα να είναι η ίδια τεχνολογικά πολύ προηγμένη.

Για τα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί, παρακολουθώντας σύντομα την πορεία της εκμηχανισμένης πλέον

⁴³ Ο William Lazonick επισημαίνει πως η οργανωτική ικανότητα ήταν εκείνη που επέτρεψε στις επιχειρήσεις να αναπτύξουν και να χρησιμοποιήσουν τις νέες τεχνολογίες της λεγόμενης δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης. Προκειμένου να ανταπεξέλθει στην τεχνολογική συνθετότητα, η επιχείρηση πρέπει να επενδύσει σε δεξιότητες εργαζομένων που κατέχουν θέσεις-κλειδιά. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως «προκειμένου να εκπαιδευτούν, να παραμείνουν στην επιχείρηση και να αποκτήσουν κίνητρα οι εργαζόμενοι, οι συνδυασμένες δεξιότητες των οποίων επιτρέπουν στην επιχείρηση να κατακτήσει τεχνολογική συνθετότητα, δεν μπορεί η απόσπαση της υπεραξίας να είναι απλώς μια «μαρξική εκμετάλλευση» όπου οι καπιταλιστές κερδίζουν και οι εργάτες χάνουν». Βλ. William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, Παν/κες εκδόσεις Κρήτης, μτφ. Παρ. Ματάλας, Ηράκλειο 2001, σ. 163 και σ. 177-183.

⁴⁴ Όπως γενικότερα επισημαίνει ο Λάντις το εργοστασιακό σύστημα «θριάμβευσε επειδή ο καπιταλιστής κατάφερα να ελέγξει τη διάθεση των υλικών και τον ρυθμό της δουλειάς». David Landes, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Belknap press, Κέμπριτζ 1983, σ. 229.

βιομηχανίας τσιγάρων τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα από τη συγκρότηση του κλάδου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διεθνώς (Η.Π.Α και Βρετανία) και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα όσον αφορά στην Ελλάδα, μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Πέμπτο Κεφάλαιο. Ο κλάδος της βιομηχανίας τσιγάρων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα

Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο πως οι μεταβολές που επέφερε στην εργασιακή διαδικασία της σιγαροποιίας και της πουροποιίας η εκμηχάνιση της παραγωγής, απασχόλησαν αρκετά τη διεθνή βιβλιογραφία. Ωστόσο, οι σύγχρονες μελέτες που εστιάζουν αποκλειστικά στην ιστορία της βιομηχανίας τσιγάρων διεθνώς, εξετάζοντας τη γεωγραφική κατανομή της, την ιστορία των επιχειρήσεων κλπ., είναι περιορισμένες.¹

Στην Ελλάδα, επίσης, ενώ υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και αρθρογραφία γύρω από τον χώρο της επεξεργασίας του καπνού, οι μελέτες που εστιάζουν αποκλειστικά στη βιομηχανία τσιγάρων είναι σχεδόν απύσες.² Η μοναδική

¹ Για τη βιομηχανία τσιγάρων βλ. τις δύο πιο πρόσφατες σχετικά μελέτες H.Cox, *The Global Cigarette, Origins and Evolution of British-American Tobacco Industry, 1880-1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Ν.Υόρκη 2000, και M.Read, *The Politics of tobacco. Policy networks and the cigarette industry*, Ashgate, Αγγλία 2000, καθώς και την αρκετά παλιότερη Richard B. Tennant, *The American Cigarette Industry: A Study, in Economic Analysis and Public Policy*, Yale University Press, New Haven 1950. Επίσης τα άρθρα του Leslie Hannah, "The Whig Fable of American Tobacco, 1895-1913.", *The Journal of Economic History*, τχ.66, (1), Μάρτιος 2006, σ. 42-73, Orley Ashenfelter και Daniel Sullivan "Nonparametric Tests of Market Structure: An Application to the Cigarette Industry", *The Journal of Industrial Economics*, τχ. 35, (4), The Empirical Renaissance in Industrial Economics (Ιανουάριος 1987), σ. 483-498. Για τη βιομηχανία τσιγάρων σε άλλες περιοχές του κόσμου –πέρα από ΗΠΑ και Δ. Ευρώπη- βλ.: για την Κίνα, Cochran S., *Big Business in China: Sino-Foreign Rivalry in the Cigarette Industry, 1890-1930*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1980' για την Ινδία, H. Cox, "International Business, the State and Industrialization in India: Early Growth in the Indian Cigarette Industry, 1900-1919", *Indian Economic and Social History Review*, 27 (3) 1990, σ. 289-312' για την Αυστραλία, John C. Beghin και C. A. Knox Lovell, "Trade and Efficiency Effects of Domestic Content Protection: The Australian Tobacco and Cigarette Industries", *The Review of Economics and Statistics*, τχ. 75, (4), Νοέμβριος 1993, σ. 623-631.

² Οι λόγοι για τους οποίους η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται πως έστρεψε το βλέμμα της στον έναν από τους δύο κλάδους του καπνού, δηλαδή στο χώρο της εμπορικής επεξεργασίας, αφήνοντας στο περιθώριο τον κλάδο της σιγαροποιίας ίσως σχετίζεται πρωτίστως με το ότι δεν υπήρξε ανάπτυξη του κλάδου της σιγαροποιίας ανάλογη με αυτή της επεξεργασίας του καπνού. Η ελληνική σιγαροποιία δεν αναπτύχθηκε ποτέ σε τέτοιο βαθμό, ώστε να παίξει σημαντικότατο ρόλο στην οικονομία της χώρας, όπως συνέβη με τον κλάδο της επεξεργασίας του καπνού, που αποτελούσε από τις αρχές του 20ου αι. το υπ' αριθμόν ένα εξαγωγίμο προϊόν της χώρας. Αντίθετα, η σιγαροποιία αναπτύχθηκε μέσα στα στενά πλαίσια μιας ελαφράς βιομηχανίας προς εσωτερική κατανάλωση. Επίσης, παρά τις μικρές οικογενειακές κυρίως επιχειρήσεις που είχαν δημιουργηθεί, δεν υπήρξε στην Ελλάδα ένας σημαντικός βιοτεχνικός τομέας παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων, με αποτέλεσμα οι σιγαροποιοί να μην αναπτύξουν μια ισχυρή επαγγελματική παράδοση (όπως συνέβη σε χώρες του εξωτερικού), η οποία θα ενίσχυε το ρόλο και τη διαπραγματευτική τους ικανότητα στις νέες εργασιακές σχέσεις που θα διαμορφώνονταν. Αντίθετα με τους καπνεργάτες, οι οποίοι είχαν

πρόσφατη σχετικά μελέτη που πραγματεύεται την ιστορία της ελληνικής καπνοβιομηχανίας, δίνοντας έμφαση κυρίως στην ιστορική εξέλιξη της κατανομής της στον ελλαδικό χώρο από το 1880 έως το 1980, είναι η διατριβή του Λόη Λαμπριανίδη, *Industrial Location in Capitalist Societies: The Tobacco Industry in Greece, 1880-1980*, (1982). Πέρα από αυτή τη μελέτη συναντάμε μόνο έμμεσες αναφορές στη βιομηχανία τσιγάρων που και αυτές αδρομερώς μόνο προσεγγίζουν τις επιπτώσεις που επέφερε η εκμηχάνιση των εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων στον κλάδο της σιγαροποιίας και εστιάζουν στο συνδικαλιστικό κίνημα των σιγαροποιών κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.³

Έχοντας υπόψη τις επισημάνσεις αυτές, στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε με συντομία μερικές πτυχές της βιομηχανίας τσιγάρων σε διεθνές επίπεδο και στην Ελλάδα, εστιάζοντας βασικά στην εξέλιξη του κλάδου, στη γεωγραφική του κατανομή και στα μεγέθη της παραγωγής σε κάποιες από τις σημαντικότερες χώρες στο πρώτο μισό του 20^{ου}.

i. Ο κλάδος της καπνοβιομηχανίας διεθνώς

Η εφεύρεση της σιγαροποιητικής μηχανής του James A. Bonsack, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτελεί τη σημαντική τομή στην ιστορία της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων, καθώς σηματοδότησε τη μετάβαση από τη χειροποίητη σιγαροποιία στο βιομηχανικό τσιγάρο. Όπως είδαμε επίσης, το πρώτο καπνεργαστάσιο που εγκατέστησε αμέσως τη μηχανή του Bonsack δημιουργώντας μια μεγάλης κλίμακας παραγωγή τσιγάρων ήταν η Wills Company στο Ηνωμένο Βασίλειο. Αυτές οι δύο χώρες οι Η.Π.Α και η Μ. Βρετανία -και κυρίως η πρώτη, η

«καθιερωθεί» ως επαγγελματική δύναμη και ανέπτυξαν έντονη συνδικαλιστική δράση, οι σιγαροποιοί δεν αποτέλεσαν πρωτοπορία του εργατικού κινήματος. Φαίνεται λοιπόν πως ό, τι δεν έπαιξε ιδιαίτερο οικονομικό και πολιτικό ρόλο δεν έχει «κεντρίσει» σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον των ιστορικών.

³ Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936, Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο* Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 100-102, 204-209 και 337-338, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών*, Ίδρυμα Έρευνας και τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 118-122 και πολύ νωρίτερα Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σ. 193-194 και 219-221.

«γενέτειρα» της πρώτης σιγαροποιητικής μηχανής,- θα κυριαρχήσουν στην παγκόσμια αγορά της καπνοβιομηχανίας σε ολόκληρο τον 20^ο αιώνα.

Στις Η.Π.Α στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δημιουργείται μια νέα μορφή βιομηχανικής και οργανωτικής δομής που βασίζεται στην επαγγελματική διαχείριση της επιχείρησης. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή εταιρεία που κυριαρχούσε μέχρι τότε στις εκβιομηχανισμένες χώρες, η σύγχρονη εταιρεία σχεδιάστηκε να αντιμετωπίσει ραγδαίες αλλαγές στη σφαίρα της παραγωγής και ανέπτυξε οργανωτικές δομές οι οποίες ήταν ικανές να διαχέουν τεχνογνωσία διαχείρισης σ' ένα προηγούμενο αδιανόητο εύρος εμπορικών δραστηριοτήτων. Τέτοιες οργανωτικές δομές κατέστησαν αυτές τις αμερικανικές εταιρείες ικανές να αναπτυχθούν ταχύτατα στα τέλη του 19ου αιώνα. Το κέντρο της παγκόσμιας σιγαροβιομηχανίας θα αλλάξει πολύ γρήγορα και τις επόμενες δεκαετίες οι εταιρείες που θα κυριαρχήσουν στην παγκόσμια αγορά τσιγάρων θα έχουν την έδρα τους στις Η.Π.Α και στη Βρετανία.⁴

Αν μέχρι το 1885, έτος εφεύρεσης της σιγαροποιητικής μηχανής, το χειροποίητο τσιγάρο αποτελούσε ένα ακριβό είδος καπνίσματος και απευθυνόταν κυρίως στα ανώτερα στρώματα, με κυριότερο κέντρο χειροποίητης σιγαροποιίας την Αίγυπτο και πιο συγκεκριμένα το Κάιρο, η κατάσταση αυτή θα διαφοροποιηθεί και σύντομα το τσιγάρο θα μετατραπεί σε ένα προϊόν μαζικής κατανάλωσης και θα αρχίσει να γίνεται μια δημοφιλής συνήθεια και των φτωχότερων στρωμάτων. Η αλλαγή αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη σταδιακή μείωση της τιμής του που προκάλεσε η μαζική παραγωγή τσιγάρων, χάρη στην εφεύρεση της σιγαροποιητικής μηχανής, καθώς επίσης και στις νέες επιχειρηματικές στρατηγικές που υιοθέτησαν οι εταιρείες που άρχισαν να επεκτείνονται στο συγκεκριμένο νέο βιομηχανικό κλάδο, προβάλλοντας συστηματικά το προϊόν, διαφημίζοντάς το δηλαδή με τα μαζικά μέσα εκείνης της εποχής, δημιουργώντας νέα ήθη και καταναλωτικές συμπεριφορές.⁵

⁴ H. Cox, *The Global Cigarette...*, ό.π., σ. 331-347. Για τις επιχειρήσεις τσιγάρων στη Βρετανία βλ. B. Alford, "Penny cigarettes. Oligopoly, and Entrepreneurship in the UK Tobacco Industry in the Late Nineteenth Century", στο B. Supple (επιμ.), *Essays in British Business History*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977, σ. 49-68.

⁵ Για τις διαφημιστικές πρακτικές των καπνοβιομηχανιών στην Αίγυπτο και τον τρόπο που αυτές τέμνονταν με ζητήματα «ταυτότητας» βλ. Relli Shechter, "Reading advertisements in a colonial/development context: cigarette advertising and identity politics in Egypt, 1919-1939",

Η διαφήμιση του τσιγάρου αναπτύχθηκε από τις καπνοβιομηχανίες ως «απάντηση» στη διεύρυνση των αγορών που παρατηρείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρηματιών και των εμπόρων να «κατακτήσουν» όλο και περισσότερες από αυτές. Οι τεχνολογικές αλλαγές και η υιοθέτηση καλύτερων τεχνικών διοίκησης των επιχειρήσεων είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικής ικανότητας σε επίπεδα τα οποία απαιτούσαν μια συνεχή αύξηση της ζήτησης προκειμένου να συνεχίσουν οι «τροχοί» της βιομηχανίας να δουλεύουν. Έτσι, η καπνοβιομηχανία αντιπροσωπεύει έναν από τους πρώτους επιχειρηματικούς κλάδους όπου οι εταιρείες προσπάθησαν να επεκτείνουν τις διεθνείς πωλήσεις τους υιοθετώντας πρακτικές, που αφορούν τόσο την υιοθέτηση τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών όσο και διαφημιστικές μεθόδους. Η ώθηση δόθηκε, όπως επισημαίνει ο Χαουαρντ Κοξ, από τον ανταγωνισμό μεταξύ βρετανικών και αμερικανικών εταιρειών, καθώς και οι δύο προσπάθησαν να διευρύνουν τις αγορές τους πέρα από τις χώρες τους.⁶

Από τη μελέτη του Κοξ, που κατά γενική ομολογία αποτελεί την πλέον τεκμηριωμένη μελέτη της επιχειρηματικής ιστορίας της καπνοβιομηχανίας, γνωρίζουμε πως η διεθνής σιγαροβιομηχανία βίωσε τέσσερις φάσεις ανταγωνισμού από το 1880 μέχρι το Β'Π.Π.: μια αρχική ανταγωνιστική φάση 1888-1902, κατά την οποία το επεκτεινόμενο εμπόριο στις εξαγωγές τσιγάρων ήταν συμπληρωματικό, μία δεύτερη φάση (1902-1918) μονοπωλίου, όταν δημιουργήθηκε η British-American Tobacco (BAT.CO),⁷ η οποία ανέστειλε τον ανταγωνισμό μεταξύ των κυρίαρχων σιγαροβιομηχανιών σε Βρετανία και ΗΠΑ, μια τρίτη φάση, νέου ανταγωνισμού (1918-1929) που οδήγησε στη διάλυση του τραστ καπνού στις ΗΠΑ και στην ανάδειξη νέων ανταγωνιστών στη Βρετανία, και τελικά μια εποχή καρτέλ (1929-1945), καθώς τα μειωμένα εισοδήματα, η εξάρθρωση του εμπορίου και η

Journal of Social History, τευχ. 39, αριθμ. 2, Χειμώνας 2005, σ. 483-503. Για το ίδιο ζήτημα στις ΗΠΑ και στη Μ. Βρετανία στις αρχές του αιώνα βλ. Mathew Hilton, *Smoking in British popular culture, 1800-2000*, Manchester University Press, Νέα Υόρκη 2000, σ. 83-113. Βλ. επίσης μια αρκετά παλιότερη μελέτη για τις διαφημίσεις τσιγάρων στα πρώτα βήματα της αμερικανικής σιγαροβιομηχανίας του P. G. Porter, "Advertising in the Early Cigarette Industry: W. Duke, Sons & Company of Durham", *The North Carolina Historical Review*, 48 (I), 1971, σ. 31-43.

⁶H. Cox, *The Global Cigarette...*, ό.π., σ. 338-341. Για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης M. Corina, *Trust in Tobacco: The Anglo-American Struggle for Power*, Michael Joseph, Λονδίνο 1975.

⁷ Για την British-American Tobacco (BAT.CO) βλ. αναλυτικότερα H. Cox, "Growth and Ownership in the International Tobacco Industry: BAT 1902-1927", *Business History*, 31 (1), 1989, σ. 44-67.

αναπτυσσόμενη πολιτική του οικονομικού εθνικισμού ενθάρρυναν την αντικατάσταση του ανταγωνισμού της ελεύθερης αγοράς με έλεγχο τιμών και αθέμιτες συμφωνίες. Κατά τη διάρκεια αυτών των σταδίων, ο τύπος του ανταγωνισμού πήρε μέσα στην παγκόσμια σιγαροβιομηχανία διαφορετική χροιά.⁸ Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα λοιπόν, η σιγαροβιομηχανία που αναπτύχθηκε ταχύτατα και κατέκτησε την παγκόσμια αγορά είναι η αμερικανική. Ενώ το 1900 η παραγωγή τσιγάρων στις Η.Π.Α κάλυπτε μόλις το 4,2% της συνολικής παραγωγής καπνιστικών προϊόντων, το 1946 το ποσοστό έχει φτάσει στο 76,3%, γεγονός που καταδεικνύει την τεράστια ανάπτυξη της παραγωγής τσιγάρων στις Η.Π.Α..⁹

Το κέντρο της αμερικανικής βιομηχανίας τσιγάρων, αλλά και γενικότερα του αμερικανικού καπνεμπορίου, τόσο στο Μεσοπόλεμο όσο και μετά, ήταν η Νέα Υόρκη. Οι μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες όπως η American Tobacco, η Liggett and Myers, η Brown, η A. Williamson, η P. Lorillard, η Philip Morris και η Reynold's είχαν την έδρα τους στη Νέα Υόρκη. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα της Νέας Υόρκης ως κέντρου της αμερικανικής καπνοβιομηχανίας που μας δίνει στα απομνημονεύματά του ο καπνοβιομήχανος Ε. Παπαστράτος, ο οποίος βρέθηκε εκεί στις αρχές της δεκαετίας του 1920, ως έμπορος καπνών: «Έξω από τη Νέα Υόρκη ήταν εγκατεστημένο το εργοστάσιο της Reynold's και θυμούμαι το ταξίδι που έκανα για να το επισκεφτώ στο Winston Salem. Μόλις βγήκαμε από το σιδηροδρομικό σταθμό, και όσο μέναμε και κυκλοφορήσαμε στην πόλη, η μυρωδιά του σιγαρέτου Camel μας συνόδευε και κυριαρχούσε παντού, γιατί οι καπναποθήκες ήταν πολυάριθμες και σκόρπιες σε όλες τις συνοικίες της πόλης».¹⁰

Στοιχεία για την παγκόσμια παραγωγή τσιγάρων τη δεκαετία 1927-1936, μας δίνουν οι στατιστικές που παρουσιάζονται από τους Α. Μάντζαρη και Γ. Γρηγοριάδη στο Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο το 1938. Ενώ η παγκόσμια παραγωγή καπνού

⁸ H. Cox, *The Global Cigarette...*, ό.π., σ. 332.

⁹ Βλ. Richard B. Tennant, ό.π., σ. 35-36. Το 1900 λειτουργούσαν στις Η.Π.Α. 308 μικρές βιομηχανίες τσιγάρων με μέση ετήσια παραγωγή 3,2 δισεκατομμύρια τσιγάρα. Το 1951, το 78% της μέσης ετήσιας παραγωγής, η οποία έφτασε στα 393,3 δισεκατομμύρια τσιγάρα, καλυπτόταν από τρεις μεγάλες βιομηχανίες τσιγάρων: την Reynolds, την American Tobacco και τη Liggett & Myers. *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 55, Μάιος 1951. Για την ιστορία της εταιρείας Reynolds βλ. N.M. Tilley, *The R. J. Reynolds Tobacco Company*, University of North Carolina Press, Β. Καρολίνα 1985. Για την American Tobacco Company βλ. μια αρκετά παλιότερη μελέτη του P. G. Porter, "Origins of the American Tobacco Company", *Business History Review*, 43 (I), 1969, σ. 59-76.

¹⁰ Ε. Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, β' έκδοση, Εκδόσεις Gema, Αθήνα 2012.

την τετραετία 1909-1913 δεν υπερέβαινε το 1.100.000.000, την εν λόγω δεκαετία (1927-1936) υπερέβη τα 2.300.000.000 κιλά. Μεταξύ των διάφορων τρόπων χρήσης του καπνού (πίπα, πούρο, τσιγάρο, καπνός μασίματος, καπνός μύτης, καπνός ναργιλές), το τσιγάρο, από τότε που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή του τα «τελειοποιούμενα εις βαθμόν αφάνταστον ειδικά μηχανήματα» σημειώνει τη μεγαλύτερη κατανάλωση, «λόγω των πολλών ποικίλων τεχνικών, οικονομικών, αισθητικών και πρακτικών πλεονεκτημάτων τα οποία αυτό συνδυάζει».¹¹

Όσον αφορά τις χώρες όπου παρατηρείται η μεγαλύτερη παραγωγή τσιγάρων αυτή τη δεκαετία, και εδώ επιβεβαιώνεται η συντριπτική «κυριαρχία» των Η.Π.Α.. Το 1936 εκεί παρασκευάστηκαν 158.893.000.000 τσιγάρα και ακολουθεί –αλλά σε πολύ μεγάλη απόσταση– η Αγγλία, με παραγωγή 55.000.000.000 τσιγάρων. Η Ιαπωνία με παραγωγή 39.037.000.000 τσιγάρων βρίσκεται στην τρίτη θέση. Στην Γαλλία παρασκευάστηκαν 17.190.000.000 τσιγάρα το 1936, ποσό που την τοποθετεί σ' ένα από τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά κέντρα παραγωγής τσιγάρων, αλλά αρκετά πίσω τόσο από την Αγγλία, όσο και από τη Γερμανία, η παραγωγή της οποίας τον ίδιο χρόνο άγγιζε τα 38.199.000.000 τσιγάρα.¹² Στη Γερμανία και στην Αίγυπτο και στις καπνοβιομηχανίες που λειτουργούσαν εκεί θα στρέψουμε για λίγο την προσοχή μας, ανοίγοντας μια σύντομη παρένθεση.

Τόσο στη Γερμανία όσο και στην Αίγυπτο, αλλά και στις ΗΠΑ, κάποιες από τις βιομηχανίες τσιγάρων που λειτουργούσαν εκεί, στο παρελθόν ανήκαν σε Έλληνες επιχειρηματίες. Η εκμηχάνιση της παραγωγής στη σιγαροποιία είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αλλαγή ιδιοκτησίας αυτών των ελληνόκτητων εργοστασίων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Έλληνες εργοστασιάρχες, όπως έχει επισημάνει ο Χ. Χατζηιωσήφ, στερούνταν δυο βασικών προϋποθέσεων που θα τους επέτρεπαν να συνεχίσουν να λειτουργούν οι ίδιοι τα εργοστάσιά τους: κοινωνική προδιάθεση και απαραίτητη τραπεζική υποστήριξη. Μην μπορώντας να αντεπεξέλθουν στις νέες συνθήκες του διεθνούς ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε στο χώρο της σιγαροποιίας με την εκμηχάνιση του κλάδου, οι ελληνόκτητες επιχειρήσεις

¹¹ Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, *Επί του ζητήματος του καπνού. Γνωμοδοτήσεις-εισηγήσεις*, Πυρσός, Αθήνα 1938, σ. 48-49.

¹² Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, *ό.π.*, πίνακας 26, σ. 49.

τσιγάρων στο εξωτερικό εξαγοράστηκαν τα επόμενα χρόνια από Γερμανούς, Άγγλους και Αμερικανούς επιχειρηματίες και αντίστοιχες εταιρείες.¹³

Στην Αίγυπτο, το 1907 η British American Tobacco Co. (BAT) και αργότερα η Eastern Tobacco Co, αγόρασε την Maspero Frères Limited, το μοναδικό αγγλικό οίκο στην Αίγυπτο, και σταδιακά τις ελληνικές εταιρείες S.A. des Tabacs et Cigarettes Paratheologos και Σ. Μαυρίδης Ltd., και τις αρμένικες εταιρείες Gamsaragan, Melkonian, Soussa και Kivork Ipekian Ltd. Οι υπόλοιπες ελληνικές εταιρείες συνέχισαν την κατασκευή χειροποίητων τσιγάρων με εξαίρεση την καπνοβιομηχανία των αδελφών Κουταρέλλη η οποία και αυτή με τη σειρά της εγκατέστησε σιγαροποιητικές μηχανές για να γίνει πιο ανταγωνιστική στην εσωτερική αγορά.¹⁴

Η σιγαροβιομηχανία των «Αδελφών Κουταρέλλη» ιδρύθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου από τον Κωνσταντίνο, τον Δημήτριο και τον Αλκιβιάδη Κουταρέλλη το 1890.¹⁵ Η επιχείρηση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εκσυγχρόνισε τις μηχανικές και κτηριακές της εγκαταστάσεις, -ανέγειρε ιδιόκτητο εργοστάσιο το 1920, εγκατέστησε σημαντικό αριθμό σύγχρονων σιγαροποιητικών μηχανών και ειδικά μηχανήματα κοπής καπνού και αύξησε το τεχνικό προσωπικό. Το εργοστάσιο βελτιωνόταν διαρκώς από τη δεκαετία του 1920 και έφτασε να εκτείνεται σε έκταση 5.000 τετραγωνικών μέτρων στις παραμονές του Β' Π.Π..¹⁶

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση θα συμπληρώναμε πως τα φορολογικά μέτρα στις χώρες εγκατάστασης σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα του οικονομικού εθνικισμού του Μεσοπολέμου¹⁷ και, ιδίως στη Γερμανία, η άνοδος των Ναζί στην

¹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του εργοστασίου του Γεωργίου Γιασματζή στη Δρέσδη, το οποίο το 1907 είχε αγοραστεί από μια αμερικανική εταιρεία για 1,5 εκατομμύρια μάρκα Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη....*, ό.π., σ. 368.

¹⁴ *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 102, Απρίλιος 1955.

¹⁵ Οι αδελφοί Κουταρέλλη κατάγονταν από τη Δράκεια του Πηλίου. Στο εργοστάσιο απασχολούνταν περίπου 2.000 άτομα, με ημερήσια παραγωγή πλέον των 3.000 οκάδων και αποτέλεσε την μοναδική εταιρεία, που μπόρεσε να ανταγωνιστεί την EASTERN Co. S.A.E., η οποία σταδιακά απορρόφησε σχεδόν όλες τις ελληνικές και αρμένικες καπνοβιομηχανίες της Αιγύπτου. Βλ. Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, *Οι Πηλιορείται εν Αιγύπτω*, τόμος 1ος, εκδ. συλλόγου Ζαγοράς, Αλεξάνδρεια, Αύγουστος 1936, σ. 60–61.

¹⁶ Χάρη στη διαρκή ανανέωση και επέκταση του μηχανικού εξοπλισμού η επιχείρηση κατάφερε κατά τη διάρκεια του πολέμου να τροφοδοτεί με τσιγάρα όχι μόνο την αιγυπτιακή αγορά αλλά και τα συμμαχικά στρατεύματα της Μέσης Ανατολής και να συνεχίσει να λειτουργεί στη μεταπολεμική περίοδο. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 102, Απρίλιος 1955.

¹⁷ Η κυριαρχία των γερμανικών βιομηχανιών τσιγάρων στην Ευρώπη, καθώς και ο ολιγοπωλιακός χαρακτήρας του κλάδου, η συγκέντρωση της παραγωγής στα χέρια λίγων επιχειρήσεων στα μέσα της περιόδου του Μεσοπολέμου, φαίνεται και με όσα παραθέτει στην αυτοβιογραφία του ο καπνοβιομήχανος Ε. Παπαστράτος, και αφορούν στην περίπτωση του εργοστασίου Γιασματζή στη

εξουσία, που εξώθησε τις ελληνικές επιχειρήσεις σε κλείσιμο, «εξαφάνισαν» σταδιακά τις ελληνόκτητες βιομηχανίες τσιγάρων από τη διεθνή αγορά.¹⁸

Στο μεταπολεμικό κόσμο η κατάσταση στην παγκόσμια αγορά τσιγάρων δεν διαφοροποιείται από το τέλος του Μεσοπολέμου. Η αμερικανική βιομηχανία τσιγάρων συνεχίζει να κυριαρχεί αναμφισβήτητα σε παγκόσμιο επίπεδο. Το 1951 ο συνολικός αριθμός τσιγάρων που παρήγαγαν οι αμερικανικές επιχειρήσεις, με κυριότερες, όπως και προπολεμικά, την American Tobacco, την Reynold's, την Liggett and Myers, την Brown and Williamson, (οι οποίες έχουν συγχωνευτεί) την P. Lorillard, και την Philip Morris, ανέρχεται σε 461,1 δισεκ. τσιγάρα, χωρίς να αφήνει καν περιθώρια για συγκρίσεις, με τις ευρωπαϊκές χώρες που ακολουθούν, την Αγγλία και τη Γερμανία. Το 1958, η αμερικανική σιγαροβιομηχανία, παράγοντας 468,2 δισεκ. τσιγάρα, κάλυπτε το 24% της παγκόσμιας παραγωγής, ποσοστό μεγαλύτερο από εκείνο κάθε άλλης χώρας παγκοσμίως.¹⁹

Όσον αφορά τα μεγέθη της παραγωγής σε κάποιες από τις σημαντικότερες χώρες, παρατηρείται στη μεταπολεμική εποχή μεγαλύτερη διασπορά της βιομηχανίας σε πολλές χώρες και ενδεχομένως συγκέντρωση σε λίγες μεγάλες εταιρείες μέσα σε κάθε χώρα. Πέρα από τις Η.Π.Α. όπου ο κύριος όγκος της παραγωγής συγκεντρώνεται, όπως είδαμε, σε δυο μεγάλες εταιρείες, την Reynold's και την American Tobacco, και στην Ευρώπη, και πιο συγκεκριμένα στη μεταπολεμική Δ. Γερμανία, αυτή η τάση είναι εμφανής: το 1955 παρόλο που λειτουργούν εκεί 46 βιομηχανίες παραγωγής τσιγάρων, μόλις πέντε καλύπτουν το 83% της συνολικής εγχώριας παραγωγής, και είναι αυτές που «...από απόψεως κτιριακών εγκαταστάσεων, τεχνικού εξοπλισμού και οργανώσεως συγκαταλέγονται μεταξύ των καλλιτέρων και ισχυροτέρων του κόσμου».²⁰

Δρέσδη, το οποίο όπως είδαμε, το 1907 είχε αγοραστεί από μια αμερικανική εταιρεία το 1925, άρχισε να συνεργάζεται με τον πανίσχυρο γερμανικό όμιλο Reemtsa. Ο συγκεκριμένος γερμανικός όμιλος παραγωγής τσιγάρων το 1930 ήλεγχε το 70% περίπου της γερμανικής καπνοβιομηχανίας. Βλ. Ε. Παπαστράτος, ό. π., σ. 184-185. Βλ. επίσης το εκτενές αφιέρωμα του περιοδικού *Καπνική Επιθεώρησης* στην επιχείρηση Reemtsa το Δεκέμβριο του 1953. *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχη 85-86, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1953.

¹⁸ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη...*, ό. π., σ. 368-369. «Θύμα» του γερμανικού εθνικισμού και του σωβινισμού, όπως σημειώνει ο Ε. Παπαστράτος έπεσε και το εργοστάσιο τσιγάρων "Hellas-Zigaretten Fabrik" που είχε δημιουργήσει η οικογένεια Παπαστράτου στο Βερολίνο το 1933 και το οποίο αναγκάστηκε να το κλείσει τρία χρόνια αργότερα, το 1936. Ε. Παπαστράτος, ό. π., σ. 199.

¹⁹ *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 47, Φεβρουάριος 1959.

²⁰ *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 99, Ιανουάριος 1955.

Κλείνοντας, σημειώνουμε πως ο τεχνολογικός και κτιριακός εξοπλισμός, καθώς επίσης και η οργάνωση της εργασίας αποτελούν ορισμένα βασικά εχέγγυα της μακροζωίας των επιχειρήσεων. Προϋποθέσεις που όποια εταιρεία δεν «κάλυπτε», φαίνεται πως, ακόμα και αν προσπαθούσε να τις παρακάμψει μέσω άλλων μεθόδων και πρακτικών που στηρίζονταν κυρίως στην ένταση εργασίας και στην εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού με ποικίλες μορφές, εν τέλει «αφανιζόταν» λόγω του ανταγωνισμού. Κάτι ανάλογο παρατηρείται έντονα και στο χώρο της ελληνικής βιομηχανίας τσιγάρων, όπως θα έχουμε τη δυνατότητα να δούμε και μέσα από το παράδειγμά μας.

ii. Οι βιομηχανίες τσιγάρων στην Ελλάδα

Τα εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων εμφανίστηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1910 μέσα ή δίπλα στα εμπορικά κέντρα της νότιας Ελλάδας, σε διάφορες πόλεις. Τα πρώτα εργοστάσια δημιουργήθηκαν εκεί όπου υπήρχε αγορά για τα προϊόντα τους, είχαν δηλαδή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λαμπριανίδης, «προσανατολισμό αγοράς».²¹ Το βασικό κριτήριο για τη σύστασή τους ήταν λοιπόν η ύπαρξη καταναλωτικών κέντρων ικανών να απορροφήσουν τα καπνιστικά προϊόντα. Το γεωγραφικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά, το οποίο στις αρχές του 20^{ου} αι. αποτελούσε το κυρίαρχο καταναλωτικό και εμπορικό κέντρο, προσέλκυσε ένα σημαντικό αριθμό καπνοβιομηχανιών.²² Το σκηνικό αυτό δεν θα αλλάξει ούτε και κατά το Μεσοπόλεμο.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 5.1, στο Μεσοπόλεμο εργοστάσια τσιγάρων εμφανίστηκαν και σε άλλες πόλεις της νότιας Ελλάδας (Άρτα, Καλαμάτα, Πύργος, Μεσολόγγι). Βιομηχανίες τσιγάρων υπάρχουν και σε ορισμένα αστικά κέντρα του

²¹Βλ. Λ. Λαμπριανίδης, *Industrial location in capitalist societies: The tobacco industry in Greece, 1880-1980*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, L.S.E., Λονδίνο 1982, σ. 126.

²² Στο ίδιο, σ. 102.

Πίνακας 5.1

Πόλεις όπου λειτουργούσαν εργοστάσια τσιγάρων στην Ελλάδα στα 1935-1939

Βόρεια Ελλάδα	Κεντρική Ελλάδα	Νότια Ελλάδα	Δυτική Ελλάδα	Νησιά
Καβάλα	Λάρισα	Αθήνα	Άρτα	Ηράκλειο
Θεσσαλονίκη	Τρίκαλα	Καλαμάτα	Ιωάννινα	Κέρκυρα
Ξάνθη	Βόλος	Πειραιάς	Μεσολόγγι	Μυτιλήνη
		Πύργος		Σάμος

Πηγή: *Tobacco. Directory of the World*, Seventh Edition 1938-1939, Costa's Directories Companies Incorporated, New York 1939.

βορρά, όπως στη Θεσσαλονίκη και στη Ξάνθη, στην Ήπειρο (Ιωάννινα), στην κεντρική Ελλάδα (Τρίκαλα, Λάρισα και Βόλο), αλλά και σε ορισμένα νησιά της χώρας (Κρήτη, Κέρκυρα, Μυτιλήνη και Σάμο). Τη δεκαετία του 1930 παρατηρείται ωστόσο τόσο μια τάση γεωγραφικής συγκέντρωσης σε όλο και πιο λίγα αστικά κέντρα του νότου, όσο και μία συγκέντρωση της παραγωγής σε λιγότερα εργοστάσια.

Ενώ στα 1925-1929 οι βιομηχανίες τσιγάρων είναι διασκορπισμένες σε 32 πόλεις της χώρας, ο αριθμός των πόλεων μειώνεται σε 28 στα 1930-1934²³ για να φτάσει στις 17 πόλεις προς το τέλος του Μεσοπολέμου, στα 1935-1939, όπως παρατηρούμε και στον Πίνακα 5.1. Το 90% της παραγωγής καπνιστικών προϊόντων ωστόσο συγκεντρώνεται σε οχτώ μόλις πόλεις: στην Αθήνα, στον Πειραιά, στο Βόλο, στην Καλαμάτα, στη Θεσσαλονίκη, στον Πύργο, στην Πάτρα και στη Ξάνθη. Αναλυτικότερα, αυτές οι πόλεις καλύπτουν το 84% της παραγωγής μεταξύ 1925-1929, το 95% μεταξύ 1930-1934 και το 96% στα 1935-1939.²⁴

Παράλληλα, παρατηρούνται ορισμένες ουσιαστικές αλλαγές στο ρόλο που διαδραματίζουν κάποιες πόλεις, ως βασικά κέντρα παραγωγής τσιγάρων. Ο Πειραιάς για παράδειγμα, στην αρχή της περιόδου (1925-1929) ήταν η πέμπτη πόλη παραγωγής καπνιστικών προϊόντων, η οποία κάλυπτε το 5% της συνολικής παραγωγής. Στο τέλος της περιόδου (1939), έγινε η πιο σημαντική, καλύπτοντας το

²³ Λ. Λαμπριανίδης, *Industrial location...*, ό.π., σ. 135.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 136.

41% της συνολικής παραγωγής.²⁵ Ο Βόλος, έχοντας μόνο μία βιομηχανία τσιγάρων, το εργοστάσιο Ματσάγγου, ενίσχυσε τη σημασία του αυξάνοντας τη συμμετοχή του στην παραγωγή από 15% (το 1925) σε 25% (το 1939) της συνολικής παραγωγής, όπως βλέπουμε στον Πίνακα 5.2.²⁶

Πίνακας 5.2

Η παραγωγή τσιγάρων στον Πειραιά και στο Βόλο επί του συνόλου της εγχώριας παραγωγής, 1925-τέλη δεκαετίας 1950.

<i>Χρονική περίοδος</i>	<i>Πειραιάς (ποσοστό επί της συνολικής εγχώριας παραγωγής)</i>	<i>Βόλος (ποσοστό επί της συνολικής εγχώριας παραγωγής)</i>
1925-1929	5%	15%
1935-1939	41%	25%
1944-1949	40,1 %	24,2%
Τέλη δεκαετίας 1950	68,5%	9,3%

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Λ. Λαμπριανίδη, *Industrial Location*, ό.π., σ. 135-137 και *Καπνική Επιθεώρησης*, διάφορα τεύχη 1946-1960.

Μετά τον πόλεμο παρατηρείται ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση των εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων σε λιγότερα αστικά κέντρα του νότιου τμήματος της χώρας. Έτσι, ενώ στη δεκαετία του 1940 έξι πόλεις κάλυπταν γύρω στο 96% της συνολικής παραγωγής της καπνοβιομηχανίας, μεταξύ των ετών 1950-1970 τέσσερα αστικά κέντρα καλύπτουν το 98%. Από την άλλη μεριά, δύο αντιθετικές τάσεις χαρακτήριζαν τις πέντε πιο σημαντικές καπνοβιομηχανικές πόλεις. Η παραγωγή στον Πειραιά και στην Καλαμάτα διέγραφε αυξητική πορεία από το 1945 ως το 1969, αντίθετα ο Βόλος, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη εμφάνιζαν σταδιακή πτώση της

²⁵ Η αιτία ότι ο Πειραιάς υπήρξε το μεγαλύτερο καπνοβιομηχανικό κέντρο της χώρας στα τέλη της δεκαετίας του 1930 οφείλεται στο γεγονός ότι εκεί ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1930 η μεγαλύτερη και πιο σύγχρονη καπνοβιομηχανία της χώρας, η "Παπαστράτος ΑΒΕΣ". Για την ιστορία της, βλ. Ε. Παπαστράτος, ό.π., σ. 160-168 και Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20^ο αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ. 92-95.

²⁶ Στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

παραγωγής τους. Η παραγωγή του Πειραιά, μεταξύ των ετών 1944-1949 (Πίνακας 5.2) κάλυπτε το 40,1% της συνολικής εγχώριας παραγωγής και στα τέλη της δεκαετίας του 1950 έφτασε το 68,5%, ενώ ο Βόλος για τις ίδιες περιόδους, κάλυπτε 24,2% και 9,3% αντίστοιχα.²⁷

Πίνακας 5.3

Η εγχώρια παραγωγή τσιγάρων τεσσάρων εργοστασίων επί της συνολικής παραγωγής το 1939 και το 1956

<i>Επιχείρηση</i>	<i>1939 (ποσοστό επί της συνολικής παραγωγής)</i>	<i>1956 (ποσοστό επί της συνολικής παραγωγής)</i>
Παπαστράτος	29%	34%
Ματσάγγος	25%	15,7%
Κεράνης	11%	34,5%
Αφοι Καρέλια	(άγνωστο)	13,5 %

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Λ. Λαμπριανίδη, «Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: Πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης.», *Πόλη και Περιφέρεια*, (7), 1983 και *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 123, 1957.

Αναφορικά τώρα με τις επιχειρήσεις τσιγάρων, όπως βλέπουμε και στον Πίνακα 5.3, τρεις έχουν κυριαρχήσει στο τέλος του Μεσοπολέμου, αφού το μεγαλύτερο μέρος της εγχώριας παραγωγής –πολύ πάνω από το μισό– συγκεντρώνεται σε αυτές: το εργοστάσιο Παπαστράτου στον Πειραιά, με το 29% της συνολικής παραγωγής της χώρας, το εργοστάσιο Ματσάγγου στο Βόλο, με το 25% και το εργοστάσιο Κεράνη, επίσης στον Πειραιά με το 11%.²⁸ Η βιομηχανία των

²⁷ Για τη γεωγραφική κατανομή και γενικότερα για την εικόνα της ελληνικής καπνοβιομηχανίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο βλ. το περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης*, το οποίο κυκλοφόρησε πρώτη φορά το 1946. Τα στοιχεία που έχουμε παραθέσει εδώ είναι συγκεντρωμένα από διάφορα τεύχη που καλύπτουν την περίοδο 1946-1960. Για μια εικόνα της ελληνικής καπνοβιομηχανίας μεταξύ των ετών 1945-1955, βλ. Ανώνυμος, *Η Δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Αθήνα 1955. (εκδόθηκε από την εφημερίδα «Ο Καπνός»)

²⁸ Σύμφωνα με τον Λ. Λαμπριανίδη η εκμηχάνιση της παραγωγής κατέστησε μη ανταγωνιστικές όσες καπνοβιομηχανίες δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τις τεχνολογικές εξελίξεις. Βλ. Λ. Λαμπριανίδη, «Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: Πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης.», *Πόλη και Περιφέρεια*, 1983 (7), σ. 11-39 και του ίδιου *Industrial Location in Capitalist ...*, ό. π., σ. 175-178.

Αφών Καρέλια συγκαταλέγεται μεταξύ των «διαφόρων» 164 μικρών σιγαροποιητικών μονάδων που λειτουργούσαν στη χώρα τη δεκαετία του 1930 και γι' αυτό ο Λόης Λαμπριανίδης δεν καταγράφει την παραγωγή της.

Ανοίγουμε εδώ μια παρένθεση για να σημειώσουμε πως στα μέσα της δεκαετίας του 1930 οι μεγάλες βιομηχανίες τσιγάρων της χώρας, φαίνεται πως αναζήτησαν τρόπους προκειμένου να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα που δημιούργησε η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929. Έχοντας μάλλον γνώση των πρακτικών που είχαν υιοθετηθεί αυτή την περίοδο σε παγκόσμιο επίπεδο στο χώρο της βιομηχανίας τσιγάρων, με τη δημιουργία «τραστ» και «καρτέλ», επιδίωξαν ανάλογες λύσεις, ως απάντηση στη διαμόρφωση ενός δυσμενούς επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Οι επιδιώξεις αυτές καταγγέλλονται από τον *Νέο Ριζοσπάστη* ως «...μονοπωλιακές μορφές παραγωγής και κατανάλωσης, μορφές που θα ζημιώσουν ανεπανόρθωτα τους εργαζόμενους τσιγαράδες και κυτιοποιούς, ενάντια στους καπνοπαραγωγούς και στους φτωχούς καπνοπώλες... Με την ίδρυση του μονοπωλίου θα συγκεντρωθεί η δουλειά σε δύο εργοστάσια, στον Πειραιά, του Παπαστράτου και του Ματσάγγου...».²⁹ Οι καπνοβιομήχανοι με τη σειρά τους απαντούν πως δεν αποβλέπουν στη συγκρότηση τραστ, αλλά οι ενέργειές τους αποσκοπούν στη μείωση του ανταγωνισμού ή, όπως αναφέρει ο Ε. Παπαστράτος, στην ανάπτυξη «μιας ευγενούς άμιλλας, με αποτέλεσμα να καλυτερέψουν σημαντικά τα τσιγάρα που προσφέρονταν στην ελληνική αγορά».³⁰

Οι επιδιώξεις των βιομηχάνων, τουλάχιστον όπως προβάλλονται από τη μοναδική πηγή που εντοπίσαμε, τον *Ν. Ριζοσπάστη*, είναι ιδιαίτερα ασαφείς και καθώς δεν διαθέτουμε άλλες πηγές, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα γύρω από το θέμα αυτό. Ωστόσο, κλείνοντας την παρένθεση, εικάζουμε πως η διεθνής τάση της εποχής των καρτέλ μάλλον δεν άφησε ανεπηρέαστη την Ελλάδα, όπου αναπτύσσεται η σχετική ρητορική και γίνονται ενέργειες από τους καπνοβιομηχάνους, που φαίνεται πως αποβλέπουν στην αντικατάσταση του ανταγωνισμού της ελεύθερης αγοράς με την ενεργή παρέμβαση του κράτους, αλλά και με αθέμιτες πολλές φορές μεταξύ τους συμφωνίες.

²⁹ *Ν. Ριζοσπάστης*, 8/12/1932 και 20/12/1932.

³⁰ Ε. Παπαστράτος, *ό.π.*, σ.193

Μετά τον πόλεμο το σύνολο σχεδόν της εγχώριας παραγωγής, δηλαδή το 97,7%, έχει συγκεντρωθεί σε τέσσερα εργοστάσια, όπως βλέπουμε στον Πίνακα 5.3: Παπαστράτου και Κεράνη στον Πειραιά, Ματσάγγου στο Βόλο και Καρέλια στη Καλαμάτα.³¹ Μια εικόνα που δεν δείχνει να διαφοροποιείται από αντίστοιχες καταστάσεις που παρατηρήσαμε σε διεθνές επίπεδο αυτή την περίοδο, τη συγκεντροποίηση δηλαδή της παραγωγής τσιγάρων σε λίγες μονάδες. Οι αριθμοί του πίνακα 5.3 αντανakλούν επίσης με emphaticό τρόπο τις δυσχέρειες τις οποίες αντιμετωπίζει η βιομηχανία Ματσάγγου, η οποία «χάνει έδαφος» στην αγορά τσιγάρων σε όφελος τόσο του Κεράνη όσο και του Καρέλια.

Η συγκεντροποίηση της ελληνικής σιγαροποιίας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ήταν απόρροια της εφαρμογής του νομοθετικού διατάγματος 2946/1954 που απέβλεπε στην «εξυγίανση» του κλάδου.³² Για το σκοπό αυτό δόθηκε, με το εν λόγω νομοθετικό διάταγμα, η ευχέρεια της εθελούσιας εξόδου στους μικρούς βιομηχάνους, με την εξαγορά από το κράτος των μηχανημάτων τους και της αποζημίωσης του προσωπικού τους. Περίπου 38 επιχειρήσεις έκλεισαν, 150 σιγαροποιητικές, καπνοκοπτικές και διάφορες άλλες μηχανές –πεπαλαιωμένες οι περισσότερες– συγκεντρώθηκαν σε κρατικές αποθήκες και περισσότεροι από 400 εργάτες και υπάλληλοι, αφού αποζημιώθηκαν, «οδηγήθηκαν» στα Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας.³³

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό θα σταθούμε για λίγο στην εικόνα που παρουσιάζει η ελληνική βιομηχανία τσιγάρων το Μεσοπόλεμο από πλευράς εγκαταστάσεων –τεχνολογικών και κτιριακών– αλλά και από την άποψη της οργάνωσης της εργασίας. Ο χαρακτηρισμός «*σχεδόν πρωτόγονη*» που δίνει ο ίδιος ο

³¹ Η επιχείρηση των Αφών Καρέλια ξεκίνησε τη λειτουργία της στην Καλαμάτα το 1888 ως οικογενειακή επιχείρηση παρασκευής προϊόντων καπνού. Στο Μεσοπόλεμο δραστηριοποιούνταν στο χώρο της επεξεργασίας του καπνού και στην παραγωγή τσιγάρων. Από το 1950 και μετά εδραιώνεται μεταξύ των τεσσάρων μεγαλύτερων βιομηχανιών τσιγάρων στην Ελλάδα, καθώς από τότε τα τσιγάρα του Καρέλια προωθούνταν πανελλαδικά. Για την ιστορία της επιχείρησης βλ. Μ. Χαριτάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο, 1997.

³² Το άρθρο 4, παράγραφος 1 του σχεδίου νόμου «Περί κυρώσεως της υπαρ. 12502-2-1954 Πράξεως του Υπουργικού Συμβουλίου «περί διαρρυθμίσεως της φορολογίας επί του καταναλισκόμενου καπνού» και «περί ρυθμίσεως ετέρων τινών καπνικών ζητημάτων» όριζε πως οι καπνοβιομηχανίες που είχαν συσταθεί πριν της 1-1-1949, των οποίων η μέση μηνιαία παραγωγή δεν ξεπέρασε το 1953 τα 25.000 κιλά τσιγάρα μπορούσαν να εξέλθουν του επαγγέλματος. Κώδικας Καπνικής Νομοθεσίας στο *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 88, Φεβρουάριος 1954.

³³ Από τις 38 αυτές επιχειρήσεις οι 16 βρίσκονταν στην Αθήνα, οι 5 στη Θεσσαλονίκη, 3 στην Κέρκυρα, δύο στην Πάτρα και από μία στην Καλαμάτα, στην Παραμυθιά, στα Ιωάννινα, στις Σέρρες, στο Αγρίνιο και στο Ηράκλειο. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, τεύχος 106, Αύγουστος 1955.

καπνοβιομήχανος Ε. Παπαστράτος μάλλον δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολικός, αν συγκρίνουμε την εικόνα αυτή με την εικόνα αρκετών ευρωπαϊκών και αμερικανικών εργοστασίων την ίδια εποχή.

Ο χαρακτηρισμός αυτός στηρίζεται, κατά τον καπνοβιομήχανο, σε τέσσερα στοιχεία: τα συστήματα εργασίας των περισσότερων από αυτές τις επιχειρήσεις ήταν αρχαϊκά, υπήρχε έλλειψη ιδιόκτητων κτηριακών εγκαταστάσεων, καθώς οι περισσότερες λειτουργούσαν μέσα στα κρατικά καπνοκοπήρια, η εκμηχάνιση ήταν περιορισμένη και πολλές φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας γίνονταν ακόμα χειρωνακτικά, και τέλος, η κρατική βιομηχανική πολιτική, εμπόδιζε *«έναν επιχειρηματία να εγκαινιάσει συστήματα τεχνικά πιο εκσυγχρονισμένα και οικονομικότερα από εκείνα που εφαρμόζονται γενικά, με το πρόσχημα πως η νέα μέθοδος θα δημιουργήσει δυσχέρειες στις άλλες επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου»*.³⁴

Το γεγονός ότι οι τέσσερις «ταινιαριστικές» μηχανές που είχαν προμηθευτεί οι Αφοι Παπαστράτου το 1931, χρησιμοποιήθηκαν το 1956, χρειάστηκαν δηλαδή 25 χρόνια για εκσυγχρονιστεί εκείνο το στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας που αφορούσε στο κόλλημα της φορολογικής ταινίας, που γινόταν στην Ελλάδα χειρωνακτικά, αντικατοπτρίζει έως ένα βαθμό τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος αυτή την εικοσιπενταετία προσέγγισε το ζήτημα της άσκησης της –όποιας– βιομηχανικής πολιτικής στο χώρο της σιγαροποιίας –και μάλλον γενικότερα–, υιοθετώντας πρακτικές παρεμβατισμού. Την κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας τσιγάρων στη μεταπολεμική εποχή θα την παρακολουθήσουμε αναλυτικά στα κεφάλαια που ακολουθούν.

³⁴ Ε. Παπαστράτος, ό.π., σ. 187-196.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

**Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου: ο κόσμος της εργασίας και
της επιχείρησης**

Έκτο Κεφάλαιο. Ιστορία της επιχείρησης (1890-1972)

ι. Ν. Ματσάγγος. Από το εμπόριο καπνού στην καπνοβιομηχανία, 1890-1926

Ο Νίκος Ματσάγγος γεννήθηκε στο Κατηχώρι Πηλίου το 1853.¹ Η οικογένεια του Ιωάννη Ματσάγγου, πατέρα του Νίκου, ήταν μια εύπορη οικογένεια από το Κατηχώρι η οποία αποτελούνταν από πέντε παιδιά: τρία αγόρια και δυο κορίτσια. Ενδεικτικό της οικονομικής και κοινωνικής θέσης της θα μπορούσε να θεωρηθεί το ακόλουθο περιστατικό που συνέβη στο Πήλιο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μάς αφηγήθηκε η Ιουλία Ματσάγγου: « Ο Νικολός, έτσι τον φώναζαν, όταν παντρευόταν ή όταν αρραβωνιαζόταν... δεν έχει μεγάλη σημασία... στο Κατηχώρι γινόταν ένα πολύ μεγάλο γλέντι στο σπίτι [της οικογένειάς του]. Κόσμος στην αυλή, είχε μαζευτεί κόσμος γύρω γύρω..., φτάνουν ληστές για να απαγάγουν τον Νικολό... τον γαμπρό... το αντιλαμβάνονται έγκαιρα οι άνθρωποι του σπιτιού και τον παίρνουν και τον κρύβουν σε μια ντουλάπα... εντοιχισμένη μάλιστα... και έτσι τη γλίτωσε ο Νικολός... Πλην όμως πήρανε... δυο άτομα; Τρία; ... από το υπηρετικό προσωπικό σαν ομήρους και η οικογένεια πλήρωσε λύτρα για τους ανθρώπους... και ελευθερωθήκαν, τους άφησαν ύστερα...».²

Η ύπαρξη υπηρετικού προσωπικού αφενός και το ότι οι ληστές «επέλεξαν» την οικογένεια Ματσάγγου για να επωφεληθούν χρηματικά αφετέρου, μαρτυρά την εύρωστη οικονομική επιφάνεια και την κοινωνική θέση της. Μια οικογένεια που ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αντιπροσωπευτική των εύπορων οικογενειών του Πηλίου του 19^{ου} αιώνα. Ο Νικόλαος Ματσάγγος παντρεύτηκε τη Μαριάνθη Καρακίτη, αδελφή των καπνεμπόρων Καρακίτη από τη Μακρυνίτσα Πηλίου, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στο χώρο του καπνού. Οι αδελφοί Καρακίτη είχαν

¹ Ο πατέρας του κατείχε στο Πήλιο κτήματα, ελαιοπερίβολα και άλλα ακίνητα όπως συνάγεται από διάφορα συμβόλαια που αφορούν την οικογένεια Ματσάγγου αλλά και από μαρτυρίες των απογόνων. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Βαρθολομαίο και την Ιουλία Ματσάγγου, για τις συνεντεύξεις (στις 11/11/2014 και 20/1/2015) και για τα συμβόλαια που μου παραχώρησαν. Ο Βαρθολομαίος Ματσάγγος είναι ανιψιός του ιδρυτή της καπνοβιομηχανίας και η Ιουλία η σύζυγός του.

² *Μαρτυρία* Ιουλίας Ματσάγγου. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στις 11/11/2014.

επιχείρηση παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων στην Αθήνα με την ονομασία «Η Πρόοδος», για την οποία μιλήσαμε αλλού. Ο Νίκος Ματσάγγος και η Μαριάνθη Καρακίτη απέκτησαν τρία παιδιά: τον Ιωάννη και τον Κωνσταντίνο και τον μικρότερο Γιώργο, ο οποίος πέθανε πρόωρα.

Ο γάμος του Νίκου Ματσάγγου με την αδελφή των καπνεμπόρων θα πρέπει μάλλον να επηρέασε και τις επιχειρηματικές του αποφάσεις. Δεν υπαινισσόμαστε πως πρόκειται για μια επιλογή που απέβλεπε στην κοινωνική άνοδο μέσω του γάμου, με πρόσωπο ανώτερης οικονομικής και κοινωνικής θέσης, αφού η οικογένειά του δεν στερούνταν περιουσίας, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και η θεωρία της γαμήλιας στρατηγικής στο εσωτερικό μιας κοινωνικής ομάδας -στην περίπτωσή μας των πηλιορείτων εμπόρων. Σύντομα ορισμένοι από αυτούς θα αποτελέσουν μέρος και μάλιστα δυναμικό, των νέων αστικών στρωμάτων της πόλης του Βόλου που αρχίζουν να διαμορφώνονται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.³

Ακολουθώντας το δρόμο που είχαν ανοίξει νεότεροι πηλιορείτες έμποροι και βιοτέχνες ο Νίκος Ματσάγγος δραστηριοποιήθηκε από νωρίς εμπορικά στη νέα πόλη.⁴ Ασχολείται με το εμπόριο καπνού και εννιά χρόνια μετά την ενσωμάτωση του Βόλου στο ελληνικό κράτος κατέλαβε μια θέση στο δρόμο των «εμπόρων», στην οδό Δημητριάδος, ανοίγοντας το 1890 μαζί με τους αδελφούς Καρακίτη ένα μικρό καπνοπωλείο, *«...ένα στενόμακρον κατάστημα με ερμάρια εις την μια πλευράν και*

³ Μια αναλυτική μελέτη του οικογενειακού περιβάλλοντος, από το οποίο προερχόταν ο ιδρυτής της καπνοβιομηχανίας του Βόλου, ο Νικόλαος Ματσάγγος, θα μπορούσε να αναδείξει ίσως σημαντικές πτυχές για τις οικονομικές συμπεριφορές και δραστηριότητες των εύπορων οικογενειών του Πηλίου κατά τον 19^ο αιώνα και να προσεγγίσει παράλληλα όψεις των κοινωνικών σχέσεων, των αξιών και των αντιλήψεων στο εσωτερικό αυτών των οικογενειών. Περιβάλλον από το οποίο «ξεπήδησαν» αρκετοί από τους εμπόρους και μετέπειτα βιοτέχνες και βιομηχάνους της πόλης του Βόλου.

⁴ Το 1841 μια δυναμική ομάδα Πηλιορείτων κυρίως εμπόρων και βιοτεχνών επωφελούμενοι από τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις της Πύλης (το Τανζιμάτ) απηύθυναν υπόμνημα στο σουλτάνο αιτούμενοι την άδεια να συνοικισθούν στην παραλία ανατολικά του κάστρου και να αναγείρουν νέα πόλη, προκειμένου να βελτιωθεί η διαβίωσή τους και να διευκολυνθούν οι εμπορικές τους δραστηριότητες. Το αίτημα γίνεται αποδεκτό και το 1841 θεωρείται το έτος της ίδρυσης της νέας πόλης του Βόλου. Έτσι έμποροι πηλιορείτες μετά την ίδρυση της νέας πόλης του Βόλου «κατεβαίνουν» στην πόλη και στην ανατολική πλευρά του Κάστρου, στην οδό Δημητριάδος εγκαθιστούν τις επιχειρήσεις τους. Βλ. Βίλμα Χαστάογλου, *Βόλος. Πορτραίτο της πόλης το 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2002, σ. 26. Μεταξύ αυτών των Πηλιορείτων ήταν και η οικογένεια του Ιωάννη Ματσάγγου, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι τόσο ο ίδιος ο Ιωάννης, πατέρας του ιδρυτή της καπνοβιομηχανίας, και αδελφία του όσο και ο μεγαλύτερος αδελφός του υ εμφανίζονται σε συμβόλαια, σε όσα τουλάχιστον έχουν διασωθεί μετά την ενσωμάτωση του Βόλου στο ελληνικό κράτος το 1881, ως ιδιοκτήτες οικοπέδων και αποθηκών σε αυτή την περιοχή ανατολικά του κάστρου, στην ευρύτερη περιοχή δηλαδή της Μεταμόρφωσης.

εις το βάθος έναν πάγκον μικρόν και όπισθεν του οποίου ευρίσκετο το τραπέζι του εμπόρου», στη διασταύρωση των οδών Δημητριάδος και Κουταρέλια.⁵ Ο χώρος και το οίκημα όπου στεγάστηκε το καπνοπωλείο ήταν ιδιοκτησίας του μεγάλου του αδελφού, Βαρθολομαίου.⁶

Η περιουσία του τελευταίου προήλθε σε μεγάλο βαθμό από τον πατέρα του.⁷ Ο Βαρθολομαίος εμφανίζεται σε συμβόλαια της εποχής ως «μεγαλοκτηματίας». Πραγματοποιεί συχνά αγορές ελαιοπεριβόλων και άλλων κτημάτων και αγροτεμαχίων στο Πήλιο. «Ήταν αρκετά πλούσιος... ένα είδος τράπεζας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο εγγονός του Βαρθολομαίος, υπαινισσόμενος μάλλον πως ο παππούς μπορούσε να δανείζει χρήματα σε συγγενείς και άλλους.⁸ Ανάμεσα σε αυτούς που είχαν δανειστικά συμβόλαια –ενυπόθηκα δάνεια– με τον Βαρθολομαίο Ματσάγγο ήταν και ο αδελφός του Νικόλαος, αλλά και οι αδελφοί Καρακίτη.⁹

Ο Νίκος Ματσάγγος αποφασίζει να ασχοληθεί με το εμπόριο καπνού, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο έντονης εμπορικής και βιομηχανικής δραστηριότητας για την πόλη, όπως είδαμε αλλού. Στον «Οδηγό Βόλου» του 1901

⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Γεωργ. Δ.Α. Χατζηκώστα, *Τα πρώτα βήματα της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου*. Πρόκειται για ένα δακτυλογραφημένο κείμενο οκτώ σελίδων στο οποίο δεν αναφέρεται η χρονολογία σύνταξης, ούτε ο αποδέκτης του. Από ό, τι γίνεται αντιληπτό, γράφτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950, καθώς -εκτός άλλων στοιχείων που το μαρτυρούν- κλείνει με την ευχή να ξεπεραστούν τα προβλήματα που ταλανίζουν την καπνοβιομηχανία την τελευταία περίοδο και την οδηγούν στον μαρασμό της. Ο συγγραφέας, όπως αναφέρει, ήταν φίλος της οικογένειας Ματσάγγου και διέμενε σε γειτονική οικία. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον και σπάνιο κείμενο από πλευράς αρχαιικού υλικού, καθώς παρέχει πληροφορίες για την ιστορία της επιχείρησης, διαφαίνονται σε αυτό αξίες, αντιλήψεις, αρχές που αποδίδονται στον ιδρυτή της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το ζήτημα.

⁶ Αριθμ. Συμβολαίου 19138, Έκθεσις Απογραφής, 23/2/1910. (Το συμβόλαιο μου το παραχώρησε ο Βαρθολομαίος Ματσάγγος, εγγονός του Βαρθολομαίου που αναφέρεται στο κείμενο).

⁷ Το πατρικό σπίτι της οικογένειας -πηλιορείτικο αρχοντικό του 19^{ου} αιώνα- ο Ιωάννης Ματσάγγος το κληροδότησε και στους τρεις γιους του: Βαρθολομαίο, Νικόλαο και Στυλιανό και στη συνέχεια ο μεγαλύτερος γιος, ο Βαρθολομαίος αγόρασε το μερίδιο των άλλων δύο. *Μαρτυρία*, Βαρθολομαίου Ματσάγγου.

⁸ *Μαρτυρία*, Β.Μ.. Μετά το θάνατο του Βαρθολομαίου Ματσάγγου, το 1910 πραγματοποιήθηκε συγγενικό συμβούλιο στο ειρηνοδικείο Βόλου, στις 22/3/1910, και για να αποφασιστεί αρχικά αν θα αποδεχτούν τα τρία ανήλικα παιδιά του την κληρονομιά και ποιος θα διαχειριζόταν, μαζί με τη χήρα του εκλιπόντος, την περιουσία μέχρι την ενηλικίωσή τους. Στο συμβούλιο συμμετείχαν μόνο οι άνδρες της οικογένειας Ματσάγγου: τα αδέρφια του Βαρθολομαίου, ο Νικόλαος και ο Στυλιανός, οι τρεις γιοι του, και οι δυο γαμπροί του –οι σύζυγοι των αδελφών του. Εκεί έγινε η τελική διανομή της περιουσίας. Το περιστατικό αυτό, δίχως να θέλουμε να επεκταθούμε περαιτέρω, αντικατοπτρίζει πτυχές της κοινωνικής ζωής και των οικογενειακών σχέσεων της πηλιορείτικης κοινωνίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αναδεικνύοντας έμφυλες ιεραρχίες στο εσωτερικό αυτών των οικογενειών. Ειρηνοδικείο Βόλου, Συγγενικό Συμβούλιο, Αριθμ. 166, 22/3/1910.

⁹ Αριθμ. Συμβολαίου 19138, ό.π.

είναι καταγεγραμμένοι 14 καπνεμπορικοί οίκοι και 24 καπνοπωλεία, ανάμεσά τους και αυτό του Ν. Ματσάγγου. Στην οδό Δημητριάδος, σ' αυτόν τον κεντρικό-εμπορικό δρόμο της εποχής, ήταν συγκεντρωμένο σχεδόν το σύνολο των καπνοπωλείων.¹⁰ Στον εμπορικό οδηγό «Βόλου-Πηλίου-Αλμυρού» του 1911 αναφέρονται 18 καπνεμπορικοί οίκοι και 12 καπνοπωλεία μεταξύ αυτών και του Ν. Ματσάγγου.¹¹ Καθώς η πόλη μεγαλώνει και το κάπνισμα ως συνήθεια «υιοθετείται» από όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, ορισμένοι καπνοπώλες και καπνέμποροι αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν το «πέραςμα» από το εμπόριο καπνού και τη χειροποίητη σιγαροποιία στη βιομηχανία τσιγάρων. Ένας από αυτούς ήταν ο Ν. Ματσάγγος.

Η διαδρομή αυτή, από το καπνεμπόριο στη βιομηχανία τσιγάρων, δεν απαντάται μόνο στο Βόλο, αλλά ήταν κοινή για πολλούς εμπόρους καπνού που ίδρυσαν εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων εντός και εκτός χώρας. «Όταν οι περιστάσεις έκαναν να περιοριστούν σημαντικά οι δυνατότητες του εξαγωγικού καπνεμπορίου, κρίναμε πως είχε φτάσει η ώρα να ασχοληθούμε και με τη βιομηχανία σιγαρέτων στην Ελλάδα», αφηγείται ο Ευαγ. Παπαστράτος, επιβεβαιώνοντας πως το καπνεμπόριο αποτέλεσε τον κύριο χώρο προέλευσης των βιομηχάνων σιγαροποιίας.¹² Αλλά και εκτός Ελλάδας, στην Αίγυπτο και στη Γερμανία, Έλληνες καπνέμποροι που δραστηριοποιούνταν εκεί, ίδρυσαν εργοστάσια τσιγάρων, «όταν κάποια στιγμή κάτω από την πίεση των αποθεμάτων τους ή με την επιθυμία μεγιστοποίησης του κέρδους με την προσθήκη του βιομηχανικού στο εμπορικό κέρδος, έκαναν το βήμα από το εμπόριο στη βιομηχανία».¹³

Το 1889 ο Νίκος Ματσάγγος, ένα χρόνο πριν ανοίξει το καπνοπωλείο με τους αδελφούς Καρακίτη, αγόρασε από τους κληρονόμους του Γεωργίου Βαρωνή, έναντι 10.350 δρχ., ένα οικόπεδο εκτάσεως 1.380 πήχεων ή 776,25 τμ², το οποίο βρισκόταν στην περιοχή της Μεταμόρφωσης -εντός σχεδίου πόλεως-, λίγα μόλις μέτρα πιο

¹⁰ Οδηγός Βόλου Ν. Μαγνησίας, *Στατιστικό Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου*, 1901, *Οδηγός Βόλου*, σ. 111.

¹¹ Κ. Χ. Χρηστόπουλου, *Εμπορικός Οδηγός Βόλου-Πηλίου-Αλμυρού*, *Εν Βόλω 1911*, σ. 46-47.

¹² Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου*, (β' έκδοση) Gema, Αθήνα 2012, σ. 188.

¹³ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 366-367.

μακριά από το σημείο όπου στεγάστηκε το καπνοπωλείο του.¹⁴ Σ' αυτό το οικόπεδο έχτισε διώροφη οικία και αποθήκη η οποία αρχικά λειτούργησε ως εργαστήριο καπνού και στη συνέχεια στέγασε «το πρώτο εργοστάσιον τσιγάρων της μελλούσης εντός ολίγων ετών τόσο να επεκταθεί βιομηχανίας... απλόν εργαστήριο με πρωτόγονα μέσα... λίγοι εργάτες και οι υιοί του Ματσάγγου...».¹⁵

Η αρχική επένδυση σε πάγιες εγκαταστάσεις ήταν χαμηλή, λόγω του χαμηλού βαθμού αυτοματοποίησης του κλάδου. Παράλληλα, καθώς η πρόσβαση στην πρώτη ύλη ήταν εύκολη, καπνά κυρίως από τις περιοχές της Θεσσαλίας, φαίνεται πως αποτέλεσε ένα ακόμη ισχυρό κίνητρο για το πέρασμα από το εμπόριο καπνού στη σιγαροποιία. Το 1906 στη μικρή επιχείρησή του απασχολούνταν ειδικοί σιγαροποιοί από την Αίγυπτο. Το 1910 η επιχείρηση μετατρέπεται σε ετερόρρυθμη εταιρεία με ετερόρρυθμα μέλη τους γιους του Νίκου Ματσάγγου, Ιωάννη και Κωνσταντίνο. Τότε εισάχθηκε η πρώτη καπνοκοπτική μηχανή αγγλικής μάρκας "Leng", μικρής απόδοσης και από τις πρώτες που είχαν κατασκευαστεί. Το 1918 η ετήσια παραγωγή των τσιγάρων της επιχείρησης ήταν 3.000 χιλιόγραμμα.¹⁶

Το 1919 η διεύθυνση της εταιρείας ανατέθηκε στους δύο γιους του Νικολάου Ματσάγγου. Ο Ιωάννης και ο Κωνσταντίνο έλαβαν ως πρώτη απόφαση να πάψουν να ασχολούνται με το καπνεμπόριο και να ασχοληθούν αποκλειστικά με τη βιομηχανία των τσιγάρων. Οι εργασίες της εταιρείας άρχισαν να αναπτύσσονται και για το λόγο αυτό αγοράστηκε και άλλη καπνοκοπτική μηχανή ίδια με την προηγούμενη μάρκας (Leng), μεγαλύτερης όμως παραγωγικής ικανότητας, καθώς επίσης και μια μηχανή κατασκευής σωλήνων τσιγαρόχαρτου, οι οποίοι μέχρι τότε ήταν χειροποίητοι. Το 1919 η ετήσια κατανάλωση των τσιγάρων Ματσάγγου ανήλθε στις 10.000 χιλιόγραμμα και στην επιχείρηση απασχολούνταν 30 εργαζόμενοι. Ένα χρόνο αργότερα, το 1920 παραγγέλθηκε η πρώτη σιγαροποιητική μηχανή μάρκας "Standad", αμερικανικής κατασκευής και στη συνέχεια, επειδή η παραγωγή

¹⁴ Βιβλία Μεταγραφών Δήμου Παγασών, τόμος 26, αριθμός 4262, συμβόλαιο 22930/1899. Από το 1883 το σχέδιο πόλης περιλάμβανε την περιοχή Αργοναυτών – Μεταμορφώσεως - Φ. Ιωάννου - Αναλήψεως, και το δομημένο τμήμα της περιλάμβανε μόνο τους πρώτους τρεις παράλληλους προς την Αργοναυτών δρόμους. Βλ. Κ. Αδαμάκης, *Τα βιομηχανικά κτίρια του Βόλου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009, σ. 48-50.

¹⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Γεωργ. Δ. Α. Χατζηκώστα, *Τα πρώτα βήματα...*, ό.π.

¹⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Έκθεσις επί του θέματος της μεταβιβάσεως εις την Ε.Τ.Β.Α. της εν Βόλω Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, Δ. Διονυσάτος, Το ιστορικό της επιχείρησης, 13/5/1965.

αυξανόταν διαρκώς αγοράστηκαν άλλες τρεις σιγαροποιητικές μηχανές της ίδιας εταιρείας με την Leng.¹⁷ Το 1924 το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου έφτανε στα 350 άτομα και η παραγωγή στις 35.000 με 40.000 κιλά ετησίως.¹⁸

Από το 1919 έως το 1924, το εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου δεκαπλασιάστηκε και η αποθήκη όπου στεγαζόταν η βιοτεχνία καπνού ήταν πλέον πολύ μικρή για να χωρέσει την επιχείρηση που επεκτεινόταν δυναμικά τόσο σε έμφυχο όσο και σε άψυχο δυναμικό. Έτσι, το 1924 η αποθήκη κατεδαφίστηκε. Εν τω μεταξύ, την ίδια χρονιά η ιδιοκτησία της οικογένειας στην περιοχή όπου εδρεύει το εργοστάσιο επεκτάθηκε, έπειτα από την αναγκαστική απαλλοτρίωση με βασιλικό διάταγμα του συνορεύοντος με το δικό τους οικοπέδου του Π. Αποστολίδη.¹⁹ Οι αδελφοί Ματσάγγου σε αυτή τη διευρυμένη πλέον έκταση έχτισαν το 1925 με ιδιωτικά κεφάλαια, αφού πρώτα κατεδάφισαν τις υπάρχουσες οικοδομές, ιδιωτικό τετραώροφο καπνεργοστάσιο 187,87 ½ τμ.²⁰ Το 1925 η κατανάλωση έφτασε στις 30.000 χιλιόγραμμα μηνιαίως και για να αντιμετωπιστεί αυτή η προβλεπόμενη μεγάλη αύξηση παραγγέλθηκαν τρεις νέες καπνοκοπτικές μηχανές ίδιας εταιρείας

¹⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Τεχνική Έκθεση Απογραφής Μηχανημάτων, Μάρτιος 1968. Η έκθεση πραγματοποιήθηκε από το τεχνικό τμήμα της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ) το Μάρτιο του 1968 και κατατέθηκε στη διεύθυνση επενδύσεων της τράπεζας, στα πλαίσια εκσυγχρονισμού των μηχανολογικών και μηχανικών εγκαταστάσεων της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου που εκείνη την περίοδο είχε μεταβιβαστεί στην ΕΤΒΑ. Με αυτή την έκθεση-εισήγηση παρουσιάζεται το επίπεδο εκμηχάνισης της σιγαροβιομηχανίας από τη δεκαετία του 1920 μέχρι και τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε, καθώς επίσης και η οργάνωση της παραγωγής σε κάθε τμήμα εργασίας αναλυτικά τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας.

¹⁸ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, *Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας*, 'Ματσάγγος', φακ. 210. Την ανάπτυξη του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης την παρακολουθούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο.

¹⁹ Δήμος Παγασών, τόμος 66, αριθμ. 31, 16/5/1924, «Περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης υπέρ του Ιωάννου και του Κωνσταντίνου, αδελφών Ν. Ματσάγγου καπνοβιομηχάνων και κατοίκων Βόλου και προς αξιόλογον επέκτασιν του εργοστασίων των ενός γηπέδου μετά της επ' αυτού οικοδομής κειμένου επίσης στο Βόλο και ανήκοντος εις τον Π. Αποστολίδη». Η απόφαση αυτή ελήφθη σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2 του Νόμου 2948/1924 «Περί προαγωγής της Βιομηχανίας και της Βιοτεχνίας». Η προσωρινή αποζημίωση που ορίστηκε από το Πρωτοδικείο Βόλου να καταβληθεί στον Π. Αποστολίδη ανερχόταν σε 285.870 δρχ., ποσό που κατατέθηκε στον τελευταίο. Ωστόσο, στη συνέχεια μεταξύ των κληρονόμων του αποβιώσαντος πλέον Π. Αποστολίδη και των αδελφών Ματσάγγου άρχισε ένας δικαστικός αγώνας προκειμένου να ορισθεί και το τελικό ποσό της οφειλόμενης αποζημίωσης. Κατόπιν συμβιβασμού μεταξύ των δύο πλευρών κατεβλήθησαν τον Ιούλιο του 1930 άλλες 50.000 δρχ. στους κληρονόμους του Π. Αποστολίδη. Αρχείο Πρωτοδικείου, τόμος 72, αριθμ. 218, «Συμβιβαστικό επί δρχ. 50.000 δρχ. και μεταβιβαστικών», 5/7/1930.

²⁰ Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Κ. Αδαμάκη, πρόκειται για μια τετραώροφη οικοδομή με ημιυπόγειο, με εξωτερικά φέροντες πέτρινους τοίχους και εσωτερικά υποστυλώματα, δοκάρια και πλάκες οπλισμένου σκυροδέματος. Ο γ' όροφος στεγαζόταν με ξύλινη στέγη με επικάλυψη από γαλλικά κεραμίδια. Η όψη επί της οδού Ερμού και Π. Μελά ήταν απλή, συμμετρική με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα. Για μια αναλυτική περιγραφή της αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης του κτηρίου βλ. Κ. Αδαμάκης, *Τα βιομηχανικά κτίρια του Βόλου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009, σ. 48-50.

με τις πρώτες και τρεις σιγαροποιητικές μηχανές γερμανικής κατασκευής μάρκας “Universal-Maschine”.²¹

Στις 26 Μαΐου 1927, λίγο πριν το θάνατό του, ο Νικόλαος Ματσάγγος μεταβίβασε τα ακίνητα που κατείχε, την οικία και τις διώροφες αποθήκες, στους δυο γιους του.²² Οι δύο αδελφοί σύστησαν τότε μια ομόρρυθμη εταιρεία με την επωνυμία «Αφοί Ματσάγγου», με μέλη τους Ιωάννη και Κωνσταντίνο Ματσάγγο. Πριν μιλήσουμε για τη νέα περίοδο που ξεκινά για την εταιρεία και θα κρατήσει περίπου τρεις δεκαετίες, θα σταθούμε για λίγο ακόμα στον Νίκο Ματσάγγο και στα πρώτα χρόνια της επιχείρησης.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ο Γ. Χ., φίλος της οικογένειας Ματσάγγου, εκφώνησε έναν λόγο, με τον οποίο κάνοντας μια ιστορική αναδρομή της επιχείρησης εκθείαζε τον ιδρυτή της.²³ Καθώς δεν υπάρχουν, ή τουλάχιστον εμείς δεν εντοπίσαμε κάποια γραπτά τεκμήρια του ίδιου του Νικόλαου Ματσάγγου, ούτε των γιων του (σημειώσεις, ημερολόγια, απομνημονεύματα), -αλλά ούτε και βιογραφίες τους το τεκμήριο αυτό μάς βοηθά ν’ ανιχνεύσουμε, έστω σε αδρές γραμμές, ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του.²⁴ Παράλληλα, οι απόψεις που αρθρώνονται εκεί, ίσως αντανακλούν ως ένα βαθμό ιδέες και αντιλήψεις ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης, γύρω από την εικόνα και το πρότυπο του επιτυχημένου επιχειρηματία των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ας το δούμε πιο αναλυτικά.

Ο Νικόλαος Ματσάγγος, «ο αρχηγός της οικογένειας» περιγράφεται ως «αντιπροσωπευτικός τύπος του δραστήριου και φίλεργου πηλιορείτου». Το

²¹ Η εντυπωσιακή αυτή αύξηση συνδέεται με το γεγονός ότι ο Βόλος μεταξύ 1921 και 1924 γίνεται χώρος υποδοχής μεγάλου αριθμού προσφύγων που δημιούργησε η Μικρασιατική Καταστροφή. Πληθυσμός πόλεων έχουσών το 1951 10.000 κατοίκους και άνω: Απογραφές 1920, 1928, 1940 και 1951, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ. 12. Στο σχετικό θέμα αναφερόμαστε αλλού εκτενέστερα.

²² Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 69, αριθμός 28, «Δωρεάν εν ζωή ακινήτου», 26/5/1927.

²³ Αρχείο Ματσάγγου, Γεωρ. Δ.Α. Χατζηκώστα, *Τα πρώτα θήματα...*, ό.π..

²⁴ Όπως επισημαίνει η Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, η «βιογραφία ως μέσο αναγνώρισης, μελέτης και ερμηνείας του αστικού κόσμου, έχει ανανεώσει τη μελέτη του επιχειρηματία ως συστατικού μέλους της αστικής κοινωνίας των νεότερων χρόνων». Η συγγραφέας υπογραμμίζει επίσης πως καθώς οι οικονομικοί παράγοντες μόνο δεν μπορούν να ερμηνεύσουν την οικονομική πράξη έχει αναδειχθεί ο ρόλος και η σημασία της κουλτούρας, των αξιών και των προσωπικών χαρακτηριστικών. Βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η Ιστορία των Επιχειρήσεων: γενικευτικές αναγωγές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες», *Μνήμων*, τχ. 28, σ. 241-266. Για τη σχέση μεταξύ των αστικών αξιών με την οικονομία και την κουλτούρα η συγγραφέας παραπέμπει στην Deirdre McCloskey, “Bourgeois virtue and the history of P and S”, *The Journal of Economic History*, 58/2 (1998), σ. 297-317 και της ίδιας, *The Bourgeois Virtue: Ethics for an Age of Commerce*, University of Chicago Press, 2006.

πρότυπο του «καλού νοικοκύρη», τονίζει ο Γ.Χ., αντικατοπτριζόταν και στην εμφάνισή του, πάντοτε τακτοποιημένος και περιποιημένος «...με ζωηρά χαρακτηριστικά, ροδαλόν χρώμα του προσώπου και λευκά μαλλιά.» Η εικόνα αυτή συμπληρωνόταν από τη γυναίκα του, «...την Μαριάνθη Ματσάγγου, αδελφή των Καρακιταίων, καπνεμπόρων της αυτής εποχής, ήτο και αυτή αντιπροσωπευτικός τύπος της Πηλιορείτισσας καλής νοικοκυράς, προσηνής, καλοκάγαθος, αρχοντική, φορούσα την τοπική ενδυμασία του Πηλίου».²⁵

Ο Γ. Χ. υπογραμμίζει την αξία της οικογένειας για την πρόοδο του ανθρώπου που ενστερνιζόταν ο καπνοβιομήχανος. Επαναλαμβάνει επίσης αρκετές φορές ότι το βασικό χαρακτηριστικό του Νικόλαου Ματσάγγου ήταν η προσήλωση στην αξία της εργασίας και της δημιουργίας. Άοκνος, ζωηρός και δραστήριος είναι μερικοί από τους προσδιορισμούς που σκιαγραφούν το επιχειρηματικό προφίλ του. Το πρότυπο αυτό, του εργατικού και δραστήριου εμπόρου και επιχειρηματία, του καλού νοικοκύρη και οικογενειάρχη, που συνοδευόταν από μια συγκρατημένη και ευπρεπή ζωή, δίχως υπερβολές και προκλήσεις ίσως να ήταν κυρίαρχο στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων της πόλης στα οποία ανήκε ο Νικόλαος Ματσάγγος. Αυτό το πρότυπο συμπεριφοράς εμφύσησε το κοινωνικό περιβάλλον του Βόλου την εποχή εκείνη, στους έμπορους και επιχειρηματίες. Κατά τον Γ.Χ. «...γνώρισμα του Βόλου της εποχής εκείνης ήταν η συγκροτημένη κοινωνία του, εις την οποία το κάθε άτομο είχε τη θέση του και των ατόμων πάλι γνώρισμα, ήταν η εργατικότητα...».²⁶

Η αξία της εργατικότητας αναδεικνύεται ως μια από τις κυρίαρχες της εποχής μεταξύ των υπό διαμόρφωση αστικών στρωμάτων της πόλης. Οι νέοι επιχειρηματίες μάλλον επιθυμούσαν να την εμφυσήσουν με το παράδειγμά τους και στους εργαζόμενους των καταστημάτων τους. «Την εποχή εκείνη ούτε οκτάωρα εργασίας ήσαν επιβεβλημένα, ούτε ωράρια ισχυον, αφού η εργασία άρχιζε από την ανατολή του ηλίου και συνεχίζετο μετά την δύσιν αυτού, χάριν εις το μοναδικόν μέσον φωτισμού, την λάμπα του πετρελαίου και μόνο μια Κυριακή παρείχε την αναψυχήν εις τους εργαζομένους.... Και σε αυτή την εργασίαν ψυχή ήτο ο επιχειρηματίας, ο οποίος ησθάνετο την υποχρέωσιν να εργασθή πρώτος αυτός, να

²⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Γεωρ. Δ.Α. Χατζηκώστα, Τα πρώτα θήματα..., ό.π..

²⁶ Στο ίδιο.

παρακολουθήσει τα πάντα προσωπικώς και να αποχωρήσει τελευταίος εκ της εργασίας... Και όλοι εργάζονται συνεχώς, χωρίς να παρακολουθούν μήπως πέρασε κανένα δευτερόλεπτο από το ωράριο...».²⁷

Το ιδανικό της σκληρής εργασίας, καθώς επίσης και το πρότυπο του «νοικοκυρεμένου βίου» και της συντηρητικής ζωής ο Νικόλαος Ματσάγγος επιθυμούσε να μεταφέρει και στους γιους του και συνεχιστές της επιχείρησής του, στον Ιωάννη και στον Κωνσταντίνο. Διαβάζουμε: «Και το καλοκαίρι όταν ολίγοι εβάδιζον στην παραλία για να καθίσουν στο παραλιακό κέντρο του Αργυλά και παρακολουθήσουν και τον βωβόν της εποχής κινηματογράφο, εις το μικρό εκείνο εργαστήριο καπνού εξακολουθούν οι υιοί του Ματσάγγου την εργασία τους.... Ούτε εξοχικά κέντρα υπήρχαν τότε και το πλησιέστερον εις τα Επτά Πλατάνια εθεωρείτο πολύ κατώτερον και σχεδόν δια τον υπόκοσμον, εις το οποίον ως φυσικόν κανέναν νοικοκύρη ή νοικοκυρόπαιδο της εποχής εκείνης εξύγωνε και μάλιστα τας νυκτερινάς ώρας...». Αποτέλεσμα ενός τέτοιου βίου, συμπεραίνει ο Γ. Χ. «...ήσαν η προσήλωσις εις την εργασίαν, το επάγγελμα εν γένει, και φυσικώ τω λόγω, η πρόσκτησις κέρδους και εν συνεχεία αποταμίευσις, αφού μάλιστα οι άνθρωποι της εποχής εκείνης, αναγαγόντες εις τρόπον ζωής το «εν ιδρώτι του προσώπου σου φαγείν τον άρτον σου», είχαν περιορίσει τα περιττά έξοδα εις το ελάχιστον, δια να μην είπω ότι υπήρχαν και άλλοι οι οποίοι κατεβίβασον αυτά εις το μηδέν».²⁸

Από το περιβάλλον αυτό, λοιπόν, «ξεπήδησε» η Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου και «με τοιούτον σύστημα δεν είναι απορίας άξιον η πρόοδος κάθε επαγγέλματος και πάσης επιχειρήσεως...».²⁹ Εργοδότες και εργαζόμενοι εμφορούνταν κατά τον Γ.Χ. από το κοινό ιδανικό της «σκληρής και άοκνης εργασίας».³⁰ Αν πράγματι για τους πρώτους αυτό εκλαμβανόταν ως ο ακρογωνιαίος λίθος της ατομικής και επιχειρηματικής τους επιτυχίας, το επιχειρηματικό πρότυπο που θα οδηγούσε στην «πρόσκτησιν κέρδους και εν συνεχεία αποταμίευσιν», για τους δεύτερους, «η σκληρή και άοκνη εργασία» αποτελούσε τις περισσότερες φορές απλά τον όρο και την προϋπόθεση για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους.

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Στο ίδιο.

³⁰ Στο ίδιο.

Σε ποιο βαθμό οι σκέψεις, οι ιδέες και οι αξιολογικές κρίσεις που συναντήσαμε στο λόγο του Γ.Χ. φανερώνουν ορισμένες αξίες και ιδανικά του Νικολάου Ματσάγγου και της εποχής του ή απλά αντανakλούν τις αντιλήψεις του ίδιου του συγγραφέα είναι πράγματι ένα βασικό ερώτημα, που το λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη. Αυτές οι «διαθλασμένες» ματιές τρίτων πάνω στον ιδρυτή της καπνοβιομηχανίας δεν θα μαρτυρήσουν ασφαλώς αυτό που ούτως ή άλλως είναι τόσο δύσκολο να εντοπιστεί και να τεκμηριωθεί ιστορικά: τι σκέφτονταν οι άνθρωποι και ποιες αξίες διαμόρφωναν σε δεδομένα ιστορικά πλαίσια και πώς αυτές οι αξίες επιδρούσαν εν προκειμένω στις επιχειρηματικές τους συμπεριφορές. Θεωρώ, ωστόσο, πως μπορεί να αποτελέσουν αφορμή για προβληματισμό επιτρέποντάς μας να διατυπώσουμε με επιφυλακτικότητα ορισμένες υποθέσεις σαν αυτές που επιχειρήσαμε παραπάνω.

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε πως ο Ν. Ματσάγγος, δραστήριος και οξυδερκής καπνέμπορος, παρακολούθησε τις τεχνολογικές εξελίξεις στο χώρο της σιγαροποιίας που λαμβάνουν χώρα σε διεθνές επίπεδο και τα νέα δεδομένα που αυτές επιφέρουν στον κλάδο εκτός και εντός Ελλάδας. Δεν δίστασε να προμηθευτεί την πρώτη καπνοκοπτική μηχανή το 1910 και να ιδρύσει, μαζί με τους γιους του, εργοστάσιο παραγωγής τσιγάρων. Το 1924 το επεκτείνουν, κατασκευάζοντας το τετράωρο εργοστάσιο, επενδύοντας σε τεχνολογικό και μηχανολογικό εξοπλισμό.³¹

Παράλληλα, με την ίδρυση του εργοστασίου «επενδύει» σε έμπυχο υλικό, προσλαμβάνοντας στην επιχείρηση πρόσωπα σε καίριες θέσεις, με γνώσεις και εμπειρία, τα οποία θα στελεχώσουν σημαντικά τμήματα του εργοστασίου. Οι πρώτοι τους συνεργάτες, προέρχονται από το ευρύτερο οικογενειακό, συγγενικό και τοπικό περιβάλλον, τόσο από την πόλη του Βόλου όσο και από τη γενέτειρά του, το Κατηχώρι, και τα γύρω χωριά. Άνθρωποι οι οποίοι θα παραμείνουν στην επιχείρηση, οι περισσότεροι από αυτούς για πολλές δεκαετίες, αντανakλώντας τη σημασία που η οικογένεια έδινε στην αξία των οικογενειακών, συγγενικών και τοπικών δεσμών.

³¹ Το 1925 η οικογένεια Ματσάγγου αγόρασε και εγκατέστησε σ' αυτό μια καπνοκοπτική μηχανή αγγλικής κατασκευής, δύο σιγαροποιητικές μηχανές (Triumph) και μια ακόμη της εταιρίας Universelle-Rapid. Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή μηχανημάτων 29/5/1969.

ii. Ομόρρυθμος Εταιρεία «Αφών Ματσάγγου», 1927-1956

«Οι ιδρυτές της παρέλαβον από τον πατέρα τους το επάγγελμα ως ιερά παρακαταθήκη, εμόχθησαν εις αυτό εκ νεότητός των, το επόνεσαν και το ηγάπησαν όσον έπρεπε, έζησαν ζωήν συντηρητικήν. Το κέρδος δεν εστάθη ικανόν να τους εξωθήση εις μεγαλεπίβολα σχέδια «κυριεύσεως της γης», έμειναν συντηρητικοί, φοβούμενοι μήπως δια μιας εξάλλου ζωής γίνουν αντικείμενον σχολίων της κοινωνίας... και με προσήλωσιν εις το αγαπημένο επάγγελμα, κέρδη των διέθεσαν εις την βελτίωσιν και επέκτασιν αυτής της Καπνοβιομηχανίας των.... Κατά συνέπειαν, με υγιείς αρχάς ανατραφέντες οι αείμνηστοι αδελφοί Ματσάγγου, εδημιούργησαν και την βιομηχανίαν των, θεμελιώσαντες αυτήν εις την προσωπική των εργασίαν, την παράδοσιν, την ανησυχίαν δια την τελειωποίησιν της...».³²

Με αυτά τα λόγια ο Γ.Χ ολοκληρώνει το λόγο του πλέκοντας το εγκώμιο των ιδρυτών της καπνοβιομηχανίας, του Ιωάννη και του Κωνσταντίνου Ματσάγγου. Οι «υγιείς αρχές» και οι αξίες που παρέλαβαν από τον πατέρα τους Νικόλαο, που πέθανε το 1927, αποτέλεσαν τα στοιχεία εκείνα που συνέβαλαν, σύμφωνα με τον Γ.Χ., στην επιτυχία της επιχείρησης. Η εταιρεία μέχρι το ξέσπασμα του Β' Παγκόσμιου Πολέμου βρίσκεται σε διαρκή ανοδική πορεία από άποψη αύξησης του εργατικού δυναμικού, της παραγωγής και της κατανάλωσης των προϊόντων της, επενδύοντας μέρος των κερδών που αυτή η αύξηση επέφερε, στην επέκταση και στη βελτίωση των κτηριακών, των μηχανολογικών εγκαταστάσεων και του τεχνολογικού εξοπλισμού.

Οι αγορές ακίνητων πραγματοποιούνται τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης και οι περισσότερες από αυτές στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930. Τον Φεβρουάριο του 1931 αγοράζουν από την Φιλομένη Ματσάγγου, χήρα του Βαρθολομαίου Ν. Ματσάγγου, μια αποθήκη αξίας 150.000 δρχ. επί της οδού Αθ. Διάκου, που βρισκόταν σε πολύ κοντινή απόσταση από το χώρο του εργοστασίου.³³ Το Μάιο του 1936 πραγματοποιούν επίσης μια ιδιαίτερα σημαντική αγορά που τους επιτρέπει να επεκτείνουν το χώρο του εργοστασίου. Αναλυτικότερα, αγοράζουν από

³² Αρχείο Ματσάγγου, *Τα πρώτα βήματα της καπνοβιομηχανίας...*, ό.π.

³³ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 73, αριθμός 40, «Πωλητήριο ακινήτου δρχ. 150.000», 25/2/1931.

τον έμπορο Γεώργιο Α. Χρήστου ένα οικόπεδο με κτίσμα, το οποίο συνόρευε με την έκταση που καταλάμβανε το εργοστάσιο, στη διασταύρωση των οδών Αλεξάνδρας και Μακεδονομάχων, αξίας 1.000.000 δρχ.³⁴ Μερικούς μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο, η εταιρεία προέβη σε μια ακόμα αγορά στην περιοχή της Μεταμόρφωσης, αγοράζοντας έναντι 326.000 δρχ. -κατόπιν δημοπρασίας- από την Εθνική Τράπεζα ένα οικόπεδο 466 τ.μ.², το οποίο ανήκε στο παρελθόν στην ανταλλάξιμη περιουσία της μουσουλμάνας Χανούμ Μουσταφά Τζεμαλή.³⁵

Τέλος 1936 - αρχές 1937, το εργοστάσιο επεκτάθηκε προς το οικόπεδο που αγοράστηκε από τον Γ. Χρήστου. Πρόκειται για το τρίτο στάδιο της επέκτασης και πλέον το καινούριο εργοστάσιο που χτίστηκε –ένα κλασσικό βιομηχανικό κτίριο του Μεσοπολέμου- κάλυπτε την έκταση μεταξύ των οδών Σωκράτους-Μακεδονομάχων-Αλεξάνδρας.³⁶ Οι επενδύσεις τόσο σε ακίνητα όσο και σε μηχανολογικό εξοπλισμό συνεχίστηκαν μέχρι και το τέλος του Μεσοπολέμου. Μια από τις σημαντικότερες επεκτάσεις της εταιρείας ήταν η εξαγορά, το Μάιο του 1937, της επιχείρησης λιθογραφίας και τυπογραφίας των αδελφών Τράστα, η οποία βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, στη συνοικία του Αγ. Νικολάου επί της οδού Κ. Καρτάλη, έναντι 1.800.000 δρχ..³⁷

Οι αγορές της καπνοβιομηχανίας σε ακίνητα φαίνεται πως ολοκληρώνονται στα τέλη του 1938. Το Δεκέμβριο εκείνης της χρονιάς, η εταιρεία αποκτά δυο οικόπεδα με τα υπάρχοντα σε αυτά κτίρια: από τον Παντελή Παπαδήμο, ο οποίος εμφανίζεται στα συμβόλαια ως «εργοστασιάρχης βαρελοποιίας», ισόγειες οικοδομές με δύο καταστήματα 177.80 τμ² συνολικής αξίας 750.000 δρχ., που

³⁴ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 80, αριθμός 133, «Πώλησις ακινήτου 1.000.000 δρχ.», 9/5/1936.

³⁵ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 78, αριθμός 150, «Πωλητήριο ακινήτου ανταλλαξίμου κτήματος αντί δρχ. 326.000», 26/11/1936. Το κτήμα αυτό είχε περιέλθει στην κυριότητα της Εθνικής Τράπεζας στις 5/5/1925 κατόπιν συμβάσεως μεταξύ ελληνικού δημοσίου και Εθνικής Τράπεζας «Περί διαχείρισεως των εν Ελλάδι κτημάτων των ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων».

³⁶ Το κτίριο επί της οδού 28^{ης} Οκτωβρίου είναι τριώροφο με ημιυπόγειο μέχρι και το μέσον περίπου του μήκους του στην οδό Μακεδονομάχων, οπότε γίνεται τετράωροφο καλύπτοντας και την οδό Σωκράτους. Για μια αναλυτική αρχιτεκτονική περιγραφή του κτιρίου βλ. Κ. Αδαμάκης, *ό.π.*, σ. 48-50. Η επέκταση προς την οδό Σωκράτους και η δημιουργία της στοάς Ματσάγγου προήλθε με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου της πόλης –επί δημαρχίας Κ. Σπυρίδη- για τροποποίηση του σχεδίου πόλης στην οδό Σωκράτους ώστε να κατασκευαστεί στοά που θα εξυπηρετεί τη συνένωση των κτηρίων του εργοστασίου Ματσάγγου. Αρχείο Δήμου Βόλου, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δ. Παγασών, συνεδρίαση 107, απόφαση 665, 26/11/1937.

³⁷ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 81, αριθμός 465, «Πωλητήριο ακινήτου δρχ. 1.800.000», 24/6/1937.

βρίσκονταν στην οδό Ερμού και συνόρευαν με τη νότια πλευρά του εργοστασίου και από την Ευμορφία, χήρα Δ. Αριδοπούλου, «οικοδέσποινα», ένα οικοπέδο με μια διώροφη οικία, 129, 15 τ.μ.², αξίας 130.000 δρχ., το οποίο βρισκόταν επί της οδού Ερμού και συνόρευε και αυτό δυτικά με το εργοστάσιο της αγοράστριας εταιρείας.³⁸

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως μια ολόκληρη περιοχή στην οποία υπήρχαν οικοπέδα, καταστήματα, αποθήκες και οικίες που γειτνιάζαν με το αρχικό εργοστάσιο των αδελφών Ματσάγγου περιήλθε στην ιδιοκτησία της επιχείρησης, μαζί με κάποια άλλα ακίνητα, όπως αποθήκες, οι οποίες βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση, το εργοστάσιο και το λιθογραφείο των αδελφών Τράστα, το οποίο έπαιξε σημαντικό ρόλο για την επιχείρηση, καθώς εκεί δημιουργούνταν τα σχέδια των κυτίων των τσιγάρων και το έντυπο διαφημιστικό υλικό για την προβολή της επιχείρησης.

Από το 1926 μέχρι και το θάνατό τους (1940 και 1942) -και κυρίως στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930- οι αδελφοί Ματσάγγου επένδυσαν ένα μέρος από τα σημαντικά κέρδη που απέφερε η ανάπτυξη του εργοστασίου τους και σε μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό.³⁹ Οι απογραφές των μηχανημάτων που πραγματοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες εποχές (δεκαετία του 1960), μαρτυρούν πως το εργοστάσιο εκσυγχρονίστηκε, την περίοδο αυτή, δηλαδή μεταξύ 1926 έως 1942, και σχεδόν με αυτό το επίπεδο εκμηχάνισης πορεύτηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Οι περισσότερες επενδύσεις σε μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό αφορούσαν κυρίως στα τμήματα της σιγαροποιίας –το 1936 αγοράστηκαν έξι σιγαροποιητικές μηχανές-, του μηχανουργείου (φρέζες, τόρνοι, τροχιστικές μηχανές), της κοπής καπνού (έξι καπνοκοπτικές μηχανές) και στο

³⁸ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, τόμος 83, αριθμός 438, «Πωλητήριο ακινήτων δρχ. 750.000 και 130.000», 14/12/1938.

³⁹ Η ανάγκη για επενδύσεις και επεκτάσεις της επιχείρησης έγινε μάλλον επιτακτική στη δεκαετία του 1930, και λόγω του ανταγωνισμού που οξύνθηκε στον κλάδο της βιομηχανίας τσιγάρων στην Ελλάδα, έπειτα από την ίδρυση του εργοστασίου των αδελφών Παπαστράτου στον Πειραιά το 1931, που «...όμοιο του δεν υπήρχε στην Ελλάδα και μπορούσε άφοβα να συγκριθεί με τα τελειότερα και τα πιο σύγχρονα εργοστάσια σιγαρέττων», όπως σημειώνει ο Ευάγγελος Παπαστράτος στα απομνημονεύματά του. Την κατάσταση της ελληνικής σιγαροβιομηχανίας την εποχή εκείνη ο Ε. Παπαστράτος την χαρακτηρίζει «σχεδόν πρωτόγονη» και τα συστήματα εργασίας τους «πολύ καθυστερημένα» προφανώς έναντι των ευρωπαϊκών. Ευάγγελος Παπαστράτος, *ό.π.*, σ. 187-188.

λιθογραφείο - μεταξύ 1937 και 1939 αγοράστηκαν ένα λιθογραφικό πιεστήριο και μια χρυσωτική μηχανή.

Αντίθετα, καμία τεχνολογική επένδυση δεν έγινε στα τμήματα του πακεταρίσματος και της συσκευασίας, τμήματα όπου συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού δυναμικού -η συντριπτική πλειοψηφία του οποίου ήταν γυναικείο- και η εργασία εκτελούνταν σχεδόν χειρωνακτικά ή με τη βοήθεια χειροκίνητων εργαλείων και μηχανημάτων. Ίδια περίπου ήταν η κατάσταση στο επίσης πολυπληθές τμήμα του κυτιοποιείου –στο οποίο επίσης κυριαρχούσε η γυναικεία παρουσία-, με πολύ χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης. Οι επενδύσεις σε αυτό το τμήμα αφορούσαν σε ορισμένες χειροκίνητες μηχανές (μηχανές ανοίγματος κουτιών, γωνιοκολλητικές και χαρακωτικές, όπως και τρεις ταινιαριστικές κυτίων) που αγόρασε η εταιρεία στα 1927-1939.⁴⁰

Ο εκσυγχρονισμός της εταιρείας των αδελφών Ματσάγγου κατά το Μεσοπόλεμο, με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας στο χώρο της παραγωγής, υπήρξε καταλυτικής σημασίας για την ανάπτυξη και την πρόοδό της. Η επιχείρηση συγκαταλέγεται στο τέλος της δεκαετίας του 1930 μεταξύ των τριών μεγαλύτερων βιομηχανιών τσιγάρων της χώρας. Ωστόσο, καθώς δεν διαχεόταν σ' όλα τα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας, ήταν επιλεκτικός, μετρημένος και μάλλον «συντηρητικός»: η επιχείρηση δεν φαίνεται να πήρε τα αυξημένα επιχειρηματικά ρίσκα που ενέχουν οι επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες, οι οποίες συνοδεύονται (ή προκαλούν) από την υιοθέτηση νέων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας.⁴¹ Γι' αυτό θα μπορούσε κανείς να πει πως υπήρξε ατελής.

Πώς όμως η επιχείρηση παρά τον ατελή εκσυγχρονισμό της κατάφερε να έχει μια αλματώδη ανάπτυξη και να συγκαταλέγεται στα τέλη του Μεσοπολέμου μεταξύ των μεγαλύτερων καπνοβιομηχανιών της χώρας, θέση την οποία όχι μόνο δεν θα χάσει μετά τον πόλεμο, αλλά το 1948 θα φτάσει να κατακτήσει την πρώτη θέση ως προς την κατανάλωση των προϊόντων της στην ελληνική αγορά;

Οι επενδύσεις που έγιναν σε εγκαταστάσεις, μηχανές και τεχνολογία ανέπτυξαν την επιχείρηση, επιφέροντας σημαντικά κέρδη, χάρη στην αύξηση της παραγωγής. Αλλά όπως έχει πολύ εύστοχα υποστηριχθεί «οι μηχανές και οι νέες

⁴⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή Μηχανημάτων, 29/5/1969.

⁴¹ Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε σε άλλο κεφάλαιο.

τεχνικές δεν κάνουν μόνες τους την αλλαγή».⁴² Η επέκταση της επιχείρησης Ματσάγγου στη δεκαετία του 1920 δεν στηρίχθηκε μόνο στο μετασχηματισμό των μέσων αλλά και στο μετασχηματισμό της οργάνωσης της παραγωγής: η μετάβαση δηλαδή από τη μικρή βιοτεχνία χειροποίητων τσιγάρων των αρχών του 20^{ου} αιώνα στο εργοστασιακό σύστημα. Εκεί όπου συγκεντρώθηκαν κεφάλαια, μηχανές και άνθρωποι.

Η πολυπληθής παρουσία των τελευταίων στην πόλη του Βόλου μετά το 1922 (πρόσφυγες από τη Μ. Ασία), αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη σχέση ανάμεσα στην προσφορά εργασίας και την επέκταση του νέου τρόπου παραγωγής. Το ερώτημα που θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει είναι ποια επίδραση άσκησε η προσφορά του εργατικού δυναμικού στην επιλογή των τεχνικών μέσων και στο ρυθμό των επενδύσεων. Αν παρακολουθήσουμε τις επιλογές αυτές, θα δούμε ότι η επίδραση που άσκησε η ύπαρξη μιας αστείρευτης δεξαμενής φθηνού εργατικού δυναμικού στην πόλη υπήρξε καταλυτική. Αυτό το φθηνό εργατικό δυναμικό, στη συντριπτική του πλειοψηφία γυναικείο, φαίνεται πως «εμπόδιζε» την περαιτέρω τεχνολογική ανάπτυξη του εργοστασίου.⁴³

Τα τμήματα στα οποία συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού (αναλυτικά θα τα δούμε σε άλλο κεφάλαιο) και αποτελούνταν στη συντριπτική πλειοψηφία από γυναίκες, δηλαδή τα τμήματα πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, δεματοποιήσεως και χαρμανιών, εκμηχανίστηκαν μόλις -κάποια από αυτά- στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τα περισσότερα στις αρχές του 1960. Μέχρι τότε, δηλαδή, για τέσσερις σχεδόν δεκαετίες, η εργασία εκτελούνταν σε αυτό το στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας σχεδόν αποκλειστικά χειρωνακτικά και με τον ίδιο τρόπο. Ο Ντ. Λάντις έχει υποστηρίξει ότι η υπερπροσφορά εργατικών χεριών ευθύνεται για την καθυστερημένη υιοθέτηση τεχνολογικών καινοτομιών: φαίνεται πως αυτή η υπόθεση βρίσκει γόνιμο έδαφος στην περίπτωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου κατά το Μεσοπόλεμο.⁴⁴

⁴² David Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, Χρυσούλα Μεντζαλίρα (μτφ.), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009, σ. 133.

⁴³ Το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας θα το παρακολουθήσουμε σε άλλο κεφάλαιο.

⁴⁴ David Landes, *ό.π.*, σ. 138.

iii. Χωρίς τους ιδρυτές... η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου 1942-1956

Μετά το θάνατο των αδελφών Ματσάγγου -το 1940 πέθανε ο Ιωάννης και το 1942 ο Κωνσταντίνος- η επιχείρηση συνεχίζει να λειτουργεί ως ομόρρυθμη εταιρεία, αφού τα δύο αδέλφια τα διαδέχτηκαν οι σύζυγοί τους, Στυλιανή και Ελευθερία αντίστοιχα, με γενικό διευθυντή τον από το 1938 σε αυτή τη θέση Δ. Γαντζόπουλο, έμπιστο της οικογένειας και σταθερό υπάλληλο της καπνοβιομηχανίας από το 1918. Ο θάνατος των αδελφών Ματσάγγου επηρέασε καταλυτικά τη μελλοντική πορεία του εργοστασίου, καθώς μέχρι τότε η επιχείρηση διοικούνταν προσωπικά από τους δυο αδελφούς. Ωστόσο, παρά το γεγονός αυτό και τις δυσχέρειες της κατοχικής περιόδου, το εργοστάσιο συνέχισε τη λειτουργία του και σύντομα κατάφερε να φτάσει στο απόγειο της παραγωγής του το 1948.

Το 1952 -αλλάζει το καταστατικό της εταιρείας και η συνδιεύθυνση πέρασε στα χέρια των Ν. Αναγνωστόπουλου, Δ. Γαντζόπουλου και Ευαγ. Ματσάγγου. Ο πρώτος ήταν σύζυγος από το δεύτερο γάμο της πρώην χήρας του Ιωάννη Ματσάγγου, Στυλιανής, και φαίνεται πως είναι αυτός που ουσιαστικά διευθύνει την επιχείρηση από το 1952 και ώσπου να τεθεί υπό αναγκαστική διαχείριση. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ανακύπτουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Το 1955 εκδηλώθηκε ανοιχτά η οικονομική αδυναμία της εταιρείας και το 1956 μπορεί να θεωρηθεί ως η χρονιά του τέλους της εταιρείας, τουλάχιστον υπό την έννοια μιας ιδιωτικής οικογενειακής επιχείρησης. Την περίοδο, από την Κατοχή μέχρι το 1956 θα παρακολουθήσουμε σύντομα στη συνέχεια.

Η περίοδος της Κατοχής, σύμφωνα με τον Β. Θασίτη, υπήρξε εξοντωτική για την ελληνική σιγαροβιομηχανία στο σύνολό της.⁴⁵ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου υπέστη αρκετές και σοβαρές ζημιές κατά τη περίοδο του πολέμου και της Κατοχής, όχι όμως σε σημείο που να την αναγκάσει να διακόψει τις εργασίες της.⁴⁶ Οι ζημιές

⁴⁵ «Η κατοχή κατερείπωσε τις παραγωγικές εγκαταστάσεις της καπνοβιομηχανίας, εξηνέμησε τα αποθέματα καπνών και λοιπών πρώτων υλών και εξεμηδένισε επί μια τριετία, τόσο την βιομηχανική παραγωγή όσο και την κατανάλωσιν...». Β. Θασίτης, ό.π., σ. 14-15.

⁴⁶ Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ.275. 'Υπόμνημα των Οργανώσεων Βόλου', 23/9/1953. Στο έγγραφο που υπογράφεται από το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Βόλου, την Ομοσπονδία Επαγγελματιών Βόλου, τον Εμπορικό Σύλλογο Βόλου και το Εργατικό Κέντρο Βόλου και απευθύνεται στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως και στους υπουργούς Εμπορίου, Βιομηχανίας και Εργασίας περιγράφονται τα προβλήματα που αντιμετώπισαν τα μεγάλα εργοστάσια του Βόλου λόγω του πολέμου και της Κατοχής και αφορούν τις κτηριακές εγκαταστάσεις

αφορούσαν κυρίως σε βοηθητικούς και αποθηκευτικούς χώρους, όπως επίσης σε πρώτες ύλες. Ο τοπικός τύπος παρακολουθεί το ζήτημα:

“Ως γνωστόν κατά τον γερμανικόν βομβαρδισμόν τον οποίο υπέστη η πόλις μας την μεσημβρίαν της Μ. Τρίτης κατεστράφη από δέσμη βομβών η επί των οδών Καρτάλη - Γαλλίας μεγάλη αποθήκη της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου και από την επακολουθήσαν πυρκαϊάν απετεφρώθησαν 220.000 οκάδες καπνά, 200 κυβικά ξυλείας Ρουμανίας και πολλά άλλα υλικά της εργασίας της και η εκ της καταστροφής ταύτης ζημία της Βιομηχανίας Ματσάγγου υπερέβη τα 9.600.000 προπολεμικών δραχμών”.⁴⁷ Το κύριο κτηριακό συγκρότημα όπου στεγάζονταν οι χώροι εργασίας με τον μηχανικό εξοπλισμό, δεν υπέστη σημαντικές βλάβες. Έτσι, συνέχισε να λειτουργεί σε ολόκληρη την περίοδο της Κατοχής και να παίζει ουσιαστικό ρόλο στην οικονομική ζωή της πόλης.⁴⁸

Παρά τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε στο σύνολό της η ελληνική βιομηχανία τσιγάρων φαίνεται ότι σύντομα μπόρεσε να ανασυγκροτηθεί. Η παραγωγή του έτους 1946, σύμφωνα με την *Καπνική Επιθεώρηση*, ανερχόταν σε 6.976.312 χιλ/μα, παρουσιάζοντας αύξηση 34,5% σε σχέση με το 1940, όταν η παραγωγή έφτανε στα 5.190.170 χιλ/μα. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει το περιοδικό, «...ουδείς άλλος κλάδος της Εθνικής μας Οικονομίας παρουσιάζει μεταπολεμικώς τόσον ζωηρά παραγωγικήν δραστηριότητα, η οποία όχι μόνο προσεγγίζει αλλά και υπερβαίνει αισθητικώς τα προπολεμικά παραγωγικά επίπεδα. Το γεγονός αυτό, όχι μόνο πιστοποιεί τη βιωσιμότητα της ελληνικής καπνοβιομηχανίας αλλά και την αναδεικνύει εις έναν εκ των υγιειντέρων, από πάσης απόψεως, παραγόντων της ελληνικής οικονομίας».⁴⁹

και στην έλλειψη επαρκών κεφαλαίων κινήσεως. Οι οργανώσεις ζητούν τη λήψη ενισχυτικών μέτρων για την τοπική βιομηχανία.

⁴⁷ Ταχυδρόμος, 2/7/48.

⁴⁸ Για τη λειτουργία του εργοστασίου την περίοδο της Κατοχής ο Τζον Γκλαβάνης, -Υπουργός Βιομηχανίας τότε- σε λόγο που εκφώνησε τον Μάιο του 1966 στα εγκαίνια των νέων καπναποθηκών της εταιρείας Ματσάγγου αναφέρει : «...κατά τη διάρκεια της κατοχής οι κούτες Ματσάγγου ήταν το χαρτονόμισμα για τις συναλλαγές της θλιβεράς εκείνης εποχής ...παρά την ανεπάρκεια της διοικήσεως και ορθολογικής πολιτικής, χάρι στη γενναία κρατική συμπαράσταση και στις προσπάθειες του προσωπικού.. η βιομηχανία διεσώθη πολλάκις...». Οικονομικός Ταχυδρόμος, 30/6/1966.

⁴⁹ Καπνική Επιθεώρησης, Ιανουάριος 1947, τχ.4, σ. 12-13. Η Καπνική Επιθεώρησης αναφέρεται επίσης και στο ζήτημα της συγκέντρωσης της παραγωγής σε ολοένα μικρότερο αριθμό καπνοβιομηχανιών, μια τάση που είχε παρατηρηθεί κατά την τελευταία περίοδο του μεσοπολέμου και συνεχίζεται

Ο Β. Θασίτης, σημειώνει ότι το πρώτο διάστημα μετά την απελευθέρωση, η σιγαροβιομηχανία υποχρεώθηκε συχνά να καταφύγει σε επαχθείς εξωτραπεζικές πηγές χρηματοδότησης, προκειμένου να εξασφαλίσει τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις επαναλειτουργίας.⁵⁰ Η ελληνική σιγαροβιομηχανία -σύμφωνα με τον ίδιο-, αφέθηκε στην τύχη της, καθώς υπήρξε ίσως ο μοναδικός ελληνικός βιομηχανικός κλάδος, ο οποίος δεν έτυχε την παραμικρή οικονομική ενίσχυση από τα κεφάλαια της αμερικανικής βοήθειας.⁵¹

Στις 3 Μαρτίου του 1949 οι τρεις μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες της χώρας, (Παπαστράτος Α.Β.Ε.Σ., Αδελφοί Ματσάγγου και Κεράνης Α.Ε.) μαζί με άλλες τέσσερις μικρότερες, (Καραβασίλη, Αφοί Χατζηγεωργίου, Αφοί Κοσμίδη και Δ. Φούκα), υπέβαλαν αίτηση προς το Υπουργείο Συντονισμού, ζητώντας να διατεθεί υπέρ της ελληνικής καπνοβιομηχανίας το συνολικό ποσό του 1.330.000 δολλαρίων, «... εκ των διαθεσίμων πόρων εκ του σχεδίου ανασυγκροτήσεως», με σκοπό να εκσυγχρονίσουν τον τεχνολογικό εξοπλισμό και να βελτιώσουν τις εγκαταστάσεις τους. Το Υπουργείο Συντονισμού στις 9 Μαρτίου απάντησε στους καπνοβιομηχάνους ότι «...η ελληνική κυβέρνηση δεν περιέλαβε την Βιομηχανία Σιγαρέττων εις το Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως».⁵²

μεταπολεμικώς κατά τρόπο εντονότερο. Έτσι, το 59% της συνολικής παραγωγής καλύπτεται από τις τρεις μεγάλες καπνοβιομηχανίες, των Αδελφών Παπαστράτου, Ματσάγγου και Κεράνη.

⁵⁰ Από την επιστολή της διοίκησης της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Βόλου στα τέλη του 1944, πληροφορούμαστε ότι η διεύθυνση του εργοστασίου ζητά τη χορήγηση προσωρινού δανείου ύψους 5.000.000, ώστε να καλύψει τις βασικές της ανάγκες. Τα άμεσα ζητήματα που απασχολούσαν τη βολιώτικη καπνοβιομηχανία -σύμφωνα με την επιστολή- ήταν δύο: η προμήθεια πρώτων υλών, καθώς «...δεν παρουσιάζεται επί του παρόντος δυνατή η προμήθεια υλικών δια τας εργασίας της καπνοβιομηχανίας» και η πληρωμή του προσωπικού της. Η διεύθυνση του εργοστασίου αδυνατεί να καταβάλλει τις αποδοχές του προσωπικού καθώς, όπως ισχυρίζεται, δεν παρουσιάζεται ενδιαφέρον για καπνιστικά προϊόντα λόγω της νέας διατίμησης των τσιγάρων σε σταθερές δραχμές, της έλλειψης ρευστού και λόγω της έλλειψης συγκοινωνιών, κάτι που δυσχεραίνει τον εφοδιασμό των επαρχιών, τις οποίες εξυπηρετεί η καπνοβιομηχανία του Βόλου. Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου*, φακ. 69.1. Επιστολή καπνοβιομηχανίας «Αφών Ματσάγγου» προς Ε.Β.Ε.Β. 4/12/1944. Για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική καπνοβιομηχανία κατά την μεταπολεμική περίοδο βλ. Ανώνυμος, *Η δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Αθήνα 1955, σ. 214-218.

⁵¹ Β. Θασίτης, *ό.π.*, σ. 16-17.

⁵² Για το θέμα βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, Οκτώβριος 1949, τχ. 36. σ. 539-540, όπου παρουσιάζονται εκτενώς οι απόψεις των καπνοβιομηχάνων και του Υπουργείου Συντονισμού. Για το ζήτημα της ανασυγκροτήσης γενικότερα της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας, -αρχικά μέσω χρηματοδότησης από την UNRRA και την Τράπεζα της Ελλάδος για την περίοδο 1944-1947 και στη συνέχεια μέσω της αμερικανικής αποστολής και του τετραετούς προγράμματος 1948-1952, που καταρτίστηκε στο πλαίσιο του σχεδίου Μάρσαλ-, βλ. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Πατάκη, Αθήνα 2001, σ.

Η μεταπολεμική εποχή βρήκε το εργοστάσιο Ματσάγγου σε σχετικά καλή κατάσταση από άποψη κτηριακών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού. Το πλήρες κτηριακό συγκρότημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, το οποίο αποτελούνταν από διάφορες οικοδομές με συνολική έκταση 37.500μ³, δεν είχε υποστεί σημαντικές ζημιές κατά τη διάρκεια της περιόδου της γερμανικής Κατοχής και χαρακτηριζόταν ως «ελαφρώς βλαβέν».⁵³ Τα κυριότερα μηχανήματα του εργοστασίου ήταν τα εξής: 17 σιγαροποιητικές και 6 καπνοκοπτικές μηχανές. Υπήρχε επίσης πλήρης εγκατάσταση κυτιοποιείου και λιθογραφείου, όπως επίσης και μηχανουργείο.⁵⁴ Η συνολική ιπποδύναμη του εργοστασίου ανερχόταν στους 240 ίππους, αλλά η μία γεννήτρια που διέθετε ήταν κατεστραμμένη και η αντικατάστασή της κρινόταν άμεση και αναγκαία.⁵⁵ Το 1951 η συνολική ιπποδύναμη της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, παρέμενε στους 240 ατμοίππους. Πηγή ενέργειας των κινητήρων ήταν το πετρέλαιο και η βενζίνη.⁵⁶

Η πρώτη απόπειρα επέκτασης των κτηριακών εγκαταστάσεων και του μηχανικού εξοπλισμού κατά τη μεταπολεμική περίοδο γίνεται το 1948, όταν η διεύθυνση του εργοστασίου ζήτησε χρηματοδότηση από την Κτηματική Τράπεζα. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε γύρω από το ζήτημα είναι περιορισμένες. Από τον τύπο γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι η Κτηματική Τράπεζα απέρριψε την αίτηση της καπνοβιομηχανίας «..διά την χρηματοδότησίν της προς επέκτασιν των κτηριακών και μηχανικών εγκαταστάσεων, ούσης απαραίτητου δια την περαιτέρω ανάπτυξιν των εργασιών της...».⁵⁷ Παρά ταύτα λίγα χρόνια μετά τον πόλεμο, το 1948 η

78-81. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, χρηματοδοτήθηκαν με προτεραιότητα οι βιομηχανίες οι οποίες παρήγαγαν για την ικανοποίηση άμεσων καταναλωτικών αγαθών (κλωστοϋφαντουργία, βιομηχανίες τροφίμων, κ.α.). Η χρηματοδότηση έγινε για την προμήθεια πρώτων υλών, για επισκευές και πληρωμή ημερομισθίων. Βλ. επίσης Γ. Σταθάκης, «Οικονομία και Θεσμοί. Από την προπολεμική 'βιωσιμότητα' στη μεταπολεμική 'εκβιομηχάνηση'», στο Χ. Φλάσιερ, *Η Ελλάδα 1936-1949. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 351-369 και Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

⁵³ Σύμφωνα με έκθεση της καπνοβιομηχανίας που υποβλήθηκε στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Βόλου στις 21/4/45, - ύστερα από εντολή του Ε.Β.Ε.Β. προς όλους τους βιομηχάνους της πόλης να υποβάλλουν έκθεση, με την οποία θα περιέγραφαν αναλυτικά την κατάσταση, τη δυναμικότητα και τη λειτουργία των εργοστασίων τους. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, *Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου*, φακ. 69.1.

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Αριθμός καταστημάτων και ισχύς κινητήρων κατ' είδος πηγής ενέργειας, κατά κλάδους: Απρίλιος 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ. 228.

⁵⁷ Ταχυδρόμος, 2/7/48

επιχείρηση όχι μόνο θα μπορέσει να ξεπεράσει τις δυσκολίες του πρόσφατου παρελθόντος αλλά και να καταλάβει την πρώτη θέση μεταξύ των ελληνικών καπνοβιομηχανιών στη συνολική εγχώρια κατανάλωση.

Παρόλο που η καπνοβιομηχανία δεν είχε συμπεριληφθεί όπως είδαμε στο «Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης», το εργοστάσιο Ματσάγγου επεδίωξε τη χορήγηση δανείου. Το 1953 αναζητά εκ νέου οικονομική ενίσχυση με σκοπό να επεκτείνει και να εκσυγχρονίσει τις παραγωγικές εγκαταστάσεις. Στις 10 Απριλίου του 1953, η διεύθυνση του εργοστασίου υποβάλλει -μέσω της Εθνικής Τράπεζας- αίτηση χορήγησης «βιομηχανικού δανείου ανασυγκροτήσεως», προς την Κεντρική Επιτροπή Δανείων της Τράπεζας της Ελλάδος, ύψους 50.400 δολαρίων.⁵⁸ Η αίτηση περιλάμβανε και πρόταση για τον τρόπο εξόφλησης: η καπνοβιομηχανία ζητούσε να εξοφλήσει το ποσό «τοκοχρεολυτικώς» εντός δέκα ετών, σύμφωνα με τους όρους των συγκεκριμένων δανείων. Ανέφερε επίσης αναλυτικά το σκοπό του δανείου και συνοδευόταν από οικονομικοτεχνική έκθεση της επιχείρησης.⁵⁹ Ο σκοπός του δανείου ήταν η επέκταση των κτηριακών εγκαταστάσεων, η αντικατάσταση και ο εκσυγχρονισμός των παλιών μηχανημάτων: αγορά του οικοπέδου της στοάς (μεταξύ των οδών Π. Μελά και Μακεδονομάχων), που έτεμνε το οικόπεδο του εργοστασίου, ανέγερση νέας οικοδομής στην οποία θα στεγάζονταν οι σύγχρονες μηχανικές

⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδας (ΙΑΕΤΕ), *Καπνοβιομηχανία 'Αφών Ματσάγγου' Ο.Ε. εις Βόλον*, Α1Σ34/55Φ62, Αίτησις υπ. αρ. 62/ΚΕΔ 6287 Καπν/νίας Αδ. Ν. Ματσάγγου Ο.Ε. \$ 50.400, 10/4/1953. Η Κεντρική Επιτροπή Δανείων συστάθηκε κατόπιν σύμβασης του Ελληνικού Δημοσίου, της Ειδικής Αποστολής Οικονομικής Συνεργασίας και της Τράπεζας της Ελλάδος στις 12/11/1948 Σύμβαση «Περί χορηγήσεως βιομηχανικών, γεωργικών και λοιπών δανείων Ανασυγκροτήσεως». Η καπνοβιομηχανία προκειμένου να της χορηγηθεί «δάνειο ανασυγκροτήσεως εκ κεφαλαίων αμερικανικής βοήθειας» κατέθεσε την οικονομικοτεχνική έκθεση στις 10 Απριλίου 1953.

⁵⁹ ΙΑΕΤΕ, *Καπνοβιομηχανία 'Αφών Ματσάγγου' Ο.Ε. εις Βόλον*, Α1Σ34/55Φ62. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τις σχέσεις της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου με την Ε.Τ.Ε. για την μεταπολεμική περίοδο. (Στο αρχείο της Ε.Τ.Ε. βρίσκονται δύο φάκελοι που καλύπτουν την περίοδο 1952-1954 και αφορούν κυρίως στο ζήτημα της δανειοδότησης της καπνοβιομηχανίας μέσω δανείων ανασυγκρότησης). Ο Δημήτρης Χαραλάμπης υποστηρίζει, για το γενικότερο ζήτημα της πιστωτικής πολιτικής των τραπεζών απέναντι στη βιομηχανία τη δεκαετία του 1950, πως στη συγκεκριμένη περίοδο μεγάλωσε ταχύτατα η εξάρτηση των βιομηχάνων από τις τράπεζες, αλλά η κρατική πολιτική (Νομισματική Επιτροπή και Εθνική Τράπεζα) δεν προώθησε με χαμηλότοκα δάνεια τη βιομηχανία. Σύμφωνα με τον ίδιο, το ύψος των τόκων φανερώνει, πως μόνο οι ελάχιστες μεγάλες βιομηχανίες ήταν σε θέση να ανταπεξέλθουν στις επιβαρύνσεις της δανειοδότησης. Βλ. Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 87-90. Όσον αφορά στον κλάδο της βιομηχανίας τσιγάρων, ο Β. Θασίτης υποστήριξε πως προσφερόταν η δυνατότητα χρηματοδότησης για την ανανέωση του τεχνικού και κτηριακού εξοπλισμού στα πλαίσια και με τους όρους της γενικότερης βιομηχανικής πιστωτικής πολιτικής της περιόδου. Β. Θασίτης, *ό.π.*, σ. 18-20.

εγκαταστάσεις, που επρόκειτο να αγοραστούν επίσης με το ποσό της χρηματοδότησης.⁶⁰

Η διοίκηση θεωρούσε απαραίτητη την ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού. Επιθυμούσε να προμηθευτεί από το εξωτερικό και να εγκαταστήσει τα εξής μηχανήματα: μία πετρελαιομηχανή εσωτερικής καύσεως 315 ίππων με την ανάλογη γεννήτρια, προκειμένου να αντικαταστήσει την πετρελαιομηχανή, η οποία λειτουργούσε από το 1930 και αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα. Δύο σύγχρονες μηχανές κατασκευής τσιγάρων μεγάλης απόδοσης, οι οποίες θ' αντικαθιστούσαν τις προηγούμενες «πεπαλαιωμένες» σιγαροποιητικές μηχανές, που λειτουργούσαν πάνω από είκοσι χρόνια. Τέλος, μία μηχανή κοπής καπνού, επίσης τελευταίου τύπου και μεγάλης απόδοσης, η οποία θα αντικαθιστούσε τις πέντε υπάρχουσες καπνοκοπτικές μηχανές παλιάς τεχνολογίας.⁶¹ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου μέχρι το τέλος του 1953 συνέχισε να υποβάλλει αιτήσεις προκειμένου να της χορηγηθεί το δάνειο ανασυγκρότησης από την Κεντρική Επιτροπή Δανείων της Τράπεζας της Ελλάδος. Η Επιτροπή, στις 11 Ιανουαρίου του 1954, απέρριψε τελικά την αίτηση.⁶² Λίγες μέρες αργότερα, στις 22/1/1954, ανακοινώθηκε από τον τύπο ότι θα δοθεί από τη Νομισματική Επιτροπή ένα χρηματικό ποσό ως οικονομική ενίσχυση στην καπνοβιομηχανία του Βόλου.⁶³

Το εργοστάσιο Ματσάγγου δεν έλαβε τελικά το δάνειο των 50.400 δολαρίων. Η μόνη χρηματοδότηση που λάμβανε από το 1947 και μετά, ήταν για την αγορά καπνών.⁶⁴ Έτσι, ο τεχνολογικός εξοπλισμός δεν ανανεώθηκε ουσιαστικά κατά τη δεκαετία του 1950. Τελευταία φορά που γίνεται λόγος περί εισαγωγής και χρήσης

⁶⁰ ΙΑΕΤΕ, *Καπνοβιομηχανία 'Αφών Ματσάγγου' Ο.Ε. εις Βόλον. Αίτησις Χορηγήσεως Δανείου Ανασυγκρότησης*, Α1Σ34/55Φ62, ό.π.

⁶¹ ΙΑΕΤΕ, *Καπνοβιομηχανία 'Αφών Ματσάγγου' Ο.Ε. εις Βόλον*, Α1Σ34/55Φ62, ό.π.

⁶² Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* αναφέρει: «Η Νομισματική Επιτροπή, κατά τη συνεδρίαση της, της 11^{ης} Ιανουαρίου 1954, απέρριψε την αίτηση δια χρηματοδότησιν της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, με την δικαιολογίαν, ότι η τοιαύτη χρηματοδότησις της εν λόγω καπνοβιομηχανίας θα καθιστά υποχρεωτικήν παρομοίαν χρηματοδότησιν και των άλλων καπνοβιομηχανιών». *Ταχυδρόμος*, 14/1/54.

⁶³ *Ταχυδρόμος*, 22/1/54.

⁶⁴ Γενικότερα, ο κλάδος της ελληνικής καπνοβιομηχανίας στο σύνολό του, χρηματοδοτήθηκε μεταπολεμικά από τη Νομισματική Επιτροπή αποκλειστικά και μόνο για την αγορά ελληνικών καπνών. Η Νομισματική Επιτροπή κατά την 177^η συνεδρίασή της, στις 17/11/47, ενέκρινε τη χρηματοδότηση της ελληνικής καπνοβιομηχανίας για την αγορά καπνών, τα οποία προορίζονταν αποκλειστικά για την παραγωγή τσιγάρων. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησις*, Ιούνιος 1948, τχ. 20. Θα λέγαμε γενικεύοντας πως συνεχίζεται εδώ η πολιτική του Μεσοπολέμου για την υποστήριξη της αγροτικής παραγωγής.

νέων μηχανημάτων στο εργοστάσιο ήταν το 1956.⁶⁵ Από την άλλη, ο τεχνολογικός εξοπλισμός ενός τμήματος της ελληνικής βιομηχανίας τσιγάρων αυξήθηκε ως ένα βαθμό μεταπολεμικά, για να ανταποκριθεί στην αύξηση της παραγωγής.⁶⁶ Οι καπνοβιομηχανίες –κυρίως του Παπαστράτου αλλά και του Κεράνη και του Καρέλια-, ανανέωσαν και εκσυγχρόνισαν τον τεχνολογικό εξοπλισμό τους. Η βιομηχανία τσιγάρων των «Αφών Παπαστράτου» ανασυγκροτήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο με ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού, εκπαίδευση του προσωπικού στις νέες τεχνολογίες και εισαγωγή στην αγορά νέων «σημάτων» (μάρκες τσιγάρων) που αποκρίνονταν στις ανάγκες του κοινού.⁶⁷ Η καπνοβιομηχανία του Βόλου, αντίθετα, φαίνεται πως δεν ανταποκρίθηκε άμεσα στα νέα δεδομένα και έτσι δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό, με αποτέλεσμα από τα τέλη του 1955 και μετά να εισέλθει σε περίοδο κρίσης.⁶⁸ Στους παράγοντες που επιβάρυναν την ομαλή λειτουργία του εργοστασίου και επηρέασαν σημαντικά την τύχη του θα πρέπει να προστεθούν και τα προβλήματα που προκάλεσαν οι σεισμοί του 1955.⁶⁹

⁶⁵ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου το 1956 ενισχύθηκε από το κράτος με 7 εκ. δρχ. εκ των οποίων, σύμφωνα με την ίδια, ένα μέρος το διέθεσε για την εισαγωγή νέου τύπου μηχανημάτων, κυρίως πακεταριστικών και χαρακωτικών μηχανών. Δεν αναφέρεται στο έγγραφο η αιτία της οικονομικής ενίσχυσης. Μάλλον επρόκειτο για επιχορήγηση που δόθηκε στην καπνοβιομηχανία, λόγω των ζημιών που υπέστη από τους καταστροφικούς σεισμούς, που έπληξαν τον Βόλο το 1955. Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας*, φακ. 270.

⁶⁶ Ανώνυμος, *Η δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Αθήνα 1955, σ. 214-218.

⁶⁷ Βλ. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20^ο αι. Πρόσωπα και Δραστηριότητες*, Εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ. 92-95. Ο Καρλ Μαρξ έχει επισημάνει ήδη από το 19^ο αι. ότι σε συνθήκες ανταγωνισμού ο καπιταλιστής ενδιαφέρεται ή μάλλον εξαναγκάζεται να εισάγει νέες μηχανές, αυξάνοντας έτσι το πάγιο κεφάλαιο σε βάρος της εργασίας. Με τον τρόπο αυτό μειώνει το κόστος εργασίας και απολαμβάνει μεγαλύτερα κέρδη, μέχρι και οι άλλοι καπιταλιστές αναγκαστούν και εισάγουν τις ίδιες καινοτομίες. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1, μτφ. Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ.386-409.

⁶⁸ Ωστόσο, φαίνεται πως η διοίκηση του εργοστασίου είχε επίγνωση της κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε. Με υπόμνημά της στα Υπουργεία Συντονισμού και Οικονομικών στις 22/6/55, ζητούσε τη λήψη προστατευτικών μέτρων για τις επαρχιακές καπνοβιομηχανίες. Θεωρεί πως οι δύο μεγάλες επαρχιακές καπνοβιομηχανίες που έχουν απομείνει, η ίδια και του Καρέλια στην Καλαμάτα, βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση -για λόγους που αναλύει στο υπόμνημα και αφορούν κυρίως στην μικρότερη αγορά που απευθύνονται τα προϊόντα τους και στα μεγαλύτερα έξοδα που έχουν για την προμήθεια πρώτων υλών - σε σχέση με τις άλλες δύο του κέντρου. (Παπαστράτος, Κεράνη). *Ταχυδρόμος*, 22/6/55.

⁶⁹ Οι αλληπάλληλοι σεισμοί του Βόλου που ακλούθησαν μεταξύ 1955-1956 προκάλεσαν σημαντικές ζημιές στο εργοστάσιο και το κατέστησαν ακόμα περισσότερο «μη συγχρονισμένον». Αρχείο Ματσάγγου, Εισηγητική Έκθεση του Α. Ακτσιαλή, διευθυντού υποκαταστήματος Πειραιώς αφορώσα την Καπν/νίαν Αφοι Ματσάγγου από απόψεως 1) κτιριακών εγκαταστάσεων, 2) μηχανικού εξοπλισμού της, 3) αποθεμάτων καπνών, 4) διαφόρων υλικών 5) καταναλώσεων, 22/1/1965.

Συνοψίζοντας, μετά τον Πόλεμο, λόγω των καταστροφών που αυτός προκάλεσε και στο Ματσάγγο, αλλά και, το κυριότερο, εξαιτίας των δυσκολιών χρηματοδότησης της επιχείρησης, το εργοστάσιο χαρακτηρίζεται ως «πεπαλαιωμένο» και οι μέθοδοι εργασίας «αναχρονιστικοί». Αν, όπως επισημαίνει ο Λάντις, ακόμα και το πιο καλά οργανωμένο εργοστάσιο αρχίζει να παλιώνει μόλις ανοίξει τις πόρτες του, -πόσο μάλλον μετά από μερικές δεκαετίες-, οι χαρακτηρισμοί αυτοί, με βάση τα παραπάνω, δεν προκαλούν εντύπωση.⁷⁰ Η καπνοβιομηχανία του Βόλου δεν προέβη σε σημαντική ανανέωση του εξοπλισμού, επειδή δεν μπόρεσε να δανειοδοτηθεί, παρά μόνο το 1956 και το 1957 με την εισαγωγή ορισμένων νέου τύπου μηχανημάτων παρασκευής πακέτων και μιας φιλτρομηχανής αντίστοιχα. Έτσι το πεπαλαιωμένο επίπεδο εκμηχάνισης διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 παραμένοντας σχεδόν στα ίδια επίπεδα με τη δεκαετία του '30.⁷¹

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά τα προβλήματα λειτουργίας που αντιμετώπιζε το εργοστάσιο ήταν ορατά. *«Η διεύθυνσις της επιχειρήσεως απεδείχθη ανίκανος να προσαρμοσθῇ προς τὰς νέες συνθήκας της παραγωγῆς και να αντιμετωπίσῃ τοὺς ανταγωνιστάς... και ὡς ἐκ τούτου ἀνεφάνησαν οἱ δυσχέρειες...»*, επισημαίνει στο πρωτοσέλιδο άρθρο της η τοπική εφημερίδα *Θεσσαλία* αποδίδοντας φανερά τις ευθύνες για την «κακοδιαμονία» της επιχείρησης στη διεύθυνσή της.⁷² Η νέα εποχή για το εργοστάσιο είχε ήδη ξεκινήσει.

⁷⁰ David Landes, *ό.π.*, σ. 331. Μετά το Β'.Π.Π. παρά το γεγονός ότι η επιχείρηση διαρκώς αύξανε την παραγωγή της και τα τσιγάρα Ματσάγγου κατακτούσαν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της εγχώριας αγοράς μέχρι και το 1953, την περίοδο αυτή δεν πραγματοποιήθηκε καμία ουσιαστική επένδυση σε τεχνολογικό και μηχανολογικό εξοπλισμό, όπως φαίνεται από την απογραφή των μηχανημάτων. Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή Μηχανημάτων 29/5/1969. Η επιχείρηση, δίχως να επιθυμεί να επανεπενδύσει δικά της κεφάλαια, επεδίωκε χρηματική ενίσχυση από το κράτος, την οποία τελικά δεν έλαβε ποτέ. Αρχείο Ματσάγγου, Μελέτη περί των προβλημάτων της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Λ. Καραμανιόλας, Διεύθυνση Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας Ε.Τ.Β.Α., Μάρτιος 1965.

⁷¹ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου σύμφωνα με την *Καπνική Επιθεώρηση* αποτελούσε πρότυπη μονάδα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, διαθέτοντας υψηλό επίπεδο τεχνολογικών υποδομών και εγκαταστάσεων, συγκρινόμενο με τις μεγάλες σύγχρονες καπνοβιομηχανίες της Γερμανίας. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1949.

⁷² *Θεσσαλία*, 5/1/57.

iv. Περίοδος κρατικού παρεμβατισμού, 1956-1972

α. Υπό αναγκαστική διαχείριση, 1957-1960

Τον Δεκέμβριο του 1955 παρουσιάστηκε η πρώτη οικονομική δυσχέρεια και οι ιδιοκτήτες του εργοστασίου δέχτηκαν να εκπροσωπηθούν από διαχειριστή, εκφράζοντας επίσημα την αδυναμία της επιχείρησης να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της. Τον Ιανουάριο του 1956, με παρέμβαση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης Καραμανλή, του βολιώτη Ανδρέα Αποστολίδη, ορίζεται προσωρινός διαχειριστής της εταιρείας ο υπάλληλος αυτής Γ. Πεστροβίδης. Το καθεστώς της προσωρινής εθελούσιας διαχείρισης διατηρήθηκε μέχρι τον Φεβρουάριο του 1957.⁷³ Η επιχείρηση εξακολουθούσε να μην μπορεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της προς το κράτος και τις τράπεζες, υπολογιζόμενες περίπου σε 57 εκ. δρχ.⁷⁴ Έτσι, τον Μάρτιο του 1957, η κυβέρνηση αποφάσισε να τεθεί η εταιρεία υπό αναγκαστική διαχείριση και διόρισε διαχειριστή τον Επιθεωρητή Καπνού Δ. Σημαιοπούλο, με σκοπό, σύμφωνα με εξαγγελία της κυβέρνησης τον Φεβρουάριο του 1957, «...όπως η Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου γίνει ο ρυθμιστικός παράγων της κινήσεως των καπνών εσωτερικής καταναλώσεως».⁷⁵

Οι πρακτικές που υιοθετήθηκαν από την πλευρά του κράτους, αναφορικά με την τύχη της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου και την κρατικοποίησή της, δέχτηκαν δριμυία κριτική από το περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης*.⁷⁶ Η *Καπνική Επιθεώρησης* θεωρούσε ότι το κράτος κατέφυγε στη λύση της κρατικοποίησης για τρεις λόγους: πρώτον, προκειμένου να ικανοποιήσει το «αντικαπιταλιστικόν συναίσθημα του

⁷³ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρήγα Πατισιαντά (διευθυντή εργοστασίου) προς Ε.Τ.Β.Α., 27/1/1965.

⁷⁴ *Καπνική Επιθεώρησης*, Απρίλιος 1957, (126). Στις 24-27 Μαρτίου δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, με αφορμή την υπαγωγή της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, υπό αναγκαστική διαχείριση, τέσσερα άρθρα του Βασίλη Θασίτη, αναφερόμενα σε όλο το καπνοβιομηχανικό πρόβλημα της χώρας. Τα άρθρα αυτά αναδημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης* τον Απρίλιο του 1957.

⁷⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρήγα Πατισιαντά..., ό.π.. Ο διευθυντής του εργοστασίου το 1965, Ρήγας Πατισιαντάς, επισημαίνει στην έκθεση που στέλνει στη διεύθυνση της Ε.Τ.Β.Α. (στον Μ. Σαπουνά) -και η οποία αφορά σε προτάσεις για τη βελτίωση του εργοστασίου κατόπιν της ανάληψης του εργοστασίου από την τράπεζα- πως η εξαγγελία αυτή προκάλεσε την άμεση αντίδραση των άλλων μεγάλων καπνοβιομηχανιών, με αποτέλεσμα οι χρηματοδοτήσεις του Δημοσίου προς την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου να γίνονται με τρόπο που δεν της επέτρεπε να εφαρμόσει ένα μακρόπνοο πρόγραμμα, αλλά αντίθετα να «διατηρείται εν λειτουργία φθιρομένη».

⁷⁶ Διαβάζοντας τους συνδρομητές του περιοδικού βλέπουμε μεταξύ άλλων πως οι μεγαλύτερες συνδρομές προέρχονταν από Καπνοβιομηχανίες και εμπορικές εταιρείες καπνού –δίχως να κατονομάζονται-, τράπεζες, και καπνεμπόρους και ακολουθούν ιδιώτες και καπνοπαραγωγοί.

δημαγωγούμενου κοινού...», δεύτερον «δια να τακτοποιήσει πρωτίστως τα χρεωκοπημένα στοιχεία και τους αριθμόστους καπνοσυμβούλους της Κυβερνήσεως» και τέλος για να εξασφαλίσει «...μιαν πολύτιμον αποθήκην ευαλώτων ψηφοφόρων δια την πολιτικήν δόξαν των εμπνευστών της».⁷⁷ Η υιοθέτηση της λύσης του προβλήματος του Ματσάγγου μέσω της κρατικοποίησης, θα λέγαμε ότι υποστηρίχθηκε από το κράτος προκειμένου αυτό να εξασφαλίσει αφενός την κοινωνική σταθερότητα και γαλήνη σε ένα πρώην σημαντικό βιομηχανικό κέντρο της χώρας, όπως ο Βόλος, μετριάζοντας τη διόγκωση της ανεργίας που το έπληττε και αφετέρου αποσκοπούσε στην εδραίωση της πολιτικής δύναμης της κυβέρνησης μέσα από σχέσεις εξάρτησης που δημιουργεί η κυβέρνηση-εργοδότης.

Αν η καπνοβιομηχανία του Βόλου δεν αφέθηκε στην τύχη της, αυτό οφείλεται στον ρόλο που διαδραμάτιζε στην κοινωνική ισορροπία της «θεσσαλικής εργατουπόλεως», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Β. Θασίτης. «Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου έδινε απασχόλησιν εις 1.500 εργατοϋπαλλήλους του Βόλου. Ο αφανισμός της μετά την εξόντωσιν της τοπικής υφαντουργίας και σιδηροβιομηχανίας θα κατάφερε εις την πόλιν το τελειωτικόν πλήγμα. Έπρεπε συνεπώς να διασωθή ως πηγήν τουλάχιστον εργατικής απασχολήσεως πάση θυσία». Γιατί, όμως, μια επιχείρηση σαν αυτή, διερωτάται ο Β. Θασίτης το 1957, η οποία «στην πρόοδον του κλάδου και στην ανάπτυξιν της καταναλώσεως συνέβαλε πάντοτε ενεργώς και γονίμως, με τολμηράς και προοδευτικές τεχνικάς και εμπορικάς πρωτοβουλίας, οδηγήθηκε εις την πτώχευσιν;»⁷⁸

⁷⁷ *Καπνική Επιθεώρησις*, Ιανουάριος 1957, (123). Ο Β. Θασίτης, δύο χρόνια αργότερα επανέρχεται στο θέμα κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή για ειδική μεταχείριση της κρατικοποιημένης επιχείρησης Ματσάγγου, σημειώνοντας συγκεκριμένα πως αυτή έλαβε προνομιακή πίστωση 27 ημερών για φορολογικές ταινίες που έφτανε στα 25 εκ. δρχ. Επίσης, μέσα από τις στήλες του περιοδικού κατήγγειλε τον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, Α. Αποστολίδη, για επιλεκτικές προσλήψεις προσωπικού στο εργοστάσιο προκειμένου ο τελευταίος να εξασφαλίσει πολιτική πελατεία, «...270 αργομίσθους που επέβαλεν κατά τας εκλογάς ο κ. αντιπρόεδρος». Κατά τη διετία της αναγκαστικής διαχείρισης, καταλήγει ο Β. Θασίτης, αυξήθηκαν οι οφειλές της επιχείρησης σε 100 εκατ. δρχ. περίπου, περιορίστηκε η κατανάλωση και τέλος, παρά τις αντίθετες εξαγγελίες του κράτους μειώθηκε το απασχολούμενο προσωπικό, καθώς απολύθηκαν 160 εργατοϋπάλληλοι. *Καπνική Επιθεώρησις*, Ιανουάριος 1959, (46). Οι αιτιάσεις του Β. Θασίτη δεν είναι αβάσιμες, αφού όπως φαίνεται και από το αρχείο της επιχείρησης, πραγματοποιήθηκαν τόσο οι προσλήψεις όσο και οι απολύσεις που αναφέρει ο ίδιος, καθώς επίσης παρατηρείται μείωση της κατανάλωσης των τσιγάρων Ματσάγγου που επέφερε προφανώς νέες οικονομικές αδυναμίες. Στο ζήτημα των προσλήψεων και των απολύσεων θα αναφερθούμε διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο.

⁷⁸ *Καπνική Επιθεώρησις*, Ιανουάριος 1957, (123).

Ως αιτία της πτωτικής πορείας του εργοστασίου Ματσάγγου το περιοδικό θεωρεί την επαχθή κρατική φορολογική πολιτική που ακολουθήθηκε μεταπολεμικά έναντι των βιομηχανιών τσιγάρων, η οποία περιόριζε σημαντικά τα περιθώρια της κερδοφορίας τους και οδήγησε τη βολιώτικη καπνοβιομηχανία, αλλά και γενικότερα το μεγαλύτερο τμήμα των επιχειρήσεων του κλάδου σε οικονομικό αδιέξοδο.⁷⁹ Μέχρι το 1954 η παραγωγή του Ματσάγγου ακολουθούσε σταθερή ανοδική πορεία «...με άρτιον και συγχρονισμένον εξοπλισμόν, με λίαν υπολογισίμους επενδύσεις κεφαλαίων, με άριστα οργανωμένον δίκτυον πωλήσεων με παραγωγήν και κατανάλωσιν κυμανθείσαν μεταπολεμικώς από 26% μέχρι 16% του συνόλου, ώφειλε αναντιρρήτως να διαθέτη τα απαραίτητα οικονομικά περιθώρια δια ν' αντιμετωπίση την μικράν κατά την τελευταίαν διετίαν και προσωρινήν περιστολήν της καταναλώσεώς της. Και όμως, όπως απεδείχθη, δεν τα διέθετε!... διότι από της κατοχής και εντεύθεν τελούν υπό το παράλογον καθεστώς ενός ανευθύνου, εμπειρικού και κακοήθους κρατικού παρεμβατισμού».⁸⁰

Ωστόσο, οι επισημάνσεις του Β. Θασίτη -που ανήκει στους πολέμιους του κρατικού παρεμβατισμού που αναπτύσσεται τότε- για την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου αναφορικά με το επίπεδο του εκσυγχρονισμού της το 1957, μάλλον δεν ανταποκρίνονται πλήρως την πραγματικότητα. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει ο «άρτιος και σύγχρονος εξοπλισμός» του Ματσάγγου μεταπολεμικά δεν ήταν τόσο «άρτιος και σύγχρονος» όσο ισχυρίζεται ο συγγραφέας και οι επενδύσεις που έγιναν μετά το θάνατο των ιδρυτών σε μηχανολογικό, τεχνολογικό και κτηριακό εξοπλισμό ήταν ελάχιστες.⁸¹ Τελικά, αφού εγκαταλείφθηκε η ιδέα της

⁷⁹ Από την απελευθέρωση και μετά 40 άλλες βιομηχανίες τσιγάρων έκλεισαν (εθελούσια έξοδος και αφανισμό τους). Αν εξαιρέσει κανείς πέντε έξι μεσαίες επιχειρήσεις, σημειώνει ο Β. Θασίτης, οι υπόλοιπες ήταν μικρής δυναμικότητας και υπέκυψαν στον ανταγωνισμό και στο νόμο της συγκεντρώσεως της παραγωγής και απορροφήθηκαν από τα μεγάλα καπνοβιομηχανικά συγκροτήματα. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, Απρίλιος 1957, (126). Για μια αναλυτική παρουσίαση των θέσεων της Καπνικής Επιθεώρησης γύρω από το ζήτημα της φορολογικής πολιτικής του κράτους στις βιομηχανίες τσιγάρων μετά τον Β'.Π.Π., βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, Απρίλιος 1957, (126).

⁸⁰ *Καπνική Επιθεώρησης*, Απρίλιος 1957, (126).

⁸¹ Η εικόνα ενός «άρτιου και σύγχρονου εργοστασίου» αμφισβητείται τόσο μέσα από τις απογραφές των μηχανημάτων όσο και μέσα από τις τεχνικές εκθέσεις, στις οποίες έχουμε αναφερθεί ήδη. Αντίθετα, τόσο οι πρώτες όσο και οι δεύτερες κάνουν λόγο για ένα απαρχαιωμένο εργοστάσιο τόσο από πλευράς κτιριακού όσο και μηχανολογικού εξοπλισμού κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία. Στα όσα έχουμε ήδη επισημάνει πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, προσθέτουμε και τις πληροφορίες από την εισηγητική έκθεση του Α. Ακτσιαλή, διευθυντή του υποκαταστήματος Πειραιώς ο οποίος σημειώνει πως το εργοστάσιο μεταπολεμικά δεν πληρούσε τους όρους μιας σύγχρονης βιομηχανίας, από άποψης σχεδίου και κτηριακών εγκαταστάσεων, καθώς επίσης και πλην ελαχίστων εξαιρέσεων

κρατικοποίησης, νέος διαχειριστής διορίζεται το Μάιο του 1958 ο Ν. Παπανικολάου, ως εντεταλμένος για την εξεύρεση λύσης του όλου προβλήματος της καπνοβιομηχανίας.⁸²

Το διάστημα μεταξύ Δεκέμβριου 1955 και Οκτώβριου 1960 καθόρισε καταλυτικά τη μετέπειτα πορεία της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας. Τα διαδοχικά καθεστώτα των αναγκαστικών διαχειρίσεων την παρουσίαζαν, όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Ρ. Πατσιαντάς, υπάλληλός της και μετέπειτα διευθυντής της, ως «πτωχεύσαν *Επιχείρησιν* *βαίνουσα προς εκκαθάρισιν*», κλονίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο «*το γόητρόν της και την εμπορικήν της πίστιν*».⁸³ Το καπνιστικό κοινό, επηρεασμένο από τα διάφορα δημοσιεύματα της εποχής γύρω από την τύχη της καπνοβιομηχανίας και τις φήμες που κυκλοφορούσαν για χειροτέρευση της ποιότητας των χαρμανιών που χρησιμοποιούσε η καπνοβιομηχανία, λόγω της αδυναμίας της να προμηθευτεί καπνά υψηλής ποιότητας, την εγκατέλειπε. Οι καταστάσεις αυτές, σε συνδυασμό με την αδυναμία της εταιρείας να αναπτύξει διαφημιστική δραστηριότητα συντέλεσαν, κατά τον Ρ. Πατσιαντά, στην κάμψη της κατανάλωσης των τσιγάρων της, όπως αποδεικνύει και ο Πίνακας 6.1.

Πίνακας 6.1

Η συμμετοχή των ελληνικών καπνοβιομηχανιών στην εγχώρια παραγωγή τσιγάρων των ετών 1955-1956 (επί τοις %)

<i>Καπνοβιομηχανίες</i>	<i>1955</i>	<i>1956</i>
Παπαστράτος ΑΒΕΣ	34,5	34%
Γ.Α. Κεράνης Α.Ε.	32.4%	34,5%
Αδελφοί Ματσάγγου	18.5%	15.7%
Αδελφοί Καρέλια	12%	13.5%
Διάφοροι	2.6%	2.3%
	100	100

Πηγή: *Καπνική Επιθεώρησης*, Ιανουάριος 1957, (123).

και πλην των μηχανημάτων που αγοράστηκαν μετά το 1964 «χρήζουν αντικαταστάσεως». Αρχείο Ματσάγγου, Εισηγητική Έκθεση του Α. Ακτσιαλή, διευθυντού υποκαταστήματος Πειραιώς αφορώσα την Καπν/νίαν Αφοι Ματσάγγου από απόψεως 1) κτιριακών εγκαταστάσεων, 2) μηχανικού εξοπλισμού της, 3) αποθεμάτων καπνών, 4) διαφόρων υλικών 5) καταναλώσεως, 22/1/1965.

⁸² Αρχείο Ματσάγγου, Ιστορικών της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, στο φάκελο «Προτάσεις Εκθέσεως Πεπραγμένων αρμοδίων οργάνων καπνοβιομηχανίας 1965».

⁸³ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρήγα Πατσιαντά..., ό.π..

Η επιχείρηση και με το καθεστώς της αναγκαστικής διαχείρισης δεν κατάφερε να αντιστρέψει την πτωτική της πορεία. Τελικά, το 1960 αποφασίστηκε από την κυβέρνηση η εκμίσθωση της εταιρείας κατόπιν πλειστηριασμού και μισθωτής για μια τριετία αναδείχθηκε η Συνεταιριστική Ένωση Καπνοπαραγωγών Ελλάδας (Σ.Ε.Κ.Ε. Α.Ε.).⁸⁴ Με τη λήξη της τριετίας, το 1963, η καπνοβιομηχανία βγήκε σε πλειστηριασμό με τιμή εκκίνησης 30.000.000 δρχ.. Καθώς δεν βρέθηκε κανείς ενδιαφερόμενος, περιήλθε στην κυριότητα του δημοσίου με το ποσό των 30.010.000 δρχ.. Με τη λήξη της περιόδου της μισθώσεως από τη Σ.Ε.Κ.Ε.-7/10/1963- ανέλαβε την εκμετάλλευση του εργοστασίου μια κοινοπραξία που συστάθηκε μεταξύ του Δημοσίου, της Αγροτικής Τράπεζας και του ΣΕΚΕ, η οποία διατηρήθηκε για ένα χρόνο, μέχρι τον Απρίλιο του 1964.⁸⁵

β. Από την Σ.Ε.Κ.Ε. Α.Ε. και την Κοινοπραξία Δημοσίου-Α.Τ.Ε-ΣΕΚΕ, στην ιδιοκτησία της Ε.Τ.Β.Α., 1960-1972

Από τον Οκτώβριο του 1960 μέχρι τα μέσα του 1963 –περίοδος μισθώσεως της καπνοβιομηχανίας από τη Σ.Ε.Κ.Ε. παρουσιάζεται κάποια άνοδος της καταναλώσεως των τσιγάρων Ματσάγγου, παρόλο που η Σ.Ε.Κ.Ε., καθώς δεν ήταν βέβαιη για την οριστική ανάληψη της καπνοβιομηχανίας –για την οριστική δηλαδή εξαγορά της- δεν αναπτύχθηκε «ως ελευθέρα και αδέσμευτος επιχείρησις», όπως αναφέρει ο Ρ. Πατσιαντάς για να προωθήσει την κατανάλωση των τσιγάρων και να αναλάβει επενδύσεις για την ανανέωση του εξοπλισμού.⁸⁶

⁸⁴ Σύμφωνα με τους όρους της μίσθωσης, οι οποίοι καθορίστηκαν με την υπ. αριθμ. 251/60 απόφαση του προέδρου του πρωτοδικείου Βόλου, η Σ.Ε.Κ.Ε. θα κατέβαλε ως ενοίκιο 1,35 δρχ. κατά κιλό παραγόμενων τσιγάρων, με ελάχιστο όριο 250.000 κιλά κατά τρίμηνο. Επίσης, παρέχεται η ευχέρεια στο μισθωτή «απολύσεως οιοδήποτε αριθμού εργατοϋπαλλήλων», με υποχρέωση του κράτους να καταβάλει τις νόμιμες αποζημιώσεις για 300 άτομα κατ' ανώτατο όριο. Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, Απόφασις του Προέδρου του εν Βόλω Πρωτοδικών, υπ. αριθμ. 251/60, 15/7/1960.

⁸⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Ιστορικών της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, στο φάκελο «Προτάσεις Εκθέσεως Πεπραγμένων αρμοδίων οργάνων καπνοβιομηχανίας 1965».

⁸⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρ. Πατσιαντά προς Ε.Τ.Β.Α., 27/1/1965. Η Συνεταιριστική Ένωση Καπνοπαραγωγών Ελλάδας ιδρύθηκε ως Ανώνυμη Εταιρία το 1947, με πρωτοβουλία της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Ελλάδας. Σύμφωνα με το περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησις* η σημασία της ξεπερνούσε τα πλαίσια μιας κοινής συνεταιριστικής προσπάθειας και εξέφραζε «...την οργανωμένη θέλησιν του καπνοπαραγωγικού κόσμου της χώρας

Η συντηρητικότητα της Σ.Ε.Κ.Ε. παρουσιάστηκε εντονότερα από το Μάιο του 1963, όταν έληγε η μίσθωση και δεν διαφαινόταν καμία ένδειξη ότι θα περιερχόταν σε αυτή το εργοστάσιο. Σ' αυτό οφείλεται η μείωση της κατανάλωσης κατά το 1963 σε συνάρτηση με το ότι κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1963 οι υπόλοιπες καπνοβιομηχανίες κυκλοφόρησαν τσιγάρα σε αμερικανική συσκευασία, η κυκλοφορία των οποίων επέδρασε σημαντικά στα δεδομένα της κατανάλωσης και εμφάνισε την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου να υστερεί καταφανώς.⁸⁷

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν η επιχείρηση να συνεχίσει και την τριετία 1960-1963, παρά τη μικρή αύξηση της κατανάλωσης των προϊόντων της να εμφανίζει ζημιές. Αντίθετα, τα οικονομικά δεδομένα άρχισαν ν' αντιστρέφονται από την 26/8/1964, όταν αυξήθηκαν οι τιμές των τσιγάρων και το κέρδος της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου αυξήθηκε κατά 950.000 δρχ. μηνιαίως.⁸⁸ Η επιχείρηση τότε βρισκόταν ήδη στα «χέρια» της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως. Από την 1 Μαΐου 1964 το εργοστάσιο παραχωρήθηκε από το δημόσιο στην Ε.Τ.Β.Α. και λειτούργησε για ένα χρόνο με την επωνυμία «Ελληνικόν Δημόσιον – πρώην Καπνοβιομηχανία Αφοι Ν. Ματσάγγου». Εκπρόσωπος του Δημοσίου στην καπνοβιομηχανία ήταν ο διευθυντής του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους Θ. Στραβόλεμος και διευθυντής της ο Γ. Τσίβος, μέχρι το θάνατό του στις 8/1/1965.

Νέος διευθυντής του εργοστασίου έγινε ο Ρήγας Πατσιαντάς και με την ανάληψη των καθηκόντων του επεσήμανε αμέσως την ανάγκη λήψης των κατάλληλων μέτρων προκειμένου να υπάρξει μελλοντική εξέλιξη των εργασιών της καπνοβιομηχανίας. Η εφαρμογή ενός μακρόπνοου προγράμματος, στο οποίο θα περιλαμβανόταν η ανέγερση ενός νέου σύγχρονου εργοστασίου, εξοπλισμένου με νέα σύγχρονα μηχανήματα –και με όσα από τα υπάρχοντα θα κρίνονταν κατάλληλα– αποτελούσε για τον νέο διευθυντή επιβεβλημένη ανάγκη. Η αναγγελία και μόνο της ανέγερσης του νέου εργοστασίου, κατά τον ίδιο, θα συνέβαλε τα μέγιστα στην αύξηση της κατανάλωσης, «...διότι θα αποδειχθεί ότι σκοπός πάντων –Κυβέρνησεως

με αξιώσεις και δυνατότητας να διαμορφώσει κατά τις απόψεις του το καπνικό μας μέλλον». Καθολικός σκοπός της δημιουργίας της ήταν «να συμβάλει στις προσπάθειες για την ανάπτυξη της καπνικής οικονομίας και ειδικότερα για την αύξηση του εισοδήματος και την καλυτέρευση των όρων ζωής και εργασίας των καπνοπαραγωγών. Η Σ.Ε.Κ.Ε. είχε ως στόχο να δραστηριοποιηθεί γύρω από το εμπόριο καπνού και τη βιομηχανία τσιγάρων. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σκοπών και των κατευθύνσεων της Σ.Ε.Κ.Ε. βλ. περιοδικό *Καπνική Επιθεώρησης*, Ιανουάριος 1948, τευχ. 15.

⁸⁷ Στο ίδιο.

⁸⁸ Στο ίδιο.

και ΕΤΒΑ- είναι όχι μόνο η διατήρησης της καπνοβιομηχανίας εις την οριστική επισφαλή θέσιν αλλά και η οριστική ανάπτυξήν της. Έτσι, οι πάντες θα ενθαρρυνθούν (συνεργάτες, καπνιστικό κοινό) και η καπνοβιομηχανία θα αποκτήση την παλαιά της αίγλη». ⁸⁹

Για άλλη μια φορά η ανεπάρκεια σε κτιριακό, μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό επισημαίνεται από τα πλέον υπεύθυνα «χείλη» του εργοστασίου, τον διευθυντή της, ανεπάρκεια που δεν επιτρέπει να αναπτυχθεί και να ισχυροποιήσει τη θέση του στην αγορά: «Το ότι σήμερα η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου καταλείπει μικρήν ζημία οφείλεται εις την μείωσιν της καταναλώσεως των τσιγάρων της και εις το υψηλό παραγωγικό κόστος της, διότι δεν είναι εκσυγχρονισμένη μηχανικώς και κτηριακώς». ⁹⁰ Προκειμένου να αντιστραφεί αυτή η κατάσταση, απαιτείται κατά τον Ρ. Πατσιαντά να εκφραστεί εμπράκτως η θέληση να αναβαθμιστεί η καπνοβιομηχανία και αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την υιοθέτηση καινοτομιών, με την κυκλοφορία νέων σημάτων τσιγάρων, με την καλή ποιότητα των τσιγάρων και τέλος με διαφημιστική προβολή. ⁹¹

Ο διευθυντής του εργοστασίου φαίνεται να έχει σαφή και ξεκάθαρη εικόνα τόσο των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το εργοστάσιο όσο και των μέτρων που απαιτούνται προκειμένου αυτό να συνεχίσει τη λειτουργία του. Αυτά τα μέτρα όμως φαίνεται πως καθυστερούν και αναβάλλονται. Έτσι, λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούνιο του 1965 με απογοήτευση συμπεραίνει πως, αν και κατά το διάστημα αυτού του χρόνου (Μάιος 1964 - Μάιος 1965), έγιναν προσπάθειες, στο πλαίσιο των «παρεχομένων δυνατοτήτων, διά την βελτίωσιν του μηχανικού εξοπλισμού», ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της βελτίωσης και του εκσυγχρονισμού παραμένει «ανεκτέλεστον». ⁹²

Στις 31/5/1965 η Ε.Τ.Β.Α. ίδρυσε τελικά νέα εταιρεία, την «Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος, Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία». ⁹³

⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Στο ίδιο.

⁹¹ Στο ίδιο.

⁹² Αρχείο Ματσάγγου, Υπηρεσιακό Σημείωμα Ρ. Πατσιαντά προς Μ. Σαπουνά, Έκθεσις Πεπραγμένων, 9/6/1965.

⁹³ Το συνολικό ενεργητικό της επιχείρησης το Νοέμβριο του 1965 ανερχόταν σε 176.145.707,35 δρχ. και το παθητικό της (οφειλές σε τράπεζες συνολικού ύψους 81.010.157 δρχ., οφειλές σε προμηθευτές, κ.α.) έφτανε στα 117.907.437,65 δρχ. Επομένως, η καθαρή περιουσία της ήταν 58.238.269,70 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, Έκθεσις Εκτιμήσεως του Ενεργητικού της εν Βόλω

Έδρα της Εταιρείας ήταν η Αθήνα και σκοπός της, η εμπορία και η επεξεργασία καπνού, η παραγωγή και η εμπορία σιγαρέττων και λοιπών καπνοβιομηχανικών προϊόντων. Η διάρκεια της Εταιρείας ορίστηκε για 25 χρόνια με προοπτική επέκτασης. Το μετοχικό κεφάλαιο ορίστηκε στα 75.000.000 δρχ., κατανεμημένο σε 25.000 μετοχές των 3.000 δρχ. έκαστη, και καταβεβλημένο από την Ε.Τ.Β.Α.⁹⁴ Για πολλούς η εξέλιξη αυτή σηματοδοτούσε μια νέα περίοδο για την καπνοβιομηχανία της πόλης. Η Τράπεζα ήταν σε θέση με τα κεφάλαια που διέθετε να εφαρμόσει τις εξαγγελίες της, να εκσυγχρονίσει δηλαδή το εργοστάσιο και να το επαναφέρει στις παλιές του προπολεμικές δόξες. Ελπίδες που δεν θα αργήσουν όμως σύντομα να αποδειχτούν φρούδες.

Με την ίδρυση της νέας εταιρείας από την Ε.Τ.Β.Α. πράγματι έγιναν προσπάθειες να εκσυγχρονιστεί η καπνοβιομηχανία και να διεκδικήσει δυναμικά τη θέση της στην αγορά, μεταξύ των υπόλοιπων μεγάλων βιομηχανιών παραγωγής τσιγάρων. Η πανελλήνιας εμβέλειας εφημερίδα *Ημερησία*, τον Οκτώβριο του 1967, την χαρακτηρίζει ως «*υπόδειγμα περιφερειακής δραστηριότητας*», εξαίροντας το έργο της Ε.Τ.Β.Α., «*με την οποία άρχισε μια νέα περίοδος παραγωγικής δραστηριότητας και εκσυγχρονισμού με αόκνους προσπάθειες και μελέτας όλων των συγχρόνων μεθόδων παραγωγής σιγαρέττων*».⁹⁵

Μια σειρά από επενδύσεις, τόσο σε κτηριακές όσο και σε μηχανολογικές εγκαταστάσεις πραγματοποιούνται. Η εταιρεία αγόρασε αρχικά μια έκταση 92 στρεμμάτων στη Ν. Ιωνία του Βόλου, με σκοπό να μεταφέρει εκεί προοδευτικά όλες τις εγκαταστάσεις της καπνοβιομηχανίας, τόσο το εργοστάσιο όσο και τις καπναποθήκες της. Το καλοκαίρι του 1966 ξεκίνησε η ανέγερση του νέου

Καπνοβιομηχανίας της Ελληνικής Τραπέζης Βιομηχανικής Αναπτύξεως (πρώην Ματσάγγου), προς το Υπουργείο Εμπορίου, 18/11/1965.

⁹⁴ Διάταγμα «Περί παροχής αδειάς συστάσεως και εγκρίσεως του καταστατικού της Ανων. Εταιρείας υπό την επωνυμία «Ελληνική Καπνοβιομηχανία 'Ματσάγγος', Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία», ΦΕΚ 976, 31/12/1965. Στις 31/5/1967 εγκρίθηκε η τροποποίηση ορισμένων άρθρων του καταστατικού (των άρθρων 27, 36,37,43) από το Υπουργείο Εμπορίου και στις 5/12/1967 αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως το τροποποιηθέν καταστατικό της εταιρείας. Διάταγμα «Περί εγκρίσεως, τροποποιήσεως και αναδημοσιεύσεως του καταστατικού της Ανωνύμου Εταιρείας υπό την επωνυμία «Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία», ΦΕΚ 1003, 5/12/1967.

⁹⁵ *Ημερησία*, 4/10/1967.

εργοστασιακού συγκροτήματος και τον Οκτώβριο του 1967 εγκαινιάστηκε μια σύγχρονη διώροφη καπναποθήκη συνολικής επιφάνειας 14.000 τ.μ.⁹⁶

Παράλληλα, η εταιρεία επεδίωξε να εκσυγχρονίσει ορισμένα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας με την αγορά νέων σύγχρονων μηχανημάτων. Για παράδειγμα, η εκμηχάνιση του τμήματος του πακεταρίσματος που είχε ξεκινήσει διστακτικά μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1950, επεκτείνεται την περίοδο μεταξύ 1964-1968 με την αγορά έξι νέων πακεταριστικών συγκροτημάτων.⁹⁷ Αποτέλεσμα αυτών των επενδύσεων ήταν η αύξηση της παραγωγής που παρατηρείται την περίοδο 1965-1968, καθιστώντας την εταιρεία κερδοφόρα.⁹⁸

Ωστόσο, τα μεγαλόπνοα πλάνα που εισηγούνταν οι τεχνικές εκθέσεις των εμπειρογνομόνων της τράπεζας της περιόδου 1965-1966 για κτιριακό και τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και για ριζικές αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας δεν ολοκληρώθηκαν, με αποτέλεσμα μετά το 1968 η επιχείρηση να βρεθεί ξανά αντιμέτωπη με οικονομικά προβλήματα και να ξεκινήσει μια νέα φάση παρακμής, που την οδήγησε τελικά στο κλείσιμό της, τον Ιανουάριο του 1972. Το εύλογο ερώτημα που γεννάται είναι, γιατί μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, από εκεί που η εταιρεία κατείχε την 19^η θέση μεταξύ των 100 μεγαλύτερων ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων το 1966, σύμφωνα με έρευνα του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων⁹⁹ και θεωρούνταν «υπόδειγμα περιφερειακής δραστηριότητας», όπως είδαμε νωρίτερα, έπαψε να λειτουργεί το 1972;

⁹⁶ Στο ίδιο.

⁹⁷ Αγοράζονται επίσης τρεις νέες σιγαρεττοφιλτρομηχανές και μια φιλτρομηχανή, μηχανήματα συσκευασίας, ένα επίπεδο λιθογραφικό πιεστήριο, δυο χαρτοκοπτικές μηχανές για το κυτιοποιείο και για την νέα καπναποθήκη νέα μηχανήματα επεξεργασίας καπνού (υγραντήρια και ξεφυλλιστικά μηχανήματα). Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή Μηχανημάτων, 29/5/1969.

⁹⁸ Τότε υπολογίστηκε πως το «νεκρό σημείο», δηλαδή το επίπεδο πωλήσεων που δεν φέρνει ούτε κέρδη ούτε ζημία, ήταν η κατανάλωση 125.000 κιλών το μήνα. «Δίχως να φέρουμε αναστάτωση και να ανοίξουμε πόλεμο με τις άλλες 5-6 καπνοβιομηχανίες θα πιάσουμε και θα ξεπεράσουμε αυτούς τους αριθμούς, με μια σωστή διοίκηση...» επισημαίνει μερικά χρόνια αργότερα το 1971 ο Μ. Σαπουνάς. Αρχείο Ματσάγγου, Μιλτιάδης Σαπουνάς, 'Ματσάγγος'. Όσα αναπτύχθηκαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Σεπτέμβριος 1971.

⁹⁹ Ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων διεξήγαγε τη σχετική έρευνα έχοντας ως κριτήριο τη μέση ετήσια εργατική απασχόληση. Στις 100 επιχειρήσεις συμπεριλήφθηκαν οι βιομηχανίες εκείνες των οποίων το εργατοϋπαλληλικό προσωπικό ξεπερνούσε τα 200 άτομα. Στην πρώτη πεντάδα συναντάμε με τη σειρά, τα Ελληνικά Ναυπηγεία Α.Ε., την Πειραική Πατραϊκή Α.Ε., την Α.Β.Ε.Σ. Παπαστράτος, την Α.Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων και τέλος την Αιγαίον Κλωστοϋφαντουργία Α.Ε.. Βλ. *Η Σύγχρονος Επιχείρησης*, Ιανουάριος 1967.

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα ξεπερνά τους στόχους αυτής της εργασίας και απαιτεί μια ενδελεχή μελέτη που θα είχε ως αντικείμενο αυστηρά την ιστορία της επιχείρησης Ματσάγγου. Εδώ προσπαθήσαμε να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα της ιστορίας της επιχείρησης, παρακολουθώντας τις διάφορες φάσεις της εξέλιξής της, τις μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, εστιάζοντας στις επιχειρηματικές στρατηγικές των ανθρώπων και των φορέων που βρίσκονταν πίσω από αυτό, όσον αφορά στις επενδύσεις σε κτιριακό, μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, θα αρκεστούμε εδώ σε ορισμένες υποθέσεις σχετικά με το ερώτημα που θέσαμε και όχι στην εξαγωγή συμπερασμάτων, τα οποία, όπως είπαμε απαιτούν πολύπλευρη και σφαιρική προσέγγιση.

Πλήθος δημοσιευμάτων στον τοπικό τύπο ήδη πριν κλείσει το εργοστάσιο οριστικά, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, αναζητούν τα «αίτια της κακοδαιμονίας του» και τα περισσότερα από αυτά συγκλίνουν στην άποψη της «κακής διαχείρισης, ανεύθυνων και άσχετων ανθρώπων» που ανέλαβαν τη διεύθυνσή του, όσο και στον ανταγωνισμό με τις καπνοβιομηχανίες του κέντρου, Παπαστράτου και Κεράνη.¹⁰⁰ Ήδη το 1966, προτού ακόμα εμφανιστούν τα νέα προβλήματα για την καπνοβιομηχανία η τοπική εφημερίδα *Μαγνησία* αποδοκιμάζει τις πρακτικές της Ε.Τ.Β.Α., αναφορικά με το γεγονός ότι το διοικητικό συμβούλιο της εταιρίας έδρευε στην Αθήνα και αποτελούνταν από «*ξένους αναρμοδίους προς την επιχείρησιν καπνοβιομηχανίας και προπάντων κατοίκους Αθηνών και να έχη πρόεδρο ένα ναύαρχο εν αποστρατεία!*». Για τον αρθρογράφο οι επιλογές αυτές θεωρούνται υπονομευτικές για την προσπάθεια εξυγίανσης και ανασυγκρότησης της επιχείρησης σε μια εποχή «*...ταχείας τεχνολογικής προόδου και του οξύτατου ανταγωνισμού των ομοειδών επιχειρήσεων και της συστηματικής προσπάθειας μειώσεως του κόστους παραγωγής*».¹⁰¹

¹⁰⁰ Βλ. *Ταχυδρόμος*, 7/12/1968, *Θεσσαλία*, 8/12/1968

¹⁰¹ *Μαγνησία*, 16/5/1966. Μια άλλη τοπική εφημερίδα της πόλης υποστηρίζει την ίδια μέρα πως παρά τις πολυτελείς δαπάνες της διοίκησης της επιχείρησης, χωρίς να τις διευκρινίζει, αυτή εμφανίζει κέρδη 300.000 δρχ. μηνιαίως και τονίζει την ανάγκη εγκατάστασης της Εταιρείας στο Βόλο και αλλαγής των μελών του Δ.Σ. Ο υπουργός Βιομηχανίας Τζον Γκλαβάνης, αναφέρει η εφημερίδα, ανέλαβε να χειριστεί προσωπικά το θέμα διαβεβαιώνοντας τους εκπροσώπους του προσωπικού της καπνοβιομηχανίας ότι δεν θα μεταφερθούν υπηρεσίες της επιχείρησης στην Αθήνα, θα μεριμνήσει για να υπάρξουν εκπρόσωποι του προσωπικού στο Διοικητικό Συμβούλιο και τέλος θα φροντίσει να

Οι πολιτικές αλλαγές της περιόδου με αποκορύφωμα την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967, που είχε ως αποτέλεσμα η Ε.Τ.Β.Α. να περάσει κάτω από τον έλεγχο της χούντας των συνταγματαρχών, φαίνεται πως έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην τύχη της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Η διοίκηση της Ε.Τ.Β.Α. τοποθέτησε στο διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας Ματσάγγου ανθρώπους του καθεστώτος, οι οποίοι ακολούθησαν μια επιχειρηματική «στρατηγική» που βασικό γνώρισμά της ήταν οι μαζικές απολύσεις εργατοϋπαλλήλικού προσωπικού αλλά και επιλεκτικές απολύσεις προσώπων –διευθυντών και ανώτερων υπαλλήλων και εργατών του εργοστασίου για πολιτικούς λόγους, «παγώνοντας» παράλληλα την εφαρμογή κάθε εκσυγχρονιστικού προγράμματός της.¹⁰²

Έτσι, το καλοκαίρι του 1968 εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της πτωτικής πορείας που θα αρχίσει να παίρνει εκ νέου το εργοστάσιο: κάμψη των πωλήσεων, επιδείνωση της ρευστότητας, διόγκωση των αποθεμάτων καπνού, και έλλειψη οργανώσεως. Η κάμψη των πωλήσεων αποδίδεται από τον επιθεωρητή της Ε.Τ.Β.Α., που διενήργησε την επιτόπια έρευνα στο εργοστάσιο, σε ανεπαρκή έλεγχο της ποιότητας, στην ανεπάρκεια των τεχνικών προδιαγραφών των επιμέρους «σημάτων», στην έλλειψη μεθόδων βελτίωσης της αποδοτικότητας των εργαζόμενων, στην ανεπάρκεια διαφημίσεων, και στην έλλειψη έρευνας της αγοράς.¹⁰³

Ένα χρόνο αργότερα ο Μ. Σαπουνάς, με επιστολή του προς το διοικητικό συμβούλιο της Ε.Τ.Β.Α., αφού τόνισε τη σημασία της λειτουργίας του εργοστασίου για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, επισήμανε ως βασικές αιτίες που καθιστούσαν ζημιογόνα την επιχείρηση για την τράπεζα –που ήταν και ο κύριος μέτοχος- τον «παλαιό εξοπλισμό», που ήταν «ανορθολογικά εγκαταστημένος σε παλαιά κτίρια».¹⁰⁴ Θεωρώντας πως ήταν αδύνατο να μεταστραφεί η κατάσταση και ανεφάρμοστο το όποιο πλάνο αποσκοπούσε σε βελτίωση της καπνοβιομηχανίας,

μεταφερθεί η έδρα της επιχείρησης στο Βόλο. Το *Εμπρός*, 16/5/1966. Τελικά οι εξαγγελίες του Τζ. Γκλαβάνη δεν υλοποιήθηκαν.

¹⁰² Διευθύνων σύμβουλος του εργοστασίου τοποθετήθηκε το 1967 ο υποστράτηγος Δημήτρης Παπαϊωάννου, αφού πρώτα είχε απομακρυνθεί από τη διεύθυνση ο Ρ. Πατσιαντάς, ως «μη νομιμόφρων». Αρχείο Ματσάγγου, Υπουργείο Βιομηχανίας, Εμπιστευτικόν, Απόφασις περί απολύσεως του Πατσιαντά Ρήγα, Διευθυντού της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου Βόλου ως μη νομιμόφρονος», Αθήνα, 24/11/1967.

¹⁰³ Αρχείο Ματσάγγου, Περίληψη τακτικής επιθεωρήσεως των εργοστασίων υπό τον επιθεωρητή της Ε.Τ.Β.Α. Γ. Τριανταφύλλη κατά το θέρος του 1967, 10/10/1968.

¹⁰⁴ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, φακ. Επιστολή Μιλτιάδη Σαπουνά προς την ΕΤΒΑ, 29/11/1969.

πρότεινε τον Ιανουάριο του 1971 την παραχώρηση του πλειοψηφικού πακέτου της εταιρείας σε αυτόν, ως ενός ομίλου Ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών.¹⁰⁵

Το διοικητικό συμβούλιο, λοιπόν, της Ε.Τ.Β.Α., στην οποία ανήκε η επιχείρηση, ήταν ενήμερο της κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε το εργοστάσιο. Οι τεχνικές αδυναμίες, η ατελής οργάνωση των πωλήσεων, η έλλειψη σταθερού προγράμματος προβολής και εμπορίας του προϊόντος, επισημαίνονται από λιγότερο ή περισσότερο ειδικούς ως οι βασικές αιτίες της δυσλειτουργίας του, και επαναλαμβάνονται συνεχώς πλέον μετά το 1969 στην αλληλογραφία μεταξύ του διευθύνοντος συμβούλου του εργοστασίου και της διοίκησης της τράπεζας. Για πρώτη φορά το 1971, όταν πλέον ο αριθμός των εργαζόμενων στην επιχείρηση, έχει συρρικνωθεί -λόγω των απολύσεων- και δεν ξεπερνούσε τα 200 άτομα, διαπιστώνεται ως μία επιπλέον αιτία και η αριθμητική ανεπάρκεια του ανθρώπινου δυναμικού του εργοστασίου.¹⁰⁶

Λίγο πριν το οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου, το Σεπτέμβριο του 1971, ο Μ. Σαπουνάς που ως σύμβουλος επιχειρήσεων με το γραφείο του 'Όργανισμός Συμβούλων Επιχειρήσεων' εκπροσωπούσε αυτή τη φορά μια επιχειρηματική κίνηση ομάδας είκοσι επιχειρηματιών του Βόλου, οι οποίοι εξέφρασαν την επιθυμία να αναλάβουν την εταιρεία Ματσάγγου, παρουσιάζει σ' ένα κείμενο, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, «...όσα αναπτύχθηκαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των

¹⁰⁵ Επρόκειτο για όμιλο Ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών του κλάδου του καπνού και «ειδικών περί το είδος τεχνικών». Ο όμιλος συγκροτούνταν από τον Άγγελο Κουταρέλη γνωστό βιομήχανο τσιγάρων της Αιγύπτου, «από τους ελάχιστους ειδικούς του καπνού και σιγαρέτων εις τον κόσμο και ξένες μεγάλες εταιρείες σιγαρέτων με τις οποίες ο ίδιος συνεργάζεται», σύμφωνα με τον Μ. Σαπουνά. Η αλλαγή μεθόδου επεξεργασίας του καπνού, η παραγωγή τσιγάρων αμερικανικών και ευρωπαϊκών προδιαγραφών και η ανάπτυξη παραγωγής και άλλων προϊόντων καπνού, «μέθοδον των οποίων οι προαναφερόμενοι συνεργάτες μας κατέχουν ως εκ της μακράς εμπειρίας των κτηθείσα εις πράξιν και κατόπιν σοβαράς και μακροχρόνιας ερευνητικής εργασίας επί των ελληνικών καπνών», αποτελούν κατά τον Μ. Σαπουνά την πλέον ενδεδειγμένη λύση στο ζήτημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, φακ. «Επιστολή Μ. Σαπουνά προς Πρόεδρο Ε.Β.Ε.Β., Κ. Καπουρνιώτη», 17/1/1970. Ανάλογες προτάσεις και απόπειρες εκποίησης της επιχείρησης σε ξένες επιχειρήσεις, προκειμένου αυτή να συνεχίσει να λειτουργεί στην πόλη έγιναν και από άλλες εταιρείες και επιχειρηματικούς ομίλους του εξωτερικού, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Αυτές που προκάλεσαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον έντονα αφορούσαν στην πρόταση εξαγοράς της καπνοβιομηχανίας από μια γερμανική βιομηχανία τσιγάρων, από έναν όμιλο αμερικανικών επιχειρήσεων και λίγο αργότερα, το 1971, από μια Ολλανδική εταιρία. Βλ. εφημ. *Εξπρές*, 29/7/1969, *Θεσσαλία*, 17/11/1970 και *Ταχυδρόμος*, 24/2/1971. Η απόφαση της χούντας να κλείσει η καπνοβιομηχανία, ωστόσο, πρέπει να ήταν ειλημμένη, γι' αυτό μάλλον δεν ανταποκρίθηκε σε καμία από αυτές. Η εφημερίδα *Θεσσαλία* αναφέρει πως το έλλειμμα της καπνοβιομηχανίας από 3 εκατ. το 1968 έφτασε τα 20 εκατ. το 1969. *Θεσσαλία*, 17/11/1970.

¹⁰⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Εμπιστευτική αλληλογραφία, Διευθύνοντος Συμβούλου του εργοστασίου του Βόλου υποστράτηγου Δ. Παπαϊωάννου, προς τη διοίκηση του εργοστασίου στην Αθήνα, 3/3/1971.

οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου». Εκεί εστιάζει στα αίτια που έφεραν την καπνοβιομηχανία του Βόλου σε αυτή την κατάσταση και προτείνει ως λύση να αναλάβουν την επιχείρηση οι εν λόγω επιχειρηματίες της πόλης.¹⁰⁷ Μέσα στις σελίδες αυτού του ενδιαφέροντος κειμένου επισημαίνονται πολλά από όσα παρακολουθήσαμε ήδη. Λαμβάνοντας υπόψη αρκετές από τις τεκμηριωμένες απόψεις που καταγράφονται στο εν λόγω έγγραφο, θα συνοψίσουμε, κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, την τελευταία περίοδο λειτουργίας του εργοστασίου, κατά την οποία αυτό διοικήθηκε από την Ε.Τ.Β.Α..¹⁰⁸

Ο Μ. Σαπουνάς στηρίζει σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις του σε στοιχεία από τα ημερολόγια της επιχείρησης. Μέσα από αυτά αντανακλάται πράγματι σε μεγάλο βαθμό η επιχειρηματική πολιτική των διοικήσεων του Ματσάγγου και αναδεικνύονται πολλές ενέργειες ή παραλείψεις που σαν συνέπεια είχαν, σύμφωνα με τον πρώην διευθύνοντα σύμβουλο της επιχείρησης, την αύξηση του κόστους των προϊόντων και σαν συνέχεια αυτού τα ζημιολόγια αποτελέσματα εκμετάλλευσης του εργοστασίου. Όσα παρακολουθήσαμε νωρίτερα δεν φαίνεται να διαφωνούν με όσα περιγράφει στο κείμενό του ο Μ. Σαπουνάς. Αυτό που προκύπτει ως εικόνα αναφορικά με τις επιχειρηματικές στρατηγικές των διοικήσεων του εργοστασίου είναι η απουσία μιας ρεαλιστικής, ορθολογικής και σταθερής επιχειρηματικής πολιτικής, που θα επέτρεπε τη συνέχεια της λειτουργίας του.

Αντίθετα, μια σειρά επενδύσεων σε τεχνικό εξοπλισμό που έγιναν, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Μ. Σαπουνάς, ήταν «*ξεκάρφωτες και αμελέτητες*», χωρίς να εντάσσονται σε ένα γενικό πρόγραμμα εκσυγχρονισμού και

¹⁰⁷ «Ποιοι είναι οι άνθρωποι, οι συγκεκριμένοι ιδιώτες που θα τολμήσουν να αναλάβουν το εργοστάσιο και τους επιχειρηματικούς κινδύνους, ...με ποια μέσα υλικά, με τι κεφάλαια θα ξεκινήσουν τη δουλειά αυτή;» διερωτάται ο Μ. Σαπουνάς. Ωστόσο, οι επιχειρηματικοί κίνδυνοι μάλλον δεν πρέπει να ήταν και τόσο μεγάλοι, αν κρίνουμε από τις προτάσεις που κατατέθηκαν. Οι επιχειρηματίες ζητούν ουσιαστικά να τους παραχωρηθεί από την ΕΤΒΑ, δηλαδή από το κράτος, το εργοστάσιο Ματσάγγου δωρεάν, αίτημα που αντανακλά αφενός την έλλειψη ουσιαστικών ιδιωτικών κεφαλαίων στην πόλη αυτή την εποχή και αφετέρου ένα ιδιωτικό επιχειρηματικό μοντέλο, αλλά με κεφάλαια και μέσα που προέρχονται από το κράτος. «Αν το εργοστάσιο κλείσει τώρα, δεν θα μείνει σαν αξία στην Ε.Τ.Β.Α. σχεδόν τίποτα. Μόνο οικόπεδα. Τα μηχανήματα, εκατομμύρια δημόσιο χρήμα και συνάλλαγμα θα πουληθούν για παλιοσίδερα. Αλλά αν έτσι είναι, και αν δωρεάν η ΕΤΒΑ τα πήρε από το κράτος, γιατί να μην τα δώσει «δωρεάν» πάλι στο ίδιο το κράτος ή στον δήμο;» επισημαίνουν χαρακτηριστικά οι είκοσι επιχειρηματίες. Μιλτιάδης Σαπουνάς, *Ματσάγγος*. Όσα αναπτύχθηκαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Σεπτέμβριος 1971.

¹⁰⁸ Στο ίδιο.

ανάπτυξης, δίχως δηλαδή να υπάρχει η αντίστοιχη πολιτική και ο προγραμματισμός της παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων, και έτσι «ωδήγησαν στην υπέρμετρη ανάληψη υποχρεώσεων και στην εμφάνιση επαυξημένων ζημιολόγων αποτελεσμάτων εκμεταλλεύσεις».¹⁰⁹

Όπως είδαμε, οι πρώτες αξιολογικές μελέτες άρχισαν το 1965 από τον διευθυντή της επιχείρησης Ρ. Πατσιαντά και συνεχίστηκαν από ειδικούς εμπειρογνώμονες της τράπεζας. Περιέγραφαν με σαφήνεια τα προβλήματα που καθιστούσαν την επιχείρηση ζημιολόγη και δεν ήταν άλλα από τις πεπαλαιωμένες κτιριακές εγκαταστάσεις και τις σοβαρότερες αδυναμίες του μηχανικού εξοπλισμού. Οι λύσεις που προτάθηκαν για την αντιμετώπισή τους και που σύμφωνα με τον Μ. Σαπουνά μπορούσαν να υλοποιηθούν με τις ίδιες οικονομικές δυνάμεις της εταιρείας και με μικρή βοήθεια του μοναδικού μετόχου της, της ΕΤΒΑ, δεν εφαρμόστηκαν στο σύνολό τους και δεν ολοκληρώθηκαν, καθώς «η αδιαφορία, η ευθυνοφοβία και η άγνοια των υπευθύνων διαχειριστών της καπνοβιομηχανίας και των αρμόδιων υπηρεσιών, οι παρεμβάσεις και οι επεμβάσεις διαφόρων και άλλα τινά, δεν άφησαν το έργο του εκσυγχρονισμού να προχωρήσει με τους ρυθμούς που ξεκίνησε, τότε που μέσα σε λίγους μήνες το 1965 έγινε η αγορά των οικοπέδων της Ν.Ιωνίας, η μελέτη των αποθηκών, η κατάρτιση της εισηγήσεως για την έγκριση και τον δανεισμό του έργου και τελικά η έγκριση από τη διοίκηση της Τράπεζας».¹¹⁰

Παράλληλα, η «απογύμνωση» του εργοστασίου από έμπειρα στελέχη, διοικητικά και τεχνικά που πραγματοποιήθηκε μετά το 1967 –του διευθυντή αλλά και έμπειρων τεχνικών με πολυετή πείρα και παρουσία στο εργοστάσιο που ήταν επιφορτισμένοι με σημαντικές εργασίες στην παραγωγική διαδικασία, όπως λόγου χάρη οι «χαρματζήδες», που ήταν υπεύθυνοι για το μίγμα καπνού κάθε «μάρκας» τσιγάρων- και η αντικατάστασή τους με πρόσωπα που δεν είχαν, από ό,τι φαίνεται, τα απαιτούμενα προσόντα και γνώσεις, αλλά τοποθετήθηκαν σε καίριες θέσεις στο εργοστάσιο από το καθεστώς της χούντας των συνταγματαρχών, αποτέλεσε έναν ακόμα αρνητικό παράγοντα που δυσχέρανε τη λειτουργία της επιχείρησης.¹¹¹

¹⁰⁹ Στο ίδιο.

¹¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹¹ Η τοπική εφημερίδα *Θεσσαλία* με δημοσίευσμά της στις 28/7/1971, παρουσιάζει αναλυτικά τις απόψεις που αναπτύχθηκαν σε συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε μια μέρα νωρίτερα στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Βόλου αναφορικά με τις αιτίες που προκάλεσαν την πτωτική πορεία

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου να παραμείνει στατική, με τους παλιούς τύπους τσιγάρων ή με δυο τρεις νέους που σύντομα έσβησαν. Και αυτό σε χρόνια που, όπως τονίζει ο Μ. Σαπουνάς, οι άλλες βιομηχανίες ίδρυσαν και διατηρούσαν ειδικά τμήματα που συνεχώς ερευνούσαν την αγορά, προσδιόριζαν ακριβώς τις τρέχουσες απατήσεις, τις νέες συνήθειες των πελατών, βελτίωναν τα παλιά τσιγάρα και πρόσφεραν καινούριους τύπους κατακτώντας νέους και πολλούς από τους παλιούς καταναλωτές του τσιγάρου.¹¹² Το εργοστάσιο Ματσάγγου «έσβησε» τελικά, μαζί με τα τσιγάρα του, στις αρχές του 1972.

της καπνοβιομηχανίας. Μεταξύ των όσων διατυπώθηκαν ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις ενός καπνεμπόρου της πόλης, ο οποίος επεσήμανε την αδυναμία του εργοστασίου να εξασφαλίσει ένα σταθερό «χαρμάνι» για κάθε τσιγάρο, ως τη βασική αιτία μείωσης της κατανάλωσης των τσιγάρων Ματσάγγου στην εγχώρια αγορά. Αυτό απαιτούσε, σύμφωνα με τον καπνέμπορο, τη δημιουργία αποθεμάτων τριών τουλάχιστον εσοδίων καπνών, προκειμένου να παραχθούν τα κατάλληλα «χαρμάνια». Το γεγονός ότι η Ε.Τ.Β.Α δεν ανανέωσε τα αποθέματα καπνών από το 1969, προκειμένου να διατηρηθούν αναλλοίωτα τα χαρμάνια που συνήθισαν οι καπνιστές, αποδεικνύει, κατά τον καπνέμπορο, την πρόθεση της τράπεζας να κλείσει το εργοστάσιο. Παράλληλα, για τη δημιουργία του κατάλληλου ποιοτικού χαρμανιού, συνεχίζει ο καπνέμπορος, «απαιτούνται να βρίσκονται και να διατηρούνται ορισμένοι ταλαντούχοι τεχνικοί, οι «χαρμαντζήδες». Ενώ, καταλήγει, οι άλλες μεγάλες καπνοβιομηχανίες –Παπαστράτος και Καρέλιας– επενδύουν, προσλαμβάνοντας έμπειρους τέτοιους τεχνικούς, αμείβοντάς τους αφειδώς, η Ε.Τ.Β.Α ανάγκασε «έναν τέτοιο ταλαντούχο να φύγει από το Ματσάγγο, λόγω γλίσχρων αποδοχών... Τον άρπαξε ο Καρέλιας και το αποτέλεσμα ήταν να τριπλασιάσει την κατανάλωσή του». Θεσσαλία, 28/7/1971. Φαίνεται, λοιπόν, πως, λόγω και του ανταγωνισμού μεταξύ των ομοειδών εταιρειών, η επιχείρηση ακολουθούσε μια πολιτική χαμηλών ημερομισθίων, πολιτική που δεν συναντάται μόνο αυτή την περίοδο αλλά ήταν σταθερό χαρακτηριστικό σε όλες της περιόδους της λειτουργίας της. Η πολιτική των χαμηλών ημερομισθίων αλλά και των απολύσεων - κατά την περίοδο της Ε.Τ.Β.Α.- θίγεται και από εφημερίδες με πανελλήνια εμβέλεια. Για παράδειγμα, η *Βραδινή*, ένα μήνα αργότερα, σε άρθρο της επισημαίνει ότι οι απολύσεις ειδικών-έμπειρων τεχνικών με στόχο των περιορισμό των δαπανών αποτελεί μέγα λάθος, γιατί κατ' αυτό τον τρόπο έπεφτε η ποιότητα και άρα η ζήτηση των προϊόντων του Ματσάγγου. *Βραδινή*, 21/8/1971.

¹¹² Μιλιτιάδης Σαπουνάς, *ό.π.*.

Έβδομο Κεφάλαιο. Τόποι προέλευσης του εργατικού δυναμικού

«Στο Ματσάγγο δούλεψε όλος ο Βόλος...». Η φράση αυτή ειπώθηκε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας από ανθρώπους με τους οποίους συνομιλήσαμε για το Ματσάγγο, από ανθρώπους που οι ίδιοι εργάστηκαν εκεί ή από συγγενείς τους. Φράση που τη συναντήσαμε επίσης αυτούσια ή σχεδόν αυτούσια στο μεταπολεμικό τύπο, σε έγγραφα της μεταπολεμικής περιόδου που προέρχονταν από επίσημους τοπικούς φορείς –συνδικαλιστικούς, πολιτικούς κ.α.- και τέλος σε σύγχρονα αφιερώματα του τοπικού τύπου για το εργοστάσιο..

Η σημασία της φράσης εξαρτάται βέβαια από το πλαίσιο εντός του οποίου εκφέρεται. Ωστόσο, καταδεικνύει μέσα στην υπερβολή της πως το εργοστάσιο Ματσάγγου αποτέλεσε τόπο εργασίας για ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πόλης κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του. Ποιος ήταν άραγε «όλος ο Βόλος» που δούλεψε στο Ματσάγγο; Από πού προέρχονταν όλοι αυτοί οι άνθρωποι που δούλεψαν εκεί, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, ποιος ήταν ο τόπος καταγωγής τους; Τα ερωτήματα αυτά θα μας απασχολήσουν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο.

i. Αναζητώντας τους ανθρώπους: μητρώα και δελτία προσωπικού

Στο αρχείο της επιχείρησης εντοπίστηκαν τεκμήρια που μας επέτρεψαν να γνωρίσουμε έως ένα βαθμό τον κόσμο της εργασίας της καπνοβιομηχανίας: δύο μητρώα προσωπικού που αφορούν την περίοδο του μεσοπολέμου και οι προσωπικές καρτέλες του προσωπικού που αφορούν ολόκληρη την περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου, εστιάζοντας όμως στη μεταπολεμική εποχή, περίοδο κατά την οποία και δημιουργήθηκαν.

Αναλυτικότερα, το πρώτο μητρώο του Μεσοπολέμου περιλαμβάνει συνολικά 859 άτομα (142 άνδρες και 716 γυναίκες) που προσλήφθηκαν στο εργοστάσιο μεταξύ 1919 και 1936. Η συντριπτική πλειοψηφία αφορά σε προσλήψεις που έγιναν τη δεκαετία του 1920 και πιο συγκεκριμένα μεταξύ 1925 και 1928. Στο μητρώο αυτό, πέρα από το ονοματεπώνυμο του εργαζόμενου, καταγράφεται η χρονολογία πρόσληψης, τα τμήματα εργασίας, όπου απασχολήθηκε και η χρονολογία «εξόδου»

από το εργοστάσιο, καθώς και μερικές γενικές παρατηρήσεις. Χωρίς να είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό μας «συστήνει» πρώτη φορά τους ανθρώπους που δούλεψαν στο εργοστάσιο, καθώς επίσης μας προσφέρει τη δυνατότητα, μέσα από τα τμήματα εργασίας, να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα για την οργάνωση και τον καταμερισμό της εργασίας σε αυτό κατά το Μεσοπόλεμο.

Το δεύτερο μητρώο που διασώθηκε αφορά στην περίοδο μεταξύ 1937 και 1942. Εκεί συναντήσαμε τα ονόματα 168 εργατριών που προσλήφθηκαν - οι περισσότερες από αυτές- μεταξύ 1937 και 1938 και δούλευαν, επίσης οι περισσότερες, με το σύστημα της «κατ' αποκοπήν» εργασίας. Σ' αυτό καταγράφονται επίσης ο τόπος καταγωγής των εργατριών, η ηλικία γέννησής τους, η χρονολογία «εισόδου» στο εργοστάσιο, η ειδικότητα και σε ορισμένες περιπτώσεις, η χρονολογία «εξόδου» και η αιτία αποχώρησης από την εργασία. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα πολύτιμο τεκμήριο, καθώς, παρόλο που καλύπτει μια συγκεκριμένη εποχή και ένα περιορισμένο αριθμό ανθρώπων, οι πληροφορίες που είναι καταγεγραμμένες εκεί, όπως η καταγωγή και η ηλικία των εργατριών, μάς βοήθησαν να παρακολουθήσουμε ορισμένες ενδείξεις και τάσεις που φαίνεται να διαμορφώνονταν γύρω από σχετικά ζητήματα στο συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο.

Τέλος, οι προσωπικές καρτέλες των εργαζομένων, δηλαδή τα Δελτία Μητρώου Προσωπικού, που αφορούν όλους τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, όσοι δούλευαν στην επιχείρηση αυτή την εποχή. Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους, όπως θα δούμε, είχαν προσληφθεί σε προηγούμενες δεκαετίες αλλά συνέχιζαν να εργάζονται στο Ματσάγγο και την περίοδο μετά τον πόλεμο. Εντοπίστηκαν συνολικά 2.895 ατομικές καρτέλες. Το παραπάνω τεκμήριο, δηλαδή τα Δελτία Μητρώου Προσωπικού, πέρα από την εμφανή ποσοτική «υπεροχή» έναντι των άλλων δύο μητρώων του Μεσοπολέμου και πέρα από το γεγονός ότι καλύπτει μια πολύ μεγαλύτερη περίοδο από αυτά, υπερέχει και «ποιοτικά», ως προς το εύρος των πληροφοριών που καταγράφει. Αναλυτικότερα, στο προσωπικό δελτίο του κάθε εργαζόμενου καταγράφεται το ονοματεπώνυμο, τα ονόματα γονέων, το έτος γέννησης, ο τόπος καταγωγής, η οικογενειακή κατάσταση, τα «οικογενειακά βάρη» και η διεύθυνση μόνιμης κατοικίας. Αναφέρεται επίσης το τμήμα και το πόστο εργασίας, η χρονολογία πρόσληψης και αποχώρησης, όπως επίσης και η αιτία αποχώρησης από το εργοστάσιο.

Σε κάθε περίπτωση το πλούσιο αυτό υλικό συνολικά μάς πρόσφερε τη δυνατότητα, άλλοτε μέσα από μια ξεχωριστή ανάλυση του κάθε τεκμηρίου και άλλοτε μέσα από μια συνθετική και παράλληλη προσέγγισή τους, να αναζητήσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, ή πιο σωστά να προσπαθήσουμε μέσα από αυτά να εντοπίσουμε και να διακρίνουμε «τάσεις», «ενδείξεις» και «συμπεριφορές».

Μια παράλληλη και συγκριτική προσέγγιση επίσης των παραπάνω μητρώων που συντάχθηκαν σε διαφορετικές εποχές, μπορεί σε αρκετές περιπτώσεις να αναδείξει ανακρίβειες, ασάφειες στις καταγραφές, αντικρουόμενα και αντιφατικά στοιχεία, παραλήψεις και «σιωπές», που μπορεί να εκληφθούν είτε ως τυχαίες παραλήψεις είτε ως συνειδητές επιλογές. Τι καταγράφεται δηλαδή κάθε φορά και γιατί; Τι εξυπηρετεί και ποιος το ορίζει; Ποια η στάση των εργαζομένων, απέναντι στην «καταγραφή» τους; Τι λένε οι ίδιοι, τι αποκρύπτουν και γιατί; Πως οι ίδιοι «νοηματοδοούν» τις κατηγορίες μέσα στις οποίες καλούνται να «τοποθετηθούν», όπως λόγου χάρη το ζήτημα της καταγωγής ή των «οικογενειακών βαρών»;

ii. Το εργατικό δυναμικό σε αριθμούς

Η καταγραφή και ο εντοπισμός ενός εργατικού δυναμικού ενέχει δυσκολίες και κρύβει αρκετές «παγίδες». Σε κάθε περίπτωση θεωρώ πως πρέπει να έχουμε υπόψη μια σημαντική παράμετρο, το ζήτημα της περιστασιακής εργασίας. Όπως θα δούμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο, η οργάνωση της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου διευκόλυνε την περιστασιακή απασχόληση. Ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων εργαζόταν περιστασιακά στο εργοστάσιο, πράγμα που πολλές φορές ίσως καθιστούσε τον αριθμό των εργατών και των εργατριών που απασχολούνταν εκεί διαφορετικό από ό, τι παρουσιαζόταν συνήθως από διάφορους φορείς. Σε κάθε περίπτωση δεν μας ενδιαφέρει τόσο να εντοπίσουμε τον «πραγματικό» και ακριβή αριθμό του εργατικού δυναμικού, όσο να προσεγγίσουμε με βάση τις διαθέσιμες πηγές την εξέλιξη του όγκου και της φυσιογνωμίας του. Έτσι θα μπορέσουμε να κάνουμε υποθέσεις και εικασίες, να δείξουμε «τάσεις» και «συμπεριφορές» και να αναπτύξουμε γενικότερους προβληματισμούς για τα ζητήματα που μας απασχολούν.

Το 1919 το εργοστάσιο απασχολεί 30 εργαζόμενους, σύμφωνα με στοιχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, ενώ μόλις πέντε χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1924 το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου έφτανε στα 350 άτομα, είχε δηλαδή δεκαπλασιασαστεί.¹ Είναι η εποχή που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η επιχείρηση επεκτείνεται, ουσιαστικά εξελίσσεται από μια μικρή βιοτεχνία σε βιομηχανία.² Μέχρι το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου περίπου 1.000 άνθρωποι εργάζονται στην καπνοβιομηχανία. Το εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου συνεχίζει να αυξάνεται και μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως διαβάζουμε σε έκθεση της επιχείρησης, που υποβλήθηκε στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Βόλου στις 21 Απριλίου του 1945, ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων αυτή την εποχή ανέρχεται στα 1.103 άτομα. Από αυτά, τα 1.032 άτομα είναι «εργάται και εργάτριαι» -χωρίς να διευκρινίζεται η κατανομή ανά φύλο- και 63 άτομα δηλώνονται ως «μηχανικοί-υπάλληλοι». Υπάρχουν τέλος και 8 «εργοδηγοί».³

Αν συγκρίνουμε αυτούς τους αριθμούς με τους αντίστοιχους που σημειώνονται στην έκθεση της καπνοβιομηχανίας για την προπολεμική περίοδο, σχηματίζουμε μια σαφέστερη εικόνα για την αύξηση του προσωπικού. Στον Πίνακα 7.1 μπορούμε να παρακολουθήσουμε αυτή τη σύγκριση. Βλέπουμε πως το

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.1

Εργατικό δυναμικό Ματσάγγου προπολεμικά και το έτος 1945

<i>Εργατικό δυναμικό</i>	<i>Προπολεμικά</i>	<i>1945</i>
Εργάται και Εργάτριαι	1.025	1.032
Μηχανικοί-Υπάλληλοι	55	63
Εργοδηγοί	10	8
Σύνολο	1.090	1.103

Πηγή: Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Ε.Β.Ε. Βόλου, φακ. 69.1

¹ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 210.

² Ο Α. Λιάκος έχει επισημάνει πως στη δεκαετία του 1920 παρατηρείται υπερδιπλασιασμός των μεγεθών της απασχόλησης στα μεγάλα εργοστάσια και στις μεγάλες επιχειρήσεις. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών, Ίδρυμα Έρευνας και τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993, σ. 70-72.

³ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Ε.Β.Ε. Βόλου, φακ. 69.1.

εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου όχι μόνο δεν εμφανιζόταν συρρικνωμένο με τη λήξη του πολέμου σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, αλλά αντίθετα σημείωσε και μια μικρή αύξηση⁴.

Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από τη διοίκηση του εργοστασίου και ίσως για διάφορους λόγους η διεύθυνση της επιχείρησης να μη δηλώνει τον πραγματικό αριθμό των εργαζομένων. Οι επιφυλάξεις μας για την ακρίβεια των στοιχείων «ενισχύονται» αν λάβουμε υπόψη μια έκθεση του Εργατικού Κέντρου Βόλου (Πίνακας 7.2), η οποία παρουσιάζει τη δύναμη του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου το 1945. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, οι εργάτες και οι εργάτριες μόνο της καπνοβιομηχανίας το 1945 ανέρχονταν στους 1.255. Από αυτούς οι 1.037

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.2

Η δύναμη του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου το 1945

Κλάδοι	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Σιδηροβιομηχανία	1.568	100	1.688
Καπνεργάτες	640	1.340	1980
Εργ. Καπν/νίας	218	1.037	1.255
Σιδηροδρομικοί	1.030	20	1.050
Κλωστοϋφαντουργοί	255	875	1.130
Ελεύθεροι εργάτες	1.035	1.155	2.190
Συνδικάτον Οικοδ.	1.566	17	1.683
Τσιμεντεργάτες	300	33	333
Δερμάτων εργάτες	420	6	426
Υπάλληλοι	1.372	182	1.554
Επισιτιστές	497	125	622
Μεταφορείς	832	-	832
Διάφορα	798	816	1.614

Πηγή: Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Δελτίο Εργατικού Κέντρου Βόλου, φακ.69.1

⁴ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Ε.Β.Ε. Βόλου, φακ. 69.1. [δεν αναφέρεται ημερομηνία]. Να επισημάνουμε ότι όλοι οι εργάτες καπνοβιομηχανίας που αναφέρει ο πίνακας απασχολούνταν στο μοναδικό εργοστάσιο τσιγάρων που λειτουργεί στο Βόλο αυτή την περίοδο, δηλ. στο Ματσάγγο.

ήταν γυναίκες και μόλις οι 218 ήταν άνδρες.⁵ Η έκθεση του Ε.Κ.Β., εμφανίζει λοιπόν 223 εργαζόμενους επιπλέον από τους 1.032 εργάτες και εργάτριες που ανέφερε η διοίκηση του εργοστασίου.

Αυτή η διαφορά στις δύο καταγραφές του εργατικού δυναμικού θα μπορούσε να ερμηνευθεί από το φαινόμενο της περιστασιακής εργασίας. Πολλοί άνθρωποι, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του εργοστασίου απασχολούνταν περιστασιακά στο εργοστάσιο για ένα διάστημα λίγων μηνών, σε πολλές περιπτώσεις και για ένα χρονικό διάστημα που δεν ξεπερνούσε τον ένα μήνα. Έτσι, στα στοιχεία που δίνει η επιχείρηση ίσως να μην καταγράφεται πάντα αυτή η κατηγορία του εργατικού δυναμικού, ενώ στα δεδομένα του Ε.Κ.Β, που προέρχονται από τα σωματεία των εργαζομένων αυτή η περιστασιακή εργατική δύναμη να καταμετράται.

«Αόρατο», τέλος, από τις παραπάνω επίσημες καταγραφές είναι σίγουρα ένα εργατικό δυναμικό, η παρουσία του οποίου στο χώρο του εργοστασίου -κυρίως κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αλλά όχι μόνο- επιβεβαιώνεται emphaticά, πέρα από προφορικές μαρτυρίες εργαζομένων και από φωτογραφικό υλικό της εποχής, από το αρχείο της ίδιας της επιχείρησης: παιδιά, αγόρια αλλά κυρίως κορίτσια, πέρασαν την πόρτα του εργοστασίου για πρώτη φορά σε ηλικία μεταξύ 7-13 ετών.

Τρία χρόνια αργότερα, το 1948, η επιχείρηση φαίνεται πως φτάνει στα ανώτερα επίπεδά της, όσον αφορά την απασχόληση του εργατικού δυναμικού και το ύψος της παραγωγής. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1948, σε μια κατάσταση στην οποία εμφανίζεται αναλυτικά ο αριθμός των εργαζομένων ανά τμήμα εργασίας, γίνεται λόγος για 1.883 άτομα.⁶ Εδώ η αύξηση του ανθρώπινου δυναμικού είναι εντυπωσιακή, σε σχέση μάλιστα με την προπολεμική περίοδο εμφανίζει σχεδόν διπλασιασμό, ενώ έχει προηγηθεί η περίοδος της Κατοχής. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικός και «εύγλωττος» για την ερμηνεία αυτής της αύξησης των εργαζομένων στην επιχείρηση είναι ένας πίνακας που συντάχθηκε ένα μήνα αργότερα –στις 10

⁵ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Δελτίο Εργατικού Κέντρου Βόλου, φακ. 69.1. Οι 1.980 καπνεργάτες και καπνεργάτριες που αναφέρονται στον πίνακα απασχολούνται στα καπνομάγαζα (καπναποθήκες) που είναι διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία της πόλης.

⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Κατάστασις εμφανίζουσα αριθμητικώς το προσωπικό της επιχείρησης 'Αφοι Ματσάγγου' κατ' ειδικότητα, 3/9/1948. Η καταγραφή του δυναμικού ανταποκρινόταν στην απόφαση του Υπουργείου Εργασίας (υπ' αριθμόν 18000 της 7^{ης} Ιουνίου 1946) περί υποχρεωτικής καταγραφής του προσωπικού των επιχειρήσεων ανά τμήμα.

Οκτωβρίου 1948- και παρουσιάζει αποκλειστικά τη δύναμη του εργατικού προσωπικού της επιχείρησης, δίχως τους υπαλλήλους. Σε αυτόν γίνεται σαφής διάκριση του εργατικού δυναμικού σε μόνιμο και προσωρινό, διάκριση που δεν τη συναντήσαμε σε κανένα άλλο επίσημο έγγραφο, καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της επιχείρησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.3

Η αριθμητική δύναμη του εργατικού προσωπικού του Ματσάγγου (μόνιμη-προσωρινή) ανά φύλο και τμήμα εργασίας στις 10 Οκτωβρίου 1948

Τμήματα	Μόνιμοι		Προσωρινοί		Σύνολο
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	
Κοπή	33	2	16	1	52
Σιγαρομηχανές	81	81	33	27	222
Πακετάρισμα	-	190	-	43	233
Κυτιποποιείο	21	226	14	91	352
Συσκευασία	15	87	2	21	125
Δεματοποίηση	-	43	-	15	58
Ξυλ/γοι-Σιδ/γοι	30	4	27	-	61
Χαρμάνια	39	406	32	108	585
Λιθογραφείο	10	4	5	-	19
Νυχτοφύλακες Κλητήρες Θυρωροί	7	-	8	-	15
Σύνολο	236	1.043	137	300	1.722

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου.

Πέρα από τα άλλα πολύ ενδιαφέρονται στοιχεία του Πίνακα 2.3, όπως τα τμήματα εργασίας ανά φύλο που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πρώτη εικόνα γύρω από την οργάνωση της εργασίας στο Ματσάγγο, τα αριθμητικά δεδομένα πιστοποιούν την υπόθεσή μας για τη σημαντική παρουσία της περιστασιακής απασχόλησης στο εργοστάσιο. Στον Πίνακα 7.3 φαίνεται ότι από τους 1.722 εργάτες και εργάτριες που απασχολούνταν στο Ματσάγγο τον Οκτώβριο του 1948, οι 437 είναι προσωρινοί, δηλαδή απασχολούνται με σχέση ορισμένου

χρόνου, ενώ μόνιμη σχέση εργασίας φαίνεται πως είχαν 1.279 άτομα. Χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε εδώ στα θέματα που μόλις θίχτηκαν, θα σημειώσουμε απλά ως μια πρώτη επισήμανση πως η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας στο Ματσάγγο παρατηρείται, τόσο μεταξύ του μόνιμου όσο και του προσωρινού προσωπικού, σχεδόν σε όλα τα τμήματα της εργασίας.

Λίγα χρόνια αργότερα, η απογραφή του 1951 -των καταστημάτων της χώρας και των απασχολούμενων προσώπων κατά κλάδους- βρήκε την καπνοβιομηχανία να απασχολεί συνολικά 1.692 άτομα. Από αυτά, οι 1.179 είναι γυναίκες και οι 513 είναι άντρες.⁷ Το 1953 οι εργαζόμενοι στο Ματσάγγο ξεπερνούν πάλι τα 1.750 άτομα και η παραγωγή φτάνει γύρω στις 200.000 κιλά το μήνα.⁸ Το 1954, σύμφωνα με στοιχεία που δίνει η διεύθυνση της καπνοβιομηχανίας, το απασχολούμενο προσωπικό ανέρχεται στα 1.850 άτομα -εργατοϋπάλληλοι άνδρες και γυναίκες- και η μηνιαία παραγωγή τσιγάρων 180.000 – 200.000 χιλιόγραμμα.⁹

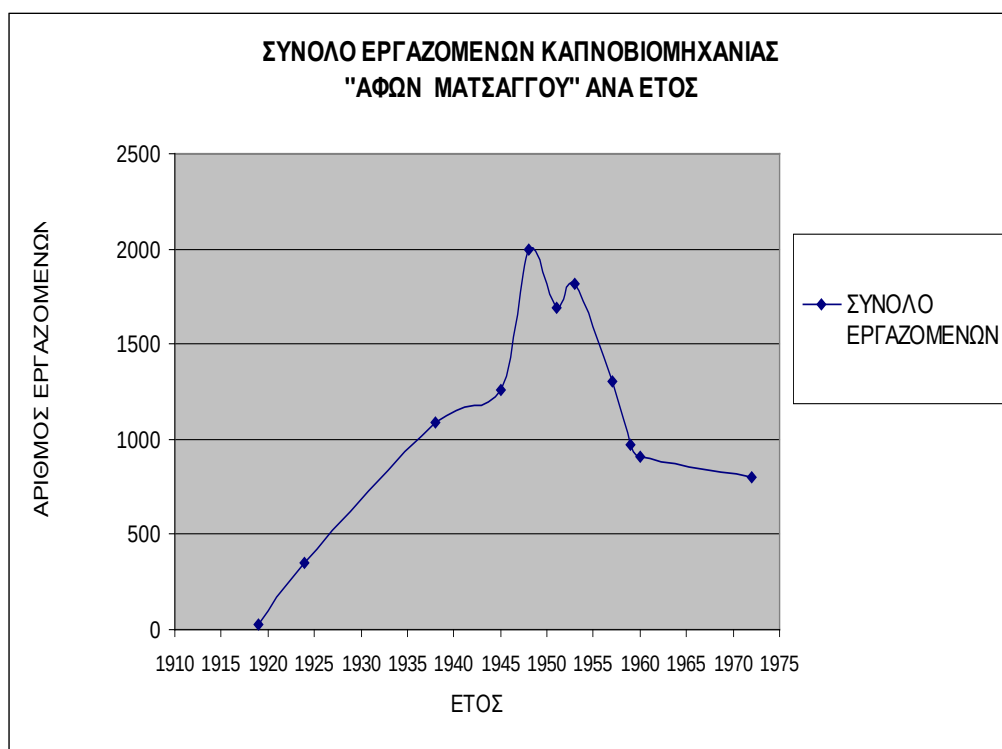
Στο διάγραμμα 7.1 αποτυπώνεται η συνεχής αύξηση του εργατικού δυναμικού της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 όμως, που αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για τη λειτουργία του εργοστασίου, παρατηρείται σημαντική μείωση των εργαζομένων σ' αυτό. Έτσι, από το 1955 και εξής το προσωπικό συρρικνώνεται διαρκώς, αν και παρατηρούνται διάφορες αυξομειώσεις ανά περιόδους. Τον Ιανουάριο του 1956 οι εργαζόμενοι της καπνοβιομηχανίας –εργάτες και υπάλληλοι- είναι 1.389 άτομα, ενώ τον Αύγουστο του ίδιου έτους σημειώθηκε νέα μείωση και οι εργατοϋπάλληλοι

⁷ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Αριθμός καταστημάτων και απασχολούμενων κατά την απογραφήν προσώπων κατά κλάδους: Απρίλιος 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ.211. Έχει εύστοχα επισημανθεί ότι οι απογραφές δεν αποτελούν 'αντικειμενική' καταγραφή της πραγματικότητας, αλλά κοινωνικές κατασκευές. Ο Π. Πιζάνιας αναφερόμενος στην απογραφή του 1928 για τα επαγγέλματα υπογραμμίζει πως οι αριθμοί αποδίδουν μια αυστηρή εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης με τον καταμερισμό σε συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες και διατυπώνει την υπόθεση πως οι αριθμοί ίσως υποδηλώνουν την προτίμηση των συντακτών τους για μια σαφή επαγγελματική οργάνωση του ενεργού πληθυσμού, αλλά και τη δογματική αντίληψή τους ότι οι απογραφές είναι πιστή απεικόνιση της κοινωνίας. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνονγνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 6-7. Ο Κ. Φουντανόπουλος επίσης υποστηρίζει πως οι απογραφές «...φιλτράρουν την πραγματικότητα μέσα από αντιλήψεις σχετικά με το χαρακτήρα της εργασίας και απηχούν κυρίαρχες ιδεολογίες, ιδίως σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά των γυναικών και το ρόλο τους στην κοινωνία». Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 64-65. Σε κάθε περίπτωση η προσεκτική διαχείριση των απογραφών βοηθά στην ιστορική έρευνα.

⁸ *Ταχυδρόμος*, 1/5/53.

⁹ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 271.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.1

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων από: Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Αρχείο Ματσάγγου, Εφ. «Ταχυδρόμος», Εφ. «Θεσσαλία».

δεν ξεπερνούσαν τα 1.200 άτομα.¹⁰ Ένα χρόνο αργότερα, τον Αύγουστο του 1957, οι εργατοϋπάλληλοι ανέρχονται στα 1.500 άτομα.¹¹ Πρόκειται για την τελευταία περίοδο κατά την οποία το εργοστάσιο φαίνεται να απασχολεί τόσο μεγάλο αριθμό ατόμων. Η δεκαετία του 1950 «έκλεισε» σημειώνοντας σημαντική μείωση των εργαζομένων στο Ματσάγγο: τον Αύγουστο του 1959 το συνολικό «εργατοτεχνικόν προσωπικόν της καπνοβιομηχανίας» είναι 953 άτομα: 685 είναι οι εργάτριες και 268 οι εργάτες.¹² Στη δεκαετία του 1960 το προσωπικό μειωνόταν συνεχώς με αποτέλεσμα το 1969 να απασχολεί 650 άτομα ενώ το 1971 μόλις 300.

¹⁰ Θεσσαλία, 3/3/57. Παρά τις απολύσεις και τη μείωση του προσωπικού που παρατηρείται μεταξύ Ιανουαρίου και Αυγούστου του 1956, η παραγωγή ωστόσο σημειώνει αύξηση. Τον Ιανουάριο η παραγωγή ήταν 129.000 κιλά ενώ τον Αύγουστο έφτανε στις 151.218 κιλά. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως την περίοδο αυτή είτε το εργοστάσιο βασίζεται σε ένα σύστημα μεγαλύτερης έντασης εργασίας ή εισάγονται νέες μηχανές που μειώνουν την ανάγκη για εργατικό δυναμικό. Για το ζήτημα θα επανέλθουμε παρακάτω.

¹¹ Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου, 1/8/1957.

¹² Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Κατάστασις καταβαλλομένων ημερομισθίων εις το εργατοτεχνικόν προσωπικόν της Καπνοβιομηχανίας, Αύγουστος 1959.

Συνοψίζοντας, εστιάζουμε σε τρία σημεία: πρώτο, το εργοστάσιο Ματσάγγου απασχόλησε ένα πολύ σημαντικό αριθμό του εργατικού δυναμικού του Βόλου κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του που εκτείνεται χρονικά από την έναρξη του Μεσοπολέμου μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η εξέλιξη του δυναμικού φαίνεται να παρακολουθεί την πορεία της βιομηχανίας της πόλης. Δεύτερο, η προσφορά εργασίας από αυτό αφορούσε τόσο τη μόνιμη όσο και την περιστασιακή απασχόληση. Όπως θα δούμε, υπήρξαν άνθρωποι –άνδρες και γυναίκες- που εργάστηκαν εκεί σχεδόν όλη τη ζωή τους, για διάστημα δηλαδή που ξεπερνούσε ακόμα και τα 40 χρόνια, και άλλοι που βρέθηκαν εντελώς περιστασιακά σε αυτό, από λίγους μήνες έως μερικά χρόνια. Τέλος, η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας σε όλες τις περιόδους της λειτουργίας του εργοστασίου είναι αναμφισβήτητη.

iii. Τόποι προέλευσης του εργατικού δυναμικού

*«Η λέξη Ματσάγγος είναι σφικτά δεμένη με τη λέξη Βόλος. Η ιστορία της μιας είναι το στημόνι και η άλλη το φάδι, που υφαίνεται στον ίδιο αργαλειό, απ' την αρχή και γράφεται στο ίδιο φύλλο. Μέσα στα ογδόντα ένα χρόνια ζωής της καπνοβιομηχανίας χιλιάδες κάτοικοι της πόλης, των ηλιοροφειών χωριών και από πιο πέρα, πρωτοδουλέψανε σ' αυτήν και πολλοί πέρασαν ολάκερο το βίο τους κοντά της...».*¹³

Στη μακρά διάρκεια της λειτουργίας του εργοστασίου, που καλύπτει σχεδόν τα ¾ του εικοστού αιώνα, χιλιάδες άνθρωποι προερχόμενοι από διαφορετικά γεωγραφικά περιβάλλοντα εργάστηκαν σε αυτό. Τα ίχνη της προέλευσής τους, που ανιχνεύονται σε τεκμήρια όπως τα παραπάνω, μαρτυρούν πως η ιστορία της εργασίας, τόσο της ανδρικής όσο και της γυναικείας, στην Ελλάδα είναι στενά συνυφασμένη με την ιστορία της μετακίνησης και της μετανάστευσης.¹⁴ Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό και στο παράδειγμά μας.

¹³ Μιλτιάδης Σαπουνάς, 'Ματσάγγος'. Όσα αναπτύχθηκαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Σεπτέμβριος 1971.

¹⁴ Για το ζήτημα της μετακίνησης και της εσωτερικής μετανάστευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. Δ. Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έκτισαν την Αθήνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009. Ιδιαίτερα το 4^ο κεφάλαιο. Για τη σχέση της εργασίας –ανδρικής και γυναικείας- με την εσωτερική μετανάστευση σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατά τη μεταπολεμική εποχή, σε χώρες όπου αυτό το φαινόμενο παρατηρείται έντονα, όπως στην Ιταλία και στην Ισπανία, βλ. ενδεικτικά, για την Ιταλία,

Αναλυτικότερα τα στοιχεία σχετικά με την καταγωγή που προέρχονται από τα δελτία προσωπικού αφορούν σε 2.733 ανθρώπους -από τα 2.868 συνολικά δελτία που εντοπίσαμε- που όλοι τους βρίσκονταν στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Πολλοί από αυτούς όμως είχαν εισέλθει στο εργοστάσιο σε προηγούμενες δεκαετίες. Στον Πίνακα 7.4 βλέπουμε πως από τα 2.868 άτομα που εντοπίστηκαν στα δελτία μητρώου προσωπικού της μεταπολεμικής περιόδου, 678 είχαν προσληφθεί την περίοδο του μεσοπολέμου –και 4 στα τέλη της δεκαετίας του 1910.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.4

Προσλήψεις ανδρών-γυναικών στο εργοστάσιο ανά δεκαετία

Δεκαετία	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
1910	4	3	1
1920	159	29	130
1930	519	104	415
1940	1.072	324	748
1950	828	127	701
1960	278	179	99
1970	8	2	6
ΣΥΝΟΛΟ	2.868	768	2100

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Nicola Pizzolato, "Revolution in a Comic Strip: Gasparazzo and the Identity of Southern Migrants in Turin, 1969–1975." *IRSH* 52 (2007), σ. 59–75, και για την Ισπανία Cristina Borderias, "Women workers in the Barcelona labour market, 1856-1936", στο Angel Smith (επιμ.), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002, σ. 142-166. Ο Tony Judt υποστηρίζει πως η εσωτερική μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές στις αστικές που παρατηρείται στην Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ιταλία, αλλά και σε χώρες του ευρωπαϊκού Βορά, όπως στη Σουηδία, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις εισοδηματικές ανισότητες, όμως ρόλο έπαιξε, ιδιαιτέρως για τους νέους, και η επιθυμία τους να ξεφύγουν από τις στερήσεις, την απομόνωση και τη μελαγχολία της αγροτικής ζωής, καθώς επίσης και από τον έλεγχο τον οποίο ασκούσαν οι παραδοσιακές αγροτικές ιεραρχίες. Βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μτφ. Νικηφόρος Σταματάκης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 144-146.

Στο μητρώο προσωπικού των εργατριών καταγράφεται, επίσης, ο τόπος προέλευσης 153 από τις 168 συνολικά εργάτριες που αναφέρονται. Πρόκειται για 168 εργάτριες που προσλήφθηκαν το 1937 και το 1938 και οι περισσότερες από αυτές, δηλαδή οι 122, δούλευαν κατ' αποκοπή στα τμήματα κυτιοποιίας, δεματοποίησης, στο πακετάρισμα και στα χαρμάνια. Από τις 168 συνολικά εργάτριες του Μητρώου έχουμε πληροφορίες για το διάστημα που παρέμειναν στο εργοστάσιο για 66, ενώ για τις υπόλοιπες 112 δεν αναφέρεται χρονολογία εξόδου, γεγονός που ίσως μαρτυρά ότι συνέχισαν να εργάζονται σε αυτό. Οι 66 γυναίκες έμειναν στο εργοστάσιο για ένα μικρό διάστημα: από μερικούς μήνες – οι περισσότερες- έως 2-3 χρόνια ορισμένες, την περίοδο 1937-1942.

Τόσο τα ατομικά δελτία όσο και το μητρώο προσωπικού φάνηκαν πολύτιμα στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε τις «διαδρομές» των ανθρώπων που δούλεψαν στο Ματσάγγο. Ο τόπος προέλευσης, η καταγωγή του εργατικού δυναμικού, πέρα από το γεγονός ότι μαρτυρά τις μετακινήσεις των ανθρώπων, μας ωθεί να αναρωτηθούμε εάν, σε ποιο βαθμό και με τι τρόπο επηρεάζει σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες όπως λόγου χάρη το φύλο και η ηλικία, την οργάνωση της εργασίας και τις εργοδοτικές πρακτικές αλλά και στάσεις και συμπεριφορές των ίδιων των υποκειμένων. Η υπόθεσή μας είναι, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, πως όχι μόνο επηρεάζει αλλά πολλές φορές αποτελεί έναν ιδιαίτερα καθοριστικό παράγοντα για να κατανοηθούν τα παραπάνω ζητήματα. Έτσι, η παράμετρος της καταγωγής θα μας απασχολήσει σε αρκετά σημεία αυτής της μελέτης.

Η ίδια η πόλη του Βόλου, το Πήλιο, η Μ. Ασία και άλλες περιοχές εκτός συνόρων, η ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας και τέλος διάφορες πόλεις και χωριά της Ελλάδας τροφοδότησαν την επιχείρηση με εργατικό δυναμικό. Προτού, όμως, παρακολουθήσουμε αναλυτικά το ζήτημα αυτό, θα θέλαμε να διατυπώσουμε ορισμένους προβληματισμούς που αφορούν σε «εννοιολογήσεις» και «κατηγοριοποιήσεις» οι οποίοι ανέκυψαν μέσα από την ανάλυση του πραγματολογικού μας υλικού.

Τι δηλώνεται κάθε φορά στο δελτίο αναφορικά με το ζήτημα της καταγωγής; Πώς δηλαδή οι ίδιοι οι άνθρωποι προσλαμβάνουν την έννοια της «καταγωγής», αυτό το πλαίσιο μέσα στο οποίο καλούνται να «συστηθούν», να «αυτοπροσδιο-

ριστούν» και να «κατασκευάσουν» εν τέλει μια από τις πολλαπλές τους ταυτότητες, αυτή της «καταγωγής»; Προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτά τα σύνθετα ερωτήματα όχι τόσο για να τα απαντήσουμε εδώ, αφού αυτό απαιτεί μια διεξοδική προσέγγιση, αλλά κυρίως για να αναδείξουμε τις δυσκολίες και τις ασάφειες που ενέχουν τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις, θα παρακολουθήσουμε ενδεικτικά δύο περιπτώσεις από τις πολλές αντίστοιχες που συναντήσαμε στο αρχείο της επιχείρησης.¹⁵

Η πρώτη περίπτωση αφορά δύο αδέρφια που εργάστηκαν στο Ματσάγγο την ίδια σχεδόν περίοδο, ενώ η δεύτερη μητέρα και γιο που επίσης δούλεψαν εκεί. Αναλυτικότερα, ο Γ.Β. εργάστηκε στο Ματσάγγο από το 1948 ως το 1954. Εκεί δούλεψε και η αδελφή του η Λ.Β., η οποία παρέμεινε στο εργοστάσιο ως το 1957. Στο δελτίο μητρώου του Γ.Β., στην κατηγορία «καταγωγή», σημειώνεται το Μούρεσι Πηλίου, ενώ στην αντίστοιχη κατηγορία στο δελτίο της αδελφής του, ο Βόλος. Όσον αφορά στη δεύτερη περίπτωση πληροφορούμαστε πως η Μ.Β. δούλεψε στο Ματσάγγο από το 1938 ως το 1954. Ως τόπο καταγωγής δηλώνει τα Βούρδωρα της Μ. Ασίας. Μικρασιάτης πρόσφυγας ήταν επίσης και ο σύζυγός της, όπως τουλάχιστον μαρτυρά το επίθετό του που αναφέρεται στο δελτίο της ίδιας (όνομα και επίθετο συζύγου). Το 1950 προσλήφθηκε εκεί και ο γιος της, Γ.Β., παραμένοντας μέχρι το 1955. Στο δελτίο του τελευταίου, όμως, ο τόπος καταγωγής που αναγράφεται είναι ο Βόλος.¹⁶

Και στα δύο παραδείγματα διαπιστώνουμε πως μέλη της ίδιας οικογένειας, συγγενείς πρώτου βαθμού εμφανίζονται να κατάγονται από διαφορετικά μέρη. Πως ορίζεται η καταγωγή για τον καθένα από αυτούς χωριστά; Ο τόπος γέννησης, ο τόπος που μεγάλωσαν ή ο τόπος που κατάγονται οι γονείς τους; Βλέπουμε πως τα δύο αδέρφια απαντούν διαφορετικά στο συγκεκριμένο ερώτημα. Καθώς δεν πρόκειται για ετεροθαλή αδέρφια, αφού τα ονόματα των γονιών στα δελτία και των δύο είναι κοινά, πράγμα που ίσως θα μπορούσε να εξηγήσει έως ένα βαθμό αυτή τη διαφοροποίηση, η ερμηνεία της θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Η δεύτερη περίπτωση είναι μάλλον πιο εύκολο να ερμηνευθεί. Πρόσφυγας δεύτερης γενιάς ο

¹⁵ Στα δελτία μητρώου οι εργαζόμενοι καλούνται να απαντήσουν στο ερώτημα που αφορά στον τόπο καταγωγής τους.

¹⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Γ.Β. αναφέρει ως τόπο καταγωγής τη γενέθλια πόλη του, δηλαδή το Βόλο, και όχι τον τόπο προέλευσης των γονιών του, δηλαδή τη Μ. Ασία.

Το τι θεωρεί και τι αναφέρει ο καθένας από τους παραπάνω τέσσερις ανθρώπους ως «τόπο καταγωγής» δεν είναι απλά και μόνο μια αντικειμενική καταγραφή της πραγματικότητας αλλά μάλλον απόρροια του τρόπου με τον οποίο το κάθε υποκείμενο συλλαμβάνει και νοηματοδοτεί τον εαυτό του αναφορικά με το ζήτημα της καταγωγής του. Οι παράγοντες που επηρεάζουν αυτή τη νοηματοδότηση και διαμορφώνουν αυτή την ταυτότητα ποικίλλουν και θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο σε αντικειμενικές συνθήκες και καταστάσεις με τις οποίες οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι όσο και σε υποκειμενικές αναπαραστάσεις του εαυτού.

Όταν δηλαδή ένας εργαζόμενος δεν υιοθετεί ως τόπο καταγωγής τον τόπο προέλευσης του ίδιου ή της οικογένειάς του, τότε μπορεί να θέλει να αποκρύψει τα προσωπικά του στοιχεία για λόγους οικονομικούς, ή για λόγους που μπορεί να σχετίζονται με την πολιτική και τις κοινωνικές σχέσεις. Άλλοτε η στάση αυτή μπορεί να εκφράζει την ανάγκη «ρήξης» με το παρελθόν και τις νέες προσδοκίες του εαυτού που πιθανόν «γεννά» το νέο αστικό περιβάλλον: στο παράδειγμά μας, ρήξη άλλοτε με την κλειστή κοινωνία του χωριού και άλλοτε με το «βάρος» της ταμπέλας της προσφυγιάς, υιοθετώντας και στις δύο περιπτώσεις την ταυτότητα του «ντόπιου», του γηγενούς και όχι του «άλλου» του εσωτερικού μετανάστη ή του πρόσφυγα δεύτερης γενιάς. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις επισημάνσεις ας δούμε από κοντά τον τόπο καταγωγής 2.733 ανθρώπων που δούλεψαν στο Ματσάγγο, μέσα από τα Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Όπως γίνεται φανερό με μια πρώτη ματιά στον Πίνακα 7.5 το μεγαλύτερο τμήμα του προσωπικού του εργοστασίου, δηλαδή 1.065 από τα 2.733 άτομα των δελτίων, αναφέρει ως τόπο καταγωγής την πόλη του Βόλου. Από αυτά τα 266 άτομα είναι άνδρες και τα 799 γυναίκες. Τα χωριά του Πηλίου φαίνεται πως «τροφοδοτούν» με εργατικό δυναμικό την καπνοβιομηχανία του Βόλου: 144 άνδρες και 316

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.5**Καταγωγή εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο**

<i>Καταγωγή</i>	<i>Σύνολο</i>	<i>Άνδρες</i>	<i>Γυναίκες</i>
Βόλος	1.065	266	799
Πήλιο	460	144	316
Θεσσαλία	386	103	283
Άλλες πόλεις-χωριά Ελλάδας	304	121	183
Τουρκία	459	69	390
Άλλα μέρη εκτός Ελλάδας	59	16	43
ΣΥΝΟΛΟ	2.733	719	2.014

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

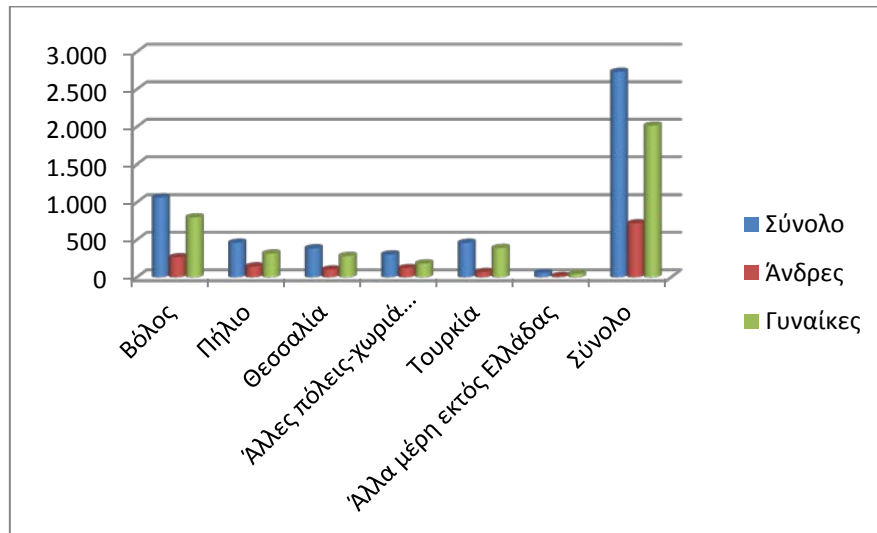
γυναίκες προέρχονται από διάφορα κοντινά ή περισσότερο απομακρυσμένα χωριά του Πηλίου. 386 άτομα που εργάστηκαν στο Ματσάγγο κατάγονταν από την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, 103 άνδρες και 283 γυναίκες. Βλέπουμε λοιπόν πως η ίδια η πόλη του Βόλου –στο μεγαλύτερο βαθμό- καθώς επίσης τα χωριά του Πηλίου και το γεωγραφικό διαμέρισμα της Θεσσαλίας, αποτελούν τους τόπους καταγωγής από όπου προέρχεται το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου --συνολικά οι 1.911 εργαζόμενοι από τους 2.733 για τους οποίους διαθέτουμε πληροφόρηση.

Ο τόπος καταγωγής, ωστόσο, του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου δεν περιορίζεται στο πλαίσιο της πόλης του Βόλου και των γειτονικών νομών. Ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων που εργάστηκαν στην καπνοβιομηχανία ήταν πρόσφυγες, πρώτης ή δεύτερης γενιάς. Ο Πίνακας 7.5 δείχνει πως 459 άτομα, εκ των οποίων 69 άνδρες και 390 γυναίκες, κατάγονταν από την Τουρκία (Μ. Ασία, την Α. Θράκη και –λιγότεροι- από την Κωνσταντινούπολη). Αν τώρα σε αυτόν τον αριθμό προσθέσουμε τους 59 ανθρώπους -16 άνδρες και 43 γυναίκες- που δήλωσαν καταγωγή από άλλα μέρη εκτός Ελλάδος, ο αριθμός των εργαζομένων προσφυγικής καταγωγής ανέρχεται συνολικά σε 518 άτομα. Τέλος, 304 άνθρωποι

προέρχονταν από διάφορες πόλεις και χωριά της Ελλάδας. Οι 121 ήταν άνδρες και οι 183 γυναίκες.¹⁷

Γράφημα 7.1

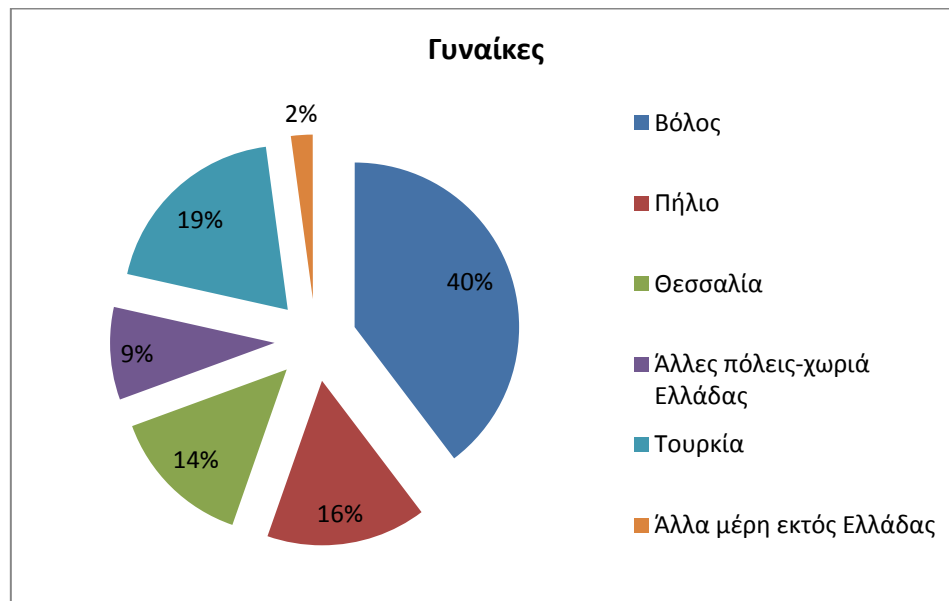
Καταγωγή 2.733 εργαζομένων ανά φύλο στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου προσωπικού.

Γράφημα 7.2

Καταγωγή 2.014 γυναικών εργαζομένων (σε ποσοστά) στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο

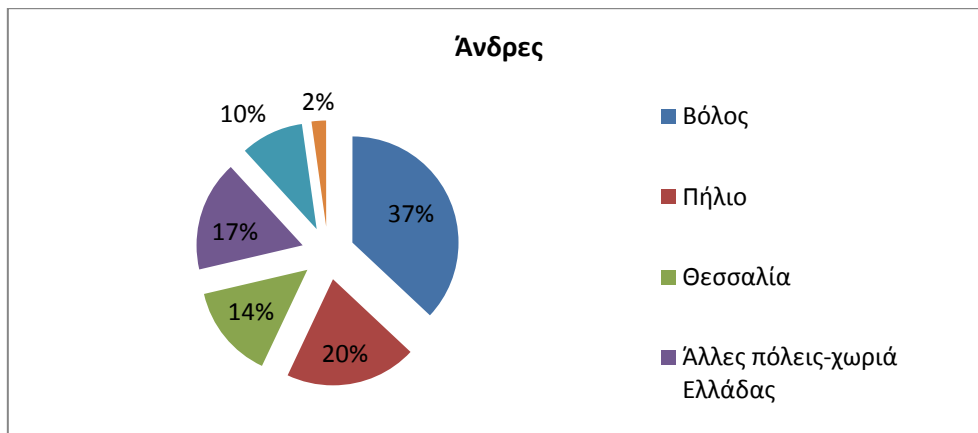

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

¹⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Γράφημα 7.3

Καταγωγή 719 ανδρών εργαζομένων (σε ποσοστά) στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Στα γραφήματα 7.2 και 7.3 παρουσιάζεται χωριστά σε ποσοστά η καταγωγή των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία με βάση το φύλο. Όσον αφορά στους άνδρες εργαζόμενους (γράφημα 7.2), βλέπουμε πως το 37% του ανδρικού πληθυσμού, που εντοπίστηκε καταγεγραμμένο στα Δελτία Προσωπικού της επιχείρησης, καταγόταν από το Βόλο. Το 20% από διάφορα χωριά του Πηλίου και 14% από διάφορες περιοχές της Θεσσαλίας, πόλεις και χωριά. Εσωτερικοί μετανάστες, επίσης, από διάφορες πόλεις και χωριά της Ελλάδας ήταν το 17%. Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που προέρχονταν από το εξωτερικό έφταναν στο 12%, με τη συντριπτική πλειοψηφία αυτών -10%- να είναι πρόσφυγες από τη Μ. Ασία.

Για τις γυναίκες (γράφημα 7.3) παρατηρούμε πως το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών, δηλαδή το 40%, καταγόταν από το Βόλο. Όπως διαπιστώσαμε νωρίτερα για τους εργάτες, έτσι και το μεγαλύτερο τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού του εργοστασίου, με βάση τα Δελτία Προσωπικού, προερχόταν από το Βόλο. Από τα χωριά του Πηλίου καταγόταν το 16% και από την ευρύτερη περιοχή της θεσσαλικής ενδοχώρας το 14% των γυναικών του Ματσάγγου. Αντίθετα, ενώ το 17% των ανδρών κατάγεται από κάποια πόλη ή χωριό της Ελλάδας (εκτός Θεσσαλίας), μόνο το μισό σχεδόν από αυτό το ποσοστό, δηλαδή 9% των γυναικών ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Είναι εμφανές, από την άλλη μεριά, πως το προσφυγικό στοιχείο στην καπνοβιομηχανία του Βόλου είναι πολύ πιο «έντονο» μεταξύ των γυναικών σε

σχέση με ό, τι ισχύει για τους άνδρες εργάτες: 21% των γυναικών ήταν προσφυγικής καταγωγής με κύριο τόπο προέλευσης τη Μ. Ασία (19%), και το υπόλοιπο 2% αυτών των γυναικών ήταν πρόσφυγες ή μετανάστριες –πρώτης ή δεύτερης γενιάς- προερχόμενες από άλλες χώρες του εξωτερικού.

Μια επιπλέον εικόνα για την καταγωγή του γυναικείου εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου μας παρέχει το Μητρώο Προσωπικού Εργατριών της επιχείρησης που αφορά τις 168 εργάτριες (σε 155 από αυτές καταγράφεται η καταγωγή τους), οι οποίες προσλήφθηκαν στο εργοστάσιο το 1937 και το 1938. Όπως γίνεται φανερό στον πίνακα 7.6, ο Βόλος, το Πήλιο, η Θεσσαλική ενδοχώρα, η Τουρκία και διάφορα άλλα μέρη της Ελλάδας είναι οι τόποι προέλευσης αυτού του δυναμικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.6

Καταγωγή εργατριών Ματσάγγου που προσλήφθηκαν στα 1937-1938

<i>Καταγωγή</i>	<i>Αριθμός γυναικών</i>
Βόλος	41
Πήλιο	25
Θεσσαλία	18
Άλλες πόλεις-χωριά Ελλάδας	32
Τουρκία	37
Άλλα μέρη εκτός Ελλάδας	2
ΣΥΝΟΛΟ	155

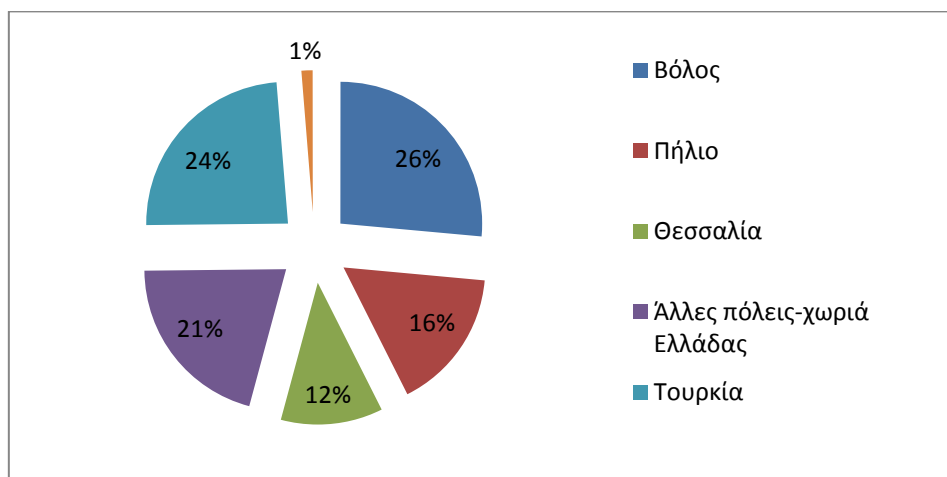
Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατριών Ματσάγγου.

Ωστόσο, αν συγκρίνουμε τα ποσοστά των γραφημάτων 7.2 και 7.4 που αφορούν τις γυναίκες του εργοστασίου, εντοπίζουμε μερικές διαφορές οι οποίες, αν και τα δύο τεκμήρια δεν είναι συγκρίσιμα, ίσως έχουν κάποια σημασία. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των εργατριών με καταγωγή το Βόλο, που προσλήφθηκαν στα 1937-1938, έφτανε το 26%, είναι δηλαδή σημαντικά χαμηλότερο από το 40% των γυναικών από τον Βόλο που καταγράφεται στην αντίστοιχη κατηγορία μεταπολεμικά (γράφημα 7.2). Αντίστοιχα, οι γυναίκες προσφυγικής καταγωγής και

εσωτερικές μετανάστριες από άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας είναι αναλογικά περισσότερες στα 1937-38, από ό, τι μεταπολεμικά.

Γράφημα 7.4

Καταγωγή 155 εργατριών Ματσάγγου (σε ποσοστά) που προσλήφθηκαν στα 1937-1938

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατριών Ματσάγγου.

Αυτό που μπορεί κανείς εύκολα να διαπιστώσει είναι το γεγονός ότι, ενώ στη συνολική εικόνα της μακράς διάρκειας που δημιουργείται μέσα από τα Δελτία Προσωπικού αναδεικνύεται μία σαφής «κυριαρχία» των γυναικών από το Βόλο σε σχέση με τις πρόσφυγες και τις μετανάστριες από διάφορα μέρη της Ελλάδας εργαζόμενες του Ματσάγγου, η γενική αυτή εικόνα δεν επαληθεύεται σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως στην περίπτωση μας στα 1937-1938. Εάν η διαφοροποίηση αυτή που διαπιστώνουμε, παρά τη μεγάλη ανομοιογένεια των δύο συνόλων που συγκρίνουμε, έχει κάποιο νόημα, τότε φαίνεται ότι στα 1937-38 η επιχείρηση έβρισκε πιο εύκολα διαθέσιμο προσωπικό στο χώρο των προσφύγων γυναικών.

Τόσο λοιπόν μέσα από τα δελτία όσο και από το μητρώο γίνεται φανερό πως ο γηγενής πληθυσμός της πόλης, εσωτερικοί μετανάστες και πρόσφυγες αποτέλεσαν το εργατικό δυναμικό της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας. Κάτω από ποιες συνθήκες βρέθηκαν οι άνθρωποι αυτοί στον Ματσάγγο, θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Βόλος και Πήλιο

Στις 1/10/1917 εισήλθε στο εργοστάσιο ο Ν. Κ. από το Βόλο σε ηλικία 10 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι τη συνταξιοδότησή του, το 1965, επί 45 χρόνια δηλαδή, και καταγράφεται ως προϊστάμενος των σιγαρομηχανών. Την 1/8/1918 προσλήφθηκε ο Δ. Γ., σε ηλικία 25 ετών, επίσης από το Βόλο και παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1957, 38 χρόνια, οπότε και απολύθηκε ως γενικός διευθυντής. Στις 1/12/1921 προσλήφθηκε και ο Κ. Ι., σε ηλικία μόλις 12 ετών, από το Βόλο. Έφυγε από το εργοστάσιο το 1957.

Το 1921 προσλήφθηκε ο Β. Σ., από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 33 ετών και παρέμεινε στην επιχείρηση μέχρι το 1958, δηλαδή για 25 χρόνια. Ήταν αγοραστής καπνών. Στις 18/6/1921 προσλήφθηκε και ο Δ. Δ., από το Βόλο σε ηλικία 16 ετών. Έμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1968, δηλαδή 47 χρόνια. Ήταν ταμίας. Στις 26/7/1924 προσλήφθηκε ο Θ. Γ., από το Βόλο, σε ηλικία 21 ετών. Έμεινε στο εργοστάσιο 37 χρόνια, μέχρι την απόλυσή του. Ήταν προϊστάμενος κοπτικών μηχανών. Το 1923 προσλήφθηκε ο Γ. Μ., σε ηλικία 44 ετών, από τον Άνω Βόλο. Ήταν επιστάτης στα χαρμάνια.

Στις 24/9/1923 προσλήφθηκε ο Ν. Κ., από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 19 ετών. Ήταν λογιστής. Το 1925 προσλήφθηκε ο Ι.Μ., από το Κατηχώρι, σε ηλικία 28 ετών. Έμεινε 39 χρόνια, μέχρι το 1964. Στις 15/1/1925 προσλήφθηκε ο Α. Β., από τον Κισσό Πηλίου, σε ηλικία 28 ετών. Παρέμεινε εκεί 33 χρόνια. Δούλεψε στις σιγαρομηχανές. Στις 16/8/1926 προσλήφθηκε ο Γ. Γ. από τον Κισσό, σε ηλικία 33 ετών και έμεινε στο εργοστάσιο για 27 χρόνια. Απασχολήθηκε στις σιγαρομηχανές.

Η Α. Μ., από το Βόλο, προσλήφθηκε το 1919 σε ηλικία 10 ετών και παρέμεινε στο εργοστάσιο για 38 χρόνια. Έφυγε το 1958. Δούλεψε στα τμήματα της συσκευασίας, στο πακετάρισμα και στα χαρμάνια. Το 1923 προσλήφθηκε η Β. Μ., από την Πορταριά σε ηλικία 15 ετών. Παρέμεινε εκεί μέχρι το 1961. Στις 30/1/1923 εισήλθε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά η Μ. Κ., από το Κεραμίδι, σε ηλικία 27 ετών. Παρέμεινε εκεί –με διακοπές, απολύσεις και επαναπροσλήψεις- μέχρι το 1952, δηλαδή για 19 χρόνια. Δούλεψε στα χαρμάνια. Στις 15/12/1923 προσλήφθηκε η Π. Κ., από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 9 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο 46 χρόνια και δούλεψε στις Ταινίες.

Τα παραπάνω παραδείγματα, ανδρών και γυναικών, αγοριών και κοριτσιών, είναι ορισμένα μόνο από τα πολλά που συναντήσαμε στα Δελτία Προσωπικού και μαρτυρούν πως οι πρώτες προσλήψεις προσωπικού στο Ματσάγγο, από αυτές τουλάχιστον τα ίχνη των οποίων διασώθηκαν, αφορούν άνδρες, γυναίκες και παιδιά από το Βόλο και από χωριά του Πηλίου. Ο Βόλος, όπως παρακολουθήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, από τις αρχές του 20^{ου} αι. εξελίσσεται σε μια από τις σημαντικότερες βιομηχανικές πόλεις της ελληνικής περιφέρειας.

Στο μεσοπόλεμο, η ακμάζουσα βιομηχανία της πόλης έλκει τους ανθρώπους της υπαίθρου με τα θέλητρα της αστικής ζωής και της εξασφάλισης μιας θέσης εργασίας. Καθώς η πόλη αναπτύσσεται, μια δεύτερη γενιά κατοίκων που γεννήθηκαν εκεί στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. αποτέλεσαν στη συνέχεια την εργατική δύναμη των εργοστασίων. Αρκετοί από αυτούς, κυρίως γυναίκες, εργάστηκαν στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

Οι λόγοι μετάβασης αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα ποικίλουν από εποχή σε εποχή.¹⁸ Κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η πόλη του Βόλου φαίνεται πως γενικότερα ασκεί μια «ελκτική δύναμη» προς τα αγροτικά στρώματα, καθώς παρουσιάζεται πολλές φορές ως ο ιδανικός τόπος εξεύρεσης εργασίας. Όπως βλέπουμε και στην περίπτωση μας, άνδρες αλλά και σε μικρότερο βαθμό γυναίκες, που κατάγονταν από αγροτικά περιβάλλοντα εργάστηκαν στη καπνοβιομηχανία.¹⁹

Έχει επισημανθεί, από την άλλη μεριά, πως πιθανόν οι προοπτικές της επαγγελματικής αποκατάστασης που προσφέρει το αστικό περιβάλλον να μην είναι

¹⁸ Γενικότερα, έχει υποστηριχθεί από την ιστοριογραφία πως στην ελληνική περίπτωση, κατά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης, δεν απαντάται το φαινόμενο της «αγροτικής εξόδου», της διάλυσης δηλαδή των αγροτικών ισορροπιών και της μετατροπής των κατεστραμμένων αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες στην πόλη. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης», Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος, τ. Β', Αθήνα 1985, σ.521-531. Η Χ. Αγριαντώνη, αναφερόμενη στις απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα - τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.- έχει υποστηρίξει πως σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για «αγροτική έξοδο». Ακόμα και για την περίοδο των απαρχών της εκβιομηχάνισης, «...η βιομηχανία που γεννιέται δεν διαθέτει απεριόριστες μάζες 'εξαθλιωμένων' που να συρρέουν στις πόλεις σε αναζήτηση μιας οποιασδήποτε απασχόλησης». Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 193.

¹⁹ Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων το 19^ο αι.*, Αθήνα 2000. Σχετικά με ζητήματα νοοτροπίας που αφορούν στην μετανάστευση των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις, βλ. επίσης Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 104-105.

το μοναδικό κίνητρο των μεταναστών αγροτικής προέλευσης. Η προσδοκώμενη βελτίωση του επιπέδου ζωής στην πόλη, η εξασφάλιση κοινωνικής θέσης και η επιθυμία για διαφυγή από το στενό πλαίσιο της κοινωνίας του χωριού μπορούν να θεωρηθούν ως σοβαρά κίνητρα μετανάστευσης αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα.²⁰ Επίσης, θα πρέπει να έχουμε υπόψη πως ένα τμήμα του αγροτικού πληθυσμού –κυρίως από τα πολύ κοντινά χωριά του Πηλίου- ερχόταν στο Βόλο κατά περιόδους, όταν το επέτρεπαν οι αγροτικές εργασίες, και εργαζόταν εποχικά στα εργοστάσια, μεταξύ των οποίων και ο Ματσάγγος.

Στο Βόλο, λοιπόν, κατά την περίοδο της ραγδαίας εκβιομηχάνισης, τη δεκαετία του 1920, δεν παρατηρείται έλλειψη εργατικών χεριών. Σε γενικές γραμμές οι κεφαλαιούχοι δεν αναζήτησαν και δεν υιοθέτησαν πρακτικές προσέλκυσης του εργατικού δυναμικού. Αντίθετα, άντλησαν εργατικό δυναμικό τόσο από τους γηγενείς όσο και από την ανέλπιστη γι' αυτούς αστείρευτη δεξαμενή του προσφυγικού κόσμου. Έξαλλου, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε επισημανθεί η μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών, ανδρών και γυναικών, στην πόλη. Σε αυτές τις επιχειρήσεις που λειτούργησαν στο Βόλο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20^{ου}, ο γηγενής πληθυσμός της πόλης είχε την «ευκαιρία» να έρθει σε επαφή πρώτη φορά με τη μισθωτή εργασία μέσα σε συγκεκριμένους χώρους εργασίας, με κυρίαρχο εκείνο της επεξεργασίας του καπνού.²¹ Γυναίκες της πόλης απασχολούνται στο χώρο του καπνού σε μια αγορά εργασίας η οποία είναι ήδη διαμορφωμένη ή διαμορφώνεται δυναμικά στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Η μισθωτή εργασία των γυναικών φαίνεται πως δεν ήταν παντελώς άγνωστη, ούτε στα γειτονικά αγροτικά περιβάλλοντα. Στο Πήλιο και στα πολυπληθή χωριά του,²² το πλήθος των εργαστηρίων και των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων που

²⁰ Βλ. Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία, (1870-1922)*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002, σ. 34-35.

²¹ Όσον αφορά γενικότερα στον πληθυσμό αγροτικής προέλευσης ο Χ. Χατζηιωσήφ έχει επισημάνει ότι στην Ελλάδα η μετατροπή των ακτημόνων και των γεωργών σε προλετάριους κατά το 19^ο αιώνα, δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των οικονομικών μηχανισμών, αλλά προϋπέθετε επίσης τη συνδρομή ιδεολογικών και καταναγκαστικών μηχανισμών (όπως η εκπαίδευση, η φιλανθρωπία και το ποινικό σύστημα). Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 27-34. Μια μελέτη που θα εξέταζε με συστηματικό τρόπο τη συγκεκριμένη υπόθεση ειδικότερα για την πόλη του Βόλου για την περίοδο της διαμόρφωσης των εργατικών στρωμάτων του μετά το 1880, εκκρεμεί.

²² Το 1881 ο πληθυσμός του Πηλίου έφτανε στους 50.000 κατοίκους. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, 20ός αιώνας, Αθήνα 1960, σ. 848.

λειτουργούσαν εκεί -ήδη από το 19^ο αιώνα-, όπως ελαιοτριβεία, μύλοι, λατομεία κ.α. και τα οποία σηματοδοτούν μια περίοδο πρωτοεκβιομηχάνισης²³ αποτέλεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο άνδρες αλλά και γυναίκες από αγροτικά περιβάλλοντα ήρθαν σε επαφή για πρώτη φορά με την εργασία στη μεταποίηση και με τη μισθωτή εργασία.²⁴

Αν ο χώρος του εργοστασίου σηματοδοτεί το νέο αστικό και βιομηχανικό περιβάλλον στο οποίο θα βρεθούν για πρώτη φορά, ωστόσο η απασχόληση στον δευτερογενή τομέα δεν θα αποτελέσει για τις γυναίκες αυτές μια εντελώς ανοίκεια κατάσταση, καθώς κάποιες ήταν εξοικειωμένες ως ένα βαθμό με τη μορφή και τη φύση της μισθωτής εργασίας και άλλες απλώς με την εικόνα της, μέσα στα προβιομηχανικά εργαστήρια του Πηλίου.²⁵ Θα μπορούσε κανείς δηλαδή να

²³ Η Λήδα Παπαστεφανάκη έχει επισημάνει και θα συμφωνήσουμε μαζί της πως το θεωρητικό υπόδειγμα της πρωτοεκβιομηχάνισης, παρά τις όποιες αδυναμίες του, παραμένει ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο, το οποίο υποδεικνύει την πολλαπλότητα των φαινομένων: της μετάβασης στην εκβιομηχάνιση, της αποβιομηχάνισης της υπαίθρου ή της «καθυστερημένης εκβιομηχάνισης». Στον ελληνικό χώρο, οι ορεινές βιοτεχνικές κοινότητες της Θεσσαλίας, υποστηρίζει η ιστορικός, συνιστούν περιπτώσεις πρωτοεκβιομηχάνισης, στις οποίες η ιστορική έρευνα θα μπορούσε να διαγνώσει διαδικασίες συσσώρευσης (κεφαλαίων, τεχνικών, δεξιοτήτων), «προϋποθέσεις» δηλαδή για την εκβιομηχάνιση. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Παν/κες Εκδόσεις Κρήτης, 2009. Για μορφές πρωτοεκβιομηχάνισης στην ανατολική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. S. Petmezas, "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly", *Journal of European Economic History* 19/3 (1990), σ. 575-603. Για αυτές τις περιοχές, -τις βιοτεχνικές ορεινές κοινότητες της Θεσσαλίας, σύμφωνα με τον Σ. Πετμεζά, η θεωρία της πρωτοεκβιομηχάνισης μοιάζει να ταιριάζει περισσότερο και να εξηγεί ως ένα βαθμό τη μεταγενέστερη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης του Βόλου.

²⁴ Η έρευνα που έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος «Προβιομηχανικές εγκαταστάσεις στο Πήλιο» (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας -Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς με επιστημονικό υπεύθυνο την Χριστίνα Αγριαντώνη), στο οποίο συμμετείχα, έδειξε πως στο Πήλιο στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα κυρίως, αλλά και νωρίτερα, ιδρύονται οι πρώτες μόνιμες μεταποιητικές εγκαταστάσεις, κυρίως μύλοι, ελαιοτριβεία και βυρσοδεψία που σηματοδοτεί μια νέα περίοδο ανάκαμψης του δευτερογενούς τομέα, ο οποίος τροφοδοτούσε κυρίως την τοπική αγορά αλλά όχι μόνο, καθώς πολλά από τα μεταποιημένα προϊόντα εξάγονταν. Η άποψη του Χρ. Χατζηιωσήφ πως οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είχαν διεισδύσει στην ελληνική αγροτική οικονομία κατά το 19^ο αιώνα, φαίνεται πως βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην περίπτωση μας. Αν και εκκρεμεί μια διεξοδική ανάλυση των πορισμάτων της συγκεκριμένης έρευνας, τα πρώτα συμπεράσματα ωστόσο, μάς επιτρέπουν να συμφωνήσουμε με την παραπάνω διαπίστωση. Ο κόσμος της ελληνικής υπαίθρου κατά τον 19^ο αιώνα δεν ήταν ομοιογενής, κοινωνικά αδιαφοροποίητος και με ανύπαρκτες ταξικές αντιθέσεις, όπως πολύ εύστοχα έχει ο Χ. Χατζηιωσήφ υποστηρίξει. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. σ. 378-380.

²⁵ Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 η οποία έφερε αλλαγές στην ελληνική οικονομία, που εκδηλώθηκαν με τη συγκέντρωση του δευτερογενούς τομέα στην Αθήνα και στον Πειραιά, πολλές μεταποιητικές εγκαταστάσεις του Πηλίου άρχισαν να εγκαταλείπονται. Έτσι και αυτή την περίοδο άνθρωποι από το Πήλιο, άνδρες και γυναίκες μεμονωμένα ή και οικογένειες είναι πολύ πιθανό να καταφτάνουν στο Βόλο αναζητώντας εργασία είτε περιστασιακά είτε μόνιμα. Για μια σύντομη αναφορά στην οικονομική παράδοση του Πηλίου

ισχυριστεί πως και στην περίπτωση του Βόλου, όπως συνέβη και εκτός Ελλάδας έναν αιώνα πριν, το «πρόσωπο της εργάτριας δεν ξεπηδά από το μηδέν».²⁶ Αυτοί οι άνθρωποι, άνδρες, γυναίκες και παιδιά από την πόλη του Βόλου και των αγροτικών περιοχών του Πηλίου αλλά και της ευρύτερης Θεσσαλικής ενδοχώρας είναι που πρωτοδούλεψαν στον τομέα του καπνού, επεξεργασία και σιγαροποίηση, στα δημόσια καπνοκοπτήρια και στις καπναποθήκες και αργότερα στο Ματσάγγο, κατά το Μεσοπόλεμο, όταν οι πολυάριθμες μάζες εξαθλιωμένων προσφύγων συνέρρευσαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην πόλη.

Άνδρες και γυναίκες από τα χωριά του Πηλίου και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τις δυο πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες θα συνεχίσουν να τροφοδοτούν τη βολιώτικη καπνοβιομηχανία με εργατικό δυναμικό. Οι οικονομικοί λόγοι που προκαλούν την εσωτερική μετανάστευση από τον ευρύτερο χώρο της αγροτικής Θεσσαλίας προς το Βόλο και οδηγούν αυτούς τους αγροτικούς πληθυσμούς στην πόρτα του εργοστασίου περιγράφονται από τον Μιλτιάδη Σαπούνα, -διευθύνοντα σύμβουλο στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου 1964-1966-: «Τα κτήματα του Πηλίου, οι κάμποι της Θεσσαλίας, της Μαγνησίας δεν μεγαλώνουν. Το υπέδαφος του χώρου αυτού, άλλο από μάρμαρο, μέταλλα και άλλα ορυκτά δεν δίνει. Η λίμνη της Κάρλας αποξηραμένη τώρα έδωσε ό, τι είχε να δώσει στους ακτήμονες γεωργούς. Οι γεωργικές μηχανές κάθε λογής που οργώνουν τα χωράφια, δίνουν τώρα πιο πολλή, καλή, γρήγορη δουλειά. Έτσι λιγότερη στον κάμπο η ανάγκη από χέρια τώρα, που περισσεύουν και μένουν άνεργα στα χωριά. Και ο γεωργικός κλήρος όσο περισσότερα παιδιά γεννιούνται τόσο μικραίνει και δεν μπορεί να θρέψει ούτε τις καινούριες οικογένειες ούτε τις παλιές. Αν μέναν όλοι στα χωριά, περισσότερα χέρια άνεργα θα μέναν κρεμασμένα, θα δυστυχούν. Γι' αυτό οι νιες και τα παλικάρια μας παίρνουν το δρόμο που φέρνει στις τρεις-τέσσερις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας ή της ξενιτιάς».²⁷

από την εποχή της τουρκοκρατίας μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Αίγλη Δημόγλου, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας. Από το 19ο στον 21ο αιώνα*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2005, σ. 12-18.

²⁶ Madeleine Rebérioux, «L'ouvrière», στο *Misérable et glorieuse la femme XIXe siècle*, Παρίσι 1984, σ. 59.

²⁷ Μιλτιάδης Σαπούνας, «Ματσάγγο». Όσα αναπτύχθηκαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Σεπτέμβριος 1971.

Για τους εσωτερικούς μετανάστες, ωστόσο, αυτής της περιόδου η ώθηση προς την πόλη και προς το εργοστάσιο αυτή τη φορά, δεν προκαλείται μόνο από οικονομικούς παράγοντες, σαν αυτούς που περιγράφει ο Μ. Σαπουνάς, αλλά δίνεται από «δυνάμεις» που σχετίζονται με τα ιδιαίτερα αυταρχικά χαρακτηριστικά του πολιτικού περιβάλλοντος που διαμορφώθηκαν με το τέλος της περιόδου της Κατοχής και κυριάρχησαν σε ολόκληρη τη μεταπολεμική εποχή. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα έχουμε την ευκαιρία να το παρακολουθήσουμε εκτενέστερα σε άλλο κεφάλαιο αυτής της μελέτης. Τώρα, μεταφερόμαστε στην περίοδο του Μεσοπολέμου, η οποία στον τομέα της εργασίας που εξετάζουμε έχει «σφραγιστεί» σε πολύ μεγάλο βαθμό από την παρουσία του προσφυγικού κόσμου και μάλιστα του γυναικείου. Για την παρουσία αυτού του κόσμου στο εργοστάσιο Ματσάγγου θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

«Στο Βόλο βρέθηκα μικρό κορίτσι μετά τη μικρασιατική καταστροφή...». Το προσφυγικό εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου

Μεταξύ 1920 και 1928 ο πληθυσμός του Βόλου αυξήθηκε κατά 59,4%. Το 1920 η πόλη έχει 30.046 κατοίκους. Οχτώ χρόνια αργότερα το πολεοδομικό συγκρότημα του Βόλου, το οποίο το 1928 περιλαμβάνει το Βόλο μαζί με τη νεοϊδρυθείσα προσφυγική πόλη της Ν. Ιωνίας, έφτασε στους 47.892 κατοίκους: Οι 41.706 από αυτούς διαμένουν στο Βόλο και οι 6.186 στη Ν.Ιωνία.²⁸ Από το 1921 έως το 1924 έφτασαν στο Βόλο γύρω στους 17.500 πρόσφυγες.²⁹ Από αυτούς, σύμφωνα με τη απογραφή του 1928, οι 11.945 εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο πολεοδομικό συγκρότημα του Βόλου. Οι υπόλοιποι φαίνεται πως αναζήτησαν άλλο τόπο μόνιμης διαμονής. Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος πως ορισμένοι από τους νεοαφιχθέντες

²⁸ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Πληθυσμός πόλεων εχουσών το 1951 10.000 κατοίκους και άνω: Απογραφές 1920,1928,1940 και 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ.12.

²⁹ Έφτασαν τρία «κύματα» προσφύγων από τη Μ. Ασία στο Βόλο μεταξύ των ετών 1921-1924. Το πρώτο «κύμα» ήρθε το 1921, με 5.500 ανθρώπους περίπου από την περιοχή της Νικομήδειας. Το 1922 περίπου 8.000 πρόσφυγες αποβιβάστηκαν στο λιμάνι του Βόλου, μεταφερόμενοι από τις περιοχές της Σμύρνης και της Ιωνίας. Τέλος ακολούθησαν το 1924 οι «ανταλλάξιμοι» πρόσφυγες: 4.022 πρόσφυγες από τη Καππαδοκία και από τη Σαμψούντα του Πόντου έφτασαν στην πόλη το Σεπτέμβριο του 1924.

πρόσφυγες πέθαναν κατά τη διάρκεια της προσωρινής διαμονής τους σε πρόχειρους καταυλισμούς.³⁰

Οι 6.186 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης, δημιουργώντας έτσι τον μεγαλύτερο προσφυγικό συνοικισμό, τη Ν. Ιωνία, ο οποίος στη συνέχεια εξελίχθηκε σε μια νέα πόλη.³¹ Ένας μεγάλος αριθμός επίσης προσφύγων συγκεντρώθηκε στις παρυφές του βόρειου τμήματος της πόλης του Βόλου, όπου στεγάστηκε σταδιακά σε αυτοσχέδιες παράγκες από ευτελή υλικά.³² Εκεί δημιουργήθηκε η δεύτερη μεγαλύτερη προσφυγική συνοικία της πόλης, ο προσφυγικός συνοικισμός της οδού Ιωλκού.³³ Οι δύο συγκεκριμένες περιοχές, η Ν. Ιωνία και ο συνοικισμός Ιωλκού «εμφανίζονται» πολλές φορές στα Δελτία Μητρώου Προσωπικού της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, δίπλα στην ένδειξη «διεύθυνση κατοικίας των εργατών και των εργατριών», γεγονός που μαρτυρά την προσφυγική καταγωγή ενός σημαντικού τμήματος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης, και καταδεικνύει τη χωροταξική τοποθέτησή του στο πολεοδομικό συγκρότημα της πόλης.³⁴

³⁰ Στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* διαβάζουμε σχετικά πως τον Ιανουάριο του 1924 τριάντα πρόσφυγες, οι οποίοι έμεναν στις καπναποθήκες, στη συνοικία της Μεταμορφώσεως προσβάλλονται και πεθαίνουν από εξανθηματικό τύφο. *Ταχυδρόμος*, 11/1/1924. Τον Νοέμβριο του 1924, η τοπική εφημερίδα *Ταχυδρόμος* κάνει λόγο για άλλους 270 θανάτους, λόγω δυσεντερίας σε πρόχειρο προσφυγικό καταυλισμό. *Ταχυδρόμος*, 5/11/1924. Είναι πολύ πιθανό να έχουν υπάρξει και άλλα περιστατικά θανάτων μεταξύ των προσφύγων, που δεν έχουν καταγραφεί από τον τοπικό τύπο.

³¹ Τα επίσημα «εγκαίνια» της νέας πόλης έγιναν στις 28/12/1924. Γενικότερα για τη δημιουργία της Ν. Ιωνίας Βόλου βλ. Ο. Δακούρα-Βογιατζόγλου, «Η γέννηση και η ανάπτυξη μιας πόλης της σιωπής», στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις 19^{ος} – 20^{ος} αι.*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 2000, σ. 109-130.

³² Η απομόνωση μεγάλου μέρους του προσφυγικού στοιχείου, με την εγκατάστασή του στις παρυφές της πόλης δεν παρατηρείται μόνο στο Βόλο, αλλά σε όλες σχεδόν τις πόλεις της Ελλάδας που δέχθηκαν πρόσφυγες. Α. Γερόλυμπου, «Inter-war town planning and the refugee problem in Greece», στο R. Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2003, σ. 133-143. Για την Αθήνα και τον Πειραιά, βλ. Β. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.9, Αθήνα 1992, σ. 61-77, Φ. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ι.Μ.Ε., Αθήνα 2003, σ. 74-103.

³³ Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος, 1881-1955, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2004, σ. 167-168. Για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Ν. Ιωνίας και της Ιωλκού για την περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Α. Τριγκώνης, *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934, σ. 38-40.

³⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού. Για το ζήτημα της χωροταξικής τοποθέτησης του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου θα ασχοληθούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ να σημειώσουμε πως η συγκέντρωση εργατών στις νέες προσφυγικές συνοικίες δεν παρατηρείται φυσικά μόνο στο Βόλο αυτή την περίοδο. Η Λήδα Παπαστεφανάκη αναφερόμενη στον Πειραιά επισημαίνει πως στις νέες προσφυγικές συνοικίες που αναπτύσσονται γύρω από την πόλη παρατηρείται τη δεκαετία του 1930 σημαντική πύκνωση του εργατικού πληθυσμού. Βλ. Λ.

Ο λόγος που χιλιάδες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Βόλο φαίνεται πως ήταν η ελπίδα της επαγγελματικής αποκατάστασης.³⁵ Το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων απασχολήθηκε κυρίως στο δευτερογενή τομέα της πόλης, στα εργοστάσια υφαντουργίας και στους δύο κλάδους του καπνού: την κατεργασία και τη σιγαροποιία.³⁶ Αν λάβουμε υπόψη τα στατιστικά στοιχεία που μας δίνει η απογραφή του 1928, τότε το 57% του καπνεργατικού δυναμικού στο Βόλο αποτελούνταν από πρόσφυγες και από αυτούς το 77% ήταν γυναίκες.³⁷

Η συγκέντρωση γυναικείου εργατικού δυναμικού –προσφυγικού κυρίως αλλά όχι μόνο- στους δύο κλάδους του καπνού και στο χώρο της υφαντουργίας, δεν εντοπίζεται μόνο στο Βόλο αλλά σε πολλές περιοχές της χώρας. Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, πολλές γυναίκες -νεαρής κυρίως ηλικίας- αποτέλεσαν τμήμα του εργατικού δυναμικού των κλάδων της καπνοβιομηχανίας και της υφαντουργίας, διευρύνοντας έτσι τη συμμετοχή των γυναικών στο δευτερογενή τομέα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.³⁸ Γενικότερα, η συγκέντρωση γυναικών στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας –αλλά και του καπνού- δεν αποτελεί φυσικά μια ιδιαιτερότητα της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Όπως συνέβη κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία έτσι και στο μεσοπολεμικό Βόλο, όπου παρατηρείται ραγδαία εκβιομηχάνιση, όλο και περισσότερες γυναίκες έπρεπε να βοηθήσουν στα έσοδα της οικογένειάς τους.³⁹

Παπαστεφανάκη, «Όψεις της εργατικής εγκατάστασης στον Πειραιά στη δεκαετία του 1930» στο Χ. Λουκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 1997, σ. 473-489.

³⁵ Οι πρόσφυγες δεν έρχονταν συνήθως μόνοι τους στην Ελλάδα, ιδίως όταν έφταναν κατά κύματα, όπως για παράδειγμα οι ανταλλάξιμοι: τους «τοποθετούσαν» κατά ομάδες κεντρικά, ανάλογα με τις εκτιμήσεις για τις δυνατότητες της περιοχής όπου επρόκειτο να εγκατασταθούν. Για το ζήτημα της προσφυγικής εγκατάστασης βλ. Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ι.Μ.Ε., Αθήνα 2003.

³⁶ Ωστόσο, όπως επισημαίνει και η Α. Κονταξή, αρκετοί ήταν εκείνοι οι πρόσφυγες, οι οποίοι απασχολήθηκαν στο μικρεμπόριο, ανοίγοντας μικρομάγαζα για την κάλυψη των βασικών αναγκών της προσφυγικής κοινότητας ή ακόμα και μικροκαταστήματα στην κεντρική αγορά της πόλης. Βλ. Α. Κονταξή, «Διαδικασίες ένταξης των μικρασιατών προσφύγων α' και β' γενιάς στην πόλη του Βόλου» στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} - 20^{ος} αι.)*, Πρακτικά Β' διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 1997, σ. 507-511.

³⁷ Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Απογραφή Βιομηχανίας*, Αθήνα 1928.

³⁸ Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας στον 20^ο αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 343.

³⁹ Στα πρώτα κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γαλλία απασχολήθηκαν σε ανειδίκευτες θέσεις γυναίκες και παιδιά, ως βοηθοί των ανδρών ειδικευμένων κλωστών. Για τη γυναικεία και παιδική εργασία στην κλωστοϋφαντουργία, βλ. Louise Tilly, Joan Scott, *Women, Work and Family*, Rutledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1987, σ. 61-104.

Στην Ελλάδα, ο κύριος λόγος που γυναίκες προσφυγικής καταγωγής απασχολήθηκαν στον κλάδο του καπνού θα πρέπει να συσχετιστεί με τη γυναικεία επαγγελματική δραστηριότητα που προϋπήρχε στον κλάδο, με το γεγονός ότι ο καπνός δεν ήταν ένα άγνωστο προϊόν για τις προσφυγικές οικογένειες, αλλά και με την αγορά εργασίας και τις τεχνολογικές αλλαγές για τις οποίες μιλήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο και οι οποίες προκάλεσαν ριζικές αλλαγές στον κλάδο της σιγαροποιίας.

Το παράδειγμά μας επιβεβαιώνει την επισήμανση της Έφης Αβδελά και φαίνεται να μη διαφοροποιείται από το διεθνές περιβάλλον αναφορικά με τη σχέση γυναικείας εργασίας, μετανάστευσης και καπνοβιομηχανίας. Όπως είδαμε νωρίτερα ένα σημαντικό μέρος των εργατριών της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο ήταν γυναίκες προσφυγικής καταγωγής. Ένα τμήμα αυτών των γυναικών «έπιασαν» δουλειά πρώτη φορά στο εργοστάσιο Ματσάγγου κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και αποτέλεσαν τμήμα του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ας παρακολουθήσουμε στη συνέχεια ορισμένες ενδεικτικές περιπτώσεις, όπως είναι καταγεγραμμένες στα Δελτία Μητρώου Προσωπικού της καπνοβιομηχανίας.

Η Β. Μ. γεννήθηκε στη Μ. Ασία το 1893. Τον Οκτώβριο του 1925, σε ηλικία 32 ετών εργάστηκε για πρώτη φορά στην καπνοβιομηχανία του Βόλου, από όπου αποχώρησε για άγνωστους λόγους τον Μάρτιο του 1929. Επαναπροσλήφθηκε τον Μάιο του 1930 και αποχώρησε δύο μήνες αργότερα. Τον Δεκέμβριο του 1930 προσλήφθηκε για τρίτη φορά και θα παραμείνει στο εργοστάσιο μέχρι τον Φεβρουάριο του 1933. Η τελευταία πρόσληψή της πριν τον πόλεμο έγινε τον Αύγουστο του 1933. Τον Ιούνιο του 1936 αποχωρεί για άλλη μια φορά. Οχτώ χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1944, η Β. Μ. επανέρχεται στο εργοστάσιο για να εργαστεί εκεί σταθερά επί 15 χρόνια. Τον Αύγουστο του 1959 απολύθηκε οριστικά.⁴⁰

Η Α. Μ. γεννήθηκε στη Μ. Ασία το 1918. Το 1929 σε ηλικία μόλις 11 ετών εργάστηκε πρώτη φορά στο «Ματσάγγος». Παρέμεινε εκεί μέχρι τον Ιούνιο του 1942, συμπληρώνοντας 13 χρόνια συνεχούς εργασίας. Στις 23 Δεκεμβρίου 1943

⁴⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώου Προσωπικού.

επαναπροσλήφθηκε και αποχώρησε λίγες μέρες αργότερα, στις 9 Ιανουαρίου 1944. Η τρίτη πρόσληψή της θα γίνει τον Ιανουάριο του 1949. Έφυγε οριστικά από την καπνοβιομηχανία τον Απρίλιο του 1955 λόγω ασθενείας.⁴¹

Η Α. Μ. γεννήθηκε στη Μ. Ασία το 1912. Τον Νοέμβριο του 1924, σε ηλικία 12 ετών, έπιασε δουλειά στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία. Για 21 συνεχή χρόνια εργάστηκε συνεχώς και «αποχώρησε οικιοθελώς» -όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην καρτέλα της- τον Μάιο του 1945. Τον Νοέμβριο του 1946 επαναπροσλήφθηκε. Απολύθηκε οριστικά τον Οκτώβριο του 1957.⁴²

Στις 24/9/1924 εισήλθε για πρώτη φορά στο εργοστάσιο η Π. Α., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 12 ετών. Θα απασχοληθεί –με διαστήματα διακοπών- μέχρι το 1957 που απολύθηκε, δηλαδή για 23 χρόνια. Δούλεψε στο κυτιοποιείο. Στις 7/10/1923 προσλήφθηκε η Κ. Ε., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 13 ετών. Δούλεψε στο εργοστάσιο – με διαλλείματα- μέχρι το 1958, στην Τόγκα. Στις 27/5/1925 εισήλθε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά η Ν. Α., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 13 ετών. Δούλεψε στο εργοστάσιο –με διαστήματα- μέχρι το 1960, δηλαδή για 35 χρόνια. Ήταν εργάτρια χαρμανιών.⁴³

Οι παραπάνω περιπτώσεις, καθώς παρουσιάζουν μια εικόνα των εργατριών προσφυγικής καταγωγής του «Ματσάγγου», θέτουν παράλληλα μια σειρά ερωτημάτων που αφορούν στο εργατικό δυναμικό της επιχείρησης: το ζήτημα της ηλικίας «εισόδου» των εργατών και των εργατριών στο εργοστάσιο, το ζήτημα της παιδικής εργασίας –πότε παρατηρείται και σε τι βαθμό-, όπως επίσης και το ζήτημα της διάρκειας παραμονής των εργαζομένων στην επιχείρηση. Ζητήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν στα αμέσως επόμενα κεφάλαια.

⁴¹ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώου Προσωπικού.

⁴² Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώου Προσωπικού.

⁴³ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώου Προσωπικού.

Όγδοο Κεφάλαιο. Ηλικία

«Η καπνοβιομηχανία Αδελφών Ματσάγγου θα προσλάβει πενήντα εργατριάς, έστω και ανειδικεύτους, αρκεί μόνον να είναι ηλικίας από 18 μέχρι 25 ετών...»¹ έγραφε ο Ταχυδρόμος στις 19 Ιουλίου 1951. Σε ποια ηλικία εισέρχονταν στο εργοστάσιο για πρώτη φορά οι άνθρωποι που δούλεψαν στο Ματσάγγο; Ποιες διαφορές παρατηρούνται μεταξύ ανδρών και γυναικών και που μπορεί να οφείλονται; Από ποιους παράγοντες δηλαδή καθορίζονταν η ηλικία της πρώτης εισόδου; Σχετίζονται και με ποιο τρόπο οι επιχειρηματικές στρατηγικές στην οργάνωση της εργασίας με την ηλικία και το φύλο; Τα ερωτήματα αυτά θα μας απασχολήσουν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο.

ι. Ηλικία πρώτης εισόδου στο εργοστάσιο

Τα 2.869 δελτία μητρώου προσωπικού του Αρχείου Ματσάγγου που επεξεργαστήκαμε μάς προσφέρουν τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μια μάλλον σφαιρική εικόνα γύρω από ζητήματα που αφορούν την ηλικία του εργατικού δυναμικού, καθώς μόνο σε 30 από αυτά δεν καταγράφεται η χρονολογία γέννησης. Το πρώτο ερώτημα που μας απασχολεί είναι η ηλικία της πρώτης εισόδου των εργατών και των εργατριών στην καπνοβιομηχανία, που προκύπτει από τον συνδυασμό έτους γέννησης και έτους πρώτης πρόσληψης, στοιχεία που αναγράφονται στα δελτία.

Υπάρχει ωστόσο το ερώτημα, σε ποιο βαθμό οι άνθρωποι που εργάστηκαν στην καπνοβιομηχανία δήλωναν (ή και γνώριζαν πάντοτε) την πραγματική ηλικία τους. Σε περιπτώσεις όπου η ηλικία επηρέαζε την εξασφάλιση εργασίας στην επιχείρηση, φαίνεται λογική η υπόθεση ότι η πραγματική ηλικία μπορεί να «αποσιωπούσαν», όταν δεν ανταποκρινόταν στις προδιαγραφές της πρόσληψης. Για παράδειγμα, είδαμε νωρίτερα πως η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου σκόπευε να προσλάβει το 1951, 50 εργάτριες. Το μοναδικό κριτήριο της πρόσληψης είναι η ηλικία: *«Η καπνοβιομηχανία Αδελφών Ματσάγγου θα προσλάβει πενήντα*

¹ Ταχυδρόμος, 19/7/1951.

εργατριάς, έστω και ανειδικεύτους, αρκεί μόνον να είναι ηλικίας από 18 μέχρι 25 ετών, διότι η φύσις της εργασίας, εις ην θα απασχοληθούν, δεν επιτρέπει μικροτέραν ή μεγαλυτέραν ηλικίαν και δι' αυτό τας τυχόν τοποθετησομένας με διάφορον ηλικίαν δεν θα τας δεχθώμεν».² Μία υποψήφια εργάτρια προκειμένου να εξασφαλίσει μια θέση εργασίας στην καπνοβιομηχανία του Βόλου, ίσως θα απέφευγε να δηλώσει την πραγματική της ηλικία.

Επίσης, ένα άλλο ερώτημα, είναι εάν η ίδια η επιχείρηση είχε λόγους να αποκρύπτει την πραγματική ηλικία του εργατικού δυναμικού. Το ενδεχόμενο αυτό θα πρέπει ίσως να εξεταστεί και να συσχετιστεί κυρίως με το ευρύτερο ζήτημα της παιδικής εργασίας. Στα 'Δελτία Μητρώου Προσωπικού' είναι καταγεγραμμένος ένας αριθμός εργατών και εργατριών που έπιασε δουλειά στην καπνοβιομηχανία σε πάρα πολύ μικρή ηλικία. Το φαινόμενο παρατηρείται έντονα κατά το Μεσοπόλεμο, αλλά συνεχίζει να υφίσταται επίσης -σε μικρό βαθμό- και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ίσως, όμως, το μέγεθός του να ήταν μεγαλύτερο από αυτό που καταγράφεται επίσημα στα μητρώα της επιχείρησης.

Έχοντας υπόψη λοιπόν ότι οι ηλικίες που προκύπτουν από τα στοιχεία των 'Δελτίων Μητρώου Προσωπικού' μπορεί να μην είναι ακριβείς σε ορισμένες περιπτώσεις, τις χρησιμοποιούμε, ωστόσο, καθώς ο σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε γενικότερες τάσεις και ενδείξεις, που αφορούν στο εργατικό δυναμικό και όχι να καταγράψουμε ακριβή ποσοτικά και αριθμητικά δεδομένα. Ας δούμε στο σημείο αυτό πιο αναλυτικά τα στοιχεία που προκύπτουν από την επεξεργασία του υλικού μας.

Μια πρώτη ανάγνωση του Πίνακα 8.1 φανερώνει πως το 35% του δείγματός μας εισήλθαν στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε ηλικία 18-25 ετών. Η αγγελία της επιχείρησης για προσλήψεις εργατριών, που είδαμε πιο πάνω, φαίνεται να είναι σε συμφωνία με αυτή την πρώτη ένδειξη του πίνακα, μαρτυρώντας πως η πολιτική αυτή της πρόσληψης σε αυτές τις ηλικίες είχε διάρκεια. Στο ερώτημα, γιατί προτιμούνταν εργάτριες αυτής της ηλικιακής ομάδας, η ίδια η επιχείρηση απαντά μέσα από την αγγελία: «...διότι η φύσις της εργασίας, εις ην θα απασχοληθούν, δεν επιτρέπει μικροτέραν ή μεγαλυτέραν ηλικίαν». Ποια ήταν η «φύση» της εργασίας

² Ταχυδρόμος, ό.π.

που απαιτούσε αυτό το συγκεκριμένο προσωπικό θα το δούμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο, όταν μιλήσουμε για την οργάνωση της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.1

Ηλικία πρώτης εισόδου ανδρών και γυναικών εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου

Ηλικία	Σύνολο (απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά)	Άνδρες	Γυναίκες
7-13	133 (5%)	6	127
14-17	572 (20%)	63	509
18-25	986 (35%)	228	758
26-30	346 (12%)	150	196
31-35	249 (9%)	85	164
36-40	219 (8%)	79	140
41-45	148 (5%)	41	107
45 και άνω	186 (6%)	100	86

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.
(Δείγμα: 2.869 άτομα).

Η αμέσως επόμενη ηλικιακή ομάδα πρώτης εισόδου στην καπνοβιομηχανία είναι ακόμα πιο νεανική. Το 20% του δείγματός μας εισήλθε στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε ηλικία μεταξύ 14 και 17 ετών. Μεταξύ 26 και 30 ετών το ποσοστό πρώτης εισόδου στην καπνοβιομηχανία είναι 12%. Στην τέταρτη δεκαετία της ζωής τους, άντρες και γυναίκες συνεχίζουν να προσλαμβάνονται στο εργοστάσιο: 9% μεταξύ 31 έως 35 και 8% μεταξύ 35 έως 40. Τα ποσοστά αυτά φθίνουν για τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Έτσι, βλέπουμε πως το 5% του δείγματος έπιασε δουλειά στο Ματσάγγο σε ηλικία 41-45 ετών και το 6% μετά το δεύτερο μισό της πέμπτης δεκαετίας της ζωής του. Στην τελευταία αυτή κατηγορία παρατηρείται σε απόλυτους αριθμούς για πρώτη φορά υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού έναντι του γυναικείου.

ii. Η παιδική εργασία

Αφήσαμε για το τέλος αυτής της πρώτης γενικής παρουσίασης των στοιχείων για την ηλικία πρώτης εισόδου των ανθρώπων που εργάστηκαν στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, την πιο νεανική κατηγορία. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η παρουσία μικρών παιδιών στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία κατά το Μεσοπόλεμο, ήταν γεγονός αναμφισβήτητο.

Στον Πίνακα 8.1 φαίνεται, με βάση τα στοιχεία της ίδιας της επιχείρησης, ότι ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου, που άγγιζε το 5%, ήταν πολύ μικρά παιδιά ηλικίας 7 έως 13 ετών, στη συντριπτική τους πλειοψηφία κορίτσια και όχι μόνο προσφυγικής καταγωγής. Αν σε αυτό το ποσοστό προσθέσουμε και εκείνο των μεγαλύτερων παιδιών που δούλεψαν στο Ματσάγγο, ηλικίας 14-17 ετών, τότε το συνολικό ποσοστό της παιδικής εργασίας του δείγματος που διαθέτουμε και αφορά το εργατικό δυναμικό της επιχείρησης φτάνει στο εντυπωσιακό ποσοστό του 25%. Η πρώτη αυτή γενική εικόνα, αν και μας βοηθά να αντιληφθούμε γενικές τάσεις και ενδείξεις, μάς προκαλεί νέους προβληματισμούς και απορίες ως προς τη σχέση της ηλικίας της πρώτης εισόδου στο εργοστάσιο ανά εποχή και φύλο. Αυτό το ζήτημα θα εξετάσουμε στη συνέχεια, ορίζοντας ως διαχωριστική γραμμή τον Β'Π.Π..

Παρατηρούνται διαφορές μεταξύ των δύο περιόδων ως προς την ηλικία της πρώτης εισόδου, ή/και μεταξύ ανδρών και γυναικών σε κάθε περίοδο, και αν ναι, για ποιο λόγο; Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί ικανοποιητικά εδώ, καθώς σχετίζεται και με ζητήματα οργάνωσης της εργασίας, τεχνολογικών επιλογών κ.λπ., τα οποία εξετάζουμε αναλυτικά σε άλλο σημείο της μελέτης. Εδώ θα παρουσιάσουμε κάποιες γενικότερες τάσεις που φαίνεται να προκύπτουν από τα στοιχεία που επεξεργαζόμαστε.

Ο Πίνακας 8.2 παρουσιάζει αναλυτικά την ηλικία της πρώτης εισόδου -ανδρών και γυναικών- στο εργοστάσιο πριν και μετά τον πόλεμο. Στο γράφημα 8.1 απεικονίζονται, παράλληλα, σε ποσοστά τα δεδομένα του πίνακα. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στην προπολεμική περίοδο οι άνθρωποι εισέρχονται στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε πιο νεαρή ηλικία από ό, τι στη μεταπολεμική εποχή. Αναλυτικότερα, από το συνολικό αριθμό των 947 ατόμων του δείγματός μας που προσλήφθηκε στο

εργοστάσιο πριν τον πόλεμο, το μεγαλύτερο ποσοστό, δηλαδή το 33%, ήταν παιδιά ηλικίας 14-17 ετών.

Δεν ισχύει κάτι αντίστοιχο για τη μεταπολεμική εποχή. Το ποσοστό των παιδιών ηλικίας 14-17 ετών παρουσιάζεται εμφανώς μειωμένο και δεν ξεπερνά το 15%. Αντίθετα, παρατηρούμε πως στη μεταπολεμική περίοδο οι περισσότεροι άνθρωποι μπαίνουν στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε μεγαλύτερη ηλικία: από τα 1.922 άτομα που συνολικά προσλήφθηκαν μετά τον πόλεμο, το μεγαλύτερο ποσοστό, δηλαδή το 36%, συγκεντρώνεται στην ηλικιακή κατηγορία 18-25 ετών. Ωστόσο, είναι εμφανές στο γράφημα πως και στις δυο περιόδους η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (18-25 ετών) βρίσκεται πολύ υψηλά, αφού και στην περίοδο πριν τον πόλεμο, το 31% του δείγματος είναι νέοι αυτής της ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.2

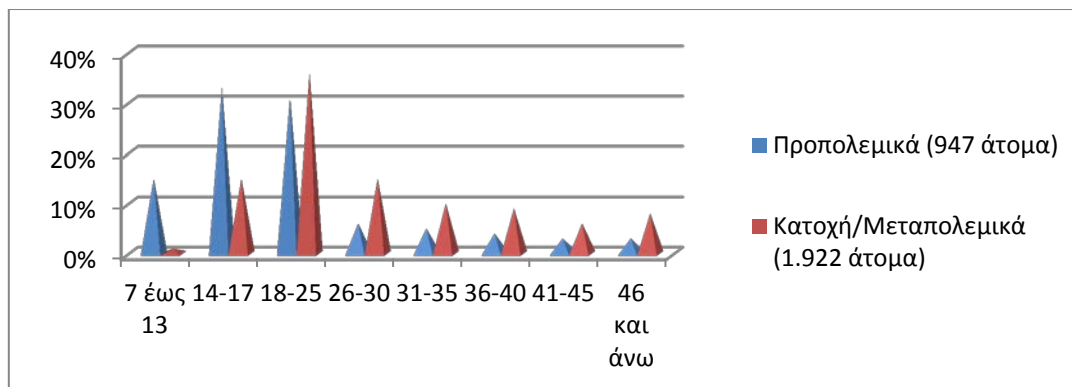
**Ηλικία α' εισόδου 2.869 εργαζομένων στο Ματσάγγο κατά περίοδο
(προπολεμικά – Κατοχή/μεταπολεμικά)**

<i>Ηλικία</i>	<i>Προπολεμικά (947 άτομα)</i>	<i>Κατοχή/Μεταπολεμικά (1.922 άτομα)</i>
7-13	124	9
14-17	281	291
18-25	261	725
26-30	49	297
31-35	42	207
36-40	39	180
41-45	26	122
46 και άνω	25	161

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

ΓΡΑΦΗΜΑ 8.1

**Ηλικία α' εισόδου 2.869 εργαζομένων (σε ποσοστά) στο Ματσάγγο κατά περίοδο
(προπολεμικά – Κατοχή/μεταπολεμικά)**

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Μια άλλη εμφανής διαφορά που εντοπίζεται αφορά επίσης την παιδική εργασία. Είναι φανερό πως το φαινόμενο της εργασίας παιδιών που δεν ξεπερνούν την ηλικία των 13 ετών, συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την εποχή του Μεσοπολέμου. Ενώ δηλαδή αυτή την εποχή το 15% των ανθρώπων που εισήλθαν στο εργοστάσιο ήταν 7-13 ετών, μεταπολεμικά το φαινόμενο αυτό τείνει να εξαφανιστεί, αφού έχουμε ένα ποσοστό μόλις 1%. Μια βασική ερμηνεία της αλλαγής αναφορικά με την ηλικιακή κατηγορία 7-13 ετών θα πρέπει να συνδεθεί με την εφαρμογή της νομοθεσίας για την απαγόρευση της παιδικής εργασίας, η οποία, αν και είχε ψηφιστεί ήδη από το 1912, κατά το Μεσοπόλεμο ελάχιστα εφαρμόστηκε, όπως αποδεικνύεται και με την περίπτωση μας.³ Αλλά και μόνο το ότι καταγράφεται η παιδική εργασία στα αρχεία της επιχείρησης τόσο κατά το Μεσοπόλεμο όσο και κατά τη μεταπολεμική περίοδο είναι αρκετό για να μας επιτρέψει να υποθέσουμε πως στην πραγματικότητα μπορεί να ήταν μεγαλύτερη. Ίσως ακόμα και μετά τον πόλεμο να μην έχει περιοριστεί στο βαθμό που δείχνει το

³ Μέχρι το 1912 η ηλικία εισόδου της εργασίας για τα παιδιά, καθώς και η διάρκεια της εργασίας δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης. Οι πρώτοι νόμοι για την εργασία των γυναικών και των παιδιών ψηφίζονται το 1912 με το Ν. 4029/1912 «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» απαγορευόταν η πρόσληψη παιδιών κάτω των 12 ετών, ενώ το όριο 14 ετών ίσχυε μετά το 1916. Βλ. Σπ. Θεοδωρόπουλος, *Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος*, Αθήνα 1912. Ωστόσο, αυτές οι ρυθμίσεις δεν εφαρμόζονταν παρά σπάνια, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, γεγονός που το διαπιστώσαμε και στο Ματσάγγο.

αρχείο. Αν δηλαδή παιδιά εμφανίζονται φανερά και επίσημα να μπαίνουν στο εργοστάσιο τόσο μικρά, τί αποκλείει να υπήρχε και ένα άλλο ποσοστό παιδιών αυτής της ηλικίας που «κρυφά» και «ανεπίσημα», περνούσαν την πόρτα του εργοστασίου ακόμα και κατά τη μεταπολεμική εποχή;

Σε κάθε περίπτωση αυτό που μπορεί κανείς με ασφάλεια να υποστηρίξει είναι πως κυρίως το Μεσοπόλεμο –αλλά και περιορισμένα μέχρι στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και στις αρχές του '50-, η παιδική εργασία στο Ματσάγγο, η εργασία δηλαδή παιδιών και βασικά κοριτσιών έως 13 ετών, ήταν γεγονός αναμφισβήτητο, ακόμα και αν τα παιδιά κρύβονταν μέσα σε κούτες ή στις τουαλέτες του εργοστασίου κάθε φορά που η Επιθεώρηση Εργασίας ερχόταν για έλεγχο. Πέρα από το ίδιο το αρχείο και οι προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που εργάστηκαν στο Ματσάγγο επιβεβαιώνουν την υπόθεσή μας.

Η Μ. Α. για είκοσι τρία χρόνια, από το 1936 μέχρι το 1959 δούλεψε στο Ματσάγγο. Με καταγωγή από το Βόλο, παιδί πολύτεκνης οικογένειας, έπιασε δουλειά σε ηλικία 13 ετών. Στο Ματσάγγο εργάζονταν επίσης και οι δύο μεγαλύτερες αδελφές της και αυτός ήταν ο λόγος, όπως ισχυρίζεται, που και η ίδια βρέθηκε εκεί για δουλειά. *«Όταν ερχόταν ο επόπτης, εμάς τα παιδιά μας έκρυβαν... στις τουαλέτες... παντού... Υπήρχαν πολλά κορίτσια μικρά...»* θυμάται η Μ. Α..⁴ Η προσπάθεια απόκρυψης της παιδικής εργασίας από τα επίσημα βλέμματα των επιθεωρητών εργασίας έχει χαραχτεί και στη μνήμη της Γ. Δ.. Η Γ. Δ., από τη Σμύρνη, βρέθηκε στο Βόλο μικρό κορίτσι μετά το 1922. Μόλις έντεκα ετών πήγε για δουλειά στο Ματσάγγο.

Το «κρυφτό» με τους επιθεωρητές εργασίας –και το «κυνηγητό» με τους επιστάτες του εργοστασίου- ήταν από τις πρώτες εντυπώσεις που της άφησε το εργοστάσιο: *«Μας έκρυβαν στις κούτες..., μας κυνηγούσε ο επιθεωρητής εργασίας,... αν δεν κρυθόμασταν ο επιστάτης ο Λ. μας κυνηγούσε, μας κοπάναγε και μας έριχνε καρπαζιές χωρίς λόγο...»*, αφηγείται η Γ.Δ., σκιαγραφώντας με τον πιο παραστατικό τρόπο την εικόνα της παιδικής παρουσίας στο Ματσάγγο κατά το Μεσοπόλεμο –ενδεικτική ίσως του συνόλου του κλάδου της ελληνικής σιγαροβιομηχανίας αυτή την εποχή.⁵

⁴ Μ.Α., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁵ Γ.Δ., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

Ο προβληματισμός μας για την ακρίβεια της καταγραφής της παιδικής εργασίας στο αρχείο Ματσάγγου δικαιώνεται από το παράδειγμα της αφηγήτριάς μας, την οποία αναζητήσαμε στα μητρώα του αρχείου. Πράγματι, η Γ.Δ., από τη Σμύρνη, γεννηθείσα το 1911, φαίνεται πως δούλεψε στο Ματσάγγο μέχρι το 1966, μέχρι δηλαδή τη συνταξιοδότησή της, ως εργάτρια στα χαρμάνια. Όμως στο δελτίο της δεν σημειώνεται η πρώτη πρόσληψή της.⁶ Η ίδια συμπλήρωσε αυτό το κενό, αυτή τη «σιωπή» του αρχείου και μας είπε πως εισήλθε στο Ματσάγγο πρώτη φορά σε ηλικία μόλις 11 ετών.

Οι «σιωπές» και οι «παραλήψεις» όμως δεν εξαντλούνται εδώ. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό πολλών ανάλογων περιστατικών που συναντήσαμε κατά την παράλληλη επεξεργασία των δελτίων και των μητρώων του προσωπικού. Η Ν. Μ., με καταγωγή από τη Ρωσία, γεννήθηκε το 1921. Στα δελτία καταγράφεται ως πρώτη πρόσληψή της στο εργοστάσιο το έτος 1940 και έτος αποχώρησης το 1954. Ωστόσο, εντοπίσαμε τη Ν.Μ. και στο μητρώο 1 της επιχείρησης του Μεσοπολέμου. Εκεί φαίνεται πως εισήλθε στο εργοστάσιο πρώτη φορά, το 1928, σε ηλικία 7 ετών ενώ στην ένδειξη αποχώρησης δεν καταγράφεται χρονολογία εξόδου από το εργοστάσιο. Το γεγονός, όμως, ότι στο δελτίο της αναφέρεται ως πρώτη πρόσληψη το 1940, ίσως σημαίνει πως η Ν. Μ. κάποια στιγμή μεταξύ 1928 και 1940 έφυγε από το εργοστάσιο και ξαναγύρισε την ημέρα που καταγράφεται στο δελτίο της ως πρώτη πρόσληψη. Ή μπορεί και να μην είχε φύγει ποτέ.⁷ Ανάλογες «σιωπές» και αντιφάσεις υπάρχουν πολλές στα δελτία της επιχείρησης, και κάποιες, αν όχι όλες, θα μπορούσαν να συνδέονται με περιστατικά παιδικής εργασίας, ανεβάζοντας έτσι κατά πολύ τον αριθμό των μικρών παιδιών που δούλευαν στο Ματσάγγο. Έχοντας υπόψη τη συγκεκριμένη επισήμανση, θα μας απασχολήσει στη συνέχεια το ερώτημα γιατί δουλεύουν παιδιά στο Ματσάγγο σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους;

Γενικότερα μιλώντας, το ερώτημα ποιοι παράγοντες προκαλούσαν το φαινόμενο της παιδικής εργασίας στη βιομηχανία -από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το τέλος του μεσοπολέμου- έχει σε μεγάλο βαθμό προσεγγιστεί από την

⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώο Προσωπικού.

⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώο Προσωπικού (Μ.Ν) και Μητρώο Προσωπικού 1.

ελληνική ιστοριογραφία.⁸ Οι σχετικές μελέτες έδειξαν πως οικονομικοί λόγοι, «κοινωνικές στρατηγικές» και πολιτισμικοί παράγοντες, που διαφοροποιούσαν σε πολλές περιπτώσεις τους λόγους ένταξης αγοριών και κοριτσιών, ωθούσαν παιδιά ηλικίας κάτω των δεκατεσσάρων ετών να περάσουν την πόρτα των εργοστασίων.

Αναλυτικότερα, υποστηρίχτηκε πως η συγκυρία των πολέμων την περίοδο 1912-1922 είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της προσφοράς παιδικής εργασίας που κατευθυνόταν στα εργοστάσια. Ο λόγος ήταν η οικονομική ανέχεια των οικογενειών τους, εξαιτίας της μακρόχρονης επιστράτευσης.⁹ Σε πολλές περιπτώσεις τα ημερομίσθια των εργατριών στο μεσοπόλεμο ήταν τόσο χαμηλά, που έφερναν και τα παιδιά στο εργοστάσιο προκειμένου να συμπληρώσουν τα εισοδήματα της οικογένειας.¹⁰ Έτσι, η ανέχεια του ίδιου του παιδιού και της οικογένειάς του, το ωθούσε στην αναζήτηση μιας εργασίας που θα του απέδιδε αμέσως αμοιβή, χωρίς να απαιτείται ιδιαίτερη μαθητεία. Τη θέση αυτή, στην περίοδο του Μεσοπολέμου την έβρισκε στα μεγάλα εργοστάσια, σε κλάδους εντάσεως εργασίας, όπως ήταν η υφαντουργία, η βιομηχανία καπνού και η βιομηχανία χάρτου.

Ωστόσο, η είσοδος στην αγορά εργασίας δομούνταν πάνω σε διαφορετικές βάσεις για τα αγόρια και τα κορίτσια, σχετίζονταν με τους κοινωνικούς ρόλους που θα επιτελούσαν ως ενήλικες και τις κοινωνικές προσδοκίες που καλούνταν να εκπληρώσουν με βάση το φύλο τους. Έτσι, το αγόρι «όφειλε» να μάθει μια τέχνη ώστε να επενδύσει στη μελλοντική του απόδοση, ενώ το κορίτσι να καταστεί άμεσα

⁸ Το φαινόμενο γενικότερα της παιδικής εργασίας στην Ελλάδα δεν αποτελεί καινοφανές γνώρισμα της περιόδου της εκβιομηχάνισης. Όπως υπογραμμίζει και η Λήδα Παπαστεφανάκη, η εργασία με την οποία τα παιδιά συνεισέφεραν πολλαπλά στην οικογενειακή οικονομία και εισάγονταν σταδιακά στην ενήλικη ζωή, αποτελούσε «εγγενές τμήμα της αγροτικής και προ-βιομηχανικής κοινωνίας». Με την εκβιομηχάνιση, ωστόσο, έλαβε άλλη έκταση και μορφή, όπως είχε συμβεί αρκετά νωρίτερα κατά τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία και στις άλλες χώρες που πήραν το δρόμο της εκβιομηχάνισης. Βλ. Λήδα Παπαστεφανακη, *ό.π.*, σ. 187-188. Σε διεθνές επίπεδο, ο Α. Λιάκος επισημαίνει πως η παιδική εργασία δεν ήταν επινόηση της εποχής του καπιταλισμού και ούτε πάντοτε αντιμετωπιζόταν με ηθική αγανάκτηση. Ωστόσο, τονίζει πως πήρε έκταση και αποτέλεσε όχι το συμπλήρωμα της εργασίας των μεγάλων αλλά ένα αυτοτελές φαινόμενο. Βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών*, Ίδρυμα Έρευνας και τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 274-275. Για το φαινόμενο της παιδικής εργασίας στην προβιομηχανική εποχή και τις αλλαγές που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση, βλ. Ε. Ρ. Thompson, *The making of the English Working Class*, Penguin books, Harmondsworth 1991, σ. 366-384.

⁹ Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995, σ. 41-49.

¹⁰ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 40.

παραγωγικό, αφού ο μοναδικός ρόλος που του επεφύλασσε η κοινωνία ήταν η ενασχόληση με την οικογένεια.¹¹

Νεότερες μελέτες προσεγγίζοντας εκ νέου το ζήτημα της παιδικής εργασίας στρέφουν το βλέμμα τους στο χώρο της παραγωγής. Η Λήδα Παπαστεφανάκη μελετώντας την κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα του Πειραιά στα 1870-1940, θεωρεί πως η ίδια η οργάνωση της εργασίας, που είχε ως στόχο τη μείωση του εργατικού κόστους, δημιούργησε την ανάγκη για παιδική εργασία. Τονίζει ειδικότερα πως η μετάβαση από τη μια τεχνολογική επιλογή της νηματουργίας στην άλλη αναδεικνύει τη δυναμική σχέση τεχνολογίας και οργάνωσης εργασίας ανάλογα με τα κοινωνικά περιβάλλοντα μέσα στα οποία εντάσσονται κάθε φορά. Οι ειδικότερες τεχνολογικές επιλογές της επιχείρησης δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη παιδικής εργασίας.¹²

Στον κλάδο της σιγαροποιίας που μελετάμε φαίνεται πως, όπως στην κλωστοϋφαντουργία, έτσι και εδώ η σχέση τεχνολογίας, ηλικίας και φύλου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη. Όπως είδαμε οι τεχνολογικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον κλάδο της σιγαροποιίας από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα συντέλεσαν στην αύξηση της γυναικείας αλλά και της παιδικής εργασίας. Η εισαγωγή των σιγαροποιητικών μηχανών στη σιγαροποιία υποβάθμισε ορισμένες παραδοσιακές ειδικότητες, κατά βάση ανδρικές (όπως του κατασκευαστή χειροποίητων τσιγάρων), και έκανε δυνατή τη μαζική χρησιμοποίηση γυναικείας και παιδικής εργασίας. Έτσι αυτό το υποκατάστατο της εργασίας και των εργατών –στην περίπτωσή μας η σιγαρομηχανή– μετατράπηκε αμέσως σε μέσο αύξησης του αριθμού των μισθωτών εργατών με την ένταξη όλων των μελών της εργατικής οικογένειας, χωρίς διάκριση φύλου και ηλικίας, κάτω από τον άμεσο έλεγχο του κεφαλαίου.¹³

iii. Γυναίκες και ηλικία πρώτης εισόδου στο Ματσάγγο πριν τον πόλεμο

Στον Πίνακα 8.3 και στα γραφήματα 8.2 και 8.3 μπορούμε να παρακολουθήσουμε το ζήτημα της ηλικίας της πρώτης εισόδου των γυναικών που προσλήφθηκαν στο

¹¹ Μ. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 65.

¹² Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Εργασία, τεχνολογία και φύλο...», *ό.π.*, σ. 187-193 και σ. 206.

¹³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1^{ος}, (μτφ. Π. Μαυρομάτης), Σύγχρονη Εποχή, 2005, σ. 410. Παράλληλα, όμως, κορίτσια κάτω των 17 ετών κατά το Μεσοπόλεμο προσλαμβάνονταν και απασχολούνταν σε φάσεις της παραγωγής με πολύ μικρή ως ελάχιστη εκμηχάνιση.

Ματσάγγο πριν και μετά τον πόλεμο. Από τις 2.084 γυναίκες για τις οποίες διαθέτουμε πληροφορίες, οι 580 είχαν προσληφθεί στο εργοστάσιο πριν τον πόλεμο του 1940 και οι υπόλοιπες 1.504 μετά (Πίνακας 8.3). Το 63% των γυναικών, -για τις οποίες διαθέτουμε πληροφορίες-, που προσλήφθηκαν στο εργοστάσιο πρώτη φορά την περίοδο του Μεσοπολέμου, δηλαδή πολύ πάνω από τις μισές, ήταν ηλικίας μεταξύ 7 και 17 ετών (γράφημα 8.2): 21 % ήταν πολύ μικρά κορίτσια ηλικίας 7-13 ετών και το υπόλοιπο 42%, ηλικίας 14-17. Πριν τον πόλεμο επίσης, σε ηλικία μεταξύ 18-25 ετών έπιασε δουλειά πρώτη φορά στο Ματσάγγο το 16% των γυναικών του δείγματος, διατηρώντας έτσι ιδιαίτερα νεανική την ηλικία πρώτης εισόδου των γυναικών στο εργοστάσιο κατά το Μεσοπόλεμο.¹⁴ Το υπόλοιπο ποσοστό που απομένει δηλαδή το 21%, διαιρείται σχεδόν ισόποσα στις πέντε ηλικιακές ομάδες. Η παρουσία των παιδιών, και συγκεκριμένα των μικρών κοριτσιών στο Ματσάγγο την περίοδο πριν τον πόλεμο είναι κάτι παραπάνω από εμφανής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.3

Ηλικία α' εισόδου 2.084 γυναικών του Ματσάγγου κατά περίοδο (προπολεμικά – κατοχή/μεταπολεμικά)

Ηλικία	Προπολεμικά	Κατοχή/Μεταπολεμικά
7-13	119	8
14-17	245	260
18-25	94	664
26-30	28	168
31-35	26	138
36-40	29	111
41-45	20	88
46 και άνω	19	67
Σύνολο	580	1.504

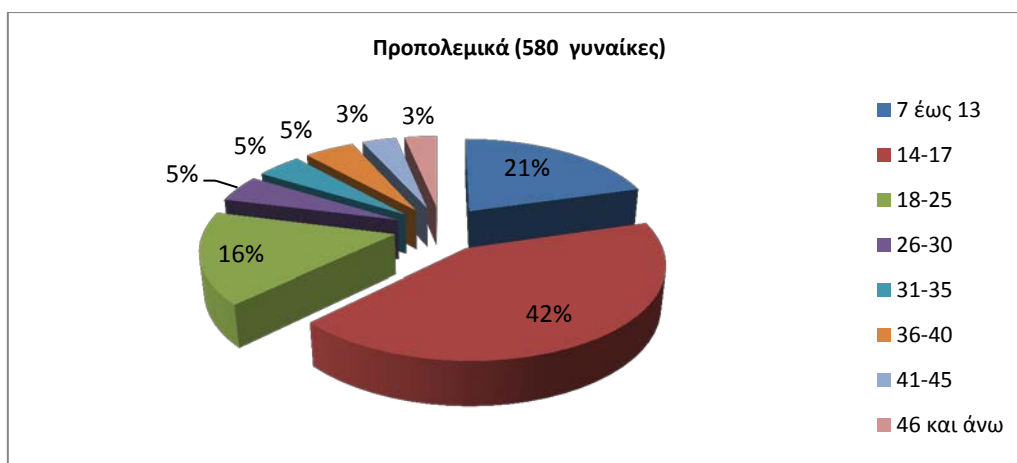
Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

¹⁴ Την κυριαρχία του νεανικού γυναικείου εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου την περίοδο πριν τον πόλεμο μαρτυρά και το Μητρώο 2. Σε αυτό βλέπουμε πως από τις 168 εργάτριες που προσλήφθηκαν στα 1937-1938, οι 131 ήταν κάτω από 25 ετών. Οι περισσότερες από αυτές απασχολήθηκαν στα τμήματα του πακεταρίσματος, της δεματοποίησης και της κυτιοποίησης. Το τεκμήριο δεν αναφέρει την καταγωγή αυτών των εργατριών. Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο 2, 1937-1942.

Η πιο παλιά καταγραφή εργάτριας είναι αυτή της Α.Μ. Η Α.Μ., η οποία καταγόταν από το Βόλο, προσλήφθηκε το 1919 σε ηλικία 10 ετών και παρέμεινε στο εργοστάσιο για 38 χρόνια. Ξεκίνησε ως «πακεταρίστρια», έμεινε στο πόστο αυτό μέχρι το 1949 και αποχώρησε ως εργάτρια στα χαρμάνια. Τον Απρίλιο του 1920 σε ηλικία 11 ετών, η Μ.Α. επίσης από το Βόλο προσλήφθηκε στο Ματσάγγο και παρέμεινε εκεί μέχρι το 1958, δηλαδή 38 χρόνια. Δούλεψε στα τμήματα της συσκευασίας, στο πακετάρισμα και στα χαρμάνια.¹⁵

ΓΡΑΦΗΜΑ 8.2

Ηλικία πρώτης εισόδου 580 γυναικών στον Ματσάγγο προπολεμικά (σε %)

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Στις 7 Οκτωβρίου 1923 προσλήφθηκε και η Κ. Ε., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 13 ετών. Δούλεψε στο εργοστάσιο –με διαλλείματα- μέχρι το 1958, στην «τόγκα». Λίγο αργότερα, στις 15 Δεκεμβρίου 1923 προσλήφθηκε η Κ. Π. από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 9 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο 46 χρόνια και δούλεψε στις «ταινίες». Το Σεπτέμβριο του 1924 εισήλθε για πρώτη φορά στο εργοστάσιο η Π. Α. από τη Μ. Ασία σε ηλικία 12 ετών. Θα απασχοληθεί –με διαστήματα διακοπών- μέχρι το 1957

¹⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

που απολύθηκε, δηλαδή για 23 χρόνια. Δούλεψε στο κυτιοποιείο.¹⁶ Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου εισήλθε επίσης για πρώτη φορά στο εργοστάσιο και η Δ. Κ., από το Βόλο, σε ηλικία 12 ετών. Θα απασχοληθεί εκεί κατά διαστήματα μέχρι το 1953, δηλαδή 29 χρόνια. Δούλεψε στη συσκευασία.¹⁷

Το 1924 εισήλθε για πρώτη φορά στο εργοστάσιο η Μ. Σ., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 14 ετών. Αποχώρησε το 1954 –Διέκοψε για ένα διάστημα την εργασία, γιατί έχουμε νέα πρόσληψη στις 27/3/1941- μετά δηλαδή από 30 χρόνια. Φαίνεται όμως πως απασχολήθηκε για ένα ακόμα διάστημα την περίοδο 1967-1969. Δούλεψε στο πακετάρισμα. Το 1924 εισήλθε στο εργοστάσιο η Μ. Α., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 12 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1957, δηλαδή 33 χρόνια. Δούλεψε ως πακεταρίστρια.¹⁸

Οι παραπάνω περιπτώσεις είναι μερικές μόνο από τις πολλές που καταγράφονται στο αρχείο της επιχείρησης και μάλλον επιβεβαιώνουν όσα επισημάναμε λίγο νωρίτερα, αναφορικά με το ζήτημα της παιδικής εργασίας στο Ματσάγγο. Φαίνεται πως κατά την πρώτη δεκαετία της λειτουργίας του εργοστασίου (δεκαετία του 1920) το εργατικό δυναμικό ήταν ιδιαίτερα νεανικό και η οργάνωση της εργασίας στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην παιδική γυναικεία εργασία.¹⁹ Ποιοι παράγοντες ώθησαν αυτά τα κορίτσια να πιάσουν δουλειά στο Ματσάγγο, αν όχι η ανάγκη της επιβίωσης των ίδιων και των οικογενειών τους;

Θα έλεγε κανείς πως την περίοδο του Μεσοπολέμου στο Βόλο, η ανέχεια των λαϊκών οικογενειών (προσφυγικών και γηγενών) αποτυπώνεται στην παρουσία αυτών των μικρών κοριτσιών του Ματσάγγο, και κυρίως των παιδιών κάτω των 14

¹⁶ Αρχείο Ματσάγγο, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

¹⁷ Αρχείο Ματσάγγο, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

¹⁸ Αρχείο Ματσάγγο, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

¹⁹ Η εικόνα που δημιουργείται στην περίπτωση μας φαίνεται να συμφωνεί με τις εκθέσεις της Επιθεώρησης Εργασίας στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 αναφορικά με την ηλικία των εργατριών. Σύμφωνα με τις εκθέσεις, οι περισσότερες εργάτριες είναι πολύ νέες (50% είναι από 10 ως 19 ετών), έχουν ελάχιστη ή καθόλου μόρφωση και συντηρούν πολύ συχνά ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειάς τους. Μετά το 1922 το ένα τρίτο είναι πρόσφυγες, ορφανές από τον έναν ή και τους δύο γονείς. Βλ. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 39-41. Ωστόσο, τα παραδείγματα που παραθέσαμε δεν επιβεβαιώνουν την διαδεδομένη εικόνα σχετικά με τη διάρκεια της παραμονής τους στο εργοστάσιο. Η άποψη της Επιθεώρησης Εργασίας ότι οι περισσότερες εργάτριες δουλεύουν στο εργοστάσιο ώσπου να παντρευτούν, θέση η οποία έχει υποστηριχθεί όπως είπαμε και από την ιστοριογραφία σε μεγάλο βαθμό θα πρέπει μάλλον να επανεξεταστεί. Για το ζήτημα της διάρκειας της παραμονής στην εργασία στο εργοστάσιο Ματσάγγο, τόσο των εργατριών όσο και των εργατών θα επανέλθουμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο.

ετών.²⁰ Το φαινόμενο της παιδικής εργασίας συνδέεται κυρίως με τις προσφυγικές οικογένειες αλλά όχι αποκλειστικά με αυτές. Για παράδειγμα, από τα 119 κορίτσια ηλικίας 7-13 ετών που προσλήφθηκαν στο Ματσάγγο τον Μεσοπολέμου, 70 είναι από τη Μ. Ασία, 40 είναι από το Βόλο, 3 από τη Ρωσία, 1 από Αθήνα και 4 από κοντινά χωριά του Πηλίου. Στην ηλικία 14-17 ετών από τα 245 συνολικά κορίτσια, τα 85 είναι από τη Μ. Ασία, 80 είναι από το Βόλο και 30 από τα γύρω χωριά του Πηλίου, και τα υπόλοιπα από διάφορες πόλεις και χωριά της Ελλάδας.²¹

Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των κοριτσιών –που προσλήφθηκαν στο Ματσάγγο σε ηλικία από 7 έως 17 ετών– δούλεψαν στα τμήματα της δεματοποίησης, της κυτιοποίησης, της συσκευασίας, και του πακεταρίσματος, καθώς επίσης, για ορισμένα από αυτά, στην επεξεργασία καπνών (τόγκα και χαρμάνια), σε τμήματα δηλαδή με περιορισμένη έως ανύπαρκτη εκμηχάνιση, όπου η εκμάθηση της δουλειάς δεν απαιτούσε πολύ χρόνο, πράγμα που τους επέτρεπε να αποκτήσουν γρήγορα ένα εισόδημα.

Η ίδια η φύση της εργασίας, επίσης, που καλούνταν να εκτελέσουν στο εργοστάσιο σιγαροποίησης δεν προϋπέθετε μυϊκή δύναμη ή ανεπτυγμένα σωματικά προσόντα, αλλά αντίθετα απαιτούσε ταχύτητα και σβελτάδα στις κινήσεις των χεριών και των δαχτύλων, -προϋποθέσεις στις οποίες μπορούσε θεωρητικά να ανταποκριθεί με επιτυχία το νεανικό σώμα των εργατριών. Αυτή η «γρηγοράδα», η δεξιοτεχνία των κινήσεων ήταν που μπορούσε να επιφέρει μεγαλύτερο μεροκάματο αλλά και να «εγγυηθεί» την προοπτική της μακρόχρονης παρουσίας στο εργοστάσιο.

Η αμοιβή με το κομμάτι -στις περισσότερες από τις παραπάνω θέσεις εργασίας που αναφέραμε-, πολλές φορές ίσως αποτελούσε ένα επιπλέον κίνητρο αυτών των κοριτσιών να αναζητήσουν δουλειά στον κλάδο της σιγαροποίησης. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε αναφορικά με τη φύση της εργασίας στη

²⁰ Η αδυναμία ικανοποίησης των οικογενειακών αναγκών με τον εργατικό μισθό δεν απαντάται μόνο στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το φαινόμενο είναι κοινό σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, παρά τις χρονικές διαφορές που παρατηρούνται. Στην Ισπανία των αρχών του 20^{ου} αιώνα, για παράδειγμα, και πιο συγκεκριμένα στη Βαρκελώνη, επισημαίνει ο Angel Smith πως η μεγάλη πλειοψηφία των ανδρών εργατών δεν κέρδιζε έναν «οικογενειακό μισθό» ικανοποιητικό, ώστε να εξυπηρετεί τις ουσιαστικές ανάγκες επιβίωσης μιας τετραμελούς οικογένειας. Βλ. Angel Smith, *Anarchism, Revolution and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, (International Studies in Social History, Volume 8) Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2007, σ. 48.

²¹ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

σιγαροποιία πως αυτή σε διάφορα στάδια της παραγωγής ήταν εποχική. Ιδιαίτερα, φαίνεται πως οι ανάγκες της παραγωγής πολλαπλασιάζονταν τους καλοκαιρινούς μήνες -στα τμήματα των καπνών- και την άνοιξη, οπότε παρατηρούνταν αύξηση της ζήτησης του προϊόντος. Έτσι, χωρίς να απαιτούνται ιδιαίτερες γνώσεις ή εμπειρία, σε περιόδους όπου οι εποχικές ανάγκες της παραγωγής ήταν αυξημένες και το εργοστάσιο ζητούσε προσωρινό προσωπικό αυτά τα κορίτσια μπορούσαν να βρουν εκεί –περιστασιακά- ένα μεροκάματο.

Πέρα όμως από οικονομικούς λόγους και άλλοι παράγοντες φαίνεται πως επιδρούσαν στην αναζήτηση εργασίας στην καπνοβιομηχανία. Η Γ. Α. τονίζει στην αφήγησή της πως η εικόνα του μεγάλου εργοστασίου, με τα πολλά κορίτσια που δούλευαν εκεί σε συνδυασμό με την πλήξη και δυσφορία που της προκαλούσε η απασχόλησή της ως μαθητευόμενη μοδίστρα την ώθησε να εγκαταλείψει την εκμάθηση της τέχνης της μοδίστρας και να ζητήσει από τις αδελφές της να την πάρουν μαζί της στο Ματσάγγο: *«Πήγα για να γλιτώσω από μοδιστράκι..., αφού στη μοδίστρα που πήγαινα για να μάθω τη δουλειά, δεν έκανα τίποτα, απλά φύλαγα το μωρό της και έκανα δουλειές στο σπίτι της. Στο εργοστάσιο ήμασταν πολλά κορίτσια σε κάθε πάγκο, γύρω στα δέκα... Μιλούσαμε, λέγαμε αστεία, γελούσαμε, κάναμε παρέα και μετά τη δουλειά, μ' άρεσε....»*.²²

Η Γ.Α. έπιασε δουλειά στο Ματσάγγο το 1936, σε ηλικία 13 ετών. Το γεγονός ότι οι μεγαλύτερες αδελφές της δούλευαν ήδη εκεί υπήρξε μάλλον καθοριστικός παράγοντας αυτής της επιλογής. Το μεγάλο εργοστάσιο, πέρα από το ότι υποσχόταν άμεσα ένα μεροκάματο, έστω και γλίσχρο, στις νεαρές εργάτριες, επιτρέποντας έτσι ως ένα βαθμό την οικονομική τους ανεξαρτησία και τη χειραφέτησή τους, αποτελούσε παράλληλα έναν τόπο κοινωνικοποίησης, όπου δημιουργούνταν παρέες, φιλίες, συναναστροφές και σχέσεις. Αυτή η πραγματικότητα ή απλά η εικόνα και η εντύπωση που πιθανώς δημιουργούσε το μεγάλο εργοστάσιο σε ορισμένα από τα νεαρά κορίτσια της πόλης, ως ένας τόπος δηλαδή έντονης κοινωνικότητας σε σύγκριση με άλλες μορφές απασχόλησης, όπως στην περίπτωση της Γ.Α. η εκμάθηση της τέχνης της μοδίστρας, φαίνεται πως αποτελούσε έναν

²² Γ. Α., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

ακόμη λόγο που το εργοστάσιο Ματσάγγου προσέλκυε εργατικό δυναμικό αυτής της κατηγορίας τόσο πριν όσο και μετά τον πόλεμο.²³

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα λέγαμε πως το εργοστάσιο τσιγάρων Ματσάγγου και η οργάνωση της εργασίας εκεί, έλκει τα μικρά κορίτσια, γιατί μπορεί να τους παράσχει άμεσα μεροκάματο, εκτελώντας μια εργασία που μαθαίνεται σχετικά εύκολα και γρήγορα. Το μεροκάματο, αν και ιδιαίτερα χαμηλό, ωστόσο συμπλήρωνε το επίσης φθινό μεροκάματο της μητέρας ή της αδελφής που εργαζόταν εκεί, και κατ' αυτό τον τρόπο συνεισέφερε στο οικογενειακό εισόδημα και συντελούσε καθοριστικά στην επιβίωση τόσο των ίδιων των κοριτσιών όσο και της εργατικής και λαϊκής οικογένειας του Βόλου κατά το Μεσοπόλεμο.²⁴ Από την άλλη μεριά, και το εργοστάσιο δεχόταν ασμένως τα νεαρά κορίτσια, αφού το μεροκάματό τους ήταν ιδιαίτερα χαμηλό.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες γυναίκες του δείγματός μας το Μεσοπόλεμο, βλέπουμε πως το 16% εισήλθε στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε επίσης νεαρή ηλικία, μεταξύ 18 έως 25 ετών. Το υπόλοιπο δυναμικό τέλος μοιράζεται σχεδόν ισόποσα στις υπόλοιπες ηλικιακές κατηγορίες. Όσον αφορά τις γυναίκες άνω των 40 ετών, παρατηρούμε πως οι περισσότερες ήταν πρόσφυγες από τη Μ. Ασία και σχεδόν όλες χήρες με παιδιά.²⁵ Οι δύο ενδεικτικές περιπτώσεις που ακολουθούν σκιαγραφούν σε μεγάλο βαθμό το προφίλ των γυναικών αυτής της ηλικιακής ομάδας.

Στη δεκαετία του 1920 δυο γυναίκες πρόσφυγες από τη Μ. Ασία προσλήφθηκαν στο Ματσάγγο. Η πρώτη, χήρα, μητέρα τριών παιδιών, το 1927 σε ηλικία 47 ετών. Παρέμεινε εκεί ασταμάτητα μέχρι το 1952 δηλαδή για 25 χρόνια και

²³Ο Patrick Fridenson στη μελέτη του για τους εργάτες και τις εργάτριες της γαλλικής αυτοκινητοβιομηχανίας, εξετάζοντας τους παράγοντες που προσέλκυαν νεαρές γυναίκες να εργαστούν εκεί θεωρεί πως πέρα από τις μεγαλύτερες αμοιβές σε σχέση με άλλες βιομηχανίες στη Γαλλία και τη μικρή ή καθόλου περίοδο εκμάθησης της δουλειάς, σημαντικό ρόλο για μια μικρή μειοψηφία γυναικών έπαιξε επίσης το γεγονός ότι ο μεγάλος αριθμός εργαζομένων που συγκέντρωνε ο συγκεκριμένος κλάδος πρόσφερε μεγαλύτερη κοινωνικότητα και μια πιο πολυδιάστατη κοινωνική ζωή, αλλά και μεγαλύτερη ανωνυμία σε αντίθεση με τις μικρές επιχειρήσεις. Βλ. Patrick Fridenson, "Automobile Workers in France and their work, 1914-1983", στο Koepf Cynthia J. και Kaplan Steven Laurence (Επιμ.), *Work in France. Representations, meaning, organization and practice*, Cornell University Press, Ίθακα και Νέα Υόρκη 1987, σ. 514-547.

²⁴ Στο εργοστάσιο αυτά τα παιδιά δεν πάνε -τις περισσότερες φορές- μόνα τους. Η μητέρα συνήθως ή μεγαλύτερες αδελφές ή άλλα συγγενικά πρόσωπα βρίσκονται ήδη εκεί, όπως ήδη έχουμε διαπιστώσει.

²⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

έφυγε σε ηλικία 72 ετών! Δούλευε στα χαρμάνια. Η δεύτερη από τη Σμύρνη, επίσης χήρα και μητέρα δύο παιδιών, προσλήφθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 1929, σε ηλικία 46 ετών, επίσης χήρα και θα παραμείνει στο εργοστάσιο μέχρι το 1952, δηλαδή για 23 χρόνια, μέχρι την ηλικία των 69 ετών. Δούλευε στα χαρμάνια επίσης.²⁶

iv....μεταπολεμικά. «Οι εργάτριες του Ματσάγγου είναι το πιο ζωντανό κομμάτι της πόλης μας...»

Αν συγκρίνουμε την περίοδο πριν και μετά τον πόλεμο είναι εμφανές ότι μεταπολεμικά η ηλικία της πρώτης εισόδου των γυναικών στο Ματσάγγο έχει μεγαλώσει. Η κυρίαρχη ηλικιακή ομάδα τώρα είναι μεταξύ 18-25 ετών έναντι της κατηγορίας 14-17 ετών της προπολεμικής εποχής. Σχεδόν οι μισές γυναίκες (44%) του δείγματός μας προσλήφθηκαν εκεί σε ηλικία 18-25 ετών. Διαπιστώνουμε λοιπόν μια τάση οι γυναίκες να εισέρχονται στο εργοστάσιο σε μεγαλύτερη ηλικία αυτή την περίοδο, σε σύγκριση με το παρελθόν.²⁷

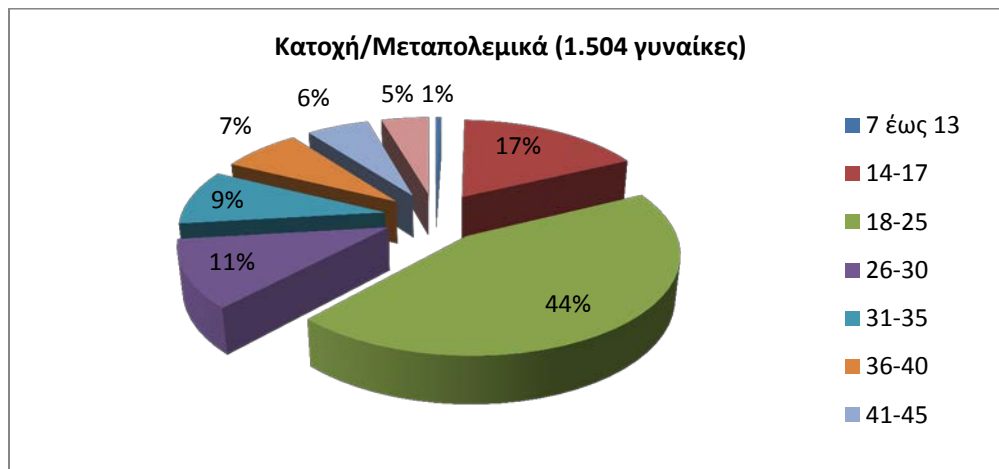
Σε κάθε περίπτωση το φαινόμενο της γυναικείας παιδικής εργασίας έχει σχεδόν εξαλειφθεί για την κατηγορία 7-13 ετών, και έχει περιοριστεί σημαντικά για την ηλικιακή ομάδα 14-17 ετών, που τώρα ανέρχεται στο 17% του δείγματος. Όσον αφορά τέλος στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες βλέπουμε πως το 20% του δείγματός μας προσλήφθηκε στο εργοστάσιο σε ηλικία μεταξύ 26 και 35 ετών. Και μετά τον πόλεμο, γυναίκες που έχουν περάσει το 35^ο έτος της ζωής τους εξακολουθούν να προσλαμβάνονται στο εργοστάσιο.²⁸

²⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

²⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

²⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

ΓΡΑΦΗΜΑ 8.3
Ηλικία πρώτης εισόδου 1.504 γυναικών στον Ματσάγγο μετά το 1940 (%)

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Καταρχάς μια βασική ερμηνεία της αλλαγής αναφορικά με την ηλικιακή κατηγορία 7-13 ετών- θα πρέπει να συνδεθεί, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, με την εφαρμογή της νομοθεσίας για την απαγόρευση της παιδικής εργασίας. Μετά τον πόλεμο, το φαινόμενο περιορίζεται σημαντικά. Πέρα όμως από την εφαρμογή των νόμων, ο περιορισμός της εργασίας των μεγαλύτερων παιδιών, ηλικίας 14-17 ετών, μετά τον πόλεμο, θα πρέπει να συνδεθεί με τις γενικότερες υλικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής περιόδου. Τα κληροδοτήματα της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου, μετακινήσεις πληθυσμού, καταστροφές εργοστασίων κλπ., διόγκωσαν την ανεργία, καθιστώντας το ζήτημα της εύρεσης εργασίας ιδιαίτερη δύσκολη υπόθεση.²⁹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, «προτεραιότητα» στην περιορισμένη αγορά εργασίας φαίνεται να έχουν οι ενήλικες, άνδρες και γυναίκες. Η αγγελία του Ματσάγγου το 1951, με την οποία ζητά εργάτριες 18-25 ετών, θα λέγαμε πως ανταποκρίνεται σε αυτές τις συνθήκες: προσφέρει περιστασιακή εργασία σε ενήλικες εργάτριες, σε μια αγορά εργασίας που χειμάζεται από την ανεργία. Κορίτσια ηλικίας 14-17 συνεχίζουν να προσλαμβάνονται στο εργοστάσιο, αλλά σε μικρότερο βαθμό από ό, τι στο παρελθόν. Έτσι, μετά τον πόλεμο κυρίαρχη φιγούρα

²⁹ Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και μετά το τέλος του και την έναρξη της μετεμφυλιακής εποχής, και το ζήτημα της αναζήτησης, της εύρεσης εργασίας και της απασχόλησης θα λάβει νέες διαστάσεις. Τα φαινόμενα αυτά θα τα εξετάσουμε σε άλλο κεφάλαιο.

της εργασίας στο εργοστάσιο σιγαροποιίας του Βόλου αναδεικνύεται η γυναίκα ηλικίας 18-25 ετών.

Η φιγούρα αυτή φαίνεται πως κυριαρχεί τόσο στο συγκεκριμένο εργοστάσιο όσο και στις άλλες βιομηχανίες της πόλης. Το άρθρο της υφαντουργίνας Ευτυχίας Σαράντη με τίτλο «Οι εργάτριες του Βόλου» στην τοπική εφημερίδα *Αναγέννηση* τον Μάρτιο του 1946, επιβεβαιώνει την ισχυρή αριθμητική παρουσία νέων γυναικών στα εργοστάσια της πόλης τη μεταπολεμική περίοδο, και συγχρόνως αναδεικνύει μια μαχητική και δυναμική φωνή ορισμένων από αυτές. Καυτηριάζοντας τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας κάτω από τις οποίες εργάζονται οι γυναίκες στα υφαντουργεία, στα κλωστήρια και στον χώρο του καπνού, η Ευτυχία Σαράντη προβάλλει με εύγλωττο τρόπο τα αιτήματα των εργατριών και των οικογενειών τους. Αξίζει να σταθούμε για λίγο στο άρθρο αυτό, ανοίγοντας στο σημείο αυτό μια σύντομη παρένθεση.

*«Οι εργάτριες της πόλης μας, νέες γυναίκες 20-25 ετών, είναι το πιο ζωντανό κομμάτι της πόλης μας... Μέσα στα εργοστάσια οι εργάτριες ζουν ακόμα σε συνθήκες ανθυγιεινές. (υφαντουργεία, κλωστήρια, καπνεργάτριες- -οι περισσότερες φθηματικές-). Στα χαρμάνια η σκόνη και η υγρασία έχει αφήσει μισαρές όλες τις εργάτριες... Οι έγκυες γυναίκες δουλεύουν μέχρι τη τελευταία ώρα- καμιά φροντίδα, καμιά πρόνοια. Τα παιδιά αφημένα στους δρόμους αλητεύουν ολημερίς. Οι εργάτριες του Βόλου είναι αποφασισμένες να πετύχουν τα δίκαια αιτήματά τους και αυτά είναι: ίσο μεροκάματο με τους άνδρες για ίση δουλειά, 3 μήνες άδεια για τις έγκυες γυναίκες και ύφασμα για το μωρό, παιδικούς σταθμούς. Να λείψει αυτό το μαρτύριο της μητέρας που είναι υποχρεωμένη να δουλέψει και δεν ξέρει που να αφήσει τα παιδιά της και τέλος ιατρική περίθαλψη και ολόκληρο μεροκάματο τις μέρες της αρρώστιας».*³⁰

Η περιγραφή της Σαράντη μάς δίνει τόσο μια εικόνα για τις συνθήκες εργασίας των γυναικών στις βιομηχανίες του Βόλου λίγο μετά τη λήξη του πολέμου, όσο και για τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν έξω από το χώρο της παραγωγής στις εργατικές οικογένειες. Η απουσία του κράτους πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα, απουσία κάθε φροντίδας και μέριμνας για τις ανάγκες των

³⁰ *Αναγέννηση*, 8/3/1946.

εργατικών και λαϊκών οικογενειών, θίγεται από την Ευτυχία. Οι καταστάσεις αυτές θα ταλαιπωρούν τα λαϊκά στρώματα στην Ελλάδα τουλάχιστον για τις επόμενες δυο δεκαετίες.

Εκτός από τις ανεπάρκειες του κρατικού μηχανισμού κατά τη μεταπολεμική εποχή, τα αιτήματα που προβάλλονται μαρτυρούν πως οι γυναίκες επιθυμούν να διεκδικήσουν πρωτίστως το δικαίωμά τους στην εργασία. Μια εργασία που οι ίδιες μάλλον θα ήθελαν να είναι μόνιμη και όχι περιστασιακή. Αυτό φανερώνει τουλάχιστον το γεγονός ότι τα αιτήματά τους εστιάζουν κυρίως στο ζήτημα της μητρότητας: η εργαζόμενη γυναίκα διεκδικεί τη λήψη προνοιακών μέτρων που θα της επιτρέψουν να παραμείνει στην εργασία της ακόμα και μετά την απόκτηση παιδιών. Τα αιτήματά τους είναι οικονομικά –ίσο μεροκάματο για ίση δουλειά– αλλά δεν περιορίζονται εκεί.³¹ Ζητούν εμφατικά τη λήψη προνοιακών μέτρων για τις εγκύους και για τις εργαζόμενες μητέρες. Για να μπορέσει επομένως η γυναίκα να ανταπεξέλθει στο σύνθετο ρόλο της, αυτό της μητέρας και της εργαζόμενης και «για να μην αλητεύουν τα παιδιά ολημερίς στους δρόμους...» η Ευτυχία ζητά την ύπαρξη προνοιακών δομών: άδειες για τις έγκυες γυναίκες, στοιχειώδη υλική υποστήριξη για τα βρέφη και παιδικούς σταθμούς για τα παιδιά.

Αν, όπως έχει υποστηριχθεί, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η νεαρή ηλικία των εργατριών και η σχετικά βραχύχρονη παραμονή τους στο εργοστάσιο – ως το γάμο– είχε ως αποτέλεσμα οι εργάτριες να είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό ανοργάνωτες και σπάνια να διατυπώνουν συλλογικά αιτήματα, «αφήνοντας» τις διεκδικήσεις –για εφαρμογή της νομοθεσίας ή για εξίσωση των ημερομισθίων με τους άντρες– στις εργατικές οργανώσεις, στα αριστερά κόμματα και κυρίως στις φεμινίστριες της εποχής,³² τώρα φαίνεται πως οι ίδιες οι εργάτριες επιθυμούν να εκφράζονται. Το άρθρο τουλάχιστον της Ευτυχίας μάς επιτρέπει έως ένα βαθμό να διατυπώσουμε αυτή την υπόθεση. Συνοψίζοντας, στη μεταπολεμική εποχή φαίνεται

³¹ Μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η καθιέρωση της αρχής 'ίσος μισθός για ίση εργασία' γίνεται αντικείμενο συζήτησης σε διεθνές επίπεδο. Και όταν το 1950 το Διεθνές Γραφείο Εργασίας προτείνει μια διεθνή σύμβαση για την ισότητα των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, η πρόταση γίνεται δεκτή από τους περισσότερους αντιπροσώπους. Η σύμβαση ψηφίζεται τελικά το 1951 και επικυρώνεται από το ελληνικό κοινοβούλιο μόλις το 1975. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους...*, ό.π., σ. 56. Η Έφη Αβδελά αντλεί από το έργο της Σοφίας Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου, *Οι Διεθνείς συμβάσεις εργασίας στην ελληνική έννομη τάξη: σύμβαση 100 και ισότητα αμοιβών ανδρών και γυναικών*, Αθήνα 1985.

³² Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 39-41.

πως όχι μόνο τα αιτήματα των εργατριών διαφοροποιούνται έως ένα βαθμό έναντι της προηγούμενης περιόδου αλλά και εκφράζονται τώρα από τις ίδιες τις εργαζόμενες γυναίκες. Αιτήματα που, όσον αφορά τουλάχιστον στη λήψη προνοιακών μέτρων για τις ίδιες και για τις οικογένειές τους, διατυπώνονται τώρα μάλλον για πρώτη φορά.

Τα κίνητρα που ωθούν τις νεαρές γυναίκες στη βιομηχανική εργασία στο μεταπολεμικό Βόλο φαίνεται πως δεν διαφέρουν σημαντικά από την προπολεμική εποχή. Η ανάγκη για επιβίωση, των ίδιων και των οικογενειών τους, σε συνδυασμό με διάφορους κοινωνικούς παράγοντες που επισημάναμε νωρίτερα θα συνεχίσουν να ωθούν τις γυναίκες στο εργοστάσιο. Στη μεταπολεμική και μετεμφυλιακή εποχή, ωστόσο, στο Βόλο ο αριθμός των νεαρών γυναικών που αναζητά εργασία στο Ματσάγγο είναι ακόμη μεγαλύτερος από την περίοδο που προηγήθηκε. Τώρα, πέρα από τους γηγενείς και τους πρόσφυγες που αναζητούν εργασία εκεί έχουν προστεθεί και οι εσωτερικοί μετανάστες, γυναίκες και άνδρες, απόρροια των ιδιαίτερων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής.

Θα σταθούμε εδώ για λίγο σε μια άλλη διάσταση που αναδεικνύεται κυρίως μέσα από προφορικές μαρτυρίες, αναφορικά με τις αιτίες που ώθησαν νεαρές γυναίκες στο μεταπολεμικό Βόλο να αναζητήσουν εργασία στο Ματσάγγο. Φαίνεται πως μετά τον πόλεμο νεαρές γυναίκες από οικογένειες που πριν την Κατοχή συγκαταλέγονταν στα μεσαία στρώματα της πόλης αναζητούν για πρώτη φορά εργασία στη βιομηχανία. Η μαρτυρία της Μ.Μ. είναι χαρακτηριστική: *«Η οικογένειά μου πριν τον πόλεμο ήταν ευκατάστατη, ο πατέρας μου είχε μηχανουργείο και συνεργαζόταν με τον Σταματόπουλο, [εργοστασιάρχη] ενώ η μητέρα μου δεν εργαζόταν. Στην Κατοχή ο πατέρας πούλησε το μαγαζί και το σπίτι και πήγαμε να ζήσουμε στο Πήλιο. Με το τέλος του πολέμου επιστρέψαμε στο Βόλο, όπου έπρεπε να ξαναρχίσουμε από την αρχή. Έπρεπε λοιπόν να δουλέψω. Έχοντας συστατική επιστολή του Σταματόπουλου προσλήφθηκα στο Ματσάγγο».*³³

Η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου δεν περνά απαρατήρητη στο μεταπολεμικό Βόλο. Το 1948 -κατά την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου- ο αστικός τύπος της πόλης είναι η μοναδική δημοσιογραφική

³³ Μ.Μ., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

ματιά που «παρατηρεί» τον εργατικό κόσμο και τον περιγράφει, καθώς αριστερές εφημερίδες και έντυπα –όπως η *Αναγέννηση*- είναι πλέον εκτός νόμου. Το άρθρο του *Ταχυδρόμου* με τίτλο «Με τις Ματσαγγούλες στο εργοστάσιο» δεν φαίνεται να διαφωνεί με τις απόψεις που είδαμε νωρίτερα αναφορικά με τα προβλήματα που απασχολούσαν τις εργάτριες στο μεταπολεμικό Βόλο. Δυο χρόνια αργότερα από το άρθρο της Ευτυχίας Σαράντη τα προβλήματα των εργατριών του Βόλου παραμένουν ίδια: χαμηλά μεροκάματα, φτώχεια, δύσκολες και ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας.

*«Δύο χιλιάδες εργάτες και εργάτριες εργάζονται, ζουν και κινούνται στο εργοστάσιο σήμερα. Και το 80% είναι γυναίκες... Η «Ματσαγγούλα» είναι πάντοτε η κυρίαρχη και δίνει τον τόνο της και το ιδιαίτερο χρώμα της στην Καπνοβιομηχανία. Όταν σημάνη το μεσημέρι, η στοά του εργοστασίου, οι γωνιές και τα στενά δρομάκια γεμίζουν από το θόρυβο της «Ματσαγγούλας». Φτωχές εργάτριες και κουρασμένοι εργάτες κρατούν στο χέρι το δίχτυ με την καραβανίτσα και πάνε κάπου να τσιμπήσουν κάτι από το λιτό γεύμα τους. Κάποια μπουλούκια νέων κοριτσιών, από τα αμέτρητα που δουλεύουν εκεί, προσπαθούν να σπάσουν ένα χαμόγελο στους περαστικούς, αλλά δύσκολα κρύβεται το παράπονο όλων για την ανεπάρκεια των ημερομισθίων. Δύσκολη η δουλειά, βαρύ το τίμημα της νικοτίνης, αλλά φθηνό το μεροκάματο σήμερα. Το μέσο ημερομίσθιο κυμαίνεται γύρω στις 11 με 15.000 δρχ. και φυσικά κανείς δεν μπορεί να το πει ικανοποιητικό».*³⁴

Η εντατικοποίηση της εργασίας, η αυστηρή πειθαρχία και ο έλεγχος που κυριαρχεί στο χώρο της παραγωγής, γενικότερα η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού και ιδιαίτερα του γυναικείου, κύρια χαρακτηριστικά της οργάνωσης της εργασίας στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική εποχή, χωρίς να κατονομάζονται από τον αρθρογράφο, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να πει πως αποτυπώνονται στα ακόλουθα λόγια του: «Ο Ματσάγγος σημείωσε ρεκόρ αυτή τη χρονιά. Και η τιμή ανήκει, προ παντός, στο εργατικό προσωπικό που εργάζεται εντατικά και με ζήλο, για να αυξήσει την παραγωγή του εργοστασίου, και να τονώσει τη φήμη του... Η εικόνα του εργατικού προσωπικού την ώρα της δουλειάς είναι θαυμαστική και αξιοπρόσεκτη... Παραδειγματική τάξη και ρυθμός στη δουλειά και όλα εκεί μέσα γίνονται «έξτρα» και «άριστα».³⁵

³⁴ *Ταχυδρόμος*, 3/3/ 1948.

³⁵ *Ταχυδρόμος*, 3/3/ 1948.

Η ματιά του αρθρογράφου, ωστόσο, όπως διαπιστώνουμε, δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο της παραγωγής αλλά ακολουθεί τις νεαρές εργάτριες, «τα μπουλούκια των νέων κοριτσιών που αμέτρητα εργάζονται εκεί», και έξω από το εργοστάσιο. Η παρουσία τους στο αστικό περιβάλλον φαίνεται πως μαγνητίζει τα βλέμματα, πράγμα που δεν συμβαίνει μόνο αυτή την εποχή.³⁶ Αν, όμως, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα η αντίληψη ότι η γυναικεία εργασία καταστρέφει τη γυναικεία ομορφιά και χάρη, που διαμορφωνόταν κατά βάση από τα αστικά στρώματα και μαρτυρούσε τη δυσφορία και τις αντιδράσεις που προκαλούσε σ' αυτά η πρωτοεμφανιζόμενη γυναικεία εργασία στα αστικά κέντρα, εβδομήντα χρονιά μετά, φαίνεται πως η παρουσία της γυναίκας εργάτριας στη μεταπολεμική ελληνική πόλη έχει εδραιωθεί, διαφοροποιώντας και τις αντιλήψεις γύρω από το ζήτημα της σχέσης «θηλυκότητας-εργασίας».

Έτσι, ο αρθρογράφος μας υποστηρίζει –εκφράζοντας μάλλον τις αντιλήψεις της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας πως η θηλυκότητα και η γυναικεία χάρη δεν απειλούνται από την εργασία: «η Ματσαγγούλα την ώρα που θα βγει από το εργοστάσιο φροντίζει να είναι «έξτρα», -λογοπαίγνιο του αρθρογράφου που αναφέρεται στα τσιγάρα πολυτελείας, μάρκας «έξτρα» που παρήγαγε το εργοστάσιο αυτή την εποχή. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «γιατί λοιπόν να μην είναι «έξτρα» και η Ματσαγγούλα την ώρα που θα βγει από το εργοστάσιο; Καθώς τελειώνει η δουλειά το βραδάκι και πριν αρχίσει η έξοδος, όλα τα Ματσαγγάκια χαμογελούν στους καθρέφτες του τοίχου που υπάρχουν εκεί και συμπληρώνουν τις λεπτομέρειες της ομορφιάς τους. Κάποιες άλλες διορθώνουν τα μπουκλάκια που χάλασαν, σιάζουν τη ζακετίτσα τους και όλες μαζί ετοιμάζονται για το βραδινό πανηγύρι του δρόμου.»³⁷

³⁶ Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα ο Αριστοτέλης Κουρτίδης εμφανίζεται ευαίσθητος μπροστά στο «γραφικόν θέαμα» που παρουσιάζουν, το 1883, κάθε πρωί στην οδό Ερμού οι μικρές εργάτριες, ράπτριες στην πλειοψηφία τους που, προερχόμενες από τις φτωχές συνοικίες της Πλάκας και του Ψυρρή, «παρελαύνουσι καθ' ομάδας, ως περδίκια, μεταβαίνουσαι εις το ημερήσιόν των έργον». Βλ. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», Εστία 405 (2 Οκτωβρίου 1883), σ. 631. παρατίθεται στο Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ. 180-183.

³⁷ *Ταχυδρόμος*, 3/3/ 1948.

Πέρα από την γλαφυρότητα και τον εξιδανικευτικό τρόπο με τον οποίο ο παρατηρητής της εποχής απεικονίζει τη φιγούρα της νεαρής γυναίκας εργάτριας, η συγκεκριμένη έμφυλη ματιά θα έλεγε κανείς ότι συμπυκνώνει εν πολλοίς γενικότερα το βλέμμα των «άλλων» πάνω στις νεαρές εργάτριες της πόλης τη συγκεκριμένη περίοδο. Μάς παρακινεί επίσης να αναρωτηθούμε για τις κοινωνικές σχέσεις και για μορφές κοινωνικότητας αυτών των ανθρώπων πέρα από το χώρο παραγωγής, διερευνώντας αυτό το «βραδινό πανηγύρι του δρόμου» κατά την έκφραση του *Ταχυδρόμου*, αναζητώντας πτυχές τηςσχόλης και της διαχείρισης του μη εργάσιμου χρόνου τους.

ν. Ηλικία πρώτης εισόδου ανδρών στο Ματσάγγο πριν και μετά τον πόλεμο

Το ανδρικό εργατικό δυναμικό του Ματσάγγου ήταν αναμφίβολα πολύ περιορισμένο αριθμητικά έναντι του γυναικείου, σε όλες τις περιόδους λειτουργίας της καπνοβιομηχανίας. Οι ραγδαίες αλλαγές που συντελέστηκαν στη δεκαετία του 1920 στο χώρο της σιγαροποιίας, απόρροια της εκμηχάνισης του κλάδου, απομάκρυναν τους άνδρες από το χώρο της σιγαροποιίας. Ωστόσο, αν και σε περιορισμένο βαθμό, η σιγαροβιομηχανία δεν έπαψε να προσελκύει τον ανδρικό πληθυσμό στα χρόνια που ακολούθησαν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.4

Ηλικία α' εισόδου 755 ανδρών του Ματσάγγου κατά περίοδο (προπολεμικά – κατοχή/μεταπολεμικά)

<i>Ηλικία</i>	<i>Προπολεμικά (140 άντρες)</i>	<i>Κατοχή/Μεταπολεμικά (615 άντρες)</i>
7-13	5	1
14-17	36	31
18-25	40	188
26-30	21	129
31-35	16	69
36-40	10	69
41-45	6	34
46 και άνω	6	94

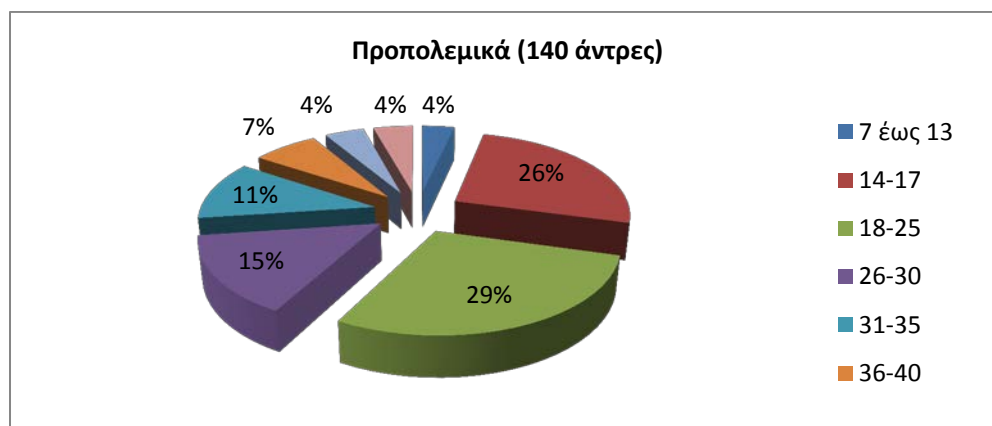
Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Όπως διαβάζουμε στον Πίνακα 8.4, από τους 755 άνδρες του δείγματός μας οι 140 προσλήφθηκαν προπολεμικά και οι 615 κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στα γραφήματα 8.4 και 8.5 παρουσιάζεται σε ποσοστά η ηλικία της πρώτης εισόδου των ανδρών στο εργοστάσιο κατά τη μεσοπολεμική και μεταπολεμική εποχή αντίστοιχα. Το Μεσοπόλεμο, οι άνδρες εισέρχονται πρώτη φορά στο εργοστάσιο κατά το μεγαλύτερο ποσοστό σε ηλικία 18-25 ετών (29% επί του συνόλου του δείγματός μας, γράφημα 4). Σε ακόμα πιο νεανική ηλικία, δηλαδή μεταξύ 14-17 ετών, προσλαμβάνεται το 26% του δείγματός μας. Το ποσοστό των μικρών αγοριών ηλικίας 7-13 ετών είναι αισθητά πιο περιορισμένο έναντι των κοριτσιών στην αντίστοιχη εποχή: 4% έναντι 21% των κοριτσιών, δείχνοντας για μια ακόμη φορά πως το φαινόμενο της παιδικής εργασίας, τουλάχιστον για τον κλάδο της σιγαροποιίας αφορούσε βασικά στα κορίτσια.

Σε κάθε περίπτωση παρατηρείται πως το ανδρικό προσωπικό του Ματσάγγου την προπολεμική εποχή ήταν νεανικό, καθώς το 59% του δείγματος που διαθέτουμε έπιασε δουλειά σε ηλικία κάτω των 25 ετών. Αν σε αυτό προσθέσουμε και το 15%

ΓΡΑΦΗΜΑ 8.4

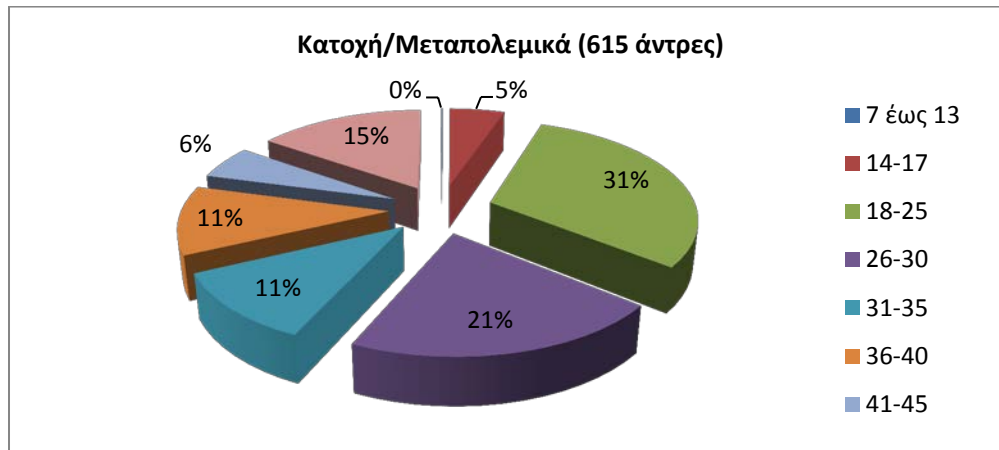
Ηλικία α' εισόδου 140 ανδρών του Ματσάγγου (σε ποσοστά) προπολεμικά

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

ΓΡΑΦΗΜΑ 8.5

Ηλικία α' εισόδου 615 ανδρών του Ματσάγγου (σε ποσοστά) μετά το 1940

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

που αφορά στην ηλικία μεταξύ 26-30, τότε τα $\frac{3}{4}$ του δείγματός μας (74%), των ανδρών που έπιασαν δουλειά στο Ματσάγγο το Μεσοπόλεμο δεν είχαν ξεπεράσει το 30^ο έτος της ηλικίας τους. Μετά τα 30 οι άνδρες εισέρχονται στην επιχείρηση σε πολύ μικρότερα ποσοστά.

Αν συγκρίνουμε τα παραπάνω στοιχεία με αυτά της μεταπολεμικής περιόδου (Γράφημα 8.5) διαπιστώνουμε αρχικά πως, όπως την περίοδο πριν τον πόλεμο έτσι και τώρα, οι άνδρες εισέρχονται στο εργοστάσιο πρώτη φορά σε ηλικία μεταξύ 18-25 ετών. (31% επί του συνόλου του δείγματός μας). Και οι άνδρες αντίστοιχα με τις γυναίκες φαίνεται ότι στη μεταπολεμική εποχή αναζητούν δουλειά στο εργοστάσιο σε μεγαλύτερη ηλικία έναντι της προηγούμενης περιόδου. Ενώ στο Μεσοπόλεμο το ποσοστό των ανδρών της ηλικιακής ομάδας 14-17 ετών ήταν 26%, τώρα το αντίστοιχο ποσοστό έχει μειωθεί αισθητά υποχωρώντας στο 4%. Αντίθετα, αυξήθηκε το ποσοστό της ηλικιακής κατηγορίας 26-30 ετών. (21% τώρα έναντι 15% της προηγούμενης περιόδου). Το ποσοστό της αμέσως επόμενης ηλικιακής κατηγορίας, 31-35 ετών, εμφανίζεται κοινό για τις δυο περιόδους και ανέρχεται στο 11%.

Αντίθετα, σημαντικές διαφορές παρατηρούνται μεταξύ των δύο περιόδων στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Ειδικότερα, βλέπουμε πως από την ηλικία των 36

ετών και πάνω το ποσοστό των ανδρών που προσλήφθηκε πρώτη φορά στο Ματσάγγο έφτανε το 32%. Ήταν δηλαδή διπλάσιο από το αντίστοιχο της περιόδου του Μεσοπολέμου. (15%). Η μεγαλύτερη διαφορά παρατηρείται στη μεγαλύτερη ηλικιακή κατηγορία, ανδρών δηλαδή που είχαν ξεπεράσει το 46^ο έτος της ηλικίας τους. Το 4% της προπολεμικής εποχής σχεδόν τετραπλασιάστηκε. Έτσι, κατά τη μεταπολεμική περίοδο το 15% των ανδρών πέρασε την πόρτα του εργοστασίου πρώτη φορά έχοντας ξεπεράσει το 45^ο έτος της ζωής του.

Συνοψίζοντας, γίνεται φανερό πως τη μεταπολεμική εποχή οι άνδρες κατευθύνονται στο Ματσάγγο σε μεγαλύτερη ηλικία συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Αν δηλαδή πριν το πόλεμο το ποσοστό των ανδρών που έπιασε δουλειά εκεί κάτω από την ηλικία των 30 έφτανε το 75% του δείγματός μας, το αντίστοιχο ποσοστό μετά τη λήξη του πολέμου ήταν πολύ χαμηλότερο (57%). Στη μεταπολεμική εποχή το ανδρικό εργατικό δυναμικό της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας ήταν λιγότερο νεανικό από ό, τι προπολεμικά, κάτι που παρατηρείται και στις γυναίκες αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό. Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε αυτές τις αλλαγές στην ηλικίας του ανδρικού δυναμικού της επιχείρησης πριν και μετά τον πόλεμο, θα σταθούμε σε τρεις παράγοντες.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 η εκμηχάνιση του κλάδου της σιγαροποιίας, που ολοκληρώθηκε τότε, είχε ως αποτέλεσμα την εξάλειψη της τέχνης του –άνδρα-σιγαροποιού, αλλά ταυτόχρονα επανατοποθέτησε ορισμένες από τις υπάρχουσες και δημιούργησε νέες ειδικότητες στον βιομηχανοποιημένο κλάδο. Αν η τέχνη του χειρώνακτα σιγαροποιού εξαφανίστηκε λόγω της εκμηχάνισης, αυτό δεν σημαίνει ότι εξαφανίστηκαν και άλλες ειδικότητες που απαιτούνταν για την παραγωγή του εκμηχανισμένου πλέον τσιγάρου, όπως λόγου χάρη η ειδικότητα του «χαρμαντζή», του ανθρώπου δηλαδή που ήταν επιφορτισμένος με το απαιτητικό έργο της δημιουργίας του τελικού μείγματος του καπνού που θα χρησιμοποιούνταν χωριστά για κάθε μάρκα τσιγάρου. Ο τεχνίτης δηλαδή που θα δοκίμαζε και θα έκρινε την τελική ποιότητα του επεξεργασμένου καπνού που διαφοροποιούσε τη γεύση του τσιγάρου και του πρόσδιδε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

Η ειδικότητα αυτή αποτελούσε τόσο στο Μεσοπόλεμο όσο και μεταπολεμικά την κατεξοχήν ειδικευμένη εργασία και οι σιγαροβιομηχανίες ήταν διατεθειμένες να πληρώσουν αρκετά –σε σχέση με τις άλλες ειδικότητες- για να έχουν στο χώρο

της παραγωγής έναν έμπειρο «χαρμαντζή». Η ειδικότητα αυτή πέρα από τις μεγαλύτερες απολαβές που εξασφάλιζε, πρόσδιδε κύρος, σεβασμό και αναγνώριση στο πρόσωπο που την εκτελούσε. Ήταν μια εργασία που ασκούσαν αποκλειστικά από άνδρες τόσο στο Μεσοπόλεμο όσο και στη μεταπολεμική εποχή. Έτσι, η προοπτική της εκμάθησης της τέχνης, σε συνδυασμό με την ανοδική πορεία του εργοστασίου κατά το Μεσοπόλεμο, που «υποσχόταν» την εξασφάλιση μιας μακρόχρονης επαγγελματικής ζωής, αποτελούσαν ίσως βασικά κίνητρα για νεαρά αγόρια της πόλης και των γύρω περιοχών –κάτω των 17 ετών- να αναζητήσουν εργασία σε αυτό.

Όταν όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και ύστερα το εργοστάσιο αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες και αρχίζει η περίοδος της παρακμής του, παύει να αποτελεί πόλο έλξης για το νεανικό ανδρικό δυναμικό της πόλης, καθώς δεν εξασφάλιζε δυο βασικά πράγματα, που σχετίζονταν με την ανδρική εργασία και ιδίως με το προσδοκώμενο κοινωνικό ρόλο της εργασίας των αγοριών: την εκμάθηση μιας τέχνης και την προοπτική μιας εξασφαλισμένης –μακρόχρονης σχέσης εργασίας. Αυτό ίσως αποθάρρυνε ένα σημαντικό ποσοστό αγοριών ηλικίας μεταξύ 14-17 ετών να στραφεί επαγγελματικά προς τον κλάδο της σιγαροποιίας και στο μοναδικό εργοστάσιο που υπήρχε στην πόλη αυτή την εποχή, ωθώντας τα στην αναζήτηση διαφορετικού επαγγελματικού προσανατολισμού.

Τέλος, μια παράμετρος που θα μπορούσε επίσης να ληφθεί υπόψη είναι το ζήτημα της εκπαίδευσης (σχολικής και τεχνικής) των νέων της πόλης που προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα. Καθώς το ζήτημα αυτό, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε δεν έχει μελετηθεί –παρά μόνο ορισμένες νύξεις συναντά κανείς γύρω από αυτό, μέσα σε μελέτες που αφορούν γενικότερα στην ιστορία των εκπαιδευτικών θεσμών της πόλης- θα είχε ενδιαφέρον να ελέγξει κανείς εάν, σε ποιο βαθμό και πότε η συνέχιση των σπουδών αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που «απωθεί» τους νέους των λαϊκών στρωμάτων από την αναζήτηση εργασίας στο δευτερογενή τομέα της πόλης.³⁸

³⁸ Πληροφορίες γύρω από θέματα που αφορούν σε εκπαιδευτικούς θεσμούς που λειτούργησαν στο Βόλο τόσο πριν όσο και μετά τον πόλεμο βλ. Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Ο Βόλος 1881-1955 και οι άνθρωποι*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Βόλος 2004.

Στο μεταπολεμικό Βόλο αγόρια και νεαροί άνδρες δεν έπαψαν φυσικά να προσλαμβάνονται στο Ματσάγγο. Πολλοί μάλιστα αναζήτησαν εκεί μια οποιαδήποτε εργασία, προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα μεροκάματο, αδιαφορώντας ίσως για ζητήματα που σχετίζονται με την εκμάθηση μιας ειδικότητας ή την προοπτική εξασφάλισης σταθερής και μακρόχρονης επαγγελματικής εξασφάλισης. Οι ιδιαίτερες δυσμενείς οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής, το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι νέοι άνθρωποι καλούνταν να πάρουν τις αποφάσεις τους αποτελούσε το καμβά πάνω στον οποίο οι ίδιοι καλούνταν να ανταποκριθούν στους προσδοκώμενους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους αναφορικά με το ζήτημα της εργασίας. Καθώς σε πολλούς κυριαρχούσε έντονα η ανάγκη της επιβίωσης, των ίδιων και των οικογενειών τους, μια εργασία, ακόμα και αν δεν υποσχόταν την εκπλήρωση αυτών των έμφυλων ρόλων και των προσδοκιών ήταν το βασικό ζητούμενο.

Να υπενθυμίσουμε, τέλος, πως στο μεταπολεμικό Βόλο, όπου η ανεργία είχε λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, «προτεραιότητα» στην εργασία φαίνεται να έχουν οι ενήλικες άνδρες και οι γυναίκες, και όχι παιδιά και νέοι κάτω των 18 ετών.³⁹ Αυτό ίσως αποτυπώνει και η αύξηση του ποσοστού των ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας που προσλαμβάνονται στο Ματσάγγο πρώτη φορά κατά τη μεταπολεμική περίοδο: 32% του ανδρικού πληθυσμού –του δείγματός μας- που προσλήφθηκε στο εργοστάσιο μεταπολεμικά είχε ξεπεράσει το 36^ο έτος της ηλικίας του, έναντι 15% της αντίστοιχης κατηγορίας του Μεσοπολέμου.

Αν, λοιπόν, στο Μεσοπόλεμο και κυρίως στη δεκαετία του 1920, η σιγαροβιομηχανία της πόλης μπορούσε να παραχωρήσει εργασία στους νέους άνδρες, «γεννώντας» έως ένα βαθμό την προσδοκία για εξασφάλιση (υπό προϋποθέσεις) μιας σταθερής επαγγελματικής ζωής και επαγγελματικής εξέλιξης μέσω της απόκτησης εξειδίκευσης (σχεδόν αποκλειστικά για τους άνδρες), κάτι

³⁹ Το φαινόμενο αυτό φαίνεται πως δεν απαντάται μόνο στο Βόλο και στην Ελλάδα αυτή την εποχή αλλά παρατηρείται και αλλού. Στη μεταπολεμική Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στην Αγγλία, μετά το 1945 η υψηλή ανεργία μεταξύ των ενήλικων ανδρών είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των ανήλικων στην αγορά εργασίας. Σε αντίθεση με την Ελλάδα, ωστόσο, το γεγονός αυτό συντέλεσε στον επαναπροσδιορισμό της νεότητας ως μια περίοδο που έχρηζε κρατικής προστασίας καισχόλης. Όμως, παρόμοια με ό,τι παρατηρούμε μέσα από το παράδειγμά μας, καθώς η προσωπική και οικογενειακή ευμάρεια των νέων των εργατικών στρωμάτων παρέμεινε περιορισμένη, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, οι νεαροί Άγγλοι αυτών των κοινωνικών στρωμάτων ήταν υποχρεωμένοι να αναζητήσουν μια οποιαδήποτε εργασία και να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα. Βλ. Selina Todd, «Breadwinners and Dependents: Working-Class Young People in England, 1918–1955», *International Review of Social History*, 52 (2007), σ. 57–87.

τέτοιο τώρα στη μεταπολεμική και μετεμφυλιακή Ελλάδα, φαίνεται πως έπαψε να ισχύει.

Ένατο Κεφάλαιο. Διάρκεια παραμονής στην εργασία και αιτίες αποχώρησης από αυτή

ι. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του ζητήματος της «φυγής» από το εργοστάσιο στην Ελλάδα

Το ζήτημα της διάρκειας της παραμονής στη μισθωτή εργασία στην Ελλάδα κατά τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική ιστοριογραφία. Η εικόνα που σχηματίστηκε από τις σχετικές μελέτες είναι ότι κύριο χαρακτηριστικό της μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα ήταν η προσωρινότητα και η εποχικότητα.

Αναλυτικότερα, υποστηρίχτηκε πως οι ρυθμοί της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα ήταν χαμηλοί και ότι η απασχόληση το 19^ο αιώνα στην ελληνική βιομηχανία ήταν περιστασιακή, λόγω της κυριαρχίας της μικροϊδιοκτητικής αγροτικής δομής που δεν άφηνε περιθώρια για τη δημιουργία μόνιμης εργατικής δύναμης.¹ Ορισμένοι ιστορικοί από την άλλη πλευρά εξέφρασαν την άποψη πως στην Ελλάδα δεν συγκροτήθηκε σημαντική βιομηχανία, εξαιτίας της απουσίας βιομηχανικού προλεταριάτου, κάτι που συνάγεται από τα υψηλά ποσοστά της περιστασιακής εργασίας.²

Νεότερες μελέτες που έστρεψαν το βλέμμα τους στην επόμενη περίοδο, στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, επεσήμαναν επίσης την έλλειψη μόνιμης εργατικής δύναμης και τις τάσεις φυγής των εργατών από τη μισθωτή εργασία και το εργοστάσιο. Ο Κ. Φουντανόπουλος υποστήριξε πως το ανθρώπινο δυναμικό που συγκεντρώθηκε στις πόλεις την πρώτη εικοσαετία του 20ου αιώνα είχε βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο της προσφερόμενης εργασίας του την εποχικότητα. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, συμπεραίνει ο συγγραφέας, ήταν η παραγωγή

¹ Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 289-294 και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας. Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και κράτος, τ. Β', Αθήνα 1985.

² Βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993. Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995.

να αποκτήσει «...έναν εποχικό χαρακτήρα, που ανανέωνε, ως αίτιο πλέον, την εποχικότητα στην απασχόληση».³

Είναι σχεδόν κοινή η παραδοχή πως η προσωρινότητα και η εποχικότητα στη μισθωτή εργασία στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα ήταν βασικό χαρακτηριστικό ιδίως της γυναικείας εργασίας. Υποστηρίχθηκε πως οι γυναίκες που ενεπλάκησαν σε σχέση μισθωτής εργασίας, τόσο στον ιδιωτικό τομέα –στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία- όσο και στο δημόσιο είχαν τάση φυγής: οι γυναίκες –εργάτριες και υπάλληλοι- παρέμεναν στον εργασιακό χώρο μέχρι τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιών.⁴ Ο Πέτρος Πιζάνιας υποστήριξε επίσης ότι «οι γυναίκες δεν θέλουν να είναι εργάτριες» και γι' αυτό το λόγο μετά το γάμο αποχωρούν από το εργοστάσιο και συνήθως συνεχίζουν να εργάζονται στο σπίτι με αμοιβή (στην «οικόσιτη βιοτεχνία»)⁵.

Η πιο πρόσφατη ενασχόληση με το θέμα, επιχειρεί την επανεξέταση των απόψεων αυτών. Η Λ. Παπαστεφανάνη, αξιοποιώντας πέρα από τις «παραδοσιακές» πηγές (επίσημες κρατικές πηγές, στατιστικές, εκθέσεις επιθεωρητών εργασίας) και νέο πρωτότυπο υλικό από το αρχείο της επιχείρησης Ρετσίνα, υποστηρίζει ότι μάλλον πρέπει να αναθεωρηθούν όλες οι μέχρι τώρα απόψεις για τις τάσεις φυγής των εργατριών αλλά και των εργατών από τη βιομηχανία. Η εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο, σημειώνει η ιστορικός, από την παιδική ηλικία μέχρι και το γάμο, η επαναφορά στη μισθωτή εργασία έξω από το σπίτι μετά το μέγιστο των παιδιών υπακούει όχι μονάχα σε οικονομικού τύπου καταναγκασμό, αλλά και σε αυτόν της οικογένειας και της κοινωνικής αναπαραγωγής.⁶ Επισημαίνει ακόμα ότι η εργασία των γυναικών στο εργοστάσιο μέχρι το γάμο, η αποχώρησή τους και η επιστροφή τους σε αυτό, δεν συνιστά μια ελληνική ιδιοτυπία, που συνδέεται με την επιθυμία

³ Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Β1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

⁴ Η Έφη Αβδελά επισημαίνει την προσωρινότητα της απασχόλησης ως βασικό χαρακτηριστικό της γυναικείας εργασίας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, υπογραμμίζοντας πως την περίοδο του Μεσοπολέμου οι περισσότερες εργάτριες και υπάλληλοι εγκαταλείπουν συνήθως την εργασία τους μετά το γάμο. «Κοινό ιδανικό τους παραμένει πάντα ο γάμος και η οικογενειακή ζωή, που θα τους επιτρέψουν να ξεφύγουν από τη «σκλαβιά» της μισθωτής εργασίας» υποστηρίζει η ιστορικός. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 17-49.

⁵ Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 37.

⁶ Βλ. Λήδα Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά 1870-1940*, Παν/κες Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

των γυναικών να γίνουν νοικοκυρές, αλλά αντίθετα αποτελεί ένα σύνηθες φαινόμενο στις χώρες που γνώρισαν τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, και απορρέει από τις ανάγκες διαχείρισης του χρόνου των γυναικών, της εξισορρόπησης ανάμεσα στις παραγωγικές και αναπαραγωγικές δραστηριότητές τους.⁷ Τη θέση αυτή θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε και στη δική μας περίπτωση. Η Α. Παπαστεφανάκη δείχνει πως οι άνθρωποι μάλλον δεν έφευγαν τόσο εύκολα από το εργοστάσιο ή τουλάχιστον δεν έφευγαν κατά κύριο λόγο μόνοι τους ως «προσωπική επιλογή», αλλά αντίθετα αυτές οι «επιλογές» λαμβάνονταν κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες.

Το δικό μας παράδειγμα θα επιβεβαιώσει αυτή τη θέση. Ωστόσο, θεωρώ πως προκειμένου να προσεγγίσουμε πιο αναλυτικά το ζήτημα της «φυγής» των ανθρώπων από το εργοστάσιο τα ερωτήματά μας θα πρέπει να εμπλουτιστούν με νέες κατηγοριοποιήσεις και ποιοτικά χαρακτηριστικά: ποιοι έμεναν στη βιομηχανική εργασία, ποιοι έφευγαν και γιατί. Ποιοι εργαζόμενοι (άνδρες και γυναίκες) είχαν τάσεις φυγής και ποιους η επιχείρηση απέλυε με μεγαλύτερη ευκολία; Σε ποιο βαθμό η ειδικότητα και το πόστο εργασίας, η καταγωγή, οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονταν εντός και εκτός εργασίας επηρέαζαν τη διάρκεια παραμονής στην εργασία, σε συνδυασμό με άλλες συνθήκες όπως είναι η κατάσταση της αγοράς εργασίας σ' έναν κλάδο ή σε μια πόλη, οι πολιτικές και οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά; Τι προσδοκίες μπορεί να γεννά κάθε φορά το ευρύτερο περιβάλλον στους ανθρώπους, ή τι απαγορεύσεις και περιορισμούς θέτει και πως αυτοί επιδρούν στις επιλογές τους, για το αν θα φύγουν ή θα μείνουν στην εργασία; Ορισμένα από αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε στη συνέχεια, στο βαθμό που μας επιτρέπεται από το πραγματολογικό μας υλικό.

⁷ Η διεθνής βιβλιογραφία που καταπιάνεται με αυτά τα προβλήματα είναι αρκετά πλούσια και δεν μπορεί να παρουσιαστεί εδώ αναλυτικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες μελέτες που στην ανάλυσή τους λαμβάνουν σοβαρά υπόψη και το ζήτημα του «κύκλου ζωής» και εργασίας των γυναικών στο εργοστάσιο. Για την Αγγλία και τη Γαλλία, για το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, βλ. Louise Tilly, Joan Scott, *Women, Work and Family*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1987, Michael Hanagan, "Family, Work and Wages: The Stephanois Region of France, 1840-1914", *International Review of Social History* 42 (1997), σ. 129-151 και μια πιο πρόσφατη μελέτη Joyce Burnette, *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008. Cristina Borderias, "Women workers in the Barcelona labour market, 1856-1936", στο Angel Smith (επιμ.), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002, σ. 142-166.

Στα δελτία μητρώου προσωπικού της επιχείρησης φαίνεται η διάρκεια παραμονής των εργατών και των εργατριών στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. Από την έρευνα αναδείχτηκαν τρεις 'κατηγορίες' εργαζομένων. Η πρώτη περιλαμβάνει ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού με συνεχή και αδιάκοπη εργασία στην καπνοβιομηχανία. Η κατηγορία αυτή είναι και η πιο πολυπληθής καθώς εδώ συγκεντρώνονται τα 2/3 του δείγματός μας, δηλαδή 1.868 από τα 2.835 άτομα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.1

Σταθερή και περιοδική απασχόληση στο εργοστάσιο Ματσάγγου ανά φύλο μεταξύ 1921-1969.

Φύλο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Περιοδική απασχόληση	252	715	967
Σταθερή απασχόληση	496	1.372	1.868
ΣΥΝΟΛΟ	748	2.087	2.835

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού

Στη δεύτερη κατηγορία, τοποθετήσαμε τους εργάτες και τις εργάτριες, οι οποίοι είχαν κυμαινόμενη και περιοδική σχέση εργασίας με την καπνοβιομηχανία. Δηλαδή προσλαμβάνονται στο εργοστάσιο, αποχωρούν και αργότερα επαναπροσλαμβάνονται. Τέτοιου είδους σχέση εργασίας με την επιχείρηση είχε περίπου το 1/3 του δείγματος της έρευνας, δηλ. 967 από τους 2.835 εργαζόμενους. Τέλος, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως υπήρξαν πολλοί άνθρωποι, πέρα από αυτούς που συναντήσαμε στα δελτία, -οι οποίοι απασχολήθηκαν έκτακτα και προσωρινά στο εργοστάσιο σε όλες τις περιόδους της λειτουργίας του για μερικές εβδομάδες μέχρι λίγους μήνες.⁸ Έχοντας αυτά υπόψη και με βάση αυτή την κατηγοριοποίηση ας δούμε τα πράγματα πιο αναλυτικά, ξεκινώντας από την τελευταία κατηγορία που περιγράψαμε.

⁸ Αυτούς τους ανθρώπους τους εντοπίσαμε σε άλλα τεκμήρια του αρχείου, πέρα από τα Δελτία Μητρώου Προσωπικού όπως σε Μητρώα Προσωπικού της εποχής του Μεσοπολέμου ή σε συμφωνητικά εκτάκτου εργασίας της μεταπολεμικής εποχής, σε αναφορές σε διάφορα τεκμήρια του αρχείου που προέρχονται κυρίως από εσωτερική αλληλογραφία και από τα πρακτικά του διοικητικού συμβουλίου και τέλος από αναφορές στον ημερήσιο τύπο της πόλης. Και εδώ δεν μας ενδιαφέρει να αποδώσουμε με ακρίβεια το μέγεθος του φαινομένου όσο να παρακολουθήσουμε τάσεις και ενδείξεις που διαμορφώνονται από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό και να δούμε τα «ποιοτικά» χαρακτηριστικά του.

ii. «Η πρόσληψις της εργατριάς Κ. Α είναι προσωρινή και έκτακτος ...». Έκτακτη και προσωρινή απασχόληση στο εργοστάσιο

Αρχικά, θα πρέπει να επισημανθεί πως το ζήτημα της χρονικής παραμονής στο χώρο της καπνοβιομηχανίας εξαρτάται, εκτός άλλων παραμέτρων, σε σημαντικό βαθμό από την οργάνωση της παραγωγής. Και η οργάνωση της παραγωγής στο Ματσάγγο, στηριζόταν καθ' όλη την περίοδο της λειτουργίας του και στην περιστασιακή και προσωρινή απασχόληση. Αυτό σημαίνει ότι η επιχείρηση σε περιόδους όπου απαιτούνταν ένταση των ρυθμών παραγωγής κατέφευγε –πέρα από άλλες μεθόδους, όπως περαιτέρω πίεση στο υπάρχον προσωπικό, αύξηση της κατ' αποκοπήν εργασίας και υπερωρίες- στην πρόσληψη έκτακτου εργατικού δυναμικού. Οι ανάγκες για πρόσληψη έκτακτου προσωπικού αυξάνονταν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους που σχετίζονται με το ίδιο το προϊόν του εργοστασίου –δηλαδή τον καπνό και το τσιγάρο- και τις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας.

Έτσι, καθώς υπήρχε καθετοποίηση της παραγωγής, με την έννοια ότι η παραγωγική διαδικασία ξεκινούσε με την εμπορική επεξεργασία της πρώτης ύλης, δηλαδή του καπνού- και τελείωνε με την παραγωγή του τελικού προϊόντος, του τσιγάρου, την περίοδο της επεξεργασίας της πρώτης ύλης, από τον Απρίλιο μέχρι και τον Οκτώβριο, αλλά κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες, παρατηρούνται προσλήψεις έκτακτου προσωπικού, κυρίως εργατριών που απασχολούνταν για όσο διάστημα διαρκούσε το στάδιο αυτό, η προετοιμασία του καπνού.⁹ Παράλληλα, μαζικές προσλήψεις κυρίως εργατριών, που παρέμεναν στο εργοστάσιο λίγες εβδομάδες ή μερικούς μήνες και απασχολούνταν σε επόμενες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, όπως στο πακετάρισμα και στο κυτιοποιείο, παρατηρούνται επίσης μεταξύ των μηνών Απριλίου και Οκτωβρίου. Αυτό μάλλον σχετίζεται με την αύξηση της ζήτησης του προϊόντος και συνεπώς της κατανάλωσης αυτή την περίοδο. Το βέβαιο είναι ότι το εργοστάσιο προσλαμβάνει έκτακτους πρώτα για τα καπνά, όταν έρχονται μαζικά από την αγροτική παραγωγή, και έπειτα, όσο προχωρά η διαδικασία, προσλαμβάνονται και για τα άλλα τμήματα του εργοστασίου.

⁹ Για την οργάνωση της εργασίας στο εργοστάσιο και για την περιγραφή των σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας θα μιλήσουμε σε σχετικό κεφάλαιο αναλυτικά.

Οι προσλήψεις προσωρινού προσωπικού παρατηρούνται, όπως επισημάναμε, σε ολόκληρη την περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου, από τη δεκαετία του 1920 μέχρι το 1956, όταν ήταν ιδιωτική επιχείρηση της οικογένειας Ματσάγγου, όπως και στη συνέχεια, όταν λειτούργησε με διάφορα ιδιοκτησιακά καθεστώτα, μέχρι και την περίοδο κατά την οποία τέθηκε υπό κρατικό έλεγχο μέσω της Ε.Τ.Β.Α. (1964-1972).

Η πρακτική αυτή των έκτακτων και προσωρινών προσλήψεων, καθώς «διαχέεται» σε όλη την περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου, μοιάζει να είναι κοινός τόπος οργάνωσης της εργασίας, μεταξύ όλων όσοι διηύθυναν και διοικούσαν κατά καιρούς το εργοστάσιο. Επίσης, φαίνεται να είναι συνυφασμένη κυρίως με ένα συγκεκριμένο εργατικό δυναμικό, το γυναικείο, και μάλιστα τις γυναίκες νεαρής ηλικίας, που κατά πλειοψηφία δεν είχαν ξεπεράσει το εικοστό έτος της ζωής τους. Μοιάζει δε ν' αποβλέπει στη μείωση του εργατικού κόστους, καθώς το κόστος της περιστασιακής εργασίας ήταν ασφαλώς χαμηλότερο από εκείνο της μόνιμης εργατικής δύναμης,¹⁰ και οι διοικήσεις του εργοστασίου φαίνεται πως θεωρούσαν ότι η περιστασιακή προσφορά εργασίας κάλυπτε τις ανάγκες της παραγωγής. Θα εξετάσουμε τις υποθέσεις αυτές με βάση τα διαθέσιμα τεκμήρια.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου το φαινόμενο των έκτακτων προσλήψεων, κυρίως εργατριών πρέπει να ήταν συνήθης πρακτική της επιχείρησης Ματσάγγου. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν τα διάσπαρτα τεκμήρια που βρέθηκαν στο αρχείο του εργοστασίου. Για παράδειγμα, ένα από τα μητρώα προσωπικού που διασώθηκε αφορά και εργάτριες που δούλεψαν περιστασιακά στο εργοστάσιο, για λίγους μήνες μεταξύ 1937-1938. Στο μητρώο αυτό, με την ένδειξη «Μητρώο θηλέων αρ. 2», βρέθηκαν καταγεγραμμένες 112 συνολικά εργάτριες που προσλήφθηκαν το 1937 και το 1938 και δούλεψαν με το σύστημα «κατ' αποκοπήν» για ένα μικρό διάστημα λίγων μηνών. Στο μητρώο καταγράφονται ο τόπος καταγωγής, η ηλικία γέννησης, η χρονολογία εισόδου, η ειδικότητα, η χρονολογία εξόδου και η αιτία αποχώρησης.¹¹

¹⁰ Εννοούμε το συνολικό κόστος της εργασίας, όχι τα μεροκάματα, αφού τα μεροκάματα του έκτακτου προσωπικού μπορεί σε εποχές αιχμής να ήταν υψηλότερα.

¹¹ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Θηλέων αρ. 2. Πρόκειται για το μητρώο που χρησιμοποιήσαμε στο κεφάλαιο περί καταγωγής.

Ως προς το προφίλ αυτών των γυναικών που απασχολήθηκαν ή απασχολούνταν στο εργοστάσιο προσωρινά, πρόκειται για νεαρές κοπέλες, που δεν είχαν περάσει οι περισσότερες το 20^ο έτος της ηλικίας τους, με καταγωγή τόσο από την πόλη του Βόλου και των γειτονικών χωριών του Πηλίου, όσο και από τη Μ. Ασία και άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας. Πάνω από τις μισές απασχολήθηκαν στα τμήματα της κυτιοποιίας, της συσκευασίας και της δεματοποίησης, ενώ αρκετές στην επεξεργασία των καπνών –χαρμάνια-, σε τμήματα δηλαδή όπου η εργασία αυτή την περίοδο διεξαγόταν σχεδόν εξολοκλήρου χειρωνακτικά. Τέλος, οι λιγότερες συναντούνται στο στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας που είχε εκμηχανιστεί, όπως ήταν ο τομέας των σιγαρομηχανών.¹²

Μετά τον πόλεμο, και μέχρι το 1953, παρατηρείται μια σταδιακή ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας που μεταφράζεται τόσο σε αύξηση της παραγωγής όσο και σε αύξηση του εργατικού δυναμικού. Χρονιά ορόσημο μπορεί να θεωρηθεί το έτος 1948, όπου το εργοστάσιο κατακτά την πρώτη θέση στη χώρα μεταξύ των ελληνικών καπνοβιομηχανιών στην κατανάλωση τσιγάρων και το ανθρώπινο δυναμικό της επιχείρησης φτάνει στα 1.850 άτομα. Η αύξηση αυτή, του εργατικού δυναμικού, δεν συνεπάγεται τη δημιουργία νέων και σταθερών θέσεων εργασίας, αλλά ήταν κυρίως προϊόν εκτάκτων και προσωρινών προσλήψεων.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, περίοδο όπου τα προβλήματα για την καπνοβιομηχανία οξύνονται, το εργατικό δυναμικό της επιχείρησης σταδιακά συρρικνώνεται. Την εποχή αυτή, όπου η ανεργία στην πόλη του Βόλου έχει λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, το φαινόμενο των έκτακτων προσλήψεων περιστασιακής απασχόλησης γίνεται κυρίαρχο.¹³ Βρίσκουμε στο αρχείο 500 και πλέον συμφωνητικά εκτάκτου εργασίας μόνο για την περίοδο 1955-1956, που αφορούν σε έκτακτες προσλήψεις γυναικείου –κατά βάση- εργατικού δυναμικού το οποίο απασχολήθηκε στα τμήματα της επεξεργασίας του καπνού, στο πακετάρισμα και

¹² Οι περισσότερες από τις εργάτριες αυτές όταν προσλήφθηκαν δεν είχαν ξεπεράσει το 20^ο έτος της ηλικίας τους. Όσον αφορά τον τόπο προέλευσης, πληροφορούμαστε ότι 41 κατάγονταν από το Βόλο, 37 ήταν προσφυγικής καταγωγής (Μ. Ασία, Κων/πολη, και 2 από Βουλγαρία-Σερβία), 25 από Πήλιο, 18 από πόλεις-χωριά της Θεσσαλίας και 32 από άλλα μέρη της Ελλάδας. Σε 15 εργάτριες δεν αναφέρεται ο τόπος καταγωγής. Σχετικά με το πόσο απασχόλησης παρατηρούμε ότι 58 δούλεψαν στο τμήμα κυτιοποιίας, 41 στα χαρμάνια, 32 στη συσκευασία-δεματοποίηση, 18 στο πακετάρισμα και 7 στις σιγαρομηχανές. Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Θηλέων αρ. 2.

¹³ Για το ζήτημα της ανεργίας στο Βόλο την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, όσο και γενικότερα για τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας εκεί αυτή την περίοδο μιλάμε διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο.

στο κυτιοποιείο. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά σ' ένα από αυτά: «*Η πρόσληψις της εργάτριας Κ. Α. είναι προσωρινή και έκτακτος δια το χρονικόν διάστημα του ενός μηνός, καθώς και υπό δοκιμήν δια την εκμάθησιν της τέχνης τοποθετήσεως σιγαρέττων εις κενά κυτία... Μετά την πάροδον της 16^{ης} Απριλίου υποχρεούται ν' απόσχη της εκτάκτου εργασίας άνευ άλλης ειδοποιήσεως χωρίς να έχη δικαίωμα αποζημιώσεως δι' οιονδήποτε λόγον και αιτίαν*».¹⁴

Οι ανάγκες αύξεσης της παραγωγής, όποτε εμφανίζονταν, καλύπτονταν λοιπόν σε μεγάλο βαθμό είτε από τους έκτακτους εργαζόμενους, οι οποίοι στη συνέχεια απολύονταν, δίχως φυσικά να δικαιούνται αποζημίωση, είτε με εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας του ήδη υπάρχοντος προσωπικού ή με συνδυασμό και των δύο. Για παράδειγμα, το Φεβρουάριο του 1958, καθώς η ζήτηση του προϊόντος αυξανόταν με την εμφάνιση στην αγορά της νέας «μάρκας» τσιγάρου του Ματσάγγου, του «Ιντεάλ-φίλτρο», λειτουργεί τρίτη εναλλασσόμενη κάθε εβδομάδα νυκτερινή ομάδα εργασίας (10.00 μ.μ-6.00 π.μ.), η οποία αποτελούνταν από 22 εργάτριες και 10 εργάτες στα τμήματα κυτιοποιίας και σιγαρομηχανών για την παρασκευή τσιγάρων και κενών κουτιών τύπου Ιντεάλ-φίλτρο.¹⁵ Ένα μήνα αργότερα όμως, το Μάρτιο, έχουμε απολύσεις στον Ματσάγγο «λόγω πλεονάζοντος προσωπικού».¹⁶

Η περίοδος που ακολουθεί, η τριετία της Σ.Ε.Κ.Ε. 1960-1963, δεν θα διαφοροποιηθεί ως προς την πολιτική των έκτακτων προσλήψεων, καθώς βρίσκουμε στο αρχείο συμφωνητικά εκτάκτου εργασίας που ανήκουν σε αυτή την τριετία. Και η στρατηγική οργάνωσης της εργασίας που θα ακολουθήσει η Σ.Ε.Κ.Ε. θα βασιστεί σε μεγάλο βαθμό σε πρακτικές ελαστικών μορφών εργασίας και εντατικοποίησης. Αυτήν την κατάσταση τουλάχιστον μαρτυρούν τα συμφωνητικά εκτάκτου εργασίας αυτής της περιόδου και στηλιτεύει μια Επιτροπή Εργατών Καπνοβιομηχανίας, με την ανακοίνωση που εξέδωσε το 1961, με την οποία καλεί τους εργαζομένους να αντισταθούν στις πρακτικές που εφαρμόζει η ΣΕΚΕ στο χώρο της παραγωγής του εργοστασίου: «*ανύπαρκτος κανονισμός εργασίας, μεγάλα πρόστιμα, λιγοστεύουν το μεροκάματο, η δουλειά φορτώθηκε διπλά στους*

¹⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Συμφωνητικό Εκτάκτου Εργασίας, 16/3/1956.

¹⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Λειτουργία τρίτης βάρδιας, 14/2/1958. (δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία)

¹⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Απολύσεις πλεονάζοντος προσωπικού, 6/3/1958.

εργαζόμενους ύστερα από τη μείωση του προσωπικού και την αύξηση της κατανάλωσης, χαριστικές και κρυφές αμοιβές που δίδουν όπου θέλουν, αλλαγές θέσεων των ευνοουμένων, ζημιώνουν ανεπανόρθωτα τους εργαζομένους...» είναι μερικά από όσα καταγγέλλει η Επιτροπή Εργατών.¹⁷

Στη νέα εποχή που θα σημάνει η επιβολή του κρατικού ελέγχου στο εργοστάσιο, με την ανάληψή του από την Ε.Τ.Β.Α, ο εξορθολογισμός της λειτουργίας του, που επαγγέλλεται η τράπεζα, θα σημαίνει –πέρα από τον εκσυγχρονισμό του εξοπλισμού του- τον περιορισμό του πλεονάζοντος προσωπικού και την «αντικατάσταση» του υπερήλικου και γερασμένου προσωπικού με νέο και προσωρινό, με την προοπτική να παραμείνουν στην εργασία εκείνοι που θα επιδείξουν «εργατικότητα, ζήλο και ήθος...».¹⁸ Μέσα σε αυτό το κλίμα, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 αρχίζουν μαζικές απολύσεις και παρατηρείται σταδιακή συρρίκνωση του προσωπικού. Ωστόσο, το φαινόμενο των έκτακτων προσλήψεων κατά περιόδους συνεχίζεται, πολύ πιο περιορισμένα βέβαια σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Από τις πρώτες διαπιστώσεις της Ε.Τ.Β.Α, μόλις ανέλαβε τη διαχείριση το 1964, ήταν και η ύπαρξη υπεράριθμου προσωπικού στο εργοστάσιο, όπως και το προχωρημένο της ηλικίας των εργαζομένων. Γι' αυτό έγινε πρόταση για μείωση του προσωπικού, «και εί δυνατόν εκ των εις προχωρημένην ηλικίαν ευρισκομένων και μικράς αποδόσεως. Σε περίπτωση ανάγκης, πρόσληψις εκτάκτων εργατών και εργατριών, γυναικών ηλικίας ουχί ανωτέρας των 20 ετών, ανδρών δε ηλικίας ουχί μεγαλυτέρας των 25».¹⁹

Η μείωση του μόνιμου προσωπικού, λοιπόν, και η κάλυψη των αναγκών της παραγωγής μέσω έκτακτων προσλήψεων περιορισμένης διάρκειας, ανθρώπων νέων που μπορούν –θεωρητικά- βιολογικά να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις και στους εντατικούς ρυθμούς της παραγωγικής διαδικασίας, φαίνεται πως αποτελεί την επιδιωκόμενη πολιτική της διοίκησης της Ε.Τ.Β.Α.. Στόχος είναι η μείωση του κόστους παραγωγής και αυτό θα επιτευχθεί κυρίως με τη μείωση του εργατικού δυναμικού. «Κατάλληλην εποχήν δια την μείωσιν του προσωπικού του εργοστασίου,

¹⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Ανακοίνωση Επιτροπής Εργατών Καπνοβιομηχανίας, 1961. (Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για τη συγκεκριμένη επιτροπή, όπως ονόματα, αριθμός εργαζομένων κλπ.)

¹⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Μ. Σαπουνά και Λ. Καρμανιόλα –διευθύνοντες σύμβουλοι της ΕΤΒΑ- διεύθυνση επενδύσεων, προς την Ελληνική Καπνοβιομηχανία «Ματσάγγος», με θέμα το προσωπικό της καπνοβιομηχανίας, 15/2/1966.

¹⁹ Στο ίδιο.

είτε προς ελάττωσιν είτε προς απαλλαγήν ανεπιθυμήτων, είναι η εποχή της μειώσεως της καταναλώσεως, δηλαδή από Νοέμβριον μέχρι Μάρτιον, οπότε η κατ' ανάγκην διατήρησις του πλεονάζοντος προσωπικού, χρησιμοποιουμένου εις δευτερευούσας εργασίας επιφέρει αύξησιν του κόστους παραγωγής...»,²⁰ υπογραμμίζουν οι διευθύνοντες σύμβουλοι της Ε.Τ.Β.Α.. Ποιοι είναι άραγε οι «ανεπιθύμητοι», από τους οποίους το εργοστάσιο θα πρέπει να απαλλαχθεί; Ίσως με όσα ακολουθούν μπορέσουμε να το καταλάβουμε.

Ένα χρόνο αργότερα, ο αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του εργοστασίου στο Βόλο εισηγείται την απόλυση των «μη αποδοτικών εργατών και εργατριών». «Το εργοστάσιον Βόλου, εν τω πνεύματι της αποσυμφορήσεως του εργατοτεχνικού προσωπικού από μη αποδοτικά στοιχεία, προτείνει την απόλυσιν υπερηλίκων εργατών και εργατριών... Η απόλυσίς των και ακόμη η αντικατάστασίς των δια νεοτέρων οι οποίοι ενδεχομένως θα χρειασθούν, είναι συμφέρουσα, διότι εις ην περίπτωσιν υποχρεωθώμεν να προβώμεν σε απόλυσιν των τυχόν νεοπροσληφθησομένων η αποζημίωσίς των θα είναι ελαχίστη (7 μόνο ημερομίσθια) συγκρινομένη με το όφελος εκ της κατά το διάστημα της εργασίας των συγκριτικώς μεγαλύτερας αποδόσεών των».²¹ Φαίνεται, λοιπόν, πως η ηλικία αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα που καθορίζει την παραμονή ή την απόλυση από το εργοστάσιο. Η κατάσταση, τέλος, αναφορικά με τις απολύσεις γίνεται δραματική από το 1968 και μετά, περίοδο κατά την οποία η κρατική Ε.Τ.Β.Α. και άρα και η Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος, ελέγχεται και διοικείται από το καθεστώς της χούντας των συνταγματαρχών. Στο συγκεκριμένο ζήτημα, δηλαδή στις απολύσεις που παρατηρούνται στον Ματσάγγο από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 θα επανέλθουμε παρακάτω.

Συνοψίζοντας, θα επισημαίναμε πως το φαινόμενο των έκτακτων και προσωρινών προσλήψεων αποτελούσε αναπόσπαστο συστατικό της οργάνωσης της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου σε ολόκληρη τη διάρκεια της λειτουργίας της, παίρνοντας διαστάσεις άλλοτε μικρότερες και άλλοτε μεγαλύτερες. Το γεγονός αυτό σήμαινε πως οι άνθρωποι προσλαμβάνονταν για ένα συγκεκριμένο διάστημα, προκειμένου να καλυφθούν ανάγκες στην παραγωγική διαδικασία που

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Αρχείο Ματσάγγου, Απόσπασμα Πρακτικού Δ. Συμβουλίου Συνεδριάσεως υπ. Αριθμ. 36, 4/4/1967.

εμφανίζονταν σε συγκεκριμένες περιόδους και έπειτα αποχωρούσαν. Κοινή πεποίθηση όλων των διοικήσεων του εργοστασίου αναφορικά με τη μείωση του κόστους παραγωγής φαίνεται πως ήταν η υιοθέτηση μεθόδων εντάσεως εργασίας, είτε με περιστασιακές προσλήψεις είτε με εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας του υφιστάμενου προσωπικού.

Ορισμένοι από τους εργαζόμενους ωστόσο μπορεί να επαναπροσλαμβάνονταν στο εργοστάσιο αργότερα. Το φαινόμενο των απολύσεων και των επαναπροσλήψεων ήταν και αυτό συχνό στην καπνοβιομηχανία και θα το παρακολουθήσουμε αναλυτικά αργότερα. Όπως είδαμε στον Πίνακα 4.1, από τα 2.835 άτομα για τα οποία διαθέτουμε πληροφορίες, τα 967 -252 άνδρες και 715 γυναίκες- είχαν περιοδική σχέση εργασίας με το εργοστάσιο, που σημαίνει δηλαδή ότι είχαν φύγει από αυτό και είχαν επαναπροσληφθεί τουλάχιστον μια φορά.²² Στο ζήτημα θα επανέλθουμε. Πέρα όμως από την περιοδική απασχόληση, στην καπνοβιομηχανία απασχολήθηκε ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων που παρέμεινε σε αυτή για σταθερό διάστημα, από λίγα χρόνια μέχρι πολλές δεκαετίες. Για αυτούς τους ανθρώπους θα μιλήσουμε αμέσως τώρα.

iii. Σταθερή και διαρκής απασχόληση στο εργοστάσιο

Συνεχή σχέση εργασίας, όπως είπαμε, με το εργοστάσιο σύμφωνα με τα Δελτία Μητρώου Προσωπικού της επιχείρησης, φαίνεται πως είχαν τα 2/3 σχεδόν του δείγματος που διαθέτουμε.²³ Αναλυτικότερα, όσον αφορά τους άνδρες παρατηρούμε στον Πίνακα 9.1 πως από τους 748 συνολικά, σχεδόν τα 2/3, δηλαδή οι 496 παρέμειναν για κάποιο συνεχόμενο χρονικό διάστημα στην επιχείρηση, που εκτείνονταν από μερικούς μήνες έως πολλές δεκαετίες, ενώ το υπόλοιπο 1/3, 252 άνδρες, είχαν περιοδική και κυμαινόμενη σχέση εργασίας με αυτή.²⁴ Αντίστοιχη

²² Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία 2.835 Δελτίων Μητρώου Προσωπικού.

²³ Προσλήφθηκαν δηλαδή και αποχώρησαν από την καπνοβιομηχανία μια φορά χωρίς να επαναπροσληφθούν ποτέ ξανά. Το ζήτημα, ωστόσο, είναι για πόσο διάστημα παρέμειναν εκεί. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε πως υπήρξαν εργάτες και εργάτριες οι οποίοι δούλεψαν στην καπνοβιομηχανία για μεγάλα χρονικά διαστήματα (πάνω από δέκα χρόνια) χωρίς διακοπή.

²⁴ Στους πίνακες που ακολουθούν, στη στήλη με την ένδειξη «έτη» αναφέρουμε αρχικά από «μηδέν έως πέντε έτη». Λέγοντας «μηδέν έτη» εννοούμε ακριβώς ότι αποχώρησαν από το εργοστάσιο πριν συμπληρώσουν ένα χρόνο διαρκούς εργασίας.

φαίνεται πως είναι και η κατάσταση στις γυναίκες: τα 2/3 σχεδόν των γυναικών του δείγματός μας, δηλαδή 1.372 γυναίκες από τις 2.087 συνολικά, φαίνεται πως παρέμειναν σταθερά στο εργοστάσιο –από λίγους μήνες μέχρι πολλές δεκαετίες, ενώ το 1/3, 715 συνολικά γυναίκες, είχαν φύγει και είχαν επιστρέψει σε αυτό τουλάχιστον μια φορά. Θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε στη συνέχεια, ορισμένα «ποιοτικά» χαρακτηριστικά του δείγματός μας. Το ερώτημα που μας απασχολεί κυρίως είναι ποιοι παράγοντες φαίνεται να καθορίζουν τη διάρκεια παραμονής στην εργασία τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, πέρα από προσωπικούς. Ποιοι δηλαδή άνδρες και ποιες γυναίκες μένουν περισσότερο στο εργοστάσιο και γιατί.

Στον Πίνακα 9.2 παρακολουθούμε αναλυτικά τη διάρκεια της σταθερής απασχόλησης στο εργοστάσιο ανά φύλο. Βλέπουμε πως το 57% του δείγματός μας απασχολήθηκε στο εργοστάσιο σταθερά για διάστημα κάτω των δέκα ετών, ενώ πιο μακρόχρονη σχέση με το εργοστάσιο είχε το υπόλοιπο 43%, που σημαίνει ότι παρέμεινε εκεί για διάστημα που ξεπερνούσε τα δέκα χρόνια. Αν παρακολουθήσουμε το ζήτημα χωριστά για το κάθε φύλο παρατηρούμε αρχικά, όσον αφορά τους άνδρες, πως το 52% του δείγματός μας παρέμεινε στο εργοστάσιο για διάστημα μικρότερο των δέκα χρόνων, ενώ το 48% για διάστημα μεγαλύτερο. Στις γυναίκες τα αντίστοιχα ποσοστά δεν διαφοροποιούνται σημαντικά: 58% έμεινε στο εργοστάσιο κάτω από δέκα χρόνια και 42% πάνω από δέκα. Ωστόσο, μεταξύ των δύο φύλων, όπως θα φανεί στη συνέχεια, υπάρχουν επιμέρους διαφορές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.2

Διάρκεια σταθερής απασχόλησης στο εργοστάσιο ανά φύλο (σε ποσοστά)

Έτη	Εργαζόμενοι		Άνδρες		Γυναίκες	
	αριθμός	%	αριθμός	%	αριθμός	%
0-5	741	40%	189	38%	552	40%
6-10	317	17%	71	14%	246	18%
11-15	193	10%	32	6%	161	12%
16-20	260	14%	43	9%	217	16%
20 και άνω	357	19%	161	33%	196	14%
ΣΥΝΟΛΟ	1.868	100%	496	100%	1.372	100%

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού

ι. α. Άνδρες με σταθερή απασχόληση

Ο Κ. Ν., από τις Σταγιάτες Πηλίου, γεννήθηκε το 1916. Στις 18/8/1930 εισήλθε στο εργοστάσιο, σε ηλικία 14 ετών και απασχολήθηκε στο τμήμα της κυτιοποιίας (στη χαρακοπτική μηχανή). Παρέμεινε στο εργοστάσιο για 42 συνεχή έτη, μέχρι την απόλυσή του, στις 25/1/1972. Μέχρι το τέλος της επαγγελματικής του δραστηριότητας στο εργοστάσιο φαίνεται πως παρέμεινε στο κυτιοποιείο, ως προϊστάμενος. Πρόκειται για την πιο μακρόχρονη ανδρική παρουσία στο εργοστάσιο, όσον αφορά το εργατικό δυναμικό.²⁵

Η πιο παλιά καταγραφή πρόσληψης που εντοπίσαμε στο αρχείο αφορά στον Μ. Κ. από το Βόλο. Εισήλθε στο εργοστάσιο σε ηλικία 15 ετών στις 1/6/1917 και

²⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

παρέμεινε εκεί συνεχόμενα μέχρι το 1962, επί 44 χρόνια. Έφυγε δηλαδή σε ηλικία 60 ετών λόγω σύνταξης. Ήταν προϊστάμενος στο τμήμα του πακεταρίσματος. Λίγο αργότερα, στις 1/10/1917 προσλήφθηκε και ο Κ. Ν. από το Βόλο, σε ηλικία 10 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο διαρκώς μέχρι τη συνταξιοδότησή του, το 1965, για 45 δηλαδή χρόνια, και καταγράφεται ως προϊστάμενος των σιγαρομηχανών.²⁶

Την 1/8/1918 προσλήφθηκε ο Δ. Γ., από το Βόλο, σε ηλικία 25 ετών, και παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1957, για 38 χρόνια, όταν και απολύθηκε, ως γενικός διευθυντής. Το Μάιο του 1920 προσλήφθηκε και ο Κ. Σ., επίσης από το Βόλο, σε ηλικία 32 ετών. Έμεινε εκεί για 40 χρόνια, μέχρι το θάνατό του το 1960. Ήταν νομικός σύμβουλος. Το 1921 προσλήφθηκε ο Σ. Β., από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 33 ετών και παρέμεινε στην επιχείρηση μέχρι το 1958, δηλαδή για 25 χρόνια. Ήταν αγοραστής καπνών. Στις 1/5/1921 προσλήφθηκε ο Σ. Ν., από τον Αλμυρό, σε ηλικία 26 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι στις 6/6/1959, δηλαδή για 38 χρόνια, όταν και απολύθηκε. Ήταν λογιστής. Στις 18/6/1921 προσλήφθηκε και ο Δ. Δ., από το Βόλο σε ηλικία 16 ετών. Έμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1968, δηλαδή για 47 χρόνια. Ίσως και να είχε φύγει κάποιο διάστημα, αφού υπάρχει μια ακόμη πρόσληψη το 1965. Ήταν ταμίας.²⁷

Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις είναι μερικές μόνο από αυτές που συναντήσαμε στο αρχείο και φαίνεται να επιβεβαιώνουν πως στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου έχουμε στο Ματσάγγο προσλήψεις προσωπικού οι οποίες αποσκοπούν στη δημιουργία ενός βασικού πυρήνα ανθρώπινου δυναμικού που θα απασχοληθεί σε καίριες θέσεις και θα έχει μακρόχρονη σχέση με το εργοστάσιο. Αρκετοί από αυτούς φαίνεται πως έχουν και συγγενικούς ή τοπικούς δεσμούς με τον ιδρυτή του καπνεργοστασίου. Και στην αμέσως επόμενη δεκαετία το δυναμικό της επιχείρησης φαίνεται πως «επανδρώνεται» από ένα προσωπικό το οποίο θα καταλάβει σημαντικές θέσεις στο εργοστάσιο και θα παραμείνει εκεί για πολλά χρόνια.²⁸

²⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

²⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού. Οι περιπτώσεις μπορούν να πολλαπλασιαστούν.

²⁸ Για παράδειγμα, στις 28/6/1931 προσλήφθηκε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά ο Μ. Α. από το Κατηχώρι Πηλίου, σε ηλικία 14 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1970, οπότε και απολύθηκε. Ξεκίνησε στη συσκευασία και από το 1953 έγινε υπάλληλος. Στις 23/10/1934 προσλήφθηκε ο Τ. Δ. από τον Αλμυρό, σε ηλικία 28 ετών. Έμεινε στην επιχείρηση μέχρι το 1961, δηλαδή για 27 χρόνια. Απολύθηκε. Ήταν αγοραστής καπνών.

Αν προσπαθήσουμε να δούμε ορισμένα χαρακτηριστικά των ανδρών με σταθερή απασχόληση, θα σημειώσουμε ως πρώτη παρατήρηση πως οι περισσότεροι άνδρες αναφέρουν ως τόπο καταγωγής την πόλη του Βόλου. Αν σε αυτούς προστεθούν όσοι κατάγονται από τα γειτονικά χωριά του Πηλίου (Ανακασιά, Πορταριά, Άλλη Μεριά, Μακρυνίτσα, Κατηχώρι, Λεχώνια), τότε τα $\frac{3}{4}$ του δείγματος των ανδρών που διαθέτουμε, με σταθερή απασχόληση στο εργοστάσιο, κατάγονται από την ευρύτερη περιοχή του Νομού Μαγνησίας.²⁹ Τα τοπικά και συγγενικά δίκτυα πρέπει να έπαιξαν ρόλο σε αυτό, εκτός άλλων παραμέτρων όπως γνώσεις και προσόντα.³⁰ Οι υπόλοιποι προέρχονται από άλλες πόλεις της Ελλάδας, κυρίως από τους γειτονικούς νομούς. Ένα πολύ μικρό ποσοστό –μόλις 30 άτομα– είναι προσφυγικής καταγωγής.

Τα μεγαλύτερα ποσοστά των ανδρών με σταθερή απασχόληση συγκεντρώνονται στις δυο διαμετρικά αντίθετες κατηγορίες: το 38% απασχολήθηκε αδιάκοπα από ένα μέχρι πέντε χρόνια, ενώ έμεινε σταθερά στην εργασία του για πάνω από είκοσι χρόνια το 33% του δείγματός μας. Όσον αφορά τους πρώτους, πρόκειται για άνδρες διαφόρων ηλικιών (από 20-60 ετών) που προσλήφθηκαν στο εργοστάσιο τις δεκαετίες του 1950 και 1960 και απασχολήθηκαν κυρίως στα τμήματα του κυτιοποιείου και στην επεξεργασία καπνών ως ανειδίκευτοι εργάτες. Λίγοι από αυτούς –νεαρής ηλικίας– απασχολήθηκαν ως μαθητευόμενοι ηλεκτροτεχνίτες και στο μηχανουργείο, ενώ σχεδόν όλοι οι προχωρημένης ηλικίας –άνω των 50 ετών– δούλεψαν σε βοηθητικές υπηρεσίες (θυρωροί, επιστάτες κλπ.) και πολλοί λίγοι από αυτούς στα χαρμάνια.³¹

Όσον αφορά την άλλη πολυπληθή ομάδα των ανδρών, όσοι δηλαδή εργάστηκαν σταθερά στη επιχείρηση για διάστημα πάνω από είκοσι χρόνια, παρατηρούμε πως τα χαρακτηριστικά τους διαφοροποιούνται έναντι όσων είδαμε προηγουμένως, κυρίως ως προς την ειδικότητα και το πόστο εργασίας. Οι περισσότεροι από τους άνδρες με μακρά παρουσία στο εργοστάσιο βρίσκονταν εκεί από πολύ παλιά –όπως είδαμε και στα παραδείγματά μας, και στελέχωναν μερικές

²⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

³⁰ Το θέμα της αναζήτησης και της εύρεσης εργασίας στο εργοστάσιο είναι ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα το οποίο το παρακολουθούμε σε σχετικό κεφάλαιο.

³¹ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

από τις πιο «ποιοτικές» και αναβαθμισμένες θέσεις εργασίας, τόσο από πλευράς αμοιβής όσο και από πλευράς κύρους.

Αναλυτικότερα, σε αυτή την κατηγορία –για όσους γνωρίζουμε την ειδικότητά τους (Πίνακας 9.3)- συναντάμε γενικούς διευθυντές, διευθυντές υποκαταστημάτων, προϊστάμενους στα τμήματα συσκευασίας, κοπτικών και σιγαρομηχανών, κυτιοποιίας, πακεταρίσματος και λιθογραφείου και αγοραστές καπνών. Επίσης, επιστάτες κυτιοποιείου, ειδικευμένοι τεχνίτες στις σιγαρομηχανές, στη συντήρηση καπνών, στο λιθογραφείο, στο κυτιοποιείο, στο πακετάρισμα, στο μηχανουργείο, στην επεξεργασία-συντήρηση καπνών, μηχανικοί, λογιστές και τέλος, νυχτοφύλακες, θυρωροί και κλητήρες, ήταν κυρίως άνδρες με πολύχρονη παρουσία στο εργοστάσιο, που ξεπερνούσε δηλαδή τα 15 και 20 χρόνια και σε αρκετές περιπτώσεις έφτανε μέχρι και τα 40. Οι τελευταίοι, άνδρες με παρουσία στο εργοστάσιο πάνω από 30 χρόνια, είχαν προσληφθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου, σε ηλικία μικρότερη των 25 ετών. Οι περισσότεροι της κατηγορίας -με διάρκεια παραμονής από 15 μέχρι 25 συνεχόμενα έτη- προσλήφθηκαν μετά τον πόλεμο και ορισμένοι μέσα στην περίοδο της Κατοχής, σε ηλικία 25-35 ετών.³²

Τέλος, να σημειώσουμε πως όσοι κατέχουν θέσεις προϊσταμένου και διευθυντικά πόστα, όπως και όλοι οι υπάλληλοι του εργοστασίου και οι λογιστές, κατάγονται από το Βόλο. Μόνο σε μια περίπτωση είδαμε τον διευθυντή του υποκαταστήματος στην Αθήνα να είναι προσφυγικής καταγωγής, να κατάγεται δηλαδή από τη Σμύρνη. Επίσης, προσφυγικής καταγωγής με πολύχρονη παρουσία στο εργοστάσιο είναι ορισμένοι από τους επιστάτες των τμημάτων του πακεταρίσματος και κυτιοποιίας και των χαρμανιών. Φαίνεται όμως πως η καταγωγή έχει σχέση με το πόστο εργασίας και με τη διάρκεια στην εργασία και σε άλλες περιπτώσεις. Όσοι δουλεύουν ως αγοραστές και συντηρητές καπνών αλλά και σε πολλές περιπτώσεις στην επεξεργασία του καπνού κατάγονται από αγροτικά περιβάλλοντα της Θεσσαλικής ενδοχώρας όπου καλλιεργούνταν καπνά (όπως Αλμυρό, Βελεστίνο, Καρδίτσα), ή από άλλες καπνοπαραγωγικές περιοχές της Ελλάδας όπως την Ξάνθη.³³

³² Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

³³ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.3

Εργαζόμενοι (άνδρες) ανά τμήμα εργασίας με συνεχή απασχόληση πάνω από 15 χρόνια

<i>Τμήμα εργασίας</i>	<i>Αριθμός ανδρών</i>
Αγοραστές καπνών και καπνοτεχνικοί	4
Δεματοποίηση (αμπαλαζ)	3
Βοηθητικές υπηρεσίες	2
Βοηθοί τμημάτων	1
Διευθυντές-υποδιευθυντές	2
Επιστάτες	1
Κοπή	5
Κυτιοποιείο	14
Λαίμοι	1
Λιθογραφείο	4
Λογιστήριο	12
Μηχανουργείο-μηχανοστάσιο	8
Νυχτοφύλακες-θυρωροί-κλητήρες	2
Ξυλουργείο	5
πακετάρισμα	7
Προϊστάμενοι τμημάτων	5
Σιγαρομηχανές	20
Ταινίες	5
Τόγκα	2
Υπάλληλοι υποκαταστημάτων	1
Χαρμάνια, επεξεργασία συντήρηση καπνού	9
ΣΥΝΟΛΟ	115

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

iii. β. Γυναίκες με σταθερή απασχόληση

Όπως συνέβη με τους άνδρες έτσι και το ποσοστό των γυναικών με σταθερή παρουσία στο εργοστάσιο για ένα χρονικό διάστημα ήταν σχεδόν διπλάσιο έναντι του αντίστοιχου ποσοστού με περιοδική απασχόληση. Έτσι, από τις 2.087 γυναίκες που εργάστηκαν στο Ματσάγγο και τα «ίχνη» τους έχουν διασωθεί στα Δελτία

Μητρώου Προσωπικού, οι 1.372 βρέθηκαν εκεί για ένα διάστημα σταθερής απασχόλησης που εκτείνονταν από ένα έτος μέχρι και πολλές δεκαετίες, έναντι 715 που είχαν σχέση περιοδικής απασχόλησης με την επιχείρηση, δηλαδή είχαν φύγει και είχαν επανέλθει σε αυτή τουλάχιστον μια φορά. Αξιοποιώντας στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, όποια πληροφορία έχει καταγραφεί στα Δελτία Μητρώου Προσωπικού, πέρα από το διάστημα της εργασίας, θα προσπαθήσουμε και εδώ να δούμε ορισμένα «ποιοτικά» χαρακτηριστικά των γυναικών με σταθερή και συνεχόμενη παρουσία στο εργοστάσιο. Ποιες γυναίκες μένουν μικρότερο χρονικό διάστημα στο εργοστάσιο, ποιες περισσότερο και γιατί;

Το 40%, του δείγματός μας, οι γυναίκες με σταθερή απασχόληση στο εργοστάσιο, παρέμειναν σε αυτό για διάστημα από ένα έτος μέχρι πέντε χρόνια. Στο άλλο άκρο, όπου συναντάμε γυναίκες με μακρόχρονη σταθερή παρουσία στο εργοστάσιο που ξεπερνούσε τα είκοσι χρόνια, το ποσοστό είναι 14%, ποσοστό ασφαλώς μικρότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (33%). Ωστόσο, τα ποσοστά των γυναικών είναι υψηλότερα από των ανδρών στις ενδιάμεσες κατηγορίες που αφορούν στα χρόνια παραμονής στο εργοστάσιο από 10 έως 15 και από 16 έως 20. (12% για τις γυναίκες έναντι 6% για τους άνδρες και 16% για τις γυναίκες έναντι 9% για τους άνδρες αντίστοιχα).³⁴ Αν, λοιπόν, θεωρήσει κανείς ως μακρόχρονη παρουσία στο εργοστάσιο το διάστημα που ξεπερνά τα δέκα έτη, τότε το ποσοστό των γυναικών σε αυτή την κατηγορία, με παρουσία δηλαδή που ξεπερνά τα δέκα χρόνια συνεχούς και αδιάλειπτης εργασίας στην επιχείρηση αγγίζει το 42%, και δείχνει πως η γυναικεία εργασία στην καπνοβιομηχανία –για ένα σημαντικό μέρος της- κάθε άλλο παρά βραχύχρονη ήταν. Ποια είναι άραγε τα χαρακτηριστικά αυτών των γυναικών που παραμένουν στο εργοστάσιο για διάστημα που ξεπερνά τα δέκα συνεχή έτη;

Για όσες γυναίκες γνωρίζουμε τον τόπο προέλευσης, δηλαδή για τις 323 από τις 574, φαίνεται πως οι 130 κατάγονταν από την πόλη του Βόλου, ενώ σε 83 γυναίκες αναφέρεται ως τόπος καταγωγής κάποιο χωριό του Πηλίου –κυριαρχούν τα κοντινά χωριά- και 80 είναι προσφυγικής καταγωγής από κάποιο μέρος της Μ. Ασίας ή της Αν. Θράκης. Οι υπόλοιπες 30 προέρχονται από διάφορες πόλεις και

³⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

χωριά της Ελλάδας. Το χρονικό εύρος της εισόδου τους στο εργοστάσιο εκτείνεται μεταξύ 1923 και 1957. Οι περισσότερες από αυτές, σχεδόν οι μισές, δηλαδή 265 από τις 574 προσλήφθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, 49 την περίοδο της Κατοχής και οι υπόλοιπες 260 μετά τον πόλεμο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Τέλος, όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση, όπως αυτή εμφανίζεται τη μέρα της απόλυσής τους, πληροφορούμαστε –για όσες αναφέρεται– πως οι 159 είναι άγαμες ενώ έγγαμες είναι οι 158, 8 είναι διαζευγμένες και 49 χήρες.³⁵

Η πιο παλιά καταγραφή εργάτριας είναι της Α.Μ. Προσλήφθηκε το 1919 σε ηλικία 10 ετών και παρέμεινε στο εργοστάσιο για 38 χρόνια. Έφυγε το 1958 οικιοθελώς. Ξεκίνησε ως πακεταρίστρια και έμεινε στο πόστο αυτό μέχρι το 1949. Αποχώρησε ως εργαζόμενη στα χαρμάνια. Καταγόταν από το Βόλο. Το 1923 προσλήφθηκε η Β.Μ. από τον Άνω Βόλο, σε ηλικία 15 ετών. Παρέμεινε εκεί επίσης 38 χρόνια συνεχόμενα μέχρι το 1961, όταν και απολύθηκε. Στις 15/12/1923 προσλήφθηκε η Κ. Π., από τη Μακρυνίτσα, σε ηλικία 9 ετών. Παρέμεινε στο εργοστάσιο αδιάλειπτα 46 χρόνια και δούλεψε στις Ταινίες.³⁶

Στις 1/5/1925 εισήλθε για πρώτη φορά στο εργοστάσιο η Ξ. Κ., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 15 ετών. Παρέμεινε εκεί μέχρι το 1957, δηλαδή για 22 χρόνια. Απολύθηκε. Δούλεψε στην τόγκα. Στις 28/10/1925 εισήλθε στο εργοστάσιο πρώτη φορά η Β. Π. από την Αν. Θράκη, σε ηλικία 13 ετών. Θα παραμείνει εκεί μέχρι το 1961, δηλαδή για 36 χρόνια. Στις 13/12/1927 εισήλθε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά η Τ. Μ., από τη Μαγνησία της Μ. Ασίας, σε ηλικία 10 ετών. Μάλλον παρέμεινε στο εργοστάσιο μέχρι το 1955.³⁷

Οι γυναίκες με μακρόχρονη παρουσία στο εργοστάσιο, αντίθετα με τους άνδρες συναδέλφους τους, πέρα από το γεγονός ότι εισέρχονται σε μικρότερη ηλικία στο εργοστάσιο, δεν απασχολούνταν σε κάποια ιδιαίτερα πόστα και θέσεις έναντι των άλλων γυναικών που απασχολήθηκαν για μικρότερο διάστημα ή εκείνων που δούλεψαν στο Ματσάγγο προσωρινά ή περιοδικά. Υπήρξαν βέβαια και ορισμένες των οποίων η μακρόχρονη παρουσία στην επιχείρηση μπορεί να συσχετιστεί με την ειδικότητα και τη θέση στο εργοστάσιο. Ως τέτοιες περιπτώσεις

³⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

³⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

³⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

θα μπορούσαν να θεωρηθούν η απασχόληση στα γραφεία της επιχείρησης (δακτυλογράφων, λογιστριών), όπου συναντάμε μόνο γηγενείς γυναίκες, ή η θέση των επιστατριών που κατείχαν –ελάχιστες είναι αλήθεια- εργάτριες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.4

Εργαζόμενες ανά τμήμα εργασίας με συνεχή απασχόληση πάνω από 15 χρόνια στο Ματσάγγο

Τμήμα εργασίας	Αριθμός γυναικών
Δεματοποίηση	9
Επεξεργασία καπνών	22
Κοπή	3
Κυτιοποιείο	40
Λαιμοί	18
Λιθογραφείο	2
Λογιστήριο	1
Ξυλουργείο	1
Πακετάρισμα	58
Σιγαρομηχανές	19
Συσκευασία	16
Ταινίες	23
Τόγκα	35
Χαρμάνια	27
Βοηθητικά τμήματα	4
Δακτυλογράφοι	1
ΣΥΝΟΛΟ	279

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγο,
Δελτία Μητρώα Προσωπικού.

Προϋπόθεση, ωστόσο, για τη μακρόχρονη παρουσία στο εργοστάσιο φαίνεται πως αποτελούσε κυρίως -αλλά όχι μόνο- η ικανότητά τους να προσαρμόζονται όσο το δυνατό πιο γρήγορα στους ρυθμούς της παραγωγικής διαδικασίας, η επιδεξιότητα και η γρηγοράδα με την οποία κινούνταν το σώμα τους και κυρίως τα χέρια τους στο χώρο εργασίας. Τούτο ισχύει τόσο για την εποχή κατά την οποία η

εργασία γινόταν αποκλειστικά με τα χέρια, όσο και αργότερα, όταν ήρθαν ορισμένα μηχανήματα στους χώρους παραγωγής, όπου συναθροίζονταν οι εργάτριες, όπως στο πακετάρισμα, στην κυτιοποιία και στην επεξεργασία των καπνών (Πίνακας 9.4).

Τέλος, για μικρό χρονικό διάστημα στο εργοστάσιο με συνεχή παρουσία – διάστημα δηλαδή που δεν ξεπερνά τα πέντε χρόνια- μένουν 551 γυναίκες του δείγματος που επεξεργαζόμαστε. Απασχολήθηκαν την περίοδο μεταξύ 1947 και 1970.³⁸ Οι περισσότερες εργάστηκαν στο εργοστάσιο τη δεκαετία του 1950 και ελάχιστες προσλήφθηκαν μετά το 1963. Πρόκειται για γυναίκες ηλικίας από 15 μέχρι 44 ετών που βρίσκονταν, οι περισσότερες, στην τρίτη δεκαετία της ζωής τους, και προέρχονταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία από το Βόλο και κατά δεύτερο λόγο από τα γειτονικά χωριά του Πηλίου, ενώ λιγότερες εμφανίζονται να είναι προσφυγικής καταγωγής ή να κατάγονται από κάποιο άλλο μέρος της Ελλάδας.³⁹

Και εδώ, όπως παρατηρήσαμε για τις γυναίκες με μακρόχρονη παρουσία στο εργοστάσιο, η οικογενειακή κατάσταση ποικίλει: κυριαρχούν οι παντρεμένες γυναίκες με παιδιά και ακολουθούν οι ανύπαντρες. Ορισμένες είναι χήρες και ελάχιστες διαζευγμένες. Αυτή η εικόνα τουλάχιστον προκύπτει από τις περιπτώσεις όπου αναφέρεται η οικογενειακή κατάσταση. Όσον αφορά τη θέση που κατείχαν στην παραγωγική διαδικασία, παρατηρείται μια διαφορά μεταξύ των μεγαλύτερων και νεότερων εργατριών. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία, όσες δηλαδή είχαν ξεπεράσει το 30^ο έτος, απασχολήθηκαν κυρίως στην επεξεργασία των καπνών και στα χαρμάνια, ίσως γιατί είχαν απασχοληθεί ξανά στο παρελθόν στα καπνά και διέθεταν σχετική εμπειρία, ενώ οι εργάτριες που διένυαν την τρίτη δεκαετία της ζωής τους δούλεψαν κυρίως στο πακετάρισμα, στη δεματοποίηση, στη συσκευασία, στο κυτιοποιείο και λιγότερες στην επεξεργασία των καπνών και στα χαρμάνια. Οι μικρότερες, τέλος, όσες ήταν μεταξύ 15 έως 18 ετών, εργάστηκαν ως μαθητευόμενες στο κυτιοποιείο και στο πακετάρισμα.⁴⁰

Ολοκληρώνοντας το ζήτημα της σταθερής απασχόλησης στο εργοστάσιο θα εστιάσουμε την προσοχή μας στη μεταπολεμική εποχή. Παρατηρώντας στον Πίνακα

³⁸ Αυτό δε σημαίνει φυσικά ότι παλιότερα οι γυναίκες δεν έμεναν στο εργοστάσιο για το διάστημα αυτό. Έμεναν και αυτό επιβεβαιώνεται από άλλα τεκμήρια που διαθέτουμε, όπως τα Μητρώα Προσωπικού του Μεσοπολέμου τα οποία θα τα δούμε αργότερα.

³⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

⁴⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

9.5 (όπου συγκεντρώνονται 1.245 άτομα από το συνολικό δείγμα που εξετάζουμε, 983 γυναίκες και 262 άνδρες) τη διάρκεια παραμονής στην εργασία ανδρών και γυναικών σε σχέση με το πόστο εργασίας για τη μεταπολεμική εποχή –ανθρώπων δηλαδή που προσλήφθηκαν και απολύθηκαν μετά τον πόλεμο- διαπιστώνουμε, πέρα από τη συντριπτική παρουσία των γυναικών έναντι των ανδρών, πως στις πιο «υψηλές» θέσεις –από άποψη δηλαδή απολαβών και κύρους- στον καταμερισμό της εργασίας στην επιχείρηση βρίσκονται αποκλειστικά άνδρες: διευθυντές, υποδιευθυντές και προϊστάμενοι τμημάτων, αγοραστές καπνών και καπνοτεχνικοί, τεχνικοί στο μηχανουργείο και στο μηχανοστάσιο, επιστάτες, λογιστές και υπάλληλοι στα υποκαταστήματα.

Διαπιστώνουμε δηλαδή πως όποια θέση εργασίας απαιτεί κάποια μορφή κατάρτισης και εκπαίδευσης, που μπορεί να αποκτηθεί μέσα από εκπαιδευτικούς θεσμούς (σχολείο, πανεπιστήμιο, τεχνική εκπαίδευση) ή μέσα από εμπειρικές και πρακτικές μορφές εκπαίδευσης (όπως λόγου χάρη η δουλειά του αγοραστή καπνών και των καπνοτεχνικών), καταλαμβάνεται σχεδόν αποκλειστικά από τον ανδρικό πληθυσμό –εξαίρεση φαίνεται πως αποτελούν οι δακτυλογράφοι. Αντίθετα, αν και η γυναικεία παρουσία είναι κυρίαρχη στο εργοστάσιο μεταπολεμικά, όπως και το Μεσοπόλεμο, «κυριαρχεί» παράλληλα και η υποδεέστερη θέση της στο χώρο του εργοστασίου, που συνεπάγεται την εκτέλεση πιο «υποβαθμισμένων» εργασιών με χαμηλότερες αμοιβές και κύρος. Θα επανέλθουμε αναλυτικότερα στα ζητήματα αυτά. Εδώ θα επισημάνουμε μόνο ότι φύλο, ηλικία ακόμα και η καταγωγή είναι ορισμένοι καθοριστικοί παράγοντες που αλληλοδιαπλέκονται και επιδρούν καθοριστικά τόσο στη θέση που παίρνει κάποιος στο χώρο της παραγωγής, όσο και στο διάστημα που θα παραμείνει σε αυτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.5
Εργαζόμενοι ανά φύλο και τμήμα εργασίας με συνεχή
απασχόληση στην επιχείρηση κατά τη μεταπολεμική περίοδο

<i>Τμήμα εργασίας (ανά αλφαβητική σειρά)</i>	<i>Άνδρες</i>	<i>Γυναίκες</i>	<i>Σύνολο</i>
Αγοραστές καπνών, καπνοτεχνικοί	4	-	4
Βοηθητικές υπηρεσίες (ελαιοχρωματιστές, ηλεκτροτεχνίτες, οικοδόμοι, οδηγοί αυτοκινήτων, διάφορα)	18	1	19
Βοηθοί τμημάτων	4	5	9
Διευθυντές-υποδιευθυντές-προϊστάμενοι τμημάτων	10	-	10
Δακτυλογράφοι	1	1	1
Δεματοποίηση-συσκευασία	3	81	84
Έκτακτοι-ανειδίκευτοι εργάτες	10	-	10
Επιστάτες	1	-	1
Ημερομίσθιοι υπάλληλοι	8	1	9
Κοπή καπνού	13	7	20
Κυτιοποιείο	20	84	104
Λαιμοί	1	68	69
Λιθογραφείο	8	8	13
Λογιστές	12	2	14
Μαθητευόμενοι(πακετάρισμα, λαιμοί, συσκευασία, λιθογραφείο, ηλεκ/της, μηχανοστάσιο)	3	5	8
Μηχανουργείο-μηχανοστάσιο	18	-	18
Νοσοκόμος	-	1	1
Νυχτοφύλακες-θυρωροί-κλητήρες	4	-	4
Ξυλουργείο	13	-	13
Πακετάρισμα	10	162	172
Σιγαρομηχανές	43	60	103
Ταινίες	6	88	94
Τόγκα	29	169	189
Υπάλληλοι στα υποκαταστήματα (Αθήνας, Πειραιά, Αγρινίου, Θεσσαλονίκης)	4	1	5
Χαρμάνια-επεξεργασία-συντήρηση καπνού	21	152	173
ΣΥΝΟΛΟ	262	983	1.245

Πηγή: Αρχείο Μασάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού

ν. Περιοδική απασχόληση στο εργοστάσιο

Η περιοδική απασχόληση, το φαινόμενο δηλαδή της φυγής ή της απόλυσης από το εργοστάσιο και της επαναπρόσληψης σε αυτό, συνδέεται, όπως είπαμε, με την οργάνωση της εργασίας στην επιχείρηση και με την επιδίωξη της τελευταίας να περιορίζει το εργατικό κόστος. Συνδέεται επίσης και με την οικιακή σφαίρα των εργαζομένων και κυρίως των εργατριών, με τους «κύκλους ζωής», όπως είναι ο γάμος και η απόκτηση παιδιών. Οι παράμετροι λοιπόν που την καθιστούν αναπόδραστο κομμάτι της οργάνωσης της εργασίας στο Ματσάγγο, σε όλες της περιόδους της λειτουργίας του, σε διαφορετικό βαθμό και «ένταση», αποτελούν σημεία διασταύρωσης των εργοδοτικών επιλογών και στρατηγικών με τις στρατηγικές επιβίωσης των ίδιων των εργαζομένων και των οικογενειών τους.

Αρκετές εργάτριες φαίνεται να εγκαταλείπουν το εργοστάσιο για ένα διάστημα, όταν παντρεύονται και κυρίως όταν αποκτούν παιδιά. Πολλές όμως όχι μόνιμα, αλλά προσωρινά. Πράγματι, σε αρκετές περιπτώσεις διαπιστώσαμε πως ο αριθμός των αποχωρήσεων και των επαναπροσλήψεων των εργατριών σχετίζεται με τις αλλαγές στην οικογενειακή τους κατάσταση και ειδικότερα με την τεκνοποίηση. Έτσι, αρκετές γυναίκες φεύγουν από το εργοστάσιο και επιστρέφουν ξανά μόλις γεννήσουν ή μόλις μεγαλώσει λίγο το παιδί τους. Ο αριθμός των επαναπροσλήψεων σε πολλές περιπτώσεις συμπίπτει με τον αριθμό των παιδιών που έχει η κάθε εργάτρια. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως την περίοδο πριν τον πόλεμο, αλλά και κατά τη δεκαετία του 1940. Ωστόσο, και τη μετεμφυλιακή περίοδο και ιδίως την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, όπου η εύρεση εργασίας στο Βόλο, και γενικότερα στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας ήταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση, το φαινόμενο των έκτακτων προσλήψεων και των επαναπροσλήψεων συνεχίζεται. Η ίδια πολιτική θα ακολουθηθεί, όπως είδαμε και από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας του 1960 από την Ε.Τ.Β.Α..

Στον Πίνακα 9.6 φαίνεται πως η περιοδική και κυμαινόμενη απασχόληση αφορά τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες. Συνολικά 949 άτομα από τα 2.835 του δείγματος είχαν περιοδική σχέση απασχόλησης με το εργοστάσιο, που σημαίνει ότι είχαν φύγει από αυτό και είχαν επιστρέψει τουλάχιστον μια φορά. Τις τάσεις

που φαίνεται να διαμορφώνονται από την ανάλυση του δείγματός μας, θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.6

Περιοδική απασχόληση εργατικού δυναμικού Ματσάγγου

Χρονικό πλαίσιο περιοδικής απασχόλησης (έτη) ⁴¹	Εργαζόμενοι		Γυναίκες		Άνδρες	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
1-5	260	27%	187	26%	73	30%
6-10	142	15%	100	14%	41	17%
11-15	121	13%	89	13%	33	13%
16 και άνω	426	45%	328	47%	98	40%
ΣΥΝΟΛΟ	949	100%	704	100%	245	100%

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Αυτό που γίνεται αντιληπτό με μια πρώτη ματιά στον Πίνακα 9.6 είναι ότι το μεγαλύτερο τμήμα των περιοδικά απασχολούμενων στο εργοστάσιο, είχε μακρόχρονη σχέση εργασίας που ξεπερνούσε τα 10 χρόνια. Αναλυτικότερα, το 45% των εργαζομένων με περιοδική απασχόληση εμφανίζεται να έχει φύγει και να έχει επιστρέψει στο Ματσάγγο, μία ή και περισσότερες φορές, σε διάστημα που ξεπερνούσε τα 16 χρόνια. Αν σε αυτό προσθέσουμε και το 13% εκείνων που το χρονικό πλαίσιο της περιοδικής τους απασχόλησης εκτείνεται από 11 έως 15 χρόνια τότε το ποσοστό που αφορά στη μακρόχρονη περιοδική σχέση με την εταιρεία ανέρχεται στο 58%.

Αν εξετάσουμε την περιοδική απασχόληση χωριστά για κάθε φύλο, θα διαπιστώσουμε πως τα αντίστοιχα ποσοστά διαφέρουν ελάχιστα. Άνδρες και γυναίκες σχεδόν σε ίδια ποσοστά (40% και 47% αντίστοιχα) έχουν περιοδική σχέση με το εργοστάσιο που ξεπερνά τα 16 χρόνια. Εντελώς όμοιο εμφανίζεται το ποσοστό (13%) μεταξύ των δύο φύλων για το χρονικό πλαίσιο μεταξύ 11-15 χρόνων. Τέλος, το ποσοστό των ανδρών που φεύγει και επιστρέφει στο εργοστάσιο σε διάστημα κάτω των δέκα χρόνων ανέρχεται σε 47%, ενώ το αντίστοιχο των γυναικών σε 40%.

⁴¹ Εννοούμε το συνολικό διάστημα εντός του οποίου οι εργαζόμενοι προσλαμβάνονταν, αποχωρούσαν και επαναπροσλαμβάνονταν στο Ματσάγγο.

Επειδή όμως σε απόλυτους αριθμούς, όπως έχουμε πει, οι άνδρες ήταν λιγότεροι από τις γυναίκες στο εργοστάσιο το σύνολο των ανδρών, που απασχολήθηκαν περιοδικά στο εργοστάσιο σε διάφορες φάσεις της ζωής τους ήταν συγκριτικά περιορισμένο. Περισσότερο φαίνεται πως οι άνδρες παρέμεναν στο Ματσάγγο για ένα συγκεκριμένο συνεχές χρονικό διάστημα, μικρό ή μεγάλο. Όταν έφευγαν –και εφόσον ήταν σε ηλικία εργασίας- οι περισσότεροι φαίνεται πως δεν επέστρεφαν ξανά για να εργαστούν εκεί. Μόνον όταν ο λόγος της διακοπής της εργασίας ήταν η στράτευση, παρατηρείται η τάση επιστροφής και επαναπρόσληψης. Οι αιτίες αποχώρησης οφείλονταν κυρίως στην απόλυση και στην οικιοθελή αποχώρηση. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως οι άνδρες εύρισκαν ή αναζητούσαν κάποια καλύτερη εργασία εντός της πόλης του Βόλου. Ή ακόμα μπορεί να έφευγαν από την πόλη για να εργαστούν αλλού, ή να επέστρεφαν στα χωριά τους και στον τόπο καταγωγής τους.

Αναφορικά με τις γυναίκες, τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά του φαινομένου της μακρόχρονης περιοδικής απασχόλησής τους στο Ματσάγγο. Όπως θα φανεί, μακρόχρονη περιοδική σχέση εργασίας με το εργοστάσιο φαίνεται πως είχαν σε μεγαλύτερα ποσοστά οι γυναίκες προσφυγικής καταγωγής.

Στις 10 Οκτώβριου λοιπόν του 1923 προσλήφθηκε στο Ματσάγγο η Κ.Ε., πρόσφυγας από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 13 ετών. Δούλεψε στο εργοστάσιο –με διαλλείματα- μέχρι το 1958, στην τόγκα. Όταν απολύθηκε ήταν μητέρα τριών παιδιών. Ένα χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 1924 εισήλθε για πρώτη φορά στο εργοστάσιο η Μ. Σ., από τη Μ. Ασία, σε ηλικία 14 ετών. Αποχώρησε το 1954, μετά δηλαδή από 30 χρόνια και ενώ είχαν προηγηθεί διαστήματα απουσίας από το εργοστάσιο και επαναπροσλήψεις. Φαίνεται όμως πως απασχολήθηκε για ένα ακόμα διάστημα την περίοδο 1967-1969. Δούλεψε στο πακετάρισμα και ήταν μητέρα 5 παιδιών.⁴²

Στις 23/11/1925 εισήλθε στο εργοστάσιο η Κ. Α., από τη Σμύρνη, σε ηλικία 17 ετών και εργάστηκε στο Ματσάγγο κατά διαστήματα μέχρι το 1956, δηλαδή 31 χρόνια, ως εργάτρια στο τμήμα της συσκευασίας. Ήταν μητέρα δύο παιδιών. Λίγο αργότερα, στις 27/5/1925 εισήλθε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά η Ν. Α. από τη

⁴² Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Μ. Ασία, σε ηλικία 13 ετών. Δούλεψε στο εργοστάσιο, στην επεξεργασία των καπνών περιοδικά μέχρι το 1960, -όταν και απολύθηκε για τελευταία φορά- δηλαδή για διάστημα που έφτασε τα 35 χρόνια. Απέκτησε 4 παιδιά.⁴³

Η μεγαλύτερη συσχέτιση της μακρόχρονης απασχόλησης με τις γυναίκες προσφυγικής καταγωγής ίσως να οφείλεται στο ότι η επιβίωση αυτών των γυναικών, των ίδιων και των οικογενειών τους, στηριζόταν αποκλειστικά και μόνο στη μισθωτή εργασία, δίχως την ύπαρξη άλλων πόρων ή δικτύων που θα μπορούσαν να τους προσφέρουν εναλλακτικές λύσεις διαβίωσης, τουλάχιστον για την περίοδο του Μεσοπολέμου, (ως τέτοιες λύσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν η επιστροφή στο χωριό, η οικονομική ενίσχυση από συγγενείς, γονείς, η ύπαρξη μιας έστω και μικρής ιδιωτικής περιουσίας που μπορεί να κατείχε η οικογένειά τους), «λύσεις» που ίσως να διέθεταν ορισμένες από τις γηγενείς γυναίκες της πόλης ή των χωριών. Η προοπτική του γάμου, βέβαια, και μέσω αυτού ίσως η εγκατάλειψη της μισθωτής εργασίας αφορούσε μάλλον εξίσου τόσο τις εργάτριες προσφυγικής καταγωγής όσο και τις υπόλοιπες. Πολλές φορές όμως, ακόμα και αν αυτός ο «στόχος» υλοποιούνταν, πολλές από αυτές επέστρεφαν στην εργασία, καθώς σύντομα γινόταν αντιληπτό πως ο μισθός του συζύγου δεν ήταν αρκετός για να καλύψει ακόμα και τις στοιχειώδεις ανάγκες της εργατικής οικογένειας.

Ωστόσο, όπως ήδη είπαμε, το φαινόμενο της περιστασιακής απασχόλησης δεν συνδέεται αποκλειστικά με τις εργάτριες προσφυγικής καταγωγής, αλλά αφορούσε και τις υπόλοιπες. Για παράδειγμα, στις 30/1/1923 εισήλθε στο εργοστάσιο για πρώτη φορά η Κ. Μ., από το Κεραμίδι Πηλίου, σε ηλικία 27 ετών. Παρέμεινε εκεί – με διαστήματα διακοπών, απολύσεων ή οικιοθελών αποχωρήσεων και επαναπροσλήψεων- μέχρι το 1952, δηλαδή για 19 χρόνια. Δούλεψε στα χαρμάνια και ήταν παντρεμένη.⁴⁴

Ένα λοιπόν σημαντικό τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου έρχεται, φεύγει και ξανάρχεται στο εργοστάσιο. Γιατί άραγε συμβαίνει αυτό; Αυτό ακριβώς το ερώτημα θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Εστιάζουμε την προσοχή μας αναλυτικά στις γυναίκες, καθώς αυτές αποτέλεσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης.

⁴³ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

⁴⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

iv. α. Περιοδική απασχόληση και αιτίες φυγής από το εργοστάσιο την περίοδο του Μεσοπολέμου και της κατοχής

Προκειμένου να σχηματίσει κανείς μια γενική άποψη, αναφορικά με τις αιτίες αποχώρησης των γυναικών από το εργοστάσιο Ματσάγγου, καθώς επίσης και της επιστροφής τους σε αυτό –για όσες τουλάχιστον επιστρέφουν- είναι χρήσιμες οι σημειώσεις που καταγράφονται (δυστυχώς όχι πάντα) στα μητρώα προσωπικού με την ένδειξη «αιτίες αποχώρησης». Ως κύρια αιτία αποχώρησης, αναφέρεται η «οικιοθελής αποχώρηση». Οι άλλες δύο αιτίες που σημειώνονται σε πολύ περιορισμένο αριθμό, είναι ότι «απελύθη ως υπεράριθμος» και «απελύθη λόγω αδικαιολόγητων και συχνών απουσιών».⁴⁵

Για παράδειγμα, στο «Μητρώο Προσωπικού Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίου Ματσάγγου», είναι καταγεγραμμένα 859 συνολικά άτομα που προσλήφθηκαν στο Ματσάγγο μεταξύ 1919 και 1933. Ο λόγος αποχώρησης αναφέρεται για 232 άτομα. Από αυτά, 180 εμφανίζονται να αποχωρούν «οικιοθελώς» μεταξύ 1938 και 1936, ύστερα από λίγους μήνες ή μερικά χρόνια εργασίας. Πρόκειται για 144 γυναίκες και οι 36 άνδρες. Οι υπόλοιποι 19 απολύθηκαν, 9 άνδρες και 10 γυναίκες.⁴⁶

Δεν μπορούμε να ξέρουμε, ωστόσο, τι γίνεται με τους εργαζομένους του Μεσοπολέμου για τους οποίους δεν καταγράφεται στο Μητρώο η χρονολογία της εξόδου από το εργοστάσιο. Παρέμειναν και για πόσο; Μόνο για όσους συναντάμε ξανά στο άλλο τεκμήριο, δηλαδή στα Δελτία Μητρώου Προσωπικού, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι είχαν περιοδική σχέση εργασίας με την επιχείρηση για κάποιο αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα που ξεπερνούσε τα δέκα χρόνια χρόνια, αφού η τελευταία πρόσληψη στα Μητρώα αφορά στο 1933 και τα Δελτία συγκροτήθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο. Όμως αυτοί είναι συνολικά μόλις 48 άτομα. Αν σε αυτούς προσθέσουμε και τους 232 για τους οποίους γνωρίζουμε πότε και γιατί έφυγαν, τότε έχουμε μια εικόνα για 280 ανθρώπους συνολικά. Τι γίνεται με τους υπόλοιπους 599; Έφυγαν, πότε και γιατί δεν καταγράφεται η έξοδός τους; Έμειναν; Γιατί δεν τους εντοπίσαμε στα δελτία;

⁴⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίου Ματσάγγου.

⁴⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίου Ματσάγγου.

Μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να είναι πως τα ίχνη αυτών των ανθρώπων χάνονται, καθώς φεύγουν από το εργοστάσιο πριν από τη δημιουργία των Δελτίων.⁴⁷ Καθώς τα δελτία αρχίζουν να συγκροτούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1950, κάποιος που έχει φύγει για παράδειγμα το 1949, δεν είναι δυνατόν να καταχωρηθεί στα δελτία. Στα δελτία συναντώνται άνθρωποι που απασχολούνται στο εργοστάσιο τη στιγμή της δημιουργίας των δελτίων. Και αυτοί βέβαια μπορεί να έχουν αρχίσει να δουλεύουν εκεί από το Μεσοπόλεμο. Άρα, ίσως από τη στιγμή που δεν υπάρχει καταγραφή της χρονολογίας της αποχώρησης θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι κάποιοι από αυτούς παραμένουν στο εργοστάσιο για μακρύ χρονικό διάστημα συνεχόμενα, ή φεύγουν και επιστρέφουν σε αυτό, περιοδικά. Την υπόθεση ενισχύει το γεγονός ότι αρκετούς εργάτες και εργάτριες που είναι καταγεγραμμένοι στο Μητρώο τους συναντάμε σε μεταγενέστερα έγγραφα του αρχείου.⁴⁸ Έχοντας, λοιπόν, υπόψη αυτές τις δυσκολίες και τα κενά που υπάρχουν στο αρχειακό υλικό μας, θα επιχειρήσουμε παρά ταύτα να προσεγγίσουμε το ερώτημα που θέσαμε, σχετικά με τις αιτίες φυγής των εργατριών από το εργοστάσιο.

Σύμφωνα με την επίσημη καταγραφή της επιχείρησης των αιτιών αποχώρησης από την εργασία από τα μητρώα προσωπικού του Μεσοπολέμου που εξετάζουμε, οι εργάτριες εμφανίζονται να εγκαταλείπουν μόνες τους το εργοστάσιο. Αν δεχτούμε αυτή την «επίσημη» εκδοχή που καταγράφεται στο τεκμήριο, αν δηλαδή δεχτούμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εργατριών εγκατέλειπε «οικειοθελώς» το εργοστάσιο, -θέση που αποδεικνύει τις τάσεις «φυγής» των εργατριών από τη

⁴⁷ Τα δελτία μητρώου προσωπικού μάλλον δημιουργήθηκαν κατόπιν αποφάσεως του Υπουργείου Εργασίας το 1952 (υπ. αριθμ. 65/267) επιβαλλόμενα και απαιτούμενα στοιχεία από κάθε επιχείρηση που θα περιλαμβάνει: επωνυμία επιχείρησης, ονοματεπώνυμο εργαζομένου, ειδικότητα, αποδοχές, ημερομηνία αρχικής πρόσληψης, χρονολογία λήξεως σύμβασης, αριθμός ασφαλιστικού βιβλιαρίου, οικογενειακά βάρη.

⁴⁸ Χαρακτηριστικά αναφέρουμε δυο παραδείγματα. Η Α.Γ. προσλήφθηκε στο εργοστάσιο στις 21/10/1925 και εργαζόταν ως πακεταρίστρια. Στο Μητρώο δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία. Δεν καταγράφεται δηλαδή χρόνος-αιτία αποχώρησης. Τη συναντάμε μετά από 20 χρόνια, το 1945 ως μέλος μάλιστα του διοικητικού συμβουλίου του Σωματείου Εργατών και Εργατριών της Καπνοβιομηχανίας Βόλου. Επίσης η Ε. Μ. προσλήφθηκε στο Ματσάγγο στις 16/8/1929 σε ηλικία 14 ετών. Μετά από 17 συνεχή έτη εργασίας εκεί απολύεται προσωρινά το 1946. Επαναπροσλαμβάνεται και φεύγει τελικά από το εργοστάσιο το 1952. Αρχείο Ματσάγγου, Διάφορα έγγραφα και Δελτία Μητρώου Προσωπικού και Μητρώο Μεσοπολέμου. Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν πολλές στο αρχείο.

βιομηχανία-, τότε θα αναζητούσαμε τους λόγους αυτής της προσωπικής επιλογής, που μπορεί να σχετίζονται με τις προσδοκίες, τις στρατηγικές επιβίωσης των ιδίων των υποκειμένων και των οικογενειών τους, καθώς και με τον «κύκλο ζωής», που αφορά τη δημιουργία οικογένειας και την τεκνοποιία. Ήταν, όμως, πράγματι «οικιοθελής» η αποχώρηση;

Αναμφίβολα, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η υπόθεση ότι ένα τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού της επιχείρησης εγκατέλειπε οικιοθελώς το εργοστάσιο –και μπορεί να επέστρεφε σε αυτό- για κάποιους από τους παραπάνω λόγους. Ωστόσο, κατά πόσο αυτή ήταν η κυρίαρχη τάση ή σε ποιο βαθμό η «φυγή» από το εργοστάσιο ήταν «οικιοθελής ενέργεια» είναι μάλλον μια θέση τελικά υπό αμφισβήτηση και επανεξέταση. Στο αρχείο εντοπίσαμε περιπτώσεις που δείχνουν ότι το «οικιοθελώς» μερικές φορές σήμαινε απόλυση.

Ένα τέτοιο παράδειγμα μας παρέχει η ιδιόχειρη επιστολή μιας εργάτριας προς τη διεύθυνση του εργοστασίου, που βρέθηκε τυχαία σ' ένα φάκελο του αρχείου με τη ένδειξη «διάφορα»: *«Εργοστάσιον Ματσάγγου, Ηργάσθηκα από τους 28 Σεπτεμβρίου του 1939 μέχρι 15 Ιανουαρίου του 1941 κ' εσταμάτησα διότι με ηνάγκαζαν να υπογράψω. Και ξανά ηργάσθηκα πάλι από τας 8 Μαΐου μέχρι τους 3 Νοεμβρίου του 1942. Τώρα που ξαναεργάσθηκα με πήρε ως καινούρια κ' κάθε μήνα υπόγραφα. Τ.Σ.»*⁴⁹ Η επιστολή συνοδευόταν από το παρακάτω έγγραφο της διεύθυνσης του εργοστασίου: *«Τ. Σ.. Ειργάσθη από 25/9/1939 μέχρι 7/2/1941 οπότε και αποχώρησε οικιοθελώς. Επαναπροσελήφθη επί συμβάσει την 14/5/1942 απολυθείσα την 5/11/1942.»*⁵⁰ Γιατί άραγε έγινε η επιστολή αυτή και γιατί διασώθηκε; Μήπως μεσολάβησε η προσφυγή σε κάποια διαιτησία; Μήπως υπήρχαν και άλλες σαν αυτή που δεν διασώθηκαν; Τι σημαίνει ότι ανάγκαζαν την Τ.Σ. να υπογράψει; Να υπογράψει ότι αποχωρεί «οικιοθελώς»; Υποθέτουμε πως ναι, αν και αυτό δεν μπορούμε να πούμε ότι γίνεται σαφές στην επιστολή.

Αν και δεν μπορούμε να απαντήσουμε τεκμηριωμένα σε αυτά τα ερωτήματα, ωστόσο, θεωρούμε ότι η περίπτωση της Τ.Σ. δεν ήταν η μοναδική.⁵¹ Όπως και να

⁴⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Τ. Σ. προς το Εργοστάσιον Ματσάγγου, [δεν αναφέρεται χρονολογία και ημερομηνία σύνταξης].

⁵⁰ Αρχείο Ματσάγγου, ιδιόχειρο σημείωμα. [Δεν αναφέρεται καμία άλλη πληροφορία]

⁵¹ Την περίοδο της κατοχής εφαρμοζόταν στο Ματσάγγο, όπως και σε άλλες βιομηχανίες της χώρας που λειτουργούσαν, το σύστημα της «εκ περιτροπής εργασίας», το οποίο είχε καθιερωθεί με τον α.ν.

έχει, η περίπτωση αυτή μάς επιτρέπει να προβληματιστούμε γύρω από τη στάση των ίδιων των υποκειμένων απέναντι στις πρακτικές διαχείρισης της εργατικής δύναμης από την επιχείρηση. Η Τ. Σ. φαίνεται πως δεν «εγκατέλειψε» το εργοστάσιο αλλά εξαναγκαζόταν σε οικιοθελή παραίτηση» και στις συνεχείς επαναπροσλήψεις.⁵² Τα ίχνη που άφησε το επεισόδιο αυτό μαρτυρούν πως τα υποκείμενα της μισθωτής εργασίας -και στην περίπτωσή μας οι γυναίκες- δεν αποδέχονταν παθητικά τις πρακτικές και τις μεθόδους που τους επιβάλλονταν ως προς τη σχέση τη σχέση τους με την εργασία και ειδικότερα το διάστημα παραμονής σε αυτή.

Ας παρακολουθήσουμε όμως πολύ σύντομα και μία άλλη περίπτωση που και αυτή με τη σειρά της μας προκαλεί να ξανασκεφτούμε ορισμένες βεβαιότητες και παραδοχές. Στις 10/1/1939 η Α. Χ. «εγέννησε, δεν ηδύνατο αμέσως να εργασθή και επανελθούσα απελύθη».⁵³ Η περίπτωση της Α.Χ. εγείρει αρκετά ερωτηματικά για το κατά πόσο η φυγή από το εργοστάσιο των γυναικών λόγω τεκνοποίησης είναι μια συνειδητή επιλογή των ίδιων των γυναικών ή απόρροια του οικογενειακού προγραμματισμού τους. Εδώ μάλλον φαίνεται το αντίθετο. Ότι δηλαδή, επιθυμία της εργάτριας ήταν να συνεχίσει την εργασία της παρά την απόκτηση παιδιού, αλλά θεωρούμενη από την επιχείρηση «ανεπαρκής» να ανταπεξέλθει στα καθήκοντά της, απελύθη.

Αν είχαμε τη δυνατότητα να «ακούσουμε» τη φωνή των ίδιων των υποκειμένων του κόσμου της εργασίας, δηλαδή των εργατών και των εργατριών, μέσα από δικά τους γραπτά τεκμήρια, η εικόνα που θα σχηματιζόταν γύρω από το ζήτημα της αιτίας της φυγής από το εργοστάσιο, μάλλον θα διαφοροποιούνταν ή

2000/1939 "Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως ανεργίας". Το σύστημα της "εκ περιτροπής εργασίας" συνδεόταν με την εναλλαγή προσωπικού και χρονικών διαστημάτων εργασίας, ως μέτρο γενικής εφαρμογής για την καταπολέμηση της ανεργίας. ΦΕΚ, τχ.1, αρ. φύλλου 419, 2/10/1939. Με το νομοθετικό διάταγμα 424 της 25/28 Αυγούστου 1941 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του άρθρου 1 του α.ν. 2000/1939 "Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως ανεργίας", το σύστημα της «εκ περιτροπής εργασίας» ίσχυε σε ολόκληρη την περίοδο της κατοχής. ΦΕΚ, τχ. 1, αρ. φύλλου 290, 28/8/1941.

⁵² Η πολιτική των επαναπροσλήψεων δεν συναντάται φυσικά μόνο στη συγκεκριμένη επιχείρηση αυτή την εποχή, αλλά φαίνεται πως είναι σε μεγάλο βαθμό κοινή πολιτική των ελληνικών βιομηχανιών –καπνοβιομηχανιών και άλλων- κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, αλλά και για τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Για παράδειγμα, καταγγέλλεται συχνά από το *Ριζοσπάστη* κατά τη δεκαετία του 1930, ως πάγια πρακτική της καπνοβιομηχανίας Παπαστράτου, η οποία αποβλέπει «με το μέτρο αυτό να σπάσει τα μεροκάματα επαναπροσλαμβάνοντας τις εργάτριες με κατώτερα ημερομίσθια». *Ριζοσπάστης*, 19/6/1936.

⁵³ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίου Ματσάγγου.

τουλάχιστον θα σχετικοποιούνταν αρκετά, από την επίσημη εκδοχή των τεκμηρίων των επιχειρήσεων. Το «αποχώρησε οικιοθελώς», που απαντάται πολύ συχνά ως κύρια αιτία φυγής των εργατριών –αλλά και των εργατών- από το εργοστάσιο, τα παραδείγματα που παρακολουθήσαμε, έρχονται να το αμφισβητήσουν με ιδιαίτερα ηχηρό τρόπο.

Στην τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου, και λίγο πριν την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, εργαζόμενοι απολύονται από το εργοστάσιο και για άλλους λόγους, κυρίως πολιτικούς. Αν και σε διαφορετικό βαθμό, τόσο τα μητρώα προσωπικού της επιχείρησης όσο και ο τύπος της εποχής το επιβεβαιώνουν. Στο μητρώο προσωπικού του Μεσοπολέμου, για ορισμένους εργάτες και εργάτριες που απολύθηκαν μεταξύ Μαΐου και Ιουνίου του 1936, σημειώνεται με αστερίσκο δίπλα στην ένδειξη «απελύθη» ότι συμμετείχαν στην απεργία του Ιουνίου του 1936. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, που παρακολουθεί το γενικότερο εργατικό αναβρασμό της άνοιξης του 1936, αναφέρεται πολύ συχνά στο Βόλο και ιδιαίτερα στο εργοστάσιο Ματσάγγου, καταγγέλλοντας τις απολύσεις εργατών και εργατριών και τις εκτοπίσεις πολλών από αυτούς μετά τις απεργίες του Μαΐου.⁵⁴

Δεν γνωρίζουμε πόσοι εργάτες και εργάτριες του Ματσάγγου απολύθηκαν και πόσοι από αυτούς εκτοπίστηκαν αυτή την περίοδο. Ο αριθμός τους πάντως δεν πρέπει να ήταν ευκαταφρόνητος, αν λάβουμε υπόψη πως ένα από τα πρώτα αιτήματα που έθεσε το Σωματείο Ματσάγγου, με το οποίο φαίνεται πως συμφώνησε η διοίκηση του εργοστασίου αμέσως μετά την απελευθέρωση, ήταν η επαναφορά στην καπνοβιομηχανία όλων, όσοι είχαν απομακρυνθεί από την εργασία τους το 1936.⁵⁵ Τέλος, την περίοδο του Μεσοπολέμου ως αιτία απόλυσης

⁵⁴ Για παράδειγμα στο φύλλο της 20^{ης} Μαΐου 1936 γίνεται λόγος για μαζικές απολύσεις εργατών και εργατριών στο Βόλο εκ των οποίων 27 αφορούν στους εργαζόμενους του Ματσάγγου, ενώ τρεις μέρες αργότερα η εφημερίδα καταγγέλλει τρομοκρατία, διωξίματα και εκτοπίσεις εργατών και εργατριών υφαντουργών, μηχανοσιδηρουργών και της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου *Ριζοσπάστης*, 20/5/1936 και 23/5/1936. Όσον αφορά στις απολύσεις εργαζομένων στο Ματσάγγο, εξαιτίας των απεργιών του Μαΐου, το άρθρο του Μ. Πορφυρογένη στον *Ριζοσπάστη*, ένα μήνα αργότερα κάνει λόγο για «130 απολύσεις λόγω της πρώτης απεργίας». *Ριζοσπάστης*, 14/6/1936.

⁵⁵ «*Η καπνοβιομηχανία θα προσλάβει άπαντες όσους απομακρύνθηκαν από την εργασία τους το 1936.... Η επιχείρηση διατηρεί το δικαίωμα να τοποθετήσει τους επαναπροσληφθέντες σε κάθε εργασία, ακόμα και ξένη προς την ειδικότητά τους, υποχρεούμενη όμως να καταβάλει το ημερομίσθιο της ειδικότητάς τους*». Αρχείο Ματσάγγου, Συμφωνητικό μεταξύ του Σωματείου Ματσάγγου και της διεύθυνσης του εργοστασίου που υπογράφηκε στο Ε.Κ.Β. παρουσία του γ.γ. Ν.Τσόχα, 14/12/1944. Η συμφωνία φαίνεται να έρχεται ως συνέχεια και να «συμπληρώνει» κατά κάποιο τρόπο την απόφαση του (βολιώτη) Μ. Πορφυρογένη, Υπουργού Εργασίας – στις 28/11/1944-

από το εργοστάσιο εμφανίζονται και άλλοι δυο λόγοι που αφορούν σε μεμονωμένες ή σε λίγες περιπτώσεις: απόλυση λόγω κλοπής και λόγω συχνών και αδικαιολόγητων απουσιών.⁵⁶

Η φυγή των εργατριών από το εργοστάσιο ως προσωπική επιλογή αμφισβητείται και μέσα από άλλα τεκμήρια που συναντήσαμε στο αρχείο Ματσάγγου και αφορούν την περίοδο της Κατοχής. Σε μια κατάσταση ασθενών του εργοστασίου της περιόδου 1941-1943, συγκεντρώνονται τα ονόματα 49 εργαζομένων που φαίνεται να ασθένησαν τότε και απουσίασαν από την εργασία τους για κάποιο μικρό συνήθως διάστημα.⁵⁷ Εκεί βρίσκουμε περιπτώσεις εργατριών που ασθένησαν και έλαβαν άδεια ενός μηνός, αλλά όταν επανήλθαν, απολύθηκαν, καθώς δεν ήταν αποδοτικές –όπως επισημαίνεται στην κατάσταση– στην εργασία τους. Τις εργάτριες αυτές τις αναζητήσαμε στα δελτία μητρώου προσωπικού. Πολλές από αυτές τις εντοπίσαμε. Εκεί, ως αιτία φυγής από εργοστάσιο αναφέρεται -και πάλι- η «οικιοθελής αποχώρηση». Για παράδειγμα, μετά την ασθένεια που την κράτησε μακριά από το χώρο εργασίας για μία εβδομάδα τον Ιανουάριο του 1943, η εργάτρια στο τμήμα δεματοποίησης Ι. Σ. «επανελθούσα δεν προσελήφθη».⁵⁸ Η περίπτωση της Ι.Σ. δεν ήταν η μοναδική που εντοπίστηκε στο αρχείο. Αντίθετα, συναντήσαμε πολλές περιπτώσεις εργατριών οι οποίες ασθένησαν και θέλησαν αργότερα να επιστρέψουν στο εργοστάσιο, αλλ' αυτό δεν ήταν εφικτό, καθώς κρίνονταν «μη αποδοτικές». Κάποιες άλλες, τελικά, επέστρεψαν στο εργοστάσιο.

της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου, σύμφωνα με την οποία επαναπροσλαμβάνονταν στην εργασία τους όσοι είχαν αποχωρήσει ή απολυθεί από αυτή από την 1 Απριλίου 1941 μέχρι την ημέρα της υπογραφής της εν λόγω απόφασης, δηλαδή στις 9/11/1944. Ωστόσο, σύμφωνα με αυτή την απόφαση οι χώροι της εργασίας δεν άνοιγαν για όλους: «Αυτού του μέτρου εξαιρούνται όσοι συνεργάστηκαν με τις αρχές Κατοχής, οι υπηρετήσαντες στα τάγματα ασφαλείας και στην ειδική ασφάλεια και οι καταδικασθέντες δια αξιοποιούν πράξιν διαπραχθείσαν κατά την εκτέλεσιν των καθηκόντων αυτών. Στους επαναπροσερχόμενους θα καταβληθούν τρία χρυσά σελήνια στις 11/9/1944 και τρία χρυσά σελήνια την 18/11/1944.» Αρχείο Ματσάγγου, Απόφαση του Υπουργού Εργασίας (αρ.24.947 Μ. Πορφυρογένη περί επαναπρόσληψης απολυθέντων – αποχωρησάντων από την εργασία από την 1 Απριλίου 1941 μέχρι σήμερα.), 9/11/1944. Αν και σε ποιο βαθμό υπήρξαν τέτοιες περιπτώσεις στο Ματσάγγο είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση που ξεπερνά όμως τα πλαίσια αυτή της μελέτης.

⁵⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώο Προσωπικού Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίου Ματσάγγου. Αυτές οι αιτίες απόλυσης μπορεί να ερμηνευθούν στη βάση πολλών παραμέτρων. Για τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης, θα μπορούσε υποτεθεί ότι υπήρχε έξαρση κλοπής, λόγω της φτώχειας, της ανεπάρκειας των ημερομισθίων. Οι συχνές απουσίες από την εργασία μπορεί να εκφράζουν τη δυσκολία προσαρμογής στους εντατικούς ρυθμούς της βιομηχανικής εργασίας.

⁵⁷ Αρχείο Ματσάγγου, [κατάσταση δίχως τίτλο ή άλλη επίσημη ένδειξη, στην οποία καταγράφονται 49 εργαζόμενοι οι οποίοι ασθένησαν μεταξύ 1941-1943.]

⁵⁸ Στο ίδιο.

iv. β. Περιοδική απασχόληση και αιτίες αποχώρησης από το εργοστάσιο στη μεταπολεμική εποχή

Στη μεταπολεμική εποχή και ιδιαίτερα στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία η αγορά εργασίας που διαμορφώνεται στην πόλη του Βόλου χαρακτηρίζεται, όπως έχουμε πει, από την ανεξέλεγκτη διόγκωση της ανεργίας. Ιδιαίτερα, μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, οπότε ξεκινά η πτωτική πορεία του εργοστασίου, οι απολύσεις του έμψυχου δυναμικού της επιχείρησης θα γίνουν πάγια πολιτική όλων των διοικήσεων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή συρρίκνωσή του. Το ερώτημα αναφορικά με το ζήτημα της «φυγής» από το εργοστάσιο, δεν είναι πλέον εάν γυναίκες και άνδρες του Ματσάγγου απολύονται ή φεύγουν μόνοι τους και γιατί, αλλά κυρίως ποιους και με ποια κριτήρια επιλέγει η επιχείρηση να απολύσει. Για αυτή την εποχή θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Στις αρχές της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας -σύμφωνα με το άρθρο 5 της παραγράφου 2 του Νομοθετικού Διατάγματος 2656/53, «περί οργανώσεως και ελέγχου αγοράς εργασίας», όλες οι επιχειρήσεις και οι εργολάβοι οικοδομών υποχρεούνταν να προσλαμβάνουν προσωπικό μόνο μέσω του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας.⁵⁹ Σε τεκμήρια που αφορούν τις προσλήψεις στο εργοστάσιο από το 1953 και μετά έχουμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία πρόσληψης εργατών και εργατριών στην επιχείρηση μέσω του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας του Βόλου. Η καπνοβιομηχανία ζητούσε από το Γ.Ε.Ε. έναν αριθμό ατόμων για απασχόληση στο εργοστάσιο. Συνήθως επρόκειτο για περιστασιακή απασχόληση διάρκειας από δύο έως τριών μηνών. Έτσι ίσως θα μπορούσε να ερμηνευθεί το φαινόμενο της περιστασιακής και κυμαινόμενης απασχόλησης της γυναικείας εργασίας που παρατηρείται στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία στη δεκαετία του 1950.

Διαφορετικές είναι επίσης, σε σύγκριση με την προπολεμική εποχή, οι αιτίες απόλυσης που επικαλούνται κάθε φορά οι υπεύθυνοι της επιχείρησης και η ρητορική που αναπτύσσουν. Το Μεσοπόλεμο ως βασικές αιτίες απόλυσης

⁵⁹ Ν.Δ. 2656/53, άρθρο 5, παράγραφος 2, «Περί οργανώσεως και ελέγχου της αγοράς εργασίας». Για τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας στο Βόλο, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, κατά τη μεταπολεμική εποχή, ασχολούμαστε διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο. Το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας συστάθηκε στο Βόλο τον Ιανουάριο του 1951.

αναφέρονται -όποτε αυτές καταγράφονται- τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, οι μικροκλοπές στο εργοστάσιο, («...συνελήφθη φέρων παρανόμως κατά την έξοδο μεγαλύτερον αριθμό σιγαρέτων»), οι αδικαιολόγητες ή οι συχνές απουσίες από την εργασία, παραπτώματα κατά τη διάρκεια της εργασίας –που τις περισσότερες φορές δεν κατονομάζονται-, αλλά επαναλαμβάνεται μονότονα η διατύπωση «...διότι υπέπεσε επανειλημμένως σε παραπτώματα» και τέλος, όπως είδαμε και νωρίτερα για την περίοδο των γεγονότων του 1936 η συμμετοχή σε απεργία («επαύθη, διότι συμμετείχε στην απεργία»).

Στη μετεμφυλιακή εποχή νέοι όροι κυριαρχούν στη ρητορική της επιχείρησης οι οποίοι αιτιολογούν την απομάκρυνση του «υπεράριθμου» προσωπικού της από το χώρο εργασίας: οι λέξεις «απειθαρχία», «ασέβεια» και «αναξιοπρεπής συμπεριφορά» συνοδεύουν το χαρακτηρισμό της «ανεπάρκειας».⁶¹ Για να παραμείνει, δηλαδή, κανείς στο εργοστάσιο θα έπρεπε να επιδεικνύει «πειθαρχία, σεβασμό και αξιοπρεπή συμπεριφορά» στο χώρο εργασίας. Έννοιες που μοιάζει να είναι απόλυτα «εναρμονισμένες» με το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα του αυταρχικού μετεμφυλιακού κράτους. Πρόκειται, θα μπορούσε να πει κανείς για μετωνυμίες συμπεριφορών που μαρτυρούν πολιτική αμφισβήτηση, αλλά που βέβαια δεν μπορούν να διωχθούν ως τέτοιες, γιατί τυπικά τουλάχιστον το καθεστώς είναι δημοκρατικό. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί κυριαρχούν αναφορικά με τους λόγους απόλυσης στο εργοστάσιο Ματσάγγου και στις δύο μεταπολεμικές δεκαετίες, και «εμπλουτίζονται» στο τέλος της δεκαετίας του 1960 την περίοδο δηλαδή της

⁶⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία Μητρώων Προσωπικού Μεσοπολέμου.

⁶¹ Τα σχετικά τεκμήρια που εντοπίσαμε στο αρχείο Ματσάγγου μαρτυρούν πως από το 1950 και μετά αυτοί οι χαρακτηρισμοί γίνονται κυρίαρχοι στην αιτιολόγηση της απόλυσης. Για παράδειγμα, για τους απολυθέντες της χρονιάς του 1950, κοινότοπη είναι σχεδόν η διατύπωση πως «επιδεικνυε ανεπάρκεια και ακαταλληλότητα, απειθαρχία και αναξιοπρεπή συμπεριφορά», με την οποία η επιχείρηση αιτιολογεί την απομάκρυνση από την εργασία. Αρχείο Ματσάγγου, *Φάκελος Διάφορα περί απολύσεων 1950*. Ιδιαίτερα μετά το 1953, στις «καταγγελίες σύμβασης εργασίας» που οφείλει η επιχείρηση να καταθέσει στο Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας της πόλης, όταν απολύει κάποιον εργαζόμενο, υποχρεούται να αναφέρει συγκεκριμένα, πέρα από τα προσωπικά στοιχεία του εργαζομένου και τους λόγους απόλυσης. Αντίγραφα αυτών των καταγγελιών έχουν διασωθεί στο αρχείο Ματσάγγου, προσφέροντας μας τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε το ζήτημα που εξετάζουμε και που μοιάζει διογκώνεται την τριετία 1955-1957. Οι περισσότερες συμβάσεις –είτε πρόκειται για ορισμένου είτε για αορίστου χρόνου- εργασίας, αφορούν σε συντριπτικό βαθμό εργάτριες –των τμημάτων της επεξεργασίας των καπνών, του πακεταρίσματος και της δεματοποίησης. Καταγγέλλονται την περίοδο μεταξύ Οκτωβρίου και Ιανουαρίου, κάτι που σχετίζεται με τον κύκλο εργασιών της επιχείρησης, καθώς, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, η επιχείρηση παρακολουθεί την εποχικότητα του καπνού, με έξαρση της παραγωγής τους θερινούς μήνες.

χούντας των συνταγματαρχών.⁶² Πολιτικοί λόγοι, δηλαδή, θα αποτελέσουν επίσης την αιτία ή απλά την αφορμή απομάκρυνσης από το χώρο εργασίας ενός ποσοστού του εργατικού δυναμικού, στην περίοδο του απριλιανού πραξικοπήματος του 1967.

Σε άλλες περιπτώσεις τα πράγματα μοιάζουν να είναι πιο ξεκάθαρα και οι απολύσεις να θεωρούνται ως επιβεβλημένη ανάγκη ή προϋπόθεση προκειμένου να επιτευχθεί η «σωτηρία» του εργοστασίου και η συνέχεια της λειτουργίας του. Τότε οι οποιεσδήποτε διευκρινήσεις και επεξηγήσεις για μαζικές απολύσεις του εργατικού δυναμικού φαίνονται περιττές, παρόλο που ο κυνικός τρόπος της αναγγελίας της απόλυσης στους «συνήθεις» εργαζόμενους, δηλαδή στις εργάτριες, προκαλεί μερικές φορές εντάσεις και επεισόδια.

Για παράδειγμα, στην εφημερίδα *Μακεδονία* -τον Οκτώβριο του 1961- διαβάζουμε ότι «την μεσημβριάν, κατά την διάρκειαν κοινοποιήσεως απολύσεων εις εργάτριας της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, μια εξ αυτών ελιποθύμησεν ενώ κατήρχετο την κλίμακα και ετραυματίσθη. Αι γενόμεναι απολύσεις μέχρι τούδε υπαλλήλων και εργατριών ανέρχονται εις πενήντα. Δέον να σημειωθεί ότι υπό της αναλαβούσης την εκμετάλλευσιν της επιχειρήσεως Ματσάγγου Σ.Ε.Κ.Ε., θα απολυθούν συνολικώς τριακόσιοι υπάλληλοι και εργάται της βιομηχανίας, βάσει όρου της υπογραφείσης συμβάσεως».⁶³ Αν, ωστόσο, κάποιες εργάτριες στο άκουσμα της απόλυσής τους τον Οκτώβριο του 1961 λιποθυμούν, κάποιες άλλες γυναίκες που βρέθηκαν σε παρόμοια θέση μια δεκαετία νωρίτερα, αλλά κάτω από διαφορετικές καταστάσεις και συνθήκες για την επιχείρηση αντιδρούν εντελώς διαφορετικά.

Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1950 γίνεται καταγγελία σύμβασης εργασίας της Μ. Μ., που ήταν εργάτρια χαρμανιών στο Ματσάγγο από το 1947, άγαμη αλλά με οικογενειακά βάρη μητέρα και αδελφή, όπως αναφέρεται στο προσωπικό της δελτίο μητρώου, κάτοικος Αγ. Αναργύρων, μιας υποβαθμισμένης συνοικίας στα δυτικά της πόλης.⁶⁴ Η αιτία απόλυσης που αναφέρει η διεύθυνση του

⁶² Στα θέματα αυτά θα επανέλθουμε σε άλλο κεφάλαιο αναλυτικά.

⁶³ *Μακεδονία*, 7/10/1961. Την ίδια εποχή που στο Ματσάγγο έχουμε μαζικές απολύσεις στην άλλη μεγάλη καπνοβιομηχανία της χώρας και κύρια ανταγωνίστριά του κατά το πρόσφατο παρελθόν, στην καπνοβιομηχανία Παπαστράτου ανακοινώνονται αυξήσεις στις αποδοχές των εργαζομένων, γεγονός που μαρτυρά την πτωτική πορεία που διανύει η βολιώτικη καπνοβιομηχανία αυτή την περίοδο. *Μακεδονία*, 10/10/1961.

⁶⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώο Προσωπικού Μ.Μ.

εργοστασίου ήταν η γνωστή μας ασέβεια προς τους ανωτέρους, η παραμέληση εργασίας, το γεγονός ότι «εξύθρισε άλλες εργάτριες, δεν πρόσεχε στην εργασία της και παρουσίαζε μειωμένη παραγωγή», συμπεριφορές που δικαιολογούσαν την κατηγορία της «απειθαρχίας» που της απηύθυνε η διεύθυνση. Ως «αποκορύφωμα» της «απειθαρχίας» και «αυθάδους» συμπεριφοράς θεωρήθηκε η απάντηση που έδωσε, όταν της ζητήθηκε να δώσει εξηγήσεις για τη μειωμένη απόδοσή της στην εργασία: «τόσο μπορώ, τόσο δουλεύω και εξάλλου όσο με πληρώνεις σε δουλεύω».⁶⁵ Η περίπτωση της Μ.Μ. είναι ένα ακόμα παράδειγμα αντιστάσεων και αντιδράσεων των εργατριών του Ματσάγγου απέναντι στην επιχείρηση.

iv. γ. Αποχωρήσεις και απολύσεις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960

Όταν το εργοστάσιο πέρασε στα χέρια της Ε.Τ.Β.Α., η Τράπεζα καταφεύγει σε δοκιμασμένες πρακτικές: απολύσεις προσωπικού, εκ περιτροπής εργασία, απολύσεις και επαναπροσλήψεις ορισμένου χρόνου και πολιτική χαμηλών ημερομισθίων. Παράλληλα, αυτή την περίοδο εμφανίζονται ορισμένοι εργαζόμενοι, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι, είτε λόγω προχωρημένης ηλικίας, είτε λόγω προβλημάτων υγείας –ή σε συνδυασμό και των δύο– επιθυμούν να απολυθούν από το εργοστάσιο, αποβλέποντας στην αποζημίωση που δικαιούνται και στη συνταξιοδότηση. Μόνο σε περίπτωση απόλυσης όμως και όχι οικιοθελούς αποχώρησης δικαιούνται να πάρουν αποζημίωση.⁶⁶ Ποιοι λοιπόν απολύονται και ποιοι θέλουν να φύγουν οικιοθελώς από το εργοστάσιο και γιατί, καθώς επίσης ποιες ρητορικές αρθρώνονται και τι πρακτικές παρατηρούνται γύρω από το ζήτημα, θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια.

Με σειρά επιστολών το φθινόπωρο του 1965, ο διευθυντής του εργοστασίου στο Βόλο προτείνει στο διοικητικό συμβούλιο της Εταιρείας που εδρεύει στην

⁶⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Καταγγελία Σύμβασης Εργασίας, 10/12/1950.

⁶⁶ «Κανείς εργατοτεχνίτης που αποχωρεί οικιοθελώς δεν δικαιούται αποζημίωση, αν δεν συγκαταθέσει και ο εργοδότης για την αποχώρησή του, ακόμα και αν πληροί τις προϋποθέσεις για αποζημίωση. Αν ο εργοδότης συγκαταθέσει, ο αποχωρών εφόσον θα έχει συμπληρώσει 15ετη υπηρεσία παρά τω τελευταίω εργοδότη δικαιούται του ημίσεως της αποζημιώσεως. Γι' αυτό παραμένουν εργαζόμενοι, γιατί βασική επιδίωξη είναι η αποζημίωση και η υπαγωγή στο Ταμείο Ανεργίας. Για να πάρουν ολόκληρη την αποζημίωση θα πρέπει να έχουν απολυθεί. Το απαιτούμενο συνολικό ποσό της αποζημίωσης αντιστοιχεί στις αποδοχές των δυο περίπου μηνών». Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρ. Π. προς Επιτροπή Διαχειρίσεως Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 18/12/1965.

Αθήνα να αποζημιωθούν όσοι εργατοτεχνίτες, άνδρες και γυναίκες, ζητούν να απολυθούν και να φύγουν.⁶⁷ Αυτό, υποστηρίζει, θα είναι προς όφελος της επιχείρησης. Η επιχειρηματολογία του, στηρίζεται σε τρία σημεία. Το πρώτο είναι ότι οι αποζημιώσεις που θα πρέπει να καταβάλει η εταιρεία δεν είναι μεγάλες, αφού, μολονότι υπάρχουν εργάτες που ήταν στο εργοστάσιο από πολύ παλιά, ωστόσο με την πρακτική των απολύσεων και επαναπροσλήψεων που ασκήθηκε και στο παρελθόν, δικαιούνται αποζημίωση μόνο για τα χρόνια από την τελευταία πρόσληψη.

Το δεύτερο επιχείρημα σχετίζεται με την αποδοτικότητα των προσώπων: η ηλικία τους, σε συνδυασμό με τη βεβαρυμμένη κατάσταση της υγείας -των περισσότερων από αυτούς τους καθιστούν μη αποδοτικούς. Τέλος, μέσω αυτών των απολύσεων, θα επιτευχθεί και η ανανέωση του προσωπικού, ώστε αυτό να είναι έτοιμο για την άνοιξη που αναμένεται εποχική αύξηση των αναγκών, καθώς στη θέση των απολυομένων ο διευθυντής του εργοστασίου προτείνει την πρόσληψη νέων ανδρών που έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, κυρίως αποφοίτων τεχνικών σχολών αλλά και νέων γυναικών 17-20 ετών.⁶⁸

Εκτός από τον διευθυντή του εργοστασίου σύμφωνος με την αποχώρηση από την εργασία κατόπιν καταβολής αποζημιώσεως, όσων εργατών επιθυμούσαν να φύγουν, εμφανίζεται και ο Σύλλογος των Εργαζομένων της Καπνοβιομηχανίας.⁶⁹ Η στάση του απέναντι σε αυτό το ζήτημα φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα δραστήρια, καθώς, πέρα από το ότι αυτός συγκέντρωσε τα ονόματα εκείνων που επιθυμούσαν

⁶⁷ «Το Μάιο του 1965 εθίγη εκ μέρους της Διοικήσεως του Συλλόγου των Εργαζομένων της Καπνοβιομηχανίας, το ζήτημα των αποζημιώσεων των επιθυμούντων να αποχωρήσουν από την εργασία. Συγκεντρώθηκαν τα ονόματα. Ο λόγος για τον οποίο δεν αποχωρούν είναι επειδή δεν αποφασίστηκε ακόμα η αποζημίωση από εμάς. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν δικαιούνται αποζημίωση ή αυτή θα είναι μικρή δεν θα ξεπερνά τις 150.000 δρχ.». Αρχείο Ματσάγγου, Απόσπασμα επιστολής του διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Π. προς την Επιτροπή Διαχειρίσεως Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 12/10/1965.

⁶⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Εμπιστευτική αλληλογραφία διευθυντή εργοστασίου Βόλου με Προϊστάμενο Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', 13/12/1965.

⁶⁹ Για τα σωματεία και τους συλλόγους των εργαζομένων στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική εποχή ασχολούμαστε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο. Όσον αφορά στο συγκεκριμένο Σύλλογο εδώ θα επισημάνουμε μόνο μια αναφορά που γίνεται σ' αυτόν στην τοπική εφημερίδα *Ταχυδρόμος* ένα σχεδόν χρόνο μετά και μας δίνει μια πολύ γενική εικόνα: «Ο 'Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου' με πρόεδρο τον Α. δεν ανήκει στη δύναμη του ΕΚΒ, διαγραφείς από αυτού προ καιρού. Ο Σύλλογος αυτός είναι πολυάριθμος, συγκαταλέγοντας μεταξύ των μελών τους όλους σχεδόν τους εργατοτεχνίτες -πλην των υπαλλήλων- της Καπνοβιομηχανίας. Το ΕΚΒ ως αντίρροπον προφανώς προώθησε την οργάνωση έτερου συλλόγου υπό την επωνυμία: «Σωματείων Υπαλλήλων και Εργατοτεχνιτών Βιομηχανίας Καπνού Ν. Μαγνησίας». *Ταχυδρόμος*, 15/9/1966.

να αποχωρήσουν από την εργασία, με συνεχείς επιστολές προς τον διευθυντή ζητά επιτακτικά «...να δοθούν αποζημιώσεις σε όσους εργάτες επιθυμούν να φύγουν».⁷⁰ Σε άλλες εποχές, στις αρχές του 20ου αιώνα, τα Σωματεία των εργαζομένων στον κλάδο της σιγαροποιίας, τότε που ακόμα ήταν ιδιαίτερα ισχυρά, επιδίωκαν να έχουν ουσιαστικό ρόλο στο ζήτημα των προσλήψεων και άρα στην οργάνωση της εργασίας στο χώρο της παραγωγής. Τώρα το διακύβευμα είναι κυρίως η παραμονή ή η αποχώρηση από την εργασία.

Η πρόταση του διευθυντή δεν βρήκε σύμφωνο τον προϊστάμενο της Υπηρεσίας Διαχείρισεως της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, ο οποίος εισηγήθηκε αρχικά στην ΕΤΒΑ την απόρριψή της, ώστε «...να μην καθιερωθεί η τακτική της απολύσεως, με επιβάρυνση της Επιχείρησης. Εξάλλου από του 22 εργατοτεχνίτας που επιθυμούσαν να αποχωρήσουν μόλις 1 εξ αυτών είναι πάνω από 60, οι 9 εξ αυτών κάτω από 50.»⁷¹ Ο προϊστάμενος φαίνεται να θεωρεί πως η πρακτική αυτή θα αποβεί στο μέλλον οικονομικά επιζήμια για την εταιρεία, αφού θα βρει μιμητές και άλλους εργαζόμενους, αλλά και να αμφισβητεί τους λόγους αποχώρησης από το εργοστάσιο, που προβάλλουν οι εργαζόμενοι, και ειδικότερα την ηλικία.

Ποια ήταν η ηλικία αυτών των ανθρώπων, ποια προβλήματα αντιμετώπιζαν, γιατί ήθελαν να αποχωρήσουν, ποιους το ίδιο το εργοστάσιο επιθυμούσε να διώξει και για ποιους λόγους, είναι ερωτήματα που απαντώνται εύγλωττα και αναλυτικά από τον ίδιο τον διευθυντή του εργοστασίου. Μερικές μέρες, λοιπόν, μετά την αρνητική απάντηση που έλαβε από την Υπηρεσία Διαχειρήσεως ο Ρ. Π. επανέρχεται στο θέμα, υποβάλλοντας νέο υπηρεσιακό σημείωμα με το οποίο εισηγείται ξανά «...την απόλυση των υπερηλίκων και όσων κατ' επέκταση επιθυμούσαν να απολυθούν ασχέτως ηλικίας... Υποστηρίζουμε πως οι απολύσεις του προσωπικού μόνο με τη θέλησή μας θα έχουν δυσμενή αντίκτυπο στην κοινωνία του Βόλου και ειδικότερα στην εργατική τάξη...». Στη συνέχεια, επισημαίνει πως στέλνει αναλυτικά σημειώματα, τα οποία συνέταξε προσωπικώς, «...αφορώντα εις την ποιότητα

⁷⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή του Συλλόγου των Εργαζομένων της Καπνοβιομηχανίας προς το Διευθυντή της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 20/10/1965.

⁷¹ Αρχείο Ματσάγγου, Εισηγητικό σημείωμα του Χ. Δενδρινού, Προϊστάμενου Υπηρεσίας Διαχείρισεως Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος' προς ΕΤΒΑ, 22/12/1965.

εκάστου αναγραφόμενου εις την σταλείσαν ήδη κατάστασιν» υπογραμμίζοντας πως κανείς από αυτούς δεν θα αποχωρήσει αν δεν λάβει ολόκληρη αποζημίωση.⁷²

Συνολικά λοιπόν 22 άτομα, 17 γυναίκες και 5 άνδρες εμφανίζονται τον Μάιο του 1965 να επιθυμούν να φύγουν από το εργοστάσιο, με την προϋπόθεση να λάβουν το σύνολο της αποζημίωσης που τους αναλογεί. Όσον αφορά στην ηλικία των γυναικών, οι 5 ήταν πάνω από 50 ετών, 8 πάνω από 40, τρεις είχαν ξεπεράσει το 30^ο έτος, ενώ μια ήταν 24 ετών. Η ηλικία των πέντε ανδρών ήταν 62, 60, 58, 55 και μόλις ένας 29. Οι περισσότεροι από τους 22 αυτούς ανθρώπους, άνδρες και γυναίκες, βρίσκονταν στο εργοστάσιο για πάνω από 15 χρόνια συνεχούς απασχόλησης. Δύο άτομα, ένας άνδρας και μία γυναίκα, δούλευαν εκεί πάνω από δέκα χρόνια ενώ άλλες δύο –γυναίκες– κάτω από δέκα. Από τις 17 γυναίκες οι οχτώ αναφέρουν ως τόπο καταγωγής το Βόλο, επτά τη Μ. Ασία και δύο το Πήλιο. Οι άνδρες κατάγονται από το Βόλο (δύο), ένας από τη Λαμία (ένας), ένας από τη Μ. Ασία ενώ δεν γνωρίζουμε την καταγωγή του ενός. Τέλος, οι γυναίκες απασχολούνταν στο πακετάρισμα, στη συσκευασία, στην επεξεργασία καπνών, μία στο λιθογραφείο ενώ οι άνδρες στο λιθογραφείο, ως χειριστές σιγαροποιητικών μηχανών και ένας κλητήρας.⁷³

Οι άνθρωποι, λοιπόν αυτοί –ή οι περισσότεροι από αυτούς– επιθυμούν να φύγουν από το εργοστάσιο για τους λόγους που ήδη γνωρίζουμε: λόγω ηλικίας και λόγω προβλημάτων υγείας. Ωστόσο, η βασική αιτία, όπως αναδεικνύεται από τις περιγραφές του διευθυντή του εργοστασίου, είναι οι λόγοι υγείας. Εξάλλου, μόλις δύο άνδρες ήταν πάνω από 60 και πέντε γυναίκες πάνω από 50. Οι λόγοι υγείας,

⁷² Αρχείο Ματσάγγου, Υπηρεσιακό σημείωμα Ρ.Π. προς Υπηρεσία διαχείρισεως καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, «Υπερήλικες να απολυθούν», 30/12/1965. Στο αρχείο της επιχείρησης εντοπίσαμε τη λίστα με τα συγκεκριμένα ονόματα στην οποία αναφέρονται η χρονολογία γέννησης, η ειδικότητα και το τμήμα που απασχολούνταν ο κάθε εργαζόμενος, η χρονολογία πρόσληψης και τα συμπληρωμένα έτη του καθενός και της καθεμιάς στο εργοστάσιο. Επίσης, εντοπίστηκαν τα 22 χειρόγραφα σημειώματα που αντιστοιχούν στους 22 εν λόγω εργαζόμενους και περιλαμβάνουν, πέρα από την παρουσίαση της πορείας τους στο εργοστάσιο, τις προσωπικές κρίσεις και χαρακτηρισμούς για τον καθένα και την καθεμιά χωριστά. Το τεκμήρια αυτά μάς προσφέρουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε άμεσα τη «ματιά» των «άλλων» απέναντί στους εργαζόμενους της επιχείρησης, το διερευνητικό και αξιολογικό βλέμμα των «από πάνω» -που θα μπορούσε κανείς να πει ότι σηματοδοτούν οι απόψεις του διευθυντή της επιχείρησης- και να σχηματίσουμε μια εικόνα για το πώς αξιολογούνταν η στάση και η συμπεριφορά ενός δείγματος του εργατικού δυναμικού. Μια διεξοδική περιγραφή και ανάλυση του συγκεκριμένου αρχειακού υλικού δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι απαιτεί μια ξεχωριστή μικρή μελέτη.

⁷³ Αρχείο Ματσάγγου, Κατάσταση Εμφαινύουσα τα στοιχεία επιθυμούντων να απολυθούν, 30/12/1965.

βέβαια, που δεν είναι άσχετοι με την πολύχρονη παρουσία πολλών από αυτούς στο εργοστάσιο –ιδιαίτερα των γυναικών- φαίνεται να κάνουν τους περισσότερους από αυτούς τους ανθρώπους να μοιάζουν μεγαλύτεροι από την πραγματική τους ηλικία. Αναφέρουμε ενδεικτικά δύο περιπτώσεις.

Η Μ. Δ., από τη Μ. Ασία προσλήφθηκε στο εργοστάσιο σε ηλικία 21 ετών, στις 5/11/1935. Θα μείνει εκεί για 31 συνεχή έτη, μέχρι στις 9/3/1966, όταν απολύθηκε τελικά με εντολή της εταιρείας. Ήταν άγαμη και δούλευε στην επεξεργασία καπνών ως «ξεφυλλίστρια». Όταν απολύθηκε ήταν 52 χρονών. Ο διευθυντής την χαρακτηρίζει ως «πολύ γηρασμένη, σχεδόν ανάπηρος. Φιλότιμη και ευσυνείδητη καταβάλλει προσπάθειες δια ν' αποδίδη την παραγωγή της».⁷⁴ Η Γ. Σ. από την Καισάρεια της Μ. Ασίας έπιασε δουλειά στο Ματσάγγο πρώτη φορά σε ηλικία 14 ετών, στις 5/9/1931. Ήταν παντρεμένη και μητέρα δυο παιδιών. Φεύγει και επανέρχεται στο εργοστάσιο κατά διαστήματα μικρά και μεγάλα, μέσα σε διάστημα που ξεπερνά τα 30 χρόνια και θα φύγει οριστικά από αυτό στις 9/3/1966 (απόλυση με εντολή εταιρείας), σε ηλικία 49 ετών. Δούλευε ως ξεφυλλίστρια στην επεξεργασία καπνών.⁷⁵ Παρά το γεγονός ότι δεν είχε περάσει το 50^ο έτος της ηλικίας της η Σ. είναι «...γηρασμένη, αλλά καταβάλλει προσπάθειες δια να αποδίδη την παραγωγή της. Απουσιάζει συχνά λόγω ασθενείας», σύμφωνα με το διευθυντή.⁷⁶

Στα σημειώματα που συνοδεύουν αυτούς τους 22 συνολικά ανθρώπους και αφορούν την αξιολόγησή τους από τον διευθυντή του εργοστασίου αναδεικνύονται τόσο θετικές όσο και αρνητικές αξιολογικές κρίσεις. Ωστόσο, η ρητορική που χρησιμοποιείται στην αποτίμηση της προσφοράς των εργατών και των εργατριών διαφοροποιείται με βάση το φύλο τους. Όσον αφορά τις γυναίκες η αρνητική αξιολόγηση δεν αιτιολογείται μόνο με την αδυναμία τους να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας, λόγω γήρατος, ασθενειών και ατυχημάτων (μη αποδοτική, γηρασμένη, καταβεβλημένη), αλλά περιλαμβάνει και τη

⁷⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για την εργάτρια Μ. Δ.

⁷⁵ Η προσωρινή φυγή από το εργοστάσιο φαίνεται πως συνδέεται με τη δημιουργία οικογένειας και τεκνοποιίας. Ο γιος της θα γεννηθεί το 1937, όταν εκείνη είναι 20 χρονών. Επαναπροσλαμβάνεται στις 10/1/1940, όταν ο γιος της ήταν 3 ετών. Και αυτός πολλά χρόνια αργότερα θα δουλέψει στο εργοστάσιο - τον εντοπίσαμε στα ΔΜΠ-. Επαναπροσλαμβάνεται για τρίτη φορά στις 21/4/1947. Αρχείο Ματσάγγου, Δελτίο Μητρώο Προσωπικού της Π. Ε.. Για ζητήματα οικογενειακής εργασίας στο Ματσάγγο που θίγει η συγκεκριμένη περίπτωση θα αναφερθούμε διεξοδικά σε άλλο σημείο της εργασίας.

⁷⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για την εργάτρια Γ. Σ.

συμπεριφορά τους, τη διαγωγή τους στο χώρο εργασίας, μέχρι και την «ηθική» τους. Σε πολλές περιπτώσεις η μικρή ή μέτρια απόδοση δεν αποδίδεται σε λόγους υγείας ή στο προχωρημένο της ηλικίας, αλλά στην «απειθαρχία», στην «ασέβεια» και στην «έλλειψη ενδιαφέροντος» για την εργασία.

Για παράδειγμα, η Π. Ε. από τη Σόκια της Μ. Ασίας εισήλθε πρώτη φορά στο εργοστάσιο στις 16/8/1927, σε ηλικία 12 ετών. Κάποια στιγμή έφυγε –άγνωστο πότε και γιατί– και προσλαμβάνεται ξανά στις 11/9/1950 σε ηλικία 35 ετών. Θα παραμείνει στο εργοστάσιο τη δεύτερη φορά για 16 συνεχόμενα έτη. Απολύθηκε τελικά με εντολή της Εταιρείας στις 9/3/1966. Ήταν τότε 51 χρονών. Δούλεψε ως ξεφυλλίστρια στην επεξεργασία καπνών.⁷⁷ Η Π.Ε. χαρακτηρίζεται από τον διευθυντή ως εργάτρια «μικράς αποδόσεως, απείθαρχη, προκαλεί και τις συναδέλφους της με τις συζητήσεις τις οποίες προκαλεί». Γι' αυτούς τους λόγους ο ίδιος υπογραμμίζει στο τέλος του εν λόγω σημειώματος «Κρίνεται ακατάλληλος».⁷⁸

Αντίθετα, η ευσυνειδησία, το φιλότιμο και η πειθαρχία, αναγνωρίζονται ως αξίες που συνοδεύουν και συνδέονται με τις αποδοτικές εργάτριες που αναγνωρίζονται ως τέτοιες μέσα από την υπερένταση των προσπαθειών τους. Έτσι, η Γ. Α., «παλαιά εργάτρια», χαρακτηρίζεται, παρόλο που είναι «γερασμένη και καταβεβλημένη» ως «απολύτως ευσυνείδητη, πειθαρχημένη, και αποδοτική αναλόγως των σωματικών δυνάμεών της. Η απόδοσής της οφείλεται περισσότερο στην ευσυνειδησία, με υπερένταση των προσπαθειών της». Εδώ όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, αντίθετα με ό, τι είδαμε στην προηγούμενη περίπτωση, το σημείωμα δεν κλείνει με τη φράση «κρίνεται ακατάλληλος», αλλά αντίθετα με τη φράση «επιθυμεί να απολυθεί».⁷⁹

«Πειθαρχημένος, καλός και ευσυνείδητος καθ' όλη τη σταδιοδρομία του στην καπνοβιομηχανία. Είναι γηρασμένος και ζητά από έτους να απολυθεί. Μετά

⁷⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Κατάσταση Εμφάνιουσα... ό.π., και Δελτίο Μητρώο Προσωπικού της Π.Ε..

⁷⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για την εργάτρια Π.Ε.

⁷⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για την Γ.Α.. Η Γ. Α. καταγόταν από το Βόλο. Πιάνει δουλειά στο εργοστάσιο πρώτη φορά το 1931, σε ηλικία 20 ετών. Αποχωρεί και επιστρέφει στις 13/3/1956 σε ηλικία 45 ετών. Ήταν παντρεμένη με το Δημοσθένη, ο οποίος δούλεψε επίσης στο εργοστάσιο, στο λιθογραφείο από το 1940 αδιάλειπτα μέχρι στις 9.3.1966 οπότε και απολύθηκε σε ηλικία 55 ετών, κατόπιν εντολής της εταιρείας. Είχαν ένα παιδί. Ήταν εργάτρια κυτιοποιείου και το ημερομίσθιό της ήταν 57.75 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, Κατάσταση Εμφάνιουσα... ό.π., και Δελτίο Μητρώο Προσωπικού της Γ.Α..

προόδου ενός ή δύο ετών θα είναι τελείως ακατάλληλος». ⁸⁰ Με αυτά τα λόγια αξιολογείται ο Α.Λ. από την Παυλιανή Λαμίας, χειριστής σιγαρομηχανής και φιλτρομηχανής, ο οποίος προσλήφθηκε στο εργοστάσιο στις 25/5/1942 σε ηλικία 38 ετών και έμεινε εκεί 24 συνεχή έτη, μέχρι την απόλυσή του δηλαδή στις 9/3/1966, σε ηλικία 62 ετών. ⁸¹ Οι χαρακτηρισμοί «πειθαρχημένος», «ευσυνείδητος» και «φιλότιμος», συνοδεύουν έναν αποδοτικό εργαζόμενο, χαρακτηρισμοί που δεν διαφοροποιούνται από εκείνους που μετέρχεται ο διευθυντής για ν' αξιολογήσει θετικά μια εργαζόμενη. Για τους άνδρες, ωστόσο, προστίθενται και οι χαρακτηρισμοί «έμπιστος» και «εργατικός» που δεν συναντήσαμε στις γυναίκες. Ως τέτοιος χαρακτηρίζεται ο κλητήρας προσωπικού Μ.Μ., ο οποίος καταγόταν από τη Μ. Ασία και είχε προσληφθεί στο Ματσάγγο στις 12/12/1949 σε ηλικία 43 ετών. Αποχώρησε από το εργοστάσιο στις 17/3/1966, σε ηλικία 60 ετών. Θα έλεγε κανείς πως η θέση την οποία κατείχε στο εργοστάσιο (κλητήρας προσωπικού) προϋπέθετε αυτά τα χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα την «εμπιστοσύνη» που τονίζει ο διευθυντής του εργοστασίου στο συγκεκριμένο σημείωμα. ⁸²

Αν η ρητορική που χρησιμοποιείται για να περιγράψει θετικές αξιολογικές κρίσεις φαίνεται να είναι κοινή για άνδρες και γυναίκες κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς. Εδώ οι άνδρες αξιολογούνται αρνητικά όχι λόγω του χαρακτήρα τους, όπως είδαμε πριν για τις εργάτριες (*απείθαρχη, φωνασκούσα διαρκώς, προκαλεί συζητήσεις, αμφιβόλου ηθικής*), αλλά λόγω της «ανικανότητάς» τους να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της εργασίας, «ανικανότητα» που οφείλεται είτε στην αδυναμία να προσαρμοστούν και να παρακολουθήσουν τα νέα δεδομένα που επιφέρουν οι τεχνολογικές αλλαγές στο χώρο της παραγωγής, είτε απλά σε λόγους υγείας και ηλικίας (φιλάσθενος, γερασμένος), όπως μαρτυρούν οι δύο περιπτώσεις που ακολουθούν.

Ο Γ. Δ. εργάτης λιθογραφείου του εργοστασίου από το 1940, από την εποχή δηλαδή που συστήθηκε το λιθογραφείο της επιχείρησης- χαρακτηρίζεται ως «περιορισμένης αντιλήψεως». «Απόδειξις τούτου» κατά τον διευθυντή είναι «...ότι δεν ηδυνήθη να παρακολουθήση τας τεχνικάς βελτιώσεις του Λιθογραφείου μας και

⁸⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για τον Α.Α.

⁸¹ Αρχείο Ματσάγγου, Κατάσταση Εμφαίνουσα... ό.π. και Δελτίο Μητρώο Προσωπικού του Α.Α..

⁸² Αρχείο Ματσάγγου, Σημείωμα του διευθυντή για τον Μ.Μ.

απέμεινε στάσιμος». ⁸³ Από την άλλη, ο Ρ. Π., εργάτης στις σιγαρομηχανές, (μεταφορέας) που εισήλθε στο εργοστάσιο την περίοδο του μεσοπολέμου, κρίνεται «ακατάλληλος για παραμονή στην εργασία», λόγω των χρόνιων προβλημάτων υγείας που αντιμετωπίζει. «Παλαιός εργάτης» της καπνοβιομηχανίας που είχε αποχωρήσει και επαναπροσλήφθηκε στις 14/12/1944. Απολύθηκε τελικά στις 9/3/1966 σε ηλικία 55 ετών. «Έχει προσβληθεί από ετών εκ φυματίωσης των πνευμόνων, εθεραπεύθη προσωρινώς αλλά συνεχώς προσβάλλεται υπό ασθενειών λόγω μικράς αντιστάσεως του οργανισμού. Η φυματίωσις εκ της οποίας είχε προσβληθεί καθιστά επιφυλακτικούς τους συναδέλφους του (τους φοβίζει) και εκφράζουν φόβους δια την υγεία τους (ασύστατοι βεβαίως οι φόβοι αλλά αιτιολογούμενοι αν ληφθή υπ' όψιν το πνευματικόν των επίπεδον). Επιθυμεί να απολυθεί».

Για δεύτερη φορά, και σε αυτή την περίπτωση με γενικευτικό τόνο και όχι προσωπικά για κάποιον εργαζόμενο, ο διευθυντής κάνει λόγο για χαμηλό «πνευματικό επίπεδο» των εργατών. Αν στην πρώτη περίπτωση ο διευθυντής αντιμετωπίζει ως μεμονωμένο περιστατικό το γεγονός ότι η «περιορισμένη αντίληψη» ενός εργαζομένου τον εμποδίζει να ανταποκριθεί επιτυχώς σε νέα δεδομένα και του στερεί την επαγγελματική του ανέλιξη στο χώρο εργασίας, στη δεύτερη μοιάζει ν' αντιμετωπίζει τους εργαζομένους ως ένα συλλογικό υποκείμενο το οποίο θεωρεί ότι διακρίνεται από χαμηλό πνευματικό επίπεδο. Οι ιδιόχειρες σημειώσεις του διευθυντή της επιχείρησης τελικά αντικατοπτρίζουν το «βλέμμα» ενός τμήματος των αστικών στρωμάτων της πόλης αυτής της περιόδου πάνω τους εργάτες και στις εργάτριες, αντανακλώντας τις δικές τους πεποιθήσεις, αντιλήψεις και στερεότυπα.

Ο διευθυντής εντέλει συναινεί να απολυθούν και οι 22 εργαζόμενοι, καθώς θεωρεί πως πλέον είναι ακατάλληλοι για εργασία: «ηλικιωμένοι», εργαζόμενοι με προβλήματα υγείας, όσοι επιδεικνύουν «απειθαρχία», γυναίκες «αμφιβόλου ηθικής», όσοι αδυνατούν να προσαρμοστούν στα νέα τεχνολογικά δεδομένα στο χώρο της παραγωγής. Αντίθετα, ο ίδιος θα επιθυμούσε το εργατικό δυναμικό να

⁸³ Ο Γ. Δ., από το Βόλο, σε ηλικία 32 ετών έπιασε δουλειά στο εργοστάσιο, στις 12/5/1940, όταν και συστήθηκε το λιθογραφείο της καπνοβιομηχανίας. Ήταν παντρεμένος με την Κ. Γ., εργάτρια επίσης στο Ματσάγγο, στο κυτιοποιείο. Ο Δ. τελικά απολύθηκε στις 9/3/1966 σε ηλικία 58 ετών, με εντολή της εταιρείας. Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώα Προσωπικού των Γ.Δ. και Γ. Κ..

αποτελείται από άτομα νεαρής ηλικίας, υγιή, πειθαρχημένα, ευσυνείδητα, φιλότιμα, εργατικά, έμπιστα και ευφυή. Αυτό μάλλον επιβεβαιώνεται και από όσα ακολουθούν.

Αντίθετα με ό, τι είδαμε νωρίτερα, λοιπόν, υπάρχουν περιπτώσεις που ο διευθυντής του εργοστασίου αντιτίθεται στις απολύσεις που ζητά η Ε.Τ.Β.Α., όπως στην περίπτωση 12 εργατριών και δύο εργατών, οι οποίοι είχαν προσληφθεί με συμβάσεις ορισμένου χρόνου που θα έληγαν σταδιακά μέχρι τον Ιανουάριο του 1966. Ενόψει της εποχικής μείωσης της κατανάλωσης (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), υποστηρίζει, θα υπήρχε πλεόνασμα στο προσωπικό 20-25 εργατριών. Ο διευθυντής του εργοστασίου παρόλο που αναγνωρίζει ότι η απόλυση αυτών των 14 εργαζομένων θα επέφερε μείωση του κόστους για την Εταιρεία, ωστόσο προτείνει να μην απολυθούν όλες αλλά να παραμείνουν στο εργοστάσιο ορισμένες από αυτές.⁸⁴ Το κριτήριο παραμονής, για τον διευθυντή του εργοστασίου, είναι συνάρτηση της ηλικίας και της θέσης που κατέχουν στον χώρο της παραγωγής

Πιο αναλυτικά, ο ίδιος θεωρεί ότι θα πρέπει να παραμείνουν εκείνες οι εργάτριες -εννιά στο σύνολο-, ηλικίας μέχρι 23 ετών οι οποίες είχαν προσληφθεί *«...κατ' επιλογή για να επανδρώσουμε με αυτές τα πακεταριστικά μηχανήματα, ώστε το πλήρωμα των μηχανών αυτών να είναι μόνιμο, διότι οι εναλλαγές στο προσωπικό δεν συντελούν στην ποιοτική και ποσοτική απόδοσιν των μηχανημάτων (επανδρώνονται καθημερινώς δια πακεταρίστριων δια εκ περιτροπής)... Όλες οι νεοπροσληφθείσες εργάτριες εξειδικεύθησαν και αποδίδουν. Επειδή από το μήνα Μάρτιο αρχίζει η αύξηση της καταναλώσεως δεν θεωρούμε σκόπιμο και επωφελές να τις απολύσουμε και να τις επαναπροσλάβουμε όταν τις χρειαζούμε, διότι θα διαρρεύσουν προς άλλες εργασίες...»*.⁸⁵ Φαίνεται ότι ο διευθυντής έχει πλήρη γνώση της χαμηλής αποδοτικότητας του εργοστασίου και τη συσχετίζει με την εναλλαγή του εργατικού προσωπικού.

Πολλά ζητήματα θέτει η παραπάνω επιστολή, σχετικά με την οργάνωση της εργασίας στο εργοστάσιο, τη σχέση τεχνολογίας-προσωπικού ή πιο σωστά τη σχέση τεχνολογίας-φύλου, τις πρακτικές διαχείρισης του εργατικού δυναμικού –

⁸⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Ρ. Π. προς Υπηρεσία Διαχείρισεως Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, 13/12/1965.

⁸⁵ Στο ίδιο.

προσλήψεις, απολύσεις, επαναπροσλήψεις, εκ περιτροπής εργασία. Θα επανέλθουμε στα ζητήματα αυτά. Εδώ θα αρκεστούμε σε μια παρατήρηση σχετικά με το ζήτημα των επαναπροσλήψεων.

Η τελευταία φράση του διευθυντή *«δεν θεωρούμε σκόπιμο και επωφελές να τις απολύσουμε και να τις επαναπροσλάβουμε, όταν τις χρειαστούμε, διότι θα διαρρεύσουν προς άλλες εργασίες...»*, πέρα από το γεγονός ότι μαρτυρά για άλλη μια φορά και μάλιστα δια στόματος του διευθυντή της επιχείρησης πως η πρακτική των απολύσεων και των επαναπροσλήψεων συνεχίζει ν' αποτελεί βασικό συστατικό της οργάνωσης της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στα μέσα της δεκαετίας του 1960, -αλλά συγχρόνως και πολύ πεπαλαιωμένο, όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο διευθυντής- ωστόσο, φαίνεται πως, ταυτόχρονα, η φράση *«θα διαρρεύσουν προς άλλες εργασίες»* αντανακλά και κάποιες διαφορές στην αγορά εργασίας σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία. Στη δεκαετία του 1950 και ως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960, η ανεργία στην πόλη βρισκόταν σε πολύ υψηλά επίπεδα και η προοπτική «διαρροής» προς άλλες εργασίες, δεν φαίνεται να απασχολούσε τις διοικήσεις της επιχείρησης. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, όμως το πρόβλημα της ανεργίας δείχνει να υποχωρεί χάρη στη νέα φάση βιομηχανικής ανάπτυξης που παρατηρείται στην πόλη μετά το 1962 όσο και στην παράλληλη αύξηση του τριτογενούς τομέα και άλλων δραστηριοτήτων, όπως η οικοδομή.

Θα μπορούσαμε εντέλει να ισχυριστούμε πως η πολιτική των επαναπροσλήψεων –εκτός των παραμέτρων που σχετίζονται με την οργάνωση της εργασίας και τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού- καθορίζεται και επηρεάζεται και από το γενικότερο πλαίσιο της αγοράς της εργασίας, όπως αυτή διαμορφώνεται σε κάθε χρονική περίοδο.

Κλείνοντας το θέμα των απολύσεων, θα σταθούμε πολύ σύντομα στην τελευταία περίοδο της λειτουργίας του εργοστασίου (1967-1971) όπου οι απολύσεις στον Ματσάγγο παίρνουν μαζικές διαστάσεις.⁸⁶ Οι απολύσεις αυτής της

⁸⁶ Σύμφωνα με στοιχεία του Σωματίου Υπάλληλων και Εργατοτεχνικών Βιομηχανιών Καπνού Ν. Μαγνησίας, μεταξύ Οκτωβρίου 1967 και Ιανουαρίου του 1971 απολύθηκαν συνολικά 416 εργατοϋπάλληλοι. Η χουντική διοίκηση του εν λόγω Σωματίου παρακαλά με επιστολή της στον πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος ΑΒΕΕ, στις 27/1/1971, να μη γίνουν νέες απολύσεις επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα πως «οι εναπομείναντες 359

περιόδου συνδέονται τόσο με τα προβλήματα λειτουργίας που αντιμετωπίζει το εργοστάσιο και την πτωτική πορεία που ακολουθεί, ιδίως μετά το 1967, -περίοδο κατά την οποία ο κύριος μέτοχος, η Ε.Τ.Β.Α., διοικούνταν από την απριλιανή χούντα- αλλά συνδέονται και με λόγους πολιτικούς. Σε άλλες περιπτώσεις, οι πολιτικοί λόγοι προβάλλονταν ως αφορμή για απολύσεις.

Αρκετοί εργαζόμενοι διώχνονται από το εργοστάσιο ή άλλοι αποκλείονται από αυτό αυτή την περίοδο, χαρακτηριζόμενοι ευθέως ως «μη νομιμόφρονες», ενώ η παρουσία άλλων θεωρούνταν απειλή για τα συμφέροντα της καπνοβιομηχανίας, καθώς κατά τη διοίκηση της Εταιρείας αποτελούσαν «απειθαρχα στοιχεία». Σε πολλές περιπτώσεις, ο χαρακτηρισμός της «απειθαρχίας» συνοδευόταν με τη μομφή για «φυγοπονία» και «έλλειψη εργατικότητας». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το Νοέμβριο του 1967 ο Κ. Χ., ηλεκτροτεχνίτης και ο Α. Τ., χειριστής σιγαροποιητικών μηχανών, οι οποίοι τον Απρίλιο του 1967 είχαν συλληφθεί από τις στρατιωτικές αρχές και κατόπιν οδηγήθηκαν στην εξορία, εμφανίζονται να επιθυμούν να επιστρέψουν στο εργοστάσιο και ζητούν την επαναπρόσληψή τους. Ο διευθύνων σύμβουλος του εργοστασίου στο Βόλο, υποστράτηγος ε.α. Δ. Παπαϊωάννου απευθύνεται στη Γενική Ασφάλεια της πόλης για να του υποδείξει τι πρέπει να κάνει: «...απευθυνθήκαμε στο ενταύθα τμήμα Γενικής Ασφάλειας παρά του οποίου ελάβαμε την απάντησιν όπως μη επιτρέψουμε αυτούς να αναλάβουν εργασίαν...».⁸⁷ Οι δύο αυτοί άνθρωποι αποκλείστηκαν από την εργασία στο Ματσάγγο και ουδέποτε τελικά επέστρεψαν.

Ένα χρόνο αργότερα οι απολύσεις για πολιτικούς λόγους ή με πρόσχημα αυτούς τους λόγους εντείνονται, όπως φαίνεται στο αρχείο της επιχείρησης. Για τις σχετικές απολύσεις ενημερώνεται το διοικητικό συμβούλιο της Εταιρείας από τον διευθυντή του εργοστασίου που γνωρίσαμε νωρίτερα. Η ίδια ρητορική επαναλαμβάνεται αυτούσια σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, μονότονα και

υπάλληλοι οι οποίοι αν και βρίσκονται σε αβεβαιότητα δια την εργασιακή τους εξασφάλιση δεν παύουν να προσφέρουν τας υπηρεσίες των φιλοτίμως και πειθαρχικώς...» Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, *Σωματείο Υπαλλήλων και Εργατοτεχνικών Βιομηχανιών Καπνού Ν. Μαγνησίας, Επιστολή προς Α. Παναγιωταρέα, Πρόεδρο Διοικητικού Συμβουλίου Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος ΑΒΕΕ, 27/1/1971.*

⁸⁷ Αρχείο Ματσάγγου, Εμπιστευτική επιστολή του Δ. Παπαϊωάννου, υποστράτηγος ε.α. προς την Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος Α.Β και Ε.Ε., 24/11/1967.

τυποποιημένα: «Ο ειρημένος... της καπνοβιομηχανία απελύθη προς περιφρούρησιν των συμφερόντων της καπνοβιομηχανίας.(μη νομιμόφρων)».⁸⁸

Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως ήδη επισημάναμε, η ρητορική εμπλουτίζεται και από αξιολογικούς χαρακτηρισμούς που αφορούν τον χαρακτήρα και το ήθος των απολυθέντων. Χαρακτηρισμοί που δεν διαφοροποιούνται από την προχουντική περίοδο και που παραπέμπουν σε «αξίες» οι οποίες, θα λέγαμε πως είναι κυρίαρχες σε ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο, όπως είναι η «πειθαρχία», η «εργατικότητα» και ο «σεβασμός» και φαίνεται να αποτελούν το «διαβατήριο» για την εργασία.⁸⁹

Συνοψίζοντας, λοιπόν, συμπεραίνουμε πως το ερώτημα πότε, γιατί και κάτω από ποιες συνθήκες αποχωρούν οι άνθρωποι από το εργοστάσιο δεν μπορεί να απαντηθεί στη βάση απλουστευτικών και μονοδιάστατων εξηγήσεων. Πολλές παράμετροι πρέπει να συνυπολογίζονται οι οποίες συχνά τέμνονται και αλληλοδιαπλέκονται. Οι προσωπικές επιλογές των υποκειμένων στη βάση διαχείρισης της ζωής τους, στρατηγικών επιβίωσης και προσδοκιών, οι επιχειρηματικές αποφάσεις και πρακτικές οργάνωσης της εργασίας στο χώρο της παραγωγής σε συγκεκριμένες περιόδους, που συνδέονται έκτος άλλων και με ζητήματα τεχνολογίας, καθώς επίσης και η μορφολογία της αγοράς εργασίας της κάθε περιόδου είναι μερικές από τις πιο σημαντικές.

Επίσης, οι πολιτικές συνθήκες καθορίζουν το ζήτημα της παραμονής και της διάρκειας της εργασίας για κάποιους ανθρώπους σε μεγαλύτερο βαθμό από κάποιους άλλους. Τέλος αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες που παρατηρούνται σε

⁸⁸ Αρχείο Ματσάγγου, διάφορα περί απολύσεων 1968.

⁸⁹ Τον Οκτώβριο του 1970 αποστέλλονται δυο καταστάσεις με τα ονόματα των προτεινόμενων προς απόλυση προσωπικό από τον διευθύνοντα σύμβουλο του εργοστασίου στο διοικητικό συμβούλιο της Εταιρείας. «Τα στοιχεία ελήφθησαν εκ καταστάσεως κρίσεως του εργατοτεχνικού προσωπικού συνταχθεισών το Νοέμβριο του 1969 υπό των προϊσταμένων των παραγωγικών τμημάτων υπό την προσωπική κατεύθυνση του τέως βοηθού Γενικού Διευθυντή Παν. Αθανασιάδη. Οι κλιμακώσεις αποδόσεως ήθους και συμπεριφοράς συνεπληρώθησαν βάσει των οικείων στοιχείων των καταστάσεων μεταξύ των οποίων οι αποχαί από την εργασία, αδικαιολογήτως ή λόγω ασθενείας, η διαγωγή υπό τα κριτήρια της πειθαρχίας, συνεργατικότητας και συμπεριφοράς εν γένει και τέλος ελήφθη σοβαρώς υπόψη το στοιχείο της αποδόσεως...». Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή του Διευθύνοντος Συμβούλου του εργοστασίου (Δ. Παπαϊωάννου) προς τη διοίκηση του εργοστασίου στην Αθήνα (Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος. Ανώνυμος Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία), με θέμα απολύσεις εργαζομένων, 3/10/1970. Πρακτικές και διατυπώσεις που μας φέρνουν στο νου έντονα ό,τι είχαμε δει να συμβαίνει στο εργοστάσιο μερικά χρόνια νωρίτερα.

καθορισμένα χρονικά πλαίσια και αναπτύσσονται σε συγκεκριμένες υλικές συνθήκες επιδρούν καταλυτικά στις αποφάσεις των ανθρώπων για το χρονικό διάστημα παραμονής τους στην εργασία, αλλά και για τη απόφασή τους να την αναζητήσουν. Για το τελευταίο αυτό ζήτημα θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Δέκατο Κεφάλαιο. Αναζητώντας εργασία στο Ματσάγγο σε περιόδους ανεργίας και αυταρχισμού. Η διαμόρφωση της αγοράς εργασίας στο μεταπολεμικό Βόλο

Η εύρεση μιας θέσης εργασίας στο μεταπολεμικό Βόλο ήταν μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, καθώς η προσφορά εργατικών χεριών ήταν μεγάλη. Η κληρονομιά της περιόδου που προηγήθηκε (Πόλεμος-Κατοχή), πέρα από το κόστος σε ανθρώπινες ζωές, περιλάμβανε και την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας: η άλλοτε ευημερούσα βιομηχανική πόλη του Μεσοπολέμου, εμφανίζεται τα πρώτα μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά χρόνια ως πόλη-φάντασμα, απονεκρωμένη, με κλειστά εργοστάσια, χιλιάδες ανέργους και ελάχιστη εμπορική κίνηση.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι έχει προηγηθεί ο Πόλεμος και η Κατοχή, ο πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος του Βόλου και της Ν. Ιωνίας σημείωσε αύξηση μεταξύ των ετών 1940 και 1951. Ένα ποσοστό αυτής της αύξησης μπορεί να ερμηνευθεί και ως αποτέλεσμα της εσωτερικής μετανάστευσης, που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια, πριν και μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου.¹ Μέσα σ' αυτό το «εμφυλιακό» κλίμα αρκετοί άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στα χωριά, να εγκατασταθούν στην πόλη του Βόλου και ν' αναζητήσουν μια θέση εργασίας. Ορισμένοι φαίνεται πως φτάνουν στην πόλη με σκοπό να μείνουν μόνιμα. Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου «προβάλλει» ως προορισμός απασχόλησης και επιβίωσης.

Ένα ερώτημα που εξετάζουμε στο κεφάλαιο αυτό αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι «έφταναν» τελικά στην καπνοβιομηχανία. Πώς πληροφορούνταν ότι το εργοστάσιο προσέφερε εργασία και πως κατάφερναν να εξασφαλίσουν μια θέση; Με άλλα λόγια, τι «μηχανισμοί» λειτουργούσαν και ποια «δίκτυα» αναπτύσσονταν στον κόσμο της εργασίας (όσους δηλαδή εργάζονταν ήδη και όσους επιθυμούσαν να εργαστούν) και πώς αυτά «τέμνονταν» τόσο με τις πολιτικές στρατολόγησης του εργατικού δυναμικού από την πλευρά της

¹¹ Για «κάθοδο» των χωρικών στην πόλη του Βόλου κάνει λόγο εφημερίδα *Αναγέννηση* ήδη από τις 11 Οκτωβρίου 1945. «*Η ασκούμενη εις την ύπαιθρο συστηματική τρομοκρατία ανάγκασε πολλούς αγρότες και εργάτες να καταφύγουν στην πόλη μας και ν' αυξήσουν τον αριθμό των ανέργων που ξεπερνούν σήμερα τους 7.000 χιλιάδες...*». *Αναγέννηση*, 11/10/1945. Στο ζήτημα της «λευκής τρομοκρατίας» θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

επιχείρησης, όσο και με το ρόλο του κρατικού μηχανισμού στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας στην περίοδο που εξετάζουμε;

Ο τρόπος με τον οποίο εξασφάλιζε κανείς μια θέση εργασίας στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία καθοριζόταν από διάφορους παράγοντες. Μιλώντας γενικότερα θα λέγαμε πως η ίδια η «αγορά εργασίας», η προσφορά και η ζήτηση, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό του «όρους» αναζήτησης και εξασφάλισης μίας θέσης εργασίας. Σε περιόδους δηλαδή, όπου οι ανάγκες των επιχειρήσεων για εξασφάλιση εργατικού δυναμικού είναι μεγάλες, πιο εύκολα θα μπορούσε -θεωρητικά τουλάχιστον- να βρει κάποιος μια θέση εργασίας. Από την άλλη μεριά, η αυξημένη διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού καθιστά πιο δύσκολη υπόθεση την εύρεση εργασίας.

Επίσης, όταν εξετάζουμε τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας γύρω από ένα κλάδο ή πολύ περισσότερο γύρω από μια συγκεκριμένη επιχείρηση, είναι χρήσιμο να παίρνουμε υπόψη τις ανάγκες και τις επιλογές, -και ιδίως τις τεχνολογικές επιλογές- της επιχείρησης σχετικά με την οργάνωση της εργασίας. Για παράδειγμα, τί είδους εργατικό δυναμικό αναζητά τη συγκεκριμένη περίοδο μια επιχείρηση; Ειδικευμένους τεχνίτες για την κάλυψη θέσεων εργασίας που απαιτούν συγκεκριμένες γνώσεις ή ανειδίκευτο εργατικό προσωπικό; Τέτοια κριτήρια φαίνεται πως επηρεάζουν καταλυτικά τη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας, δηλαδή τη σχέση προσφοράς και ζήτησης εργασίας.²

Η εξέταση μόνο των παραπάνω παραμέτρων –της αγοράς εργασίας και της οργάνωσης της παραγωγής- ίσως δεν καλύπτει το ερώτημα που θέσαμε νωρίτερα. Μας διευκολύνει να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα αναζητούν μια θέση εργασίας. Παράλληλα, λοιπόν, θεωρώ πως θα ήταν χρήσιμο να αναζητήσουμε και για μηχανισμούς πρόσβασης στην εργασία, που τα ίδια τα άτομα χρησιμοποιούν προκειμένου να εξασφαλίσουν δουλειά. Ή, για να το διατυπώσουμε με άλλους όρους, να δούμε, εάν και με ποιο τρόπο τα ίδια τα υποκείμενα εντός του δεδομένου ιστορικού πλαισίου

² Οι Ch. Tilly και Chr.Tilly υποστηρίζουν ότι οι εργοδότες έχουν συχνά επωφεληθεί από τις νέες τεχνολογίες για να προσλάβουν ομάδες ανειδίκευτων εργαζομένων, ελκυστικότερων λόγω των χαμηλότερων μισθών τους. Ο χαρακτήρας της ίδιας της επιχειρηματικότητας επιδρά έντονα στη «διαδρομή» της τεχνολογικής καινοτομίας και στην επιλογή του εργατικού δυναμικού. Βλ. Ch.Tilly-Ghr.Tilly, *Ιστορικές και κοινωνικές μορφές της εργασίας στον καπιταλισμό και το μέλλον της εργασίας. Η εργασία στον καπιταλισμό*, (μτφ. Τ. Αθανασόπουλος), Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 244-246.

αναπτύσσουν δίκτυα, ώστε να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες, στόχους και προσδοκίες.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η οικογένεια και οι ευρύτεροι συγγενικοί δεσμοί, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η γειτονιά, όπως επίσης και οι τοπικοί δεσμοί (οι δεσμοί δηλ. που δημιουργούνται με βάση τον κοινό τόπο καταγωγής), λειτουργούν πολλές φορές ως δίκτυα ευρέσεως εργασίας.³ Θα δούμε επίσης πως οι ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της εποχής έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην εξασφάλιση εργασίας, τόσο κατά την εμφυλιακή όσο και κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο.

ι. 'Διαδρομές' ανθρώπων προς το εργοστάσιο στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου

Το 1951 ο πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος Βόλου - Ν. Ιωνίας είναι 65.090 κάτοικοι, αυξημένος κατά 18,5% σε σχέση με την απογραφή του 1940, οπότε ήταν 54.919 κάτοικοι.⁴ Το φθινόπωρο του 1946 άρχισαν να εμφανίζονται στις πόλεις εκατοντάδες οικογένειες προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τα χωριά τους, λόγω των στρατιωτικών συγκρούσεων και των πιέσεων που τους ασκούσαν από τους εμπόλεμους. Η «εθελοντική» εγκατάλειψη των χωριών από τους κατοίκους τους, υποστηρίζει ο Π. Βόγλης, θα επισκιαστεί από την πολύ μαζικότερη και συστηματική πολιτική της εκκένωσης των χωριών που εφαρμόζει ο στρατός στις περιοχές όπου είχε δραστηριοποιηθεί ο Δημοκρατικός Στρατός, με στόχο ακριβώς να του στερήσει τη βάση στήριξής του στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα στους ορεινούς όγκους της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας.⁵

Έτσι, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου κύματα προσφύγων και εσωτερικών μεταναστών εγκατέλειψαν τα χωριά και εγκαταστάθηκαν στις πόλεις

³ Σύμφωνα με την Μαρίνα Πετρονώτη η θεωρία των «κοινωνικών δικτύων», -ως ιδιαίτερη αναλυτική κατηγορία- συσχετίζεται με μια ευρύτερη προβληματική της κοινωνικής ανθρωπολογίας, «...η οποία επικεντρώνεται στα μη θεσμοθετημένα και λιγότερο εμφανή συστατικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, επιδεικνύοντας έντονο ενδιαφέρον για τις άτυπες αλληλεπιδράσεις, για τις ιδιομορφίες και για την πολυπλοκότητα των διαπροσωπικών ή άλλων σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των ατόμων και των ομάδων που απαρτίζουν τον κοινωνικό ιστό». Μαρίνα Πετρονώτη, *Δίκτυα Κοινωνικών Σχέσεων: Όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1995, σ. 7-18.

⁴ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Πληθυσμός πόλεων έχουσών το 1951 10.000 κατοίκους και άνω: Απογραφές 1920, 1928, 1940 και 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955.

⁵ Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 352.

για να αποφύγουν τους διωγμούς και τους κινδύνους του πολέμου. «Δεκάδες ίσως εκατοντάδες χιλιάδες άτομα», αναφέρει ο Γ. Μαργαρίτης, «κυρίως αριστεροί έσπευσαν προς τις πόλεις, όπου η ανωνυμία μπορούσε να τους εξασφαλίσει απέναντι στην ανεξέλεγκτη δράση των παρακρατικών συμμοριών στην ύπαιθρο».⁶ Η εαμική τοπική εφημερίδα του Βόλου *Αναγέννηση* αναφέρεται διαρκώς –ήδη από το 1945, όπως είδαμε νωρίτερα- στις βιαιοπραγίες που διαπράττονται σε χωριά σε βάρος πολιτών. Στο φύλλο της 10/2/46 διαβάζουμε: «*Χίτες της Αργαλαστής στις 6/2/46 μπλοκάρησαν το σπίτι του Μ. και προσπάθησαν να το κάψουν... Στο χωριό Ξυνόβρυση, οι ντόπιοι τρομοκράτες δηλώνουν πως δεν θα επιτρέψουν τη διαμονή στο χωριό στους Εαμοκομμουνιστές...*».⁷

Μια από τις νεαρές κοπέλες που έφυγαν από τα χωριά τους εκείνη την εποχή ήταν και η Χ.Κ.. Έφτασε στο Βόλο μόνη της στις αρχές του 1946 από το Δασόλοφο, Θεσσαλικό χωριό του νομού Καρδίτσας. «*Τη φυγάδευσαν οι δικοί της από το χωριό ... τότε οι κοπέλες στα χωριά κινδύνευαν από τους Σουρλαίους... γυρνούσαν στα χωριά, σκότωναν και βίαζαν....*».⁸ Η Χ.Κ. μαζί με μια φίλη της από τον Κισσό, χωριό

⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, τ. 2, Αθήνα 2001, σ. 591.

⁷ *Αναγέννηση*, 6/2/46. Το περιστατικό αυτό, παρόμοιο με πολλά άλλα που καταγράφονται στην *Αναγέννηση* στα 1945-1946, εγγράφεται στο γενικότερο κλίμα βίας που εκδηλώθηκε -κυρίως στην ύπαιθρο- μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και την παράδοση του οπλισμού του ΕΛΑΣ κατά μελών των εαμικών οργανώσεων, ή πιο σωστά όσων θεωρούνταν πως είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με το ΕΑΜ, κλίμα γνωστό στην ιστοριογραφία ως «Λευκή Τρομοκρατία». Ο Π. Βόγλης, αποτιμώντας τους πολιτικούς στόχους της «λευκής τρομοκρατίας», υποστηρίζει πως αποσκοπούσε στην εξουδετέρωση των κοινωνικών ερεισμάτων του ΕΑΜ και στην «αποεαμοποίηση» της κοινωνίας. Το κύμα βίας στην ύπαιθρο, υποστηρίζει ο συγγραφέας, σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο ότι εκεί η εθνοφυλακή συνεργάστηκε με δεξιές παραστρατιωτικές ομάδες, πολλές από τις οποίες είχαν εγκαινιάσει τη δράση τους στην περίοδο της Κατοχής μαχόμενες εναντίον του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές. Μεταπολεμικά δρούσαν γύρω στις 150-200 τέτοιες ένοπλες ομάδες και ήταν κατά κύριο λόγο υπεύθυνες για τις δολοφονίες 1.192 ατόμων, τους βιασμούς 159 γυναικών, τον τραυματισμό 6.413 ατόμων και την καταστροφή 551 γραφείων και τυπογραφείων της Αριστεράς σε διάστημα ενός έτους μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Όσον αφορά στο νομό Μαγνησίας, η πιο περιβόητη τέτοια συμμορία, που δρούσε σε ολόκληρη τη Θεσσαλία, ήταν εκείνη με αρχηγούς τους Σούρλα και Μπίσδα. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 83-89. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, τ. 1, Αθήνα 2000, σ. 173-188 και Ντέιβιντ Κλοουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003, σ. 241-251.

⁸ Δαμιανός Παυλιόγλου, Μαρτυρία, 2/6/2013. Για το ζήτημα των κακοποιήσεων γυναικών στη Θεσσαλία και πιο συγκριμένα στην ευρύτερη περιοχή του Ν. Τρικάλων, η Λη Σαράφη αναφέρει πως οι βιασμοί και οι κακοποιήσεις νεαρών κοριτσιών άρχισαν από το τέλος του Μαρτίου του 1945 και προς το καλοκαίρι εντάθηκαν πάρα πολύ. Βλ. Λη Σαράφη, «Η 'Λευκή Τρομοκρατία' μοχλός σύνθλιψης του αντιστασιακού φρονήματος. Ο Νομός Τρικάλων το 1945», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 165-175.

του Πηλίου, νοίκιασε ένα από τα δύο δωμάτια του πλίνθινου σπιτιού όπου κατοικούσε η πρόσφυγας Κ.Π. μαζί με τον γιο της Δαμιανό, στον προσφυγικό συνοικισμό της οδού Ιωλκού και λίγο αργότερα έπιασε δουλειά στις αποθήκες του λιμανιού της πόλης. Μετά από δυο χρόνια η χήρα μητέρα της, –που σε ηλικία 15 ετών είχε φτάσει στο Βόλο πρόσφυγας από τη Μ. Ασία και στη συνέχεια παντρεύτηκε τον Δ.Κ από τον Δασόλοφο Καρδίτσας–, μαζί με τη μικρότερη αδελφή της Ε.Κ. έρχονται και αυτές και εγκαθίστανται μόνιμα στο Βόλο. Η νεαρή αδελφή της μερικά χρόνια αργότερα, η οποία παντρεύεται το 1951 τον Δ.Π., αρχές της δεκαετίας του '50 θα απασχοληθεί προσωρινά και περιστασιακά ως καπνεργάτρια σε διάφορες καπναποθήκες της πόλης. Τη δουλειά της την πρότειναν οι γυναίκες πρόσφυγες της γειτονιάς και συγγενείς του άντρα της, -ξαδέλφες, θείες-, αφού οι ίδιες κατά περιόδους δούλευαν ως καπνεργάτριες σε καπναποθήκες της πόλης και στο Ματσάγγο, όποτε ο τελευταίος ζητούσε «γυναίκες για δουλειά».⁹

Την παραπάνω «διαδρομή» -προς το Βόλο ή προς κάποιο άλλο αστικό κέντρο- την διένυσαν και άλλα κορίτσια από διάφορα χωριά του Θεσσαλικού κάμπου κατά την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας». Η περίπτωση της Χ.Κ. που παρακολουθήσαμε, μαρτυρά πως η βία και το κλίμα τρομοκρατίας που κυριαρχούσε στην ύπαιθρο την περίοδο 1945-46, το συναίσθημα του φόβου που προκαλούσε, αποτέλεσε βασικό παράγοντα που ώθησε αγροτικούς πληθυσμούς να μετακινηθούν σε ένα ασφαλέστερο περιβάλλον κάποιας γειτονικής πόλης. Φανερώνει επίσης πως ο δρόμος που ακολουθούν ίσως δεν είναι τυχαίος αλλά χαράχθηκε με βάση τα δίκτυα που προϋπήρχαν ή δημιουργούνταν με βάση την προσφυγική ταυτότητα, τη συγγένεια και τον τόπο προέλευσης. Εκεί, στην πόλη, αναζητούν μια σχετική ασφάλεια, την ανωνυμία και τη δυνατότητα επιβίωσης που προσφέρει η μισθωτή εργασία, έστω περιστασιακή και κακοπληρωμένη.

Εξάλλου, η παρουσία της γυναικείας εργασίας στο Βόλο έχει για τα καλά εδραιωθεί στο βιομηχανικό τομέα κατά το Μεσοπόλεμο και κυριαρχεί στους κλάδους της καπνοβιομηχανίας και της κλωστοϋφαντουργίας, προσφέροντας έτσι

⁹ Δαμιανός Παυλιόγλου, Μαρτυρία, 2/6/2013. Οι μαρτυρίες της παραγράφου είναι προϊόν της συνέντευξης που μας παραχώρησε ο Δ.Π. Ο πληροφοριοδότης μας γεννήθηκε και μεγάλωσε στον προσφυγικό συνοικισμό της οδού Ιωλκού το 1931 και ζει στην ίδια περιοχή από τότε μέχρι σήμερα. Τσαγκάρης και εργάτης κλωστοϋφαντουργίας παντρεύτηκε με την Ε.Κ. το 1950. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του.

στα νεαρά κορίτσια από τη Θεσσαλική και πηλιορείτικη ενδοχώρα που φτάνουν στο Βόλο μετά τον πόλεμο το πρότυπο απασχόλησης και διαβίωσης. Οι νεοαφιχθείσες γυναίκες θα αναζητήσουν εργασία σε μια αγορά εργασίας που έχει ήδη διαμορφωθεί αρκετά νωρίτερα και σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, όπου η γυναικεία βιομηχανική εργασία δεν αντιμετωπίζεται πλέον με την αρχική καχυποψία και επιφυλακτικότητα την οποία συνάντησε στην περίοδο της πρωτοεμφάνισής της.¹⁰ Η μετανάστευση προς τις πόλεις, και προς το Βόλο, θα συνεχιστεί καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου.

Χωρίς να είμαστε σε θέση να μιλήσουμε με συγκεκριμένους αριθμούς, φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ένα ποσοστό ανθρώπων εγκατέλειψε τα γειτονικά χωριά και συγκεντρώθηκε στην πόλη του Βόλου. Χαρακτηριστικό του Εμφυλίου πολέμου ήταν επίσης και η αναγκαστική μετακίνηση από το στρατό μεγάλων πληθυσμών ορεινών κυρίως περιοχών, με σκοπό να αποκόψουν τους αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού από τις πηγές ανεφοδιασμού τους. Οι «ανταρτόπληκτοι» και «συμμοριόπληκτοι» είναι όροι της εποχής, που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά από τον Εθνικό Στρατό. Οι πληθυσμοί αυτοί μεταφέρθηκαν στις πλησιέστερες πόλεις, πολλές φορές σε ειδικά στρατόπεδα και ονομάστηκαν «ανταρτόπληκτοι».¹¹ Επίσης, νέο κύμα προσφυγιάς κατευθύνθηκε

¹⁰ Το ζήτημα των αντιδράσεων απέναντι στη γυναικεία βιομηχανική εργασία στην Ελλάδα, μάς πηγαίνει αρκετά πίσω, όταν αυτή στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έκανε δειλά την εμφάνισή της. Η βιομηχανική ανάπτυξη που γνωρίζει η χώρα, μετά το 1870, θα προσφέρει νέες δυνατότητες εργασίας στις γυναίκες και τα κορίτσια των λαϊκών στρωμάτων, ανοίγοντας το δρόμο για τη σταδιακή τους είσοδο σε μια διευρυμένη αγορά εργασίας. Βλ. Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Νεοελληνική Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 564. Το 1873-1875, οι γυναίκες που δουλεύουν στα ατμοκίνητα εργοστάσια αντιπροσωπεύουν το 24,02% του συνόλου των εργατών και τα νέα κορίτσια το 10,25%. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 199. Η είσοδος δηλαδή γυναικών στην αγορά εργασίας θα προκαλέσει έντονες ανησυχίες και αντιδράσεις από την των νέων μεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής, στο όνομα, όπως υπογραμμίζει η Μαρία Κορασίδου, της υπεράσπισης της «κανονικής» λειτουργίας της οικογένειας και της μέριμνας για την προστασία της παιδικής ηλικίας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως οι αντιρρήσεις αυτές ήταν ομόφωνες, καθώς υπήρχαν και εκείνοι που αποδέχονταν την αναπόφευκτη παρουσία της γυναικείας εργασίας. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σ. 179-183. Η Έφη Αβδελά, από τη μεριά της, θεωρεί πως οι αντιδράσεις αυτές υπήρξαν περιορισμένες «όπως εξάλλου και το φαινόμενο που τις υποκινεί». Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 26.

¹¹ Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 595-603. Η μαρτυρία επίσης που παραθέτει ο Α. Ελεφάντης είναι ιδιαίτερα εύγλωττη, γι' αυτό την παραθέτουμε αυτούσια: «Πολλοί οι άνθρωποι που μας κατέβασε ο στρατός,

προς τις πόλεις, όταν οι διωκόμενοι των βουνών πέρασαν σε δράση και η ανασφάλεια άρχισε να γίνεται αισθητή και από την πλευρά των «εθνικοφρόνων» πολιτών.¹² Τόσο τα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου του όσο και ο τοπικός αστικός τύπος, υιοθετώντας την κυρίαρχη ορολογία της εποχής περί «εαμοκομμουνιστικών συμμοριών» και «ανταρτόπληκτων», κάνουν λόγο για μετακίνηση ολόκληρων οικογενειών και μεμονωμένων ατόμων από τον ορεινό όγκο του Πηλίου και των γύρω περιοχών και την εγκατάστασή τους στο Βόλο.

Αναλυτικότερα, στις 13/9/46 το δημοτικό συμβούλιο της πόλης του Βόλου ενέκρινε τη χορήγηση 5.000.000 δρχ. σε 100 περίπου οικογένειες από το χωριό Κεραμίδι, οι οποίες σύμφωνα με τα πρακτικά, «...επλήγησαν από Εαμοκομμουνιστικές συμμορίες και κατέφυγαν στο Βόλο». Το δημοτικό συμβούλιο στις 28/6/49 ενέκρινε επίσης τη δαπάνη 564.000 δρχ. για παροχή γεύματος «...σε εγκαταλείποντες τας εστίας των ανταρτοπληκτους». Ανάλογα περιστατικά αναφέρονται αρκετά συχνά στα πρακτικά του συμβουλίου του δήμου Βόλου στα 1946-1949.¹³ Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο γράφει στο πρωτοσέλιδο, στις 18 Μαρτίου του 1948: «Ανταρτόπληκτοι νέοι από το Δομοκό, από χωριά της Ευρυτανίας και του Πηλίου έρχονται στο Βόλο με το όνειρο να βρουν μια θέση και να βολευτούν στο Ματσάγγο».¹⁴ Ορισμένοι φαίνεται πως φτάνουν στην πόλη με σκοπό να μείνουν μόνιμα. Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου «προβάλλει» ως προορισμός απασχόλησης.

από όλα τα ορεινά και τα ημιορεινά χωριά της Ελλάδας το 1947-48, με τη βία βέβαια, ήμασταν κάτι μεταξύ 700.000 και 800.000 ψυχές. Πάνω από το 10% του τότε πληθυσμού της Ελλάδας. Οι πολλοί έζησαν μέσα στη λάσπη των καταυλισμών, σε αντίσκηνα και στρατιωτικά τώλ ως την άνοιξη του 1950. Γύρω από τις επαρχιακές πόλεις ολόκληρες παραγκουπόλεις... μας βάφτισαν «συμμοριόπληκτους» αν και στην πράξη επικράτησε το όνομα «ανταρτόπληκτοι». Μ' αυτό το όνομα μείναμε στην επίσημη ιστορία και στη συλλογική μνήμη, μολονότι ξέραμε καλά ότι δεν ήμασταν ανταρτόπληκτοι αλλά «στρατόπληκτοι». Στόχος του Εθνικού Στρατού ήταν η εξόντωση των ανταρτών, στερώντας τους τον φιλικό πληθυσμό, τις πηγές ανεφοδιασμού, καταυλισμό, πληροφορίες, περίθαλψη τραυματιών και κυρίως έμπυχο υλικό προς επιστράτευση. Για το λόγο κρίθηκε απαραίτητη η εκκένωση ορεινών και ημιορεινών χωριών της Ελλάδας. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος υιοθετήθηκε το σχέδιο της εκτόπισης των ορεσίβιων πληθυσμών του αμερικανού στρατηγού Βαν Φλητ. Είχε εφαρμοστεί με επιτυχία στις Φιλιππίνες και επαναλήφθηκε με επιτυχία και στην Ελλάδα. Τότε προπαγανδίστηκε», επισημαίνει ο Α. Ελεφάντης, «ότι οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών, οι «ανταρτόπληκτοι», χάρη στη στοργική φροντίδα της Πατρίδας, σώθηκαν από τη βία των «κομμουνιστοσυμμοριτών». Άγγελος Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 130-133.

¹² Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 590.

¹³ Αρχείο ΔΗ.Κ.Ι. Βόλου, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Βόλου ετών 1946-1949*.

¹⁴ *Ταχυδρόμος*, 18/3/48.

Αυτοί οι πρώην αγροτικοί πληθυσμοί που συρρέουν γενικότερα στις πόλεις, αποκομμένοι από το γενέθλιο τόπο τους, οι περισσότεροι δίχως πόρους και μέσα επιβίωσης, οικονομικά εξαθλιωμένοι και κοινωνικά υποβαθμισμένοι, «αγρότες που είχαν μετατραπεί σε εσωτερικούς πρόσφυγες»¹⁵, δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι που ζούσαν με «τα συσσίτια της τότε ‘ανθρωπιστικής βοήθειας’ και κουτσουδουλεύοντας...»¹⁶ θα αποτελέσουν ένα εν δυνάμει νέο φθηνό εργατικό δυναμικό που θα συμβάλει με την παρουσία του, τόσο στην αύξηση της παραγωγής των τοπικών βιομηχανιών όσο και στην ανασυγκρότηση της χώρας κατά τη δεκαετία του 1950.¹⁷

Στην περίπτωση μας, στο εργοστάσιο Ματσάγγου, ο μεγάλος αριθμός προσλήψεων εργατών αλλά κυρίως εργατριών που παρατηρείται αυτή την περίοδο, φαίνεται να επαληθεύει την υπόθεση πως η μεγάλη προσφορά εργατικής δύναμης εκείνη την εποχή στο Βόλο, τόσο μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού όσο και των νεοφερμένων εσωτερικών μεταναστών και προσφύγων, είχε ως αποτέλεσμα αφενός τη διατήρηση των πραγματικών ημερομισθίων σε χαμηλά επίπεδα και σε αρκετές περιπτώσεις τη μείωσή τους και αφετέρου την υιοθέτηση από τη μεριά της επιχείρησης πρακτικών εντάσεως εργασίας και αύξησης της παραγωγής. Έτσι, τον Ιούνιο του 1948 η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου παρήγαγε -σύμφωνα με στοιχεία της *Καπνικής Επιθεώρησης*- 212.026 κιλά τσιγάρα, κατακτώντας τη δεύτερη θέση στο σύνολο των ελληνικών καπνοβιομηχανιών, πίσω από την πειραϊκή καπνοβιομηχανία των «Αφών Παπαστράτου», η οποία παρήγαγε 220.679 κιλά

¹⁵ Π. Βόγλης, *ό.π.*, σ. 354.

¹⁶ Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 130.

¹⁷ Οι ραγδαίες αλλαγές στη ζωή των εσωτερικών μεταναστών και ο τρόπος που τις βίωσαν, η ενσωμάτωσή τους στο αστικό περιβάλλον, η επαγγελματική τους ενασχόληση και η αντιμετώπισή τους από το γηγενή πληθυσμό των αστικών κέντρων είναι μερικά ζητήματα που μόλις πρόσφατα η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται να μελετά. Για την Αθήνα βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009. Ωστόσο, για αντίστοιχα ζητήματα που αφορούν στις πόλεις της ελληνικής επαρχίας –ανάμεσά τους και ο Βόλος- που δέχτηκαν εσωτερικούς μετανάστες αυτή την περίοδο οι γνώσεις μας είναι ελάχιστες. Ανάλογες καταστάσεις με αυτές που περιγράψαμε, παρατηρούνται και σε άλλες χώρες του Ευρωπαϊκού νότου αυτή την περίοδο. Στην Ισπανία λόγου χάρη, κύματα εσωτερικών μεταναστών από το νότο της χώρας συρρέουν στη δεκαετία του 1950 αλλά και του 1960 προς την ευρύτερη περιοχή της βιομηχανικής Βαρκελώνης αναζητώντας εργασία και μόνιμη εγκατάσταση. Βλ. Sebastian Balfour, *Dictatorship, Workers, and the City. Labour in greater Barcelona since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989.

τοιγάρα.¹⁸ Μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου του ίδιου έτους παρατηρούνται αρκετές προσλήψεις εργατριών κυρίως και λίγων εργατών από την βολιώτικη επιχείρηση.

Για παράδειγμα, μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου του 1948 προσελήφθηκαν περίπου 100 εργάτριες και 30 εργάτες. Σε ένα σημαντικό ποσοστό ωστόσο επρόκειτο για περιστασιακή απασχόληση: 30 εργάτριες και 10 εργάτες απολύθηκαν μέσα στους επόμενους 4 έως 8 μήνες.¹⁹ Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εργαζομένων απασχολήθηκαν στα τμήματα του «πακεταρίσματος», των «ταινιών» και των «λαιμών». Επρόκειτο για θέσεις εργασίας, οι οποίες δεν απαιτούσαν κάποια ιδιαίτερη τεχνογνωσία και πολύχρονη εκμάθηση. Επίσης, το κόστος των προσλήψεων ήταν εξαιρετικά χαμηλό, καθώς η αμοιβή της γυναικείας εργασίας στα τμήματα αυτά ήταν φθηνή.

Ο μεγαλύτερος αριθμός προσλήψεων κατά τη μεταπολεμική περίοδο εντοπίζεται μεταξύ των ετών 1946 και 1953: 1.330 άτομα έπιασαν δουλειά στην καπνοβιομηχανία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.²⁰ Την εποχή αυτή, παράλληλα με την αύξηση της παραγωγής, παρατηρείται και αύξηση του εργατικού δυναμικού και των προσλήψεων. Ο αυξημένος αριθμός των προσλήψεων ωστόσο δεν σημαίνει ούτε σταθερότητα, ούτε διάρκεια στην εργασία. Από τα 1.722 άτομα που απασχολούνταν τον Οκτώβριο του 1948 στο εργοστάσιο, τα 437 ήταν περιστασιακοί και προσωρινοί, τα οποία προσλήφθηκαν όλα τον Οκτώβριο με σύμβαση ορισμένου χρόνου για διάστημα δύο μηνών. Οι 137 ήταν άνδρες και οι 300 γυναίκες, οι περισσότερες εκ των οποίων προσλήφθηκαν για να απασχοληθούν ως καπνεργάτριες στα χαρμάνια για τη συντήρηση των καπνών.²¹

Αναμφίβολα, η εύρεση μιας θέσης εργασίας αυτή την περίοδο στο Βόλο είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, καθώς η προσφορά εργατικών χεριών είναι μεγάλη. Η τοπική εφημερίδα της πόλης *Ταχυδρόμος*, στο φύλλο της στις 18 Μαρτίου του 1948, επισημαίνει το πρόβλημα. Ο αγώνας για να βρουν οι άνεργοι λίγη δουλειά, όπως τονίζεται από την εφημερίδα, είναι ιδιαίτερα σκληρός. Το άρθρο αναφέρεται στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου: “...Τα πράγματα σήμερα

¹⁸ Καπνική Επιθεώρησης, Ιούνιος 1948, τχ.20, σ. 203.

¹⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολόγια, 1948.

²⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία Δελτίων Μητρώου Προσωπικού.

²¹ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το τοπικό συμβούλιο προστασίας απολυόμενων εκ των τάξεων του Στρατού του Ν. Μαγνησίας (Ν.751/1948) (δια του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας) στις 10/10/1948.

δεν είναι τόσο ευχάριστα όσο παλιά. Η ανεργία που πλήττει την πόλη μας είναι μεγάλη. Ωστόσο το εργοστάσιο Ματσάγγος θεωρείται και σήμερα τόπος ονείρων και ευτυχίας για πολλούς, μια νέα Αμερική που μπορεί να σώσει τη δύσκολη κατάσταση του καθενός... Σκληρός λοιπόν ο αγώνας για να βρουν οι άνεργοι λίγη δουλειά στην καπνοβιομηχανία αυτή. Αλλά η υπόθεση δεν είναι τόσο «τυχερή» όσο νομίζεται. Μόνο που δεν υπάρχουν δουλειές σήμερα, και μια τακτική εργασία σαν αυτή που εξασφαλίζεται στο καπνεργοστάσιο είναι πάντοτε επιθυμητή.”²² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι «υποψήφιοι» εργάτες και εργάτριες διεκδικούσαν μια θέση εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. Ο ανταγωνισμός ήταν υψηλός. Φαίνεται πως σε αρκετές περιπτώσεις τα κοινωνικά και οικογενειακά δίκτυα λειτούργησαν πολλές φορές ως «μηχανισμοί» ευρέσεως εργασίας.

Χαρακτηριστικές είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που προσελήφθηκαν στην καπνοβιομηχανία εκείνη την εποχή. Η εργάτρια Γ.Α. γεννήθηκε στο Βόλο το 1932. Το 1948, σε ηλικία 16 ετών προσλήφθηκε στο Ματσάγγο. Η ίδια θυμάται: “Μετά τον πόλεμο, το 1948, έπιασα δουλειά στο Ματσάγγο. Παρόλο που το ’48 ο Ματσάγγος ζητούσε κόσμο δεν ήταν εύκολο να σε πάρουν... Πολλοί πήγαιναν εκεί για να βρούν δουλειά. Δυσκολεύτηκε να με πάρουν γιατί και τότε χρειαζόταν «μέσον»... Εμένα με προσέλαβαν τελικά γιατί εκεί δούλευαν ήδη οι κουνιάδες μου και μίλησαν για μένα...”²³. Μια άλλη εργάτρια, η Φ.Μ., η οποία καταγόταν από το Βόλο, έπιασε επίσης δουλειά στο Ματσάγγο το 1948, σε ηλικία 19 ετών. Διηγείται: “Το 1948 άκουσα από μια φίλη μου στη γειτονιά, όπου έμενα τότε με τους γονείς μου ότι ο Ματσάγγος θέλει γυναίκες να δουλέψουν στο καπνεργοστάσιο... Πήγαν πολλές που ζητούσαν δουλειά.... Εξαιτίας των γνωριμιών της οικογένειάς μου... ένας ξάδερφος του πατέρα μου ήταν υπάλληλος στο εργοστάσιο, με πήραν...”²⁴ Οι παραπάνω νεαρές γυναίκες πληροφορήθηκαν αρχικά από συγγενικά πρόσωπα και από τη γειτονιά πως το εργοστάσιο ζητά εργάτριες και στη συνέχεια μέσω των προσωπικών γνωριμιών που αναπτύσσονταν στο πλαίσιο της οικογένειας κατάφεραν να εξασφαλίσουν τελικά μια θέση εργασίας. Αναδεικνύουν και οι δύο περιπτώσεις το ρόλο των

²² Ταχυδρόμος, 18/3/48.

²³ Γ.Α., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

²⁴ Φ.Μ., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

οικογενειακών και κοινωνικών δικτύων, στη συγκεκριμένη περίπτωση της οικογένειας και της γειτονιάς, ως μηχανισμών αναζήτησης και εύρεσης εργασίας.

Πέρα από την οικογένεια και τη γειτονιά ή πιο σωστά, παράλληλα πολλές φορές με αυτά, μια άλλη σχέση λειτουργούσε ως κοινωνικό δίκτυο που μπορούσε να «εξασφαλίσει» εργασία: όπως είδαμε λίγο νωρίτερα με την περίπτωση της Χ.Κ. από το Δασόλοφο Καρδίτσας, η καταγωγή, ο τόπος προέλευσης, διαδραματίζουν βασικό ρόλο στην αναζήτηση εργασίας. Η περίπτωση της Χ.Κ. και της οικογένειάς της φαίνεται πως επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση. Θα μπορούσε κανείς να πει λοιπόν πως ανάμεσα σε μικρασιάτες πρόσφυγες του Βόλου και σε πρόσφυγες αγροτικών περιοχών του Θεσσαλικού κάμπου, αναπτύχθηκε ένα δίκτυο που εδραζόταν ακριβώς στην κοινή καταγωγή και στην εμπειρία της προσφυγιάς. Το δίκτυο αυτό που βασιζόταν στην κοινή καταγωγή, φαίνεται να ενισχυόταν ακόμα περισσότερο αν τεμνόταν και με οικογενειακούς δεσμούς.²⁵

Γενικότερα, η σημασία των «κοινωνικών δικτύων» για την εύρεση εργασίας στην περίοδο του μεσοπολέμου στην Ελλάδα έχει επισημανθεί από την ιστοριογραφία. Ο Πέτρος Πιζάνιας υπογραμμίζει πως η οικογένεια και οι διαπροσωπικές σχέσεις έπαιζαν καταλυτικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο άνδρες και γυναίκες έβρισκαν μία θέση εργασίας. Μέσω αυτών των σχέσεων, υποστηρίζει ο συγγραφέας, τα άτομα αντλούσαν πληροφορίες για δουλειές, εξασφάλιζαν εργασία και γενικότερα πραγματοποιούσαν επαγγελματικές συνεργασίες. Ωστόσο, στην προσέγγισή του φαίνεται πως δεν λαμβάνει ιδιαίτερα υπόψη τη σχέση «αγορά εργασίας –δίκτυα». Μάλλον θεωρεί ότι τα δίκτυα συγκροτούνται και λειτουργούν αυτόνομα και έξω από την αγορά εργασίας.²⁶ Αντίθετα, η Λήδα Παπαστεφανάκη αναγνωρίζει μεν τη σημασία και το ρόλο των δικτύων ως μηχανισμών πρόσβασης στην εργασία, αλλά συγχρόνως παρατηρεί ότι «...τα δίκτυα συγκροτούνται και λειτουργούν μέσα στην αγορά εργασίας και όχι έξω από αυτήν ή συμπληρωματικά

²⁵ Για τη σχέση μεταξύ οικογενειακών δικτύων και μετανάστευσης στη διεθνή βιβλιογραφία βλ. Michel Baud, "Families and migration: Towards an historical analysis of family networks", στο «Economic and Social History in The Netherlands. Family strategies and changing labour relations», *The Netherlands Economic History Archives* 6, (1994), Άμστερνταμ 1994. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η εξέταση της σχέσης μεταξύ οικογένειας-νοικοκυριού και άλλων δικτύων είναι πρωταρχικής σημασίας για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οικογένειες και άτομα συνδέονται στην ευρύτερη οικονομία μιας περιοχής.

²⁶ Π. Πιζάνιας, *ό. π.*, σ. 104-105.

με αυτήν».²⁷ Ως εκ τούτου, είναι χρήσιμο να λάβουμε υπόψη και τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση του πλαισίου της αγοράς εργασίας -όσον αφορά ειδικότερα στο θέμα των προσλήψεων και της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα- κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων.

ii. Κράτος και αγορά εργασίας στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου

Με τη λήξη του Β'Π.Π., το κράτος θα επιδιώξει να παρέμβει στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας μέσω της ρύθμισης του ζητήματος των προσλήψεων των μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα. Έτσι ψηφίζεται ο νόμος 118/45,²⁸ σύμφωνα με το οποίο «η πρόσληψις μέσω των Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας των πάσης φύσεως μισθωτών με σχέσιν εργασίας ιδιωτικού δικαίου κατέστη πλέον υποχρεωτικήν δια της πάσης φύσεως, μορφής και τύπου επιχειρήσεις και εκμεταλλεύσεις, οι δε εργοδότες οι οποίοι προσλαμβάνουν εις μέρη όπου ισχύει ο νόμος 118/45 μισθωτούς άνευ της μεσολαβήσεως του ΓΕΕ υπόκεινται υπό του νόμου ως κατωτέρω λεπτομερώς θέλομεν εκθέσει εις αστικές και ποινικές κυρώσεις.»²⁹ Η

²⁷ Λήδα Παπαστεφανάκη, *ό.π.,σ.* 237.

²⁸ Νόμος «Περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας των μισθωτών των Βιομηχανικών Επιχειρήσεων», Φ.Ε.Κ. 26/13.2.1945. Πρόκειται για νόμο της κυβέρνησης Πλαστήρα που εναρμονίζεται με τις τάσεις προώθησης του κράτους πρόνοιας που κυριάρχησαν στην Ευρώπη και την Αμερική της εποχής, ακολουθώντας τις προτάσεις της έκθεσης Beveridge. Ο Sir William Beveridge ορίστηκε το 1941 από τη βρετανική κυβέρνηση επικεφαλής μιας έρευνας που αφορούσε την κοινωνική ασφάλιση. Η έκθεσή του (Social Insurance and Allied Services) δημοσιεύτηκε το 1942 και αποτέλεσε τη βάση σχετικών νομοθετημάτων που διαμόρφωσαν το μεταπολεμικό βρετανικό κράτος πρόνοιας. Βλ. Brian Abel-Smith, "The Beveridge report: Its origins and outcomes." *International Social Security Review* (1992) 45, σ. 5-16 και Hills, John, John Ditch, και Howard Glennerster, (επιμ.) *Beveridge and Social security: An international retrospective*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994.

²⁹ Κων. Ι. Οικονόμου (τμηματάρχου Υπουργείου Εργασίας, προϊσταμένου γραφείου ευρέσεως εργασίας Αθηνών), *Διαδικασία Προσλήψεως και απολύσεως μισθωτών (ερμηνεία Νόμου 118/45) και Προσλήψεως των απολυμένων εκ των τάξεων του στρατού (ερμηνεία νόμου 751/1948)*, Αθήνα 1949, σ. 7. Η αποδιορθωμένη εν πολλοίς λόγω του πολέμου αγορά εργασίας και το οξύ πρόβλημα της ανεργίας που μαστίζει τα αστικά κέντρα της χώρας κατά την απελευθέρωση, καθιστά, παράλληλα, αναγκαία τη λήψη ορισμένων βασικών προνοιακών μέτρων για τους ανέργους μισθωτούς, διευρύνοντας τις επαγγελματικές ομάδες που αφορούν αυτά τα μέτρα, πέρα από τους καπνεργάτες, μυλεργάτες και τυπογράφους, για τους οποίους είχε ληφθεί μέριμνα για την ασφάλιση τους κατά την περίοδο που έμεναν εκτός εργασίας από την εποχή του Μεσοπολέμου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, με το άρθρο 1 του συγκεκριμένου νόμου «περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας» ιδρύεται το Ταμείο Ανεργίας, σκοπός του οποίου ήταν η ασφάλιση των μισθωτών των βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την περίοδο της ανεργίας. Για μια αναλυτική παρουσίαση του συγκεκριμένου νόμου βλ. Μικρή Εργατική Βιβλιοθήκη Δελτίου Εργατικής Νομοθεσίας, *Περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας. Νόμος 118/45 κωδικοποιημένος*, Τόμος Α', Μέρος 1, Ιανουάριος 1950.

ρύθμιση αυτή, αποτιμά τέσσερα χρόνια αργότερα, ο Υπουργός Εργασίας Ε. Λουλακάκης, «εκρίθη απαραίτητος δια να δοθή εις το κράτος η γενική εποπτεία επί της απασχολήσεως και επί της αγοράς εργασίας, κατά την περίοδον της ανασυγκροτήσεως της οικονομίας και την μετάθασιν από την πολεμικήν εις την ειρηνικήν οικονομία...».³⁰

Μέχρι την 13η Φεβρουαρίου 1945, όταν άρχισε η εφαρμογή του νόμου 118/1945, -ο οποίος στη συνέχεια τροποποιήθηκε από το Ν.Δ. 8/11 του Μαΐου 1946 προκειμένου να διευρυνθεί ο κύκλος όσων είχαν υπαχθεί αρχικά στην ασφάλιση των μισθωτών- τα Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας, που λειτουργούσαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, περιορίζονταν απλά στο να μεσολαβούν προς τοποθέτηση σε διάφορες θέσεις εργασίας των ανέργων εργατών, υπαλλήλων και υπηρετών, εφόσον οι ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις προσέφευγαν σε αυτά οικειοθελώς. Εφόσον η πρόσληψη των ανέργων μέσω των Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας δεν ήταν υποχρεωτική, αλλά προαιρετική, είναι ευνόητο ότι η εκπλήρωση των σκοπών και των επιδιώξεων των Γ.Ε.Ε. ήταν υποτυπώδης.³¹

Ο νόμος 118/1945, όπως είπαμε, καθιστούσε υποχρεωτική την πρόσληψη μισθωτών μέσω των Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας, υποχρεώνοντας τους εργοδότες να προσλαμβάνουν μισθωτούς με συμβάσεις είτε ορισμένου χρόνου είτε αόριστου μέσα από τους ανέργους που ήταν εγγεγραμμένοι στους καταλόγους ανέργων των Γ.Ε.Ε. Οι αντιδράσεις του «εργοδοτικού κόσμου», κατά την ορολογία της εποχής, απέναντι σε αυτή την κρατική παρέμβαση και το αίτημά τους για προσωπική

³⁰ Ε. Λουλακάκης, *Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου Ν. Διατάγματος «περί τροποποιήσεως ενίων διατάξεων του Ν.118/1945 «περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας των μισθωτών των βιομηχανικών επιχειρήσεων»*, 22 Σεπτεμβρίου 1949, στο Μικρή Εργατική Βιβλιοθήκη, ό.π., σ. 13.

³¹ Σε εκτέλεση του νόμου 2270/1920, με την οποία επικυρώθηκε η Διεθνής Σύμβασης που ψηφίστηκε από τη Διεθνή Συνδιάσκεψη της Εργασίας της Ουάσιγκτον (28 Οκτωβρίου 1919) και του Β.Δ. της 22/23/-9-1922 «Περί συστάσεως Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας», ιδρύθηκαν Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Θεσσαλονίκη, στην Πέτρα, στο Βόλο, στην Καβάλα και στη Σύρο. Επακολούθησε ο Νόμος 5288/1931 «Περί ρυθμίσεως της αγοράς της εργασίας» και το προεδρικό διάταγμα που όριζε την εκτέλεση αυτού (Π.Δ. 8/10 -10-1932) που προέβλεπαν τον τρόπο πρόσληψης του προσωπικού μέσω του Γ.Ε.Ε. Σύμφωνα με αυτό ο εργοδότης έπρεπε να υποβάλει στο οικείο Γ.Ε.Ε. αίτηση που περιλαμβάνει τον αριθμό, την ειδικότητα, τα προσόντα κ.λπ. των μισθωτών, τους οποίους προτίθεται να προσλάβει. Εάν δεν υπήρχε σχετική αίτηση δεν παρέχονταν υπό του Νόμου στα Γ.Ε.Ε. η ευχέρεια να προβούν στην τοποθέτηση ανέργων. Τέλος, με το Π.Δ. της 28/28-2-1934 «Περί εκτελέσεως του άρθρου 13 παράγραφος 2 του από 8/10-10-1932 Διατάγματος» και τέλος με τον κωδικοποιημένο Νόμο 5288 που τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από τον Α.Ν. της 10/13-6-1935, «περί τροποποιήσεως των κωδικοποιημένων Νόμων 4819 και 5288 περί ρυθμίσεως της αγοράς εργασίας» ρυθμίζονταν προ του Νόμου 118/45 η αγορά της εργασίας. Κων. Ι. Οικονόμου, ό.π., σ.5-6.

επιλογή του εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεών τους φαίνεται πως δεν πέρασαν απαρατήρητα από το κράτος. Έτσι, με το Ν.Δ.1255 της 31/10/1949 τροποποιήθηκε το άρθρο 7 του Ν.118/1945 παρέχοντας στους εργοδότες το δικαίωμα να επιλέγουν, μεταξύ των εγγεγραμμένων στα Γ.Ε.Ε ανέργων, τους μισθωτούς που επιθυμούσαν να προσλάβουν, χωρίς όμως συγχρόνως να παραμερίζεται και ο κρατικός έλεγχος στο ζήτημα της απασχόλησης.³² Η νέα αυτή ρύθμιση, σύμφωνα με τον εισηγητή του συγκεκριμένου νομοθετικού διατάγματος και Υπουργό Εργασίας Ε. Λουλακάκη, «...αποτελεί ενδεδειγμένον εναρμονισμόν των συστημάτων ελευθέρας επιλογής του προσωπικού των υπό των εργοδοτών και μονοπωλιακής ικανοποίησης της ζήτησεως εργατικών χειρών δια των οργανωμένων κρατικών υπηρεσιών εξευρέσεως εργασίας».³³

Εξάλλου, το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινούνταν το ζήτημα των προσλήψεων είχε ορισθεί έως ένα βαθμό ένα χρόνο νωρίτερα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Το εμφυλιακό κράτος με τον πλέον emphaticό τρόπο θα δείξει τη βούλησή του να παρέμβει στην αγορά εργασίας, -για καθαρά πολιτικούς λόγους- επιβάλλοντας στις επιχειρήσεις να προσλαμβάνουν υποχρεωτικά ένα ποσοστό του εργατικού τους δυναμικού από τους απολυμένους από τις τάξεις του στρατού, όσους δηλαδή είχαν πολεμήσει με τον Εθνικό Στρατό κατά του Δημοκρατικού Στρατού. Με το Ν. 751/1948 «περί προστασίας των απολυομένων εκ των υπηρετούντων ή υπηρετησάντων εις τας τάξεις του στρατού κατά την διάρκειαν της παρούσης κατά του Έθνους συμμοριακής δράσεως», προβλεπόταν η εύρεση και διασφάλιση της εργασίας στα συγκεκριμένα άτομα, όπως επίσης και σε γυναίκες -συζύγους, μητέρες, αδελφές- όσων στρατευμένων είχαν χάσει τη ζωή τους κατά τις συγκρούσεις του Εμφυλίου.³⁴

Κατά αυτό τον τρόπο το εμφυλιακό κράτος επιζητά να εξασφαλίσει την επιβίωση εκείνων που έμπρακτα έδειξαν και δείχνουν την αφοσίωσή τους «δια την διαφύλαξιν των Ελληνικών παραδόσεων και την υπεράσπισιν των ιδανικών της Ελληνικής Φυλής... διασφαλίζοντας την παραγωγικήν απασχόλησιν των εκ των τάξεων του στρατού απολυομένων, και των οικογενειών εκείνων οι οποίοι

³² Φ.Ε.Κ. 289, τ.Α' 1949.

³³ Ε. Λουλακάκης, ό.π., σ. 13.

³⁴ Υπ. Αριθ. 33134/1948, Ερμηνευτική επί του Νόμου Εγκύκλιος του Υπουργείου Εργασίας, στο Κων. Ι. Οικονόμου, σ. 88.

προσέφερον την ζωήν των εις το Βωμόν της Πατρίδος δια της εξευρέσεως καταλλήλου εργασίας και ούτω παροχής των πρώτων βάσεων δια δημιουργίαν της εν ειρήνη σταδιοδρομίας των».³⁵ Ταυτόχρονα, «υποδεικνύει» στους εργοδότες το κριτήριο που θα πρέπει γενικότερα να λαμβάνουν ιδιαίτερα –αν όχι αποκλειστικά– υπόψη τους στην επιλογή του εργατικού δυναμικού αποκλείοντας έτσι έμμεσα από τη μισθωτή εργασία εκείνους και εκείνες που θεωρούνταν ως απειλή για τις «ελληνικές παραδόσεις» και για «τα ιδανικά της ελληνικής φυλής».

Θα λέγαμε πως το κράτος, μέσω της ερμηνευτικής εγκύκλιου του νόμου 751 του 1948 και της ρητορικής που αυτή αναπτύσσει, «μεταφέρει» κατά κάποιο τρόπο τον Εμφύλιο πόλεμο από τα απομακρυσμένα πεδία των μαχών στο πεδίο των πόλεων και της εργασίας, καλώντας τους κεφαλαιούχους να σταθούν στο πλευρό των (πρώην) στρατιωτών –και των οικογενειών τους– του Εθνικού Στρατού, εξασφαλίζοντάς τους την επιβίωση μέσω της παροχής εργασίας: «Δια της οικιοθελούς προσλήψεως οι εργοδότες θα παράσχουν από δείγμα επιγνώσεως των υποχρεώσεων των έναντι εκείνων οι οποίοι μάχονται δια την αντιμετώπισιν του συμμοριτισμού.... Αποδίδοντες ιδιαίτεράν σημασίαν εις την αυθόρμητον εκ μέρους των εργοδοτών εκπλήρωσιν των εκ του νόμου επιβαλλομένων υποχρεώσεων συνιστώμεν θερμώς και ιδιαιτέρως εις τας επιχειρήσεις και υπηρεσίας, άνευ Κρατικής επιταγής εκπληρώσωσιν τας υπό του νόμου υποχρεώσεις των, διότι ούτω μόνον θα παράσχουν μίαν επί πλέον απόδειξιν περί της κατανοήσεως από τα μετόπισθεν του αγώνος τον οποίον διεξάγει ο Στρατός εναντίον του Συμμοριτισμού».³⁶

Επικαλούμενος το πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό και εθνικό χρέος των κεφαλαιούχων έναντι της Πατρίδας, ο συντάκτης της ερμηνευτικής εγκύκλιου (Υπουργός Εργασίας Κωνσταντίνος Ρέντης, της κυβέρνησης Θ. Σοφούλη) δεν παραλείπει να επισημάνει, τέλος, τα οφέλη που και ίδιες οι επιχειρήσεις θα έχουν μέσω αυτών των προσλήψεων: «...η οικιοθελής πρόσληψις θα συνδέση ευχερέστερον ψυχικώς τους προσλαμβανομένους μετά των εργοδοτών των κατά τρόπον ώστε να διασφαλίζεται η μεγαλυτέρα ομαλότης σχέσεων μεταξύ αυτών κατά

³⁵ Υπ. Αριθ, 33134/1948, Ερμηνευτική επί του Νόμου Εγκύκλιος του Υπουργείου Εργασίας, στο Κων. Ι. Οικονόμου, ό. π., σ. 88.

³⁶ Υπ. Αριθ, 33134/1948, Ερμηνευτική επί..., ό.π., σ. 92.

την διάρκειαν του χρόνου της απασχολήσεως. Ακριβώς δε ο ψυχολογικός αυτός παράγων είναι βασικής σημασίας εις τα σχέσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων, διότι συνδέει στενότερα τους δύο αυτούς παράγοντας (κεφάλαιον και εργασία) επ' αγαθώ των ιδίων αυτών συμφερόντων και του γενικού συμφέροντος της Εθνικής Οικονομίας της Χώρας».³⁷ Η κοινωνική ειρήνη μεταξύ του κόσμου της εργασίας και του κεφαλαίου αποτελεί –μαζί με την πάταξη του «συμμοριτισμού»– βασική προϋπόθεση προκειμένου να επιτευχθεί η ατομική πρόοδος και η ανασυγκρότηση της εθνικής οικονομίας.

Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου φαίνεται πως ανταποκρίνεται ασμένως σε αυτό το κάλεσμα του κράτους. Όπως προκύπτει μάλιστα από την αλληλογραφία της με το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας, η διεύθυνση της καπνοβιομηχανίας εκφράζει έμπρακτα τη συμπαράστασή της στον αγώνα κατά του «συμμοριτισμού», επιλέγοντας το προσωπικό της –κατά βάση– με κριτήρια «εθνικά και πατριωτικά»: «*Η καπνοβιομηχανία Αφών Ματσάγγου προσλαμβάνει όσους συμμετέχουν στον Εθνικό Στρατό, ή φροντίζει για τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ώστε αυτοί να επιτελέσουν το έργο τους για τη Σωτηρία της Πατρίδος*» αναφέρει η διεύθυνση της επιχείρησης σε επιστολή της προς το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας.³⁸

Μια άλλη επιστολή της καπνοβιομηχανίας προς το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας λίγο αργότερα, στις 10 Οκτωβρίου 1948, τεκμηριώνει με αποδεικτικά στοιχεία αυτή φορά και όχι μόνο με λεκτικές αναφορές την «προσφορά» της στον αγώνα κατά του «συμμοριτισμού», προσλαμβάνοντας σχεδόν αποκλειστικά εργάτες «...συνδεομένους στενότατα με τους μαχομένους υπέρ του Πατρώου εδάφους» και εργάτριες που «...συνδέονται με τους Μαχομένους». Αναλυτικότερα, σε απαντητική επιστολή της προς το Τοπικό Συμβούλιο Προστασίας Απολυόμενων εκ των Τάξεων του Στρατού του Ν. Μαγνησίας το οποίο είχε ζητήσει στοιχεία για το εργατικό δυναμικό της επιχείρησης, γνωστοποιεί ότι η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου απασχολεί, πέρα από τους στρατεύσιμους, 236 εργάτες, 1.043 εργάτριες και 71 υπαλλήλους, συνολικά 1.350 άτομα. Επίσης, απασχολεί 462 εργαζομένους (137 άνδρες και 325 γυναίκες) με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, που όλοι έχουν

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το Τοπικό Συμβούλιο Προστασίας Απολυόμενων εκ των Τάξεων του Στρατού του Ν. Μαγνησίας (Ν.751/1948) (δια του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας), 20/9/1948.

προσληφθεί μέσω του Γραφείου Εργασίας του Βόλου τον Οκτώβριο του 1948 για διάστημα δυο μηνών.³⁹ Η επιστολή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ας παρακολουθήσουμε ένα ενδεικτικό μέρος της.

*«Ως είναι γνωστόν η καπνοβιομηχανία μας προηγήθη εις την εκτέλεσιν της Εθνικής προς τους μαχομένους υποχρεώσεως προσλαβούσα ως εμφανίζεται εκ της συνημμένης καταστάσεως 29 δικαιουμένους ήδη προστασίας εκ του νόμου 751/1948, των οποίων την πρόσληψιν παρακαλούμεν να εγκρίνετε [...] οι ενδιαφερόμενοι όντες κατά το πλείστον αδελφαί και γυναίκες πεσόντων υπέρ της Πατρίδος και προμηθεύσι τα οικεία πιστοποιητικά ίνα κατόπιν υποβληθώσι και υμίν ταύτα. Επιπλέον η καπνοβιομηχανία μας προσέλαβε, ως εμφανίζεται εκ της συνημμένης ετέρας καταστάσεως, 207 ως επί το πλείστον εργατρίας, μη τυγχανούσας μεν προστασίας κατά τον Ν.751/1948, αλλά συνδεομένας στενότατα με τους ΜΑΧΟΜΕΝΟΥΣ υπέρ του Πατρώου εδάφους χάριν των οποίων και προσελήφθησαν. Η καπνοβιομηχανία μας από το έτος 1946 ότε άρχισε ο αγών υπέρ της Εθνικής ελευθερίας προσέλαβε εν συνόλω 672 περίπου νέους εργάτας και εργατρίας και 19 υπαλλήλους, εξ ων εμονιμοποίησε τους 300 και θα μονιμοποιήση τους άνω ρηθέντας 29 τους και δικαιουμένους νομίμου προστασίας, εάν τον Σον Συμβούλιον εγκρίνη την πρόσληψίν των, οι δε υπόλοιποι προσληφθέντες προσωρινώς, ων αι πλείσται εργάτριαι, ληγούσης της συντηρήσεως των καπνών, θ' απολυθώσι με φροντίδα ίνα κρατηθώσι εις την υπηρεσίαν όσοι, ιδίως γυναίκες, συνδέονται με τους Μαχομένους.....».*⁴⁰

Οι μαζικές προσλήψεις λοιπόν του Οκτωβρίου του 1948 που πραγματοποιήθηκαν στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της επιχείρησης να ανταπεξέλθει στην αύξηση της παραγωγής –κατά βάση σε εργασίες περιοδικές, όπως η συντήρηση των καπνών- και πρόσφεραν περιστασιακή απασχόληση μικρής διάρκειας σε ένα τμήμα του πληθυσμού της πόλης, κυρίως γυναικείου, ικανοποιώντας πρόσκαιρα την ανάγκη για εργασία και επιβίωση αυτών των ανθρώπων. Οι περισσότερες από αυτές τις εργάτριες

³⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το Τοπικό Συμβούλιο Προστασίας Απολυόμενων εκ των Τάξεων του Στρατού του Ν. Μαγνησίας (Ν.751/1948) (δια του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας), 10/10/1948.

⁴⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Επιστολή Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το Τοπικό Συμβούλιο Προστασίας Απολυόμενων εκ των Τάξεων του Στρατού του Ν. Μαγνησίας (Ν.751/1948) (δια του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας), 10/10/1948.

προσελήφθησαν χάρη της στενής τους σύνδεσης με τους «...μαχομένους υπέρ του Πατρώου εδάφους...», ...από το έτος 1946 ότε άρχισε ο αγών υπέρ της Εθνικής ελευθερίας», όπως χαρακτηριστικά διαβάσαμε λίγο πριν.

Θα λέγαμε πως η επιχείρηση διατρανώνοντας την εθνικοφροσύνη της, απέβλεπε ίσως στην ανταπόδοση της «φροντίδας» και της «προστασίας» από την πλευρά του κράτους με διάφορες μορφές, σε μια περίοδο (1947-1949), όπου η προοπτική της ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας δια μέσου της εκβιομηχάνισης, με την αρωγή της αμερικανικής βοήθειας, φαινόταν –ακόμα- εφικτή.⁴¹ Φαίνεται ότι, πριν ακόμα το κριτήριο της εθνικοφροσύνης αναχθεί επίσημα σε βασική προϋπόθεση για την πρόσβαση στην εργασία –στο δημόσιο τυπικά μέσω της καθιέρωσης του θεσμού των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, αλλά ουσιαστικά και στον ιδιωτικό τομέα- οι βιομήχανοι το χρησιμοποιούν ως μέσο «πίεσης» προς το κράτος προκειμένου αυτό να «μεριμνήσει» –όταν χρειαστεί- για την «προστασία» της επιχείρησής τους.⁴²

Οι επιλεκτικές αυτές προσλήψεις της επιχείρησης που γίνονται από τις αρχές του 1946 δεν πέρασαν απαρατήρητες από το σωματείο των εργαζομένων. Αυτό τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί η δίωρη στάση εργασίας που πραγματοποιήθηκε στο εργοστάσιο στις 20 Μαΐου 1946, λόγω της πρόσληψης επτά εργατριών «οι οποίες ουδεμίαν σχέσιν έχουν με το ημέτερον επάγγελμα και μη λαβούσα υπόψη το σοβαρόν αριθμόν ανέργων εργατών Καπνοβιομηχανίας οίτινες από καιρού παραμένουν άνευ εργασίας». Οι προσλήψεις αυτές, σε συνδυασμό με τη δεινή

⁴¹ Για το θέμα της ανασυγκρότησης, αλλά και γενικότερα για συζητήσεις περί βιομηχανικής ανάπτυξης στην περίοδο μετά την απελευθέρωση βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Πολιτική Οικονομία της Ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Δ.1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-50 και Γιώργος Σταθάκης, «Οικονομία και θεσμοί –Από την προπολεμική βιωσιμότητα στη μεταπολεμική «εκβιομηχάνιση», στο Χάιγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'39. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και ασυνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 351-369.

⁴² Ο Στρατής Μπουρνάζος έχει υποστηρίξει ότι η εθνικοφροσύνη συγκεράζει παραδοσιακές συντηρητικές αξίες (πατρίς-θρησκεία-οικογένεια αλλά και ιδιοκτησία) με τον επιθετικό αντικομμουνισμό και πως, ενώ τα συστατικά της προϋπάρχουν, η ίδια η εθνικοφροσύνη είναι γέννημα του Εμφυλίου. Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές.», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Δ.1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 9-46. Η περίπτωση μας φαίνεται να συμφωνεί με αυτή τη διαπίστωση, αφού οι αναφορές στην πατρίδα, στην οικογένεια και –έμμεσα, αλλά ουσιαστικά- στην ιδιοκτησία και στον αντικομμουνισμό, κυριαρχούν όπως παρατηρούμε στη ρητορική του συντάκτη της επιστολής της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου προς το τοπικό συμβούλιο προστασίας απολυόμενων από τις τάξεις του στρατού του Ν. Μαγνησίας, ενδύοντας αυτή τη ρητορική με τον μανδύα της εθνικοφροσύνης.

οικονομική κατάσταση του εργατικού δυναμικού, την καθυστέρηση της παροχής του νόμιμου συσσιτίου του προσωπικού και την απόρριψη του αιτήματος του Σωματείου «περί χορηγήσεως ποσότητας σίτου εξοφλητέου σε δεκαήμερους δόσεις» από τη διεύθυνση της επιχείρησης, προκάλεσαν την αντίδραση του σωματείου που εκδηλώθηκε με τη στάση εργασίας.⁴³

Παρατηρούμε πως στο ζήτημα των προσλήψεων –και κατ’ επέκταση στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας-, το σωματείο επιδιώκει να έχει λόγο έστω και με τρόπο έμμεσο, υπονοώντας πως κριτήριο για την πρόσληψη στο εργοστάσιο, θα πρέπει ν’ αποτελεί αυστηρά η επαγγελματική αναγνώριση -χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται από ποιον-, των προσλαμβανομένων ως «εργατών καπνοβιομηχανίας». Τρία χρόνια αργότερα η Εθνική Καπνεργατική Ένωση Βόλου θα παρέμβει επίσης -με πιο άμεσο τρόπο- στο ζήτημα των προσλήψεων ζητώντας από τη διεύθυνση της καπνοβιομηχανίας «...όπως επαναπροσλάβετε εις την εργασίαν σας την αποφυλακισθείσαν Α.Τ. αθωοθήσαν υπό του Στρατοδικείου ως μη ενεχομένη εις ανατρεπτικές κινήσεις. Τα ανωτέρω βεβαιούμεν και ημείς καθ’ ότι τυγχάνει νομοταγής και φιλήσυχος εργάτρια.»⁴⁴ Σε αυτή την περίπτωση όμως το κριτήριο της (επανα)πρόσληψης που τίθεται από την Εθνική Καπνεργατική Ένωση Βόλου δεν είναι επαγγελματικό αλλά πολιτικό, αν και θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως συγκεκριμένα πολιτικά πιθανότατα ήταν και το αίτημα του σωματείου.

Φαίνεται πως η λήξη του Εμφυλίου και η τελική έκβασή του, η ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, θα θέσει νέα κριτήρια και όρους πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Αν, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου η συμμετοχή άμεσα ή έμμεσα στον Εθνικό Στρατό αποτελούσε «διαβατήριο» εισόδου στην αγορά εργασίας, στη μετεμφυλιακή εποχή που ξεκινά τώρα, εχέγγυο για την πρόσληψη αποτελεί η «νομιμοφροσύνη» απέναντι στο κράτος των νικητών του Εμφυλίου. Οι επιθετικοί προσδιορισμοί «νομοταγής» και «φιλήσυχος» θα πρέπει να συνοδεύουν το ουσιαστικό «εργάτης», αν ο τελευταίος επιθυμεί να εργαστεί.

⁴³ Αρχείο Ματσάγγου, Σωματείο Εργατών και Εργατριών Καπνοβιομηχανίας Βόλου, Επιστολή προς το διευθυντή της χωροφυλακής, 17/5/1946.

⁴⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Εθνική Καπνεργατική Ένωση Βόλου προς τη Σεβαστή Καπνοβιομηχανία Αφών Ν. Ματσάγγου, 4 Οκτωβρίου 1949.

iii. Εργασία, «τάξη», και κοινωνική «αρμονία» μετά τον Εμφύλιο

Το αίτημα της επαναπρόσληψης μιας εργάτριας στο Ματσάγγο που αθωώθηκε από το στρατοδικείο και δεν εμπλέκεται σε «ανατρεπτικές κινήσεις», εγγράφεται στο ευρύτερο αυτό κλίμα της εποχής που διαμορφώνεται με τη λήξη του Εμφυλίου και θέλει το μετεμφυλιακό κράτος να «επαναφέρει εις τους κόλπους της εργασίας τους ανανήψαντας και εκ της εξορίας επανερχομένους κομμουνιστάς...», δίνοντας έτσι το παράδειγμα «του καλού και στοργικού πατρός προς τον παραστρατήσαντα υιόν του, ίνα ούτος αποβεί χρήσιμον της κοινωνίας στοιχείον.»⁴⁵

Η διαχείριση της νίκης του μετεμφυλιακού κράτους -στο πεδίο της εργασίας-, έτσι όπως αντανakλάται και από τη ρητορική αυτή, θα έλεγε κανείς πως αποσκοπεί αφενός στην ιδεολογική «αποκαθήλωση» των ηττημένων μέσα από την υπογραφή της «δήλωσης μετανοίας» των «ανανηψάντων» κομμουνιστών, ως βασικής προϋπόθεσης για την εύρεση εργασίας και «κοινωνικής επανένταξης». Αφετέρου αποβλέπει στην ανάδειξη ενός «δημοκρατικού» προσωπείου, στη διαμόρφωση της εικόνας ενός κράτους «φιλεύσπλαχνου» και «μεγαλόψυχου», που συγχωρεί τον «παραστρατήσαντα υιόν του», με λίγα λόγια αποβλέπει στο συνδυασμό της πολιτικής καταστολής και του κοινωνικού ελέγχου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η «τάξη» και η «κοινωνική αρμονία».

Υπό αυτό το πρίσμα απεστάλη τον Νοέμβριο του 1949 στην επιχείρηση Ματσάγγου έγγραφο του Υπουργείου Εργασίας για την επαναπρόσληψη ενός εργάτη της. Και απευθυνόμενος ο συντάκτης της επιστολής προς τη διεύθυνση της καπνοβιομηχανίας επισημαίνει: «*Νομίζομεν ότι και υμείς, οίτινες μέχρι της στιγμής πλείστα όσα παραδείγματα φιλαλληλίας εδείξατε, δύνασθε εν τω μέτρω των δυνατοτήτων σας να συντελέσητε εις τας καταβαλλομένας προσπάθειας υπό του Κράτους, προσλαμβάνοντες το υπό εξωρίας και ανανήψαν προσωπικόν σας, ώστε να καταστή τούτο πραγματικός και ηθικός παράγων της κοινωνίας...*».⁴⁶

Η πολιτική καταστολή και ο κοινωνικός έλεγχος αποτελούν ακρογωνιαίους λίθους της επιβολής των αυταρχικών και των δικτατορικών καθεστώτων. Στη

⁴⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Υπουργείο Εργασίας προς Καπνοβιομηχανία Αφών Ν. Ματσάγγου, 3/5/1950.

⁴⁶ Στο ίδιο. Για το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα στα 1945-1950 βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945-50: Greece in Comparative Perspective», *Journal of Contemporary History*, τ. 37, (4) (Οκτώβριος 2002), σ. 523-540.

δεκαετία του 1940, λόγου χάρη, η πολιτική καταστολή και ο κοινωνικός έλεγχος ήταν ο πρωταρχικός στόχος της δικτατορίας του Φράνκο, όπως μας υπενθυμίζουν οι Carme Molinero και Pere Ysas.⁴⁷ Μια σειρά από αυταρχικούς νόμους θεσπίστηκαν από τον Φράνκο, που ποινικοποιούσαν τη συνδικαλιστική δράση και τις απεργίες. Αντίστοιχοι νόμοι στην Ελλάδα ψηφίστηκαν κατά την περίοδο του Εμφυλίου και η ισχύς τους εκτάθηκε και στην πρώτη τουλάχιστον μετεμφυλιακή δεκαετία. Το φρανκικό καθεστώς δημιούργησε έναν αστυνομικό μηχανισμό που ήλεγχε τους πολίτες, χαρακτηριστικό που το συναντάμε και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.⁴⁸ Παράλληλα, εκείνοι οι εργάτες που θεωρούνταν επικίνδυνοι, και η συμπεριφορά τους ήταν κατά του «*Movimiento Nacional*», αποκλείονταν από τη βιομηχανία ή τη δημόσια διοίκηση. Στις ιδιωτικές επιχειρήσεις της Βαρκελώνης δόθηκε διαταγή το Μάιο του 1938 –από το Υπουργείο Εργασίας– μέσα σε τρεις μήνες να συμπληρώσουν μια λίστα με εκείνους τους εργάτες που επιθυμούσαν να απολύσουν, πρακτικές που απαντώνται και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Η πειθαρχία, τέλος, της εργασίας ήταν βαρύνουσας σημασίας τόσο στη μεταπολεμική φρανκική Ισπανία όσο και στην εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα.⁴⁹

Η πειθαρχία αποτελούσε μάλλον μια βασική πρακτική με την οποία επιδίωκε η καπινοβιομηχανία Ματσάγγου να ρυθμίσει τις σχέσεις εργασίας στο χώρο της παραγωγής σε όλες τις περιόδους της λειτουργίας της. Όσοι εκδήλωναν σημάδια «απειθαρχίας» δεν είχαν θέση στο εργοστάσιο και απολύονταν. Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι δύο μόνο από τα εκατοντάδες που συναντήσαμε στο αρχείο της επιχείρησης.

⁴⁷ Carme Molinero, Pere Ysas, «Workers and dictatorship: industrial growth, social control and labor protest under the Franco Regime, 1939-1976», στο Angel Smith (edited), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Rutledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2002, σ. 185-205.

⁴⁸ Ο Κ. Τσουκαλάς υποστήριξε σχετικά πρόσφατα πως «η ψευδεπίγραφη «δημοκρατία» της μετεμφυλιακής περιόδου, δεν ήταν παρά μια συγκεκαλυμμένη δικτατορία». Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του 1960: «σύντομη ή μακρά»;», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007, σ. 41.

⁴⁹ Για τη Βαρκελώνη βλ. Carme Molinero, Pere Ysas, ό.π. και Sebastian Balfour, *Dictatorship, Workers and the City. Labour in Greater Barcelona Since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989. Για ζητήματα που αφορούν στην εργασία των γυναικών κατά την τελευταία περίοδο του φρανκικού καθεστώτος και ιδιαίτερα για το Νόμο για τα Πολιτικά, Επαγγελματικά και Εργατικά Δικαιώματα των Γυναικών του 1961 και αντανakλούν μια αλλαγή στάσης του καθεστώτος βλ. Jessica Davidson, «Women, Fascism and Work in Francoist Spain: The Law for Political, Professional and Labour Rights», *Gender & History*, τχ. 23 (2), Αύγουστος 2011, σ. 401-414.

Η Μ.Π. είχε προσληφθεί στις 14 Ιουνίου 1947 στο εργοστάσιο, ως εργάτρια στο τμήμα των χαρμανιών, αρχικά με σύμβαση ορισμένου χρόνου η οποία στη συνέχεια μετατράπηκε σε αορίστου χρόνου. Απολύθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1950, γιατί επέδειξε αναξιοπρεπή συμπεριφορά «και έκδηλον απειθαρχίαν» στη διεξαγωγή της εργασίας.⁵⁰ Λίγους μήνες νωρίτερα είχε απολυθεί και ο εργάτης ο Γ.Κ ο οποίος προσλήφθηκε στο εργοστάσιο στις 2 Απριλίου 1946 με σύμβαση αορίστου χρόνου ως εργάτης χαρμανιών. Η «απειθαρχία» και εδώ όπως και στην περίπτωση της Μ. είναι η βασική αιτία της απόλυσης του Γ.: «...είναι ανεπαρκής και δεικνύει έκδηλον απειθαρχία» αναφέρεται στην καταγγελία της σύμβασης εργασίας που κατατέθηκε στο Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας του Βόλου στις 5/1/1950.⁵¹

Θα λέγαμε πως οι λόγοι περί πειθαρχίας και τάξης που διαχέονταν στο χώρο της εργασίας –αλλά και εκτός αυτού-, καθιστούσαν το συναίσθημα του φόβου που αυτοί προκαλούσαν κυρίαρχο κατά την περίοδο του αυταρχικού εκσυγχρονισμού της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας.⁵² Λόγοι που φέρουν έμφυλα νοήματα. Όπως παρατηρούμε από τις περιπτώσεις του Γ. και της Μ., ενώ για τον πρώτο η απειθαρχία φαίνεται να συνδυάζεται με την «ανεπαρκή ικανότητά» του να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας, για τη δεύτερη η επίδειξη «αναξιοπρεπούς συμπεριφοράς» είναι αυτή που αιτιολογεί το παράπτωμα της απειθαρχίας. Η πειθαρχία κατά αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το φύλο με το οποίο συνδέεται.

Ας συνεχίσουμε τώρα στην εξέταση των συνθηκών –πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών- που συνδιαμόρφωναν την αγορά εργασίας την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία στο Βόλο, το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνάπτονταν συμβάσεις μισθωτής απασχόλησης, εκεί δηλαδή όπου συγκροτείται μια ανταλλακτική σχέση η οποία καθιστά την εργασία εμπόρευμα.

⁵⁰ Αρχείο Ματσάγγου, Καταγγελία και δήλωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου κατά της Μ.Π., 9/9/1950.

⁵¹ Αρχείο Ματσάγγου, Καταγγελία και δήλωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου κατά του Γ.Κ., 5/1/1950.

⁵² Το ζήτημα γύρω από τη σχέση φόβου-εξουσίας έχει απασχολήσει τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Υποστηρίχτηκε πως ο έλεγχος των συναισθημάτων αποτελεί το κεντρικό πεδίο άσκησης της πολιτικής και της εξουσίας. Βλ. William Reddy, *The navigation of Feeling. A framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, 2001. Βλ. επίσης Joanna Burke, *Fear. A Cultural History*, Counterpoint, Λονδίνο 2007.

iv. Ανεργία, υποαπασχόληση και το εργοστάσιο

Στην Ελλάδα, λοιπόν, μετά τον Εμφύλιο καθιερώθηκε ο «θεσμός» των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων, -στο δημόσιο τομέα- ως προϋπόθεση για την εξασφάλιση εργασίας. Οι υποψήφιοι εργαζόμενοι υποχρεούνταν να προσκομίζουν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, με το οποίο δήλωναν την «εθνικοφροσύνη» τους.⁵³ Όσοι πολίτες χαρακτηρίζονταν «αριστεροί» ή «μη εθνικόφρονες» αποκλείονταν από το δημόσιο και αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες στην εύρεση εργασίας στον ιδιωτικό τομέα.⁵⁴ Έτσι, οι λιγοστές διαθέσιμες θέσεις εργασίας δεν προορίζονταν για όλους, -κυρίως στο δημόσιο τομέα- αλλά και στις μεγάλες βιομηχανίες. Παράλληλα, η εσωτερική μετανάστευση προς τις πόλεις συνεχίστηκε. Πολλοί ήταν εκείνοι οι οποίοι μετανάστευαν προς τα αστικά κέντρα, καθώς δεν μπορούσαν να ζήσουν στα κατεστραμμένα χωριά τους. Η μετανάστευση προς το εξωτερικό δεν είχε ακόμα ξεκινήσει και η πίεση που άσκησαν οι νεοαφιχθέντες στις πόλεις ήταν ασφυκτική. Τα μόνιμα χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 1950, λοιπόν, όσον αφορά στο ζήτημα της εργασίας και της απασχόλησης, ήταν η αφθονία του εργατικού δυναμικού, η τεράστια ανεργία και η υποαπασχόληση.⁵⁵

Η κατάσταση στο Βόλο δεν ήταν διαφορετική από τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Στις αρχές της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας το ζήτημα της ανεργίας στο Βόλο, που ήταν οξύ κατά τα χρόνια του Εμφυλίου, θα λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Το ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Βόλου προς την Κυβέρνηση και το Υπουργείο Βιομηχανίας και Εργασίας στις 26/11/53 περιγράφει με δραματικό τρόπο την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της πόλης λόγω της ανεργίας και ζητά τη λήψη άμεσων μέτρων υπέρ

⁵³ Το κύριο μέλημα της εθνικοφροσύνης, σύμφωνα με τον Α. Ελεφάντη, είναι να δείξει ότι οι Έλληνες κομμουνιστές είναι εθνικά αλλότριοι. Επισημαίνει χαρακτηριστικά πως «η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης είναι από τη μια μεριά ηθικολογική και από την άλλη εθνικιστική... εξόντωση πολιτική και ηθική, μα πάνω από όλα φυσική, σωματική των κομμουνιστών.... Ιδεολογία τρόμου, να τρομοκρατήσει τους προσβληθέντες από το μίσμα του κομμουνισμού ώστε να ανανήψουν...». Άγγελος Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 142.

⁵⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 23-50, και Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2000, σ. 81-90.

⁵⁵ Χριστόφορος Βεναρδάκης – Γιώργος Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδίδακτορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 120-123.

των ανέργων, αφού πλέον, σύμφωνα με το ΕΚΒ «ο εκ πείνης θάνατος πλανάται εις τας οικογενείας των ανέργων», αναφορά που πιθανόν φέρνει στο μυαλό των ανθρώπων εκείνης της εποχής εικόνες από την όχι και τόσο μακρινή περίοδο της Κατοχής και του τραγικού λιμού του χειμώνα του 1941-42: *“Η πόλη του Βόλου, μια των πρώτων βιομηχανικών της χώρας, η άλλοτε ευημερούσα και δίδουσα ζωήν και κίνησιν εις ολόκληρον την Θεσσαλίαν, σήμερα βρίσκεται τελείως απονεκρωμένη, με χιλιάδες ανέργων, με κλειστά τα εργοστάσια, με ελαχίστην εμπορικήν κίνησιν... η ζωή των ανέργων κατάντησε δραματική εν τη κυριολεξία και ο εκ πείνης θάνατος πλανάται εις τας οικογενείας των ανέργων... το Ε.Κ.Β. ζητά την δωρεάν διανομήν άρτου εις τους ανέργους και την άμεσον λειτουργίαν κρατικών συσσιτίων προς αποφυγήν θανάτων εκ πείνης...”*⁵⁶

Μέσα λοιπόν σε αυτή την αποδιαρθρωμένη αγορά εργασίας της πόλης του Βόλου, η μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών δεν ανάγκασε τις επιχειρήσεις της πόλης, όσες ακόμα λειτουργούσαν, να υιοθετήσουν ιδιαίτερες πρακτικές προσέλευσης και στρατολόγησης εργατικού δυναμικού. Αντίθετα, παρατηρούμε πως η υπερπροσφορά εργατικής δύναμης έδωσε τη δυνατότητα στους κεφαλαιούχους οι ίδιοι να ορίσουν με τα δικά τους κριτήρια το είδος και τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού που επιθυμούσαν να προσλάβουν. Χαρακτηριστική είναι η αγγελία του Ματσάγγου στην εφημερίδα *Θεσσαλία*, που είδαμε αναλυτικά νωρίτερα, στις 19/7/1951 και αφορούσε τις προσλήψεις εργατριών ηλικίας από 18 μέχρι 25 ετών.

Αυτό το εργατικό δυναμικό ήταν κάτι παραπάνω από βέβαιο ότι θα το έβρισκε η εταιρεία, καθώς η προσφορά εργασίας ήταν μεγάλη, αν λάβουμε υπόψη όσα καταγράφονται και από επίσημους κρατικούς φορείς της περιόδου. Το Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας του Βόλου ανέφερε πως μεταξύ Ιανουαρίου 1951 και Ιουλίου του 1952 αριθμούσε γύρω στους 10.000 ανέργους από τους οποίους επανατοποθετήθηκαν περίπου 3.000.⁵⁷ Η καπνοβιομηχανία, όπως υποχρεωνόταν από το νόμο, ζητούσε από τον εν λόγω φορέα έναν αριθμό ατόμων για απασχόληση στο εργοστάσιο και η πρόσληψή του γινόταν αποκλειστικά μέσα από αυτό. Το γεγονός αυτό μας υπενθυμίζει πως τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αγορά

⁵⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Αρχείο Βιομηχανίας, φακ. 271.

⁵⁷ Ταχυδρόμος, 8/12/1955.

εργασίας και διαμορφώνουν τη λειτουργία της αφορούν όχι μόνο στη διαθεσιμότητα του πληθυσμού να υπαχθεί σε σχέσεις μισθωτής εργασίας, αλλά και στις τεχνικές ανάγκες της παραγωγής κάθε επιχείρησης και γενικότερα στο ζήτημα της οργάνωσης της εργασίας σε αυτή. Αυτό ακριβώς, δηλαδή την οργάνωση της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου σε διάφορες περιόδους της λειτουργίας της, θα παρακολουθήσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Ενδέκατο Κεφάλαιο. Η οργάνωση της εργασίας και η αμοιβή της

i. Καταμερισμός εργασίας, τεχνολογία και φύλο

Στο εργοστάσιο Ματσάγγου ο έμφυλος τεχνικός καταμερισμός της εργασίας ήταν ξεκάθαρος σε ολόκληρη τη διάρκεια της λειτουργίας του. Χαρακτηριστικό του ήταν πως οι θεωρητικά (ή και οι ουσιαστικά) ειδικευμένες θέσεις εργασίας, -όσες δηλαδή απαιτούσαν τεχνικές γνώσεις- καλύπτονταν αποκλειστικά από άνδρες και εξασφάλιζαν υψηλότερες αμοιβές, κύρος και περιθώρια επαγγελματικής ανέλιξης στο εργοστάσιο. Αντίθετα, οι γυναίκες, -στη συντριπτική τους πλειοψηφία-, εργάζονταν σε θέσεις που θεωρούνταν υποδεέστερες στο εσωτερικό της επιχείρησης και αμείβονταν πολύ χαμηλότερα από τους άνδρες. Γιατί συνέβαινε αυτό; Γιατί δηλαδή οι θέσεις στο Ματσάγγο που λογαριάζονταν ως ειδικευμένες και συνδέονταν κυρίως με την τεχνολογία, -τη λειτουργία, την επιδιόρθωση και τη συντήρηση των μηχανών καταλαμβάνονταν από άνδρες; Γιατί η γυναικεία εργασία αμειβόταν χαμηλότερα από την ανδρική;

Οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του 1980 και 1990 ανέδειξαν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, την έμφυλη κατασκευή της έννοιας της δεξιότητας και κατ' επέκταση τη δευτερεύουσα θέση των γυναικών στην εργασιακή διαδικασία.¹ Το ερώτημα που τέθηκε στο επίκεντρο δεν ήταν αν υπήρχαν απλά ανισότητες αλλά γιατί υπήρχαν. Προκειμένου να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα η έρευνα έστρεψε την

¹ Οι μελέτες αυτές είναι πολυάριθμες στη διεθνή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρω: Sonya O. Rose, *Limited Livelihoods, Gender and Class in Nineteenth Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992, Laura Lee Downs, *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metal Working Industries, 1914-1939*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1995, Ava Baron, "The Masculinization of Production: The Gendering of Work and Skill in U.S. Newspaper printing, 1850-1920", στο Dorothy Helly – Susan Reverby, *Gender Domains: Rethinking Public and Private in Women's History*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1992, Jutta Schwarzkopf, "Gender and Technology: Inverting established patterns. The Lancashire Cotton Weaving Industry at the start of the 20th century", στο M. Walsh (επιμ.), *Working out gender perspectives from labour history*, Άλντερσοτ 1999, σ. 151-166.

προσοχή της και στη σχέση της τεχνολογίας με το φύλο.² Επισημάνθηκε πως η εκτέλεση διαφορετικών εργασιών και η διαφορετική σχέση ανδρών και γυναικών με την τεχνολογία στο χώρο της παραγωγής προκαλούσε ανισότητες στην αμοιβή της εργασίας.³

Υποστηρίχθηκε πως η ειδίκευση που απαιτεί κάθε εργασία, συνδέεται περισσότερο με το φύλο του προσώπου που την ασκεί παρά με τις πραγματικές απαιτήσεις της δουλειάς και πως οι ανισότητες εν τέλει συνδέονται με καταστάσεις που δημιουργούνται και αναπαράγονται μακριά από το χώρο εργασίας. Οι εργάτριες δηλαδή μεταφέρουν στο χώρο δουλειάς την κατώτερη κοινωνική τους θέση.⁴ Ωστόσο, δεν έλειψαν και οι μελέτες που έδειξαν πως οι διαφορές δεν αφορούσαν μόνο το δίπολο ανδρών-γυναικών αλλά εντοπιζόνταν και μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου φύλου.⁵ Στο χώρο του εργοστασίου σε κάθε περίπτωση παρατηρείται πολυπλοκότητα στη σχέση τεχνολογίας και φύλου και, όπως σωστά επισημαίνει η Μαρία Ρετντζή, προκειμένου να εξηγηθεί αυτή η πολυπλοκότητα δεν αρκούν οι υπεραπλουστεύσεις

² Για μια αναλυτική κριτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας που αφορά τη σχέση τεχνολογίας και φύλου βλ. Μαρία Ρεντετζή (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζηγεωργιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012, σ. 22-27. Στην ελληνική βιβλιογραφία μια από τις πρώτες μελέτες που είχαν ως αντικείμενο τη σχέση τεχνολογίας-φύλου, είναι της Μαρίας Στρατηγάκη, *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*. Σε αυτή τη μελέτη υποστήριξε πως η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών προκαλεί συγκρούσεις όχι μόνο ανάμεσα στους εργοδότες και στους εργαζόμενους, αλλά και ανάμεσα στους ίδιους τους εργαζόμενους, ειδικότερα ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες. Οι τεχνολογικές εξελίξεις ήταν καθοριστικές, ισχυρίζεται η συγγραφέας για τη σύνθεση της απασχόλησης κατά φύλο. Βλ. σχ. Μ. Στρατηγάκη, *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1996, σ. 37-41.

³ Η Judith MacGaw στέφοντας την προσοχή της στο χώρο παραγωγής των εργοστασίων στις ΗΠΑ των αρχών του 20^{ου} αιώνα επισημαίνει πως ο χώρος του εργοστασίου δεν ήταν ομοιογενής αλλά διαφοροποιημένος. Οι προϋπάρχουσες αντιλήψεις για τη δεξιότητα του φύλου τους είχαν ως αποτέλεσμα άνδρες και γυναίκες να ασκούν διαφορετικά καθήκοντα και εργασίες. Το αυξημένο γυναικείο εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν εκεί πληρωνόταν πολύ λιγότερο από τους άνδρες ακόμα και για την ίδια εργασία και σπάνια εκτελούσε εξειδικευμένη εργασία. Βλ. Judith MacGaw, "Women and the History of American Technology", *Signs*, 7 (4), 1982, σ. 798-828.

⁴ Βλ. A. Philips – B. Taylor, "Sex and Skill", *Waged Work: A reader*, έκδοση του περ. Feminist Review, Λονδίνο 1986, σ. 54-66.

⁵ Η Patricia Cooper, στη μελέτη της για τους πουροποιούς στις ΗΠΑ η Patricia Cooper έδειξε πως διαφορετικές ομάδες γυναικών και ανδρών επηρεάστηκαν διαφορετικά από τις τεχνολογικές αλλαγές και συμπέρανε ότι γυναίκες και οι άνδρες δεν αποτελούσαν συμπαγείς κατηγορίες. Βλ. Patricia Cooper, «Αυτό που χρειάζεται η χώρα είναι ένα καλό πούρο των πέντε σεντς», στο Μαρία Ρεντετζή (επιμ.), ό.π., σ. 67-114. (Το άρθρο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1988 με τον τίτλο, "What this country needs is a good five cent cigar", *Technology and Culture* 29 (4), 1988, σ. 779-807).

που στηρίζονται σε απλοϊκά δίπολα και δυισμούς-αντιθέσεις συμφερόντων μεταξύ εργατών-εργοδοτών και ανδρών-γυναικών.⁶

Πρόσφατες μελέτες, ωστόσο, αμφισβητούν πως οι έμφυλες διαφορές στο χώρο παραγωγής και γενικότερα στην αγορά εργασίας μπορούν να ερμηνευθούν στη βάση ιδεολογικών και πολιτισμικών αναλύσεων. Αντίθετα, διατείνονται πως αυτές προκλήθηκαν κυρίως από οικονομικά κίνητρα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Joyce Bournette «το ερώτημα δεν είναι αν η έμφυλη ιδεολογία υπήρχε αλλά αν ήταν η μηχανή που κινούσε το τρένο ή απλά το βαγόνι».⁷ Η ίδια θεωρεί πως απλά ήταν «το βαγόνι», αν και οι περισσότερες έρευνες πάνω στο θέμα θεωρούν το αντίθετο.⁸ Το συμπέρασμά της είναι πως οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας, στον τεχνικό καταμερισμό και στις αμοιβές κατά τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία δομούνταν στη βάση οικονομικών αιτιών, ως απάντηση της αγοράς που λάμβανε υπόψη της πραγματικές διαφορές μεταξύ της ανδρικής και γυναικείας παραγωγικότητας και όχι στη βάση έμφυλων προκαταλήψεων και διακρίσεων ή στην παράδοση και το έθιμο.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει μια πολύ πρόσφατη μελέτη που αναδεικνύει την υλική διάσταση της ερμηνείας των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στη βιομηχανία. Ο καλύτερος τρόπος για να αναλυθούν και να ερμηνευθούν οι μισθολογικές διαφορές που βασίζονται στο φύλο, υποστηρίζουν οι Maria Stanfors, Tim Leunig, Bjorn Eriksson και Tobias Karlsson, είναι να εξετάσει και να συγκρίνει κανείς μέσα σε μια επιχείρηση τις αμοιβές των ατόμων που έκαναν τις ίδιες δουλειές. Η σουηδική πουροποιία στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα, σημειώνουν, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα μελέτης των έμφυλων διαφοροποιήσεων στην αγορά εργασίας.⁹

Πρόκειται για μια βιομηχανία που απασχολούσε άνδρες και γυναίκες στις ίδιες θέσεις εργασίας. Δεν υπήρχαν ρυθμίσεις πάνω στην ανδρική και τη γυναικεία εργασία

⁶ Μαρία Ρεντετζή (επιμ.), ό.π., σ. 30.

⁷ Joyce Bournette. *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008, σ. 5-6.

⁸ Για παράδειγμα βλ. Sonya O. Rose, ό.π., σ. 12-13.

⁹ Maria Stanfors, Tim Leunig, Bjorn Eriksson, Tobias Karlsson, "Gender, productivity, and the nature of work and pay: evidence from the late nineteenth-century tobacco industry", *The Economic History Review*, 60, (1), Φεβρουάριος 2014, σ. 49-65.

ενώ τυπικά προσόντα, όπως η μυϊκή δύναμη, και τεχνολογία δεν ήταν σημαντικά στοιχεία. Εργατικά συνδικάτα υπήρχαν και ήταν ανοιχτά τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, αλλά οι μισθοί δεν ρυθμιζόνταν με συλλογικές διαπραγματεύσεις, ούτε υπήρχε κατώτατος μισθός καθορισμένος από την κυβέρνηση. Οι συγγραφείς συμπεραίνουν ότι οι επιχειρήσεις πούρων οι οποίες «θηλυκοποίησαν» την εργατική δύναμη πιο εντατικά ήταν πιο πιθανόν να επιβιώσουν. Ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας εμπόδιζε τις εταιρείες να προσλαμβάνουν «ακριβούς» άνδρες σε μεγάλο βαθμό. Θεωρούν, τέλος, ότι οι ιστορικοί της οικονομίας πρέπει να ερμηνεύσουν συγκεκριμένες μισθολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων στο πλαίσιο των αγορών προϊόντων.¹⁰

Επιστρέφοντας στο παράδειγμά μας, οι υψηλές ιεραρχικά θέσεις στο Ματσάγγο συνδέονταν με την ειδίκευση που την εξασφάλιζε η τεχνική γνώση, η χρήση, ρύθμιση και επιδιόρθωση των μηχανών. Η πρόσβαση σε αυτή την τεχνική γνώση εξασφαλιζόταν μέσω των εκπαιδευτικών θεσμών –τεχνική εκπαίδευση- αλλά κυρίως μέσα από την «εμπειρική μαθητεία», το διάστημα δηλαδή που περνούσε ο μαθητευόμενος δίπλα σε κάποιον παλαιότερο τεχνικό-ειδικό για να μάθει τη «δουλειά», τα μυστικά της ειδικότητας, όπως λόγου χάρη συμβαίνει στην καπνοβιομηχανία με τους καπνοτενικούς, δηλαδή τους «χαρμαντζήδες», οι οποίοι θεωρούνταν από τους πλέον ειδικευμένους εργαζόμενους και ο μισθός τους ήταν αρκετά πιο υψηλός, όχι μόνο από το γυναικείο αλλά και από τον ανδρικό μέσο όρο.

Η απουσία αναγνωρισμένης τεχνικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες τους στερούσε τη δυνατότητα να απασχοληθούν σε θέσεις εργασίας μέσα στο εργοστάσιο που συνδέονταν με νέες τεχνολογίες και μηχανήματα και κατά συνέπεια σε ό, τι θεωρείται «ειδικευμένη» εργασία. Πάνω σε αυτή τη βάση θεμελιώνονταν σε μεγάλο βαθμό και οι ανισότητες στην αμοιβή.¹¹ Παράλληλα, η «παράδοση των ειδικοτήτων»,

¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹ Αυτή η απουσία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό, όπως εύστοχα επισημαίνει η Λ. Παπαστεφανάκη με «την κοινωνικά διαμορφωμένη αντίληψη ότι οι άνδρες, γενικά, έχουν τεχνικές ικανότητες και μια κλίση προς τις μηχανές, χαρακτηριστικά που απουσιάζουν –θεωρητικά- από τις γυναίκες». Η αντίληψη αυτή οδηγεί, συμπεραίνει «σ' έναν φαύλο κύκλο, όπου η τεχνική ευκολία με το εξοπλισμό, η πρόσβαση στην τεχνική εκπαίδευση, η αξιολόγηση της εργασίας και η άνοδος στην επαγγελματική ιεραρχία διαπλέκονται με (και

αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο, έπαιζε σημαντικό ρόλο στο ποια εργασία θα εκτελούνταν και από ποιον. Υπήρξαν πόστα που συνδέθηκαν αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο στα οποία οι άνδρες δεν δούλεψαν ποτέ, όπως λόγου χάρη οι πακεταρίστριες και αντίθετα θέσεις -που δεν συνδέονταν με την τεχνολογία, αλλά θεωρούνταν τα πλέον σημαντικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας-, όπου οι γυναίκες επίσης δεν δούλεψαν ποτέ, όπως οι «χαρμαντζήδες». Η «σπουδαιότητα» του κάθε σταδίου της παραγωγής προκαλούσε έμφυλους διαχωρισμούς και δημιουργούσε «παραδόσεις». ¹²

Η μισθολογική ανισότητα ανδρών και γυναικών θεμελιώνεται θεωρητικά στους διαφορετικούς ρόλους τους στον οικογενειακό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, αλλά και στην «ειδικευμένη» και «ανειδίκευτη» εργασία που κάθε φορά ασκούν. Προκειμένου να ερμηνευθούν οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις κοινωνικές αντιλήψεις για την ανδρική και τη γυναικεία εργασία, όπως για παράδειγμα ότι οι γυναίκες με το μισθό τους υποτίθεται πως συμβάλλουν συμπληρωματικά στο οικογενειακό εισόδημα ενώ αντίθετα οι άνδρες ήταν εκείνοι που κατά κύριο λόγο το στήριζαν. Η ανισότητα

διαμορφώνονται από) έμφυλες σχέσεις. Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 296. Για τη σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία, την τεχνική ικανότητα και τη ειδίκευση η συγγραφέας παραπέμπει στην A. Baron, "Contested terrain revisited: technology and gender definitions of work in the printing industry, 1850-1920", στο B. Wright, *Women, Work and Technology*, Άνν Αρμπορ 1987, σ. 58-83.

¹² Ο Roger Horowitz αναλύοντας τη σχέση φύλου και βιομηχανικών τεχνολογιών στην αμερικανική βιομηχανία κρέατος εστιάζει στους λόγους που συγκεκριμένα καθήκοντα στην εργασιακή διαδικασία χαρακτηρίζονται ως γυναικεία και εκτελούνται σταθερά από γυναίκες για μισό περίπου αιώνα, στα οποία οι άνδρες δεν δούλεψαν ποτέ. Επίσης επισημαίνει τη φυλετική διάσταση της δουλειάς, που γίνεται εμφανής μέσα από την ανάλυση των καθηκόντων των έγχρωμων εργατριών. Ο καταμερισμός της εργασίας βασιζόταν τόσο στο φύλο όσο και στη φυλή και στην εθνότητα και ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρικά καθήκοντα είχε να κάνει με τη σπουδαιότητα των διαφόρων σταδίων της επεξεργασίας κρέατος. Roger Horowitz, «Έκεί που ποτέ δεν θα δούλευαν άνδρες»: Φύλο, εξουσία, χώρος και έμφυλος καταμερισμός εργασίας στην αμερικανική βιομηχανία κρέατος, 1890-1990», στο Μαρία Ρεντεντζή (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζευγενιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012. (Το κείμενο είχε δημοσιευτεί πρώτη φορά το 1997 με τίτλο "Where men will not work, Gender, Power, Space and the Sexual Division of Labor in America's Meatpacking industry, 1890-1990", *Technology and Culture*, 38 (1), σ. 187-213).

δηλαδή στις αμοιβές εργατών-εργατριών 'στηριζόταν' πέρα από το είδος της εργασίας που έκαναν οι άντρες και οι γυναίκες και στον οικογενειακό καταμερισμό εργασίας.¹³

Η έννοια της ειδικευμένης εργασίας αποδίδεται στην εργασία εκείνη που απαιτεί μια μακρόχρονη διαδικασία μαθητείας, προκειμένου να κατακτηθούν τα μυστικά της τέχνης. Η διαδικασία της μαθητείας δικαιολογεί τη μεταγενέστερη υψηλότερη αμοιβή της ειδικευμένης εργασίας σε σχέση με την ανειδίκευτη. Αλλά η ανισότητα δεν είναι μόνο μισθολογική. Η ειδικευμένη εργασία ταυτίζεται συνήθως με την ανδρική ενώ η ανειδίκευτη με τη γυναικεία και οι ταυτίσεις αυτές αξιολογούν και αξιοδοτούν την ανθρώπινη εργασία αναλόγως, αρνητικά ή θετικά, αναπαράγοντας έμφυλες αντιλήψεις και διακρίσεις.¹⁴

Τέλος, όπως έχει παρατηρηθεί και αλλού έτσι και στο Ματσάγγο, ήταν πιο οικονομικό για την επιχείρηση να παρέχει υψηλές αμοιβές σε λίγους διευθυντές, επιστάτες και μηχανικούς και η πλειονότητα της εργατικής δύναμης που ήταν γυναίκες να περιορίζεται στις πιο επαναληπτικές εργασίες, ημειδικευμένες ή ανειδίκευτες και συνεπώς να αμείβεται πιο χαμηλά.¹⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εργοδοτική πρακτική για τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας διασταυρώνεται με τις έμφυλες αντιλήψεις για την τεχνολογία. Ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας, λοιπόν, όπως μας υπενθυμίζει και η Λ. Παπαστεφανάκη, «δομείται στο σημείο συνάντησης εργοδοτικών πρακτικών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, ωστόσο είναι δυναμικός, αλλάζει και μετασχηματίζεται ανάλογα με τις υπάρχουσες συνθήκες».¹⁶

¹³ Σύμφωνα με την Ε. Αβδελά, ο μισθός είναι έννοια έμφυλη, γιατί εκφράζει κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, κοινωνικές αντιλήψεις για την ανδρική και τη γυναικεία εργασία. Υποστηρίζει πως το γεγονός ότι οι γυναίκες δουλεύουν με σχέσεις μισθωτής εργασίας δεν ανατρέπει το βασικό κοινωνικό προσδιορισμό τους, που ορίζεται από τη θέση τους μέσα στην οικογένεια. Αντίθετα, τονίζει ότι «...αυτός ο πρώτιστος καθορισμός διαφοροποιεί εξ αρχής τη μισθωτή εργασία των γυναικών ως κατώτερη και συμπληρωματική». Βλ. Ε. Αβδελά, «Μισθωτές σχέσεις εργασίας και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα», *Μνήμων* 11(1987), σ. 234-246 και της ίδιας, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, Αθήνα 1990, σ. 260-261.

¹⁴ Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 281.

¹⁵ Όπως λόγου χάρη έχει επισημάνει η Λ. Παπαστεφανάκη για την κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα του Πειραιά. Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 296.

¹⁶ Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 296.

ii. Το εργοστάσιο: οι χώροι εργασίας

Το κτηριακό συγκρότημα της επιχείρησης, έκτασης 3.770 μ² βρισκόταν στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις οδούς Ερμού, Παύλου Μελά, Μακεδονομάχων και 28^{ης} Οκτωβρίου. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο το κτήριο κατασκευάστηκε τμηματικά σε διάφορες περιόδους. Στην τελική του μορφή -όπως διασώζεται μέχρι και σήμερα- ήταν τετραώροφο και χωριζόταν σε δυο πτέρυγες, τη βόρεια και τη νότια.¹⁷

Στο υπόγειο της βόρειας πτέρυγας στην οποία υπήρχε πρόσβαση από τις οδούς Αλεξάνδρας, Μακεδονομάχων και Σωκράτους- βρισκόταν η αποθήκη τσιγαρόχαρτου και το γραφείο συνεταιρισμού των εργατοϋπαλλήλων Ματσάγγου. Στον πρώτο όροφο υπήρχαν διαμερίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως τόπος ελέγχου των υπό επεξεργασία καπνών, ως εστιατόριο, ως χώρος για τη δεματοποίηση των πακέτων τσιγάρων, ως αποθήκες των υπό επεξεργασία καπνών, καθώς και ως γραφεία του Λογιστηρίου. Στο δεύτερο όροφο υπήρχαν δύο διαμερίσματα: στο ένα στεγαζόταν το κυτιοποιείο και το άλλο ήταν χώρος αποθήκευσης των κενών πακέτων που κατασκευάζονταν. Ο τρίτος και ο τέταρτος όροφος προορίζονταν αποκλειστικά για τα καπνά. Στον τρίτο όροφο βρίσκονταν δυο μεγάλα διαμερίσματα τα οποία χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία των καπνών, την κατασκευή χαρμανιών για την κοπή και την παραγωγή τσιγάρων, την εκκαθάριση φυλλοτριμάτων και την αποθήκευση των επεξεργασμένων καπνών σε δέματα, τα οποία προορίζονταν για την παρασκευή των τσιγάρων. Στον τέταρτο όροφο υπήρχαν τρία μεγάλα διαμερίσματα όπου και εκεί γινόταν η επεξεργασία των καπνών.

Στη νότια πτέρυγα του εργοστασίου στεγαζόταν η κύρια εργασιακή διαδικασία, δηλαδή η παραγωγή των τσιγάρων. Είσοδος εκεί υπήρχε μόνο από την οδό Σωκράτους. Το υπόγειο της πτέρυγας χωριζόταν σε δύο διαμερίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνταν το ένα ως αποθήκη τσιγαρόχαρτου και άλλων καπνοβιομηχανικών υλικών, ενώ στο άλλο ήταν τοποθετημένος ο μηχανισμός του ανελκυστήρα για τη μεταφορά των υλικών στους άλλους ορόφους. Ο πρώτος όροφος της νότιας πτέρυγας ήταν ο πλέον

¹⁷ Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, Περίληψις των προς μεταγραφήν ακινήτων μεταβιβαζομένων δυνάμει της υπ' αριθμ. 309.303/64 αποφ. του Υπουργείου Συντονισμού, Τόμος 2/ Αριθ. 391, 5/2/1965.

πυκνοδομημένος: αποτελούνταν από 13 συνολικά διαμερίσματα, εκ των οποίων τα δυο μεγαλύτερα βρίσκονταν δυτικά και χρησιμοποιούνταν ως χώροι κοπής του καπνού, καθώς και χώροι για την εγκατάσταση και λειτουργία των σιγαροποιητικών μηχανών. Τα υπόλοιπα ανατολικά διαμερίσματα χρησιμοποιούνταν για διάφορες χρήσεις: αποθήκη χάρτου, βιομηχανοστάσιο, αίθουσα μηχανουργείου, αποθήκη εργαλείων και ανταλλακτικών καπνοβιομηχανικών μηχανημάτων, αποθήκη καπνοβιομηχανικών υλικών και αποδυτήρια εργατών και λουτρά. Επίσης, εκεί βρίσκονταν και τα γραφεία της Εφορίας Καπνού Βόλου, όπου γινόταν η φορολόγηση των τσιγάρων δια του φόρου επί της εσωτερικής κατανάλωσης.

Στον δεύτερο όροφο, υπήρχαν τρία μεγάλα διαμερίσματα: στο ένα ήταν εγκατεστημένο το τμήμα πακεταρίσματος, στο άλλο το τμήμα της επικόλλησης των ταινιών φόρου στα πακέτα και το τρίτο διαμέρισμα χρησιμοποιούνταν ως στεγνωτήριο των τσιγάρων. Στον τρίτο όροφο συναντάμε επίσης τρία μεγάλα διαμερίσματα τα οποία χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία των καπνών και ως αποθήκες των προς σιγαροποίηση καπνών. Ο τέταρτος όροφος, τέλος, αποτελούνταν από 4 διαμερίσματα, τα οποία λειτουργούσαν ως τόπος στεγνωτηρίου των ετικέτων, αποκονιάσεως του κομμένου καπνού, υγραντήριο, εστιατόριο και αίθουσα χημείου και λουτρών.¹⁸

Ο χώρος του εργοστασίου αποτέλεσε το πλαίσιο και το περίγραμμα όπου μηχανήματα λειτουργούσαν ασταμάτητα, πρώτες ύλες, προϊόντα και εμπορεύματα διακινούνταν παράλληλα με τους ανθρώπους, τις ιδέες και τα συναισθήματά τους, διαμορφώνοντας έτσι ένα σύνθετο τοπίο παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Η «γεωγραφία» του εργοστασιακού χώρου επηρεαζόταν και καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις σχέσεις. Ποια ήταν η θέση και ο ρόλος του κάθε εργαζόμενου στο εργοστάσιο, στο χώρο της παραγωγής; Από ποιους παράγοντες καθορίζονταν και

¹⁸ Σε άλλο κτιριακό συγκρότημα που βρισκόταν επί της οδού Κ. Καρτάλη στεγαζόταν το ξυλουργείο της επιχείρησης για την κατασκευή κενών κιβωτίων για τη συσκευασία των προϊόντων και το λιθογραφείο, όπου λιθογραφούνταν τα πακέτα των τσιγάρων. Επίσης εκεί στεγάζονταν και αποθήκες καπνοβιομηχανικών υλικών και γκαράζ για τα οχήματα της επιχείρησης (φορτηγά μεταφορών και διανομών των τσιγάρων). Γκαράζ επίσης διέθετε η επιχείρηση και σε άλλο σημείο της πόλης, επί της διασταύρωσης των οδών Ορφανοτροφείου και Μακρυνίτσης. Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου, Περίληψις των προς μεταγραφήν ακινήτων μεταβιβαζομένων δυνάμει της υπ' αριθμ. 309.303/64 αποφ. του Υπουργείου Συντονισμού, Τόμος 2/ Αριθ. 391, 5/2/1965.

διαμορφώνονταν; Ποιες εργασίες δηλαδή εκτελούσαν άνδρες και γυναίκες στα πλαίσια του τεχνικού καταμερισμού εργασίας; Πώς τα ίδια τα άτομα βίωναν την εργασιακή τους εμπειρία μέσα στο χώρο της παραγωγής; Αυτοί είναι οι βασικοί προβληματισμοί γύρω από τους οποίους δομείται το πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου.

iii. Τμήματα εργασίας και ειδικότητες στο Μεσοπόλεμο

Μια εικόνα αναφορικά με τα τμήματα και τον καταμερισμό εργασίας στο Ματσάγγο κατά το Μεσοπόλεμο μάς την προσφέρει το μητρώο των εργαζομένων της επιχείρησης των ετών 1928-1932. Σε αυτό το μητρώο είναι καταγεγραμμένα 859 άτομα. Από αυτά 732 είναι γυναίκες και μόλις 127 είναι άνδρες. Στο μητρώο καταγράφεται η χρονολογία πρόσληψης και αποχώρησης, καθώς και το τμήμα που απασχολούνταν. Τα τμήματα εργασίας που καταγράφονται σε αυτό το μητρώο είναι τα εξής: πακετάρισμα, συσκευασία, κυτιοποιία, σιγαρομηχανές και κοπής-χαρμάνια. Στο μητρώο αυτό δεν περιλαμβάνεται το τμήμα της επεξεργασίας και συντήρησης των καπνών.¹⁹ Ο σημαντικότερος όγκος της γυναικείας εργασίας παρατηρείται στα τμήματα της κυτιοποιίας, του πακεταρίσματος και της συσκευασίας, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 11.1.

Πίνακας 11.1

Εργαζόμενοι ανά τμήμα και φύλο στο Ματσάγγο, 1928-1932

Τμήμα	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πακετάρισμα	2	112	114
Συσκευασία	16	113	129
Κυτιοποιία	27	329	356
Σιγαρομηχαναί	49	49	98
Κοπή	32	1	33
Σύνολο	127	732	859

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, *Μητρώων Εργαζομένων 1928-1932*.

¹⁹ Αρχείο Ματσάγγου, *Μητρώων Εργαζομένων 1928-1932*.

Αναλυτικότερα, στο τμήμα της κυτιοποιίας, όπου αυτή την εποχή η εργασία διεξάγεται εξολοκλήρου χειρωνακτικά, συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος όγκος του εργατικού δυναμικού: 356 άτομα εκ των οποίων 329 είναι γυναίκες και μόλις 27 άνδρες. Στα τμήματα του πακεταρίσματος και της συσκευασίας, όπου και εκεί η εργασία τελείται χειρωνακτικά, η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας είναι εμφανής. Μόλις 2 άνδρες στο πακετάρισμα από τα 114 άτομα που απασχολούνται εκεί συνολικά και 16 στη συσκευασία από τους 129 συνολικά εργαζόμενους του τμήματος.

Αντίθετα, στα τμήματα εκείνα τα οποία έχουν εκμηχανιστεί –τουλάχιστον έως ένα βαθμό- παρατηρείται κυριαρχία του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στο τμήμα της κοπής (χαρμάνια) όπου απασχολείται μόλις μια εργάτρια σε σύνολο 33 εργαζομένων. Στο τμήμα των σιγαρομηχανών, ο αριθμός ανδρών-γυναικών είναι ίσος: 49 άνδρες και 49 γυναίκες. Ωστόσο, άνδρες και γυναίκες εκτελούσαν διαφορετικές εργασίες. Οι άνδρες του τμήματος ήταν επιφορτισμένοι με τη χρήση των μηχανών –ως χειριστές, τροφοδότες, βοηθοί και μαθητευόμενοι- ενώ οι γυναίκες συνέλεγαν τα τσιγάρα. Στο τμήμα της κοπής επίσης οι άνδρες απασχολούνταν στα μηχανήματα: ως χειριστές των κοπτικών μηχανών, βοηθοί μηχανών, τροχιστές και αχθοφόροι.²⁰

Στα επόμενα χρόνια δεν θα αλλάξουν πολλά. Καθώς ο τεχνολογικός εξοπλισμός της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας δεν ανανεώθηκε ουσιαστικά μέχρι και τη δεκαετία του 1960, η εργασιακή διαδικασία δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μέχρι τότε.²¹ Ειδικότερα, τα τμήματα πακεταρίσματος, συσκευασίας και κυτιοποιίας, εκμηχανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κυρίως στη δεκαετία του 1960. Το τμήμα της επεξεργασίας του καπνού εκμηχανίστηκε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Ακόμα και τότε όμως η εκμηχάνιση σ' αυτά τα στάδια της παραγωγής ήταν

²⁰ *Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώων Εργαζομένων 1928-1932.*

²¹ Μεταξύ 1965 -1968 πραγματοποιήθηκαν μια σειρά τεχνικών εκθέσεων από το τεχνικό τμήμα της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ) και κατατέθηκαν στη διεύθυνση επενδύσεων της τράπεζας, στα πλαίσια εκσυγχρονισμού των μηχανολογικών και μηχανικών εγκαταστάσεων της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Σε αυτές παρουσιάζεται το επίπεδο εκμηχάνισης της σιγαροβιομηχανίας από τη δεκαετία του 1920, -καθώς επίσης και η οργάνωση της παραγωγής σε κάθε τμήμα εργασίας αναλυτικά-, μέχρι τη στιγμή της σύνταξής τους.

μερική και περιορισμένη. Έτσι, συνυπήρχε 'μηχανοποίητο' και 'χειροποίητο' τμήμα. Στο τελευταίο μάλιστα συνέχισε να συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος των εργατριών.

iv. Η ανασυγκρότηση της εργασιακής διαδικασίας μεταπολεμικά

Οι αρμόδιοι υπάλληλοι της Εφορίας Καπνού του κράτους παρείχαν αρχικά στην καπνοβιομηχανία άδεια μεταφοράς και κατοχής καπνού. Τα καπνά μεταφέρονταν στις καπναποθήκες της επιχείρησης που ήταν διασκορπισμένες σε διάφορα σημεία της πόλης και εκεί γινόταν η επεξεργασία τους.²² Η εικόνα αναφορικά με την παραγωγική διαδικασία στις καπναποθήκες της επιχείρησης παρουσιάζεται ιδιαίτερα προβληματική. Όπως υπογραμμίζεται σε τεχνική έκθεση της ΕΤΒΑ το Μάρτιο του 1968 η επεξεργασία στις καπναποθήκες, δηλαδή η μετατροπή του αρμαθοδέματος σε τόγκα, γινόταν ακόμα και τότε με πρωτόγονο τρόπο. Η επιχείρηση δεν διέθετε ξεφυλλιστικές μηχανές και πρέσες, που θα της επέτρεπαν να μειώσει το εργατικό κόστος και να απασχολεί μόνον εποχικό δυναμικό.²³ Η κατάσταση βελτιώθηκε μετά τον Ιούλιο του 1968, όταν άρχισαν να λειτουργούν οι νέες καπναποθήκες στην περιοχή του Φυτόκου.

Προϊστάμενος του τμήματος επεξεργασίας στις νέες καπναποθήκες τον Δεκέμβριο του 1968 ήταν ο Σ. Π., ο οποίος αναφέρει στη Θεσσαλία:²⁴ «Πριν γίνουν οι νέες εγκαταστάσεις και η τοποθέτηση των μηχανημάτων, όλες οι φάσεις της επεξεργασίας του καπνού γίνονταν με τα χέρια. Τώρα δεν κουραζόμαστε όπως πρώτα, όλο το βάρος πέφτει στις μηχανές... Μα η παρακολούθηση η ευθύνη και η προσοχή

²² Στην παραγωγική διαδικασία της Καπνοβιομηχανίας διακρίνουμε δυο βασικές φάσεις: η πρώτη αφορά τη μεταποίηση του αρμαθοδέματος σε τόγκα, δηλαδή την αποθήκευση και την επεξεργασία του καπνού. Η δεύτερη περιλαμβάνει τη μεταποίηση του καπνού τόγκας σε τσιγάρα, δηλαδή τη χαρμανοποίηση και τη σιγαροποίηση. Οι αποθήκες καπνών όπου διεξαγόταν η πρώτη φάση βρίσκονταν διασκορπισμένες σε μεγάλες αποστάσεις από το εργοστάσιο. Αυτό προκαλούσε τη φθορά των καπνών κατά τη διακίνησή τους και την απώλεια αποδοτικών ωρών εργασίας από τις συνεχείς μεταφορές καπνού. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Λ. Καρμανιόλας, 6 Μάρτιου 1965.

²³ Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', Μάρτιος 1968.

²⁴ Το Δεκέμβριο του 1968 η εφημερίδα Θεσσαλία πραγματοποίησε επιτόπια έρευνα στους χώρους των νέων καπναποθηκών και στο παλιό εργοστάσιο του Ματσάγγου. Σε αυτή την έρευνα μίλησαν στην εφημερίδα και κάποιοι εργάτες και εργάτριες της επιχείρησης. Η έρευνα δημοσιεύτηκε τμηματικά από τις 8 μέχρι της 11 Δεκεμβρίου.

είναι ίδιες».²⁵ Παρά την εκμηχάνιση, στις καπναποθήκες απασχολούνταν πολλές εργάτριες που εργάζονταν χειρωνακτικά. Αυτές βρίσκονταν απέναντι από τα ξεφυλλιστικά μηχανήματα, καθισμένες πίσω από τους κυλιόμενους μεταφορείς (ταπιρουλάν) και κοντά η μια στην άλλη συνέχισαν να κάνουν την ίδια εργασία με τα ξεφυλλιστικά μηχανήματα, δηλαδή να ξεφυλλίζουν τα καπνά. Ανάμεσα στην απόδοση των χεριών και των μηχανημάτων, όπως σημειώνει η αρθρογράφος της *Θεσσαλίας*, η διαφορά είναι τεράστια, μα είναι ο μόνος τρόπος για να απασχοληθούν οι εργάτριες που εκτελούσαν την εργασία αυτή πριν τοποθετηθούν τα μηχανήματα.²⁶

Η Β. Μ., -παντρεμένη και γιαγιά- το 1968 ήταν 48 ετών και εργαζόταν στις καπναποθήκες του Ματσάγγου από το 1951. *«Πρώτα ήμουν στον Παπαγεωργίου. Η δουλειά μου ήταν τότε στο ξεφύλλισμα, τότε στην Τόγκα. Τελικά παρέμεινα στην τελευταία. Τούτη την δουλειά δεν μπορούν να την κάνουν όλες οι εργάτριες. Αυτές που εργάζονται στην πρέσα πρέπει να είναι δυνατές για να μπορούν να γυρίζουν τη βίδα που πιέζει μέσα τις κάσες με τα φύλλα ή το φυλλοτρίμα για να γίνουν τα δέματα σφιχτά και να μην χαλάσουν όταν βγουν από αυτές. Είναι σκληρή και ανθυγιεινή η δουλειά που κάνω μα όταν εξασφαλίζεις το ψωμί σου από αυτή τη συνηθίζεις και τη βρίσκεις καλή στο τέλος. Τώρα έγινε πιο ξεκούραστη με τη βοήθεια της αυτόματης μηχανής και δεν κουράζομαι πια όπως πρώτα».*²⁷

²⁵ *Θεσσαλία*, 10/12/1968.

²⁶ Η εργασιακή διαδικασία στις νέες καπναποθήκες της επιχείρησης παρουσιάζεται αναλυτικά από την έρευνα της *Θεσσαλίας*. Το πρώτο στάδιο της επεξεργασίας ήταν η ύγρανση του καπνού. Για την εργασία αυτή υπήρχαν δυο μεγάλα υγραντήρα, αυστριακού τύπου, από τα πλέον σύγχρονα, μέσα στα οποία τοποθετούνταν τα δέματα καπνών. Παλαιότερα η διαδικασία γινόταν με ψεκασμό, με μάνικα. Το δεύτερο στάδιο αφορούσε την απαλλαγή των φύλλων του καπνού από κάθε ξένη ύλη. Τα φύλλα καπνού κυλούσαν πάνω στον κυλιόμενο μεταφορέα (ταπιρουλάν) και έπεφταν μέσα σε μια ξεφυλλιστική γυάλα και ξετινάζονταν ένα προς ένα. Τα ξεφυλλισμένα φύλλα του καπνού κυλώντας πάνω στο «ταπιρουλάν» έφταναν στο στόμιο της χαρμανιέρας. Το πάνω μέρος της χαρμανιέρας κινούνταν παλινδρομικά και με αυτό τον τρόπο γινόταν η χαρμανοποίηση της κάθε μιας επεξεργασμένης μερίδας. Από την χαρμανιέρα κυλώντας πάνω σε «ταπιρουλάν» τα καπνά περνούσαν σε ειδικά αυτόματα κόσκινα. Σ' αυτά κοσκινίζονταν και αφαιρούνταν το φυλλοτρίμα. Το πολύ ψιλό αχρηστευόταν, ενώ το χοντρό χρησιμοποιούνταν στην ανάμειξη του καπνού για την παρασκευή του χαρμανιού. Τα φύλλα προωθούνταν στην τογκοποιητική (δεματοποιητική) μηχανή και μετατρέπονταν σε τόγκες (δέματα) αυτόματα. Τα επεξεργασμένα καπνά παρέμεναν ένα περίπου χρόνο μέχρι τη βιομηχανοποίησή τους σε ειδικούς χώρους αποθήκευσης. Στους ίδιους χώρους γινόταν και η τογκοποίηση του φυλλοτρίματος. *Θεσσαλία*, 10/12/1968.

²⁷ *Θεσσαλία*, 10/12/1968. Η δουλειά στα χαρμάνια ήταν δύσκολη και ανθυγιεινή. Πολλές εργάτριες έπασχαν από διάφορες ασθένειες, όπως βρογχικό άσθμα, εξαιτίας της σκόνης που ανέπνεαν. Έτσι

Τα καπνά στη συνέχεια μεταφέρονταν στο εργοστάσιο (εικόνα 1) και ακολουθούσε το στάδιο της επιλογής και της πρόσμιξής τους, ο σχηματισμός του «χαρμανιού», του μείγματος δηλαδή του καπνού που απαιτούνταν για την κάθε μάρκα τσιγάρου χωριστά. Η διαδικασία αυτή γινόταν στο τμήμα των χαρμανιών που βρισκόταν στον γ' όροφο –της βόρειας και νότιας πτέρυγας,- του εργοστασίου. Στο τμήμα αυτό σε ολόκληρη τη διάρκεια της λειτουργίας του εργοστασίου εργάζονταν λίγοι άνδρες και το μεγαλύτερο μέρος του αποτελούνταν από εργάτριες.²⁸ Οι επικεφαλής του τμήματος ωστόσο ήταν λίγοι ειδικευμένοι άνδρες τεχνίτες, οι καπνοτεχνικοί ή αλλιώς 'χαρμαντζήδες', οι οποίοι είχαν την ευθύνη του τελικού σχηματισμού του μείγματος που απαιτούνταν για την κάθε μάρκα τσιγάρου. Η τελική σύνθεση του χαρμανιού σχεδιαζόταν και αποφασιζόταν στο χημείο της καπνοβιομηχανίας, που βρισκόταν στον τέταρτο όροφο της νότιας πτέρυγας του εργοστασίου. Κάτω από τις οδηγίες και τις εντολές των «χαρμαντζήδων», οι εργάτριες του τμήματος αναλάμβαναν το στάδιο της ανάμιξης των διάφορων μερίδων και φύλλων καπνού. Το αντικείμενο των ανδρών που δούλευαν σε αυτό το τμήμα –εκτός των «χαρμαντζήδων»- αφορούσε κυρίως τις μεταφορές, την κοπή των καπνών και την επίβλεψη της δουλειάς των εργατριών. Μετά τη «χαρμανοποίηση» των καπνών, οι εργάτες μετέφεραν τα άκοπα φύλλα των καπνών στο χώρο της η Εφορίας Καπνού, δηλαδή στον πρώτο όροφο της νότιας πτέρυγας του εργοστασίου, και εκεί γινόταν από τους αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους ο έλεγχός τους προκειμένου να φορολογηθούν.

ερμηνεύεται ίσως και το φαινόμενο συχνών απουσιών των εργατριών του τμήματος. Στους μισθολογικούς καταλόγους εμφανίζεται πως πολλές εργάτριες απουσίαζαν τακτικά από το εργοστάσιο λόγω ασθενείας. Αρχείο Ματσάγγου, *Επεξεργασία μισθολογικών καταλογών τμήματος χαρμανιών, 1949-1968*.

²⁸ Για παράδειγμα τον Ιούλιο του 1926 απασχολούταν εκεί 73 εργάτριες και 5 εργάτες. Αρχείο Ματσάγγου, Βιβλίο Πληρωμής Εργατών Καπνεργοστασίου Αφών Ν. Ματσάγγου, 2-8 Ιουλίου 1926. Η εικόνα δεν διαφοροποιείται κατά τη μεταπολεμική εποχή. Το Φεβρουάριο του 1951 απασχολούνταν στο τμήμα των χαρμανιών 20 εργάτες και 180 εργάτριες. Αρχείο Ματσάγγου, Κατάστασις προσωπικού τμήματος Χαρμανιών, Φεβρουάριος 1951. Τον Ιούλιο του 1965 οι γυναίκες του τμήματος ήταν 111 και οι άνδρες 45. Αρχείο Ματσάγγου, Καπνεργοστάσιον. Θέσεις εργασίας εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965.

Εικόνα 1

Μεταφορά καπνών στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. (Δεκαετία 1930).

Αρχείο Ζημέρη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

Οι υπάλληλοι της Εφορίας Καπνού ζύγιζαν τον εισαγόμενο καπνό, αφαιρούσαν από το βάρος του ποσοστό 5% για τις αναπόφευκτες φθορές και με βάση το υπόλοιπο υπολόγιζαν την ποσότητα των τσιγάρων, τα οποία η επιχείρηση όφειλε να υποβάλει σε φόρο κατανάλωσης μετά τη βιομηχανική παραγωγή τους τους. Με βάση αυτή την ποσότητα γινόταν ταυτόχρονα και η παράδοση από την Εφορία Καπνού των φορολογικών ταινιών. Στον πρώτο όροφο του εργοστασίου γινόταν επίσης η κοπή των καπνών. Εκεί μεταφερόταν σε καροτσάκια -μετά την Εφορία Καπνού- άκοπο, το έτοιμο σε φύλλα χαρμάνι από άνδρες εργάτες. Όταν εισήχθησαν οι νέες καπνοκοπτικές μηχανές στην καπνοβιομηχανία (μια περιστροφική καπνοκοπτική μηχανή Hauni το 1956, η οποία περιλάμβανε μια τροχιστική συσκευή μαχαιριών με δυο τροχούς, τροφοδοτική διάταξη και απορροφητήρα κόνεως καπνού, και μια δεύτερη το 1962) δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα στην παραγωγική διαδικασία.²⁹ Οι ηλεκτροκινούμενες καπνοκοπτικές μηχανές αντικατέστησαν τις παλιές χειροκίνητες, που ονομάζονταν «χαβάνια» και τις χειρίζονταν άνδρες. Όσοι από αυτούς δεν απολύθηκαν λόγω της εισαγωγής των νέων μηχανημάτων έπρεπε πλέον να προσαρμοστούν σε καινούριες

²⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή μηχανημάτων, 29/5/1969.

καταστάσεις και να δουλέψουν στα νέα μηχανήματα. Ο ρόλος τους ήταν ο χειρισμός τους.³⁰

Οι χειριστές τοποθετούσαν στη χοάνη της μηχανής τα φύλλα των καπνών, τα έστρωναν ελαφρώς πάνω στον ιμάντα, με τον οποίο τα φύλλα προωθούνταν στα όργανα κοπής της μηχανής, τα μαχαίρια. Δύο άλλοι εργάτες φρόντιζαν για το τρόχισμα των μαχαιριών της καπνοκοπτικής μηχανής, ώστε να επιτυγχάνεται η ακριβής κοπή των καπνών και να αποφεύγεται ο θρυμματισμός τους. Η ομαλή και συγκεκριμένη «τροφοδοσία» των καπνοκοπτικών μηχανών με φύλλα καπνού συνέβαλε, μαζί με την κατάλληλη συντήρηση της μηχανής, στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Με τις καπνοκοπτικές μηχανές γινόταν η κοπή των φύλλων του χαρμανιού σε λεπτές ομοιόμορφες ίνες, συνήθως 4-6 χιλιοστών πλάτους κατά ανώτερο όριο, ανάλογα με την ποικιλία και την προέλευση του καπνού. Η κοπή του καπνού απέβλεπε κυρίως στην εξασφάλιση της άνετης, συνεχούς και τέλει καύσης του μίγματος κατά το κάπνισμα. Ο χαρμανοποιημένος καπνός (το μίγμα) στη συνέχεια τοποθετούνταν και παρέμενε μέσα σε ξύλινα κιβώτια προκειμένου να αποβάλει την πλεονάζουσα υγρασία, να σιτέψει και να ολοκληρωθεί η ομοιογένειά του.³¹ Από εκεί μεταφερόταν -μέσα στα ξύλινα κιβώτια- στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών, που βρισκόταν στον ίδιο όροφο.

Στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών γινόταν η τελική παρασκευή των τσιγάρων (εικόνες 2 και 3). Ο αριθμός των εργατών και των εργατριών που απασχολούνταν εδώ φανερώνει μια μικρή υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών.³²

³⁰ Τον Μάρτιο του 1965 στο τμήμα των καπνοκοπτικών μηχανών συναντάμε συνολικά 22 άτομα: 13 γυναίκες και 9 άνδρες. Δύο άνδρες ήταν χειριστές των καπνοκοπτικών μηχανών και οι υπόλοιποι απασχολούνταν ως τροφοδότες και συλλέκτες του κομμένου καπνού και ως μεταφορείς. Οι γυναίκες δούλευαν ως καθαρίστριες του καπνού, μια εργασία που την εκτελούσαν χειρωνακτικά. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Λ. Καρμανιόλας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 6 Μάρτιου 1965.

³¹ Και σ' αυτό το στάδιο της εργασίας οι τεχνικές εκθέσεις διαπιστώνουν σοβαρά προβλήματα, αφού η «χαρμανοποίηση» και η κοπή του καπνού διεξαγόταν «κατά τρόπο πρωτόγονο και κατ' εξοχήν αντιοικονομικών». Αρχείο Ματσάγγου, Τεχνική Έκθεση Απογραφής Μηχανημάτων, Μάρτιος 1968.

³² Αυτό ίσχυε, όπως είδαμε στο Μεσοπόλεμο αλλά και σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο που λειτούργησε το εργοστάσιο. Για παράδειγμα, το Φεβρουάριο του 1951 απασχολούνταν 53 εργάτες και 41 εργάτριες. Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικός κατάλογος τμήματος Σιγαρομηχανών, Φεβρουάριος 1951. Τον Ιούλιο του 1965 οι άνδρες του τμήματος είναι 49 και οι εργάτριες 58. Αρχείο Ματσάγγου, Καπνεργοστάσιον. Θέσεις εργασίας Εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965.

Το βασικό χαρακτηριστικό της εργασιακής διαδικασίας και σε αυτό το στάδιο της παραγωγής ήταν ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας. Οι άνδρες εργάζονταν ως χειριστές, ως 'τροφοδότες' και ως συντηρητές των σιγαροποιητικών μηχανών και αργότερα και των φιλτρομηχανών, όταν αυτές εισήχθησαν στο εργοστάσιο. Επίσης, άνδρες εργάτες μετέφεραν και διένειμαν τα τσιγάρα, αρχικά από τις σιγαρομηχανές στο στεγνωτήριο και από εκεί στο τμήμα του πακεταρίσματος. Να σημειώσουμε τέλος πως προϊστάμενοι στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών ήταν άνδρες μηχανικοί. Οι γυναίκες σ' αυτό το τμήμα απασχολούνταν στις σιγαροποιητικές μηχανές και στις φιλτρομηχανές ως «συλλέκτριες» των τσιγάρων.³³

Για την κατασκευή του τσιγάρου οι χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών τοποθετούσαν την ταινία του τσιγαρόχαρτου στις ειδικές υποδοχές της μηχανής και οι «τροφοδότες» έβαζαν το μίγμα του κομμένου καπνού στη χοάνη της τροφοδοσίας. Μέσα από διάφορες μηχανικές λειτουργίες δημιουργούνταν η τελική μορφή του τσιγάρου. Τα έτοιμα τσιγάρα τελικά κατέληγαν στο «σιγαροσυλλέκτη». Οι εργάτριες, που δούλευαν ως «συλλέκτριες», συγκέντρωναν τα τσιγάρα και τα τοποθετούσαν σε τελάρα. Παράλληλα, άλλες εργάτριες αναφέρονται ως «εκκαθαρίστριαι σιγαρέττων» και η δουλειά τους ήταν να ξεχωρίζουν τα «σκάρτα» τσιγάρα, όσα δηλαδή δεν είχαν τις απαιτούμενες προδιαγραφές για κατανάλωση.³⁴

³³ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία στοιχείων από Καταστάσεις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, 1949-1968 και Αρχείο Ματσάγγου, Καπνουργοστάσιον. Θέσεις εργασίας Εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965.

³⁴ Και σ' αυτό το τμήμα, σύμφωνα με τις τεχνικές εκθέσεις, η εργασία διεξαγόταν κατά τρόπο αναχρονιστικό και με μηχανικό εξοπλισμό απαρχαιωμένο. Οι μηχανές, πλην της σιγαροφιλτρομηχανής SASSIB, ήταν ηλικίας 30-40 ετών περίπου. Υπήρχαν ακόμα στις σιγαρομηχανές γυναίκες συλλέκτριες, ενώ αυτή η εργασία σ' όλες τις άλλες ελληνικές καπνοβιομηχανίες –και φυσικά ευρωπαϊκές– επιτυγχανόταν μέσω μηχανών. Το ίδιο ίσχυε και για τον έλεγχο ο οποίος διενεργούνταν για κάθε τσιγάρο. Έτσι απασχολούνταν προσωπικό, τόσο για τον έλεγχο όσο και για τις μεταφορές, ενώ η όλη διαδικασία διεξαγόταν αυτόματα μόνο στις σιγαροφιλτρομηχανές. Τέλος, καθώς δεν υπήρχε δυνατότητα ελέγχου της υγρασίας του περιβάλλοντος, υφίστατο ακόμη «ξυραντήριοι σιγαρέττων» γεγονός που προκαλούσε πρόσθετες εσωτερικές μετακινήσεις των εργατών και παρακώλυε –όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στη τεχνική έκθεση– την αποτελεσματικότητα της εργασίας. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμόν των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', Μάρτιος 1968.

Εικόνες 2 και 3

Τμήμα σιγαροποιτικών μηχανών. (Δεν καταγράφεται χρονολογία).

Αρχείο Ζημέρη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

Οι εργάτριες Ε.Κ. και Π.Σ., παντρεμένες και οι δύο, το 1968 έχουν συμπληρώσει η πρώτη 18 και η δεύτερη 15 χρόνια συνεχή παρουσία στο εργοστάσιο και στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών. Αναφέρουν: «Εδώ υπάρχουν δυο είδη μηχανών: σιγαρομηχανές και σιγαροφιλτρομηχανές. Από τις σιγαρομηχανές τα τσιγάρα

μεταφέρονται στον πάγκο διαλογής. Είναι δουλειά λεπτή και δύσκολη. Γι' αυτό στο τμήμα αυτό τοποθετούν εργάτριες με πείρα, παρατηρητικότητα και ευσυνειδησία... Η δουλειά χρειάζεται επιδεξιότητα και σβελτάδα...».³⁵

Πάνω στα τελάρα και σε ειδικές καρτέλες αναγράφονταν από τις εργάτριες ο αριθμός του χαρμανιού και της σιγαροποιητικής μηχανής, ο αύξων αριθμός του τελάρου, και η ημερομηνία σιγαροποίησης. Στη συνέχεια τα τελάρα με τα τσιγάρα μεταφέρονταν από άνδρες εργάτες στο δεύτερο όροφο της νότιας πτέρυγας και αρχικά στο χώρο του στεγνωτηρίου για να αεριστούν και επιτευχθεί ο τελικός υποβιβασμός της υγρασίας. Έπειτα, και αφού είχε προηγηθεί μια ανάλογη παραμονή στο «ξηραντήριο», τα τσιγάρα μεταφέρονταν τελικά στο τμήμα του πακεταρίσματος, όπου γινόταν το πακετάρισμα των τσιγάρων σε διάφορους τύπους πακέτων.

Το τμήμα του πακεταρίσματος αποτελούνταν στο μεγαλύτερο μέρος του από γυναίκες (εικόνα 4). Οι λίγοι άνδρες ήταν προϊστάμενοι, βοηθοί προϊσταμένων, μεταφορείς και επιστάτες των εργατριών, που δούλευαν ως πακεταρίστριες.³⁶ Η συσκευασία σε πάκα των δέκα πακέτων, όπως και το πακετάρισμα των τσιγάρων με φίλτρο σε κλασσικά πακέτα, διεξαγόταν αποκλειστικά χειρωνακτικά έως και στα τέλη της δεκαετίας του 1950.³⁷ Αργότερα, στη δεκαετία του 1960, η επιχείρηση προμηθεύτηκε ορισμένες πακεταριστικές μηχανές, αλλά η εργασία κατά κύριο λόγο εκτελούνταν χειρωνακτικά, ακριβώς όπως πριν τριάντα χρόνια. Έτσι ο αριθμός των πακεταριστριών τον Ιούλιο του 1965 συνεχίζει –παρά την εκμηχάνιση– να είναι σημαντικός και να ανέρχεται σε 102. Οι άνδρες που απασχολούνταν εκεί ήταν μόλις 18. Οι 8 από αυτούς χειρίζονταν τις πακεταριστικές μηχανές και υπήρχαν άλλοι δύο

³⁵ *Θεσσαλία*, 11/12/1968.

³⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία στοιχείων από 'Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Πακεταρίσματος', 1949-1960.

³⁷ Από τον Σεπτέμβριο του 1951 εμφανίζονται στους μισθολογικούς καταλόγους δύο βάρδιες πακεταρίσματος. Μία πρωινή 6-2 και μία απογευματινή 2-10. Το τμήμα χωρίζεται σε Πακετάρισμα Α και Πακετάρισμα Β. Στη μία βάρδια απασχολούνταν τον Σεπτέμβριο του 1951, 105 εργάτριες και στο άλλο 107. Τον Σεπτέμβριο του 1953 απασχολούνταν 123 εργάτριες στο Α και 127 στο Β. Το Πακετάρισμα Β έπαψε να υφίσταται τον Μάιο του 1958 και δημιουργήθηκε ένα τμήμα πακεταρίσματος όπου τον Σεπτέμβριο του 1958 απασχολούνταν 178 εργάτριες και 10 εργάτες. Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία μισθολογικών καταλόγων, 1949-1960.

«δόκιμοι πακεταριστικών μηχανών», δυο καταγράφονται ως αρχιτεχνίτες και 5 ήταν μεταφορείς. Ο προϊστάμενος του τμήματος ήταν επίσης άνδρας.³⁸

Ο ρόλος των πακεταριστριών ήταν να τοποθετούν τις μάρκες τσιγάρων στα ανάλογα πακέτα. Οι εργάτριες κάθονταν σε διπλούς πάγκους και πακετάρizαν με τα χέρια τα τσιγάρα. Η καθεμιά όφειλε να πακετάρει μέσα σε ορισμένο χρόνο, τουλάχιστον ένα προκαθορισμένο αριθμό τσιγάρων. Οι εργάτριες έπρεπε να δουλεύουν τα χέρια τους πολύ γρήγορα και ασταμάτητα, ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της επιχείρησης. Όσες εργάτριες δεν ήταν αποδοτικές στο βαθμό που είχε ορίσει η επιχείρηση απολύονταν ή στην καλύτερη περίπτωση άλλαζαν τμήμα εργασίας.

Εικόνα 4

Το τμήμα πακεταρίσματος. (Δεν καταγράφεται χρονολογία).

Αρχείο Ζημέρη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

³⁸ Αρχείο Ματσάγγελου, Προσωπικόν. Καπνεργοστάσιον. Θέσεις εργασίας Εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965. Τρία χρόνια αργότερα ο αριθμός των εργατριών θα μειωθεί στις 70. Το κόστος της παραγωγής -σύμφωνα με τις τεχνικές εκθέσεις- συνέχιζε ωστόσο να θεωρείται υπερβολικό. Οι δύο μηχανές πακεταρίσματος (σε κυτία αμερικανικού τύπου) και οι σχετικές σελλοφανέζες που διέθετε η επιχείρηση στη δεκαετία του 1960 ήταν σύγχρονες, αλλά δεν ήταν συνδεδεμένες με τις σελλοφανέζες, με αποτέλεσμα τη σπατάλη εργατικών χεριών. Για αυτό, σύμφωνα με τους τεχνικούς, απαιτούνταν εξορθολογισμός της εργασιακής διαδικασίας: μια εργάτρια για τη συλλογή των πακέτων και την τοποθέτησή τους εντός κασσελών κατά την έξοδο από την πακεταριστική μηχανή και άλλη εργάτρια για τη φόρτωση της σελλοφανέζας. Οι δύο μηχανές, θεωρούσαν οι τεχνικοί, θα μπορούσαν να συνδεθούν, ώστε να συλλειτουργούν αυτόματα. Αρχείο Ματσάγγελου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμόν των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγελος', Μάρτιος 1968.

Η Ζ.Σ., η οποία εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία 24 χρόνια από το 1938 μέχρι το 1962 -τα περισσότερα από αυτά ως 'πακεταρίστρια'- θυμάται: «Στο πακετάρισμα δουλεύαμε οι καλύτερες και οι πιο γρήγορες εργάτριες, τα 'πρώτα χέρια'». ³⁹ Η Α.Μ. απασχολήθηκε στο Ματσάγγο 13 χρόνια (1938-1951). Δούλεψε κυρίως ως πακεταρίστρια: «Τη δουλειά της πακεταρίστριας μας την έδειχναν οι πιο παλιές. Υπήρχε και μια υπεύθυνη που μας έδειχνε πώς να γεμίζουμε τα διάφορα πακέτα. Έπρεπε όμως να μάθουμε γρήγορα... Ήταν και πολλές που δεν μάθαιναν και τις έδιωχναν...». ⁴⁰

Η εργασία του πακεταρίσματος φαίνεται πως απαιτούσε ένα είδος δεξιότητας και 'εξειδίκευσης', που αποκτούσαν οι γυναίκες μετά από μια πολύ σύντομη «μαθητεία». Η επιδεξιότητα της χειρωνακτικής εργασίας των εργατριών στο τμήμα του πακεταρίσματος έπαιζε σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Όσο πιο γρήγορα δούλευαν οι εργάτριες τόσο αυξανόταν η παραγωγικότητα της εργασίας και συνεπώς τα κέρδη της επιχείρησης. Για το λόγο αυτό οι επιστάτες πίεζαν διαρκώς τις πακεταρίστριες να εντείνουν τους ρυθμούς της εργασίας τους και της απόδοσής τους. Αυτό είχε δύο συνέπειες για τις ίδιες. Από τη μια οι πακεταρίστριες εξαναγκάζονταν να δουλεύουν σε εξαντλητικούς ρυθμούς, αλλά από την άλλη μπορούσαν θεωρητικά τουλάχιστον να κερδίσουν περισσότερα χρήματα από τις εργάτριες που απασχολούνταν σε άλλα πόστα, καθώς αμείβονταν με βάση την παραγωγή τους. ⁴¹

Παράλληλα, ορισμένες από τις πιο γρήγορες πακεταρίστριες «αναβαθμίζονταν» ως υπεύθυνες και επικεφαλής των εργατριών. Κατ' αυτό τον τρόπο, εκτός από το μεγαλύτερο ημερομίσθιο που λάμβαναν σε σχέση με τις υπόλοιπες, φαίνεται πως αποκτούσαν φήμη και κύρος μεταξύ των εργατριών. Η Μ.Μ. εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία –κυρίως ως πακεταρίστρια- κατά τη μεταπολεμική περίοδο, από το 1953 έως το 1967. Αναφέρει σχετικά: «Υπήρχαν κάποιες εργάτριες που τα χέρια τους δούλευαν πιο γρήγορα και από τις μηχανές... Αυτές ξεχώριζαν και οι καλύτερες με τα

³⁹ Ζ.Σ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁴⁰ Α.Μ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁴¹ Όπως θα δούμε παρακάτω η αμοιβή με βάση την απόδοση γινόταν και σε άλλα τμήματα.

χρόνια γίνονταν υπεύθυνες... επιστάτριες... Κέρδιζαν περισσότερα... και τα αφεντικά τις σεβόντουσαν».⁴²

Αυτή η σβελτάδα και η ευκινησία των εργατριών είχε προκαλέσει και το θαυμασμό της δημοσιογράφου της Θεσσαλίας: «Αν στο μηχανοποίητο τμήμα [του πακεταρίσματος] θαυμάζεις την πρόοδο της τεχνικής στο χειροποίητο εκπλήσσεσαι με την ταχύτητα και την επιδεξιότητα. Οι εργάτριες εδώ μοιάζουν με ταχυδακτυλουργούς.... 1.100 πακέτα ημερησίως πρέπει να δώσει η κάθε εργάτρια... μετατρέπουν τα χέρια τους σε μηχανή...».⁴³ Η Α.Δ., νεαρή μητέρα δύο παιδιών δούλευε ως πακεταρίστρια στο Ματσάγγο. Αναφέρει στη Θεσσαλία: «Σε 10-20 μέρες το πολύ κάνοντας αυτή τη δουλειά μπορείς να δώσεις παραγωγή 1.000-1.100 κουτιά την ημέρα».⁴⁴

Μετά το πακετάρισμα ακολουθούσε η επικόλληση της ταινίας φόρου κατανάλωσης και με αυτό τον τρόπο σφραγίζονταν τα πακέτα. Οι φορολογικές ταινίες τοποθετούνταν πάνω στα πακέτα των τσιγάρων που προορίζονταν για κατανάλωση, αφού ήδη είχε καταμετρηθεί και ελεγχθεί ο αριθμός των πακέτων από τους υπαλλήλους της Εφορίας. Η επικόλληση των ταινιών γινόταν αποκλειστικά από εργάτριες στο δεύτερο όροφο (τμήμα ταινιαρίσματος) της νότιας πτέρυγας του εργοστασίου. Η εκμηχάνιση του τμήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1950, σε συνδυασμό με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η επιχείρηση, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των εργατριών του τμήματος τα επόμενα χρόνια.⁴⁵

Τα πακέτα των τσιγάρων κατασκευάζονταν στο κυτιοποιείο. Η εκτύπωση σχεδίων και κειμένων πάνω στα πακέτα των τσιγάρων γινόταν στο λιθογραφείο, όπου το

⁴² Μ.Μ. *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁴³ *Θεσσαλία*, 11/12/1968.

⁴⁴ *Θεσσαλία*, 11/12/1968.

⁴⁵ Συνολικά μεταξύ 1957 και 1959 η επιχείρηση αγόρασε 4 ταινιαριστικές μηχανές ταινιών φόρου (2 το 1957, 1958 και 1959). Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή μηχανημάτων, 29/5/1969. Στη δεκαετία του 1950 εργάζονταν κατά μέσο όρο περίπου 150 εργάτριες το μήνα έναντι μόλις 20 εργατών. Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία μισθολογικών καταλογών τμήματος ταινιαρίσματος δεκαετίας 1950. Το 1965 στο τμήμα των ταινιαριστικών μηχανών απασχολούνταν μόλις 35 άτομα: 23 γυναίκες και 12 άνδρες. Οι γυναίκες συνέχισαν να απασχολούνται στην κόλληση των ταινιών στα πακέτα, ενώ οι άνδρες του τμήματος ήταν χειριστές των μηχανών και μεταφορείς. Ο προϊστάμενος ήταν και εδώ άνδρας. Αρχείο Ματσάγγου, Καπνεργοστάσιον. Θέσεις εργασίας Εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965.

μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού ήταν άνδρες.⁴⁶ Στο κυτιοποιείο δούλευαν άνδρες και γυναίκες, αλλά εδώ ο αριθμός των εργατριών ήταν σχεδόν τριπλάσιος σε σχέση με τον αριθμό των εργατών.⁴⁷ Επικεφαλής όμως και εδώ ήταν άνδρες. Οι άνδρες του κυτιοποιείου απασχολούνταν ως προϊστάμενοι τμήματος, ως χειριστές και συντηρητές των μηχανών, ως μεταφορείς και ως επιστάτες.

Εικόνες 5 και 6

⁴⁶ Το 1965 απασχολούνται συνολικά 23 άτομα, 18 άνδρες και 5 γυναίκες. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Λ. Καρμανιόλας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 6 Μάρτιου 1965.

⁴⁷ Αυτό ίσχυε σε ολόκληρη την περίοδο που λειτούργησε το εργοστάσιο. Ακόμα και όταν το τμήμα εκμηχανίστηκε μερικώς η «κυριαρχία» της γυναικείας εργασίας, έναντι της ανδρικής συνέχισε να υφίσταται. Για παράδειγμα, το Μάρτιο του 1965 στο τμήμα απασχολούνται συνολικά 143 άτομα εκ των οποίων οι 101 είναι γυναίκες και οι 42 άνδρες. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Λ. Καρμανιόλας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 6 Μάρτιου 1965.

Το τμήμα κυτιοποιείου. (Δεκαετία 1930).

Αρχείο Ζημέρη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

Η κατασκευή των πάκων των δέκα πακέτων γινόταν χειρωνακτικά- μέχρι τα τέλη σχεδόν της δεκαετίας του 1950- και αποκλειστικά από γυναίκες εργάτριες (εικόνες 5 και 6). Οι εργάτριες στο τμήμα του κυτιοποιείου κάθονταν ανά δέκα σε πάγκους και πριν από την είσοδο των μηχανών κατασκεύαζαν τα διάφορα πακέτα μόνο με τα χέρια.⁴⁸ Οι μηχανές παρασκευής πακέτων, όπως και οι χαρακτηριστικές μηχανές, –οι μηχανές δηλαδή που χάραζαν το χαρτόνι με το οποίο κατασκευάζονταν τα κουτιά για τα τσιγάρα- εισήλθαν στο εργοστάσιο αργότερα, στη δεκαετία του 1950 (εικόνα 7).⁴⁹ Η

⁴⁸ Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμόν των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', Μάρτιος 1968.

⁴⁹ Πρόκειται για κυτιοποιητικό συγκρότημα ΚΑΜΑ που προμηθεύτηκε το εργοστάσιο το 1957 και περιελάμβανε: πατομηχανή, πρέσσα καπακίων, καπακώστρα, ταινιαριστική. Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή μηχανημάτων, 29/5/1969. Ωστόσο, η κοπή και η χάραξη των εν λόγω πάκων στο μεγαλύτερο βαθμό εξακολουθούσε να γίνεται σε παλιές χαρακτηριστικές μηχανές και όχι σε σύγχρονες υψηλής παραγωγής με αποτέλεσμα τη σπατάλη εργατικών χεριών, όπως συμπεραίνει τεχνική έκθεση. Επίσης, ένα τμήμα των κλασσικών πακέτων κατασκευαζόταν σε μεμονωμένες μηχανές και όχι στο κυτιοποιητικό

είσοδος των μηχανών στο τμήμα του κυτιοποιείου επέφερε αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία και απείλησε τη θέση των εργατριών σε αυτό το τμήμα. Πολλές εργάτριες φαίνεται πως με την εκμηχάνιση του κυτιοποιείου είτε έχασαν τη δουλειά τους είτε «αποειδικεύτηκαν» πλήρως. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Γ.Κ., η οποία δούλεψε στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία από το 1948 έως το 1969, κυρίως στα τμήματα κυτιοποιείου και πακεταρίσματος: «Όταν έφεραν τα μηχανήματα δεν υπήρχε δουλειά και πολλές τις έδιωξαν. Άλλες μας πήγαν σε άλλα τμήματα... όπου υπήρχε δουλειά. Μας πήγαν και στα χαρμάνια... και κούτες κουβαλούσαμε... Όσες δεν έβγαζαν παραγωγή τις έδιωξαν πρώτες...».⁵⁰

Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν ίσχυε για όλες. Αντίθετα, ένα μέρος των εργατριών απασχολήθηκαν σε νέα πόστα, αποκτώντας νέες «ειδικότητες», όπως για παράδειγμα 'εργάτριες συγκροτημάτων', 'εργάτριες χαρακωτικών μηχανών', 'επικολλήσεως λαιμών και καπακώματος κυτίων'.⁵¹ Η Γ.Κ. περιγράφει την εργασιακή διαδικασία στο τμήμα του κυτιοποιείου: «Όταν ήρθαν τα μηχανήματα καταργήθηκαν οι πάγκοι και μας πήγαν στα 'συγκροτήματα'. [Συγκρότημα: μηχανές παρασκευής πακέτων]. Στο τμήμα μας έφεραν τέσσερα τέτοια συγκροτήματα. Η κάθε μηχανή είχε

συγκρότημα. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμόν των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', Μάρτιος 1968.

⁵⁰ Γ.Κ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁵¹ Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Α. Καρμανιόλας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 6 Μάρτιου 1965. Ο Ch. Sabel έχει επισημάνει πως όταν η αγορά πιέζει για μείωση του κόστους, τότε οι επιχειρήσεις οδηγούνται σε μεγαλύτερη αυτοματοποίηση. Η αυτοματοποίηση, θεωρεί ο συγγραφέας, οδηγεί κατά συνέπεια σε επανατοποθέτηση και αναπροσαρμογή των ευθυνών που έχει ο κάθε εργαζόμενος. Θα λέγαμε ότι κάτι ανάλογο παρατηρείται εν μέρει και στην περίπτωση μας. Ch. Sabel, *Work and politics. The division of labor in industry*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1982, σ. 96-97. Γυρίζοντας αρκετά πίσω στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία η Maxine Berg επισημαίνει πως τότε οι εργοστασιάρχες πίστευαν πως οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια είχαν μεγαλύτερη χειρωνακτική ικανότητα και επιδεξιότητα που τους επέτρεπε να ανταπεξέλθουν στις λεπτές, γρήγορες κινήσεις που απαιτούνταν από τις νέες τεχνικές. Αυτός ο «γυναικείος» τρόπος εργασίας, που ασκούσαν συλλογικά από τις γυναίκες, θεωρούνταν από τους εργοστασιάρχες πιο πειθήνιος στον καταμερισμό της εργασίας σε σχέση με τις ανδρικές εργατικές κουλτούρες και συμπεριφορές. Maxine Berg, "What Difference Did Women's Work Make to the Industrial Revolution?" *History Workshop*, τ. 35 (Άνοιξη, 1993), σ. 22-44. Για μια πρόσφατη σχετικά μελέτη που εστιάζει στη βρετανική και αμερικανική βαμβακουργία εξετάζοντας τις αλληλεπιδράσεις που προκάλεσε η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας μεταξύ επιχειρηματιών και εργατών στον κλάδο της βαμβακουργίας στα 1780-1860 βλ. Janet Greenlees, *Female Labour Power: Women Workers' Influence on Business Practices in the British and American Cotton Industries, 1780-1860*, Aldershot, Hants, and Burlington, Ashgate, 2007.

πέντε εργάτριες. Μια κοπέλα έβαζε το χαρτί, η άλλη το καπάκι και μια άλλη έβαζε το χαρτί για τους πάτους. Εκεί που καπάκωνε υπήρχε μια εργάτρια που σταματούσε τη μηχανή αν μάγκωνε. Τέλος μια εργάτρια ήταν στο τέλος της ταινίας και μάζευε τα πακέτα...».⁵²

Εικόνα 7

Το τμήμα του κυτιοποιείου (δεν καταγράφεται χρονολογία).
Αρχείο Ζημέρη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

Το τελευταίο στάδιο της εργασιακής διαδικασίας ήταν η συγκέντρωση και δεματοποίηση των γεμισμένων πακέτων τσιγάρων. Τα πακέτα των τσιγάρων συγκεντρώνονταν και συσκευάζονταν σε δέματα του ενός ή του μισού κιλού και τοποθετούνταν σε ξύλινα ή σε πολύ χοντρά χάρτινα κιβώτια. Αυτή η εργασία γινόταν στο τμήμα της δεματοποίησης στον τρίτο όροφο, όπου δούλευαν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες. Η δεματοποίηση γινόταν με δύο τρόπους: χειρωνακτικά, δεματοποιούνταν τα πακέτα με τα φίλτρα και με μηχανές τα κλασσικά, δηλαδή τα άφιλτρα. Και εδώ ο αριθμός των εργατριών ήταν μεγαλύτερος σε ολόκληρη την περίοδο λειτουργίας του εργοστασίου, κατάσταση που δεν θα διαφοροποιηθεί μέχρι και το τέλος της

⁵² Γ.Κ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

λειτουργίας του εργοστασίου.⁵³ Στη συνέχεια, τα κιβώτια κατέβαιναν με τον ανελκυστήρα στο ισόγειο και συγκεντρώνονταν στο τμήμα συσκευασίας, όπου τοποθετούνταν σε μεγάλα κιβώτια κατά ποιότητες. Τέλος, από εκεί είτε οδηγούνταν στις αποθήκες ή φορτώνονταν αμέσως σε φορτηγά, με τα οποία διοχετεύονταν στις κατά τόπους αντιπροσωπείες της επιχείρησης και μέσω αυτών στην αγορά.⁵⁴

Έχοντας παρακολουθήσει το σύνολο της εργασιακής διαδικασίας παραγωγής τσιγάρων από το πρώτο στάδιο, της επεξεργασίας της πρώτης ύλης, μέχρι και τη δεματοποίηση των πακέτων με τα τσιγάρα, διαπιστώνουμε πως το επίπεδο εκμηχάνισης της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου μέχρι και στα μέσα της δεκαετίας του 1960 παρέμενε χαμηλό, οι μέθοδοι εργασίας έμοιαζαν απαρχαιωμένοι και η οργάνωση της παραγωγής συνέχισε να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ένταση της χειρωνακτικής εργασίας. Σε σχέση με τις κύριες ανταγωνίστριές της, όπως για παράδειγμα την καπνοβιομηχανία Κεράνη του Πειραιά, υστερούσε σημαντικά ως προς τον κτηριακό και μηχανολογικό εξοπλισμό και ως προς τις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας.

Στο συμπέρασμα αυτό κατέληγε το πόρισμα της επιτόπιας έρευνας τεχνικών του Τμήματος Τεχνικής Βοήθειας της Ε.Τ.Β.Α. που επισκέφτηκε –για λογαριασμό της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου- τον Νοέμβριο του 1967 την καπνοβιομηχανία Κεράνη, προκειμένου να ενημερωθεί για τη λειτουργία της. Διαπιστώθηκε ότι αυτή σε σχέση με την καπνοβιομηχανία Ματσάγγου παρουσίαζε ουσιώδεις και βασικές διαφορές, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζει την απλούστευση της παραγωγικής της ροής και τη σημαντική μείωση του κόστους παραγωγής.⁵⁵ Αν τώρα συγκρίνουμε το τεχνολογικό

⁵³ Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 από τα 25 άτομα του τμήματος τα 22 ήταν γυναίκες. Στη δεματοποιητική μηχανή (τύπου Quester) που λειτουργεί αυτή την εποχή απασχολούνται μόλις 5 γυναίκες, ενώ οι υπόλοιπες εργάζονταν στους «πάγκους χειρός», στη μεταφορά δεμάτων στο «αμπαλάζ» και ως καθαρίστριες. Ένας άνδρας απασχολείται στη δεματοποιητική μηχανή και ένας άλλος είναι χειριστής του ασανσέρ. Προϊστάμενος και εδώ είναι άνδρας. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Λ. Καρμανιόλας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 6 Μάρτιου 1965.

⁵⁴ Η επιχείρηση διέθετε ένα εκτεταμένο δίκτυο προώθησης των προϊόντων της σε ολόκληρη τη χώρα. με βασικά υποκαταστήματα στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα και στον Πειραιά. Επίσης υπήρχαν πελάτες –πρατηριούχοι- σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Λ. Καρμανιόλας, 6 Μάρτιου 1965.

⁵⁵ Το σύνολο των εγκαταστάσεων της Καπνοβιομηχανίας Κεράνη, επισημαίνει η έρευνα, παρουσιάζει συγκριτικά με τις εγκαταστάσεις Ματσάγγου υψηλότερη τεχνολογική στάθμη, μεγαλύτερο βαθμό

επίπεδο και την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας του Ματσάγγου με τις αντίστοιχες καταστάσεις των ευρωπαϊκών εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων, τότε αυτό φαντάζει «αρχαϊκό».

Για παράδειγμα, στη Μ. Βρετανία από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 εφαρμόστηκε ένα διαρκές πρόγραμμα εκμηχάνισης των μεγάλων καπνοβιομηχανιών της χώρας. Το ίδιο παρατηρείται και σε άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης αυτή την εποχή, όπως στη Γερμανία και στην Αυστρία. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας η εκμηχάνιση και η αυτοματοποίηση της παραγωγής τσιγάρων σε αυτές τις χώρες είχε φτάσει σε ένα τόσο ανεπτυγμένο επίπεδο, ώστε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, από την επεξεργασία του καπνού μέχρι και την παραγωγή του τσιγάρου γίνονταν αποκλειστικά με τη χρήση μηχανών, δίχως την παρέμβαση των εργατικών χεριών.⁵⁶

αυτοματοποίησης και καλύτερη οργάνωση της εργασίας. Αναλυτικότερα, για την κοπή του καπνού η καπνοβιομηχανία Κεράνη χρησιμοποιούσε τρεις κοπτικές μηχανές τύπου γκυλλοτίνας και τρεις περιστροφικές από τις οποίες οι δύο ήταν μεγάλης παραγωγικής ικανότητας. Μέσω της ημιαυτόνομης τροφοδοσίας των σιγαρομηχανών επιτυγχανόταν σημαντική οικονομία στις εσωτερικές διακινήσεις, μείωση του προσωπικού χειρισμού ανά έναν τροφοδότη για κάθε σιγαρομηχανή και έτσι το σύνολο των χειριστών ήταν 4 άτομα. Οι σιγαρομηχανές ήταν του οίκου “Hauni” και είχαν ικανότητα παραγωγής 2.000 τσιγάρων φίλτρου ανά λεπτό. Σημαντική οικονομία επιτυγχανόταν επίσης στον έλεγχο, γιατί αυτός δεν διενεργούνταν τσιγάρο-τσιγάρο, όπως στην Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, αλλά δειγματοληπτικά μέσω ζυγίσματος. Το πακετάρισμα, τέλος, γινόταν σε μηχανές “Hauni” για τα κλασσικά και “Molins Flip-Top” για τα σκληρά αμερικάνικα. Το πακετάρισμα σε πάκα των 10 κυτίων επιτυγχανόταν μέσω μηχανών “Sassib”. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Μελέτη ιδρύσεως νέου εργοστασίου Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας (πρώην Ματσάγγου), Δεκέμβριος 1967.

⁵⁶Το εκτεταμένο αυτό πρόγραμμα εκμηχάνισης αφορούσε κυρίως τη μεγαλύτερη εταιρεία παραγωγής τσιγάρων της χώρας, την Imperial Tobacco Company και των δυο εργοστασίων που διέθετε (Messers Wills και Players). Το ζήτημα της ανανέωσης του τεχνολογικού εξοπλισμού του κλάδου της σιγαροποιίας απασχόλησε το 19^ο διεθνές συνέδριο της Διεθνούς Συνομοσπονδίας Καπνεργατών που έγινε το 1955. Η Διεθνής Συνομοσπονδία υποστήριξε πως θα έπρεπε να υιοθετηθεί μια θετική στάση, αναφορικά με το πρόβλημα της παραγωγικότητας, ενώ δεν θα έπρεπε να εναντιωθεί στην είσοδο νέων μεθόδων εργασίας και μηχανημάτων. Τόνισε τέλος ότι κάθε συνεργασία θα όφειλε να υπόκειται σε πλήρη και ειλικρινή συζήτηση μεταξύ των εργατικών σωματείων και της διοίκησης σε όλα τα στάδια. Από την πλευρά της η Ομοσπονδία των Βρετανών Καπνεργατών υποστήριξε πως η αυξανόμενη παραγωγή που η νέα τεχνολογία προκαλεί πρέπει να επιφέρει και ορισμένα οφέλη για τους εργαζόμενους και για αυτό το λόγο εξέφρασαν την πρόθεσή τους να διεκδικήσουν τη μείωση των ωρών της εργάσιμης εβδομάδας, από τις 45 στις 40 ώρες. Υποστήριξε επίσης πως πρέπει να υιοθετηθεί μια θετική στάση στην είσοδο νέων μεθόδων εργασίας και μηχανημάτων αλλά επεσήμανε πως πρέπει να γίνουν προσπάθειες για να αποφευχθεί η τεχνολογική ανεργία. Οι απολύσεις λόγω τέτοιων αλλαγών, επισημάνθηκε, απαιτούν κατάλληλες αποζημιώσεις σε κάθε εργαζόμενο που «υποβαθμίζεται», ή απολύεται. Η αύξηση της παραγωγικότητας θα πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να μην απαιτεί περαιτέρω αύξηση της ήδη αυξημένης φυσικής και πνευματικής δύναμης που απαιτεί η εργασία. Τα επακόλουθα αποτελέσματα της αύξησης της παραγωγής θα πρέπει να είναι προς όφελος της γενικότερης οικονομίας και θα πρέπει να κάνουν εφικτό ένα υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης για τους εργάτες, κατέληγε η Ομοσπονδία των Βρετανών Καπνεργατών. Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), International Federation

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μηχανές, επισήμανε το 1964 ο Julius Schram, αναπληρωτής διευθυντής του Αυστριακού Μονοπωλίου Καπνού, ήταν η καπνοκοπτική μηχανή που λειτουργούσε με έναν άνδρα και παραγωγή 2.000 κιλά την ώρα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι διάφοροι τύποι μηχανών που χρησιμοποιούνταν μέχρι πρότινος παρήγαν μέχρι 250 κιλά την ώρα, γίνεται γρήγορα κατανοητό, κατά τον Schram γιατί αυτή ήταν η πιο σπουδαία τεχνολογική εξέλιξη που συντελέστηκε στο χώρο του καπνού. Όσον αφορά τα επόμενα στάδια της γραμμής παραγωγής, χαρακτηρίζονταν από επίσης ανεπτυγμένα συστήματα τεχνολογίας, όπως μηχανές για το γέμισμα των καπνοκοπτικών μηχανών οι οποίες επίσης λειτουργούσαν με την εποπτεία ενός μόνο άνδρα. Στο τμήμα της σιγαροποιίας τα τσιγάρα διαλέγονταν με μηχανές και εκείνα που δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις απορρίπτονταν. Όλη η διαδικασία εκτελούνταν από σιγαρομηχανές, φιλτρομηχανές και αυτόματους διαλογείς τσιγάρων. Στη συνέχεια τα τσιγάρα πάλι με ειδικές μηχανές κόβονταν σε δυο κατηγορίες σταθερού μήκους και στη συνέχεια πακετάρονταν πάλι με τη χρήση

of Tobacco Workers XIX th Congress, 1955. Resolution of Productivity and Reduction in the Working Week, Collection (ARCH) 00622. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας ο G. Doding, από τη Γερμανική Συνομοσπονδία Καπνεργατών, αναγνώρισε την αναγκαιότητα του εξορθολογισμού, ως ένα μέσο για την αύξηση της παραγωγικότητας και κατά συνέπεια για την ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, υποστήριξε, ωστόσο, ότι η τεχνολογική πρόοδος δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός. Δικαιολογείται μόνο, τόνισε, εφόσον υπηρετεί τους εργάτες και τις εργάτριες και δεν σκοπεύει μόνο στη μεγαλύτερη παραγωγή και στα υψηλότερα κέρδη, αλλά στη κοινωνική πρόοδο. Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), Collection (ARCH)00653, Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Item 6 of the agenda: G. Doding, "Possibilities of Meeting the Problem of the Mechanization through Collective Bargaining". Η συζήτηση αυτή θα λέγαμε πως εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της μεταπολεμικής εποχής αναφορικά με την ανάγκη αύξηση της παραγωγικότητας των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών. Σχεδόν παντού ήταν πρόδηλη η σταθερή επιλογή της πολιτικής των μακροπρόθεσμων δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων σε έργα υποδομής και σε μηχανήματα. Τα παλιότερα εργοστάσια και τα μηχανήματα εκσυγχρονίστηκαν ή αντικαταστάθηκαν αποδίδοντας τα αναμενόμενα οφέλη σε αποδοτικότητα και παραγωγικότητα. Η μεταπολεμική οικονομική άνθηση διέφερε λίγο από τόπο σε τόπο ως προς τον χρόνο έλευσής της. Έφτασε πρώτα στη Γερμανία και στη Βρετανία και μόνο ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα στη Γαλλία και στην Ιταλία και βιώθηκε με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τις εθνικές διαφορές στη φορολογία, στις δημόσιες δαπάνες ή στην έμφαση στις επενδύσεις. Βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μτφ. Νικηφόρος Σταματάκης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 131.

πακεταριστικών μηχανών. Περισσότερα από 2.000 τσιγάρα το λεπτό πακετάρονταν με αυτό τον τρόπο αυτόματα.⁵⁷

Στο Ματσάγγο ακόμα και όταν εισήχθησαν νέα μηχανήματα σε διάφορα στάδια της παραγωγής, οι παλιοί –παραδοσιακοί- τρόποι και μέθοδοι εργασίας που στηρίζονταν αποκλειστικά στη χειρωνακτική εργασία, συνέχισαν να συνυπάρχουν με τους νέους. Αυτές οι πολυεπίπεδες ρυθμίσεις της παραγωγικής διαδικασίας αναδύονταν προκειμένου να περιοριστεί το κόστος.⁵⁸ Ο έμφυλος και ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας ήταν ο βασικός παράγοντας που προσδιόριζε τους διαφορετικούς ρόλους μεταξύ των εργατών και των εργατριών στην παραγωγική διαδικασία. Οι πιο αναβαθμισμένες ειδικότητες, που απαιτούσαν τεχνογνωσία

⁵⁷ Η τεχνολογική ανάπτυξη στο χώρο της βιομηχανίας τσιγάρων προκάλεσε μείωση του εργατικού δυναμικού. Για παράδειγμα, στη Δ. Γερμανία, όπου η κατανάλωση τσιγάρων μεταξύ 1959-1963 αυξήθηκε κατά 32%, από 64 σε 85 δισεκατομμύρια τσιγάρα, με τη μερίδα του τσιγάρου με φίλτρο να αυξάνει από 60 σε 78%, την ίδια περίοδο, η εργατική δύναμη στη βιομηχανία τσιγάρων μειώθηκε κατά 8%, δηλαδή από 13.300 σε 12.300 εργάτες. Ειδικότερα, στα σύγχρονα εργοστάσια υπήρχε η δυνατότητα η σταθερή παραγωγή ανά εργάτη να είναι 1 εκατομμύριο τσιγάρα το μήνα, γεγονός που σήμαινε ότι 500 εργάτες αρκούσαν για να παραχθούν 500εκ. τσιγάρα το μήνα. Πράγματι, τα πιο σύγχρονα εργοστάσια έφταναν σε αυτή την παραγωγή απασχολώντας μόλις 300 εργαζόμενους, αλλά ο ευρωπαϊκός μέσος όρος παραγωγικότητας ήταν πολύ παρακάτω, λόγω του ότι η εργατική δύναμη που απασχολούνταν από κάποιες από τις μεγαλύτερες εταιρείες διατηρούνταν για διάφορους λόγους συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών λόγων, σε επίπεδα υψηλότερα από ό, τι πραγματικά χρειαζόνταν για τις ανάγκες της παραγωγής. Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), Collection (ARCH)00653, Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Item 3 of the agenda: Julius Schram, "Technological developments in the tobacco processing industry in the period 1953-1963 and future trends".

⁵⁸ Δεν πρόκειται φυσικά για μια ιδιαιτερότητα που αφορά αποκλειστικά το Ματσάγγο. Η συνύπαρξη διαφορετικών τύπων οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγικής διαδικασίας παρατηρείται και σε άλλα εργοστάσια τσιγάρων σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια. Για παράδειγμα, η Ratna Saptari, μελετώντας τη σιγαροβιομηχανία στην Ιάβα, επισημαίνει μια τέτοια συνύπαρξη κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930. Δυο διαφορετικοί τύποι παραγωγής, ο παλιός, «απλός», και ο νέος, ο πιο εκμηχανισμένος –διατείνεται η ιστορικός- μπορούν και συνυπάρχουν όχι απλά σαν ένα μεταβατικό στάδιο, αλλά σε μια λιγότερο ή περισσότερο σταθερή βάση. Βλ. Ratna Saptari, «Production Systems and forms of labour control in the Javanese cigarette industry, 1920s-1930s», στο Marcen Van Der Linden and Leo Lucassen (επιμ.) *Working on Labour. Essays in honor of Jan lucasen*, Λαϊντεν, Βοστώνη 2012, σ. 99-121. Ο Ντ. Λάντις έχει επισημάνει γενικότερα πως η αύξηση της ζήτησης μπορεί να αυξήσει τα κέρδη ή τις τιμές, ώστε να καταστήσει επικερδείς τις παρωχημένες μεθόδους και να ενθαρρύνει τους επιχειρηματίες να διατηρήσουν μηχανολογικό εξοπλισμό που σε άλλες συνθήκες θα είχαν εγκαταλήψει. David Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, Χρυσούλα Μεντζαλίρα (μτφ.), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009, σ. 223.

καλύπτονταν αποκλειστικά από άνδρες, ενώ οι γυναίκες, μαζί με λίγους άνδρες ανειδίκευτους, φαίνεται πως εκτελούσαν 'υποδεέστερες' θεωρητικά εργασίες.⁵⁹

Στα τμήματα όπου συναθροίζοταν ο κύριος όγκος της γυναικείας εργασίας – πακεταρίσματος, κυτιοποιίας και δεματοποίησης- η εργασία διεξαγόταν με τον ίδιο σχεδόν τρόπο για πολλές δεκαετίες. Όταν εισήχθησαν νέα μηχανήματα εργάτριες απολύθηκαν, ενώ κάποιες άλλες απασχολήθηκαν σε αυτά. Η «κυριαρχία», ωστόσο, των εργατριών που ασκούσαν χειρωνακτική εργασία ήταν αναμφισβήτητη και σ' αυτές ακριβώς συνέχισε να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό η ανάγκη εντατικοποίησης και ελέγχου της αποδοτικότητάς τους φαίνεται πως ήταν πρωταρχικό μέλημα της επιχείρησης. Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά την υπόθεση αυτή.

Οι χώροι εργασίας στο εργοστάσιο Ματσάγγου, όπως εξάλλου σε κάθε εργοστάσιο, διαμορφώνονταν με βάση τη φύση της εργασίας και τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας που έπρεπε να καλυφθούν σε κάθε φάση της παραγωγής: οι χώροι της παραγωγής, όπως φαίνεται στις φωτογραφίες, ήταν ελεύθεροι, χωρίς εσωτερικά χωρίσματα και η διαδικασία παραγωγής συντελούνταν σ' όλους τους ορόφους. Αίθουσες μεγάλες, ενιαίες, ευρύχωροι χώροι, προκειμένου να τοποθετούνται οι πάγκοι εργασίας, τα μηχανήματα και οι άνθρωποι. Οι αρχιτεκτονικοί όγκοι, θα λέγαμε προσαρμόζονται στις ανάγκες του κύκλου παραγωγής και σημαδεύουν το χώρο.

Οι χώροι αυτοί, ωστόσο, φαίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις να ασφυκτιούν από το πλήθος των εργατριών, που κάθονται με τάξη, στα λίγα τετραγωνικά που τους αντιστοιχούν στο χώρο της παραγωγής, η μια δίπλα ή πίσω από την άλλη. Χαρακτηριστικές είναι οι φωτογραφίες που μαρτυρούν αυτή την κατάσταση στα τμήματα του πακεταρίσματος και της κυτιοποιίας. Εκεί όλες οι εργάτριες κάτω από το αδιάκοπο βλέμμα των επιστατών -που διακρίνονται στις φωτογραφίες να στέκονται

⁵⁹ Αυτός ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας στο Ματσάγγο μας θυμίζει τον αντίστοιχο που περιέγραψε ο Μαρξ για τα εργοστάσια της Δ. Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα. Ο Μαρξ κάνει λόγο για ένα ανώτερο στρώμα εργατών, εν μέρει επιστημονικά καταρτισμένο και εν μέρει χειροτεχνικό που καταλάμβανε τις ειδικευμένες θέσεις στο εργοστάσιο και οι οποίοι περιβάλλονταν από απλούς βοηθούς. Οι δουλειές των απλών βοηθών επειδή ήταν πάρα πολύ απλές, επέτρεπαν τη γρήγορη και διαρκή αλλαγή των προσώπων που τις ασκούσαν. Οι εργατικές «μάζες» των ανειδίκευτων εργατών κατανέμονταν στα διάφορα τμήματα του εργοστασίου. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1, (μτφ. Π. Μαυρομάτης), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ. 436-438.

όρθιοι ακριβώς απέναντί τους και τις επιβλέπουν- επαναλαμβάνουν τις μάλλον μονότονες κινήσεις τους.

Έτσι, ένας βασικός παράγοντας που διαμορφώνει τη γεωγραφία του εργοστασίου Ματσάγγου, την κατανομή των εργαζομένων σ' αυτό και την οργάνωση της παραγωγής είναι η ανάγκη επιτήρησης και ελέγχου της εργατικής δύναμης. Ο Φουκώ έχει υποστηρίξει ότι στα εργοστάσια επικρατεί η αρχή της «εξατομικιστικής αστυνόμευσης» μέσω της οποίας τα άτομα θα πρέπει να κατανέμονται σ' ένα χώρο όπου μπορεί κανείς να τα απομονώνει, να τα εντοπίζει και να τα αξιολογεί. Αλλά πρέπει και να διορθώνεται η κατανομή αυτή σ' ένα σύστημα παραγωγής που έχει τις δικές του απαιτήσεις. Πρέπει δηλαδή να συνδέεται η κατανομή των σωμάτων, η χωρική τακτοποίηση του συστήματος παραγωγής με τις διάφορες μορφές δραστηριότητας στην κατανομή των θέσεων.⁶⁰ Σ' αυτή την αρχή φαίνεται μάλλον να υπόκειται και η οργάνωση της εργασίας στη σιγαροβιομηχανία Ματσάγγου.

Αυτή η υπόθεση δεν στηρίζεται μόνο σε φωτογραφικό υλικό αλλά και σε τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της επιχείρησης: προσωπικές καρτέλες εργαζομένων, όπου καταγράφονται τα στοιχεία του κάθε εργαζομένου –πέρα από προσωπικά δεδομένα όπως ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, καταγωγή- η θέση του στην παραγωγή, οι μεταβολές –αλλαγές στο πόστο εργασίας, και ειδικές παρατηρήσεις που συνοδεύουν τον κάθε εργαζόμενο και αφορούν από την απόδοση και τις ικανότητές του μέχρι τους λόγους απουσίας από την εργασία ή τυχόν παραπτώματα στα οποία έχει υποπέσει και τις ποινές που του έχουν επιβληθεί. Η καταγραφή αυτή, που τοποθετεί τα άτομα μέσα σ' ένα πλαίσιο εγγράφων, τα εγκαθιστά την ίδια στιγμή σ' ένα πεδίο επιτήρησης. Οι εργαζόμενοι -οι εργάτες και οι εργάτριες αλλά και οι υπάλληλοι και οι επιστάτες- μέσω αυτής της καταγραφής στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου εντοπίζονται και προσδιορίζονται. Για να θυμηθούμε και πάλι τα λόγια του Φουκώ: «...μια “εξουσία εγγράφων” συγκροτείται ως ένα συστατικό στοιχείο του μηχανισμού της πειθαρχίας».⁶¹

⁶⁰ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, (μτφ. Καίτη Χατζηδήμου), Κέδρος, Αθήνα 2008, σ. 192.

⁶¹ Μ. Φουκώ, ό.π., σ. 250.

Έτσι, διασχίζοντας κάποιος με φαντασία –μέσα από τις φωτογραφίες- τους χώρους εργασίας και έχοντας υπόψη τους ατομικούς φακέλους που συνοδεύουν τους εργαζομένους κατά τη διάρκεια της απασχόλησής τους στο εργοστάσιο, «νοιώθει» την επιτήρηση να πλανάται στην ατμόσφαιρα. Οι επιστάτες διαπιστώνουν διαρκώς την παρουσία και την επίδοση των εργατριών, την ποιότητα της εργασίας τους, τις συγκρίνουν, τις ταξινομούν σύμφωνα με την επιδεξιότητά τους και την ταχύτητά τους, παρακολουθώντας τα διαδοχικά στάδια της παραγωγής. Οι μεγάλοι ανοιχτοί χώροι και η άμεση οπτική επαφή που αυτοί επιτρέπουν μέσα στο πεδίο της παραγωγής μεταξύ των εργατριών και των επιστατών επιβάλλουν την πειθαρχία και τη συγκέντρωση στην εργασία. Η άσκηση της πειθαρχίας δηλαδή προϋποθέτει έναν μηχανισμό «που εξαναγκάζει ακόμα και με μια πρώτη ματιά».⁶² Τα βλέμματα των επιστατών στο εργοστάσιο διαχέονται μέσα στο χώρο της παραγωγής και επιτηρούν ακόμα και όταν δεν γίνονται αντιληπτά.⁶³

Θα λέγαμε, λοιπόν, πως οι χώροι εργασίας του εργοστασίου επιτρέπουν τον εντατικό και συνεχή έλεγχο ολόκληρης της παραγωγικής διαδικασίας. Ο έλεγχος αυτός δεν αφορά μόνο στην ίδια την παραγωγή –πρώτες ύλες, εργαλεία και μηχανήματα, διαστάσεις και ποιότητα των προϊόντων- αλλά συνυπολογίζει τη δραστηριότητα των ανθρώπων, την επιδεξιότητά τους, τον τρόπο που ενεργούν, την ετοιμότητά τους, το ζήλο τους και τη διαγωγή τους. Σύμφωνα με τον S. Marglin τα οφέλη και η επιτυχία του εργοστασιακού συστήματος δεν προέρχονταν από την ευρεία κλίμακα εκμηχάνισης της παραγωγής αλλά από τη δυνατότητα που παρείχε στους καπιταλιστές για μεγαλύτερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Η πειθαρχία και η επιτήρηση που εξασφάλιζε το εργοστάσιο μπορούσε κατά τον Marglin να μειώσει το κόστος της επιχείρησης, χωρίς απαραίτητα να είναι η ίδια τεχνολογικά ανώτερη.⁶⁴ Η θέση αυτή μάλλον μοιάζει να βρίσκει έδαφος στην περίπτωσή μας.

⁶² Μ. Φουκώ, ό.π., σ. 228.

⁶³ Ο D. Landes έχει επισημάνει πως η είσοδος των μηχανών στο χώρο της παραγωγής επέβαλε ένα νέο είδος πειθαρχίας, υπό την αυστηρή επιτήρηση των επιστατών που «υπέβαλαν τη φιλεργία, με ηθικούς, χρηματικούς ακόμα και σωματικούς καταναγκασμούς». D. Landes, ό.π., σ. 63.

⁶⁴ S. Marglin, "What do bosses do. The origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production", *Review of Radical Political Economics*, (6), 1974, σ. 60-112. Ο D. Landes μερικά χρόνια αργότερα υπεραμυνόμενος

Η επιτήρηση και η πειθαρχία είναι χαραγμένη στη μνήμη πολλών εργατριών. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Κ.Α., εργάτριας στο Ματσάγγο από το 1935 έως το 1957: «Οι επιστάτες ήταν οι 'χωροφύλακες' του εργοστασίου. Κατέγραφαν τις παρουσίες, έκαναν έλεγχο στα πακέτα και στην καθημερινή παραγωγή της κάθε εργάτριας... όσες δεν έβγαζαν δουλειά και παραπάνω παραγωγή τις διώχνανε πρώτες... Μας μετέφεραν όπου υπήρχε δουλειά....».⁶⁵ Η Α.Δ., η οποία δούλεψε στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία από το 1947 έως το 1960, αναφέρει πως η δράση των επιστατών δεν περιοριζόταν μόνο στον έλεγχο της παραγωγής αλλά επεκτεινόταν και σε άλλους τομείς: «Στο εργοστάσιο μας έψαχναν κάθε φορά που βγαίναμε από το κτίριο... μήπως κλέβαμε τσιγάρα... Οι άνδρες μπορούσαν να καπνίζουν όσο ήθελαν αλλά οι γυναίκες απαγορευόταν... Μας έλεγαν να μην προκαλούμε με τη συμπεριφορά μας...».⁶⁶ Τέλος, η Κ.Σ., η οποία απασχολήθηκε στο Ματσάγγο από το 1946 έως το 1958, θυμάται: «Είχαμε έναν επιστάτη που ήταν 'χωροφύλακας' των αφεντικών... Μας μάλωνε και μας έβριζε... Εμένα επειδή ήταν κόκκινα τα μάγουλά μου, με φώναζε και με μάλωνε να μη βάφομαι... Γενικά οι επιστάτες μας έβγαζαν την πίστη ανάποδα... Σε περίπτωση που κάναμε λάθος στη δουλειά μας έβαζαν πρόστιμα... κρατήσεις από το μισθό μας...».⁶⁷

Αυτά τα συναισθήματα δυσaráσκειας που αποτυπώνονται στις παραπάνω αφηγήσεις ζωής και είναι προϊόν της βιωμένης εμπειρίας της εργασίας ή πιο σωστά των μηχανισμών της μνήμης μέσω της οποίας αναδύονται στην επιφάνεια οι βιωμένες εμπειρίες, φαντάζουν αντίθετα με τα χαρούμενα βλέμματα και τα χαμογελαστά πρόσωπα στις φωτογραφίες που απεικονίζουν τις εργάτριες στο χώρο και την ώρα της εργασίας τους. Δεν είναι δύσκολο φυσικά να αντιληφθεί κάποιος την έλλειψη αυθορμητισμού στις φωτογραφίες, καθώς πρόκειται για μια διαδικασία

τη θέση του ότι η κινητήρια δύναμη ήταν η ευρείας κλίμακας τεχνολογική αλλαγή τόνιζε πως αυτό που έκανε το εργοστασιακό σύστημα παραγωγής πετυχημένο ήταν οι μηχανές. D. Landes, "What do bosses really do?", *Journal of Economic History*, XLVI, 3, 1986, σ. 585-623. Ο W. Lazonick ασκώντας κριτική στον Landes υποστηρίζει πως δεν προχώρησε αρκετά στην ανάλυση του εργοστασιακού συστήματος, καθώς δεν έδωσε μεγάλη σημασία στη συμβολή που είχε στην επιτυχία του η εργατική αριστοκρατία. Αντίθετα, κατά τον Lazonick, ο Landes έδωσε όλο το βάρος της ανάλυσής του στα κίνητρα του επιχειρηματία να επενδύσει. William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, (μτφ. Παρασκευάς Ματάλας), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001, σ. 187.

⁶⁵ Κ.Α., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁶⁶ Α.Δ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁶⁷ Κ.Σ., *Μαρτυρία*, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

προσχεδιασμένη μέσω της οποίας επιδιωκόταν προφανώς από την επιχείρηση να καταδειχθεί η άρτια οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και παράλληλα η ικανοποίηση των εργαζομένων λόγω της συμμετοχής τους σ' αυτή.

Ωστόσο, η ικανοποίηση αυτή μάλλον ίσχυε -τουλάχιστον ως ένα βαθμό- για εκείνες τις γρήγορες πακεταρίστριες οι οποίες, χάρη στην επιδεξιότητα με την οποία εκτελούσαν την εργασία τους φαίνεται πως αποκτούσαν φήμη και κύρος μεταξύ των εργατριών, αλλά και μεγαλύτερη αμοιβή. Αυτό ίσως να τους έδινε το συναίσθημα της ευχαρίστησης που φαίνεται να αντανακλάται στις φωτογραφίες. Μέσα από τις μαρτυρίες των εργατριών, εξάλλου, δημιουργείται σε πολλές περιπτώσεις η εικόνα ότι οι γυναίκες έτρεφαν αισθήματα υπερηφάνειας για τη δεξιότητά, τη «γρηγοράδα», τη δύναμη και την αποδοτικότητά τους στο χώρο εργασίας.⁶⁸

Στο Ματσάγγο, λοιπόν, καθώς δεν εφαρμόστηκαν μέθοδοι επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας (γραμμή και αλυσίδα παραγωγής και συναρμολόγησης, χρονομέτρηση, μελέτη χρόνου-κίνησης κ.λπ.), ο έλεγχος της παραγωγής και της εργατικής δύναμης φαίνεται πως επιδιωκόταν με άλλες μεθόδους: με την προσωπική εποπτεία και επίβλεψη αλλά και με την «κατ' αποκοπήν αμοιβή». Μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μερικά χρόνια δηλαδή πριν το εργοστάσιο κλείσει, κάτω από το βάρος της συνεχούς πτώσης της παραγωγής, των κερδών και της όξυνσης του ανταγωνισμού μεταξύ των ομοειδών ελληνικών επιχειρήσεων αναζητήθηκαν νέοι μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Η νέα διοίκηση του εργοστασίου –που πλέον ανήκε στην Ε.Τ.Β.Α.- έθεσε ως πρωταρχικό στόχο τον εκσυγχρονισμό όχι μόνο του μηχανολογικού, κτιριακού και τεχνολογικού εξοπλισμού της επιχείρησης αλλά και τον εκσυγχρονισμό των μεθόδων της οργάνωσης της εργασίας και διαχείρισης της εργατικής δύναμης.

Μεταξύ 1965 και 1968 κατατίθενται στην τράπεζα μια σειρά διαπιστώσεων και προτάσεων ειδικών τεχνικών προκειμένου να υλοποιηθεί αυτός ο στόχος. Μεταξύ

⁶⁸ Για την περηφάνια που αισθάνονταν οι εργάτριες για την ποιότητα της δουλειάς τους βλ. P.Cooper, *Once a cigar maker. Men, Women and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919*, University of Illinois Press, Ουόρμπαν και Σικάγο 1987, σ. 68-69.

άλλων υπογραμμίζεται πως για τη μείωση του κόστους παραγωγής ήταν αναγκαίο η επιχείρηση να προμηθευτεί νέα μηχανήματα, παράλληλα ν' αξιοποιηθεί καλύτερα ο υφιστάμενος τεχνολογικός εξοπλισμός και να κατασκευαστούν νέες κτιριακές εγκαταστάσεις οι οποίες θα προσφέρονται για μια ορθολογιστική διάταξη των μηχανημάτων. Οι τεχνικοί επισημαίνουν ακόμα μια σειρά από μέτρα που θα έπρεπε να γίνουν προκειμένου να εκσυγχρονιστεί η καπνοβιομηχανία και να αυξηθεί η παραγωγική ικανότητα.

Το πρώτο αφορούσε τη σύνταξη οργανογράμματος με το οποίο θα καθορίζονταν οι υπηρεσίες-θέσεις, οι αρμοδιότητες των οποίων θα ιεραρχούνταν και θα αναλύονταν κατά τρόπο σαφή και κατηγορηματικό. Παράλληλα, κρινόταν αναγκαία η δημιουργία «πυρήνα γραφείου ελέγχου ποιότητας και χρόνων-μεθόδων».⁶⁹ Σκοπός του γραφείου θα ήταν ο έλεγχος της ποιότητας της παραγωγής και η συνεχής μελέτη των μεθόδων της παραγωγής με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας. Η δημιουργία κινήτρων και «μπόνους» στις αμοιβές –σύμφωνα με το ευρωπαϊκό πρότυπο- για τους προϊστάμενους της παραγωγής και για τους εργάτες θεωρείται επίσης επιβεβλημένη ανάγκη.⁷⁰ Οι τεχνικοί της ΕΤΒΑ μοιάζει να γνωρίζουν καλά όχι μόνο τα προβλήματα του εργοστασίου, αλλά και τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί μετά τον πόλεμο στην Ευρώπη στη βιομηχανία τσιγάρων.⁷¹

⁶⁹ Χρησιμοποιούμε τους όρους όπως ακριβώς τους συναντάμε στα έγγραφα. Εικάζουμε ότι η φράση «χρόνων-μεθόδων» παραπέμπει στη μελέτη του «χρόνου-κίνησης» που απαιτούσε το κάθε στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας.

⁷⁰ Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Εισήγησις δια τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', Μάρτιος 1968. Κατά το παρελθόν οι ανθρώπινες σχέσεις στο εργοστάσιο, επισημαίνεται σε μια άλλη προγενέστερη τεχνική έκθεση, δεν ήταν υγιείς. Αυτό οφειλόταν στη συνεχώς επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση της επιχείρησης η οποία προκάλεσε στο προσωπικό αισθήματα ανασφάλειας. Οι συγκρούσεις μεταξύ των επιστατών, και του προσωπικού ήταν πολύ συχνό φαινόμενο. Επίσης οι υπερβολικές απουσίες και ασθένειες του εργατοτεχνικού προσωπικού υπογραμμίζονται από την ίδια πηγή. Αρχείο Ματσάγγου, ΕΤΒΑ, Διεύθυνσις Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας, Μελέτη περί των προβλημάτων της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Λ. Καρμανιόλας, 6 Μάρτιου 1965.

⁷¹ Κατά τη δεκαετία του 1950, οι περισσότεροι εργοστασιάρχες τσιγάρων στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ άρχισαν να ιδρύουν τμήματα μελέτης της εργασίας και να εφαρμόζουν νέες μεθόδους οργάνωσης της εργασίας, να αναθεωρούν τα παλιά συστήματα κινήτρων και να υιοθετούν νέα που βασίζονταν σε μελέτες της εργασίας για τους άνδρες και τις γυναίκες, ακόμα και για εκείνους που πριν δεν περιλαμβάνονταν στην πολιτική παροχής κινήτρων. Το 1964 στη Βρετανία η πλειοψηφία των εργατών, ανδρών και γυναικών, σύμφωνα με τον David Burke, μέλος της Βρετανικής Ομοσπονδίας Καπνεργατών της Μ. Βρετανίας, εργάζονταν και αμείβονταν με συστήματα παροχής κινήτρων και ο αριθμός τους

Κάποιες από τις αλλαγές αυτές πράγματι πραγματοποιήθηκαν στο Ματσάγγο προς το τέλος της δεκαετίας του 1960 και επέδρασαν θετικά στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Η νέα σύγχρονη καπναποθήκη της επιχείρησης λειτούργησε, νέα μηχανήματα εισήχθησαν στο εργοστάσιο και έγιναν απόπειρες ορθολογικότερης οργάνωσης της εργασίας και της επιχείρησης εν γένει. Δεν είχαν όμως διάρκεια και συνέχεια, αφού λίγο αργότερα το εργοστάσιο έπαψε να λειτουργεί.

ν. Η αμοιβή της εργασίας

Παρακολουθήσαμε νωρίτερα τη διαδικασία παραγωγής τσιγάρων στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. Είδαμε δηλαδή αναλυτικά το κάθε στάδιο της εργασιακής διαδικασίας, από τη στιγμή που η πρώτη ύλη –ο καπνός– έφτανε στο εργοστάσιο μέχρι την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Γνωρίσαμε τα τμήματα παραγωγής, τις ειδικότητες και το ρόλο των εργατών και των εργατριών στην παραγωγική διαδικασία. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας. Πόσο και με ποιο τρόπο αμείβονταν οι εργαζόμενοι στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου και ποιοι παράγοντες καθόριζαν και διαμόρφωναν το ύψος της αμοιβής είναι τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν.

ν.α) Μεσοπόλεμος

Στο εργοστάσιο Ματσάγγου συνυπάρχουν τις δεκαετίες 1920 και 1930 διάφορες μορφές αμοιβής: ημερομίσθιο, μηνιαίος μισθός και αμοιβή με βάση την απόδοση,

διαρκώς αυξανόταν. Μεταξύ των πέντε μεγάλων εργοστασίων παραγωγής τσιγάρων της Βρετανίας υπήρχαν διαφορές όσον αφορά τα συστήματα μελέτης της εργασίας (work study), καθώς επίσης και στην περίοδο που αυτά εφαρμόστηκαν. Η μελέτη της εργασίας σε κάθε εργοστάσιο ακολουθούσε ένα πρόγραμμα. Στόχος ήταν ο υπολογισμός της αποδοτικότητας των εργαζομένων. Η μελέτη γινόταν δειγματοληπτικά και οι εργάτες των οποίων η απόδοση παρακολουθούνταν ήταν ενήμεροι. Η αποδοτικότητα διακρινόταν σε άριστη, πολύ καλή, καλή, μέτρια, φτωχή, πολύ φτωχή. Με βάση το βαθμό που συγκέντρωνε ο κάθε εργάτης/εργάτρια στην κλίμακα του 100 έπαιρνε κάποιο «μπόνους». (Η βάση ήταν γύρω στο 60 αλλά δεν ήταν ίδια σε όλες τις εταιρείες). Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), Collection (ARCH)00653, Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Item 8 of the agenda: David Burke, "Premiums and wage systems based on productivity in Britain".

δηλαδή «κατ' αποκοπήν» αμοιβή. Με μηνιαίο μισθό αμειβόταν ένα πολύ μικρό μέρος της επιχείρησης, το υπαλληλικό προσωπικό. Με ημερομίσθιο πληρώνονταν όλοι οι εργάτες και οι εργάτριες όλων των τμημάτων της επιχείρησης εκτός από τις εργάτριες του πακεταρίσματος, της κυτιοποιίας, των λαιμών και των ταινιών, οι οποίες αμείβονταν «κατ' αποκοπήν».⁷²

Τα βιβλία πληρωμής των εργατών αυτών των δεκαετιών μάς παρέχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την τιμή του ημερομισθίου αναλυτικά σε κάθε τμήμα εργασίας, χωριστά για τους εργάτες και τις εργάτριες.⁷³ Εκεί καταγράφονται - εκτός από το ύψος του ημερομισθίου- οι ημέρες εργασίας, το σύνολο των ημερών εργασίας και η τελική αξία των εβδομαδιαίων ημερομισθίων.⁷⁴ Η εικόνα που σχηματίζεται μέσα από αυτά είναι η ανισότητα των ημερομισθίων μεταξύ ομάδων και τμημάτων του εργατικού προσωπικού. Η ανισότητα εντοπίζεται κυρίως μεταξύ των ανδρικών και των γυναικείων ημερομισθίων, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό το δίπολο. Μισθολογικές ανισότητες παρατηρούνται επίσης μεταξύ των εργαζομένων σε διαφορετικά τμήματα εργασίας. Σε κάθε περίπτωση η γυναικεία εργασία αμείβεται πολύ χαμηλότερα από την ανδρική. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και το πιο «καλοπληρωμένο» γυναικείο ημερομίσθιο είναι χαμηλότερο σε σχέση με το πιο «φθηνό» ανδρικό ημερομίσθιο.⁷⁵

⁷² Συναντήσαμε σε έγγραφα της επιχείρησης τους όρους «κατ' αποκοπήν αμοιβή» και «κατ' αποκοπήν εργασία». Και οι δύο αναφέρονται στην εργασία εκείνη που εκτελείται σε ορισμένα τμήματα και αμείβεται με βάση την απόδοση. Η ορολογία αυτή συναντάται και τη μεταπολεμική περίοδο και έχει το ίδιο περιεχόμενο.

⁷³ Όπως επισημαίνει η Λ. Παπαστεφανάκη τα ημερομίσθια συνιστούν ένα μετρήσιμο οικονομικό μέγεθος. Αναφερόμενη στους μισθολογικούς καταλόγους της επιχείρησης Ρετσίνα του Πειραιά για την περίοδο 1912-1940, σημειώνει πως τα ημερομίσθια συγκροτούν «σειρές» ποσοτικών δεδομένων που μας πληροφορούν για την κίνηση των ημερομισθίων στη διαχρονία, για το μέσο ανδρικό και το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο στην επιχείρηση, για το ύψος τους ανάλογα με τα παραγωγικά τμήματα του εργοστασίου, για τη μισθολογική ιεραρχία, για την πραγματική αγοραστική δύναμη και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων. Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 259.

⁷⁴ Τα ποσοτικά δεδομένα που διαθέτουμε από την επεξεργασία του πραγματολογικού μας υλικού είναι πλούσια και προσφέρονται για ποικίλες αναλύσεις. Εκείνο που μάς ενδιαφέρει ωστόσο είναι να αναδείξουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά και γενικές τάσεις, που αφορούν γενικότερα στο ζήτημα της αμοιβής της εργασίας των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία του Βόλου.

⁷⁵ Ο νόμος για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας του Νοεμβρίου του 1935 προέβλεπε «υποδιαίρεσεις» στα καθοριζόμενα όρια των μισθών, ανάλογα -εκτός των άλλων- και με το φύλο των εργαζομένων. Η Ε. Αβδελά υπογραμμίζει ότι οι συλλογικές συμβάσεις «...θεσμοθετούν και εδραιώνουν οριστικά ως αυτονόητο τον ισχύοντα καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα». Η ανισότητα στις αμοιβές ανδρών και

Για παράδειγμα, το Μάρτιο του 1926 το χαμηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο είναι 12 δρχ. και το αντίστοιχο ανδρικό είναι 17 δρχ. Το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο την ίδια περίοδο κυμαινόταν από 18 μέχρι 28 και το ανδρικό μεταξύ 25 και 50 δρχ. ανάλογα με το τμήμα απασχόλησης. Η ανισότητα, τέλος, μεταξύ ανδρικού και γυναικείου ημερομισθίου είναι πολύ μεγαλύτερη όσον αφορά τις υψηλότερες τιμές. Το υψηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο ανέρχεται στις 35 δρχ. ενώ το αντίστοιχο ανδρικό στις 80 δρχ.⁷⁶

Μισθολογικές ανισότητες παρατηρούνται μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου φύλου, που απασχολούνται στο ίδιο τμήμα. Το φαινόμενο αφορά κυρίως τα ανδρικά ημερομίσθια. Τα γυναικεία ημερομίσθια παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιομορφία σε σχέση με τα ανδρικά. Στα τμήματα, ωστόσο, όπου υπήρχε αμοιβή με βάση την απόδοση παρατηρούνται μεγάλες μισθολογικές διαφορές και μεταξύ των εργατριών. Μισθολογικές διαφορές μεταξύ των ανδρικών ημερομισθίων εντοπίζονται σε μεγάλο βαθμό στα τμήματα σιγαρομηχανών και κυτιοποιίας, στα οποία συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος του τεχνολογικού εξοπλισμού της επιχείρησης. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1926 στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών απασχολούνται συνολικά 59 άτομα. Από αυτά οι 26 είναι άνδρες και οι 33 γυναίκες. Το υψηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο ανέρχεται στις 80 δρχ. και το λαμβάνει μόνο ένα άτομο, που είναι και ο

γυναικών αίρεται στην Ελλάδα μόνο την περίοδο της Κατοχής και επαναφέρεται το 1947. Βλ. Ε. Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος -20ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 11(1989), σ. 354-360. Το 1936 άρχισαν να εφαρμόζονται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, με τις οποίες καθορίζονταν ως κατώτατα όρια αμοιβών οι 55 δρχ. για τους άνδρες εργάτες και οι 25 δρχ. για τις γυναίκες και τους μαθητευομένους. Βλ. Μ. Ρηγίνος, «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά* 5(1986), σ. 176. Στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου η πρώτη συλλογική σύμβαση εργασίας υπογράφηκε το 1940. Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, *Πρακτικά Συνέλευσης Έσωματίου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου*, 15/9/1952. Δυστυχώς δεν έχουμε περισσότερη πληροφόρηση για το θέμα αυτό. Όταν αναφερόμαστε λοιπόν στα κατώτερα ημερομίσθια καταγράφουμε την πιο χαμηλή τιμή του ημερομισθίου -που εντοπίσαμε στους μισθολογικούς καταλόγους- για τους νεοπροσληφθέντες εργάτες που έχουν συμπληρώσει το 20ο έτος της ηλικίας τους και για τις νεοπροσληφθείσες εργάτριες που έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος. Όσον αφορά στο ζήτημα της καταγραφής των αμοιβών των εργατών και των εργατριών μικρότερης ηλικίας τα πράγματα γίνονται πιο συγκεχυμένα, καθώς σε ελάχιστες περιπτώσεις καταγράφονται αναλυτικά τα ημερομίσθιά τους.

⁷⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

επικεφαλής του τμήματος. Πέντε εργαζόμενοι άνδρες έπαιρναν ημερομίσθιο πάνω από 70 δρχ., ενώ ο μέσος όρος του τμήματος για τα ανδρικά ημερομίσθια ήταν 50 δρχ.

Αναλυτικότερα, (Πίνακας 11.2) οι χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών αμείβονταν με ημερομίσθιο 70-75 δρχ., οι 'τροφοδότες' με 50 δρχ., ενώ οι μεταφορείς αμείβονταν με ημερομίσθιο που δεν ξεπερνούσε τις 45 δρχ. Το χαμηλότερο ημερομίσθιο στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών ήταν 32 δρχ. και με αυτό πληρώνονταν οι νεοπροσληφθέντες ανειδίκευτοι εργάτες.⁷⁷ Από την άλλη, το ημερομίσθιο των εργατριών στο τμήμα την ίδια περίοδο ήταν για τις περισσότερες 26 με 28 δρχ. Μία εργάτρια μόνο, η οποία καταγράφεται ως επιστάτρια αμειβόταν με 35 δρχ., ενώ με 22 δρχ. πληρώνονταν οι νεοπροσληφθείσες ανειδίκευτες εργάτριες. Βλέπουμε λοιπόν πως οι καλύτερα αμειβόμενοι στο τμήμα των σιγαρομηχανών ήταν εκείνοι οι εργαζόμενοι, οι οποίοι είχαν τεχνικές γνώσεις και ήταν υπεύθυνοι για το χειρισμό και τη λειτουργία των μηχανημάτων.

Πίνακας 11. 2

Ημερομίσθια ανδρών και γυναικών στο τμήμα 'Σιγαρομηχαναί', Μάρτιος 1926 (σε δραχμές)

Ημερομίσθιο	Άνδρες	Γυναίκες
Ανώτερο	80	35
Μέσο	50	28
Χαμηλότερο	32	26

Πηγή: *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν.Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

Σε ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου τα υψηλά ημερομίσθια αφορούν αποκλειστικά ελάχιστους άνδρες εργαζόμενους. Σε κάθε τμήμα του εργοστασίου ένας πολύ μικρός αριθμός ανδρών, που δεν ξεπερνά συνήθως τα τρία με τέσσερα άτομα αμείβεται με το υψηλότερο ημερομίσθιο. Πρόκειται για τους επικεφαλής του κάθε τμήματος οι οποίοι είναι καταγεγραμμένοι ως μηχανικοί-υπάλληλοι. Οι πιο ακριβά αμειβόμενοι στην καπνοβιομηχανία ήταν επίσης οι λεγόμενοι «χαρματζήδες», οι οποίοι απασχολούνταν στα παραγωγικά καπνά, ήταν συνήθως δύο έως τρία άτομα και

⁷⁷ *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

είχαν την ευθύνη του τελικού μείγματος του καπνού, που χρησιμοποιούνταν χωριστά σε κάθε μάρκα τσιγάρου.⁷⁸

Μισθολογικές διαφορές δεν υπάρχουν μόνο ανάμεσα στα ανδρικά και στα γυναικεία ημερομίσθια ούτε μόνο μεταξύ εργαζομένων στο ίδιο τμήμα, αλλά εντοπίζονται και μεταξύ των τμημάτων της καπνοβιομηχανίας σε ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου. Για παράδειγμα, (Πίνακας 11.3) τον Μάρτιο του 1926 στην ανδρική μισθολογική ιεραρχία υψηλότερα – ως προς το ονομαστικό μέσο ⁷⁹ και ως προς το ανώτερο ημερομίσθιο – βρίσκεται το τμήμα των σιγαρομηχανών και ακολουθεί το τμήμα των χαρμανιών. Αντίθετα, στη χαμηλότερη μισθολογική ιεραρχία βρίσκονται τα τμήματα του κυτιοποιείου και της συσκευής.

Πίνακας 11.3

Ανδρικά ημερομίσθια στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγος Μάρτιος 1926 (σε δραχμές).

Ημερομίσθιο	Συσκευή	Κυτιοποιείο	Κοπής	Χαρμάνια	Σιγαρομηχαναί
Ανώτερο	72	60	60	75	80
Μέσο	25	28	40	55	50
Χαμηλότερο	17	18	35	50	32

Πηγή: *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν.Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

Όσον αφορά τέλος την αμοιβή των εργατριών, το κύριο χαρακτηριστικό –εκτός της χαμηλής τιμής- ήταν η σχετική ομοιογένεια της τιμής των ημερομισθίων. Τα γυναικεία ημερομίσθια δεν παρουσίαζαν σημαντικές αποκλείσεις μεταξύ τους, είτε πρόκειται για τις αμοιβές των εργατριών του ίδιου τμήματος, είτε μεταξύ εργατριών

⁷⁸ *Αρχείο Ματσάγγου*, Επεξεργασία «Βιβλίων Πληρωμής Εργατών Καπνεργοστασίου Αφών Ν. Ματσάγγου», των δεκαετιών 1920 και 1930. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο το 1926 το υψηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο στο τμήμα των Χαρμανιών ανέρχεται στις 75 δρχ. και το χαμηλότερο στις 50 δρχ. ενώ τα αντίστοιχα γυναικεία είναι 22 δρχ. και 18 δρχ. *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Χαρμανιών Ιανουάριος 1925-Δεκέμβριος 1926. Εβδομάδα 4 Οκτωβρίου – 9 Οκτωβρίου 1926.

⁷⁹ Ως ονομαστικό μέσο ημερομίσθιο σε κάθε τμήμα υπολογίζω τη διάμεση τιμή.

διαφορετικών τμημάτων.⁸⁰ Ωστόσο, όπως έχουμε επισημάνει, οι εργάτριες στα τμήματα του πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, λαιμών και ταινιών, πληρώνονταν «κατ' αποκοπήν».⁸¹ Αυτό αυτόματα δημιουργούσε μισθολογικές ανισότητες μεταξύ των εργατριών, καθώς η παραγωγή δεν ήταν κοινή για όλες τις εργάτριες.

Για παράδειγμα, στους μισθολογικούς καταλόγους του πακεταρίσματος, καταγράφονται με ακρίβεια ο αριθμός και το είδος των τελάρων που γέμισε η κάθε πακεταρίστρια χωριστά. Η κάθε εργάτρια αμειβόταν με βάση τον αριθμό των τελάρων που συμπλήρωνε. Στα βιβλία πληρωμής δίπλα από το όνομα της κάθε εργάτριας υπάρχουν 4 κατηγορίες τελάρων: Ε που αντιστοιχεί σε 8,5 δρχ., Α σε 8 δρχ., Μ σε 7 δρχ. και Β σε 6,50 δρχ. Για παράδειγμα, η Σ.Φ την εβδομάδα από 23-28 Νοεμβρίου 1925 συμπλήρωσε 10 τελάρα Β και πληρώθηκε 65 δρχ. (χαμηλότερο). Το ανώτερο εβδομαδιαίο ήταν 269,15 δρχ. και το έλαβε η Α. Β. Ο μ.ο. της εβδομαδιαίας αμοιβής των εργατριών κυμαινόταν μεταξύ 140 και 150 δρχ.⁸²

ν.β) Μεταπολεμικά

Με ημερομίσθιο συνέχισε να αμείβεται και τη μεταπολεμική εποχή το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης. Υπαλληλικό προσωπικό, τεχνικοί, προϊστάμενοι και διευθυντές πληρώνονταν με μηνιαίο μισθό. Παράλληλα, ένα μέρος του εργατικού δυναμικού αμείβονταν με βάση την απόδοση (κατ' αποκοπήν). Αυτό το σύστημα πληρωμής το συναντάμε στα τμήματα του πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, ταινιών και λαιμών, και αφορούσε αποκλειστικά στις γυναίκες εργάτριες. Η κατ'

⁸⁰ Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1926 ο μ.ο. των γυναικείων ημερομισθίων κυμαινόταν από 16-18 δρχ. Οι γυναίκες κάθε τμήματος που πληρώνονταν με υψηλότερο ημερομίσθιο ήταν ελάχιστες. Επρόκειτο συνήθως για δύο έως τρεις εργάτριες, οι οποίες απασχολούνταν ως επικεφαλής ή επιστάτριες και αμείβονταν από 20 -28 δρχ. ανάλογα στο τμήμα απασχόλησης.

⁸¹ Στα βιβλία πληρωμής αυτών των τμημάτων δίπλα στην ένδειξη 'ημέραι εργασίας' της κάθε εργάτριας σημειώνεται η εβδομαδιαία παραγωγή της. Ο τρόπος αμοιβής των εργατών και εργατριών αποκλειστικά με κατ' αποκοπήν αμοιβή –και όχι με μισθό– συναντάται στην ελληνική βιομηχανία από πολύ νωρίς. Η Λ. Παπαστεφανάκη επισημαίνει πως εφαρμόζονταν σε μεγάλη κλίμακα στην ελληνική βιομηχανία το 19^ο αι.. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 251.

⁸² *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Πληρωμής Εργατών Ιδιωτικού Καπνεργοστασίου Αδελφών Ν. Ματσάγγου 1925-1926 (κατ' αποκοπήν εργασία): Τμήματα και αμοιβές. (23-28 Νοεμβρίου 1925).

αποκοπήν αμοιβή υφίσταται έντονα τη δεκαετία του 1950 και εξακολουθούσε να συντηρεί τις σημαντικές μισθολογικές ανισότητες που παρατηρήσαμε και σε προηγούμενες εποχές μεταξύ των εργατριών.⁸³ Την επόμενη δεκαετία η κατ' αποκοπήν αμοιβή φαίνεται πως σταδιακά έπαψε να υφίσταται.⁸⁴ Στους μισθολογικούς καταλόγους καταγράφονται επίσης -εκτός από την τιμή του ημερομισθίου- οι ημέρες εργασίας, το σύνολο των ημερών εργασίας και η τελική αξία των εβδομαδιαίων ημερομισθίων. Επίσης καταγράφονται οι υπερωρίες και οι κρατήσεις που γίνονταν στους μισθούς των εργαζομένων.⁸⁵

Στο Ματσάγγο η μισθολογική ανισότητα μεταξύ ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων διαγράφεται έντονα και τη μεταπολεμική περίοδο. Στη δεκαετία του 1950 οι γυναίκες σε όλα τα τμήματα του εργοστασίου συνέχισαν να αμείβονται με πολύ χαμηλότερα ημερομίσθια από τους άνδρες. Για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1951 το χαμηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο είναι 18.000 δρχ. και το αντίστοιχο ανδρικό είναι 23.000 δρχ.⁸⁶ Το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο την ίδια περίοδο είναι 18.500 δρχ. ενώ το ανδρικό κυμαίνεται μεταξύ 25.000 και 30.000 δρχ. ανάλογα με το τμήμα απασχόλησης. Η ανισότητα τέλος μεταξύ ανδρικού και γυναικείου ημερομισθίου είναι πολύ μεγαλύτερη όσον αφορά τις υψηλότερες τιμές. Το υψηλότερο γυναικείο

⁸³ Αυτό τεκμηριώνεται μέσα από τους μισθολογικούς καταλόγους της επιχείρησης.

⁸⁴ Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς. Ωστόσο, από το 1964 και μετά δεν συναντήσαμε σε κανέναν μισθολογικό κατάλογο ή άλλο έγγραφο της επιχείρησης που αφορά τη μισθοδοσία του εργατικού δυναμικού οποιαδήποτε αναφορά σε αμοιβή με βάση την απόδοση ή την καθιέρωση συστήματος «μπόνους». Οι εργάτριες πλέον όλων των τμημάτων αμείβονταν αποκλειστικά με ημερομίσθιο. Στο πακετάρισμα ωστόσο έπρεπε να συμπληρώσουν ένα καθορισμένο αριθμό πακέτων (1.100) για να πάρουν όλο το ημερομίσθιο, όπως είδαμε και μέσα από τη μαρτυρία της εργάτριας που μίλησε στη Θεσσαλία το Δεκέμβριο του 1968.

⁸⁵ Οι κρατήσεις που γίνονταν στους μισθούς των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία στη δεκαετία του 1950 ήταν για το ΙΚΑ, για τη ΓΣΕΕ και για το συνεταιρισμό του εργοστασίου και για τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας. Για το ζήτημα της υποχρεωτικής εγγραφής των εργατών και εργατριών στα σωματεία και την υποχρεωτική εισφορά τους υπέρ της ΓΣΕΕ αυτή την περίοδο βλ. Γ. Κουκουλές, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική αυτονομία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984, σ. 11-21.

⁸⁶ Τον Νοέμβριο του 1954 το κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο που παρατηρείται στο Ματσάγγο είναι 43 δρχ., ενώ το κατώτερο γυναικείο είναι 32.50 δρχ. Τον Νοέμβριο του 1958 το κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο είναι 43.50 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο είναι 33.50 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολογικοί κατάλογοι ετών 1951, 1954 και 1958*. Να σημειώσουμε πως από τον Μάιο του 1953 και μετά οι τιμές των ημερομισθίων είναι σε υποτιμημένες δραχμές, λόγω της νομισματικής μεταρρύθμισης που έγινε από την κυβέρνηση του Συναγερμού στις 9/4/1953.

ημερομίσθιο ανέρχεται τον Σεπτέμβριο του 1951 στις 23.000 δρχ. ενώ το αντίστοιχο ανδρικό στις 45.000δρχ.⁸⁷

Μισθολογικές ανισότητες συνεχίζουν να παρατηρούνται και μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου φύλου, που απασχολούνται στο ίδιο τμήμα. Το φαινόμενο, όπως και στο Μεσοπόλεμο, εμφανίζεται έντονα στα τμήματα σιγαρομηχανών και κυτιοποιίας και αφορά κυρίως τους άνδρες. Για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1951 στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών απασχολούνται 53 άνδρες. Δυο εργαζόμενοι μόλις, οι οποίοι αναφέρονται ως προϊστάμενοι-εργατοτεχνίτες (τεχνικοί μηχανημάτων) λαμβάνουν 45.000.⁸⁸ Οι χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών αμείβονταν με 40.000 ημερομίσθιο, οι 'τροφοδότες' με 30.000, ενώ οι 'μεταφορείς' αμείβονταν με ημερομίσθιο που δεν ξεπερνούσε τις 25.000 δρχ.⁸⁹ Το χαμηλότερο ημερομίσθιο στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών τον Σεπτέμβριο του 1951 ήταν 23.000 δρχ. και με αυτό πληρώνονταν οι νεοπροσληφθέντες ανειδίκευτοι εργάτες (Πίνακας 11.4). Οι χειριστές και εκείνοι που ήταν επιφορτισμένοι με τη συντήρηση και λειτουργία των μηχανημάτων ήταν και εδώ οι καλύτερα αμειβόμενοι.⁹⁰

⁸⁷ Στους μισθολογικούς καταλόγους σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950, τα υψηλά ημερομίσθια αφορούν αποκλειστικά ελάχιστους άνδρες εργαζόμενους. Η κατάσταση δεν διαφοροποιείται σε σχέση με το Μεσοπόλεμο. Οι μηχανικοί και οι επικεφαλής του κάθε τμήματος ήταν οι πιο ακριβά αμειβόμενοι στο εργοστάσιο μαζί με τους καπνοτεχνικούς, δηλαδή τους «χαρματζήδες». Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία Μισθολογικών καταλόγων ετών 1949-1960.

⁸⁸ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι τμήματος Σιγαρομηχανών 1951.

⁸⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, Σεπτέμβριος 1951.

⁹⁰ Στο τμήμα της κυτιοποιίας επίσης παρουσιάζονται μισθολογικές ανισότητες στα ανδρικά ημερομίσθια σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950. Οι υπεύθυνοι προϊστάμενοι των 'συγκροτημάτων', δηλαδή των μηχανημάτων, ήταν οι καλύτερα αμειβόμενοι. Στη μισθολογική ιεραρχία του τμήματος ακολουθούσαν οι συντηρητές και οι χειριστές των συγκροτημάτων, στη συνέχεια οι επιστάτες και τέλος οι μεταφορείς. Οι γυναίκες του τμήματος δούλευαν στις χαρακωτικές μηχανές και στα συγκροτήματα και οι περισσότερες –εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων– αμείβονταν με το χαμηλότερο ημερομίσθιο. Παρόλο που στα 'συγκροτήματα' δούλευαν μαζί άνδρες και γυναίκες η διάκριση μεταξύ των δύο φύλων καθίσταται εμφανής ακόμα και στον τρόπο που καταγράφονται στους μισθολογικούς καταλόγους. Οι άνδρες αναφέρονται ως 'χειριστές συγκροτημάτων', ενώ οι γυναίκες ως 'εργάτριες συγκροτημάτων'. Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι τμήματος κυτιοποιίας δεκαετίας 1950.

Πίνακας 11.4

Ημερομίσθια ανδρών και γυναικών στο τμήμα 'Σιγαρομηχαναί', Σεπτέμβριος 1951
(σε δραχμές)

Ημερομίσθιο	Άνδρες	Γυναίκες
Ανώτερο	45.000	23.000
Μέσο	30.000 (περίπου)	19.500
Χαμηλότερο	23.000	19.000

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολόγια. Σιγαρομηχαναί, Σεπτέμβριος 1951.

Από την άλλη, το ημερομίσθιο των εργατριών στο τμήμα των σιγαρομηχανών ήταν για τις περισσότερες –τον Σεπτέμβριο του 1951-, 19.500 δρχ. Μία εργάτρια μόνο, η οποία καταγράφεται ως επιστάτρια αμειβόταν με 23.000 δρχ., ενώ με 19.000 δρχ. πληρώνονταν οι νεοπροσληφθείσες (τέσσερις) ανειδίκευτες εργάτριες.⁹¹ Γενικότερα, κύριο χαρακτηριστικό της αμοιβής της γυναικείας εργασίας –εκτός της χαμηλής τιμής- συνεχίζει να είναι και κατά τη δεκαετία του 1950 η σχετική ομοιογένεια του ύψους των ημερομισθίων. Τα γυναικεία ημερομίσθια δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους είτε πρόκειται για τις αμοιβές των εργατριών του ίδιου τμήματος είτε μεταξύ εργατριών διαφορετικών τμημάτων. Για παράδειγμα, τον Ιανουάριο του 1955 το σύνολο σχεδόν των εργατριών της καπνοβιομηχανίας αμείβονταν με 29,50 δρχ. ημερομίσθιο.⁹² Οι γυναίκες κάθε τμήματος που πληρώνονταν με υψηλότερο ημερομίσθιο ήταν ελάχιστες. Επρόκειτο συνήθως για δύο έως τρεις εργάτριες, οι οποίες απασχολούνταν ως επικεφαλής ή επιστάτριες.⁹³

Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία της Κ.Δ., η οποία εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία -σε διάφορα τμήματα- από το 1946 έως το 1959, για το ζήτημα της αμοιβής των εργαζομένων στην επιχείρηση: «Ο μισθός για τους εργάτες και τις εργάτριες δεν ήταν ο ίδιος. Οι άνδρες πληρώνονταν παραπάνω γιατί ήταν διαφορετική

⁹¹ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολόγια. Σιγαρομηχαναί, Σεπτέμβριος 1951.

⁹² Στο βασικό γυναικείο ημερομίσθιο δεν περιλαμβάνεται η αμοιβή της 'κατ' αποκοπήν' εργασίας.

⁹³ Τον Ιανουάριο του 1955 από τις 75 γυναίκες του τμήματος σιγαρομηχανών, δύο μόλις αμείβονταν με 32 δρχ. ημερομίσθιο, οι οποίες αναφέρονται στους καταλόγους προσωπικού ως επιστάτριες. Αρχείο Ματσάγγου, Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, Ιανουάριος 1955.

η μορφή της εργασίας τους...». ⁹⁴ Από τη μαρτυρία αυτή κρατάμε τη φράση «ήταν διαφορετική η μορφή της εργασίας τους». Τι σημαίνει άραγε «διαφορετική μορφή εργασίας»; Μήπως πάνω και σε αυτή την αντίληψη στηριζόταν η ανισότητα των ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων; Θα λέγαμε πως η «διαφορετική μορφή εργασίας» υποδηλώνει μάλλον το βαθμό που ο έμφυλος καταμερισμός είναι σχεδόν αυτονόητος για τους ίδιους τους εργαζόμενους, εγγράφεται δηλαδή στις βασικές, πολιτισμικού χαρακτήρα παραδοχές τους.

Στους μισθολογικούς καταλόγους των τμημάτων όπου υπάρχει «κατ' αποκοπήν» εργασία, -πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, ταινιών και λαιμών- δίπλα στην ένδειξη 'ημέραι εργασίας' της κάθε εργάτριας σημειώνεται χωριστά η επιπλέον εβδομαδιαία παραγωγή της. Για παράδειγμα, στους μισθολογικούς καταλόγους του πακεταρίσματος, καταγράφονται με ακρίβεια ο αριθμός και το είδος των πακέτων που γέμισε η κάθε πακεταρίστρια χωριστά. Σύμφωνα με τον αριθμό των τσιγάρων που πακετάριζε η κάθε εργάτρια αμειβόταν ανάλογα. ⁹⁵ Η Α.Μ., η οποία δούλεψε κυρίως ως πακεταρίστρια στο Ματσάγγο από το 1936 έως το 1959, αφηγείται: «Μας έδιναν μάρκες. Μας τις έδιναν και τις φυλάγαμε. Οι 'σφραγιστούδες' μας φέρναν μάρκες και παίρναν τα κουτιά. Οι μάρκες ήταν χαρτόνια σκληρά και κάτι γράφαν πάνω. Άλλα ήταν τα Άριστα, άλλα τα Έξτρα τα μεγάλα και άλλα τα Έξτρα τα μικρά. Άλλες μάρκες για τα μεγάλα, άλλες για τα μικρά... Τις κλειδώναμε τις μάρκες γιατί ορισμένες δεν έβγαζαν παραγωγή και έκλεβαν από τις άλλες. Όταν ήταν να τις δηλώσουμε, ερχόταν ένας λογιστής από τα γραφεία, απλώναμε τις μάρκες και αυτός έγραφε... τι είχαμε φτιάξει... τόσες μάρκες, τόσα κουτιά...». ⁹⁶ Η «κατ' αποκοπήν εργασία», εγγυόταν μικρότερο κόστος, δεν απαιτούσε υψηλή επιστασία και εξασφάλιζε την πειθαρχία και την αποδοτικότητα. ⁹⁷ Το ύψος της αμοιβής καθοριζόταν από τη χρήση του χρόνου που είχε

⁹⁴ Μ.Α. Μαρτυρία, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁹⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολόγια.

⁹⁶ Α.Μ., Μαρτυρία, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁹⁷ Η Λ. Παπαστεφανάκη, υποστηρίζει πως οι διαφοροποιήσεις στις αμοιβές δίχαζαν τους εργάτες και τις εργάτριες, αφού οι αποδόσεις τους μπορεί να ήταν πολύ άνισες στο χώρο εργασίας. Η συγγραφέας επισημαίνει πως η 'κατ' αποκοπήν' αμοιβή διασπά τη συλλογικότητα στο χώρο εργασίας και ωθεί τους εργαζόμενους σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ.258. Ο Π. Πιζάνιας επίσης θεωρεί πως η κατ' αποκοπήν αμοιβή υποδηλώνει τη χειρότερη μορφή διαίρεσης του εργατικού

να κάνει ο εργαζόμενος από την πλευρά του.⁹⁸ Η αποδοτικότητα της κάθε εργάτριας καθόριζε και το ύψος της αμοιβής της. Η φυσική κατάσταση, η εμπειρία και η ηλικία της αποτελούσαν μάλλον μερικές από τις κύριες παραμέτρους που καθόριζαν το επίπεδο και το βαθμό της παραγωγικότητάς της.

Στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία συνεχίζουν να υφίστανται επίσης διαφοροποιήσεις και ανισότητες στο μισθό των ανδρών μεταξύ των τμημάτων του εργοστασίου. Για παράδειγμα, (Πίνακας 11.5) τον Ιανουάριο του 1955 στην ανδρική μισθολογική ιεραρχία υψηλότερα – ως προς το ονομαστικό μέσο και ως προς το ανώτερο ημερομίσθιο – βρίσκεται το τμήμα των σιγαρομηχανών και ακολουθεί το τμήμα του κυτιοποιείου. Αντίθετα, στη χαμηλότερη μισθολογική ιεραρχία βρίσκονται τα τμήματα του πακεταρίσματος και των χαρμανιών.

Πίνακας 11.5

**Ανδρικά ημερομίσθια στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, Ιανουάριος 1955
(σε δραχμές)**

Τμήμα Ημερομίσθιο Σιγαρομηχαναί		Πακετάρισμα	Χαρμάνια	Παραγωγικά Καπνά	Κυτιοποιείο
Ανώτερο	63,65	46,15	54,90	56,75	61,15
Μέσο	45	38	38	-	40,50
Χαμηλότερο	37,50	37,50	37,50	-	37,50

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολόγια*. Ιανουάριος 1955

Τέλος να σημειώσουμε πως αποκλίσεις στο ύψος των ημερομισθίων παρατηρούνται μεταξύ του Ματσάγγου και των μεγάλων καπνοβιομηχανιών του κέντρου. Οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο του Βόλου κατά τη δεκαετία του 1950 αμείβονταν χαμηλότερα σε σχέση με τους αντίστοιχους εργαζόμενους στις

πληθυσμού. Υποστηρίζει, πως η 'κατ' αποκοπήν' αμοιβή απομακρύνει τον εργαζόμενο από όποια συλλογικότητα δημιουργείται στο χώρο εργασίας. Βλ. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 30-34.

⁹⁸ Ο Κ. Μαρξ έχει υποστηρίξει πως η κατ' αποκοπήν αμοιβή αποτελεί την πιο συμφέρουσα και την πιο προσοδοφόρα για τον καπιταλισμό μορφή αμοιβής. Βλ. Κ. Marx, ό.π., σ. 569-577.

καπνοβιομηχανίες του Πειραιά. Κατά τη δεκαετία του 1950 δεν υπογράφηκε καμία νέα συλλογική σύμβαση εργασίας μεταξύ της επιχείρησης και των εργαζομένων, παρά μόνο «συμβάσεις εξαρτημένης εργασίας σχέσεως ιδιωτικού δικαίου».⁹⁹ Στις καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη, αντίθετα με το Ματσάγγο, τα κατώτατα ημερομίσθια των εργατών και των εργατριών καθορίζονταν με συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Σύμφωνα λοιπόν με τη συλλογική σύμβαση εργασίας, που υπεγράφη στις 29 Μαρτίου 1954 μεταξύ των εκπροσώπων των καπνοβιομηχανιών Παπαστράτου και Κεράνη και των εργαζομένων, το κατώτατο ανδρικό ημερομίσθιο ήταν 35.000 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο ήταν 23.500 δρχ.¹⁰⁰ Την ίδια περίοδο τα αντίστοιχα ημερομίσθια στο Ματσάγγο ήταν σαφώς χαμηλότερα: 25.500 δρχ. το ανδρικό και 20.500 δρχ. το γυναικείο.¹⁰¹

⁹⁹ Το ζήτημα των συλλογικών συμβάσεων εργασίας υπήρξε γενικότερα βασική επιδίωξη των μισθωτών στη μεταπολεμική περίοδο. Στόχος ήταν, κατά τον Χρήστο Τζεκίνη, η διατύπωση μιας εθνικής συλλογικής σύμβασης για τον καθορισμό νέων κατώτατων αμοιβών, έτσι ώστε να ευθυγραμμιστούν όλα τα ημερομίσθια και οι μισθοί με το κόστος ζωής. Βλ. Χ. Τζεκίνη, *1870-1987. Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα 1987, σ. 130-152. Ο Χρ. Ιορδάνογλου αναφερόμενος στην ιδέα των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων εργοδοτών και εργαζομένων κατά τη δεκαετία του 1950, επισημαίνει πως αυτή θεωρούνταν από την κρατική πολιτική ανεδαφική, καθώς «την απέκλειαν οι υποβόσκουσες μετεμφυλιακές φορτίσεις και οι παραδοσιακές αδυναμίες του εργατικού κινήματος». Έτσι, κυριάρχησε η αντίληψη ότι το κράτος είχε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των αποδοχών των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα και ήταν υποχρέωσή του να μπορεί να τις επιβάλλει. Σε αυτό, κατά τον Ιορδάνογλου, έπαιξε καθοριστικό ρόλο η νομοθεσία και ο έλεγχος της ΓΣΕΕ και των εργατικών συνδικάτων. Όσον αφορά στη νομοθεσία καθοριστικός για τη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων υπήρξε ο νόμος 3239 του 1955. Το αντικείμενο του νόμου ήταν η ρύθμιση της διαδικασίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό των μισθών και των συνθηκών εργασίας. Ο νόμος, επισημαίνει ο συγγραφέας, «καθόριζε ποιου είδους συμβάσεις ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενους ήταν νόμιμες και ποιες όχι, καθώς επίσης εξασφάλιζε, μέσα από το θεσμό της αναγκαστικής διαιτησίας, τον καθοριστικό ρόλο του Υπουργείου Εργασίας στη διαδικασία διαμόρφωσης μισθών και ημερομισθίων». Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*. τόμος 9: *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 74-75.

¹⁰⁰ Σύμφωνα με αυτή τη συλλογική σύμβαση εργασίας στις καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη τα κατώτερα όρια των ημερομισθίων αφορούσαν στους νεοπροσληφθέντες εργάτες που είχαν συμπληρώσει το 20^ο έτος της ηλικίας τους και στις νεοπροσληφθείσες εργάτριες που είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος. Οι άνδρες κάτω των 18 ετών αμείβονταν με ημερομίσθιο 25.000 δρχ. Οι γυναίκες που ήταν κάτω των 16 ετών αμείβονταν με 18.000 δρχ. *Ταχυδρόμος*, 30/1/1954. Η συλλογική αυτή σύμβαση συνδέεται μάλλον με την απόφαση της κυβέρνησης Παπάγου, στα μέσα του Φεβρουαρίου του 1954, να επαναφέρει τις ελεύθερες συλλογικές συμβάσεις. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Β' 1952-1955 (η τριετία του Συναγερμού), Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 143.

¹⁰¹ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι Μαρτίου 1954.

Εκείνο που χαρακτηρίζει την αμοιβή της εργασίας στο Ματσάγγο –αλλά και στα άλλα εργοστάσια του Βόλου- είναι οι πολύ χαμηλές αποδοχές του μεγαλύτερου μέρους του εργατικού δυναμικού. Ο τοπικός τύπος επισημαίνει με καθημερινές αναφορές το γενικότερο πρόβλημα των χαμηλών ημερομισθίων. Το μέσο ανδρικό και γυναικείο ημερομίσθιο φαίνεται πως ήταν πολύ παρακάτω από το κόστος ζωής. Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* κάνει λόγο για ημερομίσθια «μιζέριας και στερήσεων»: «Εάν εσκέφτοντο οι κύριοι βιομήχανοι και οι άλλοι μεγαλοεπιχειρηματίαι ότι οι εργάται και αι εργάτριαι δεν μπορούν να ζήσουν με 15.000 και 20.000 δρχ. ημερησίως θα έκαναν αυξήσεις μέχρι το διπλάσιον. Διότι μόνον με 40.000 δύναται μιαν οικογένειαν να ψευτοζήση. Τα ημερομίσθια των 15.000 και 20.000 δρχ. οδηγούν εις υποσιτισμόν την εργατικήν οικογένειαν. Οι επιχειρήσεις ευημερούν και δυστυχή και πάσχει το προσωπικό των...». ¹⁰²

Τον Οκτώβριο του 1950 το χαμηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο στο Ματσάγγο ανέρχεται στις 20.000 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο στις 14.500 δρχ. ¹⁰³ Παρακολουθώντας τις τιμές των βασικών προϊόντων το μήνα Οκτώβριο στην αγορά του Βόλου, διαπιστώνουμε ότι πράγματι τα ημερομίσθια των εργατών και των εργατριών δεν ανταποκρίνονταν στο κόστος ζωής. Για παράδειγμα, η τιμή του ψωμιού ήταν 3.000 δρχ. το κιλό, τα φασόλια είχαν από 4.000 έως 7.000 το κιλό, το γάλα 4.000 δρχ. το λίτρο και τα λαχανικά 4.000δρχ.το κιλό. Η τιμή του κρέατος κυμαινόταν από 18.000 δρχ. έως 24.000 δρχ. το κιλό, όσο δηλαδή ήταν περίπου το ημερομίσθιο ενός εργάτη. ¹⁰⁴ Γίνεται φανερό πως η ανεπάρκεια του εργατικού εισοδήματος δημιουργούσε προϋποθέσεις υποσιτισμού των ίδιων των εργατών και εργατριών και των οικογενειών τους. ¹⁰⁵

¹⁰² *Ταχυδρόμος*, 27/10/1950.

¹⁰³ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία μισθολογικών καταλόγων έτους 1950.

¹⁰⁴ *Ταχυδρόμος*, 15/10/50.

¹⁰⁵ Αντίστοιχες καταστάσεις, αδυναμία δηλαδή επιβίωσης των εργατικών στρωμάτων, παρατηρούνται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες του νότου. Ο Sebastian Balfour κάνει λόγο για μισθούς πείνας των εργατών στην Ισπανία, οι οποίοι δεν επαρκούσαν ούτε για την εξασφάλιση του βασικού φαγητού. Η κατανάλωση κρέατος, επισημαίνει, στις ισπανικές πόλεις το 1950 ήταν στα μισά επίπεδα σε σχέση με τα έτη 1922-1926 και τα εργατικά στρώματα κατανάλωναν τη μισή ποσότητα ψωμιού σε σχέση με το 1936. Βλ. Sebastian Balfour, *Dictators, Workers and the City. Labour in Greater Barcelona Since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σ. 20-23. Στην Ευρώπη γενικότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1950 το μέσο

Δύο χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1952, η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* αναφέρει στο πρωτοσέλιδο φύλλο της πως οι περισσότεροι από τους εργάτες και τις εργάτριες της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου αμείβονταν «...με το γλίσχρον και ανεπαρκές ημερομίσθιον 18 έως 22 χιλ. δραχμών... Είναι οφθαλμοφανές ότι δεν μπορούν με τόσα χρήματα να συντηρήσουν οικογένειαν. Αδικούνται. Πεινούν...».¹⁰⁶ Η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία και στα άλλα εργοστάσια της πόλης μειωνόταν συνεχώς, λόγω της ανόδου του τιμαρίθμου. Το ζήτημα της αναπροσαρμογής των μισθών και των ημερομισθίων απασχολεί τους εργαζομένους του Ματσάγγου σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 και αποτέλεσε το κυρίαρχο αίτημα των διεκδικήσεων τους.

Την επόμενη δεκαετία η αμοιβή της εργασίας των εργαζομένων στη βιομηχανία Ματσάγγου καλυτέρευσε, αλλά όχι σημαντικά και όχι για όλους.¹⁰⁷ Οι εργαζόμενοι αμείβονταν με μισθό και με ημερομίσθιο. Το σύστημα της κατ' αποκοπήν αμοιβής των εργατριών εξασθενεί σταδιακά στη δεκαετία του 1960. Μια μάλλον αξιόπιστη εικόνα αναφορικά με το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας μάς δίνει ο διευθυντής του

δυτικοευρωπαϊκό νοικοκυριό δαπανούσε περισσότερο από το 50% του χρηματικού εισοδήματός του για την αγορά ειδών πρώτης ανάγκης: τροφίμων, ποτών και καπνού. Οι περισσότεροι άνθρωποι, όπως επισημαίνει ο Tony Judt, απλώς επιζούσαν. Στη μεσογειακή Ευρώπη το ποσοστό αυτό ήταν ακόμα μεγαλύτερο. Μέσα σε δύο δεκαετίες, ωστόσο, μετά το 1953, η οικονομική κατάσταση των μισθωτών βελτιώθηκε αισθητά, καθώς οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν σημαντικά. Σε ορισμένες χώρες μάλιστα, όπως λόγω χάρη στη Δ. Γερμανία, τριπλασιάστηκαν. Βλ. Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μεταφ. Νικηφόρος Σταματάκης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 151-152.

¹⁰⁶ *Ταχυδρόμος*, 21/9/1952. Την επόμενη χρονιά η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη. Η υποτίμηση της δρχ. το 1953 αν και θα έχει μακροπρόθεσμα θετική επίδραση στην οικονομία της χώρας επιδείνωσε δραματικά το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών, κυρίως λόγω των ανατιμήσεων των ειδών πρώτης ανάγκης. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Σπύρος Λιναρδάτος τα βασικά είδη διατροφής μεταξύ 9 Απριλίου και 25 Μαΐου ανατιμήθηκαν από 25-60%. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Β' 1952-1955 (η τριετία του Συναγερμού)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 79. Το 1953 υποστηρίζει ο Χρ. Ιορδάνογλου παγιώθηκαν οι συνθήκες ανισότητας στη διανομή πλούτου στην Ελλάδα. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, *ό.π.*, σ. 84.

¹⁰⁷ Γενικότερα, η μέση αύξηση των μισθών στην Ελλάδα (6,7% το χρόνο) ήταν σημαντική στα 1960-1973 αλλά μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας, -κατά 9% ετησίως την ίδια περίοδο-, όπως επισημαίνει ο Χρ. Ιορδάνογλου. Η άνοδος της παραγωγικότητας επέτρεψε τη χορήγηση σημαντικών αυξήσεων στους ονομαστικούς μισθούς που όμως, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν επιβάρυναν το κόστος παραγωγής και τις τιμές, κρατώντας την άνοδο του κόστους εργασίας σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Ο χαμηλός πληθωρισμός σήμαινε ότι το μεγαλύτερο μέρος των αυξήσεων των ονομαστικών μισθών μεταφράζονταν σε αυξήσεις πραγματικών μισθών. Βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, *ό.π.*, σ. 64. Οι αυξήσεις των μισθών του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου, ωστόσο, φαίνεται πως δεν ακολουθούσαν αυτούς τους ρυθμούς και ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα, για παράδειγμα, σε σύγκριση με τις καπνοβιομηχανίες του κέντρου.

εργοστασίου. Σε επιστολή του προς τη διοίκηση της εταιρείας τον Ιούνιο του 1965, με την οποία παρουσιάζει αναλυτικά τις αποδοχές του προσωπικού του εργοστασίου – υπαλληλικού¹⁰⁸ και εργατοτεχνικού-, επισημαίνει: «Ως θα διαπιστώσετε αι αποδοχαί του υπαλληλικού προσωπικού ευρίσκονται εις τόσον χαμηλά επίπεδα, ώστε να μη παρέχουν ούτε τα στοιχειώδη μέσα διαβιώσεως. Ο ζήλος των δια την εργασίαν και η απόδοσίς των οφείλονται εις τον δεσμόν των με την Καπνοβιομηχανίαν και εις την ελπίδα ότι συντόμως θα βελτιωθή η θέσις των. Την ελπίδα όμως αυτήν δεν δυνάμεθα να την διατηρώμεν δι' υποσχέσεων αι οποίαι μένουν απραγματοποίητοι και λαμβάνουν πλέον τον χαρακτήρα του εμπαιγμού».¹⁰⁹ Τα κατώτατα ημερομίσθια ανδρών και γυναικών του εργατοτεχνικού προσωπικού του Ματσάγγου τον Ιούνιο του 1965 παρουσιάζονται αναλυτικά στους Πίνακες 11.6 και 11.7.¹¹⁰

¹⁰⁸ Οι υπάλληλοι διαχωρίζονταν σε δύο κατηγορίες όσον αφορά τη μισθοδοσία τους. Στην πρώτη περιλαμβάνονταν οι υπάλληλοι γραφείων (για αυτούς ίσχυε η υπ' αριθμ. 89850/5636/ του 1963 απόφαση του Υπουργού Εργασίας η οποία καθόριζε τους μισθούς από 1.550 δρχ. μέχρι 3.500 δρχ. και επιπλέον 150 δρχ. για τους έγγαμους των οποίων η σύζυγος δεν εργαζόταν. 3.500 δρχ. δικαιούνταν ο υπάλληλος γραφείου που είχε συμπληρώσει 30 χρόνια υπηρεσίας. Το μισθολόγιο αυτό ίσχυε από 1/5/1963. Με την απόφαση υπ. αριθμ. 19/65 του Πρωτοβάθμιου Διαιτητικού Δικαστηρίου (Π.Δ.Δ.) Αθηνών αυξάνονταν οι μισθοί κατά ποσοστό 6% από 1/12/1964 μέχρι 15/5/1965 και κατά 10% από 16/5/1965 και εφεξής. (Στην απόφαση αυτή ασκήθηκε έφεση ενώπιον του Δευτεροβάθμιου Διαιτητικού Δικαστηρίου Αθηνών). Η απόφαση αυτή δεν εφαρμόστηκε για το υπαλληλικό προσωπικό της καπνοβιομηχανίας. Στη δεύτερη κατηγορία ήταν οι λογιστές και οι βοηθοί τους: για αυτούς ίσχυε η υπ' αριθμ. 37/63/1.1.1965 απόφαση του Δ.Δ.Δ.. Αθηνών με την οποία οι μισθοί καθορίζονταν ως εξής: λογιστές και βοηθοί από 2.500 – 4.500 δρχ. Τα ανώτατα όρια ίσχυαν για όσους είχαν συμπληρώσει τα 35 έτη. Λογιστές και βοηθοί λογιστών είχαν χαρακτηριστεί ελάχιστοι στην Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, όπως σημειώνει ο διευθυντής. Το παραπάνω μισθολόγιο ίσχυε από 1/1/1963. Πέρα από το βασικό μισθό, αριθμός υπαλλήλων (Γραφείων, Λογιστές και βοηθοί Λογιστών) λάμβαναν μηνιαίο επίδομα που κυμαινόταν από 150 μέχρι 1.000 δρχ. Επίδομα 1.000 δρχ. λάμβαναν μόνο 5 ανώτερα στελέχη (διευθυντές υποκαταστημάτων και Προϊστάμενοι Υπηρεσιών) και ένας, ο προϊστάμενος της καπνοτεχνικής υπηρεσίας έπαιρνε επίδομα 1.500 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχειρίσεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

¹⁰⁹ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχειρίσεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

¹¹⁰ Τα κατώτατα ημερομίσθια καθορίζονταν βάση των αποφάσεων υπ' αριθμ. α) 60538/61 των Υπουργών Συντονισμού και Εργασίας, β) 4/63 Δ.Δ.Δ.. Πειραιώς και γ) 15/64 Δ.Δ.Δ.. Πειραιώς. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχειρίσεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Πίνακας 11.6

Τα κατώτατα ημερομίσθια του εργατοτεχνικού προσωπικού (άνδρες) στο Ματσάγγο ανά ειδικότητα, Ιούνιος 1965

Ειδικότητα	Ημερομίσθιο (σε δραχμές)
Χειριστές σιγαροποιητικών μηχανών	96,50
Καπνοκόπτες και τροχιστές	87,25
Συντηρητές καπνού σε φύλλα (στοιβαδόροι)	90,35
Μεταφορείς καπνού σε φύλλα- εργάτες χαρμανιών και υγραντηρίου	82,95
Εργάτες υγραντηρίου εντός ειδικών θαλάμων ύγρανσης	84,80
Χειριστές επικεφαλής κυτιοποιητικών συγκροτημάτων	87,25
Βοηθοί χειριστές επιμέρους κυτιοποιητικών συγκροτημάτων	77,40
Χαρτοκόπτες	82,95
Χειριστές πακεταριστικών, ταινιαριστικών μηχανών και δεματοποίησης	84,80
Δόκιμοι Χειριστές πακεταριστικών, ταινιαριστικών μηχανών και δεματοποίησης	79,25
Εργάτες σιλό	77,40
Εργάτες ανειδίκευτοι	73,10
Εργάτες ηλικίας κάτω των 18 ετών	47,40

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Πίνακας 11.7

Τα κατώτατα ημερομίσθια των εργατριών στο Ματσάγγο ανά ειδικότητα, Ιούνιος 1965

Ειδικότητα	Ημερομίσθιο (σε δραχμές)
Εργάτριες χαρμανιών, ύγρανσης, και δεματοποίησης (τόγκα)	54
Εργάτριες λοιπών τμημάτων	52,75
Εργάτριες ηλικίας κάτω των 17 ετών	38

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Η εικόνα αναφορικά με τις ανισότητες στην αμοιβή της εργασίας μεταξύ των ειδικοτήτων και μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν διαφοροποιείται σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Στη χαμηλότερη μισθολογική βαθμίδα βρίσκονται οι γυναίκες: οι εργάτριες όλων των τμημάτων πλην των χαρμανιών αμείβονται με το χαμηλότερο ημερομίσθιο που ήταν 52,75 δρχ., ενώ οι εργάτριες των χαρμανιών με 54 δρχ. Το γυναικείο κατώτερο ημερομίσθιο ήταν σχεδόν στα ίδια επίπεδα με αυτό που λάμβαναν οι νεαροί άνδρες, όσοι δεν είχαν ξεπεράσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους (47,40 δρχ.). Αντίθετα, το πιο υψηλό κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο, ήταν σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο γυναικείο (96,50 δρχ.) και αφορούσε τους χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών. Γενικότερα, με το πιο υψηλό κατώτατο ημερομίσθιο αμείβονταν οι χειριστές των μηχανών μαζί με τους συντηρητές καπνού. Το χαμηλότερο ανδρικό κατώτατο ημερομίσθιο ανερχόταν σε 73,10 δρχ. και αφορούσε τους ανειδίκευτους εργάτες.

Από το ανδρικό προσωπικό ελάχιστοι λάμβαναν ημερομίσθιο μεγαλύτερο από αυτό που όριζε η σύμβαση και ήταν μόνο οι αρχιτεχνίτες (μέγιστο ημερομίσθιο 112δρχ.). Οι καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη κατέβαλαν ημερομίσθια γενικά μεγαλύτερα από του Ματσάγγου, πολύ μεγαλύτερα σε διάφορες ειδικότητες, όπως οι χειριστές των μηχανών. Οι δύσκολες συνθήκες της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, κατά τον διευθυντή, δεν την επέτρεπε να αντιπαραβληθεί με τις άλλες μεγάλες καπνοβιομηχανίες και να καταβάλει στο εργατικό προσωπικό αντίστοιχα ημερομίσθια.

Τα χαμηλά ημερομίσθια, όμως, σε συνδυασμό με την αύξηση του τιμαρίθμου, υπογραμμίζει, εγκυμονούν τον κίνδυνο αντιδράσεων και διαμαρτυριών από την πλευρά των εργαζομένων. Ο Σύλλογος των Εργαζομένων είχε υποβάλει από καιρό αίτημα για την αύξηση των ημερομισθίων κατά 20%. Ο διευθυντής τονίζει πως με επιχειρήματα απορρίπτεται επανειλημμένα η ικανοποίηση αυτού του αιτήματος. Η πίεση, ωστόσο, για αύξηση των ημερομισθίων εντείνεται διαρκώς και προέρχεται από το σύνολο των εργαζομένων και όχι από την ηγεσία τους, η οποία κατανοεί –κατά τον διευθυντή– μέχρι ενός σημείου την κατάσταση. Καθώς «η κατανόησης κάμπτεται

σήμερον υπό την όντως επιτακτικήν ανάγκην της επιβιώσεως», εισηγείται τη χορήγηση αύξησης 10% σε όλα τα ημερομίσθια, «ήτις αύξησις θα αποτελέη προληπτικήν ενέργειαν και ένδειξιν φιλεργατικής τακτικής».¹¹¹ Το αίτημα του διευθυντή τελικά δεν έγινε αποδεκτό από τη διοίκηση της Εταιρείας. Τα κατώτερα ημερομίσθια στο Ματσάγγο όπως και γενικότερα στις καπνοβιομηχανίες της χώρας αυξήθηκαν το Φεβρουάριο του 1967 με βάση την υπ' αριθμ. 520/15.3.1967 απόφαση εφαρμογής της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας για το εργατοτεχνικό προσωπικό της Καπνοβιομηχανίας (υπ' αριθμ. 18180/1083/67 του Υπουργού Εργασίας).¹¹² Σύμφωνα με αυτή την απόφαση καθορίστηκαν τα κατώτερα ημερομίσθια στο Ματσάγγο.¹¹³

Παράλληλα, την τριετία 1965-1968 παρατηρούνται επιλεκτικές αυξήσεις σε μισθούς και σε ημερομίσθια σε ορισμένα πρόσωπα και ειδικότητες. Για παράδειγμα, η διεύθυνση του εργοστασίου τον Σεπτέμβριο του 1965 εισηγήθηκε την αύξηση του ημερομισθίου τριών προϊσταμένων των σιγαρομηχανών και των φιλτρομηχανών, από 96,50 δρχ. σε 110 δρχ. Η αύξηση αυτή υποστηρίχτηκε για δύο λόγους. Αρχικά, καθώς οι συντηρητές μηχανών και οι τεχνικοί προϊστάμενοι των τμημάτων κυτιοποιείου,

¹¹¹ Ο διευθυντής θεωρούσε πως αυτή η χειρονομία θα είχε ως αποτέλεσμα τον ενθουσιασμό του εργατοτεχνικού προσωπικού, τη διατήρηση και αύξηση της σημερινής παραγωγικότητάς του και το αμέριστο ενδιαφέρον του για την ποιοτική εξύψωση της παραγωγής. Οι αυξήσεις αυτές παρόλο που θα επιβαρύνουν την καπνοβιομηχανία με 175.000 δρχ. περίπου μηνιαίως, ωστόσο θα λειτουργούσαν θετικά για την αντιμετώπιση της αύξησης της παραγωγής κατά τους επερχόμενους καλοκαιρινούς μήνες «διότι θα έχωμεν το επιχείρημα να ζητήσωμεν θυσίας». Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας "Ματσάγγου", 30/6/1965.

¹¹² Ο νόμος 3239/55, που είδαμε νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, οδήγησε, όπως επισημαίνει ο Χ. Ιορδάνογλου, σ' ένα συγκεντρωτικό σύστημα διαμόρφωσης των μισθών που είχε ως επίκεντρο την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΣΓΣΣΕ). Με αυτή καθορίζονταν οι κατώτατοι μισθοί και τα ημερομίσθια σε εθνικό επίπεδο και αποτελούσε «την έκφραση της επίσημης εισοδηματικής πολιτικής παίζοντας ρόλο «οδηγού» στη διαμόρφωση ολόκληρης της κλίμακας των αμοιβών». Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 75.

¹¹³ Το κατώτερο ημερομίσθιο των ανδρών εργατοτεχνιτών, που είχαν συμπληρώσει το 19^ο έτος της ηλικίας τους ή μετά τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους έχοντας όμως προϋπηρεσία τουλάχιστον ενός έτους στον κλάδο, οριζόταν από 1/2/1967 σε 85 δρχ. και από 1/7/1967 σε 90 δρχ. Των εργατριών γενικά μετά τη συμπλήρωση του 17^{ου} έτους της ηλικίας τους ασχέτως προϋπηρεσίας ή μετά τη συμπλήρωση του 16^{ου} έτους και ενός τουλάχιστον έτους σε οποιοδήποτε εργοδότη σε 70 δρχ., από 1/2/1967 και σε 75 δρχ. μετά την 1/7/1967. Οι μαθητευόμενοι και των δύο φύλων που δεν «συγκεντρώνονται» στις δυο προηγούμενες περιπτώσεις σε 45 δρχ. και σε 50 δρχ. για τις αντίστοιχες περιόδους. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή του Μ. Γεωργούλα, αντιπροέδρου του Δ. Συμβουλίου και Διευθύνων Σύμβουλος της Εταιρείας προς Εργοστάσιο Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', 15/3/1967.

πακεταρίσματος και μηχανουργείου χαρακτηρίζονταν «αρχιτεχνίτες» και λάμβαναν ημερομίσθιο 115 δρχ., έπρεπε και οι τρεις εργαζόμενοι των σιγαρομηχανών να τύχουν ειδικής μεταχείρισης, για να μην ατονήσει το ενδιαφέρον και η αφοσίωσή τους. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την επαγγελματική συμπεριφορά τους: *«Η εργατικότητα των, η απόδοσής των και η μεθοδικότης των υπερέβησαν τας προβλέψεις μας και μένομεν απολύτως ικανοποιημένοι»*¹¹⁴.

Αιτήματα επίσης εργαζομένων ορισμένων ειδικοτήτων και τμημάτων για αύξηση των αποδοχών τους ικανοποιούνται. Στις αρχές του 1966 οι 19 λιθογράφοι της επιχείρησης, οι οποίοι δεν υπάγονταν στις συλλογικές συμβάσεις των τυπογράφων αλλά ακολουθούσαν τη μισθοδοτική κατάσταση των εργαζομένων της Καπνοβιομηχανίας, διεκδικούσαν αύξηση των ημερομισθίων τους κατά 5 δρχ. ημερησίως. Το αίτημά τους έγινε αποδεκτό.¹¹⁵ Στο λιθογραφείο εκείνη την εποχή εργάζονταν και έξι γυναίκες στις οποίες ωστόσο, δεν χορηγήθηκε καμία αύξηση. Η Ένωση Τυπογράφων Βόλου, εκπροσωπώντας και τους λιθογράφους που εργάζονται στο Ματσάγγο, αφού ευχαρίστησε με επιστολή της τον πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου της καπνοβιομηχανίας, εξέφρασε την επιθυμία η βελτίωση του ημερομισθίου να επεκταθεί και στις γυναίκες του λιθογραφείου της επιχείρησης, αφού *«προσφέρουν και αυτάι τεχνικήν υπηρεσίαν»*.¹¹⁶

Οι επιλεκτικές αυτές αυξήσεις φανερώνουν αρχικά πως το εργοστάσιο αυτή την περίοδο καταφέρνει να ξεπερνά τις οικονομικές αντιξοότητες και να αρχίζει να βρίσκεται σε μια περίοδο αναζωογόνησης. Οι αυξήσεις που εισηγείται η διεύθυνση σε ορισμένα άτομα μαρτυρούν επίσης πως σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία και στην οργάνωσή της διαδραματίζουν οι ειδικότητες που σχετίζονται με τη χρήση, την

¹¹⁴ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή Ρ. Πατσιαντά προς επιτροπή Διαχείρισεως Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 15/9/1965. Η αύξηση εγκρίθηκε και δόθηκε στους χειριστές των μηχανών, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν αρχιτεχνίτες και από τις 24/2/1966 λάμβαναν μεροκάματο 120 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή του Προέδρου του Δ. Συμβουλίου Ν. Σαρρή προς το Εργοστάσιο της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος, 3/3/1966.

¹¹⁵ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Απόσπασμα Πρακτικών Δ. Συμβουλίου της 24/2/1966.

¹¹⁶ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Ένωσης Τυπογράφων Βόλου, (Τμήμα Ομοσπονδίας Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου Γ.Σ.Ε.Ε.), 7/3/1966.

επιστασία και τη συντήρηση των μηχανών. Όσοι διακρίνονται για αρετές όπως εργατικότητα, αποδοτικότητα και μεθοδικότητα, ανταμείβονται με αύξηση του ημερομισθίου και με ανέλιξη στην επαγγελματική ιεραρχία του χώρου παραγωγής. Οι γυναίκες, από την άλλη, ακόμα και αν ασκούσαν «τεχνική» εργασία, όμοια με εκείνη των ανδρών, όπως οι εργάτριες στο τμήμα του λιθογραφείου, αυτή φαίνεται να μην αναγνωρίζεται ως τέτοια και γι' αυτό δεν ακολουθεί τις αντίστοιχες αυξήσεις του ανδρικού ημερομισθίου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 οι έμφυλες διακρίσεις στο Ματσάγγο συνεχίζουν να υφίστανται, σχεδόν με τον ίδιο τρόπο όπως πριν από σαράντα χρόνια και αντικατοπτρίζονται στην αμοιβή της εργασίας, στη θέση που κατέχει ο καθένας στην παραγωγή και στις δυνατότητες ανέλιξης.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, ας συνοψίσουμε ορισμένες σκέψεις και υποθέσεις γύρω από τα ζητήματα που θέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, τα οποία αφορούν στην οργάνωση της εργασίας και στη σχέση του τεχνολογικού εξοπλισμού της επιχείρησης και καταμερισμού εργασίας, της διαμόρφωσης των ειδικοτήτων και στις απολαβές των εργατών και των εργατριών.

Η θέση που έπαιρνε ο κάθε εργαζόμενος στην παραγωγική διαδικασία εξαρτιόνταν από διάφορους παράγοντες που σχετίζονταν με το φύλο, την ηλικία, τα σωματικά προσόντα και τις γνώσεις. Σβελτάδα, ευκινησία, παρατηρητικότητα θεωρούνταν ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία «επέτρεπαν» στις γυναίκες να εργάζονται στην καπνοβιομηχανία, να παραμένουν σε αυτή και σε ορισμένες περιπτώσεις να εξασφαλίζουν μια καλύτερη αμοιβή και –πολύ λίγες- να «προάγονται» με τα χρόνια σε καλύτερες θέσεις και πόστα ή να γίνονται επιστάτριες. Αντίθετα, οι τεχνικές γνώσεις και η εμπειρία, και η (ή σε συνδυασμό με την) εργατικότητα και η μεθοδικότητα «υπόσχονταν» μια καλύτερη θέση στην παραγωγική διαδικασία για τους άνδρες που μεταφραζόταν σε υψηλότερη αμοιβή, κύρος και εξουσία.

Η εργασία στο Ματσάγγο στηριζόταν σε έναν σταθερό πυρήνα εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, που έμεναν στο εργοστάσιο και μάλιστα στο ίδιο πόστο για πολλά χρόνια. Αυτό προφανώς εξασφάλιζε την καλύτερη ροή της παραγωγικής

διαδικασίας, αφού ο χρόνος πρόσδιδε εμπειρία, παρόλο που θεωρητικά αφαιρούσε τη γρηγοράδα και την ευκινησία. Αυτά, η γρηγοράδα δηλαδή και ευκινησία, «εξασφαλιζόνταν», από τις νεαρές εργάτριες που προσλαμβάνονταν στο εργοστάσιο και μπορεί να παρέμειναν εκεί για κάποιο μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι, ένα σημαντικό μέρος της παραγωγικής διαδικασίας στηριζόταν επίσης σε αυτές τις γυναίκες, η αμοιβή των οποίων ήταν ιδιαίτερα χαμηλή, όπως άλλωστε ήταν γενικά η αμοιβή της γυναικείας εργασίας.

Η χρήση της τεχνολογίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου δεν αφορούσε μόνο τους άνδρες ούτε οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν με την εκμηχάνιση προορίζονταν αποκλειστικά για αυτούς. Στις μηχανές απασχολούνταν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες. Ωστόσο, υπήρχε σαφής διαφοροποίηση και διαχωρισμός μεταξύ των δύο φύλων, όσον αφορά τη σχέση των ανδρών και των γυναικών με την τεχνολογία και τους ρόλους που ανελάμβαναν στην εργασιακή διαδικασία. Η εισαγωγή των μηχανημάτων σε ορισμένες περιπτώσεις δεν εξάλειψε τόσο τις «ειδικότητες» και τις δεξιότητες, αλλά μάλλον φαίνεται πως σε αρκετές περιπτώσεις τις επανατοποθέτησε. Στην καπνοβιομηχανία διατηρήθηκαν παραδοσιακές ειδικότητες, όπως ήταν οι πακεταρίστριες, ενώ παράλληλα αναδείχθηκαν νέες, (χειριστές σιγαροποιητικών και κυτιποιητικών μηχανών). Οι νέες ειδικότητες μετατόπισαν τις ήδη υπάρχουσες, δημιουργώντας νέες ιεραρχίες εντός του συστήματος παραγωγής. Το ερώτημα είναι ποιοί απασχολήθηκαν στις 'καλύτερες' θέσεις –από πλευράς αμοιβής και κύρους- και ποιοι στις θεωρητικά 'δευτερεύουσες' και 'βοηθητικές'.

Οι καλά αμειβόμενες θέσεις ήταν πολύ λίγες και αφορούσαν ένα μικρό μέρος του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Παρατηρήσαμε πως το ύψος του ημερομισθίου – τουλάχιστον στα ανδρικά ημερομίσθια – διαμορφωνόταν σε σημαντικό βαθμό με βάση την ιεραρχία που δημιουργούταν από τις ειδικότητες. Οι εργαζόμενοι που διέθεταν τεχνογνωσία ήταν οι πλέον ειδικευμένοι στο εργοστάσιο και πέρα από τη μισθολογική υπεροχή τους θα λέγαμε πως ασκούσαν σημαντική εξουσία σε όσους και όσες εξαρτιόνταν από τις γνώσεις τους. Αντίθετα, όσοι στερούνταν ειδικών τεχνικών

γνώσεων απασχολούνταν σε εργασίες που θεωρούνταν βοηθητικές και δευτερεύουσες και αμείβονταν χαμηλότερα.

Η αμοιβή της γυναικείας εργασίας κυμαινόταν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Το γυναικείο ημερομίσθιο σε κάθε περίπτωση ήταν φθηνότερο του ανδρικού. Η γυναικεία εργασία, ωστόσο, δεν ήταν αδιαφοροποίητη στο σύνολό της. Υπήρχαν αντιθέσεις στο εσωτερικό της που αφορούσαν στο είδος της εργασίας, στις ειδικότητες και στο ύψος της αμοιβής της. Η έννοια της 'ειδίκευσης', που αφορά στη γυναικεία εργασία στην καπνοβιομηχανία δεν συνδεόταν με τεχνικές γνώσεις, αλλά με τη δεξιότητα και την ικανότητα των εργατριών να εργάζονται όσο το δυνατό πιο γρήγορα και αποτελεσματικά. Αυτή η 'ικανότητα' καθόριζε και διαφοροποιούσε το ύψος της αμοιβής της κάθε εργάτριας.

Οι μισθολογικές ανισότητες, λοιπόν, μεταξύ ανδρών-γυναικών και 'ειδικευμένων' – 'ανειδίκευτων', φαίνεται πως θεμελιώνονται στο είδος της εργασίας που έκαναν οι άνδρες και οι γυναίκες. Με αυτό τον τρόπο θα λέγαμε κλείνοντας, με την αμοιβή δηλαδή υψηλών ημερομισθίων σε λίγους εργαζόμενους και την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού να αμείβεται με ιδιαίτερα χαμηλά ημερομίσθια, η διοίκηση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου επιδίωκε να διατηρεί το κόστος της εργασίας σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα.

Δωδέκατο Κεφάλαιο. Η εργατική διαμαρτυρία

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε το ζήτημα του συνδικαλισμού, της διαμαρτυρίας και των διεκδικήσεων των εργατών και των εργατριών του Ματσάγγου. Πώς και γιατί προκαλούνταν οι συγκρούσεις; Ποιοι παράγοντες καθόριζαν τη συμμετοχή στη διαμαρτυρία και στη διεκδίκηση των αιτημάτων και ποιοι δυσχέραιναν την εργατική διαμαρτυρία; Παράλληλα με τις «επίσημες» μορφές έκφρασης της διαμαρτυρίας, όπως απεργία ή στάσεις εργασίας, παρατηρούνται άλλες άτυπες μορφές; Κοντολογίς, πώς εκφράστηκε τελικά η εργατική διαμαρτυρία στο εργοστάσιο σε αιτήματα, διεκδικήσεις και συγκρούσεις και πώς αυτά εντάσσονται και διατυπώνονται στο ιδιαίτερο κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας είναι το βασικό ερώτημα του κεφαλαίου.¹

Οι απεργίες που εκδηλώθηκαν στο Ματσάγγο τις δύο δεκαετίες μετά τον πόλεμο ήταν ελάχιστες.² Οι περισσότερες από αυτές μάλιστα «εγγράφονταν» σε

¹ Το νομικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1950, που αφορά γενικότερα την εργατική διαμαρτυρία και τις απεργίες είναι ασφυκτικό. Για το ζήτημα της εργατικής νομοθεσίας, το θεσμικό πλαίσιο των εργατικών ενώσεων και τα μοντέλα της απεργιακής δραστηριότητας από το 1950 και μετά στην Ελλάδα, βλ. T. Gallant, "Collective Action and Atomistic Actors: Labor Unions, Strikes, and Crime in Greece in the Postwar Era" στο D.Constas-T.G. Stavron (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1995, σ. 149-165. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως στόχος του μετεμφυλιακού κράτους ήταν να ελέγχει τις εργατικές οργανώσεις μέσω της εργατικής νομοθεσίας. Για μια αναλυτική παρουσίαση του νομικού πλαισίου της περιόδου 1945-1960 βλ. επίσης Γ. Παντελόγλου, «Η αποτυχία του εκδημοκρατισμού του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στη μεταπολεμική περίοδο και η θεσμοθέτηση των παρεμβάσεων. Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην περίοδο 1945-1960», στο *Η ελληνική οικονομία κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τόμος 1^{ος}, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 519-539.

² Τουλάχιστον αυτό εμφανίζεται μέσα από τον τοπικό τύπο της εποχής. Η βασική πηγή πάνω στην οποία στηριχθήκαμε για να προσεγγίσουμε το ζήτημα της εργατικής διαμαρτυρίας είναι ο ημερήσιος τύπος. Προκαταβολικά θα ήθελα να εκφράσω τον προβληματισμό μου σχετικά με το τι είδους 'ιστορική πηγή' είναι ο ημερήσιος τύπος, σε ποιο βαθμό και πώς τελικά μπορούμε να τον χρησιμοποιούμε. Έχει υποστηριχθεί πως οι εφημερίδες δεν καταγράφουν απλά μια είδηση, αλλά φαίνεται πως με ποικίλους τρόπους συμμετέχουν οι ίδιες στην κατασκευή της είδησης που υποτίθεται ότι μεταδίδουν. Αυτό μπορεί να φανεί μέσα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μορφής που θα έχει η είδηση, όπως η θέση της στην εφημερίδα, το ύφος της γλώσσας, οι λέξεις που χρησιμοποιούνται και η έκταση της παρουσίας της. Γι' αυτό, καθώς παρακολουθούμε τις εφημερίδες είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη την παραπάνω επισήμανση. Βλ. Ε. Αβδελά, *Δια λόγους τιμής, Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 23. Η αποδελτίωση που έγινε αφορά όλα τα καθημερινά φύλλα των εφημερίδων του Βόλου, *Ταχυδρόμος* και *Θεσσαλία*, για το χρονικό διάστημα 1946-1971 και της *Αναγέννησης* της περιόδου 1945-1948. Πρόκειται για τρεις εφημερίδες με διαφορετικό πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό: ο *Ταχυδρόμος* τοποθετείται πολιτικά στο κεντρώο χώρο και η *Θεσσαλία* στο δεξιό. Η *Αναγέννηση*

μια γενικότερη κινητοποίηση που αφορούσε το σύνολο των εργατών και εργατριών του Βόλου ή πραγματοποιούνταν στα πλαίσια μιας πανελλήνιας πανεργατικής απεργίας. Υπήρξαν βέβαια και διαμαρτυρίες με αιτήματα που αφορούσαν αποκλειστικά τους εργαζόμενους του Ματσάγγου, όπως ήταν η αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων, η βελτίωση των συνθηκών και των όρων εργασίας και γενικότερα η αντιμετώπιση του προβλήματος της απασχόλησης. Κατά καιρούς διατυπώνονται ορισμένα ειδικότερα αιτήματα, όπως η παροχή δωρεάν συσσιτίου, δωρεάν διανομής φαρμάκων, ιματισμού, και άλλα.

Σπάνια όμως αυτές οι διαμαρτυρίες οδηγούσαν τελικά σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Περισσότερο φαίνεται πως η δυσαρέσκεια εκφράστηκε με άλλες μορφές κινητοποίησης, όπως σύντομες στάσεις εργασίας ή άλλες φορές, η διαμαρτυρία εκδηλωνόταν με πιο «ανεπίσημες» μορφές. Το κυρίαρχο αίτημα που κυριαρχεί σε ολόκληρη τη μεταπολεμική εποχή και εκφράζεται αδιάλειπτα, είναι η αναπροσαρμογή των μισθών και των ημερομισθίων σε επίπεδα που να ανταποκρίνονται στο κόστος ζωής και η υπογραφή συλλογικής σύμβασης εργασίας. Η αύξηση των ημερομισθίων ήταν άλλωστε η άμεση διεκδίκηση του συνόλου των εργαζομένων της πόλης του Βόλου μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

ι. Οι πρώτες μεταπολεμικές απεργίες στο Βόλο

Τον Οκτώβριο του 1945 ξεσπούν στην πόλη απεργίες στις οποίες συμμετείχαν κυρίως οι εργάτες του εργοστασίου οινοπνεύματος, οι μυλεργάτες, οι εργάτες του εργοστασίου Μουρτζούκου και της Ηλεκτρικής Εταιρείας, όπως επίσης και οι

κυκλοφόρησε στο Βόλο πρώτη φορά στις 9/6/1944, ως όργανο του ΕΑΜ Μαγνησίας. Τον Ιούλιο του 1946, αφού είχαν προηγηθεί αλλεπάλληλες επιθέσεις εναντίον της εφημερίδας και «...καταστροφές του τυπογραφείου της από ομάδες εθνοφυλάκων», όπως αναφέρει η Ν. Κολιού, η *Αναγέννηση* οδηγήθηκε σε κλείσιμο. Το 1946-47 οι αρχές επέβαλαν σταδιακά το κλείσιμο όλων των αριστερών εντύπων. Ωστόσο ορισμένες δεν έπαυσαν να εκδίδονται. Η *Αναγέννηση* κυκλοφορούσε παράνομα, σε περιοδικές εκδόσεις και με μυστική κυκλοφορία από χέρι σε χέρι, μέχρι τον Οκτώβριο του 1948, όταν «...ανεκαλύφθη εντός υπογείου το κομμουνιστικόν τυπογραφείον όπου εξεδίδετο η παράνομος *Αναγέννηση*». *Ταχυδρόμος*, 28/10/1948. Οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν σε έκτατο στρατοδικείο και οι περισσότεροι εκτελέστηκαν. Η *Αναγέννηση* έπαυσε οριστικά να κυκλοφορεί. Βλ. Νίτσα Κολιού, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τόμος Β΄, Ώρες, Βόλος 1991, σ. 513-538. Ο Γ. Μαργαρίτης, παρουσιάζοντας την κυκλοφορία των εφημερίδων στην περιοχή της Θεσσαλίας τον Απρίλιο το 1946, αναφέρει τη *Θεσσαλία* ως εθνικιστική με κυκλοφορία 3.000-3.500 φύλλα, τον *Ταχυδρόμο* ως κεντρώο (3.000-3.500 φύλλα) και την *Αναγέννηση* ως κομμουνιστική (4.000 φύλλα). Βλ. Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 181.

υπάλληλοι των εστιατορίων. Σε πολλές περιπτώσεις η συμμετοχή των εργατών – κατά την *Αναγέννηση*- έφτασε μέχρι και το 90%. Σε ορισμένους κλάδους η απεργία διήρκεσε μέχρι και 22 μέρες. Το βασικό αίτημα ήταν η αύξηση των ημερομισθίων. Η *Αναγέννηση*, η οποία παρακολουθεί την εξέλιξη της απεργίας, κάνει λόγο για νίκη των απεργών του εργοστασίου Μουρτζούκου και Οιοπνεύματος, καθώς πέτυχαν αυξήσεις από 50 έως 80%.³ Οι εργάτες του Ματσάγγου δεν συμμετείχαν σ' αυτές τις απεργίες. Λίγους μήνες αργότερα, όμως, ξέσπασαν και εκεί απεργιακές κινητοποιήσεις.

Η πρώτη απεργία των εργατών και των εργατριών του Ματσάγγου εκδηλώθηκε τον Ιανουάριο του 1946. Η απεργία διήρκεσε δύο εικοσιτετράωρα και το βασικό αίτημα ήταν ανάλογο με αυτό των εργατών των άλλων κλάδων: τιμαριθμικά μεροκάματα.⁴ Ένα μήνα αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1946, οι εργαζόμενοι πραγματοποίησαν νέες εικοσιτετράωρες απεργίες, έχοντας πάντα την ίδια διεκδίκηση.⁵ Παράλληλα, κάποια αιτήματα διατυπώνονται αποκλειστικά από τις εργάτριες και αφορούν κυρίως τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Οι εργάτριες φαίνεται πως συμμετέχουν δυναμικά στις απεργίες. *«Μέσα στο καπνεργοστάσιο οι εργάτριες ζουν κάτω από συνθήκες ανθυγιεινές. Οι περισσότερες είναι φυματικές. Στα χαρμάνια η σκόνη και η εργασία έχει αφήσει μισερές όλες τις εργάτριες... Και οι υφαντουργίνες... καταπίνουν τη σκόνη, το χνούδι... πάσχουν από αρθριτικά... Οι έγκυες γυναίκες δουλεύουν μέχρι την τελευταία ώρα. Καμιά φροντίδα, καμιά πρόνοια. Τα παιδιά αφημένα στους δρόμους αλητεύουν ολημερίς... »*.⁶

Μεταξύ των εργατριών του Ματσάγγου και των εργατριών στις υφαντουργίες του Βόλου αρθρώνονται κοινά αιτήματα: ίσο μεροκάματο με τους άνδρες για ίση δουλειά, καλύτερες συνθήκες εργασίας, τρεις μήνες άδεια με ολόκληρο το μεροκάματο για τις εγκύους γυναίκες, δημιουργία παιδικών σταθμών, *«...για να λείψει αυτό το μαρτύριο –όπως τονίζουν χαρακτηριστικά οι εργάτριες- της μητέρας*

³ *Αναγέννηση*, διάφορα φύλλα Οκτωβρίου, Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 1945.

⁴ *Αναγέννηση*, 11/1/1946. Σύμφωνα με την εφημερίδα τα μεροκάματα κατά την μεταπολεμική περίοδο είχαν αυξηθεί κατά 10 ενώ τα είδη διανομής κατά 70 φορές. Δεδομένου του υψηλού πληθωρισμού της περιόδου σε ολόκληρη τη χώρα, το αίτημα για τιμαριθμικά μεροκάματα, δηλαδή για μεροκάματα προσαρμοζόμενα στην άνοδο του τιμαρίθμου αποτελούσε γενικευμένο εργατικό αίτημα. Δεν μας δίνονται άλλες πληροφορίες για την απεργία.

⁵ *Αναγέννηση*, 10/2/ 1946.

⁶ Στο ίδιο.

που είναι υποχρεωμένη να δουλεύει και δεν ξέρει που να αφήσει τα παιδιά της...» και τέλος, παροχή δωρεάν ιατρικής περίθαλψης και καταβολής ολόκληρου του μεροκάματου κατά τη διάρκεια της ασθένειας.⁷ Λίγα μόλις χρόνια, λοιπόν, μετά την απελευθέρωση ξέσπασαν απεργίες, που όμοιές τους -σε διάρκεια και σε συμμετοχή- δεν «γνώρισε» η πόλη του Βόλου στα μετέπειτα χρόνια. Ο εμφύλιος πόλεμος και η τελική έκβασή του δημιούργησαν νέα δεδομένα.

ii. Η εργατική διαμαρτυρία σε περιόδους αυταρχισμού. Η δεκαετία του 1950

Βρισκόμαστε σε μια ιδιαίτερη πολιτική περίοδο, βασικά γνωρίσματα της οποίας ήταν η καταστολή και ο κρατικός αυταρχισμός, ο ανύπαρκτος συνδικαλισμός ή η εξάρτηση του συνδικαλιστικού κινήματος από το κράτος και την εργοδοσία.⁸ Παράλληλα, τα γενικότερα οικονομικά χαρακτηριστικά της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας, όπως η διόγκωση της ανεργίας, οι ελαστικές σχέσεις εργασίας - υποαπασχόληση και απολύσεις- και η συμπίεση των μισθών, δυσχέραιναν την έκφραση εργατικών αιτημάτων και διεκδίκησης. Ο περιορισμός, τέλος, των πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών αποτέλεσε βασική τροχοπέδη στην έκφραση της εργατικής διαμαρτυρίας.⁹ Μέσα σε συνθήκες κρατικά ελεγχόμενου και ανελεύθερου συνδικαλισμού, με ανεργία και απολύσεις ήταν δύσκολο να εκδηλωθεί οργανωμένη και μαζική εργατική διαμαρτυρία.¹⁰

⁷ Στο ίδιο.

⁸ Βλ. Χ. Τζεκίνης, 1870-1987. *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα 1987, Γ. Κουκουλές, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική αυτονομία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984 και Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2000. Πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνεται πως παρατηρούνται και αλλού. Οι Ch.Tilly και Chr.Tilly αναφέρουν πως στη δεκαετία του 1950 οι απεργίες που έγιναν στη γειτονική Ιταλία ήταν σχετικά μικρές και σπάνιες μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του 1960. Το βασικό γνώρισμά τους ήταν κατά τους συγγραφείς, η καταστολή της απεργιακής δραστηριότητας από τις αντεργατικές κυβερνήσεις και από την ανεργία. Ch.Tilly-Ghr.Tilly, *Ιστορικές και κοινωνικές μορφές της εργασίας στον καπιταλισμό και το μέλλον της εργασίας. Η εργασία στον καπιταλισμό*, (μτφ. Τ. Αθανασόπουλος), Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 357-364.

⁹ Ο Ηλίας Νικολακόπουλος σημειώνει πως η κυβέρνηση του Συναγερμού υιοθέτησε μια «απολύτως αυταρχική πολιτική με ένταση των διώξεων και μόνιμη λειτουργία των στρατοπέδων συγκεντρώσεως». «Ο αριθμός των πολιτικών κρατούμενων», συνεχίζει ο συγγραφέας, «καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 παρέμενε ουσιαστικά αμετάβλητος: περίπου 5.000 φυλακισμένοι και 1.000 εξόριστοι». Βλ. Η. Νικολακόπουλος, ό. π., σ. 180-181.

¹⁰ Έτσι τη δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα δεν εμφανίστηκε κάποιο δυναμικό απεργιακό κίνημα, παρά μόνο ορισμένες μικρές κλαδικές απεργίες. Για παράδειγμα, κατά μία εκτίμηση, το 1957 σημειώθηκαν 169 συνολικά κλαδικές απεργίες στις οποίες συμμετείχαν 115.000 εργατοϋπάλληλοι. Βλ. Χ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι*

Οι απεργίες που έγιναν στο Ματσάγγο τη δεκαετία του 1950 είναι περιορισμένες τόσο σε αριθμό όσο και σε διάρκεια. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εξάρτηση της διεξαγωγής ή μη της απεργίας –στο Ματσάγγο αλλά και στα άλλα εργοστάσια της πόλης- από το Εργατικό Κέντρο Βόλου και από τη Γ.Σ.Ε.Ε. Το εργατικό κέντρο της πόλης ήταν το αρμόδιο τοπικό όργανο το οποίο είτε άμεσα είτε έμμεσα ενέκρινε, απόρριπτε, «προκαλούσε» πολλές φορές μια απεργιακή κινητοποίηση. Οι απεργίες οργανώνονταν από αυτό και από τα σωματεία που ήταν εγγραμμένα στη ΓΣΕΕ. Προκειμένου να διεξαχθεί μια οποιαδήποτε μορφή διαμαρτυρίας, όπως στάση εργασίας, διαδήλωση και απεργία έπρεπε πρώτα να ενημερωθούν οι αρχές της πόλης.

Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο, παρατηρείται η διατύπωση «απειλών» κήρυξης απεργίας από τα σωματεία του εργοστασίου που τελικά όμως δεν πραγματοποιούνταν σχεδόν ποτέ. Για παράδειγμα, στις 26/10/1950 η διοίκηση του σωματείου επισκέφθηκε τον νομάρχη της πόλης, όπου παρουσία του διοικητή της χωροφυλακής, του διοικητή της ασφάλειας και του επιθεωρητή εργασίας έκανε γνωστό το αίτημα των εργαζομένων για αύξηση 40% των αποδοχών τους και απείλησε με απεργία σε περίπτωση που αυτό δεν ικανοποιηθεί. Παρών σε αυτή τη συνάντηση ήταν και εκπρόσωπος της διεύθυνσης της καπνοβιομηχανίας. Η απεργία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, παρόλο που το αίτημα δεν ικανοποιήθηκε.¹¹

Στις 11 Απριλίου 1952 πραγματοποιήθηκε η πρώτη πανεργατική απεργία στο Βόλο η οποία οργανώθηκε από το Εργατικό κέντρο και ήταν περισσότερο εκδήλωση διαμαρτυρίας προς το κράτος για τον οικονομικό μαρασμό της πόλης και το κλείσιμο των εργοστασίων. Το βασικό αίτημα ήταν το άνοιγμα των εργοστασίων και η παροχή οικονομικής ενίσχυσης προς τις βιομηχανίες, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί δουλειά.¹² Στην απεργία συμμετείχαν και οι εργαζόμενοι του Ματσάγγου. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου στις αρχές της

προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 146. Ο Ch. Sabel, εξετάζοντας τη μεταπολεμική Ιταλία, σημειώνει πως η κρατική καταστολή, η ανεργία και η γενικότερη παρακμή του εργατικού κινήματος δυσχέραιναν την εκδήλωση της εργατικής διαμαρτυρίας. Αναφέρει ότι στο εργοστάσιο της αυτοκινητοβιομηχανίας της FIAT, τουλάχιστον 2.000 εργάτες απολύθηκαν για πολιτικούς λόγους στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Βλ. Charles F. Sabel, *Work and Politics: The Division of Labour in Industry*, Cambridge University Press, 1982, σ. 146-148.

¹¹ *Ταχυδρόμος*, 27/10/1950. Δύο μήνες αργότερα, στις 23 Δεκεμβρίου του 1950 το Ε.Κ.Β. αποφάσισε τη διαγραφή των κομμουνιστών από τα εργατικά σωματεία της πόλης. *Ταχυδρόμος*, 24/12/1950.

¹² *Ταχυδρόμος*, 12/4/1952.

δεκαετίας του 1950 πιέζει το κράτος, προκειμένου να της χορηγηθεί οικονομική ενίσχυση, ώστε να εξασφαλίσει μέσω της κρατικής αρωγής εκείνους τους όρους που θα την επιτρέψουν να επιβιώσει. Φαίνεται πως σε αυτή την περίπτωση η απεργία μάλλον εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της εργοδοσίας και άρα θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι «υποκινείται» από τη διεύθυνση του εργοστασίου.¹³

Τέτοιες άτυπες συμμαχίες μεταξύ εργατών, εργοδοσίας και τοπικών φορέων της πόλης θα επαναληφθούν και αργότερα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 το εργοστάσιο αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα λειτουργίας. Το ενδεχόμενο κλεισίματός του βρίσκει μαζί εργάτες και ιδιοκτήτες να καταβάλλουν προσπάθειες για τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου, προκειμένου να το διασώσουν. Διαμαρτύρονται προς το κράτος προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχεια της λειτουργίας του. Ο τοπικός τύπος παίρνει μέρος σε αυτόν τον «αγώνα». Ο *Ταχυδρόμος* καλεί όλους τους εργάτες σε ξεσηκωμό «... δια την διάσωσιν και ανάπτυξιν του εργοστασίου Ματσάγγου που αποτελεί οικονομικόν πνεύμονα δια την κοινωνίαν της πόλεως».¹⁴

Θα ισχυριζόμασταν πως η δυσaráσκεια και η διαμαρτυρία των εργαζομένων του Ματσάγγου και των άλλων εργοστασίων της πόλης, διατυπώνεται μέσα σε κλίμα διαταξικής αντιμετώπισης και τοπικιστικού πνεύματος. Η διαμαρτυρία οργανώνεται και καθοδηγείται από έναν «επίσημο» συνδικαλισμό, ο οποίος συνεργάζεται με άλλους φορείς στο επίπεδο του δήμου, προκειμένου να προωθηθεί το «καλό» της πόλης. Ο συνδικαλισμός αυτός, καθώς είναι ανέγγιχτος και αποκαθαρμένος από την πολιτική διάσταση εμφανίζεται ως «νομιμόφρων» και άρα επιτρεπτός. Επρόκειτο δηλαδή για ένα είδος συνδικαλισμού υπό καθοδήγηση, ο οποίος γίνεται ανεκτός στο βαθμό που εντάσσεται στη συλλογική συναίνεση για τοπική ανάπτυξη, οπότε θεωρείται νομιμόφρων.

¹³Το φαινόμενο δεν παρατηρείται μόνο στο Ματσάγγο αλλά αφορά πολλούς κλάδους της βιομηχανίας σε όλη τη χώρα. Για παράδειγμα, ο Σ. Κατσούρας παρατηρεί ότι εργοδότες και εργάτες στην κλωστοϋφαντουργία κλείνουν από κοινού τα εργοστάσια ως μορφή πίεσης για την ικανοποίηση αιτημάτων που προσβλέπουν στο κράτος. Σύμφωνα με τον ίδιο επρόκειτο για «εργοδοτικές απεργίες». Βλ. Σ. Κατσούρας, *Εργασία, συνείδηση και συνδικάτα στη μεταπολεμική ελληνική κλωστοϋφαντουργία*, αδημ. διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2005, σ. 160-165.

¹⁴ *Ταχυδρόμος*, 2/12/1958.

Το φαινόμενο των ομαδικών απολύσεων που παρατηρείται στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία κατά τη δεκαετία του 1950 αποτέλεσε έναν ακόμα παράγοντα που επέδρασε αρνητικά στην ανάπτυξη της εργατικής διαμαρτυρίας και της γενικότερης συνδικαλιστικής δράσης. Ωστόσο, φαίνεται πως οι απολύσεις κάποιες φορές αποτέλεσαν την αιτία και την αφορμή για τη συγκέντρωση και τη συσπείρωση των εργαζομένων. Ο φόβος της απόλυσης ευνοούσε την ανάπτυξη αισθήματος αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που εκφραζόταν με διάφορους τρόπους, από απλές αποδοκιμασίες προς την εργοδοσία, έως αποχή από την εργασία και κήρυξη απεργίας.

Στις 10 Μαΐου του 1952 απειλούνταν στο Βόλο εργατική απεργία λόγω των απολύσεων που έγιναν στο Ματσάγγο. Η διοίκηση του σωματείου απείλησε ότι οι εργαζόμενοι θα κατέλθουν σε απεργία διαρκείας, εάν δεν επαναπροσληφθούν οι συνάδελφοί τους. Την προηγούμενη, 84 εργάτες και εργάτριες είχαν απολυθεί από την επιχείρηση. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση των εργαζομένων και στάθηκε αφορμή για να πραγματοποιηθεί έκτακτη γενική συνέλευση του εργατικού σωματείου. Μέσα σε ατμόσφαιρα *«ασυνήθους αποφασιστικότητας και μαχητικότητας των εργατών και των εργατριών...»* οι εργάτες ζητούσαν *«...ακόμα και την κήρυξιν απεργίας δια λόγους συμπαράστασews προς τους απολυθέντας αλλά και αποδοκιμασίας προς την εργοδοσίαν»*.¹⁵

Ο γραμματέας του Έσωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου υποστήριξε ότι οι απολύσεις των ογδόντα εργατών και εργατριών αποτελούσαν τμήμα της *«προ καιρού εξαπολυθείσης, εκ μέρους της διευθύνσεως της καπνοβιομηχανίας, τρομοκρατίας κατά των εργατών και της διοικήσεως του σωματείων των...»*. Κατηγόρησε τη διεύθυνση ότι μέσω των επιστατών των διάφορων τμημάτων έχει επιβάλει ένα καθεστώς αφόρητης τρομοκρατίας στους εργάτες και πως τα επιβαλλόμενα πρόστιμα *«...αποτελούν ένα είδος καταληστεύσεως του γλίσχρου ημερομισθίου των εργατών και εργατριών»*.¹⁶

Στη συνέχεια έθιξε δύο ακόμη ζητήματα που απασχολούσαν τους εργαζόμενους: τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και την παραβίαση του οκταώρου. Τόνισε ότι είναι συχνό το φαινόμενο των παραβιάσεων του οκταώρου

¹⁵ Ταχυδρόμος, 10/5/1952.

¹⁶ Στο ίδιο.

υπό την απειλή πάντοτε των απολύσεων εκ μέρους των επιστατών και της διεύθυνσης. Ο γραμματέας επέκρινε το ρόλο των επιστατών και των τμηματάρχων, σημειώνοντας ότι «...από υπερβολικό ζήλο πιέζουν καταναγκαστικώς τους εργάτας κατά τας ώρας της εργασίας των». Η ταμίας του σωματείου, τέλος, υποστήριξε ότι το θέμα των απολύσεων «είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου για όλους τους εργαζομένους». Στη συνέχεια απευθύνεται, όμως, μόνο στις εργάτριες: «Δεν θα αφήσουμε να απολυθεί καμία. Ή όλες μαζί θα ζήσουμε ή όλες μαζί θα πεθάνουμε της πείνας».¹⁷ Οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, λοιπόν, η παραβίαση του οκταώρου και φυσικά οι απολύσεις, μαζί με το μόνιμο ζήτημα των χαμηλών αμοιβών, είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχολούσαν τους εργαζόμενους. Αφορούν όμως όλους τους εργάτες και τις εργάτριες στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο; Γιατί η ταμίας απευθύνεται μόνο στις γυναίκες; Ορισμένα τμήματα των εργαζομένων φαίνεται πως «πλήττονται» σε μεγαλύτερο βαθμό και με ποικίλους τρόπους από άλλα.

Σχετικά με τις απολύσεις, η διοίκηση ισχυρίστηκε ότι επρόκειτο για πλεονάζοντες εργάτες και πως «...επιβλήθησαν δια λόγους οικονομικούς». Σύμφωνα με τη διεύθυνση, η καπνοβιομηχανία κινδύνευε με κλείσιμο εάν δεν προέβαινε σε μείωση του προσωπικού.¹⁸ Ωστόσο, τον Μάιο του 1952 η επιχείρηση είναι δεύτερη πανελλαδικά σε παραγωγή και παράλληλα με τις απολύσεις παρατηρείται εντατικοποίηση της εργασίας σε ορισμένα τμήματα του εργοστασίου.¹⁹ Η επιχείρηση απολύει έναν αριθμό εργαζομένων από διάφορα τμήματα προκειμένου να μειώσει το κόστος παραγωγής, αλλά από την άλλη εξαναγκάζει τους εναπομείναντες εργαζόμενους να εντείνουν το ρυθμό και την απόδοση της εργασίας τους, με την αύξηση των υπερωριών και με την «κατ' αποκοπήν» αμοιβή.²⁰ Ο συνδυασμός αυτός απολύσεων και έντασης παρατηρείται και έπειτα από δύο χρόνια. Στις 19 Απριλίου 1954 πραγματοποιείται δίωρη στάση εργασίας ως

¹⁷ Ταχυδρόμος, 10/5/1952.

¹⁸ Θεσσαλία, 11/5/1952.

¹⁹ Σύμφωνα με στοιχεία της Καπνικής Επιθεώρησης η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου τον Μάιο του 1952 κατείχε τη δεύτερη θέση στο σύνολο των εγχώριων καπνοβιομηχανιών, με μηνιαία παραγωγή 215.330 κιλά τσιγάρα. Πρώτη ήταν η καπνοβιομηχανία Παπαστράτου με μηνιαία παραγωγή 250.222 κιλά τσιγάρα και στην Τρίτη θέση η καπνοβιομηχανία Κεράνη με 160.613 κιλά τσιγάρα. Καπνική Επιθεώρησης, Μάιος-Ιούνιος 1952, τχ.4, σ.12-13.

²⁰ Όπως προκύπτει μέσα από την επεξεργασία των μισθολογικών καταλόγων του αρχείου Ματσάγγου. Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι 1952.

ένδειξη διαμαρτυρίας προς τη διεύθυνση, η οποία επιχειρεί να αυξήσει την παραγωγή μέσω της κατ' αποκοπής αμοιβής των γυναικών. Παράλληλα, ζητείται αύξηση των αμοιβών σε ολόκληρο το προσωπικό κατά 30%. Η αύξηση πρέπει να δοθεί, σύμφωνα με το σωματείο, όχι μόνο σε όσους πληρώνονται με ημερομίσθιο, αλλά και στις εργάτριες που αμείβονται «κατ' αποκοπήν». Τέλος, ζητά την παροχή επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας, καθώς επίσης και την παροχή δωρεάν συσσιτίου.²¹

Λίγους μήνες αργότερα η κατάσταση παραμένει ίδια. Στις 18/8/1954 ο Ταχυδρόμος γράφει στην πρώτη σελίδα: «Οι εργάται της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου θα αγωνισθούν δια να αποτρέψουν απολύσεις». Κατά τη διάρκεια γενικής συνέλευσης, στην οποία συμμετείχαν 1.000 εργάτες και εργάτριες, η ταμίας περιέγραψε την κατάσταση: «η επιχείρηση επιδιώκει να πετύχει αύξησιν της παραγωγής, ενώ συγχρόνως θέλει να προβή εις μείωσιν του προσωπικού...».²² Για άλλη μια φορά απευθύνεται στις εργάτριες. Από τα λόγια της προκύπτει πως το φαινόμενο της έντασης εργασίας συνδέεται κατά κύριο λόγο με τη γυναικεία εργασία. Ισχυρίζεται, λοιπόν, η ταμίας: «Όλαι αι γυναίκαι των τμημάτων που εργάζονται κατ' αποκοπήν πρέπει να περιορισθούν εις την κανονικὴν ἐργασίαν. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα προστατέψωμε εκείνους που απειλεί ότι θα απολύση η επιχείρησις. Δεν πρέπει να δεχθώμε την αύξησιν της παραγωγής, διότι έτσι μόνον θα περιφρουρήσωμε την τσακισμένη υγεία μας... Πολλαί εργάτριαι λόγω της εξαντλητικής εργασίας πίπτουν λιπόθυμαι και μεταφέρονται εις κλινικάς με τα φορεία...».²³ Υποστήριξε επίσης ότι η επιχείρηση «τρομοκρατεί» τους εργάτες και τις εργάτριες μέσω των επιστατών, οι οποίοι, ενώ παλιότερα δεν ήταν πάνω από είκοσι σε όλο το εργοστάσιο, τώρα ξεπερνούσαν τους ογδόντα. Τέλος, κάλεσε τις εργάτριες σε αγώνα «...δια να περιφρουρήσωμε την ζωήν των παιδιών και των οικογενειών μας».²⁴

Ωστόσο, ούτε αυτή τη φορά οι απειλές για απεργία πραγματοποιήθηκαν. Η επιχείρηση όχι μόνο δεν αύξησε τους μισθούς και τα ημερομίσθια, αλλά αντίθετα επέβαλε αύξηση της αποδοτικότητας των εργατριών στα τμήματα της κατ' αποκοπή

²¹ Ταχυδρόμος, 19/4/1954.

²² Ταχυδρόμος, 18/8/1954.

²³ Ταχυδρόμος, 18/8/1954.

²⁴ Ταχυδρόμος, 18/8/1954.

εργασίας. Η διοίκηση του σωματείου τον Οκτώβριο του 1954 κατηγόρησε τη διεύθυνση ότι προέβη μονομερώς σε αλλαγή των όρων εργασίας στα τμήματα πακεταρίσματος και ταινιών, επιβάλλοντας αύξηση της παραγωγής από 20 μέχρι 40%. Ο πρόεδρος του σωματείου επισήμανε ότι «.. η επιβολή του μέτρου εκτός του ότι μεταβάλλει τους όρους εργασίας που ίσχυαν εδώ και 35 χρόνια μειώνει και την αμοιβή των εργαζομένων από 7 έως 15.000 δραχμές».²⁵

Τα αμέσως επόμενα χρόνια οι συνθήκες και οι όροι εργασίας στο εργοστάσιο φαίνεται πως δεν άλλαξαν. Οι χαμηλές αμοιβές, οι αυθαιρεσίες των επιστατών, ο ανύπαρκτος κανονισμός εργασίας, τα μεγάλα πρόστιμα, η ένταση εργασίας, οι χαριστικές και κρυφές αμοιβές, οι αλλαγές θέσεων των ευνοουμένων, καταγγέλλονται το 1961 όχι όμως αυτή τη φορά από το επίσημο σωματείο των εργαζομένων, αλλά από μια επιτροπή εργατών. Δεν γνωρίζουμε ούτε πότε ακριβώς δημιουργήθηκε, ούτε και από ποιους αποτελούνταν η εν λόγω επιτροπή. Μοναδικό τεκμήριο που μαρτυρά την ύπαρξή της αποτελούν μερικά αντίτυπα μιας προκήρυξης, που βρέθηκαν στο αρχείο του Εργατικού Κέντρου Βόλου. Μέσω αυτής, η Επιτροπή απευθύνεται στους εργάτες και στις εργάτριες και τους καλεί να αντισταθούν απέναντι στις αυθαιρεσίες της εργοδοσίας, υπογραμμίζοντας λόγου χάρη ότι «η δουλειά φορτώθηκε διπλά στους εργαζόμενους ύστερα από τη μείωση του προσωπικού και την αύξηση της καταναλώσεως», καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τη στάση του σωματείου για εμπαιγμό και για αδιαφορία απέναντι στα προβλήματα που ταλανίζουν το εργατικό δυναμικό. Για την επίλυση αυτών των ζητημάτων η Επιτροπή επισημαίνει την ανάγκη ενότητας, δράσης και αγώνα των εργαζομένων και τη διεξαγωγή γενικής συνέλευσης: «Πρέπει να γίνει αμέσως Γενική Συνέλευση την οποία το Προεδρείο δεν πραγματοποιεί. Αξιώστε από το Προεδρείο συνέλευση... Βοηθείστε όλοι να πραγματοποιηθεί η Συνέλευση και θα πραγματοποιηθεί.»²⁶

²⁵ Ταχυδρόμος, 30/10/1954. Ο Ch. Sabel υποστηρίζει ότι οι «μάχες» και οι συγκρούσεις στη βιομηχανική εργασία προκαλούνται εξαιτίας δύο βασικών λόγων: Οι εργοδότες, λόγω ανταγωνισμού προσπαθούν να επιβάλουν επιτάχυνση και ένταση της εργασίας με αποτέλεσμα να αλλάζουν τους όρους εργασίας ενός τμήματος των εργατών. Από τη δική τους μεριά οι εργάτες, επιδιώκουν να διατηρήσουν το ρόλο τους στον καταμερισμό εργασίας και αναπτύσσουν τις δικές τους «άμυνες», διεκδικώντας να λάβουν μέρος και αυτοί στη διαμόρφωση των όρων εργασίας. Παράλληλα, διεκδικούν αύξηση του πραγματικού ημερομισθίου, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και αναβάθμιση της θέσης εργασίας τους. Ch. Sabel, ό.π., σ. 15-17.

²⁶ Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Φάκελος Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου, Επιτροπή Εργατών Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 1961.

Τον Ιούλιο του ίδιου έτους 46 εργαζόμενοι του Ματσάγγου, με επιστολή διαμαρτυρίας προς το ΕΚΒ κατήγγειλαν τη στάση του σωματείου αναφορικά με το ζήτημα της μη διεξαγωγής γενικής συνέλευσης, σε μια εποχή όπου τα προβλήματα στο εργοστάσιο δημιουργούσαν ένα καθεστώς «...που είναι πιο καταθλιπτικό από κάθε άλλη εποχή, πιέσεις για πιο εξαντλητική εργασία, ανακατατάξεις δια του συστήματος των μεταθέσεων, των κρυφών αμοιβών, η φοβία και η ψυχολογική πίεση που ασκείται στο προσωπικό ποικιλοτρόπως και πολλά άλλα...».²⁷ Δεν γνωρίζουμε εάν η επιτροπή που είδαμε νωρίτερα και τα 46 μέλη σχετίζονται. Υποθέτουμε πως ναι, αν και τίποτα δεν αποκλείει να πρόκειται για διαφορετικά πρόσωπα. Όπως και να έχει, η εικόνα που σχηματίζεται από τα παραπάνω αντανακλά αφενός τα προβλήματα των εργαζομένων στο χώρο εργασίας και αφετέρου τη διάσταση μεταξύ αυτών και των αντιπροσώπων τους, που είναι το προεδρείο του σωματείου. Έτσι, οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις στο εργοστάσιο δεν αφορούν μόνο το δίπολο εργατών-εργοδοτών αλλά υπεισέρχονται μεταξύ των εργαζομένων, και ειδικότερα μεταξύ εργατών και του σωματείου τους, ωθώντας μας να δούμε λίγο πιο αναλυτικά τα χαρακτηριστικά των σωματείων που λειτούργησαν στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου τη μεταπολεμική εποχή.

iv. Τα εργατικά σωματεία της καπνοβιομηχανίας

Το πρώτο επίσημα αναγνωρισμένο σωματείο από το Πρωτοδικείο Βόλου των εργατών και εργατριών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου υπήρξε το “Σωματείο Εργατών και Εργατριών Εργοστασίου Αδελφών Ν. Ματσάγγου”. Το σωματείο αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο του Βόλου στις 24 Μαΐου του 1936. Ο σκοπός της ίδρυσής του, όπως πληροφορούμαστε από το ελλιπές καταστατικό του, ήταν «η αλληλεγγύη των μελών του Σωματείου και η προάσπις των συμφερόντων των μελών του».²⁸ Το σωματείο αυτό συνεχίζει να υφίσταται και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Μέχρι τον Αύγουστο του 1952 αποτελούσε το μοναδικό επίσημα αναγνωρισμένο σωματείο, που λειτουργούσε στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία.

²⁷ Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Φάκελος Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου, Αίτηση 46 εργαζομένων, προς τη διοίκηση του ΕΚΒ προς συζήτηση θεμάτων, 5/7/1961.

²⁸ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, Βιβλίο Σωματείων. Καταστατικό Σωματείου “Εργατών και Εργατριών Εργοστασίου Αδελφών Ν. Ματσάγγου”, 1936. Το μόνο που διασώζεται από το καταστατικό του σωματείου είναι η διατύπωση του σκοπού ίδρυσης.

Στις 11 Αυγούστου 1952 ιδρύεται ένα νέο σωματείο με την επωνυμία «Ένωσις Εργατοϋπαλλήλων Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου» και θα συνυπάρξει με το παλιό περίπου για δύο χρόνια, μέχρι δηλαδή τον Μάρτιο του 1954.²⁹ Όπως γίνεται φανερό από τον τίτλο του, περιλαμβάνει όχι μόνο εργάτες αλλά και υπαλλήλους της καπνοβιομηχανίας. Το ερώτημα που τίθεται είναι από ποιους και γιατί δημιουργείται αυτό το νέο σωματείο στο εργοστάσιο. Σύμφωνα με την ιδρυτική γενική συνέλευση των μελών της «Ενώσεως Εργατοϋπαλλήλων Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου», οι εργάτες και οι υπάλληλοι της καπνοβιομηχανίας ηλικίας πάνω των 18 ετών, προέβησαν στην ίδρυση νέου σωματείου καθώς αρχικά «...το υφιστάμενον εν Βόλω Σωματείον Εργατών και Εργατριών Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου παρεξεστράπη του σκοπού δια τον οποίον συνεστήθη και ως εκ τούτου δεν είναι εις θέσιν να εξυπηρετήση τα επαγγελματικά συμφέροντα των εργατών και υπαλλήλων της καπνοβιομηχανίας».³⁰ Παράλληλα, όπως ισχυρίζονται οι ιδρυτές του, τα επαγγελματικά συμφέροντα των εργατών και των υπαλλήλων της καπνοβιομηχανίας συνταυτίζονται και επομένως πρέπει να αντιμετωπίζονται από κοινού.³¹

Οι σκοποί ίδρυσης παρουσιάζονται εκτενώς στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού. Ο σκοπός ήταν η «συνένωσις των εργατών και υπαλλήλων της καπνοβιομηχανίας προς προστασίαν των οικονομικών, επαγγελματικών, ηθικών και κοινωνικών συμφερόντων των μελών της και η ενίσχυσις της εθνικής, πνευματικής και κοινωνικής ανυψώσεως των μελών της». Παράλληλα, να «υποβοηθήση την επαγγελματικήν κατάρτισιν και ειδίκευσιν των μελών της, να μεριμνά δια την βελτίωσιν των αποδοχών και των εν γένει όρων εργασίας των μελών της κατευθύνουσα τους αγώνες των εργατών και υπαλλήλων της καπνοβιομηχανίας προς ικανοποιητικήν επίλυσην των ζητημάτων τους». Τέλος, το σωματείο έθετε ως σκοπό «να παρακολουθή και να εξετάζη τα εργατικά ζητήματα των μελών και να επιβλέπη την εφαρμογήν των εργατικών νόμων».³²

²⁹ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων. Πρακτικά ιδρύσεως Σωματείων*, 1952.

³⁰ Η διατύπωση «παρεξεστράπη του σκοπού δια τον οποίο συνεστήθη», συνήθως αναφέρεται σε σωματεία τα οποία θεωρούνταν ύποπτα για 'ανατρεπτική' – κομμουνιστική δράση. Εάν το "Σωματείο Εργατών και Εργατριών Εργοστασίου Ματσάγγου" θεωρήθηκε ύποπτο για κομμουνιστική επίδραση, θα το δούμε στη συνέχεια.

³¹ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων. Πρακτικά ιδρύσεως Σωματείων*. 1952.

³² Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων. Καταστατικόν «Ένωσις,...», ό.π.*

Το καταστατικό υπογράφεται από 77 συνολικά εργατοϋπαλλήλους. Από αυτούς μόνο οι πέντε είναι υπάλληλοι -εκ των οποίων όλοι άνδρες- και οι υπόλοιποι 72 είναι εργάτες και εργάτριες, 16 εργάτες και 56 εργάτριες.³³ Είναι φανερό ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ιδρυτών αποτελείται από εργάτριες. Ωστόσο, η εκπροσώπησή τους στο διοικητικό συμβούλιο είναι αναλογικά περιορισμένη.³⁴ Εντύπωση προκαλεί επίσης πως, ενώ ένας από τους βασικούς λόγους δημιουργίας του νέου σωματείου ήταν η παράλληλη εκπροσώπηση εργατών και υπαλλήλων, μόλις πέντε υπάλληλοι συνυπογράφουν το καταστατικό του. Παρόλα αυτά πρόεδρος του νέου σωματείου εκλέγεται ένας υπάλληλος. Εκείνο όμως που δημιουργεί ερωτηματικά είναι ότι ανάμεσα στους ιδρυτές του βρίσκεται και το όνομα του Κωνσταντίνου Ν. Ματσάγγου, συνιδιοκτήτη της επιχείρησης. Δίπλα στο όνομά του δεν καταγράφεται ούτε η ιδιότητα, ούτε η ηλικία του. Μήπως, λοιπόν, οι κατηγορίες που εξαπέλυε το παλιό σωματείο ότι δηλαδή στην «...νέα Ένωσιν θα μετάσχουν και εργοδότης...» είχαν κάποιες βάσιμες υποψίες;³⁵ Πώς φτάσαμε στη δημιουργία νέου σωματείου; Πώς «απαντά» γενικότερα το παλιό σωματείο στην ίδρυση της «Ενώσεως Εργατοϋπαλλήλων Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου»; Οι αρχές, οι επιδιώξεις και οι σκοποί των δύο σωματείων διέφεραν τελικά ή όχι;

Κατά τη διάρκεια των αρχαιρεσιών για την ανάδειξη νέας διοίκησης του 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου' -στις 15/3/1951- σχηματίστηκε μια 'Επιτροπή Εργατών', η οποία κατηγόρησε την απελθούσα διοίκηση του Σ.Ε.Ε.Μ. για οικονομικές ατασθαλίες και υπεξαιρέσεις: *«Η συγκεκριμένη ομάδα των εργατών Ματσάγγου, αδιαβλήτων εθνικώς, η οποία εκπροσωπούσα τον πόθον της πλειονότητας αυτών, ανέλαβεν τον τιτάνειον αγώνα του ηθικού καθαρμού του Σωματείου»*.³⁶ Το Ε.Κ.Β., από την άλλη μεριά, στήριζε τον πρόεδρο της απελθούσας διοίκησης, ο οποίος ήταν πρόεδρος από το 1949 έως το 1951. Τελικά, εκείνοι οι οποίοι «ηγήθηκαν» της επιτροπής αποτέλεσαν και τη νέα διοίκηση του 'Σωματείου

³³ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων. Πίνακας ιδρυτών Σωματείου «Ένωσις Εργατοϋπαλλήλων καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου»*.

³⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 11 του καταστατικού του σωματείου, ως μέλη της διοικήσεως εκλέγονται τέσσερις εργάτες, τρεις εργάτριες και δύο υπάλληλοι. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι να έχουν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους και να είναι Έλληνες πολίτες. Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων. Καταστατικόν «Ένωσις Εργατοϋπαλλήλων καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου»*.

³⁵ Ταχυδρόμος, 10/10/1952.

³⁶ Ταχυδρόμος, 16/3/1951.

Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου'. Η νέα διοίκηση διέγραψε τον προηγούμενο πρόεδρο ως καταχραστή.

Περίπου ένα χρόνο μετά, στις 20 Ιουλίου του 1952, το «Σωματείο Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου», εκδιώχθηκε από το Εργατικό Κέντρο Βόλου και λίγο αργότερα, στις 6 Αυγούστου, διαγράφηκε από τη Γ.Σ.Ε.Ε.³⁷ Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* που καταγράφει τα γεγονότα συστηματικά, κάνει λόγο για «περίεργες και εκπληκτικές αποφάσεις».³⁸ Οι λόγοι διαγραφής που επικαλείται η Γ.Σ.Ε.Ε είναι ότι «...τα μέλη του 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου' καθύβρισαν την ανωτάτην ηγεσίαν της Εργατικής Τάξεως, μετέβαλαν το χώρο της τελευταίας γενικής συνελεύσεως εις στίβον αναρχικών εκδηλώσεων...» και ότι δεν πειθάρχησαν στις εντολές του Εργατικού Κέντρου Βόλου.³⁹ Ας δούμε τα πράγματα λίγο πιο αναλυτικά.

Το βασικό θέμα της τελευταίας γενικής συνέλευσης των εργαζομένων του Ματσάγγου ήταν η διαχείριση των πόρων του Σωματείου από την προηγούμενη διοίκηση. Η συνέλευση πραγματοποιήθηκε στο Ε.Κ.Β. στις 17/7/1952. Ο τοπικός τύπος κάνει λόγο για συμμετοχή εκατοντάδων εργατών και εργατριών οι οποίοι είχαν κατακλύσει την αίθουσα. Ο πρόεδρος του Ε.Κ.Β., Δ. Μακρής, ο οποίος μίλησε πρώτος, υποστήριξε ότι δεν υπάρχει θέμα οικονομικών ατασθαλιών από την προηγούμενη διοίκηση του Σωματείου. Αντίθετα, υπογράμμισε πως μέσα στην αίθουσα υπήρχαν άνθρωποι, οι οποίοι είχαν σκοπό να «τορπιλίσουν» το Κέντρο, την ενότητα και τα συμφέροντα των εργατών. Τόνισε πως δημιουργούνται ζητήματα που είναι ενάντια στις συνδικαλιστικές αρχές. Τέλος, κάλεσε εκείνους που πειθαρχούν στο Ε.Κ.Β. και στη Γ.Σ.Ε.Ε να «...καθίσουν ήσυχα και να υποβάλλουν πρότασιν μομφής κατά της νέας διοικήσεως του Σ.Ε.Ε.Μ. δια προδοσίαν». Σύμφωνα

³⁷ Η πρακτική της διαγραφής από τη ΓΣΕΕ «ανεπιθύμητων» σωματείων και συνδικάτων ήταν σύνηθες φαινόμενο κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Ο Χρήστος Τζεκίνης αναφέρει πως από το 1951 έως το 1953 η ΓΣΕΕ είχε διαγράψει εννέα τοπικά συνδικάτα με την κατηγορία ότι είχαν κομμουνιστικούς σκοπούς και ήταν αντίθετα προς το συμφέρον της Συνομοσπονδίας και του Έθνους. Βλ. Χ. Τζεκίνης, *1870-1987. Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα 1987, σ. 150-151. Ο Γιώργος Κουκουλές υποστηρίζει πως με το 9ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, στις 9/6/1947, επιτυγχάνεται η μετατροπή των οργανώσεων-σωματείων σε εξαρτήματα του κρατικού μηχανισμού. «Ο Φ. Μακρής και η φατρία του», συνεχίζει ο συγγραφέας, «στην οποία πρωτοστατούσαν δικτατορικοί και δωσίλογοι συνδικαλιστές, παρέμειναν στην ηγεσία της ΓΣΕΕ από το 1948 έως το 1964 και από το 1966 έως το 1969». Βλ. Γ. Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1949. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 235-236.

³⁸ *Ταχυδρόμος*, 7/8/1952.

³⁹ Στο ίδιο.

με τις περιγραφές του *Ταχυδρόμου* και της *Θεσσαλίας* στη συνέχεια ακολούθησε πανδαιμόνιο. Πολλοί εργάτες και εργάτριες αποδοκίμασαν τον πρόεδρο του Ε.Κ.Β. και αποχώρησαν μαζί με τη νέα διοίκηση του Σ.Ε.Ε.Μ. από την αίθουσα του εργατικού κέντρου.⁴⁰

Η διένεξη του 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου' με το Ε.Κ.Β. υπήρχε από καιρό. Αιτία ήταν -κατά το Ε.Κ.Β.- η απειθαρχία της διοίκησης του σωματείου προς τις εντολές του, ενώ σύμφωνα με το σωματείο, η προσπάθεια του Ε.Κ.Β. να επιβάλει στο σωματείο διοίκηση της αρεσκείας του, χρησιμοποιώντας πιεστικά και τρομοκρατικά μέσα.⁴¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το υπόμνημα διαμαρτυρίας που απέστειλε το Σ.Ε.Ε.Μ. προς το νομάρχη της πόλης στις 24/7/1952, με το οποίο κατήγγειλε την παράνομη και απαράδεκτη πράξη της διαγραφής από τη Γ.Σ.Ε.Ε., όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Η διοίκηση του 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου' καλούσε το κράτος να παρέμβει, ώστε να αρθεί η αυθαιρεσία και να αποκατασταθεί η νομιμότητα. Διαβάζουμε: «*Η διοίκηση του Ε.Κ.Β. καταλύει την έννοια του κράτους και των αρχών και γίνεται πρόξενος ανωμαλίας εις την λειτουργίαν του σωματείου μας, παρουσιάζει δε το κράτος ως υποκύπτον και αδρανούν εις την αυθαίρετον αυτήν πράξιν, ...και δίδει λαβήν και επιχειρήματα εις την φθοροποιόν κομμουνιστικήν προπαγάνδαν*».⁴²

Σύμφωνα λοιπόν με όσα παρακολουθήσαμε μέχρι τώρα φαίνεται πως η αντιπαράθεση μεταξύ του Ε.Κ.Β. και της διοίκησης του Σ.Ε.Ε.Μ. είχε χαρακτήρα περισσότερο προσωπικής διένεξης. Παρά τη διαγραφή του ο Σ.Ε.Ε.Μ. δεν κατηγορήθηκε -από το Ε.Κ.Β.-, ούτε προκύπτει πως θεωρήθηκε ύποπτο για κομμουνιστική επίδραση. Επίσης, μέσα από τη ρητορική της διοίκησης του Σ.Ε.Ε.Μ, φαίνεται καθαρά η πρόθεσή της να εκφράσει την αφοσίωσή της στις αρχές του 'εθνικόφρονος' κρατικού συνδικαλισμού: η διοίκηση του ΣΕΕΜ, αφού αρχικά έχει αυτοπροσδιοριστεί ως *αδιάθλητος εθνικώς*», και ακολούθως κατηγορεί τον πρόεδρο του Ε.Κ.Β., ότι «*δίδει λαβήν και επιχειρήματα εις την φθοροποιόν κομμουνιστικήν προπαγάνδαν*», τελικά ζητά την κρατική παρέμβαση προκειμένου να αποκατασταθεί η συνδικαλιστική νομιμότητα στην καπνοβιομηχανία. Θα λέγαμε

⁴⁰ *Ταχυδρόμος και Θεσσαλία*, 17/7/1952.

⁴¹ *Θεσσαλία*, 16/3/1952 και 20/5/1952.

⁴² *Ταχυδρόμος*, 25/7/1952.

πως η στάση του Ε.Κ.Β θα μπορούσε περισσότερο να ερμηνευθεί ως 'επίδειξη δύναμης' της θέσης και του ρόλου που διαδραμάτιζε στο συνδικαλισμό της πόλης αυτή την εποχή.

Το Σ.Ε.Ε.Μ. παρά τη διαγραφή του από το Ε.Κ.Β. και από τη Γ.Σ.Ε.Ε. συνέχιζε να υφίσταται και μάλιστα ως το ισχυρότερο σωματείο στο εργοστάσιο. Στη γενική συνέλευσή του τον Σεπτέμβριο του 1952, πήραν μέρος 900 περίπου εργάτες και εργάτριες. Το βασικό ζήτημα ήταν η *«αυθαίρετος διαγραφή του Σωματείου εκ της δυνάμεως του ΕΚΒ»*.⁴³ Αυτό που έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί είναι η στάση του προέδρου του σωματείου. Σύμφωνα με τον ίδιο η διοίκηση του Σωματείου πειθαρχούσε τυφλά στο Ε.Κ.Β. Ως απόδειξη της τυφλής υπακοής, αναφέρει, το γεγονός ότι το Σωματείο συμμετείχε στην απεργία του περασμένου Απριλίου (1952), παρόλο που η απεργία εκείνη *«ως γνωστόν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εργοδοτών»*.⁴⁴ Ο πρόεδρος του διαγραφέντος Σωματείου όχι μόνο δεν φαίνεται να διαφωνεί γενικότερα με τις μεθόδους του Ε.Κ.Β., αλλά αντίθετα εκφράζει την πλήρη αφοσίωσή του σε αυτό. Ωστόσο, δεν συμμερίζονταν όλοι οι εργάτες και οι εργάτριες τη θέση του προέδρου, ή τουλάχιστον όχι σε αυτό το βαθμό. Υπήρχαν φωνές διαμαρτυρίας και εναντίωσης προς το Ε.Κ.Β. για το ρόλο και τη στάση του απέναντι σε ζητήματα των εργαζομένων της βολιώτικης καπνοβιομηχανίας.⁴⁵

Τελικά, στις 15 Δεκεμβρίου 1952 το Σ.Ε.Ε.Μ. κάτω από την πίεση των τελευταίων εξελίξεων, δηλαδή της διαγραφής του από το Ε.Κ.Β και τη Γ.Σ.Ε.Ε. και της ίδρυσης της «Ένωσης Εργατοϋπαλλήλων», προέβη σε ορισμένες τροποποιήσεις του καταστατικού του. Ο βασικός σκοπός του ήταν να συμπεριληφθούν και οι υπάλληλοι. Στη γενική συνέλευση της 15^{ης} Δεκεμβρίου, στην οποία συμμετείχαν 978 μέλη, από τα 1.216 συνολικά μέλη που είχαν δικαίωμα ψήφου, αποφασίστηκε να τροποποιηθούν τα άρθρα 1,5,14 και 17 του καταστατικού.⁴⁶ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νέου καταστατικού, αντικαθίστατο η επωνυμία «Σωματείο Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου» με τον τίτλο «Σωματείο Προσωπικού Καπνοβιομηχανίας

⁴³ Ταχυδρόμος, 13/9/1952.

⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁵ Στο ίδιο.

⁴⁶ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, Βιβλίων Σωματείων. Πρακτικά Συνέλευσης 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου' 1952.

Ματσάγγου». Το άρθρο 5 διευκρίνιζε ότι ως μέλη του σωματείου «...εγγράφονται αποκλειστικά Εργάται και Εργάτριαι καθώς και Υπάλληλοι της Καπνοβιομηχανίας Βόλου».⁴⁷

Στη συνέχεια, αφού η συνέλευση αποφάσισε παμψηφεί τις τροποποιήσεις, ο πρόεδρος του Σ.Ε.Ε.Μ. υποστήριξε ότι η διαμάχη μεταξύ Εργατικού Κέντρου και Σ.Ε.Ε.Μ. δημιούργησε το δεύτερο Σωματείο, δηλ. την «Ένωση Εργατοϋπαλλήλων» και έτσι επήλθε η διάσπαση των εργατών. Κατηγόρησε την «Ένωση», τονίζοντας ότι δημιουργήθηκε προς όφελος της εργοδοσίας και ότι ο σκοπός της ήταν η διάσπαση και η παρεμβολή εμποδίων στους εργάτες. Εισηγήθηκε, τέλος, να γίνει διαμαρτυρία προς τη Γ.Σ.Ε.Ε και το Υπ. Εργασίας και υπογράμμισε πως επιβάλλεται «...να πάμε μέσα εις το Εργατικόν Κέντρον διότι εκεί είναι η θέσις του Σωματείου».⁴⁸

Στον τύπο της εποχής έχουν καταγραφεί ορισμένα γεγονότα, τα οποία δεν αναφέρονται στα πρακτικά της γενικής συνέλευσης. Η εφημερίδα *Θεσσαλία*, για παράδειγμα, παρουσιάζει μεταξύ άλλων τις απόψεις μιας εργάτριας, η οποία ήταν η ταμίας του “Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου”: «*Το Ε.Κ.Β. άρχισε να μας ενοχλεί τελευταίως μέσω του διαγραφέντος τέως προέδρου. Μας υποχρέωνε να κάνουμε ενέργειες ενάντια του καταστατικού μας. Εμείς δε θα γίνουμε όργανα του προέδρου του Ε.Κ.Β., που θυσιάζει τα συμφέροντα 2.000 περίπου εργατών και εργατριών δια να εκδικηθι τον νυν πρόεδρο του Σωματείου*». Και συνεχίζει: «*Το ΕΚΒ δεν ενδιαφέρεται δια τους εργάτας. Πρέπει να ενωθούμε δια να καλυτερεύσουν οι όροι εργασίας μας. Δεν πρέπει να γινόμαστε τσανάκια των επιστατών. Η ίδρυση της Ένωσης Εργατοϋπαλλήλων Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου είναι σκόπιμη. Εξυπηρετεί τα συμφέροντα της επιχείρησης και του Ε.Κ.Β.*».⁴⁹

Κατά τη διάρκεια της παραπάνω συνέλευσης, πήρε το λόγο ένας εργάτης και αναφέρθηκε σ’ ένα περιστατικό που είχε συμβεί στο χώρο του εργοστασίου μια μέρα νωρίτερα . Ισχυρίστηκε ότι το προηγούμενο μεσημέρι μετέβη στο εστιατόριο του εργοστασίου, την ώρα που γευμάτιζαν οι εργάτες, ο πρόεδρος του Ε.Κ.Β. για να τους μιλήσει. Οι αντιδράσεις αποδοκιμασίας των εργατών προς το πρόσωπο του

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ Στο ίδιο. Το «Σωματείο Προσωπικού Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου» δεν ξαναγράφηκε στο Ε.Κ.Β. και στη Γ.Σ.Ε.Ε.. Μαζί με την «Ένωση Εργατοϋπαλλήλων Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου» αποτέλεσαν τα δύο σωματεία, που λειτούργησαν χωριστά στην καπνοβιομηχανία περίπου για ενάμιση χρόνο, μέχρι δηλαδή στις 27/3/1954, όταν συστήθηκε ένα ενιαίο σωματείο.

⁴⁹ *Θεσσαλία*, 16/12/1952.

προέδρου του εργατικού κέντρου ήταν έντονες: «...Χτυπούσαμε τα πιρούνια πάνω στα τραπέζια, φωνάζαμε.... δεν τον αφήσαμε στιγμή να μιλήσει... Διώχτηκε από τους εργάτες... Θα σκεφτεί πολύ να επισκεφτεί ξανά το εργοστάσιο...».⁵⁰ Κάποιοι εργάτες κατηγόρησαν τον πρόεδρο του Ε.Κ.Β. ως «προδότη της εργατικής τάξεως και εργατοπατέρα, ...ως πρόεδρο των εργοδοτών και όχι των εργατών».⁵¹ Θα λέγαμε πως το περιστατικό αυτό μαρτυρά την έκφραση δυσaráσκειας και αντίδρασης των εργαζομένων έξω από τον επίσημο λόγο της διοίκησης των εργατικών σωματείων. Πέρα δηλαδή από τον επίσημο συνδικαλισμό, που εκφραζόταν μέσα από τις διοικήσεις των σωματείων, το Εργατικό Κέντρο, τη Γ.Σ.Ε.Ε., διακρίνουμε την ύπαρξη φωνών εργαζομένων που διεκδικούν την άμεση έκφραση της δυσaráσκειάς τους.

Τελικά, παρά τις κατηγορίες που είχε εξαπολύσει η διοίκηση του Σ.Ε.Ε.Μ για την Ε.Ε.Κ.Μ. -οι οποίες συνοψίζονται στην άποψη ότι η τελευταία δημιουργήθηκε προς όφελος της εργοδοσίας και του Ε.Κ.Β.-, τα δύο σωματεία συγχωνεύτηκαν τον Μάρτιο του 1954. Για πρώτη φορά υποστηρίχτηκε η θέση περί διάλυσης των σωματείων και συνένωσης όλων των εργατών και των υπαλλήλων σε ένα και μοναδικό σωματείο, στη συνέλευση της 15ης Δεκεμβρίου του 1952.⁵² Στις 22/9/1953 τελικά η διοίκηση του Ε.Κ.Β., -έπειτα από αίτημα και των δύο σωματείων-, αποφάσισε ομόφωνα την ενοποίησή τους.⁵³ Το ενιαίο σωματείο συστήθηκε στις 27 Μαρτίου 1954, με την ονομασία «Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου» και λειτούργησε μέχρι το κλείσιμο της καπνοβιομηχανίας το 1972. Ο σκοπός του ήταν «η συνένωσις των υπαλλήλων, εργατών και εργατριών των εργαζομένων εις την εν Βόλω καπνοβιομηχανίαν Αφών Ματσάγγου προς προστασίαν και προαγωγήν των οικονομικών, επαγγελματικών και ηθικών συμφερόντων αυτών».⁵⁴

⁵⁰ Θεσσαλία, 16/12/1952.

⁵¹ Ταχυδρόμος, 16/12/1952. Σύμφωνα με τον Γ. Κουκουλέ, ο όρος «εργατοπατέρες» αναφέρεται στην «ενσωμάτωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων στον κρατικό μηχανισμό και στην κατασκευή μιας σχοινοτενούς συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας». Βλ. Γ. Κουκουλέ, *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική...*, ό.π., σ. 15-16.

⁵² Ο γραμματέας του Σ.Ε.Ε.Μ. είχε προτείνει τη διάλυσή τους και τη διεξαγωγή εκλογών, ώστε να δημιουργηθεί ένα σωματείο, το οποίο θα ήταν σεβαστό και αποδεκτό από όλους. Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, *Πρακτικά Συνέλευσης Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου*, 15/9/1952.

⁵³ Ταχυδρόμος, 23/9/1953.

⁵⁴ Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, *Βιβλίον Σωματείων, Καταστατικόν του «Συλλόγου εργαζομένων καπνοβιομηχανίας Βόλου»*, 1954.

Συνοψίζοντας, θα επισημαίναμε πως ο λόγος των συνδικαλιστών της περιόδου -των διοικήσεων των σωματείων της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, του ΕΚΒ και της ΓΣΣΕ-, επεδίωκε να δημιουργήσει εκείνο το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι εργάτες και οι εργάτριες θα αντιλαμβάνονταν τα συμφέροντά τους, τα οποία – σύμφωνα πάντα με αυτόν το λόγο- ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την προάσπιση του εθνικού συμφέροντος, -κυρίως- από την «φθοροποιόν κομμουνιστικήν προπαγάνδα». Εκφράσεις όπως η προηγούμενη και άλλες, -π.χ. «αδιαβλήτων εθνικώς», «προδοσία», κλπ., αποτελούσαν το εννοιολογικό οπλοστάσιο του επίσημου συνδικαλισμού. Η ύπαρξη των δύο σωματείων θα λέγαμε πως φανερώνει ίσως και εσωτερικές αντιπαραθέσεις του κυρίαρχου συνδικαλισμού της περιόδου: από τη μια μεριά υπάρχουν εκείνοι οι συνδικαλιστές, οι οποίοι φαίνεται πως προσπαθούν να διατηρήσουν ως ένα βαθμό μια σχέση αυτοτέλειας από τους εργοδότες, 'στηριζόμενοι' μόνο στο κράτος. Από την άλλη παρατηρήσαμε τη «συμπόρευση» συνδικαλιστών και εργοδοτών: η δημιουργία της Ε.Ε.Κ.Μ. αποτελεί την έκφραση του «εργοδοτικού συνδικαλισμού», ο οποίος πραγματώνεται με «ωμό» και απροκάλυπτο τρόπο, καθώς, ο ίδιος ο συνιδιοκτήτης της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου ήταν ανάμεσα στους ιδρυτές του σωματείου.

iv. Αιτήματα και διεκδικήσεις στη δεκαετία του 1960

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 παρατηρείται σ' ολόκληρη τη χώρα έντονη κοινωνική αναταραχή. Το 1960 ξεσπούν απεργίες των εργατών Τύπου, των ταχυδρομικών και των σιδηροδρομικών, κινητοποιήσεις εκπαιδευτικών και καπνεργατών -λόγω της τεχνολογικής ανεργίας του κλάδου. Απεργούν επίσης οι γιατροί της Αθήνας και του Πειραιά διαμαρτυρόμενοι για τους μικρούς μισθούς στα νοσοκομειακά ιδρύματα και οι οικοδόμοι που με δυναμικό τρόπο διεκδικούν μια σειρά αιτημάτων του κλάδου τους.⁵⁵ Δυο χρόνια αργότερα σημειώνονται σοβαρές κινητοποιήσεις των περισσότερων κοινωνικών στρωμάτων σε πολλές πόλεις που έρχονται σε ανοιχτή σύγκρουση με τις αρχές. Σε πολλούς επαγγελματικούς κλάδους ξεσπούν απεργίες ή πραγματοποιούνται στάσεις εργασίας με βασική διεκδίκηση

⁵⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Γ' 1955-1961*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 507-508 και 532-535. Για την απεργία των οικοδόμων του 1960 βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 325-344.

την αύξηση των αποδοχών. Παράλληλα, στις διαμαρτυρίες προβάλλεται emphatically το αίτημα για εκδημοκρατισμό, κοινωνική δικαιοσύνη και ανανέωση του συνδικαλισμού.⁵⁶ Παρά τις αναπτυξιακές πολιτικές που ακολούθησε η κυβέρνηση της ΕΡΕ και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ωστόσο, φαίνεται πως αυτή δεν συμβάδιζε με αντίστοιχη ουσιαστική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων, επιτείνοντας το αίσθημα δυσαρέσκειας των μισθωτών.

Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράστηκε στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964. Σ' αυτές τερματίστηκε η διακυβέρνηση της χώρας από την ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή και η Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου συγκέντρωσε ποσοστό 52,78 %, έναντι 35% της ΕΡΕ και 12% της ΕΔΑ. Η Ε.Κ. συνέχισε την αναπτυξιακή πολιτική της ΕΡΕ, αλλά όπως έχει επισημανθεί, έδωσε μεγαλύτερη προσοχή στις ανάγκες των κατώτερων και μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων.⁵⁷ Έτσι, οι οικονομικές αλλά και οι κοινωνικές συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά το 1964 και το 1965. Την ίδια περίοδο σημειώνονται αλλαγές και στο συνδικαλιστικό κίνημα. Η θητεία της ηγεσίας του Φ. Μακρή τερματίστηκε τον Οκτώβριο του 1964 και χαιρετίστηκε από τον δημοκρατικό τύπο και την συνδικαλιστική αντιπολίτευση «ως το τέλος της 'μαύρης' περιόδου στην ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος».⁵⁸

Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη σταθεροποίηση της λειτουργίας του εργοστασίου και τις προσπάθειες ανάπτυξης μετά το 1964 επέτρεψαν τη δημιουργία ενός διαφορετικού πλαισίου, σε σχέση με εκείνο της προηγούμενης δεκαετίας, -που θα διαρκέσει ωστόσο για πολύ λίγο, μέχρι την κατάλυση της δημοκρατίας το 1967, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν και διατυπώθηκαν τα αιτήματα των εργαζομένων του Ματσάγγου. Ορισμένα, παρέμεναν σταθερά, όπως για παράδειγμα η βελτίωση της αμοιβής, διατυπώθηκαν όμως και νέα αιτήματα, αντικατοπτρίζοντας τις αλλαγές που συντελούνται αυτή την περίοδο εντός αλλά και εκτός εργοστασίου.

⁵⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Δ' 1961-1964*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σ. 171-172 και 243-244.

⁵⁷ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Τόμος Β', (Π. Μερλόπουλος μτφ.), Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 35.

⁵⁸ Χρ. Τζεκίνης, ό.π., σ. 173.

Στη γενικότερη κοινωνική αναταραχή των αρχών της δεκαετίας του 1960 και τις εργατικές κινητοποιήσεις σε πολλά αστικά κέντρα της χώρας, οι εργαζόμενοι του Ματσάγγου ελάχιστα συμμετέχουν. Την τριετία 1964-1967, επίσης, η εργατική διαμαρτυρία στο εργοστάσιο συνέχισε να εκφράζεται κυρίως μέσα από στάσεις εργασίας, που και αυτές ήταν περιορισμένες. Καθώς το ζήτημα της συνέχειας της λειτουργίας του εργοστασίου ήταν κυρίαρχο, φαίνεται πως υπερκάλυπτε άλλα προβλήματα και ζητήματα που απασχολούσαν τους εργαζόμενους, επιβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια συναίνεση μεταξύ των εργαζομένων -ή μεταξύ του σωματείου- και της εργοδοσίας: *«Τη θεωρούμε δική μας και σαν τέτοια την πονούμε. Πάντοτε σταθήκαμε στο πλευρό όλων εκείνων που ήθελαν και κοπίασαν για το καλό και την πρόοδο του εργοστασίου Ματσάγγου»* ανέφερε ο πρόεδρος του σωματείου των εργαζομένων στη Θεσσαλία, στις 15 Απριλίου 1967.⁵⁹

Η καπνοβιομηχανία στους πρώτους μήνες του 1967 μοιάζει να έχει ξεπεράσει τα προβλήματά της και να έχει ανακάμψει σημαντικά. *«Σήμερα δε δικαιολογημένα οι εργαζόμενοι αισθάνονται όχι απλώς ικανοποίησιν αλλά και υπερηφάνειαν δια την πρόοδον της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου».*⁶⁰ Το σωματείο εμφανίζεται στον τύπο ιδιαίτερα ικανοποιημένο, καθώς μια σειρά αιτημάτων θεωρεί πως έχουν επιτευχθεί: βελτιώθηκαν οι αποδοχές ολόκληρου του προσωπικού, χορηγήθηκε δάνειο 800 δρχ. σε όλους τους εργαζομένους –πριν πέντε μήνες, που εξοφλείται με κρατήσεις 25 δρχ. την εβδομάδα-, δόθηκε έκτακτη οικονομική ενίσχυση 500 δρχ. σε όλους τους εργαζομένους –πριν μερικές μέρες-, και χορηγούνταν μισό κιλό γάλα την ημέρα σε κάθε εργαζόμενο που υπαγόταν στα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα.⁶¹

Αλλά το κυριότερο επίτευγμα, *«της σημερινής διοικήσεως της καπνοβιομηχανίας είναι η εξασφάλις πολιτισμένης ατμόσφαιρας μεταξύ προσωπικού και προϊσταμένων. Εξέλιπε πλέον ο σκαιός τρόπος συμπεριφοράς, η τρομοκρατία που επικρατεί έναντι των εργατών και η επιβολή προστίμων»*, τονίζει ο πρόεδρος του σωματείου, επισημαίνοντας την καλύτερευση του πολιτικού κλίματος.⁶² Άλλες «κατακτήσεις», τέλος, δίνουν την εικόνα μιας γενικότερης βελτίωσης της

⁵⁹ Θεσσαλία, 15/4/1967.

⁶⁰ Στο ίδιο.

⁶¹ Στο ίδιο.

⁶² Θεσσαλία, 16/4/1967.

κατάστασης των μισθωτών του Ματσάγγου αυτή την εποχή. Για παράδειγμα, μια δεκαετία νωρίτερα μάλλον δύσκολα θα φανταζόταν κάποιος ότι με δαπάνες της επιχείρησης θα καθιερώνονταν εκδρομές για το προσωπικό οι οποίες «εκτός του μορφωτικού και ψυχαγωγικού σκοπού δίδουν τη δυνατότητα εις τους εργαζομένους εις μίαν τόσον βαρείαν και ανθυγιεινήν εργασίαν να χαρούν το υπαίθρον και το καθαρόν αέρα».⁶³

Στο επίκεντρο του διεκδικητικού λόγου του σωματείου τέθηκαν αιτήματα που αφορούσαν θέματα κοινωνικής ασφάλισης.⁶⁴ Αναλυτικότερα, το σωματείο ζητά την υπαγωγή όλων των εργαζομένων στα βαρέα και ανθυγιεινά,⁶⁵ την επέκταση του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας (10%) σε όλο το προσωπικό, την επάνοδο του κοινωνικού πόρου των 50 λεπτών ανά κιλό υπέρ του επικουρικού ταμείου,⁶⁶

⁶³ Στο ίδιο.

⁶⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 με τη ψήφιση του νομοσχεδίου για την ίδρυση του ΙΚΑ εγκαινιάστηκε η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα. Η απουσία ενός ενιαίου φορέα κοινωνικής ασφάλισης έως τότε υποκαταστάθηκε από την ιδιωτική κλαδική πρωτοβουλία με αποτέλεσμα ήδη από τη δεκαετία του 1920 να αντιστοιχεί ένα ταμείο για κάθε επαγγελματικό κλάδο, γεγονός που θεσμοθετείται ήδη το 1922 με τον νόμο 2868/1922. Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 118. Ο θεσμός του Ιδρύματος Κοινωνικής Ασφάλισης (ΙΚΑ) άρχισε να εφαρμόζεται το 1937, κατά τον δεύτερο χρόνο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά, υλοποιώντας έτσι την κοινοβουλευτική απόφαση του 1934 με τον νόμο 5733 περί κοινωνικών ασφαλίσεων που αφορούσε την επέκταση και γενίκευση της κοινωνικής ασφάλισης. Οι ασφαλισμένοι στο ΙΚΑ αποτελούσαν ένα ελάχιστο ποσοστό του συνόλου των εργαζομένων της πρωτεύουσας και του Πειραιά, ενώ μόλις το 1/3 του ενεργού πληθυσμού είχε ασφαλιστική κάλυψη. Βλ. Μ. Θεοδώρου, Μ. Σαρρή, Σ. Σούλης, *Συστήματα Υγείας και Ελληνική πραγματικότητα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 187. Κατά τη δεκαετία του 1950 ο θεσμός της κοινωνικής ασφάλισης έτυχε μεγαλύτερης κρατικής προσοχής. Το ΙΚΑ επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει το σύνολο των εργαζομένων της ελληνικής επικράτειας. Παράλληλα όμως συνεχίστηκε η λειτουργία του πλήθους των επαγγελματικών ταμείων ενώ και το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων διατηρούσε ξεχωριστό ασφαλιστικό ταμείο.

⁶⁵ Η έκδοση του κανονισμού του ΙΚΑ για τα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα προβλεπόταν από τους δύο βασικούς ασφαλιστικούς νόμους της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, τον 1846/1951 και τον 4104/1960. Ο κανονισμός ψηφίστηκε τον Οκτώβριο του 1963 και τέθηκε σε ισχύ από τον Ιανουάριο του 1964. (Απόφαση Υπουργού Εργασίας 18.12.1963 «Περί εγκρίσεως Κανονισμού “ περί βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων”»). Όπως παρατηρεί η Δ. Λαμπροπούλου, «παρά τη σχετική ασάφεια μπορούμε να διακρίνουμε στις διατάξεις αυτές ότι ως βαριά και ανθυγιεινή νοούνταν εκείνη η εργασία η οποία προϋπέθετε ιδιαίτερα κοπιώδη σωματική προσπάθεια ή περιλάμβανε κάποια λειτουργία την οποία η ιατρική επιστήμη αποδεχόταν ως επιζήμια για τον ανθρώπινο οργανισμό». Βλ. Δ. Λαμπροπούλου, *ό.π.*, σ. 307.

⁶⁶ Αυτό ίσχυε προπολεμικά, αλλά το 1967 ήταν στα 28 λεπτά κατά κιλό, όπως αναφέρει ο πρόεδρος του σωματείου. Γι' αυτό το λόγο, επισημαίνει, το ταμείο αδυνατούσε να αυξήσει τις συντάξεις, οι οποίες παρέμεναν στο ίδιο επίπεδο για μια ενδεκαετία από 300 έως 550 δρχ. Πρόκειται για το Ταμείο Εξόδου και Επικουρικής Ασφαλίσεως Μισθωτών Βιομηχανίας Καπνού. Στο ταμείο αυτό ασφαλιζόνταν οι εργάτες, οι τεχνίτες και υπάλληλοι, όσοι απασχολούνταν στην Καπνοβιομηχανία και σε άμεσα συσχετιζόμενες με αυτή βοηθητικές εργασίες με σκοπό τη συσκευασία και εμφάνιση στο εμπόριο των προϊόντων της καπνοβιομηχανίας. Σκοπός του ταμείου ήταν «α) Η χορήγησης εφ' άπαξ ή περιοδικών παροχών κατά φθίνουσας πρόοδον περιορισμένης χρονικής διάρκειας εις τους εκ των ως άνω ασφαλιζομένων διακόψαντας την παρά καπνοβιομηχανία εργασίαν από 1^{ης} Ιανουαρίου 1931 μέχρι σήμερον εξ ανεξαρτήτων της θελήσεών των λόγων συνιστωμένων εις τεχνικάς τελειοποιήσεις ή

αύξηση των συντάξεων του ΙΚΑ κατά 30%, η οποία θα επέτρεπε την ανανέωση του εργαζόμενου προσωπικού με τη συνταξιοδότηση των ηλικιωμένων, και χορήγηση εφ' άπαξ ή σύνταξης σε όσους έχουν 3.000 ασφαλιστικά ημερομίσθια, που δεν κατόρθωσαν, όμως, όταν έφυγαν από το εργοστάσιο λόγω ορίου ηλικίας, να συμπληρώσουν τις προϋποθέσεις που προβλέπει ο νόμος.⁶⁷

Τα αιτήματα αυτά φαίνεται πως εναρμονίζονται, γενικότερα, με τις επιδιώξεις των εργατικών στρωμάτων της χώρας αυτή την εποχή να συμπεριλάβουν στο πεδίο των διεκδικήσεών τους το ζήτημα της κοινωνικής ασφάλισης, διεκδίκηση που όπως επισημαίνει η Δ. Λαμπροπούλου «εντάσσεται όχι μόνο στη μακρά διάρκεια της ιστορίας της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και στη συγκυρία του μεταπολεμικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας.»⁶⁸ Ειδικότερα, φέρνουν στο επίκεντρο της συζήτησης, από την πλευρά του σωματείου, το ζήτημα της υγείας των εργαζομένων και των κινδύνων που την απειλούν στο χώρο εργασίας, οι οποίοι κίνδυνοι «επιβάλλουν», κατά το σωματείο, την παροχή ειδικών προνοιακών μέτρων.⁶⁹ Ανάλογες συζητήσεις που αφορούν την υγεία των εργαζομένων στη βιομηχανία τσιγάρων διεξάγονται την ίδια εποχή και στην Ευρώπη, μέσα όμως σε άλλο πλαίσιο, κάτω από άλλα δεδομένα και με άλλα διακυβεύματα.

Στις διαπραγματευτικές συμφωνίες μεταξύ εργατών και εργοδοτών στις μεγάλες καπνοβιομηχανίες της Δ. Ευρώπης στα μέσα της δεκαετίας του 1960 αναδείχθηκε το ζήτημα της προστασίας της υγείας των εργαζομένων στους χώρους εργασίας. Τα εργατικά συνδικάτα διεκδικούσαν περισσότερα διαλείμματα εντός του

συγκεντρώσεις της βιομηχανίας καπνού, εφ' όσον ούτοι είναι άνεργοι και β) Η επικουρική ασφάλισης των κατά των αρθρ.1 παρ.2 προσώπων αναπηρίας, γήρατος και θανάτου δια της χορηγήσεως εφ' άπαξ ή περιοδικών παροχών κατά τας διατάξεις του Καταστατικού». ΦΕΚ, 20/1/1937, νόμος 440/1937 «Περί ιδρύσεως Ταμείου εξόδου και επικουρικής ασφάλισης μισθωτών Βιομηχανίας καπνού». Για μια αναλυτική παρουσίαση του Τ.Ε.Ε.Α.Μ.Β.Κ., βλ. Νικόλαος Πατρίκιος, *Οδηγός ησφαλισμένων και συνταξιούχων του Ταμείου Εξόδου και Επικουρικής Ασφαλίσεως Μισθωτών Βιομηχανίας Καπνού*, Αθήνα 1947.

⁶⁷ *Θεσσαλία*, 16/4/1967.

⁶⁸ Δ. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 310.

⁶⁹ Το θέμα της υγείας και της υγιεινής κατάστασης των εργαζομένων στο χώρο εργασίας αλλά και έξω από αυτόν το θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό, αλλά δεν θα το εξετάσουμε αναλυτικά σε αυτή τη μελέτη. Εδώ θα θέσουμε κάποιους προβληματισμούς και υποθέσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε περαιτέρω έρευνα. Για μια πολύ πρόσφατη προσέγγιση της ελληνικής ιστοριογραφίας γύρω από σχετικά ζητήματα βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Άρρωστοι από εργασία»; Ιστοριογραφικά και μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστορία της υγείας των εργαζομένων», στο Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης, Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2013, σ. 89-115.

εργάσιμου χρόνου, καθώς, όπως υποστήριζαν, η εργασία που διεξαγόταν πλέον αποκλειστικά με τα μηχανήματα και είχαν μετατρέψει τους εργάτες σε χειριστές αυτών, μπορεί να μην απαιτούσε, όπως στο παρελθόν, αυξημένη μυϊκή δύναμη αλλά αντίθετα εξασθενούσε το νευρικό σύστημα των χειριστών των μηχανών, αφού η εργασιακή διαδικασία απαιτούσε την μεγαλύτερη προσήλωση και επικέντρωση. Προκειμένου να προστατευθεί η υγεία των εργαζομένων ο G. Doding, πρόεδρος της Γερμανικής Συνομοσπονδίας Καπνεργατών, πρότεινε την καθιέρωση πεντάλεπτων διαλλειμάτων κάθε 55 λεπτά εργασίας σε όλα τα τμήματα της παραγωγής ή ανάλογες ενέργειες που αποσκοπούσαν στην ανάπαυση των εργατών, την καθιέρωση εναλλακτικού χειριστή στις μηχανές και τέλος περισσότερες πληρωμένες διακοπές για ανάπαυση των χειριστών των μηχανών.⁷⁰

Η ανησυχία για την επιβάρυνση της υγείας των εργαζομένων λόγω των τεχνολογικών αλλαγών στην καπνοβιομηχανία διατυπώθηκε και από τους ειδικούς, δηλαδή από γιατρούς που εργάζονταν στις μεγάλες βιομηχανίες τσιγάρων της Δ. Ευρώπης. Οι αλλαγές που επέφερε η τεχνολογική πρόοδος είχαν ως αποτέλεσμα τη μετάβαση από τη χειρωνακτική εργασία στην πνευματική, μετατοπίζοντας το βάρος εργασίας από τη φυσική δύναμη στη δύναμη των νεύρων και προσθέτοντας πρόσθετο άγχος, επισήμανε ο δρ. Weber, ιατρικός σύμβουλος της British-American Tobacco Co, στο εργοστάσιό της στο Αμβούργο της Γερμανίας. Καθώς οι απαιτήσεις αυξάνονται, συνεχίζει, η σημασία της ιατρικής επιστήμης στο πεδίο της βιομηχανικής υγείας είναι καταλυτική. Σκοπός της είναι να αντλήσει από τον εργαζόμενο στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, και να διατηρήσει το φυσικό, πνευματικό και κοινωνικό πλούτο των εργατών και να εμποδίσει την ανάπτυξη κινδύνων για την υγεία των εργατών που προέρχονται από την έκθεσή τους στη βιομηχανική εργασία. Η ιατρική επιστήμη στο πεδίο της βιομηχανικής υγείας οφείλει να προστατέψει τους εργαζόμενους από τέτοιους κινδύνους και να εξασφαλίσει ότι η εργασία χωριστά για κάθε εργάτη ανταποκρίνεται στις φυσικές και ψυχολογικές ικανότητές του, ότι δηλαδή είναι «σύμφυτη με τις σωματικές, πνευματικές και ψυχολογικές δυνάμεις». Κοντολογίς, καταλήγει ο ιατρικός

⁷⁰ Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), Collection (ARCH)00653, Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Item 6 of the agenda: G. Doding, "Possibilities of Meeting the Problem of the Mechanization through Collective Bargaining".

σύμβουλος της British-American Tobacco Co, ο σκοπός της είναι «να προσαρμόσει την εργασία στα ανθρώπινα είδη και κάθε ανθρώπινο είδος στην εργασία του.»⁷¹

Τα εργατικά συνδικάτα λοιπόν και οι ειδικοί εκφράζουν την ανησυχία τους για την υγεία των εργαζομένων στα εργοστάσια τσιγάρων. Οι απόψεις, ωστόσο, των δύο θα λέγαμε πως εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες. Αν δηλαδή τα συνδικάτα διεκδικούσαν καλύτερευση των όρων εργασίας -λιγότερο εργάσιμο χρόνο και περισσότερη ξεκούραση- κάτι που θεωρούσαν ότι η τεχνολογική πρόοδος μπορούσε να τους προσφέρει, οι ειδικοί αναζητούσαν τρόπους και μεθόδους προκειμένου να καταστήσουν τους εργάτες περισσότερο παραγωγικούς. Αν στο παρελθόν η παραγωγικότητα της εργατικής δύναμης μπορούσε να εξασφαλιστεί μέσα από την εξάντληση της σωματικής δύναμης (φόρτο εργασίας, επιμήκυνση του εργάσιμου χρόνου, αδιάκοπες κινήσεις του σώματος), τώρα η τεχνολογική εξέλιξη φαίνεται πως απαιτούσε διαφοροποίηση των μεθόδων διαχείρισής της.

Θα λέγαμε ότι η διαχείριση της εργατικής δύναμης προκειμένου αυτή να καταστεί όσο το δυνατόν πιο παραγωγική τόσο ατομικά όσο και συλλογικά απαιτούσε μια άλλη μορφή επιτήρησης και πειθαρχίας των εργαζομένων, μια άλλη μορφής άσκησης εξουσίας πάνω τους. Ο λόγος δηλαδή των ειδικών –βιομηχανικών γιατρών, ιατρικών σύμβουλών- στα μεγάλα εργοστάσια τσιγάρων της Ευρώπης, όπως αυτό της British-American Tobacco Co, συνιστούσε μια εξουσία που αποσκοπούσε να επιβάλει μια πειθαρχία την οποία οι εργαζόμενοι θα αποδέχονταν ή για να είμαστε πιο ακριβείς θα εσωτερίκευαν, γιατί ακριβώς δεν τους επιβαλλόταν με αυταρχικό και εξαναγκαστικό τρόπο. Μια εξουσία η οποία, όπως έχει επισημάνει ο Φουκώ, δεν είναι αρνητική αλλά θετική.⁷²

⁷¹ Archives of International Institute of Social History (Amsterdam), Collection (ARCH)00653, Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Item 4 of the agenda: Dr. Weber (Medical Officer, British-American Tobacco Co., Germany), "Consequences of technological developments for workers employed in the cigarette industry."

⁷² Ο Φουκώ εξετάζει την εξουσία από μια θετική οπτική γωνία στο βαθμό που εδράζεται σε μηχανισμούς οι οποίοι αντί να επιβάλουν όρια στην ανθρώπινη ζωή, την οργανώνουν σε υλικό επίπεδο και συμβάλλουν μάλιστα στην «παραγωγή» της. Κάνει λόγο για μεθόδους εξουσίας ικανές να αυξάνουν τις δυνάμεις, τις δεξιότητες, τη ζωή εν γένει, δίχως ωστόσο να δυσχεραίνουν την καθυπόταξή τους. Πρόκειται για την άσκηση μιας πολιτικής που αποβλέπει στον έλεγχο της ζωής των υποκειμένων δηλαδή αυτό που αποκαλεί «βιοπολιτική» και «βιοεξουσία». Βλ. Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*, (μτφ. Τάσος Μπέτζελος), Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 164-165.

Αν παρατηρούνται ανάλογες καταστάσεις, συζητήσεις και πρακτικές με αυτές που είδαμε παραπάνω σε κάποια από τα μεγάλα εργοστάσια τσιγάρων της Ελλάδας αποτελεί ένα ερώτημα που απαιτεί ξεχωριστή έρευνα. Όσον αφορά την περίπτωση μας θα λέγαμε πως η απουσία επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετώπιζε η επιχείρηση μάλλον δεν δημιουργούσαν «πρόσφορο έδαφος» για την ανάπτυξη μηχανισμών και μεθόδων που θα απέβλεπαν να καταστήσουν πιο «παραγωγική» την εργατική δύναμη με τεχνικές σαν αυτές που παρακολουθήσαμε.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να κάνουμε μια τελευταία παρατήρηση. Οι προσδοκίες των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία γύρω από τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, των ίδιων και των οικογενειών τους, μοιάζει να έχουν ανανεωθεί αυτή την εποχή σημαντικά σε σχέση με τη δεκαετία που προηγήθηκε. Αυτό μάλλον αντικατοπτρίζεται και στο αίτημα του σωματείου, που δεν έχει σχέση με την επιχείρηση αλλά εντάσσεται στα γενικότερα αιτήματα των εργατοϋπαλλήλων όλων των κλάδων της πόλης, για χορήγηση μεγαλύτερου ποσού από αυτό που συνολικά συγκεντρώνει ετησίως η Εργατική Εστία για την αναψυχή, την ψυχαγωγία και την επιμόρφωση των εργαζομένων και των παιδιών τους. *«Η εισφορά προς την Εργατικήν Εστίαν ανέρχεται ετησίως εις 1.200.000 δρχ. περίπου. Εξ αυτών όμως μόλις 70-80 χιλ. δρχ. διατίθενται ετησίως δια εκδρομάς και παρακολουθησιν θεατρικών ιδίως παραστάσεων υπό των εργατοϋπαλλήλων της πόλεώς μας.... Και όμως πολλά θα μπορούσαν να γίνουν... Θα ήτο δυνατόν π.χ. δια τα παιδιά των εργαζομένων ένα επιβλητικό μέγαρο με αίθουσας ψυχαγωγίας, βιβλιοθήκην, κινηματογραφικές παραστάσεις και τόσα άλλα...»*.⁷³ Τα αιτήματα αυτά, θα λέγαμε, παραφράζοντας την Δ. Λαμπροπούλου, μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ ικανοποιημένων ελπίδων και ανανεωμένων προσδοκιών.⁷⁴ Η εκπληρωμένη δηλαδή ελπίδα του παρελθόντος που αφορούσε την εξασφάλιση της εργασίας και της επιβίωσης επέτρεπε τώρα να επαναπροσδιοριστούν οι προσδοκίες και οι επιθυμίες για τη ζωή.

⁷³ Θεσσαλία, 17/4/1967.

⁷⁴ Η ιστορικός σημειώνει ότι «τα αιτήματα και η πολιτική κινητοποίηση των οικοδόμων μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ μη ικανοποιημένων ελπίδων και ανανεωμένων προσδοκιών». Δ. Λαμπροπούλου, ό.π., σ. 283. Θεωρώ, ωστόσο, πως και οι «ικανοποιημένες ελπίδες», ελπίδες δηλαδή του παρελθόντος που υλοποιήθηκαν, μπορούν να αποτελέσουν τη βάση πάνω στην οποία δομούνται νέα αιτήματα και να δώσουν το κίνητρο για πολιτική κινητοποίηση των υποκειμένων.

iv. «Κοιτούσαμε να κάνουμε τη μέρα μας πιο ευχάριστη...» Ανεπίσημες μορφές αντίδρασης και διαμαρτυρίας

Πως οι εργάτες και οι εργάτριες βίωναν την καθημερινότητα στο εργοστάσιο και πως «αντιδρούσαν» στις πιέσεις του εργοστασιακού συστήματος παραγωγής; Εκδήλωναν και με ποιο τρόπο τη δυσαρέσκειά τους; Τονίσαμε πολλές φορές πως τα περιθώρια αντίδρασης και αντίστασης στις πιέσεις και στις καταχρήσεις της εργοδοσίας ήταν περιορισμένα για τους εργαζομένους στην καπνοβιομηχανία. Ωστόσο, παρατηρήσαμε ότι οι γενικές συνελεύσεις των σωματείων ήταν πολυπληθείς, κάτι που μαρτυρά και την αυξημένη συμμετοχή των εργατριών, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της καπνοβιομηχανίας το αποτελούσαν γυναίκες. Είδαμε, επίσης, πως μια εργάτρια υπήρξε ταμίας του εργατοϋπαλληλικού σωματείου για χρόνια. Διαπιστώσαμε ότι -ως ταμίας του σωματείου- εξέφραζε σε αρκετές περιπτώσεις αιτήματα σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στην καπνοβιομηχανία. Εκτός όμως από αυτές τις «επίσημες» μορφές διαμαρτυρίας φαίνεται επίσης πως οι εργάτριες εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους και με άτυπες και 'ανεπίσημες' μορφές.

«Όταν καμιά φορά λείπαν για λίγο οι επιστάτες πήγαινα και συναντούσα τις φίλες μου που δούλευαν σε άλλα πόστα... μιλούσαμε και η ώρα περνούσε πιο ευχάριστα... Τα διαλείμματα ήταν μικρά... και μας φώναζαν οι επιστάτες να γυρίσουμε γρήγορα στις δουλιές μας... Εμείς όμως κάποιες φορές 'ξεχνιόμασταν'... και μετά μας μάλωναν...»⁷⁵ Θυμάται η Α. Κ., η οποία εργάστηκε στο Ματσάγγο από το 1939 έως το 1955, τα περισσότερα από αυτά στο κυτιοποιείο. Στο κυτιοποιείο δούλεψε επίσης τα περισσότερα χρόνια που βρίσκονταν στο Ματσάγγο -από το 1947 έως το 1959- και η Γ.Α.: «Η ζωή στο εργοστάσιο ήταν δύσκολη... Ωστόσο περνούσαμε καλά με τα κορίτσια... Λέγαμε αστεία... Κοιτούσαμε να κάνουμε τη μέρα μας πιο ευχάριστη... Πείραζε η μία την άλλη, σιγοτραγουδούσαμε... κοροϊδεύαμε τους επιστάτες... Μερικές πήγαιναν κρυφά στην τουαλέτα και κάπνιζαν... Υπήρχε αυστηρός έλεγχος...»⁷⁶ Οι μαρτυρίες της Α.Κ και της Γ.Α.

⁷⁵ Α.Κ., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

⁷⁶ Γ.Α., *Μαρτυρία*, Ιούλιος 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου.

αναδεικνύουν το ζήτημα της υποκειμενικότητας στο χώρο εργασίας.⁷⁷ Οι αναμνήσεις των δύο γυναικών, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί μέσα από τους μηχανισμούς της μνήμης, μάς επιτρέπουν έως ένα βαθμό να διατυπώσουμε ορισμένες σκέψεις γύρω από το πώς τα ίδια τα υποκείμενα βίωναν την καθημερινότητα στο εργοστάσιο και με ποιους τρόπους την διαχειρίζονταν, κλείνοντας το ζήτημα της εργατικής διαμαρτυρίας που παρακολουθήσαμε στο κεφάλαιο αυτό.

Οι εργάτριες, λοιπόν, -και εστιάζουμε σε αυτές, γιατί αφενός υπήρξαν πλειοψηφία αλλά και αφετέρου γιατί στη συντριπτική τους πλειοψηφία υφίσταντο έντονα διακρίσεις και διάφορες μορφές καταπίεσης- φαίνεται πως αναζητούσαν και ανακάλυπταν τρόπους με τους οποίους επιδίωκαν να μετριάσουν τις δυσκολίες και την κούραση της δουλειάς στο εργοστάσιο και παράλληλα να «αποδράσουν» από τη μονοτονία, την πλήξη αλλά και από την επιτήρηση των επιστατών και των προϊσταμένων. Ως τέτοιες ερμηνεύουμε τις διάφορες ‘πρακτικές’ κατά τη διάρκεια της εργασίας, που αφηγήθηκαν οι δύο γυναίκες: οι «βόλτες» από το ένα πόστο στο άλλο, τα τραγούδια, τα πειράγματα και γενικότερα οι «κρυφές» συνομιλίες των εργατριών μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της εργασίας, ακόμα και το κάπνισμα κρυφά από τους επιστάτες.⁷⁸

⁷⁷ Η υποκειμενικότητα στην εργασία αποτελεί ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει πολύ τους κοινωνιολόγους της εργασίας. Η Χριστίνα Καρακιουλάφη επισημαίνει πως οι παλιότερες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της εργασίας εστίασαν και στις διάφορες εκφάνσεις μιας «παράνομης» στο πλαίσιο του τείλορικού εργοστασίου, υποκειμενικότητας που περιελάμβανε μια σειρά από ανεπίσημες-άτυπες πρακτικές και συλλογικότητες μέσα στα εργαστήρια, και λειτουργούσε ως μέσο διαφυγής ή παράκαμψης των αυστηρών κανόνων λειτουργίας του τείλορικού μοντέλου, ή με άλλα λόγια ως μέσο αντίστασης στον τείλορισμό. Πρόσφατες μελέτες στο χώρο της κοινωνιολογίας της εργασίας υποστηρίζουν πως η υποκειμενικότητα στην εργασία γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο κοινωνικών χαρακτηριστικών, πρακτικών και συμπεριφορών τις οποίες ατύπως υιοθετούν οι εργαζόμενοι στο πλαίσιο της τείλορικής οργάνωσης της εργασίας. Η Καρακιουλάφη παραπέμπει στην Danièle Linhart, η οποία διακρίνει την πραγματική αυθόρμητη υποκειμενικότητα ως μορφή αντίστασης, διαφυγής, επανερμηνείας ή ευφυσούς προσαρμογής στις προδιαγραφές και στους κανόνες βλ. Danièle Linhart, Fabrice Guillaud, Annie Dussuet, Sacha Leduc (ed.), *Pourquoi travaillons nous ? Une approche sociologique de la subjectivité au travail*, Erès, 2008. Βλ. Χριστίνα Καρακιουλάφη, «Ψυχοκοινωνικοί κίνδυνοι στους χώρους της εργασίας: ερμηνεία από την σκοπιά της κοινωνιολογία της εργασίας- το παράδειγμα των αυτοκτονιών της France Telecom», ανακοίνωση στο 7ο Ιστορικό Συνέδριο: Η ιστορία της εργασίας. Νέες προσεγγίσεις σε ένα διαρκές ζήτημα, Αθήνα 20-21 Μαΐου 2011.

⁷⁸ Ο D. Roy στην κλασική μελέτη του για τους χειριστές των μηχανών, ανέδειξε μεθόδους-τρόπους προσαρμογής που χρησιμοποιήθηκαν από τους χειριστές των μηχανών με σκοπό να «ξεφύγουν» και ν’ ανακουφιστούν από την πληκτική και κουραστική βιομηχανική εργασία. Οι εργάτες καθιέρωσαν συγκεκριμένους «χρόνους» κατά τους οποίους διέκοπταν την εργασία προκειμένου να φάνε ή να πιούνε κάτι. Καθημερινά, αναφέρει ο Roy, ακριβώς την ίδια ώρα κάθε μέρα ένας χειριστής

Έτσι, θα λέγαμε πως πέρα από τα νόμιμα διαλείμματα, δηλαδή παράλληλα με το θεσμοθετημένο χρόνο που είχε ορίσει η διεύθυνση του εργοστασίου ως χρόνο ξεκούρασης, οι εργάτριες αναζητούσαν και φαίνεται να «καθιέρωναν» κατά τη διάρκεια της εργασίας κάθε είδους «παράνομα διαλείμματα» που ίσως να αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες «διαχειρίζονταν» την αντίδρασή τους και την αντίστασή τους σε ό, τι αισθάνονταν πως τις καταπίεζε.⁷⁹ Οι εργάτριες με αυτό τον τρόπο ίσως έρχονταν σε ρήξη και αντιστέκονταν στις απαιτήσεις και τους εξαναγκασμούς του εργοστασιακού συστήματος, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα.

σταματούσε την εργασία του για να φάει μια μπανάνα την οποία είχε αγοράσει από κάποιον άλλον και πριν από αυτό φώναζε: “Banana time”. Πρόκειται για άτυπες μορφές κοινωνικής δραστηριότητας μεταξύ των εργατών μέσω των οποίων οι εργαζόμενοι «καταπολέμησαν» το αίσθημα της ραθυμίας αλλά και την κούραση που προκαλούσε το εργοστασιακό σύστημα παραγωγής. Βλ. Donald F.Roy, “Banana Time”. Job Satisfaction and Informal Interaction, *Human Organizations*, 18 (4), Χειμώνας 1960, σ. 158-167.

⁷⁹ Για την έννοια των ‘νόμιμων’ και ‘παράνομων’ διαλειμμάτων βλ. A. Ludke, “Cash, Coffee-Breaks, Horseplay: Eigensinn and Politics among factory workers in Germany circa 1900”, στο M. Hanegan-V. Stephenson (επιμ.), *Confrontation, Class Consciousness and the Labor Process. Studies in Proletarian Class Formation*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1986, σ. 65-95. Ο A. Ludke θεωρεί πως οι εργάτες στη Γερμανία γύρω στα 1900, κάνοντας “illegal breaks” ζητούσαν να ανακτήσουν την αυτοπεποίθησή τους εντός του εργοστασιακού συστήματος απασχόλησης. Ο συγγραφέας εισάγει την έννοια του “Eigensinn”. Επρόκειτο θα λέγαμε για την «αίσθηση της λούφας» που δημιουργείται μέσα από τα ‘παράνομα’ διαλλείμματα. Αποτελεί έναν τρόπο, σύμφωνα με τον Ludke, με τον οποίο οι εργάτες έχουν τη δυνατότητα να ‘βρίσκονται’ με τον εαυτό τους αλλά και με τους άλλους εργάτες.

Δέκατο τρίτο Κεφάλαιο. Πέρα από το εργοστάσιο... Η οικογένεια, συνθήκες διαβίωσης και όψεις της καθημερινής ζωής κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο θα ακολουθήσουμε τους εργαζόμενους μακριά από το εργοστάσιο. Θα επιδιώξουμε να σκιαγραφήσουμε την οικογενειακή τους κατάσταση, τις συνθήκες διαβίωσης, πτυχές και όψεις της καθημερινής ζωής. Που κατοικούσαν αυτοί οι άνθρωποι; Σε ποιες γειτονιές και σε τι σπίτια; Ποιες ήταν γενικότερα οι συνθήκες διαβίωσης έξω από το χώρο του εργοστασίου, στο σπίτι και στη γειτονιά; Ποιες μορφές κοινωνικοποίησης και ψυχαγωγίας μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε; Δεν είναι δυνατό να προσεγγίσουμε εδώ αναλυτικά τα ερωτήματα αυτά. Θα παρουσιάσουμε μόνο ορισμένες πτυχές των ζητημάτων που θέτουν.

ι. Οικογενειακή κατάσταση και διάρθρωση οικογενειών του προσωπικού

Η οικογενειακή κατάσταση των ανθρώπων που εργάζονταν στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική εποχή ποικίλλει. Λίγο περισσότεροι από τους μισούς ήταν έγγαμοι, ενώ το 35% του δείγματός μας ήταν άγαμοι. Ένα μικρό ποσοστό ήταν σε χηρεία, ενώ οι διαζευγμένοι ήταν ελάχιστοι. (Πίνακας 13.1 και Γράφημα 13.1). Στα Γραφήματα 13.2 και 13.3 παρακολουθούμε αντίστοιχα την οικογενειακή κατάσταση των ανδρών και των γυναικών. Όσον αφορά τους άνδρες, παρατηρούμε πως οι περισσότεροι ήταν παντρεμένοι, 68% του δείγματος και ακολουθούσαν οι άγαμοι με ποσοστό 23%. Σε ποσοστό 9% δεν καταγράφεται η οικογενειακή κατάσταση. Διαζευγμένος δεν φαίνεται να είναι κανείς, ενώ μόλις δύο άνδρες ήταν σε χηρεία. Στις γυναίκες, παρουσιάζεται μεγαλύτερη, σε σχέση με τους άνδρες, ισορροπία στα ποσοστά μεταξύ παντρεμένων και ανύπαντρων: 45% έναντι 39% αντίστοιχα. Σε χηρεία ήταν το 9%, το 1% ήταν διαζευγμένες, ενώ δεν αναφέρεται η οικογενειακή κατάσταση στο 6%.

Το υψηλό ποσοστό των παντρεμένων γυναικών στην επιχείρηση –σχεδόν οι μισές- μοιάζει να τεκμηριώνει την υπόθεση που διατυπώσαμε αναλυτικότερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, ότι δηλαδή οι γυναίκες –σε σημαντικό ποσοστό- δεν

εγκαταλείπουν το εργοστάσιο μετά το γάμο, αλλά αντίθετα συνεχίζουν να εργάζονται. Το εξίσου υψηλό ποσοστό των ανύπαντρων γυναικών μάλλον συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις νεαρές εργάτριες που είδαμε ότι προσλαμβάνονταν στο εργοστάσιο περιστασιακά, σε περιόδους όπου η επιχείρηση χρειαζόταν εργατικά χέρια για να καλύψει τις εποχικές ανάγκες της παραγωγής. Ορισμένες βέβαια από αυτές έμειναν στο εργοστάσιο για πολλά χρόνια.

Πίνακας 13.1

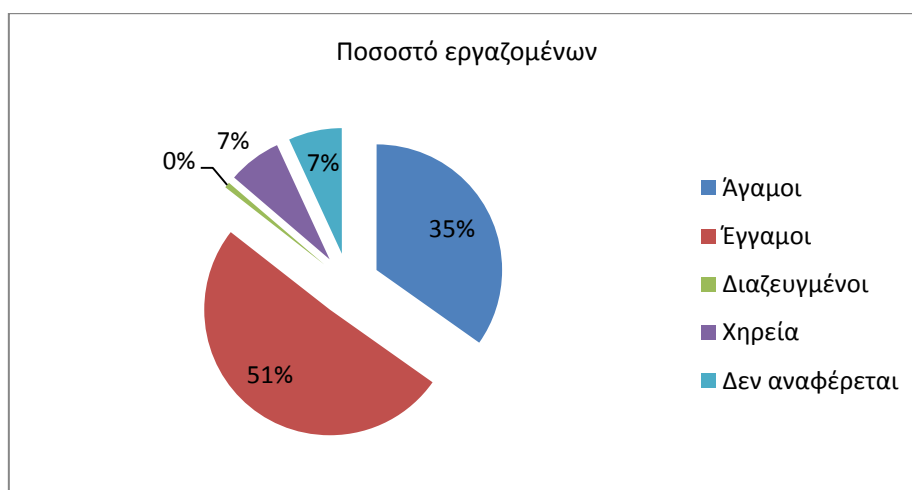
**Οικογενειακή κατάσταση 2.893 εργαζομένων ανά φύλο στην καπνοβιομηχανία
Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο**

Οικογενειακή κατάσταση	Σύνολο Εργαζομένων		Άνδρες		Γυναίκες	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Άγαμοι	1.007	35%	178	23%	829	39%
Έγγαμοι	1.468	51%	530	68%	938	45%
Διαζευγμένοι	21	0%	0	0%	21	1%
Χηρεία	198	7%	2	0%	196	9%
Δεν αναφέρεται	199	7%	72	9%	127	6%
Σύνολο	2.893	100%	782	100%	2.111	100%

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Γράφημα 13.1

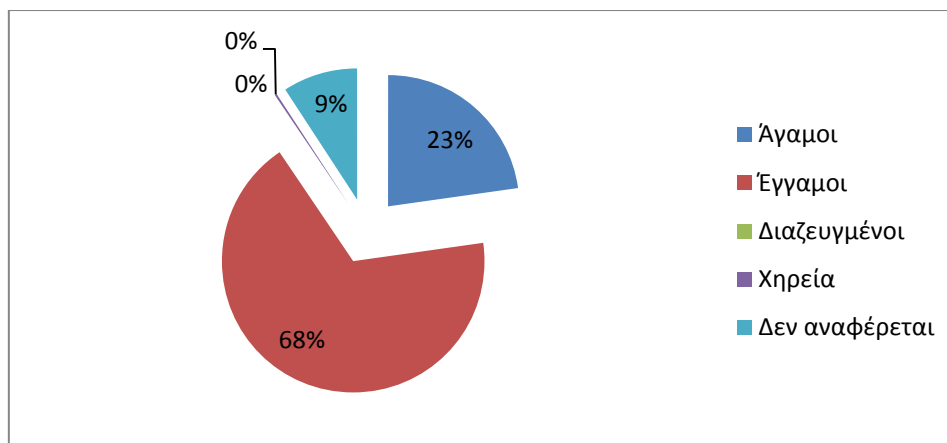
**Οικογενειακή κατάσταση 2.893 εργαζομένων
στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο (%)**

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Γράφημα 13.2

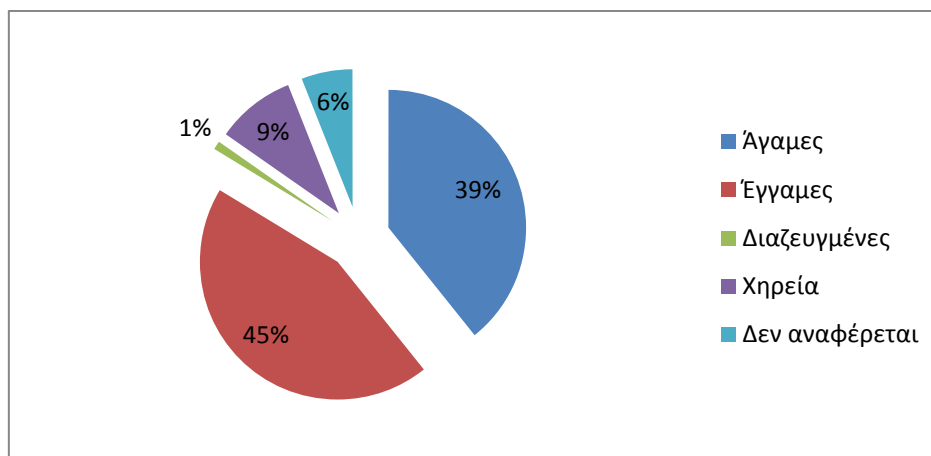
**Οικογενειακή κατάσταση 782 ανδρών εργαζομένων
στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο (%)**

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Γράφημα 13.3

**Οικογενειακή κατάσταση 2.111 γυναικών εργαζομένων
στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο (%)**

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

Στα Δελτία Μητρώου της επιχείρησης οι εργαζόμενοι ερωτώνται για «οικογενειακά βάρη». Αυτό γίνεται προφανώς, γιατί η επιχείρηση στο πλαίσιο των εργοδοτικών υποχρεώσεων που αφορούν σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης (όπως λχ. την ασφάλιση προστατευόμενων μελών των μισθωτών στο εργοστάσιο μέσω των ταμείων –ΙΚΑ και του επικουρικού ΤΕΕΑΜΒΚ-) οφείλει να συγκεντρώνει

τις σχετικές πληροφορίες.¹ Στις απαντήσεις τους όμως περιλαμβάνονται και άλλα πρόσωπα, πέρα από τα παιδιά και τη σύζυγο. Πρόκειται για άτομα που βρίσκονται στο οικογενειακό περιβάλλον τους και φαίνεται να εξαρτώνται και να συντηρούνται οικονομικά από αυτούς. Έτσι, στο σχετικό σημείο των δελτίων αναφέρονται γονείς, παππούδες και γιαγιάδες, θείοι, θείες, ανίψια, πεθερές, αδέρφια. Στους Πίνακες 13.2 και 13.3 παρακολουθούμε τα «οικογενειακά βάρη» ανά φύλο και οικογενειακή κατάσταση.

Πίνακας 13.2

**Οικογενειακά βάρη ανδρών (άγαμων-έγγαμων) του Ματσάγγου
κατά τη μεταπολεμική περίοδο (%)**

Οικογενειακά βάρη	Οικογενειακή κατάσταση	
Παιδιά	Άγαμοι	Έγγαμοι
μέχρι 2	0%	33%
3	0%	5%
πάνω από 3	0%	4%
Γονείς	8%	4%
Γονείς-αδέρφια	14%	3%
Αδέρφια	3%	0%
Σύζυγο	0%	39%
Κανένα	75%	12%
	100%	100%

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού, δείγμα 782 ανδρών.

Η πλειοψηφία των άγαμων ανδρών (75%) δεν αναφέρει κανένα «οικογενειακό βάρος» (Πίνακας 3.2). Το ποσοστό των ανδρών που δηλώνουν ως βάρη γονείς και αδέρφια μαζί ανέρχεται σε 14% και ακολουθούν όσοι δηλώνουν μόνο γονείς (8%).

¹ Παροχές ασθενοείας, δηλαδή ιατρική περίθαλψη στο σπίτι ή σε νοσοκομείο, φαρμακευτική περίθαλψη, επιδόματα κλπ., δικαιούνταν, σύμφωνα με το νόμο 6298/10.10.1934 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων» -ο οποίος εφαρμόστηκε από το 1937- οι αμέσως ασφαλισμένοι στο ΙΚΑ είτε στον κλάδο ασθενοείας είτε στη μικτή ασφάλιση (σύνταξη και ασθένεια), όπως και τα μέλη της οικογένειας των αμέσως ασφαλισμένων υπό ορισμένες προϋποθέσεις: τα παιδιά, εφόσον ήταν ηλικίας κάτω των 16 ετών, η σύζυγος, ο ανάπηρος ή ο άπορος πατέρας και τέλος οι συνταξιούχοι. Για μια αναλυτική περιγραφή του νόμου 6298, βλ. Γ. Μολφέτα, *Τα δικαιώματα των ασφαλισμένων στο ΙΚΑ. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των ασφαλισμένων βάσει του νόμου 6298*, Τυπογραφικές εγκαταστάσεις Ε. Μαθιουδάκη, Αθήνα 1945.

Μόλις το 3% αναφέρει μόνο αδέρφια. Συνολικά οι εργαζόμενοι που αναφέρουν γονείς-αδέρφια και αδέρφια ως οικογενειακά βάρη ανέρχονται στο 25%. Από την άλλη, το 39% των παντρεμένων ανδρών αναφέρει ως μοναδικό «οικογενειακό βάρος» τη σύζυγο. Το ποσοστό όσων διαθέτουν παιδιά ανέρχεται σε 42%. Από αυτούς οι περισσότεροι είχαν 1-2 παιδιά (33%), ενώ από 3 και πάνω είχε το 8%. Επίσης, οι έγγαμοι άνδρες σε ποσοστό 7% αναφέρουν γονείς και αδέρφια.

Πίνακας 13.3

**Οικογενειακά βάρη ανά οικογενειακή κατάσταση
γυναικών του Ματσάγγου κατά τη μεταπολεμική περίοδο (%)**

Οικογενειακά βάρη	Οικογενειακή κατάσταση			
Παιδιά	Άγαμες	Έγγαμες	Διαζευγμένες	Χήρες
μέχρι 2	1%	38%	72%	43%
3	0%	9%	4%	14%
πάνω από 3	0%	5%	4%	11%
Γονείς	14%	7%	20%	8%
Γονείς-αδέρφια	14%	1%	0%	0%
Αδέρφια	3%	1%	0%	0%
Άλλα συγγενικά μέλη	1%	0%	0%	1%
Κανένα	67%	39%	0%	23%
	100%	100%	100%	100%

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού, δείγμα 2.111 γυναικών.

Η εικόνα που σχηματίζεται για τις γυναίκες είναι πιο σύνθετη, καθώς η οικογενειακή κατάσταση παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία. Ένα πολύ μικρό μέρος ήταν διαζευγμένες και -σε μεγαλύτερο ποσοστό- χείρες (Πίνακας 13.3). Οι περισσότερες ανύπαντρες εργαζόμενες (67%) εμφανίζονται δίχως οικογενειακά βάρη. Το 32% αναφέρει γονείς και αδέρφια. Ένα πολύ μικρό ποσοστό αναφέρει άλλα συγγενικά μέλη (γιαγιάδες κυρίως και σε σπάνιες περιπτώσεις παππούδες). Λίγες ανύπαντρες γυναίκες (το 1% του συνόλου) είχαν ένα παιδί, μερικές φορές και

δύο.² Από την άλλη, πάνω από τις μισές παντρεμένες εργαζόμενες (53%) είχαν παιδιά. Οι περισσότερες μέχρι δύο (38%), ενώ πολύτεκνες –πάνω από τρία - ήταν το 5%. Ένα ποσοστό που ανέρχεται στο 9% ανέφερε ως πρόσθετα οικογενειακά βάρη γονείς και αδέρφια. Δίχως οικογενειακά βάρη εμφανίζεται το 39% των έγγαμων γυναικών. Οι διαζευγμένες γυναίκες στη συντριπτική τους πλειοψηφία είχαν παιδιά (80%) και σε ποσοστό 20% ανέφεραν τους γονείς ως οικογενειακό βάρος. Τέλος, το 68% των γυναικών που βρίσκονταν σε χηρεία είχε τουλάχιστον ένα παιδί, το 9% ανέφερε γονείς και άλλα συγγενικά μέλη, ενώ το 23% εμφανίζεται δίχως οικογενειακά βάρη.

Παρόλο που το σχετικό υλικό είναι ενδεικτικό επιτρέπει τη διατύπωση γενικότερων υποθέσεων γύρω από πτυχές που αφορούν την οικογενειακή ζωή των εργατικών στρωμάτων του Βόλου. Η οικογένεια των παντρεμένων ανδρών και γυναικών που δούλεψαν στο Ματσάγγο ήταν σε μεγάλο βαθμό πυρηνική με δυο ή και περισσότερα παιδιά. Ωστόσο, οι περιπτώσεις διευρυμένης μορφής οικογένειας που συναντήσαμε δεν είναι λίγες. Το υλικό φανερώνει ότι παντρεμένοι άνδρες και γυναίκες έμεναν μαζί με γονείς και σε ορισμένες περιπτώσεις με παππούδες, θείους και ανίψια.³ Από την άλλη, ένα σημαντικό ποσοστό άγαμων ανδρών και ένα ακόμα μεγαλύτερο ανύπαντρων γυναικών διαβίωσε μαζί με γονείς και αδέρφια.

Οι περιπτώσεις αυτές της συγκατοίκησης αντανακλούν, θα λέγαμε, την οικονομική δυσχέρεια των εργατικών στρωμάτων, απόρροια της ανεπάρκειας του εργατικού μισθού και της ανεργίας, την απουσία κράτους πρόνοιας⁴ αλλά και το

² Έχει υποστηριχθεί πως αν υπήρχε μια συστηματική και έγκυρη καταγραφή των περιπτώσεων που αφορούν σε συμβιώσεις και τεκνοποιήσεις εκτός γάμου θα παρατηρούνταν μια σημαντική αύξηση του φαινομένου κατά τις δύο πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, κάτι που βρίσκεται σε άμεση αντίφαση με τις συνηθέστερες αναπαραστάσεις για την ελληνική κοινωνία διαχρονικά. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες σε μια μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 146.

³ Η εικόνα αυτή της συγκατοίκησης έχει παρατηρηθεί και σε άλλα χωροχρονικά πλαίσια εκτός Ελλάδας. Η Ellen Ross, για παράδειγμα, έχει επισημάνει πως μέσα από τη μελέτη αυτοβιογραφιών και διάσπαρτων άλλων στοιχείων επιβεβαιώνεται ότι σε λαϊκές και εργατικές γειτονιές του Λονδίνου πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενήλικες άνδρες και γυναίκες είχαν μαζί τους στα σπίτια τους τις μητέρες τους και σε πολλές περιπτώσεις παππούδες ή θείους. Ellen Ross, «Survival Networks: Women's Neighborhood Sharing in London Before World War I» στο *History Workshop*, τχ. 15 (άνοιξη 1983), σ. 8-9.

⁴ Για το ζήτημα της απουσίας κράτους πρόνοιας στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 133-147 και Θωμάς Μαλούτας, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας», στο

οξύ πρόβλημα της στέγασης στη μεταπολεμική Ελλάδα.⁵ Η χαμηλή αμοιβή της εργασίας σε συνδυασμό με την απουσία στεγαστικής πολιτικής φαίνεται πως πολλές φορές υποχρέωνε τα μέλη των εργατικών οικογενειών να μοιράζονται την ίδια στέγη προκειμένου να επιβιώσουν:⁶ έτσι τα παντρεμένα ζευγάρια μπορεί να διέμεναν στο σπίτι των γονιών (σε αυτό που τις περισσότερες φορές προοριζόταν ως προίκα για την κόρη), ενώ όσοι ήταν ανύπαντροι και ανύπαντρες εξακολουθούσαν να μένουν στο πατρικό σπίτι, τις περισσότερες φορές μέχρι να παντρευτούν.

Αυτές οι άτυπες «στρατηγικές επιβίωσης» υιοθετούνταν και λόγω των οικονομικών δυσχερειών που ίσως ν' αντιμετώπιζαν τα μεγαλύτερα μέλη της οικογένειας. Οι χαμηλές συντάξεις των ηλικιωμένων γονιών ή των παππούδων, όσοι και όσες έπαιρναν, σε συνδυασμό με τα προβλήματα υγείας που μπορεί ν' αντιμετώπιζαν και με τη γενικότερη απουσία κοινωνικής πολιτικής για την τρίτη ηλικία «επέβαλαν» σε πολλές περιπτώσεις τη συγκατοίκηση. Άλλοτε, βέβαια, η

Θωμάς Μαλούτας-Δημήτρης Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις, Εξάντας*, Αθήνα 1988, σ. 273-285.

⁵ Έχει επισημανθεί πως η οξύτητα του προβλήματος κατοικίας στη χώρα αναδεικνύεται μέσα από την απογραφή του 1951: 510.692 κατοικίες οικογενειών, δηλαδή το 27,4% του συνόλου ήταν κατοικίες με ένα δωμάτιο και 596.428 κατοικίες, δηλαδή το 32% ήταν με δύο δωμάτια. Διάφορες έρευνες και συγκρίσεις δείχνουν ότι οι συνθήκες κατοικίας στη δεκαετία του 1950 ήταν χειρότερες από αυτές τις προπολεμικές περιόδους. Η πυκνοκατοίκηση κατά δωμάτιο, π.χ. από 1,8 άτομα που ήταν το 1940, αυξήθηκε σε 2,2 άτομα το 1953. Βλ. Στέργιος Μπαμπανάσης, «Η οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, (1945-1967)*, Τόμος Β', Αθήνα 1995, σ. 37-62.

⁶ Ενδιαφέρον θα είχε να γνωρίζαμε για τα ποσοστά της ιδιοκατοίκησης και για το καθεστώς ιδιοκτησίας των σπιτιών που κατοικούσαν αυτοί οι άνθρωποι. Το υλικό, ωστόσο, προς το παρόν δεν μας το επιτρέπει. Γενικότερα, ωστόσο, έχει επισημανθεί πως στη μεταπολεμική Ελλάδα το ποσοστό της ιδιοκατοίκησης ήταν υψηλό, τουλάχιστον στην περιοχή της πρωτεύουσας. Η πιο πρόσφατη επισήμανση είναι της Ε. Αβδελά. Βλ. Έφη Αβδελά, *Ήνοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 283-284. Για την εξάπλωση της μικροϊδιοκτησίας στις προσφυγικές εγκαταστάσεις της Αθήνας η ιστορικός παραπέμπει στη Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989, σ.202 και για το ίδιο φαινόμενο στη μεταπολεμική περίοδο, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έκτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009. Ο Mark Mazower τονίζει τις έντονες διαφορές που παρατηρούνται μεταπολεμικά μεταξύ του ευρωπαϊκού βορρά και νότου όσον αφορά το ζήτημα της στεγαστικής πολιτικής. Ενώ δηλαδή η Δυτική Γερμανία και η Βρετανία υιοθέτησαν αμέσως μετά τον πόλεμο μια φιλόδοξη στεγαστική πολιτική, κατασκευάζοντας μέσω της τοπικής αυτοδιοίκησης, εκατοντάδες χιλιάδες εργατικές κατοικίες το χρόνο, «η μεταπολεμική Ήληλασία της Ρώμης» και η ξέχειλη τσιμεντένια ζούγκλα της Αθήνας μαρτυρούν την αδιαφορία του κράτους για τα στεγαστικά ζητήματα στη νότια Ευρώπη». Βλ. Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, (Κώστας Κουρεμένος μτφ.) Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 288. Η αντιπαροχή τελικά φαίνεται πως έλυσε το στεγαστικό πρόβλημα της Αθήνας.

έστω και πενιχρή σύνταξη μπορούσε να λειτουργήσει συμπληρωματικά στο συνολικό εισόδημα της εργατικής οικογένειας. Εισοδήματα, λοιπόν, που εισέρεαν στο κοινό σπίτι, δηλαδή στο νοικοκυριό, από διάφορες πηγές, μπορούσαν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή της.⁷

Η συνύπαρξη αυτή, ωστόσο, δεν προκαλούνταν αποκλειστικά από οικονομικά αίτια. Αντίθετα, υποθέτουμε πως εμπλέκονταν και άλλοι παράγοντες που εγγράφονται στο πεδίο των πολιτισμικών αξιών και προτύπων. Ως τέτοιοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν η υποχρέωση των αρρένων μελών της οικογένειας να στηρίζουν οικονομικά τους ηλικιωμένους γονείς και των γυναικών να τους φροντίζουν στην καθημερινότητά τους, που αφορούσε τη διατροφή, την καθαριότητα κ.α. Οι νεαροί άντρες επίσης είχαν και ένα άλλο ηθικό χρέος: την οικονομική υποστήριξη της ανύπαντρης αδελφής, αλλά και των ανήλικων αδελφών, αν ο πατέρας της οικογένειας είχε αποβιώσει ή αδυνατούσε να εργαστεί. Οι νεαρές ανύπαντρες εργάτριες, όσες είχαν το πατρικό τους σπίτι στην πόλη, έφευγαν μάλλον σπάνια από αυτό με την εύρεση εργασίας. Έμειναν εκεί μέχρι να παντρευτούν, για οικονομικούς λόγους, για να φτιάξουν την προίκα τους, αλλά και για λόγους ηθικής τάξεως: η φυγή από την οικογενειακή στέγη της νεαρής κοπέλας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πράξη προσβλητική για την τιμή της οικογένειας.⁸ Κατ' αυτό τον τρόπο, θα λέγαμε, πως οι δυσμενείς καταστάσεις που προκαλούσε η απουσία κοινωνικής πολιτικής και γενικότερα του κράτους πρόνοιας στα εργατικά στρώματα ίσως ν' «αντισταθμίζονταν» ως ένα βαθμό από τους οικογενειακούς δεσμούς και τις αξίες που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία αυτή την εποχή.

⁷ Για τις οικογενειακές στρατηγικές των λαϊκών στρωμάτων που αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση εισοδημάτων αλλά και κοινωνικής ανέλιξης στη μεταπολεμική Ελλάδα βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, κυρίως σ. 267-268. Για το ζήτημα της διαμόρφωσης των εργατικών εισοδημάτων με πολλαπλούς τρόπους και μηχανισμούς βλ. Marcel Van Der Linden "Connecting Household history and Labour history", *International Review of Social History*, 38 (1993), σ. 163-173.

⁸ Η Έφη Αβδελά έχει επισημάνει την έννοια της τιμής «ως οργανωτικής αρχής των κοινωνικών σχέσεων». Ορίζει την τιμή ως την αναγνώριση της αξίας ενός ατόμου στα δικά του μάτια, αλλά κυρίως στα μάτια των άλλων και συμπεραίνει πως η ταύτιση των ατόμων με την οικογένειά τους, η άμεση επίδραση της συμπεριφοράς του ενός στη δημόσια αξία του άλλου, η οικογενειακή διάσταση της τιμής και της υπόληψης, σημαίνουν ότι το παράπτωμα ενός μέλους της οικογένειας θεωρείται ότι ατιμάζει και όλα τα άλλα. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής...*, ό.π., σ. 14 και 128.

Τέλος, παρατηρείται πως μέλη της ίδιας οικογένειας απασχολούνταν στο εργοστάσιο. Εντοπίστηκαν συνολικά 167 οικογένειες από τις οποίες περισσότερα από ένα μέλη τους εργάζονταν την ίδια περίοδο στο Ματσάγγο. Αναλυτικότερα, (Πίνακας 13.4) πρόκειται για 67 ανδρόγυνα, για 29 περιπτώσεις γονιών παιδιών -με συνηθέστερη περίπτωση, τον συνδυασμό μητέρα και κόρες- και 73 περιπτώσεις όπου δυο ή και παραπάνω αδέρφια δούλευαν στο εργοστάσιο (συνήθως αδελφές). Τα χρονικά πλαίσια της κοινής εργασίας δεν περιορίζονται χρονικά. Οι περιπτώσεις διαχέονται σε ολόκληρη την περίοδο της λειτουργίας του.⁹

Πίνακας 13.4

Οικογενειακή εργατική δύναμη στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Είδος συγγένειας	Αριθμός οικογενειών
Ανδρόγυνα	65
Γονείς-παιδιά	29
Αδέρφια	73
Σύνολο	167

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, Δελτία Μητρώου Προσωπικού.

ι. Τόποι κατοικίας και συνθήκες διαβίωσης στις εργατικές γειτονιές

⁹ Το θέμα είναι αρκετά σημαντικό και μια περαιτέρω συστηματική ανάλυσή του μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση του ζητήματος του πραγματικού οικογενειακού εισοδήματος των εργαζομένων στην επιχείρηση του Ματσάγγου. Η ανάλυση αυτή δεν θα γίνει στα πλαίσια αυτής της εργασίας, αλλά επισημαίνεται για πιθανή μελλοντική έρευνα. Εδώ θα ήθελα να συμφωνήσω με τη διαπίστωση της Λήδας Παπαστεφανάκη ότι η ανάλυση του Μαρξ σχετικά με την αξία της εργατικής δύναμης της οικογένειας παραμένει εξαιρετικά πολύτιμη -παρά τις όποιες κριτικές έχει δεχθεί από τη διεθνή μαρξιστική και φεμινιστική ιστοριογραφία- «προκειμένου να κατανοηθεί και να αναλυθεί ιστορικά το φαινόμενο. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 275. Ο Μαρξ έχει υποστηρίξει πως η απασχόληση πολλών μελών της οικογένειας στο εργοστάσιο σημαίνει ότι η αξία της εργατικής δύναμης κατανέμεται σε όλα τα μέλη της οικογένειας που εργάζονται σε αυτό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης του ατόμου. Αν και το κόστος για την επιχείρηση είναι μεγαλύτερο, αφού η αγορά της συνολικής οικογενειακής εργατικής δύναμης κοστίζει περισσότερο από την αγορά της εργατικής δύναμης ενός ατόμου «στη θέση μιας εργατικής ημέρας μπαίνουν πολλές εργατικές ημέρες και η τιμή τους πέφτει στην ίδια αναλογία που αυξάνει η υπεραξία των πολλών πάνω στην υπεραξία του ενός». Βλ. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τ. 1, σ. 410. Για την πολύπλευρη σημασία της παροχής εργασίας από τα μέλη της οικογένειας βλ. ενδεικτικά Tamara Hereven, *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*, Καίμπριτζ 1982.

Ο τόπος κατοικίας των εργαζομένων διασπείρεται σε μεγάλο γεωγραφικό εύρος: από τις ανατολικές περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος (Ν. Ιωνία) μέχρι τις δυτικές (Ν. Δημητριάδα) και από το κέντρο (γύρω από τον Αγ. Νικόλαο) μέχρι το βόρειο τμήμα, (πάνω από την περιοχή της Ανάληψης). Ένα μέρος του προσωπικού μένει σε κοντινούς ή λίγο πιο απομακρυσμένους γειτονικούς οικισμούς και χωριά, όπως είναι η Αγία Παρασκευή, η Άλλη Μεριά, το Διμήνι, η Αγριά, η Πορταριά και η Μακρυνίτσα. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι κατοικούσαν έξω από το κεντρικό τμήμα της πόλης, το οποίο περιβαλλόταν από τις οδούς Αργοναυτών, Περραιβού, Αναλήψεως, Παγασών και 2ας Νοεμβρίου.

Αυτό που παρατηρείται είναι μια διαφοροποίηση των εργαζομένων όσον αφορά την περιοχή της κατοικίας τους ανάλογα με τη θέση που έχουν στο εργοστάσιο. Το διευθυντικό και υπαλληλικό προσωπικό της επιχείρησης, προϊστάμενοι τμημάτων και ορισμένες ειδικότητες με υψηλότερες αμοιβές, όπως λόγου χάρη ήταν οι αγοραστές καπνών, κατοικούσαν –εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων– στο κεντρικό τμήμα της πόλης.¹⁰ Αντίθετα, έξω από αυτό συγκεντρώνονταν οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι –άνδρες και γυναίκες–, καθώς και ειδικευμένοι εργάτες, όπως ήταν οι χειριστές και οι τεχνικοί των μηχανών (σιγαροποιητικών και καπνοκοπτικών). Ωστόσο, μια διαστρωμάτωση φαίνεται πως υπήρχε και στο εσωτερικό αυτών των λαϊκών περιοχών. Στις πιο υποβαθμισμένες γειτονιές, όπως λόγου χάρη στα «γερμανικά», στα «τζαμαλιώτικα» και στα «τετράγωνα» της Ν. Ιωνίας, στο Κουφόβουνο και στους Αγίους Αναργύρους (Καπακλί), αλλά και στον προσφυγικό συνοικισμό της Ιωλκού, εντοπίζονται οι πιο χαμηλά αμειβόμενοι που θεωρούνταν ότι εκτελούσαν τις πιο ανειδίκευτες εργασίες. Αρκετοί από αυτούς είχαν περιοδική σχέση απασχόλησης με το εργοστάσιο.

¹⁰ Ο χωροταξικός διαχωρισμός των κατοικιών μεταξύ επαγγελματικών ομάδων και κατηγοριών έχει επισημανθεί και σε άλλα χωροχρονικά πλαίσια. Ο Eric Hobsbawm επισημαίνει αυτό το διαχωρισμό ανάμεσα στους πιο καλοπληρωμένους τεχνίτες και στους χαμηλόμισθους στην Αγγλία στις αρχές του εικοστού αιώνα, «παρότι η συγκέντρωση της εργατικής τάξης στις εσωτερικές ζώνες των πόλεων και η απροθυμία της να μετακομίζει πολύ μακριά από τη δουλειά που παρατηρείται σε διάφορες πόλεις είχε ως αποτέλεσμα οι εργατικές ζώνες, αν και στρωματοποιημένες– να αποτελούν μια συμπαγή συνοικία». Βλ. Ε. Hobsbawm, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, (μτφ. Παρασκευάς Ματάλας), Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 104.

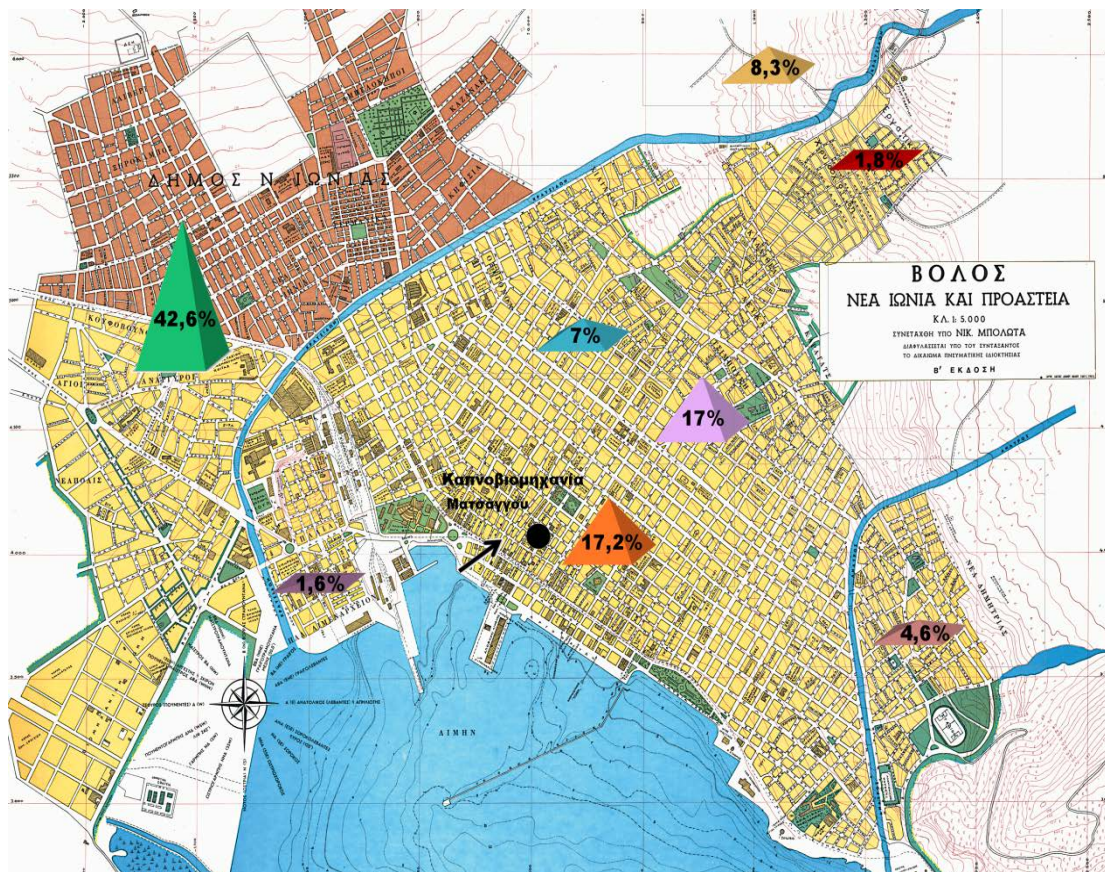
Πίνακας 13.5
Περιοχή μόνιμης κατοικίας και τομέας απασχόλησης

Περιοχή κατοικίας (με βάση τη μόνιμη διεύθυνση κατοικίας)	Αριθμός εργαζομένων	Πόστο εργασίας – Τομείς απασχόλησης
N. Ιωνία	1084	Δεματοποίηση, Έκτακτοι Εργάτες, Επιστάτες, Επεξεργασία Καπνών, Κοπή, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Λιθογραφείο, Μηχανουργείο, Ξυλουργείο, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Συσκευασία, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια.
Παλαιά-Παλιό λιμεναρχείο	40	Επεξεργασία Καπνών, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Μηχανουργείο, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια.
Συνοικισμός Ιωλκού (ευρύτερη προσφυγική περιοχή Αγ. Βασιλείου)	178	Δεματοποίηση, Επεξεργασία Καπνών, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Συσκευασία, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια.
N. Δημητριάδα	117	Δεματοποίηση, Έκτακτοι Εργάτες, Επεξεργασία Καπνών, Κοπή, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Λιθογραφείο, Οδ. Αυτοκινήτων, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Συσκευασία, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια.
Χρυσοχοΐδη- Εργατικά	45	Δακτυλογράφος, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Τόγκα, Χαρμάνια.
Κεντρικό τμήμα (περιβάλλεται από τις οδούς Αργοναυτών, Περραιβού, Αναλήψεως, Παγασών και 2ας Νοεμβρίου)	437	Αγοραστές καπνών, Βοηθοί Τμημάτων, Γ. Διευθυντής, Καπνοτεχνικοί, Υπάλληλοι, Ηλεκτροτεχνίτες, Ηλεκτροτεχνικοί, Λογιστήριο, Προϊστάμενοι Τμημάτων, Θυρωροί-Κλητήρες, Δακτυλογράφοι, Ν. Σύμβουλοι.
Βόρειο τμήμα (πάνω από την οδό Αναλήψεως)	432	Δεματοποίηση, Επεξεργασία Καπνών Κοπή, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Λογιστήριο Λιθογραφείο, Ξυλουργείο, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Συσκευασία, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια,
Γειτονικοί οικισμοί (Αγ. Παρασκευή, Αγ. Γεώργιος, Αγ. Ονούφριος, Άλλη Μεριά, Ανακασιά, Αγριά, Διμήνι)	210	Δεματοποίηση, Επεξεργασία Καπνών Κοπή, Κυτιοποιείο, Λαιμοί, Μηχανουργείο, Πακετάρισμα, Σιγαρομηχανές, Συσκευασία, Ταινίες, Τόγκα, Χαρμάνια.

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου: Δελτία Μητρώου Προσωπικού

Εικόνα 1

Τόποι κατοικίας των εργαζομένων Ματσάγγου
στο πολεοδομικό του Βόλου της Ν. Ιωνίας και των προαστίων μεταπολεμικά

Μια εικόνα των συνθηκών διαβίωσης στις συνοικίες και τις γειτονιές όπου διέμενε το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης μάς δίνει ο τοπικός τύπος.¹¹ Δημοσιογράφοι επισκέπτονται λαϊκές συνοικίες, συνομιλούν με κατοίκους και καταστηματάρχες, όπως αρτοποιούς, παντοπώλες και κρεοπώλες, άλλες φορές εισέρχονται στο εσωτερικό των σπιτιών και στη συνέχεια παρουσιάζουν στις στήλες της εφημερίδας αναλυτικά τα πορίσματα της έρευνάς τους, επιδιώκοντας να αποτυπώσουν την κοινωνική και οικονομική φυσιογνωμία αυτών των περιοχών. Είναι ενδεικτική η διατύπωση αρθρογράφου της εποχής πως «τα αρτοποιεία και τα παντοπωλεία αποτελούν τις μικροτράπεζες της κάθε συνοικίας και τον καθρέπτην της οικονομικής ζωής».¹²

Οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων των «ακραίων περιοχών», σύμφωνα με τη φρασεολογία της εποχής, είναι μια διαπίστωση που επαναλαμβάνεται σχεδόν μονότονα: ο υποσιτισμός, η έλλειψη ή η ανεπαρκής στέγαση, η απουσία ουσιωδών έργων υποδομής κατατράχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την πλειοψηφία των κατοίκων της Ν. Ιωνίας, και των γειτονικών συνοικισμών του Καπακλίου, των Επτά Πλατανίων, του Κουφόβουνου, περιοχές που βρίσκονται στη δυτική πλευρά, αλλά και της «πεντάφτωχης» Ν. Δημητριάδας,¹³ στην ανατολική πλευρά και της περιοχής της Ανάληψης στο βόρειο όριο του αστικού ιστού της πόλης.

Το πρόβλημα του υποσιτισμού μαρτυρά η μείωση της κατανάλωσης του ψωμιού.¹⁴ «Τον Οκτώβριο του 1953, η κατανάλωσις του ψωμιού ανήρχετο εις 100-

¹¹ Στον Ταχυδρόμο μεταξύ 1951 και 1954 είναι συχνά τα άρθρα και οι έρευνες που επικεντρώνονται στις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων αυτών των περιοχών. Σχετικές αναφορές θα εξασθενίσουν προς το τέλος της δεκαετίας και δεν συναντήσαμε καμία στην επόμενη, πράγμα που αντικατοπτρίζει τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων της πόλης κατά τη δεκαετία του 1960, επισημάνση που έχει γίνει πολλές φορές σε αυτή τη μελέτη.

¹² Ταχυδρόμος, 10/2/1951.

¹³ Ένας παντοπώλης της Ν. Δημητριάδας ανέφερε το Σεπτέμβριο του 1952: «Η συνοικία μας έχει όλο μικρονουκοκυραίους κα εργατιά... και ζουν αυτοί οι άνθρωποι σε τρώγλες... Οκτώ άτομα σε ένα δωμάτιο. Τα απολύτως απαραίτητα παίρνει ο κόσμος. Τα γυφτοφάσουλα και οι ρέγγες έχουν τη μεγαλύτερη κατανάλωσι... Οι περισσότεροι ξεγελούν τα παιδιά τους με κανένα σύκο, με καμμία ελιά, με δύο καραμέλες». Ταχυδρόμος, 19/9/1952.

¹⁴ Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η διατροφή του ελληνικού πληθυσμού εμφανίζεται χειρότερη από ό, τι συνέβαινε την προπολεμική εποχή. Ο Στ. Μπαμπανάσης επισημαίνει πως, σε σχέση με το 1935-1938, η μέση κατά κεφαλήν κατανάλωση θερμίδων, πρωτεϊνών ζωικής προέλευσης και ζάχαρης ήταν μικρότερη μέχρι το 1953, των οσπρίων μέχρι το 1950, του κρέατος μέχρι το 1956 και

120 οκάδες ημερησίως δηλαδή 70 οκάδες άσπρα και 50 οκάδες μαύρο. Τελευταίως η κατανάλωσις του ψωμιού ανέρχεται συνολικώς εις 70 μόνον οκάδες, δηλαδή 60 μαύρο και 10 άσπρο. Τις ημέρες των αποκρεών οι πελάτες μου έφεραν μόνον ελάχιστες πίτες. Περισσότερο δούλεψε η μπομπότα και η πασπαλόπιτα» επισήμανε στον Ταχυδρόμο τον Φεβρουάριο του 1954 αρτοποιός της Ν. Ιωνίας. Σε κάποιες περιοχές η κατανάλωση ψωμιού μειώθηκε ακόμα περισσότερο, κατά 50-60 οκάδες.¹⁵ Παρόμοιες είναι και οι περιγραφές άλλων μικροεπαγγελματιών, των παντοπωλών και των κρεοπωλών. Στα παντοπωλεία η κατανάλωση «εξαντλούνταν» στην αγορά λίγου λαδιού και ζυμαρικών, ενώ τα κρεοπωλεία αποτελούσαν ένα μέρος το οποίο μάλλον σπάνια επισκέπτονταν πολλοί από τους κατοίκους των περιοχών αυτών.¹⁶

Οι κίνδυνοι που προκαλούσε η ελλιπής διατροφή στην υγεία των λαϊκών στρωμάτων της πόλης διαπιστώνονταν και από επίσημους φορείς της πολιτείας, όπως τους γιατρούς του ΙΚΑ: «Από απόψεως διατροφής, όχι διότι είναι πολλοί οι άνεργοι ή αυτοί που ζουν με κάποιο επίδομα, αλλά και διότι αι αποδοχαί των εργαζομένων είναι πολύ χαμηλαί, ώστε να μην επαρκούν δια την απαιτουμένην καλήν και άφθονον τροφήν. Επόμενον είναι οι ησφαλισμένοι να υποσιτίζωνται και ο οργανισμός των να είναι ευπροσβλητος. Υπό τας συνθήκας αυτάς, παρουσιάζονται αρκετά δραματικά περιστατικά».¹⁷ Διαπιστώνεται, λοιπόν, ρητά πως η ανεπάρκεια των εργατικών ημερομισθίων συνδέεται άμεσα με την απειλή της υγείας των λαϊκών στρωμάτων. «Η νοσηρότης των κατοίκων εις την Νέαν Ιωνίαν» αναφέρει επίσης άλλος γιατρός του ΙΚΑ, «είναι κάπως μεγαλυτέρα, διότι όλοι είναι εργαζόμενοι και πολλοί διαβιούν υπό συνθήκας ανθυγιεινάς. Η στέγασις δεν είναι

των δημητριακών μέχρι το 1958. Στη μετέπειτα μεταπολεμική περίοδο, το επίπεδο της διατροφής έφτασε και ξεπέρασε το προπολεμικό επίπεδο. Μεταξύ 1935 και 1963, η κατά κεφαλήν κατανάλωση κρέατος αυξήθηκε από 20 σε 33 κιλά, της ζάχαρης από 10 σε 15 κιλά, των ημερήσιων θερμίδων από 2.600 σε 2.960. Στέργιος Μπαμπανάσης, ό.π., σ. 37-62 (η παραπομπή από Πίνακα 10, σ. 55). Το πρόβλημα του υποσιτισμού φαίνεται πως δεν απασχολούσε μόνο τα λαϊκά στρώματα της Ελλάδας στις αρχές της δεκαετίας του 1950, αλλά παρατηρείται και αλλού. Ο Sebastian Balfour έχει επισημάνει πως η κατανάλωση κρέατος από τα εργατικά στρώματα των ισπανικών πόλεων το 1950 βρισκόταν στα μισά επίπεδα σε σχέση με την περίοδο 1922-1936 και ο εργατικός πληθυσμός κατανάλωνε τη μισή ποσότητα ψωμιού σε σχέση με το 1936, λόγω της ανεπάρκειας της εργατικής αμοιβής. Βλ. Sebastian Balfour, *Dictators, Workers and the City, Labour in Greater Barcelona since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σ. 20-21.

¹⁵ Ταχυδρόμος, 14/2/1954.

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ Στο ίδιο.

καλή εις την Νέαν Ιωνίαν και ιδίως εις τας συνοικίας «γερμανικά» και «τετράγωνα»... Σήμερον οι εργαζόμενοι της Νέας Ιωνίας δεν ευρίσκονται εις καλήν κατάστασιν, ενδεικτικό δε είναι ότι πολλοί δεν έχουν ούτε τις 3-4 χιλιάδες δια το μικρόν ποσοστόν, που χρειάζεται να καταβάλουν προκειμένου να λάβουν τα φάρμακα του ΙΚΑ».¹⁸ Η ασθένεια εδώ, όπως διαπιστώνεται, φαίνεται να πλήττει περισσότερο κάποιες γειτονιές μέσα στον ίδιο συνοικισμό, αντανakλώντας τις κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό αυτών των περιοχών.

Η κατάσταση στον προσφυγικό συνοικισμό της οδού Ιωλκού, που βρισκόταν στην άκρη του βόρειου τμήματος της πόλης, -σε μικρή ωστόσο απόσταση από το κέντρο- φαίνεται πως ήταν ακόμα πιο τραγική. Οι περιγραφές του *Ταχυδρόμου* το 1951 σκιαγραφούν την εικόνα μιας «παραγκούπολης», που μοιάζει να έχει πολλές ομοιότητες με αυτές που συναντά κανείς την ίδια περίοδο στην πρωτεύουσα.¹⁹ «Μία από τις αθλιότερες, που είναι και η πολυπληθέστερη, είναι η συνοικία του τέρματος της οδού Ιωλκού. Ελάχιστα είναι τα πέτρινα σπίτια που υπάρχουν εκεί ψηλά. Όλος ο υπόλοιπος χώρος, ανατολικά και δυτικά της οδού Ιωλκού, από την οδό Βύρωνος και άνω καλύπτεται από ξύλινες και τενεκεδένιες παράγκες, που κάθε άλλο παρά ανθρώπινες κατοικίες δύνανται να θεωρηθούν. Και όμως μέσα σε αυτές περνούν τη ζωή τους 500 οικογένειες. Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αντιληφθή

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ Ο ελληνικός κινηματογράφος έχει αποδώσει πολύ παραστατικά και με φυσικότητα την εικόνα αυτών των παραγκουπόλεων της Ελλάδας της δεκαετίας του 1950. Η ταινία «Μαγική πόλη» σε σκηνοθεσία Ν. Κούνδουρου και σενάριο Μαργαρίτας Λυμπεράκη, εκτυλίσσεται σε μία λαϊκή συνοικία της Αθήνας, το Δουργούτι (σημερινός Νέος Κόσμος), με ήρωες καθημερινούς ανθρώπους που προσπαθούν να επιβιώσουν στα δύσκολα μετεμφυλιακά χρόνια της δεκαετίας του '50. Η «Μαγική Πόλη» εκπροσώπησε την Ελλάδα στο διαγωνιστικό τμήμα του φεστιβάλ κινηματογράφου της Βενετίας το 1954, με τον αγγλικό τίτλο «Magic City». Στους ελληνικούς κινηματογράφους πρωτοπροβλήθηκε στις 18 Ιουλίου 1955 κι έκοψε 67.770 εισιτήρια (4η σε εισιτήρια τη σεζόν 1954-1955). <http://www.sansimera.gr/articles/949#ixzz3nCUr3066> [τελευταία πρόσβαση 10/5/2015]. Παρόμοια θεματική συναντάται και στη ταινία «Συνοικία το όνειρο». Η ταινία σε σενάριο του ποιητή Τάσου Λειβαδίτη και του συγγραφέα Κώστα Κοτζιά και σε σκηνοθεσία του Αλέκου Αλεξανδράκη αποτελεί μια ηθογραφία των φτωχότερων περιοχών της Ελλάδας της μεταπολεμικής περιόδου. Η πρώτη προβολή της ταινίας, στην Αθήνα, σε κινηματογράφο της οδού Πατησίων, έγινε με επεισόδια, καθώς η αστυνομία αποπειράθηκε να εμποδίσει την είσοδο του κοινού στον κινηματογράφο. Η ταινία δεν προβλήθηκε στις επαρχιακές πόλεις -ειδικά στις «εθνικά ευαίσθητες περιοχές» εκδόθηκε αυστηρή διαταγή απαγόρευσης- παρά μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Έκοψε 74.427 εισιτήρια και ήρθε στην τέταρτη θέση σε 68 ταινίες τη σεζόν 1961-62. Τον Σεπτέμβριο του 1961 τιμήθηκε με 2 βραβεία στο κινηματογραφικό φεστιβάλ της Θεσσαλονίκης. Η ταινία προβλήθηκε επίσης στην πρώην Σοβιετική Ένωση, στη Βουλγαρία και στην Ουγγαρία το 1962 και σημείωσε μεγάλη επιτυχία. <http://thegreatestmovieever.blogspot.com/2013/04/1961.html> και <https://camerastyloonline.wordpress.com/2011/06/09/synoikia-to-oneiro-sto-zefyro-apo-9-6-2011/> [Τελευταία πρόσβαση 30/9/2015].

την τραγική τους κατάσταση, αν δεν έχη εισχωρήσει στο εσωτερικό των σπιτιών αυτών. Για πάτωμα τα περισσότερα από αυτά έχουν το υγρό χώμα. Τα κεραμίδια της στέγης τους κινδυνεύουν να πέσουν με το παραμικρό αέρα και η πόρτα τους είναι ανίσχυρη μπρος στην ορμή του νερού που συχνά κατακλύζει την περιοχή. Όσο για τον χώρο τους, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μικρά κλουβιά. Είναι ένα μυστήριο πως εκεί μέσα ζουν ολόκληρες οικογένειες με βρέφη και παιδιά που έχουν απόλυτη ανάγκη από πολύ και καθαρό αέρα... Έχουν ανάγκες που αν δεν εκλείψουν το ταχύτερον, θα απειλούν διαρκώς την υγεία τους. Αυτοί περισσότερο από όλους αντιμετώπισαν εφέτος την έλλειψη του νερού. Η ύδρευσίς των γινόταν ολόκληρο το καλοκαίρι από τα επτά πηγάδια του συνοικισμού, που δεν είχαν νερό αλλά λάσπη... Πώς θα μπορούσε να νοηθή ενδιαφέρον για μια καλή εμφάνιση της πόλεως, για εξωραϊσμό και για καταπολέμησι της κρίσεως στέγης, όταν λίγο πιο πάνω από τα μεγαλοπρεπή μέγαρα και ωραίους κήπους υπάρχει ένας συνοικισμός από αθλιώτατες παράγκες... Τι θα έλεγε λοιπόν ο κάθε ξένος, όταν μέσα στην ίδια πόλη και δίπλα στα μεγάλα σπίτια αντικρύζει ένα πλήθος που με δυσκολία κινείται και αναπνέει;»²⁰

Περιγραφές σαν τις παραπάνω εμφανίζονται αρκετά συχνά στον τοπικό τύπο της δεκαετίας του 1950 και φαίνεται να επιβεβαιώνουν και να συμπληρώνουν την εικόνα που έχει αναδειχθεί από την έρευνα αναφορικά με τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων της χώρας στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία.²¹ Όπως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, έτσι και στο Βόλο, η ανέχεια ήταν ορατές κυρίως στους προσφυγικούς συνοικισμούς αλλά και σε φτωχογειτονιές όπου κατοικούσε ντόπιος πληθυσμός. Το πρόβλημα της στέγης και η απουσία ουσιαστικών έργων υποδομής (δρόμοι, ηλεκτρισμός, ύδρευση) τρεις δεκαετίες μετά την έλευση και την εγκατάστασή τους, φαίνεται πως παρέμεναν άλυτα για ένα μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού του Βόλου. Τα παραπήγματα και οι παράγκες, «ένα πλήθος που με δυσκολία κινείται και αναπνέει» έρχονται σε αντίθεση με «τα

²⁰ Ταχυδρόμος, 11/9/1951.

²¹ Όπως έχει επισημάνει πρόσφατα η Έφη Αβδελά «στη Θεσσαλονίκη η μεγαλύτερη φτώχεια εμφανίζεται συγκεντρωμένη στους προσφυγικούς συνοικισμούς Νεάπολη, Σταυρούπολη και στην Τούμπα, ιδίως στην Άνω καθώς και στην Πυλαία». Η ιστορικός ωστόσο επισημαίνει πως οι συνθήκες διαβίωσης μοιάζουν πολύ χειρότερες στην Αθήνα από ό,τι στη Θεσσαλονίκη, καθώς η πρωτεύουσα «φέρει τα σημάδια όχι μόνο των κοινωνικών ανατροπών που προκάλεσαν ο πόλεμος και η κατοχή, αλλά της φτώχειας και της προσφυγιάς του Μεσοπολέμου». Βλ. Έφη Αβδελά, *Νέοι εν κινδύνω*..., ό.π., σ. 289-290. Για την Αθήνα παραπέμπει στη Λίλα Λεοντίδου, ό.π., σ. 217-218.

μεγαλοπρεπή μέγαρα και τους ωραίους κήπους», μαρτυρώντας την κοινωνική διαφοροποίηση του αστικού χώρου.

Οι σεισμοί που έπληξαν το Βόλο, την τριετία 1954-1957, επιδείνωσαν το πρόβλημα της στέγασης των εργατικών στρωμάτων. Η πόλη σχεδόν ισοπεδώθηκε, καθώς τα περισσότερα κτίρια κατέρρευσαν ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές, με αποτέλεσμα χιλιάδες κάτοικοι να μείνουν άστεγοι. Ο σεισμός αυτή τη φορά ανέδειξε εκ νέου τις κοινωνικές αντιθέσεις, φέρνοντας στο προσκήνιο τις εξαθλιωμένες συνοικίες της πόλης.²² Το ζήτημα της στεγαστικής πολιτικής τέθηκε με πιο επιτακτικό τρόπο.²³ Την επόμενη δεκαετία οι συνθήκες κατοικίας των εργατικών στρωμάτων της πόλης σταδιακά άρχισαν να βελτιώνονται, ακολουθώντας τη γενικότερη εικόνα που παρατηρείται στο σύνολο της χώρας αυτή την εποχή.²⁴

²² Η πρώτη πρόχειρη καταγραφή των ζημιών κατέδειξε 52 οικοδομές σε κατάρρευση, 159 με σοβαρές βλάβες και 254 με ελαφρές. Οι άστεγοι ανήλθαν στις 3.500. Το Μάιο του 1959 μεγάλη συγκέντρωση έθεσε τα προβλήματα διαβίωσης των προσφύγων που είχαν οξυνθεί από τους σεισμούς και απαίτησε την ολοκλήρωση της αποκατάστασης. Παρότι το κέντρο Πρόνοιας της Μαγνησίας είχε δαπανήσει περίπου 7,5 δισεκατομμύρια παλιές δραχ. για την αποκατάσταση των προσφύγων της Ιωλκού και του Αλμυρού, που εκκρεμούσε από τα προπολεμικά χρόνια, στην πόλη του Βόλου υπήρχαν ακόμα 500 οικογένειες προσφύγων δικαιούχων ακόμα άστεγες σε ημι-ερειπωμένα σπίτια ή πλημμελώς αποκατεστημένες και άλλες 104 «τρωγλοδυτών» του συνοικισμού της Εθνικής Τράπεζας Ν. Ιωνίας. Οι πλημμελώς αποκατεστημένοι των συνοικισμών Ιωλκού, Παλιού Λιμεναρχείου έμειναν οι περισσότεροι σε γιαπιά, διότι οι 15.000 με 20.000 δραχ. αρωγής δεν επαρκούσαν για περάτωση του σπιτιού. Τα γερμανικά παραπήγματα που είχαν γίνει με προϋπόθεση να αντικατασταθούν σε 10 χρόνια επιβίωσαν για δυο 15ετίες, ενώ στα εξαθλιωμένα «τζαμαλιώτικα» διαβίωναν 8-12 άτομα ανά δωμάτιο. Βλ. Βίλμα Χαστάογλου, *Βόλος, Πορτρέτο της πόλης το 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2002, σ. 111-133 και σ. 131-132.

²³ Η Βίλμα Χαστάογλου έχει επισημάνει πως ένα πρόγραμμα οργανωμένης δόμησης από το κράτος ήταν η δημιουργία των Εργατικών στο βόρειο τμήμα του κτήματος Χρυσοχοΐδη στην πόλη. Συνιστούσε έναν από τους πρώιμους εργατικούς συνοικισμούς που κατασκεύασε ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας, ο οποίος άλλωστε είχε συσταθεί μόλις το 1954. Μέχρι την άνοιξη του 1956 είχαν ανεγερθεί τα 100 πρώτα οικήματα, τα οποία κληρώθηκαν σε άστεγους εργατοϋπαλλήλους της πόλης, ενώ είχε ξεκινήσει η κατασκευή άλλων 100 κατοικιών. Βίλμα Χαστάογλου, *ό.π.*, σ. 146.

²⁴ Στις δεκαετίες του 1960 και 1970, όπως έχει υποστηριχτεί, επήλθε κάποια βελτίωση στις συνθήκες κατοικίας των φτωχών στρωμάτων της χώρας. Κτίστηκαν μεγαλύτερες και περισσότερες κατοικίες, μεταξύ αυτών και εργατικές. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ (Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1977), που παραθέτει ο Στ. Μπαμπανάσης, στα αστικά κέντρα ο δείκτης πυκνοκατοίκησης (αριθμός ατόμων/αριθμός δωματίων) από 1,47 που ήταν το 1961 μειώθηκε σε 0,98 το 1971. Παράλληλα, επισημαίνει ότι βελτιώθηκαν και οι ανέσεις των κατοικιών. Σύμφωνα με την απογραφή του 1971 από το σύνολο των 2.478.493 νοικοκυριών είχε μαγειρείο το 74%, λουτρό ή ντους το 36%, ηλεκτρικό φως το 88,8% και αποχωρητήριο το 92,8% και η αναλογία κατοικιών με ηλεκτρικό ήταν ικανοποιητική. Ωστόσο, το 26% των νοικοκυριών δεν είχαν μαγειρείο, το 64% δεν είχαν λουτρό ή ντους και το 7,2% δεν είχαν αποχωρητήριο. Βλ. Στ. Μπαμπανάσης, *ό.π.*, σ. 52.

ii. Η γειτονιά... Μορφές και τόποι κοινωνικότητας

Το μεγαλύτερο τμήμα των εργατών και εργατριών του Ματσάγγου κατοικούσε στις περιοχές που γνωρίσαμε νωρίτερα, σε προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν το Μεσοπόλεμο και μετεξελίχθηκαν στη συνέχεια σε αμιγώς λαϊκές συνοικίες. Η διεύθυνση κατοικίας δείχνει πως σε αρκετές περιπτώσεις κατοικούσαν στον ίδιο δρόμο, στην ίδια γειτονιά. Η γειτονιά, όπως είδαμε και σε άλλο κεφάλαιο, αποτελούσε έναν τόπο όπου αναπτύσσονταν κοινωνικά δίκτυα μέσω των οποίων οι άνθρωποι αναζητούσαν και πολλές φορές εξασφάλιζαν εργασία. Στο περιβάλλον αυτό, στοιχεία όπως η αμοιβαιότητα, η κοινοτικότητα, η συνοχή και η αλληλεγγύη αναπτύσσονται, αλλά, όπως έχει επισημανθεί, πολλές φορές αυτά τα στοιχεία αποτελούν εύθραυστα φαινόμενα.²⁵ Η επικέντρωση στη γειτονιά παρέχει μια ευκαιρία να αναλύσουμε τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των εργατών αλλά και μεταξύ εργατών και άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Η διαμόρφωση μιας αίσθησης κοινών ενδιαφερόντων από τη μια και η διαστρωμάτωση μεταξύ της γραμμής του επαγγέλματος, της καταγωγής, του φύλου, της ηλικίας από την άλλη μπορούν να παρατηρηθούν στο πεδίο της γειτονιάς.²⁶

Στις προσφυγικές γειτονιές του Βόλου, κατά τη διάρκεια και μετά τον Εμφύλιο εγκαταστάθηκαν, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, εσωτερικοί μετανάστες.

²⁵ Η οικονομική διαίρεση της κοινωνίας, επισημαίνουν οι Paul Knox και Steven Pinch, η οποία εκθέτει αρκετούς ανθρώπους στην περιοδικότητα και στους κινδύνους της φτώχειας επιτρέπει ν' αναπτυχθούν πυκνά και επικαλυπτόμενα κοινωνικά δίκτυα στις εργατικές περιοχές. Ωστόσο, υπογραμμίζουν, κάτω από την αμοιβαιότητα του αστικού χώρου υπόκεινται πιέσεις και εντάσεις οι οποίες δημιουργούνται από την κοινωνική εγγύτητα και την οικονομική ανασφάλεια. Αρκετές μελέτες σε εργατικές συνοικίες έχουν καταγράψει όχι μόνο συνοχή και κοινοτικότητα αλλά επίσης σύγκρουση και αταξία πίεση που προκύπτει από την ανεπάρκεια χώρου στις εργατικές περιοχές. Βλ. Paul Knox - Steven Pinch, *Κοινωνική Γεωγραφία των πόλεων*, (επιμ.-εισαγωγή Θ. Μαλούτας, μτφ. Γ. Αλεξανδρή κ.ά.), Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ. 338-339.

²⁶ Η επικέντρωση στη γειτονιά μας παρέχει την ευκαιρία, επισημαίνει ο Angel Smith να αναλύσουμε τις σχέσεις μεταξύ εργατών και άλλων κοινωνικών ομάδων, να δούμε πιο λεπτομερειακά το κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό δέσιμο μεταξύ των εργατικών, μικροαστικών και μεσαίων στρωμάτων, δηλαδή των λαϊκών στρωμάτων. Βλ. Angel Smith, *Anarchism, Revolution and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, σ. 45-52.

Αναζήτησαν στέγη και τη βρήκαν –τις περισσότερες φορές- σε υποβαθμισμένες περιοχές, νοικιάζοντας ένα δωμάτιο, όπως η περίπτωση της Χ.Κ. και της οικογένειάς της που γνωρίσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο.²⁷ Οι άνθρωποι αυτοί προφανώς μετέφεραν τις δικές τους κουλτούρες, αξίες και συμπεριφορές που χαρακτήριζαν τους αγροτικούς χώρους από όπου προέρχονταν. Αυτές οι παραδοσιακές συμπεριφορές είναι πολύ πιθανόν να διατηρούνταν και ν' αναπαράγονταν στο νέο τόπο εγκατάστασης αλλά και ν' αλληλεπιδρούσαν με τις υφιστάμενες αξίες του αστικού περιβάλλοντος διαμορφώνοντας έτσι μία νέα λαϊκή κουλτούρα.²⁸ Έτσι, οι γειτονιές της πόλης δεν παράμεναν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου. Άλλου με πιο βραδείς και αλλού με πιο γοργούς ρυθμούς μετασχηματίζονταν και άλλαζαν φυσιογνωμία.

Οι λαϊκές γειτονιές του μεταπολεμικού Βόλου αποτελούσαν τον τόπο κατοικίας των εργατικών στρωμάτων αλλά και τον τόπο όπου διέμεναν επίσης και δραστηριοποιούνταν οικονομικά μικροαστικά στρώματα: μικροεπαγγελματίες διατηρούσαν τα μικρομάγαζά τους εκεί, αρτοποιοί, παντοπώλες, κρεοπώλες που γνωρίσαμε νωρίτερα, ιδιοκτήτες κέντρων διασκέδασης, καφενείων και ταβερνών, πλανόδιοι πωλητές, κ.α. (εικόνα 1). Στη μεγαλύτερη λαϊκή περιοχή, στη Ν. Ιωνία, κατοικούσαν επίσης άνθρωποι που συγκαταλέγονταν στα αστικά στρώματα της πόλης –προσφυγικής καταγωγής- όπως γιατροί, φαρμακοποιοί, μηχανικοί, προϊστάμενοι στους Θεσσαλικούς σιδηροδρόμους κ.α. Παρατηρείται έτσι μια διαστρωμάτωση στο εσωτερικό αυτών των συνοικιών, στη γραμμή του επαγγέλματος και αντανakλάται στην εικόνα των σπιτιών, των γειτονιών, αλλά, όπως θα δούμε, και ένας διαχωρισμός στη βάση του φύλου, των μορφών και των τύπων κοινωνικότητας και αναψυχής. Οι αντιθέσεις αυτές αντικατοπτρίζονται σε

²⁷ Η Ν. Ιωνία από το 1947 αποτέλεσε έναν χωριστό δήμο, με το διάταγμα 29.5.1947, Φ.Ε.Κ. 103/Α, 29.5.1947. Την περίοδο που ακολούθησε της εγκατάστασης των προσφύγων συγκέντρωσε νέους κατοίκους με αποτέλεσμα το 1947 ο πληθυσμός της να έχει διπλασιαστεί σε σχέση με την απογραφή του 1928, και να φτάνει στους 13.076 κατοίκους. Στα χρόνια που ακολούθησαν ο συνοικισμός ο συνοικισμός αποτέλεσε πόλο έλξης νέων κατοίκων και το 1961 – ο πληθυσμός του έφτασε τους 18.203 κατοίκους συνιστούσε ένα από τους πιο πυκνοδομημένους δήμους της χώρας βλ. Βίλμα Χαστάογλου, ό.π, σ. 85.

²⁸ Η κουλτούρα μπορεί να οριστεί ως καθοριστική κοινωνική διαδικασία που δημιουργεί συγκεκριμένους και διαφορετικούς τρόπους ζωής. βλ. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, Αθήνα, Γνώση, 1994, σ. 69-81.

φωτογραφικό υλικό που αποτυπώνει την περιοχή της Ν. Ιωνίας των δεκαετιών του 1950 και 1960.²⁹

Εικόνα 1

Μικροπωλητής σε δρόμο

της Ν. Ιωνίας στα τέλη της δεκαετίας του 1940.

Πηγή: Κυριακή Δανηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), *Νέα Ιωνία Μαγνησίας «προσφύγων πόλις»*, Ίωνες, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, Νοέμβριος 2008, σ. 123.

Οι εικόνες 2, 3 και 4 απεικονίζουν την περιοχή των «γερμανικών» της Ν. Ιωνίας στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μαρτυρούν πως πρόκειται για μια υποβαθμισμένη γειτονιά: έλλειψη βασικών υποδομών, ασφαλτοστρωμένων δρόμων, πεζοδρομίων, τρεχούμενο νερό στο δρόμο που σχηματίζει αυλάκια, συνεπώς απουσία κεντρικού αποχετευτικού συστήματος.³⁰ Η φτώχεια της γειτονιάς αντικατοπτρίζεται στην όψη των σπιτιών που διακρίνονται καλύτερα στις εικόνες 3

²⁹ Οι φωτογραφίες προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές. Έχουν δημοσιευθεί – οι περισσότερες – στο λεύκωμα Κυριακή Δανηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), *Νέα Ιωνία Μαγνησίας «προσφύγων πόλις»*, Ίωνες, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, Νοέμβριος 2008. Το φωτογραφικό υλικό του λευκώματος είναι εξαιρετικά πλούσιο και πολύτιμο, καθώς παρουσιάζει όψεις της επαγγελματικής, κοινωνικής και καθημερινής ζωής του προσφυγικού πληθυσμού της Ν. Ιωνίας από το Μεσοπόλεμο μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Μια περαιτέρω ενδελεχή μελέτη που θα στηρίζεται και σε αυτό το υλικό μπορεί να εμπλουτίσει τις ελλιπείς γνώσεις που έχουμε για την καθημερινή ζωή, τις μορφές κοινωνικότητας, τη διαχείριση τηςσχόλης κ.α. των εργατικών στρωμάτων κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στην εργασία μας επιδιώκουμε να παρουσιάσουμε πτυχές αυτών των ζητημάτων, να δείξουμε γενικότερες τάσεις και να αναπτύξουμε ορισμένους προβληματισμούς που μπορεί να οδηγήσουν σε μελλοντική έρευνα. Για θεωρητικά ζητήματα που αφορούν τη χρήση της φωτογραφίας ως ιστορική πηγή, βλ. ενδεικτικά Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 2001 και Joeri Januarius, “Picturing the Everyday Life of Limburg Miners: Photographs as a Historical Source”, *International Review of Social History*, 53 (2008), σ. 293-312.

³⁰ Η κατασκευή του συνοικισμού της Ν. Ιωνίας προχώρησε κατά τμήματα σε διαδοχικές φάσεις και σε κάθε τμήμα εφαρμόστηκαν διαφορετικοί τύποι κατοικιών. Ξεκίνησε το 1923 με την οικοδόμηση του κεντρικού τμήματος, γνωστό ως «τετράγωνα» και ολοκληρώθηκε το 1938 με την κατασκευή των οικοδομικών τετραγώνων, με την ονομασία «καρταλέρικα». Η κατασκευή των «γερμανικών» ολοκληρώθηκε το 1928. Πρόκειται για 323 μικρά οικήματα, προκατασκευασμένες κατοικίες με ελάχιστες διαστάσεις 25 τ.μ. ανά μονάδα. Για μια αναλυτική παρουσίαση του θέματος βλ. Βίλμα Χαστάογλου, ό.π., σ. 80-85.

και 4. Στα «γερμανικά» της Ν. Ιωνίας διέμεναν αρκετές εργάτριες του Ματσάγγου. Στη Ν. Ιωνία, ωστόσο, δεν κατοικούσαν όλοι οι κάτοικοι σε περιοχές και σπίτια σαν αυτά που συναντούσε κανείς στα «γερμανικά», ή στα «τζαμαλώτικα». Οι εικόνες 5 και 6 το μαρτυρούν.

Εικόνα 2

1957, Οδός Σμύρνης, Ν. Ιωνία «Γερμανικά»

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 45.

Εικόνα 3

1959. Σπίτι στα «Γερμανικά» της Ν. Ιωνίας

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 19.

Εικόνα 4

Παιδιά παίζουν στα προσφυγικά της Ν. Ιωνίας, 1957

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 243.

Εικόνα 5

Σπίτι –ιδιόκτητη κατασκευή-
στην Ν. Ιωνία στην περιοχή του Κραυσίδωνα το 1951

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 22.

Εικόνα 6

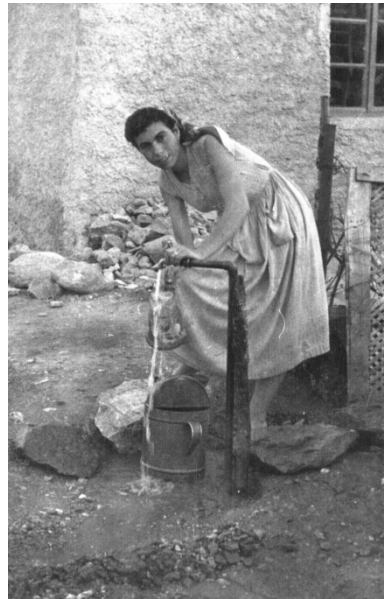

Το διώροφο των γιατρών Μιλτιάδη Σουγιουλτζόγλου και του γιου
του Κωνσταντίνου, πρώην Δημάρχου Νέας Ιωνίας, στην Ν. Ιωνία (δεν αναφέρεται χρονολογία)
Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 21.

Οι ελλείψεις σε έργα υποδομής φαίνονται και στις εικόνες 7 και 8. Τα νοικοκυριά έπρεπε να προμηθεύονται νερό από τα πηγάδια που υπήρχαν σε διάφορα σημεία του συνοικισμού, μια κατάσταση που τη συναντήσαμε και σε άλλο μέρος της πόλης που κατοικούσαν πρόσφυγες, στο συνοικισμό της Ιωλκού. Όλες οι φωτογραφίες απεικονίζουν αποκλειστικά γυναίκες και παιδιά να στέκονται στα πηγάδια και να μεταφέρουν νερό. Μια εργασία η οποία θεωρητικά εντασσόταν στις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και γι' αυτό γινόταν από γυναίκες. Έτσι, ένα μέρος

της περιοχής, κάποιοι συγκεκριμένοι τόποι, φαίνεται πως «ανήκαν» στις γυναίκες. Γενικότερα, όπως αναδύεται μέσα από το φωτογραφικό υλικό, ο δημόσιος χώρος της συνοικίας μοιάζει να «μοιράζεται» και να «διαχωρίζεται», όχι μόνο με βάση το επάγγελμα και το εισόδημα αλλά και με βάση το φύλο και την ηλικία.

Εικόνα 7

Γυναίκα σε κοινόχρηστη
βρύση σε γειτονιά της Ν. Ιωνίας, 1955.
Πηγή: Αρχείο Μομπίλου.

Εικόνα 8

Γυναίκες σε κοινόχρηστη βρύση στη Ν. Ιωνία 1954-1955
Πηγή: Αρχείο Μομπίλου.

Παρατηρούμε στις εικόνες 8,9,10 και 11 πως ο δρόμος της γειτονιάς είναι το κύριο πεδίο της κοινωνικότητας των γυναικών και των παιδιών. Βέβαια, όσες γυναίκες εργάζονταν –σε εργοστάσια ή αλλού– κοινωνικοποιούνταν και στην

εργασία. Η εκκλησία, επίσης, πρέπει να έπαιζε αυτό το ρόλο. Βλέπουμε, λοιπόν, γυναίκες όλων των ηλικιών (εικόνες 9 και 10) να κάθονται σε παρέες έξω από τις αυλές ή μπροστά από τους τοίχους των σπιτιών, να πλέκουν και να συνομιλούν, να παίζουν και να διασκεδάζουν (εικόνες 11 και 12). Οι εικόνες αυτές, όπως και οι προηγούμενες στις βρύσες, δίνουν την αίσθηση πως μεταξύ των γυναικών της γειτονιάς υπήρχε εγγύτητα, αμεσότητα στις διαπροσωπικές σχέσεις, θυμίζοντάς μας αυτό που έχει επισημάνει η Ε. Αβδελά πως «στην πόλη οι συνθήκες διαβίωσης δεν επιτρέπουν το διαχωρισμό ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο».³¹ Έχει επισημανθεί πως η γειτονιά ως κοινωνική σχέση συνάρθρωσης νοικοκυριών και ανθρώπων, ως συγκατοίκηση, είναι η κεντρική μορφή συλλογικής οργάνωσης της καθημερινότητας.³²

Η γειτονιά, ο δρόμος, η αυλή, οι δημόσιες βρύσες, είναι οι χώροι όπου συναθροίζονταν οι γυναίκες συζητούσαν για τα καθημερινά τους προβλήματα, για προσωπικά οικογενειακά ζητήματα, μοιράζονταν δηλαδή τις έγνοιες, τις σκοτούρες, τις λύπες αλλά και τις χαρές και τις προσδοκίες τους. Η γειτονιά δημιουργούσε έτσι την αίσθηση της συλλογικότητας, της κοινότητας, της ετερότητας από άλλες περιοχές της πόλης και έτσι την αίσθηση «του ανήκειν».³³ Το «κουτσομπολιό» στο δρόμο, όπως επισημαίνει η Ellen Ros «ήταν το κανάλι μέσω του οποίου κυλούσαν

³¹ Η αυλή, επισημαίνει η ιστορικός, «μοιάζει να ευνοεί σχέσεις συμπαράστασης και αλληλεγγύης, αλλά και σύγκρουσης και ανταγωνισμού, που δεν στηρίζονται στη συγγένεια αλλά στις κοινές συνθήκες καθημερινότητας, στην ανθρώπινη εγγύτητα. Και στις δύο συνθήκες η διάσταση της ιδιωτικότητας παραμένει άνευ νοήματος για τα συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα». Βλ. Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής...*, ό.π., σ. 147-148.

³² Ο Στάθης Δαμιανάκος έχει περιγράψει πολύ παραστατικά τα χαρακτηριστικά της λαϊκής συνοικίας: «οι ορθάνοιχτες πόρτες των λαϊκών σπιτιών, η ελεύθερη μεταξύ τους επικοινωνία, η ταύτιση σχεδόν του δρόμου με την κατοικία σε τρόπο ώστε ο κοινωνικός χώρος της μιας ν' αποτελεί προέκταση και φυσική προέκταση του άλλου». Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σ. 108.

³³ Ανάλογες καταστάσεις έχουν επισημανθεί και σε άλλες προσφυγικές γειτονιές της χώρας κατά το Μεσοπόλεμο. Ο Κώστας Παλούκης αναφέρει πως τα ταξικά και πολιτισμικά στοιχεία της προσφυγικής γειτονιάς στο Περιστέρι, όριζαν την περιοχή στο περιθώριο έξω από το αστικό κέντρο. Βλ. Κ. Παλούκης, ««Τα δυτικά προάστια», πρόσφυγες και λαϊκός πολιτισμός. Από το περιθώριο στη διαμόρφωση ενός διακριτού κοινωνικού και πολιτισμικού πόλου» ανακοίνωση στο συνέδριο *Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 14/1/2010. Για τις θεωρητικές προεκτάσεις του ζητήματος βλ. Pamela E. Swett, *Neighbors and enemies: the culture of radicalism in Berlin, 1929-1933*, Cambridge University Press, 2004. Όσον αφορά την αίσθηση της «κοινότητας», η Joanna Bourke υπογραμμίζει τις δυσκολίες που έχουν παρατηρηθεί στις απόπειρες εννοιολόγησης του όρου από την ιστοριογραφία. Γενικά, σημειώνει, θεωρείται ότι περιλαμβάνει στοιχεία αναγνώρισης μέσα σε μια ιδιαίτερη γειτονιά ή δρόμο, μια αίσθηση κοινών προσδοκιών και αμοιβαίας εξάρτησης. Βλ. Joanna Bourke, *Working-Class Cultures in Britain, 1890-1960. Gender, Class and Ethnicity*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994, σ. 137.

τα αγαθά και η βοήθεια που χρειαζόνταν η μια γειτόνισσα από την άλλη».³⁴ Η γειτονιά, επίσης, μπορεί να λειτουργούσε ως κοινή γνώμη που επιδρούσε άμεσα ή έμμεσα στις οικογενειακές υποθέσεις. Θα ήταν λάθος όμως να δημιουργηθεί η εντύπωση πως οι σχέσεις ήταν πάντοτε φιλικές και αρμονικές. Δίχως να έχουμε το σχετικό τεκμηριωτικό υλικό, υποθέτουμε πως δεν θα έλειπαν οι συγκρούσεις και οι αντιδικίες, απόρροια κυρίως της στενότητας του κοινού χώρου (της αυλής, του δρόμου) και άλλων δυσκολιών που προκαλούσε στην καθημερινότητα η έλλειψη υποδομών, το υποβαθμισμένο περιβάλλον αλλά και οι προσωπικές κακουχίες.

Εικόνα 9

Σε γειτονιά της Ν. Ιωνίας το 1960.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 235.

Εικόνα 10

Γειτονιά της Ν. Ιωνίας το 1958.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 237.

³⁴ Η συγγραφέας διαπιστώνει πως η βασική γυναικεία κοινωνική δραστηριότητα των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων στο Λονδίνο πριν τον Α΄.Π.Π. ήταν η κουβέντα που γινόταν μεταξύ τους, έξω από τις πόρτες των σπιτιών, στα πλυσταριά, στις κουζίνες και στην αγορά. Ellen Ross, ό.π., σ. 10.

Εικόνα 11

Παιχνίδι σε γειτονιά της Ν. Ιωνίας, 1955

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 242

Εικόνα 12

Παιχνίδι σε γειτονιά της Ν. Ιωνίας το 1954.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 242

Οι άνδρες απουσιάζουν από τις φωτογραφίες της γειτονιάς. Ή για να είμαστε πιο ακριβείς δεν έχουμε φωτογραφίες που να απεικονίζουν αποκλειστικά ανδρικές παρέες στη γειτονιά. Οι χώροι και οι μορφές κοινωνικότητάς τους διαφέρουν. Για τους άνδρες (παντρεμένους και ανύπαντρους) ο πρωταρχικός τόπος άτυπης κοινωνικοποίησης ήταν οι ταβέρνες και κυρίως τα καφενεία και οι ουζερί, - τα οποία μάλλον θα ήταν γεμάτα κυρίως εκείνες τις μέρες που είχαν πληρωθεί (εικόνες 16,17,18). Για τους νεότερους, επίσης, τα «ποδοσφαιράκια» (εικόνα 19), όπως και ο κινηματογράφος, αποτελούσαν μορφές κοινωνικοποίησης, οι οποίες άρχισαν να είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στους νέους τη δεκαετία του 1960.³⁵ Επίσης, το ποδόσφαιρο ήταν η αγαπημένη και η πιο δημοφιλής διασκέδαση των περισσότερων ανδρών όλων των ηλικιών και όλων των επαγγελματικών ομάδων.³⁶

³⁵ Θα είχε ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς αναλυτικά τις αλλαγές που συντελούνται κατά τη διάρκεια των δυο μεταπολεμικών δεκαετιών στην κοινωνική ζωή της πόλης εξετάζοντας τις μορφές και τους τόπους κοινωνικότητας των λαϊκών στρωμάτων. Μια σχετική έρευνα εκκρεμεί.

³⁶ Αυτές οι μορφές κοινωνικότητας φαίνεται να έχουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχες που έχει περιγράψει ο Angel Smith και αφορούν τις εργατικές γειτονιές της Βαρκελώνης στο πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα. Όπως στο Βόλο και στη λαϊκή συνοικία της Ν. Ιωνίας, οι ταβέρνες, τα καφέ και

Εικόνα 16

Εργάτες με τις χαρακτηριστικές τραγιάσκες
σε καφενείο στο κεντρικό δρόμο της Ν.Ιωνίας το 1937.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 180.

Εικόνα 17

1961-62. Σε ουζερί της Ν.Ιωνίας
(ο δεύτερος καθιστός από τα αριστερά εργαζόταν στο Ματσάγγου)

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 186.

Εικόνα 18

Σε ουζερί της Ν. Ιωνίας (δεν αναφέρεται η χρονολογία)

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 186.

το ποδόσφαιρό ήταν οι κύριοι τόποι κοινωνικοποίησης των ανδρών στις εργατικές γειτονιές της καταλανικής πόλης, ενώ ο τόπος κοινωνικότητας των γυναικών, οι βασικοί τόποι όπου συναντιόνταν οι γυναίκες, ήταν η γειτονιά, η αγορά και το πλυσταριό και σε μερικές περιπτώσεις και η εκκλησία. Βλ. Angel Smith, *Anarchism, Revolution and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007, σ. 57-63.

Εικόνα 19

Νέοι σε «ποδοσφαιράκια» της Ν.Ιωνίας το 1957.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 244.

Οι γυναίκες των περιοχών που κατοικούσαν πολλές από τις εργαζόμενες στου Μασάγγου δεν ήταν απύσες από κέντρα και χώρους διασκέδασης, όπως ταβέρνες και άλλα νυχτερινά κέντρα. Το φωτογραφικό υλικό μαρτυρά (εικόνες 20 και 21) την

Εικόνα 20

Σε ταβέρνα της Ν. Ιωνίας το 1960.

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 189.

Εικόνα 21

1958. Σε ουζερί της Ν. Ιωνίας

Πηγή: Κυριακή Δανιηλίδου, Αναστασία Αθανασιάδου Άννα Αϊβαζόγλου (επιμ.), ό.π., σ. 202.

παρουσία τους σε αυτούς τους τόπους κοινωνικότητας, πάντοτε όμως με τη συνοδεία ανδρών. Ανάμεσά τους υποθέτουμε πως θα βρίσκονταν και εργαζόμενες στην καπνοβιομηχανία ή σε άλλα εργοστάσια της πόλης.

Οι χώροι, ωστόσο, που μάλλον ήταν απρόσιτοι για τις γυναίκες ήταν τα καφενεία και -σε μικρότερο βαθμό- οι «ουζερί», όπως αντανakλάται και μέσα από το υλικό μας. Τα καφενεία και οι «ουζερί», όχι μόνο της Ν. Ιωνίας αλλά όλων των λαϊκών γειτονιών της πόλης ήταν οι χώροι όπου εργάτες και μικροεπαγγελματίες – ξυλουργοί, σιδεράδες, επιπλοποιοί, υδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι κ.ά.- μαζεύονταν εκεί με το πέρας της εργάσιμης μέρας για να πιουν κάτι πριν κατευθυνθούν στο σπίτι. Πρόκειται για μια συνήθεια της καθημερινής ζωής που φαίνεται πως εγγραφόταν στην παράδοση της εργατικής κουλτούρας αυτών των περιοχών που είχε διαμορφωθεί μέσα στο χρόνο (εικόνα 16). Σ' αυτούς τους χώρους, επίσης, συνηθιζόταν να μαζεύονται οι άνδρες τις απογευματινές ώρες και «έκλειναν» συμφωνίες για δουλειές. Εκεί μπορούσε να συναντήσει κανείς τον τεχνίτη που χρειαζόταν και οι υποψήφιοι εργάτες είχαν την ευκαιρία να πληροφορηθούν για θέσεις εργασίας. Τα καφενεία και οι «ουζερί» των λαϊκών γειτονιών της πόλης αποτελούσαν τόπους κοινωνικότητας, αλλά και οικονομικών δραστηριοτήτων.³⁷

Σε άλλα σημεία του αστικού χώρου, σε απόσταση από τις υποβαθμισμένες συνοικίες και γειτονιές της πόλης, λειτουργούσε ένας σημαντικός αριθμός κέντρων διασκέδασης. Η εικόνα μοιάζει να διαφοροποιείται: *«Κοσμοσυρροή λοιπόν τα σαββατοκύριακα αλλά και τις καθημερινές στα κέντρα που είχαν ορχήστρα. Σε πρώτη διάταξη τα ρομαντικά και τα ερωτικά τραγούδια. Πανζουρλισμός με τους χορευτικούς ρυθμούς της Σάμπα, του Σουίγκ, του Τσάρλεστον, του Μάμπο. Το αδιαχώρητο επικρατεί στα κοσμικά κέντρα, κυρίως το χειμώνα, αλλά και τα καλοκαίρια με τις υπέροχες βραδιές»*.³⁸ Στην πόλη εκείνη την εποχή, λειτουργούν κινηματοθέατρα όπως τα “Θέτις”, “Κύμματα”, “Αχίλλειον”, “Λυρικό”, “Αττίκ”, όπου το κοινό “... ευτύχησε να παρακολουθήσει τις καλύτερες παραστάσεις των αθηναϊκών θιάσων, που στη μεταπολεμική περίοδο κάθε χρόνου,

³⁷ Για μια διεισδυτική ανθρωπολογική ανάλυση του κόσμου του καφενείου βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Θεόδωρος Παραδέλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

³⁸ *Θεσσαλία*, 10/2/1958.

επισκέπτονταν την πόλη”.³⁹ Οι παραπάνω περιγραφές σκιαγραφούν μια διαφορετική όψη της καθημερινότητας της μεταπολεμικής κοινωνίας του Βόλου από αυτή που είδαμε νωρίτερα. Μια καθημερινότητα που προφανώς φαίνεται πως δεν ήταν ίδια για όλους.

Συνοψίζοντας, μέσα από τις διαφορετικές μορφές κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας μπορούν να επισημανθούν κοινωνικές αντιθέσεις, ανισότητες και διακρίσεις που υφίστανται στην πόλη την περίοδο που μελετάμε. Στο κοινό που κάθε Σαββατόβραδο κατέκλυζε τα κοσμικά κέντρα, που παρακολουθούσε θεατρικές παραστάσεις, μουσικές συναυλίες, διαλέξεις, εκθέσεις ζωγραφικής και ανάλογες πνευματικές ενασχολήσεις, δεν συμπεριλαμβάνονταν προφανώς πολλοί από τους κατοίκους των «ακραίων περιοχών», -ανάμεσα στους οποίους ήταν και εργάτες και εργάτριες του Ματσάγγου- που με δυσκολία κατάφερναν να επιβιώνουν. Ωστόσο, εργαζόμενοι της επιχείρησης, διευθυντές, υπάλληλοι, μηχανικοί κ.α, με καλύτερες αμοιβές και θέσεις εργασίας και οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό, όπως είδαμε, διέμεναν στο κέντρο είναι πολύ πιθανό να αποτελούσαν μέρος αυτού του κοινού.

Οι εργατικές και λαϊκές συνοικίες θα ήταν λάθος να θεωρηθούν ομοιογενείς. Υπήρχαν διαφορές μεταξύ του πληθυσμού τους, οικονομικές και πολιτισμικές. Μικροαστικά και αστικά στρώματα κατοικούσαν σε ορισμένες από αυτές τις περιοχές, όπως διαπιστώσαμε, και οι συνθήκες διαβίωσής τους ήταν σαφώς καλύτερες από τις αντίστοιχες των εργατικών οικογενειών. Οι διαφορές αυτές γίνονταν ορατές στο πεδίο των συνθηκών διαβίωσης: περιοχή, κατοικία και διατροφή. Η υγεία των εργατικών οικογενειών των υποβαθμισμένων γειτονιών απειλούνταν περισσότερο, λόγω ακριβώς αυτών των δυσμενών συνθηκών. Οι διαφοροποιήσεις, αντιθέσεις και αποκλεισμοί δεν υφίσταντο μόνο στη βάση του επαγγέλματος και της οικονομικής θέσης. Οι τύποι και οι μορφές κοινωνικότητας καθορίζονταν επίσης στο εσωτερικό αυτών των συνοικιών στη βάση του φύλου. Η γειτονιά, οι δρόμοι, οι αυλές, οι χώροι που σχετίζονταν με το νοικοκυριό ήταν τα πεδία στα οποία κυριαρχούσαν οι γυναίκες. Τα καφενεία και οι «ουζερί» «ανήκαν» στους άνδρες. Θα λέγαμε, κλείνοντας, πως οι πρακτικές διαχείρισης τηςσχόλης και τα μοντέλα κοινωνικής ζωής συνέβαλαν στο σχηματισμό των αναπαραστάσεων, των

³⁹ *Καθημερινή*, 7 *Ημέρες*, 30/1/1994, σ. 21.

αντιλήψεων και των αξιών των εργατικών στρωμάτων της πόλης μεταξύ των οποίων ήταν και οι άνθρωποι που γνωρίσαμε σε αυτή την εργασία.

Επίλογος

Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, όπως και η πόλη του Βόλου, αποτέλεσαν το πλαίσιο καθώς επίσης και ένα παράδειγμα για την προσέγγιση διάφορων όψεων της ιστορίας των εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι ιστορίες που αφηγηθήκαμε επικεντρώθηκαν γύρω από αυτό το εργοστάσιο και είχαν ως «φόντο» τον κλάδο της παραγωγής τσιγάρων.

Η εκμηχάνιση της βιομηχανίας τσιγάρων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σήμαινε τη μετατροπή και την εναρμόνιση της οργάνωσης της παραγωγής με βάση το φύλο σε όλο τον κόσμο. Η τεχνολογία και το φύλο διαπλέχθηκαν, αλλά αυτό φαίνεται πως έγινε με διαφορετικό τρόπο και δημιουργούσε διαφορετικές σχέσεις μέσα στο χώρο της παραγωγής, ανάλογα με την περιοχή και τη χώρα. Γενικότερα, οι γυναίκες, καθώς αμείβονταν χαμηλότερα προτιμήθηκαν από τους άνδρες. Στις δυτικές χώρες, όπου η χειροποίητη σιγαροποιία ήταν γυναικείο επάγγελμα, εκεί παρέμειναν οι γυναίκες και μετά την είσοδο των μηχανών. Όπου βρίσκονταν άνδρες στη χειροποίητη παραγωγή, η δεξιότητά τους δεν ήταν πλέον αναγκαία όταν ήρθαν οι μηχανές κι έτσι αντικαταστάθηκαν από τις γυναίκες, που μπορούσαν να τις χειριστούν και ήταν φθηνότερες. Αλλού, το ζήτημα των έμφυλων διακρίσεων φαίνεται πως ήταν ισχυρότερο και η μηχανή έγινε σύμβολο της ανδρικής υπεροχής.

Στην Ελλάδα, η σιγαροποιητική μηχανή δεν εκλήφθηκε από τους σιγαροποιούς απλά ως απειλή, ως το εργαλείο που θα τους αντικαθιστούσε, αλλά ως ένα μέσο παραγωγής το οποίο ιδιοποιούνταν ο εργοδότης τους. Αναγνωρίζοντας την αξία αυτού του μέσου οι σιγαροποιοί δεν ήθελαν να το καταστρέψουν αλλά να το οικειοποιηθούν. Οι δυναμικές κινητοποιήσεις τους κατά τη δεκαετία του 1910 φανερώνουν την επίγνωση πως οι μεταβολές στη διάρθρωση και την οργάνωση της εργασίας που έφερναν οι τεχνολογικές μεταβολές προδίκαζαν το εργασιακό τους «τέλος». Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στον κλάδο της σιγαροποιίας δημιούργησε νέες καταστάσεις και δεδομένα: αφενός προκάλεσε την αποειδίκευση των τεχνιτών σιγαροποιών, αφετέρου δημιούργησε την ίδια στιγμή νέες ειδικότητες μετατοπίζοντας τις ήδη υπάρχουσες.

Στο εργοστάσιο Ματσάγγου ο έμφυλος τεχνικός καταμερισμός της εργασίας ήταν ξεκάθαρος σε ολόκληρη τη διάρκεια της λειτουργίας του. Παρατηρήθηκε μια

πολυπλοκότητα στη σχέση τεχνολογίας και φύλου. Η χρήση της τεχνολογίας δεν αφορούσε μόνο τους άνδρες, ούτε οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν με την εκμηχάνιση προορίζονταν αποκλειστικά για αυτούς. Στις μηχανές απασχολούνταν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες. Ωστόσο, υπήρχε σαφής διαφοροποίηση και διαχωρισμός μεταξύ των δύο φύλων, αναφορικά με τη σχέση των ανδρών και των γυναικών με την τεχνολογία και τους ρόλους που αναλάμβαναν στην εργασιακή διαδικασία. Η εισαγωγή των μηχανημάτων σε ορισμένες περιπτώσεις δεν εξάλειψε τόσο τις ειδικότητες και τις δεξιότητες, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις τις επανατοποθέτησε. Διατηρήθηκαν παραδοσιακές ειδικότητες, όπως το πακετάρισμα, η συσκευασία, η κοπή και η ανάμειξη των διαφόρων ποιοτήτων καπνού, ενώ παράλληλα αναδείχθηκαν νέες, όπως η διεύθυνση και η συντήρηση των μηχανών. Οι νέες ειδικότητες μετατόπισαν τις ήδη υπάρχουσες, δημιουργώντας νέες ιεραρχίες εντός του συστήματος παραγωγής.

Οι εργασιακές σχέσεις στο χώρο της παραγωγής, ο καταμερισμός της εργασίας, οι αμοιβές, το κύρος, αλλά και η ισχύς και οι σχέσεις εξουσίας που διαμορφώθηκαν, καθορίζονταν από παράγοντες που σχετίζονταν με το φύλο, τις τεχνικές γνώσεις, την εμπειρία, την επαγγελματική παράδοση, την καταγωγή, την ηλικία αλλά και με καταστάσεις που λάμβαναν χώρα έξω από αυτό. Αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες που παράγονταν μακριά από το χώρο του εργοστασίου αλλά και το πολιτικό κλίμα που κυριαρχούσε σε κάθε εποχή «μεταφέρονταν» εκεί και φαίνεται πως επηρέαζαν και ρύθμιζαν τις κοινωνικές σχέσεις μέσα σε αυτό.

Οι καλά αμειβόμενες θέσεις ήταν πολύ λίγες και αφορούσαν ένα μικρό μέρος του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Το ύψος του ημερομισθίου –τουλάχιστον στα ανδρικά ημερομίσθια – διαμορφωνόταν σε σημαντικό βαθμό με βάση την ιεραρχία που δημιουργούσαν οι ειδικότητες. Οι εργαζόμενοι που διέθεταν τεχνογνωσία ήταν οι πλέον ειδικευμένοι στο εργοστάσιο και πέρα από τη μισθολογική υπεροχή τους ασκούσαν σημαντική εξουσία σε όσους και όσες εξαρτιόνταν από τις γνώσεις τους. Αντίθετα, όσοι στερούνταν ειδικών τεχνικών γνώσεων απασχολούνταν σε εργασίες που θεωρούνταν βοηθητικές και δευτερεύουσες και αμείβονταν χαμηλότερα.

Η αμοιβή της γυναικείας εργασίας κυμαινόταν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Η γυναικεία εργασία, ωστόσο, δεν ήταν αδιαφοροποίητη στο σύνολό της. Υπήρχαν αντιθέσεις στο εσωτερικό της που εντοπιζόνταν στο είδος της εργασίας, στις

ειδικότητες και στο ύψος της αμοιβής. Η έννοια της «ειδίκευσης» που αφορούσε τη γυναικεία εργασία δεν συνδεόταν με τεχνικές γνώσεις, αλλά με τη δεξιοτεχνία και την ικανότητα των εργατριών να εργάζονται όσο το δυνατό πιο γρήγορα και αποτελεσματικά. Αυτή η ικανότητα καθόριζε και διαφοροποιούσε το ύψος της αμοιβής της κάθε εργάτριας. Η κατ' αποκοπήν αμοιβή, όπως και γενικότερα οι διαφοροποιήσεις στο ύψος της αμοιβής του προσωπικού, δημιουργούσε ανισότητες και παράλληλα αποτελούσε έναν από τους παράγοντες που εμπόδιζε την ανάπτυξη συλλογικοτήτων στο χώρο εργασίας. Αμοίβοντας, τέλος, λίγους εργαζόμενους με υψηλά ημερομίσθια και την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού με ιδιαίτερα χαμηλά, η διοίκηση της επιχείρησης επιδίωκε να διατηρεί το κόστος της εργασίας σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα.

Ο εκσυγχρονισμός του εργοστασίου κατά το Μεσοπόλεμο ήταν «συντηρητικός». Η επιχείρηση δεν φαίνεται να πήρε τα αυξημένα επιχειρηματικά ρίσκα που ενέχουν οι επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες. Η επίδραση που άσκησε η ύπαρξη μιας αστείουρης δεξαμενής φθηνού εργατικού δυναμικού στην πόλη «εμπόδιζε» την περαιτέρω τεχνολογική ανάπτυξη του εργοστασίου. Έτσι, η επιτυχία του εργοστασίου -μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά έτη- δεν προερχόταν τόσο από την ευρείας κλίμακας εκμηχάνιση της παραγωγής, αλλά από τη δυνατότητα που παρείχε το εργοστασιακό σύστημα στο σύνολό του στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης, για μεγαλύτερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Η πειθαρχία και η επιτήρηση που εξασφάλιζε το εργοστάσιο μπορούσαν να μειώσουν το κόστος της παραγωγής, χωρίς απαραίτητα να είναι η ίδια τεχνολογικά πολύ προηγμένη.

Ο τεχνολογικός εξοπλισμός ενός τμήματος της ελληνικής βιομηχανίας τσιγάρων αυξήθηκε ως ένα βαθμό μεταπολεμικά, για να ανταποκριθεί στην αύξηση της παραγωγής. Η καπνοβιομηχανία του Βόλου, αντίθετα, φαίνεται πως δεν ανταποκρίθηκε άμεσα στα νέα δεδομένα και έτσι δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό. Το πεπαλαιωμένο επίπεδο εκμηχάνισης διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 παραμένοντας σχεδόν στα ίδια επίπεδα με τη δεκαετία του '30 με αποτέλεσμα από τα τέλη του 1955 και μετά να εισέλθει σε περίοδο κρίσης. Με την ίδρυση της νέας εταιρείας από την Ε.Τ.Β.Α. -στα μέσα της δεκαετίας του 1960- πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από επενδύσεις, τόσο σε κτηριακές όσο και σε μηχανολογικές εγκαταστάσεις. Ωστόσο, παρέμεναν

ανολοκλήρωτες με αποτέλεσμα μετά το 1968 η επιχείρηση να βρεθεί ξανά αντιμέτωπη με οικονομικά προβλήματα που την οδήγησαν τελικά στο κλείσιμό της λίγα χρόνια αργότερα.

Στη μακρά διάρκεια της λειτουργίας του εργοστασίου χιλιάδες άνθρωποι προερχόμενοι από διαφορετικά γεωγραφικά περιβάλλοντα εργάστηκαν σε αυτό: γηγενής πληθυσμός της πόλης, πρόσφυγες –πρώτης και δεύτερης γενιάς- εσωτερικοί μετανάστες. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οικονομικοί αλλά και πολιτικοί λόγοι προκάλεσαν την εσωτερική μετανάστευση από τα χωριά του Πηλίου και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας, οδηγώντας αυτούς τους αγροτικούς πληθυσμούς στο εργοστάσιο. Σε αυτό δούλεψαν άνδρες και γυναίκες όλων των ηλικιών. Στο Μεσοπόλεμο, το εργατικό δυναμικό ήταν ιδιαίτερα νεανικό και η οργάνωση της εργασίας στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό και στην παιδική γυναικεία εργασία. Το φαινόμενο της εργασίας παιδιών που δεν ξεπερνούσαν την ηλικία των 13 ετών, συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με αυτή την εποχή και κυρίως με τις προσφυγικές οικογένειες, αλλά όχι αποκλειστικά με αυτές. Μεταπολεμικά, η ηλικία της πρώτης εισόδου γυναικών και ανδρών έχει μεγαλώσει. Κυρίαρχη φιγούρα της εργασίας στο εργοστάσιο σιγαροποιίας του Βόλου αναδεικνύεται η γυναίκα ηλικίας 18-25 ετών.

Ο τρόπος με τον οποίο εξασφάλιζαν άνδρες και γυναίκες μια θέση εργασίας στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία καθοριζόταν από διάφορους παράγοντες. Η οικογένεια και οι ευρύτεροι συγγενικοί δεσμοί, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η γειτονιά, όπως επίσης και οι τοπικοί δεσμοί λειτουργούσαν πολλές φορές ως δίκτυα ευρέσεως εργασίας. Τα δίκτυα αυτά, ωστόσο, αναπτύσσονταν μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, οικονομικά και πολιτικά. Οι πολιτικές συνθήκες της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην εξασφάλιση εργασίας.

Ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρώπων που απασχολήθηκαν στην καπνοβιομηχανία, παρέμειναν σε αυτή για σταθερό διάστημα, από λίγα χρόνια μέχρι πολλές δεκαετίες. Οι περισσότεροι από τους άνδρες με μακρά παρουσία στο εργοστάσιο, που ξεπερνούσε τα είκοσι χρόνια, στελέχωναν μερικές από τις πιο «ποιοτικές» και αναβαθμισμένες θέσεις εργασίας, τόσο από πλευράς αμοιβής όσο και από πλευράς κύρους. Αναφορικά με τις γυναίκες, διαπιστώσαμε πως σχεδόν οι

μισές του δείγματός μας παρέμεναν στο εργοστάσιο για διάστημα που ξεπερνούσε τα δέκα χρόνια συνεχούς και αδιάλειπτης εργασίας. Η γυναικεία εργασία στην καπνοβιομηχανία –για ένα σημαντικό μέρος της– κάθε άλλο παρά βραχύχρονη ήταν. Οι γυναίκες έμπαιναν στην καπνοβιομηχανία σε μικρότερη ηλικία από τους άνδρες και παρέμεναν εκεί περισσότερα χρόνια ή είχαν μια πιο μακρόχρονη σχέση εργασίας με το εργοστάσιο ακόμα και όταν αυτή ήταν διακοπτόμενη και περιοδική. Οι γυναίκες με μακρόχρονη παρουσία στο εργοστάσιο, αντίθετα με τους άνδρες συναδέλφους τους, δεν απασχολήθηκαν σε κάποια ιδιαίτερα πόστα και θέσεις. Προϋπόθεση για τη μακρόχρονη παρουσία φαίνεται πως αποτελούσε κυρίως η ικανότητά τους να προσαρμόζονται όσο το δυνατό πιο γρήγορα στους ρυθμούς της παραγωγικής διαδικασίας και στις απαιτήσεις του εργοστασιακού συστήματος παραγωγής.

Το ζήτημα της χρονικής παραμονής στο εργοστάσιο εξαρτιόταν, εκτός άλλων παραμέτρων, σε σημαντικό βαθμό από την οργάνωση της παραγωγής. Η οργάνωση της παραγωγής στο Ματσάγγο, στηριζόταν καθ' όλη την περίοδο της λειτουργίας του και στην περιστασιακή απασχόληση. Οι ανάγκες για πρόσληψη έκτακτου προσωπικού αυξάνονταν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους που σχετίζονταν με το ίδιο το προϊόν του εργοστασίου και τις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Ορισμένοι από τους εργαζόμενους επαναπροσλαμβάνονταν στο εργοστάσιο αργότερα. Το φαινόμενο των έκτακτων και προσωρινών προσλήψεων αποτελούσε αναπόσπαστο συστατικό της οργάνωσης της εργασίας σε ολόκληρη τη διάρκεια της λειτουργίας της επιχείρησης, με κυμαινόμενες διαστάσεις. Στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία, όταν η ανεργία στην πόλη του Βόλου είχε λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, το φαινόμενο έγινε κυρίαρχο. Οι ανάγκες αύξησης της παραγωγής, όποτε εμφανίζονταν, καλύπτονταν σε μεγάλο βαθμό είτε από τους έκτακτους εργαζόμενους, οι οποίοι στη συνέχεια απολύονταν, δίχως φυσικά να δικαιούνται αποζημίωση, είτε με εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας του ήδη υπάρχοντος προσωπικού ή με συνδυασμό και των δύο.

Κοινή πεποίθηση όλων των διοικήσεων του εργοστασίου αναφορικά με τη μείωση του κόστους παραγωγής φαίνεται πως ήταν η υιοθέτηση μεθόδων εντάσεως εργασίας, είτε με περιστασιακές προσλήψεις είτε με εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας του υφιστάμενου προσωπικού. Η πολιτική των επαναπροσλή-

ψεων, τέλος, επηρεαζόταν και από το γενικότερο πλαίσιο της αγοράς της εργασίας, όπως αυτή διαμορφωνόταν σε κάθε χρονική περίοδο.

Οι προσωπικές επιλογές των υποκειμένων ως προς τη διαχείριση της ζωής τους, τις στρατηγικές επιβίωσης και τις προσδοκίες, οι επιχειρηματικές αποφάσεις και πρακτικές οργάνωσης της εργασίας στο χώρο της παραγωγής, που συνδέονται εκτός άλλων και με ζητήματα τεχνολογίας, καθώς επίσης και η μορφολογία της αγοράς εργασίας της κάθε περιόδου υπήρξαν μερικές από τις πιο σημαντικές παραμέτρους που καθόρισαν το διάστημα παραμονής στο εργοστάσιο. Οι ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της μετεμφυλιακής Ελλάδας καθόρισαν το ζήτημα της παραμονής και της διάρκειας της εργασίας για κάποιους ανθρώπους σε μεγαλύτερο βαθμό από κάποιους άλλους. Τέλος αντιλήψεις, αξίες και νοοτροπίες επιδρούσαν καταλυτικά στις αποφάσεις των ανθρώπων για το χρονικό διάστημα παραμονής τους στην εργασία.

Στο εργοστάσιο, λοιπόν, του Ματσάγγου βρέθηκαν και συνυπήρξαν άνθρωποι από διαφορετικά γεωγραφικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, με διαφορετικές κουλτούρες, νοοτροπίες και προσδοκίες. Άνδρες και γυναίκες όλων των ηλικιών, εργαζόμενοι με μακρόχρονη παρουσία και άλλοι με βραχύχρονη. Άνθρωποι που αν και –τις περισσότερες φορές– περνούσαν τον ίδιο χρόνο εργασίας εκεί καθημερινά, ωστόσο, αμείβονταν διαφορετικά, απέπνεαν διαφορετικό «κύρος» και «σεβασμό», κατείχαν διαφορετική εξουσία στο χώρο της παραγωγής. Όλα αυτά αναμφίβολα καθιστούσαν το εργατικό δυναμικό της επιχείρησης ένα ανομοιογενές σύνολο. Οι ανισότητες και οι ιεραρχίες που δημιουργούνταν μέσα στο χώρο της παραγωγής μεταξύ του εργατικού δυναμικού, έθεταν ίσως τις αντίστοιχες ομάδες των εργαζομένων συχνά σε αντίθετες και ανταγωνιστικές γωνίες από τις οποίες έβλεπαν τα συμφέροντά τους και ερμήνευαν τη θέση τους γενικότερα, τόσο εντός αλλά κατ' επέκταση και εκτός του εργοστασίου. Ωστόσο, η κοινή εμπειρία της εργασίας –έστω και αν δεν τη βίωναν με τον ίδιο τρόπο– η ανάγκη της επιβίωσης και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα με τους «άλλους», τον κόσμο της επιχείρησης, τους επέτρεπαν να συγκροτούν μια «ομάδα», έστω ανομοιογενή και ετερόκλητη. Η συλλογική δράση αντανakλούσε τη συγκρότηση μιας τέτοιας συλλογικότητας

Οι γενικές συνελεύσεις των σωματείων ήταν πολυπληθείς, κάτι που μαρτυρά την αυξημένη συμμετοχή και των εργατριών, αφού οι εργάτριες αποτελούσαν το

μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού. Το κυρίαρχο αίτημα ολόκληρης της μεταπολεμικής εποχής ήταν η αναπροσαρμογή των μισθών και των ημερομισθίων σε επίπεδα που να ανταποκρίνονται στο κόστος ζωής. Η ιδιαίτερη πολιτική περίοδος της πρώτης, κυρίως, μετεμφυλιακής δεκαετίας, σε συνδυασμό με τα γενικότερα οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως η διόγκωση της ανεργίας, οι ελαστικές σχέσεις εργασίας -υποαπασχόληση και απολύσεις- και η συμπίεση των μισθών, δυσχέραιναν την έκφραση εργατικών αιτημάτων και διεκδικήσεων.

Οι απεργίες που έγιναν στο εργοστάσιο ήταν ελάχιστες. Οι περισσότερες από αυτές μάλιστα εντάσσονταν σε μια γενικότερη κινητοποίηση που αφορούσε το σύνολο των εργατών και εργατριών του Βόλου ή πραγματοποιούνταν στα πλαίσια μιας πανελλήνιας πανεργατικής απεργίας. Υπήρξαν βέβαια και διαμαρτυρίες με αιτήματα που αφορούσαν αποκλειστικά τους εργαζόμενους του Ματσάγγου, όπως ήταν η αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων, η βελτίωση των συνθηκών και των όρων εργασίας και γενικότερα η αντιμετώπιση του προβλήματος της απασχόλησης. Κατά καιρούς διατυπώνονται ορισμένα ειδικότερα αιτήματα, όπως η παροχή δωρεάν συσσιτίου, δωρεάν διανομής φαρμάκων, ιματισμού, και άλλα. Η δυσaráεσκεια εκφράστηκε κυρίως με σύντομες στάσεις εργασίας ενώ μερικές φορές, η διαμαρτυρία εκδηλωνόταν με πιο άτυπες μορφές μέσω των οποίων οι εργαζόμενοι έρχονταν σε ρήξη και αντιστέκονταν στις απαιτήσεις και τους εξαναγκασμούς του εργοστασιακού συστήματος, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι οικονομικές, οι κοινωνικές και οι πολιτικές συνθήκες στην πόλη και γενικότερα στη χώρα διαφοροποιήθηκαν σημαντικά από την προηγούμενη δεκαετία. Παράλληλα, αυτή την εποχή σταθεροποιήθηκε η λειτουργία του εργοστασίου και έγιναν προσπάθειες ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα διαφορετικό πλαίσιο, σε σχέση με εκείνο της προηγούμενης δεκαετίας, μέσα στο οποίο εκφράστηκαν οι διεκδικήσεις των εργαζομένων του Ματσάγγου. Ορισμένα αιτήματα παρέμεναν σταθερά με κυρίαρχο εκείνο για τη βελτίωση της αμοιβής, διατυπώθηκαν όμως και νέα, αντικατοπτρίζοντας τις αλλαγές που συντελούνταν αυτή την περίοδο εντός αλλά και εκτός εργοστασίου. Οι προσδοκίες των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία, όπως αυτές διαφαίνονται μέσα από τα αιτήματα, γύρω από τη βελτίωση των συνθηκών

της ζωής τους, των ίδιων και των οικογενειών τους, μοιάζει να έχουν ανανεωθεί αυτή την εποχή σημαντικά σε σχέση με τη δεκαετία που προηγήθηκε.

Στην εργασία αυτή έγινε μια πρώτη απόπειρα να σκιαγραφηθούν η οικογενειακή κατάσταση και οι συνθήκες διαβίωσης και να αναδειχθούν πτυχές και όψεις της καθημερινής ζωής των εργαζομένων έξω από τον τόπο εργασίας. Η οικογενειακή κατάσταση των ανθρώπων που εργάζονταν στο Ματσάγγο κατά τη μεταπολεμική εποχή ποίκιλε: έγγαμοι οι περισσότεροι, ακολουθούσαν οι άγαμοι, ένα μικρό ποσοστό ήταν διαζευγμένοι και σε πολύ μικρότερο βαθμό όσοι βρίσκονταν σε κατάσταση χηρείας. Η οικογένεια των παντρεμένων ανδρών και γυναικών ήταν κατά πλειοψηφία πυρηνική, ωστόσο δεν έλειπαν οι περιπτώσεις διευρυμένης μορφής οικογένειας. Παντρεμένοι άνδρες και γυναίκες έμεναν σε αρκετές περιπτώσεις μαζί με γονείς ή ακόμα και με άλλα συγγενικά μέλη, κάτι που μαρτυρά την οικονομική δυσχέρεια των εργατικών στρωμάτων. Η συνύπαρξη αυτή, ωστόσο, δεν προκαλούνταν αποκλειστικά από οικονομικά αίτια αλλά διαπλεκόταν και με άλλους παράγοντες που εδράζονταν στο πεδίο των πολιτισμικών αξιών και προτύπων της μεταπολεμικής εποχής. Μέλη, τέλος, της ίδιας οικογένειας απασχολούνταν στο εργοστάσιο την ίδια περίοδο.

Ένα μεγάλο μέρος των εργατών και εργατριών του Ματσάγγου κατοικούσε σε προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στην πόλη το Μεσοπόλεμο και μετεξελίχθηκαν σε αμιγώς λαϊκές συνοικίες. Παρατηρήθηκε μια διαφοροποίηση των εργαζομένων όσον αφορά την περιοχή της κατοικίας τους, ανάλογα με τη θέση που είχαν στο εργοστάσιο. Στις πιο υποβαθμισμένες γειτονιές εντοπίστηκαν οι πιο χαμηλά αμειβόμενοι. Οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης, ο υποσιτισμός, η έλλειψη ή η ανεπαρκής στέγαση, η απουσία ουσιαστών έργων υποδομής ήταν χαρακτηριστικά που κυριαρχούσαν σε αυτές τις λαϊκές συνοικίες όπου διέμενε ένα πολύ μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά, οι συνθήκες κατοικίας των εργατικών στρωμάτων της πόλης σταδιακά άρχισαν να βελτιώνονται, ακολουθώντας τη γενικότερη εικόνα που παρατηρείται στο σύνολο της χώρας αυτή την εποχή.

Οι γειτονιές της πόλης δεν παρέμεναν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου. Άλλου με πιο βραδείς και άλλου με πιο γοργούς ρυθμούς μετασχηματίζονταν και άλλαζαν φυσιογνωμία. Η γειτονιά δημιουργούσε την αίσθηση της συλλογικότητας

και της κοινότητας. Οι σχέσεις, ωστόσο, δεν ήταν πάντοτε φιλικές και αρμονικές. Υποθέσαμε πως δεν θα έλειπαν οι συγκρούσεις και οι αντιδικίες, απόρροια κυρίως των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης. Οι τύποι και οι μορφές κοινωνικότητας, καθορίζονταν στο εσωτερικό αυτών των συνοικιών στη βάση του φύλου. Αναπαραστάσεις, αντιλήψεις και αξίες των εργατών και των εργατριών σχηματίστηκαν και στη βάση των προτύπων της κοινωνικής ζωής και των πρακτικών διαχείρισης τηςσχόλης. Τέλος, μέσα από τις διαφορετικές μορφές κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας, επισημάνθηκαν κοινωνικές αντιθέσεις, ανισότητες και διακρίσεις.

Το ζήτημα της εργατικής υποκειμενικότητας, το πώς δηλαδή οι εργάτες και οι εργάτριες βίωσαν την εργασιακή εμπειρία επιχειρήθηκε να προσεγγιστεί κυρίως μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες άλλα και από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό, όποτε αυτό το επέτρεπε. Η εργασιακή εμπειρία φαίνεται να έχει εγγραφεί έντονα στη μνήμη των ανθρώπων. Στις μαρτυρίες τους διαπιστώσαμε να αποτυπώνονται συναισθήματα αντιφατικά τις περισσότερες φορές μεταξύ τους. Συναισθήματα που κινούνταν μεταξύ ικανοποίησης, υπερηφάνειας και νοσταλγίας μέχρι οργής, αγανάκτησης και απογοήτευσης. Η υπερηφάνεια που αισθάνονταν οι ειδικευμένοι εργάτες και εργάτριες του Ματσάγγου δεν ήταν αποτέλεσμα της επιδεξιότητας της τέχνης, όπως συνέβαινε με τους τεχνίτες και στην περίπτωση μας τους σιγαροποιούς του παρελθόντος. Η υπερηφάνεια αντλούσαν μέσα στο νέο εργοστασιακό περιβάλλον και τις νέες συνθήκες που δημιούργησαν οι τεχνολογικές καινοτομίες και οι νέοι μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας, από τις γνώσεις, συνήθως τεχνικές, τη σβελτάδα και την ικανότητα προσαρμογής στα νέα δεδομένα.

Τα αντιφατικά συναισθήματα που ανιχνεύονται στις αφηγήσεις των ανθρώπων που πέρασαν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, δουλεύοντας και επιβιώνοντας, ίσως εντέλει ν' αντικατοπτρίζουν τις αντικρουόμενες σχέσεις που αναπτύχθηκαν εκεί: σχέσεις εξουσίας, κυριαρχίας και ανισότητας από τη μια και από την άλλη σχέσεις αλληλεγγύης, συναδελφικότητας, διεκδίκησης και πάλης.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Προφορικές Μαρτυρίες

Βαρθολομαίος Ματσάγγος, συνεντεύξεις 11/11/2014 και 20/1/2015, Βόλος
Ιουλία Ματσάγγου, συνέντευξη 11/11/2014, Βόλος
Δαμιανός Παυλιόγλου, συνέντευξη 2/6/2013, Βόλος
Μαρτυρίες Εργαζομένων Ματσάγγου, 2003, Αρχείο Προφορικής Ιστορίας
ΔΗ.Κ.Ι. ΒΟΛΟΥ

Αρχεία-Ανέκδοτες πηγές

Αρχείο Ματσάγγου

Δελτία Μητρώου Προσωπικού
Μητρώο Εργατών και Εργατριών
Μητρώο Θηλέων
Καταστάσεις Προσωπικού (διάφορα ετών 1948-1971)
Μισθολογικοί Κατάλογοι (διάφοροι ετών 1948-1971)
Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, 1964-1969
Απογραφή μηχανημάτων, 29/5/1969
Τεχνικές Εκθέσεις 1964-1968
Βιβλία Πληρωμής Εργατών Καπνεργοστασίου Αφών Ν. Ματσάγγου (διάφορα δεκαετιών 1920 και 1930)
Προσωπικό (διάφορα δεκαετίας 1960)
Αμοιβές Προσωπικού (διάφορα δεκαετίας 1960)
Εκθέσεις Πεπραγμένων (διάφορα δεκαετίας 1960)
Εσωτερική αλληλογραφία (διάφορα δεκαετιών 1950 και 1960)
Ποικίλο υλικό που αφορά σε διάφορες χρονικές περιόδους

Εργατικό Κέντρου Βόλου

Σύλλογος Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου, ποικίλοι φάκελοι των δεκαετιών 1950 και 1960

Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου

Βιβλίων Σωματείων. Καταστατικών «Σωματείου Εργατών και Εργατριών Εργοστασίου Αδελφών Ν. Ματσάγγου», 1936

Βιβλίων Σωματείων. Καταστατικών «Ένωσης Εργατοϋπαλλήλων καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου», 1952

Βιβλίων Σωματείων. Πίνακας ιδρυτών Σωματείου «Ένωσης Εργατοϋπαλλήλων καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου», 1952

Βιβλίων Σωματείων. Πρακτικά Ίδρυσης «Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου», 1952

Βιβλίων Σωματείων. Καταστατικών «Συλλόγου Εργαζομένων Καπνοβιομηχανίας Βόλου», 1954

Γενικά Αρχεία Κράτους του Ν. Μαγνησίας

Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 210

Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ. 220

Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ. 239

Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ. 239.1

Πρακτικά, φάκ. 328

Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ.275

Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας, φακ. 271

Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ.69.1

Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, φακ. 69.2

Δελτίο Εργατικού Κέντρου Βόλου, φακ. 69.1

Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Βόλου

Μερίδες Νικολάου, Ιωάννη και Κωνσταντίνου Ματσάγγου

Αρχείο Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου (διάφορα ετών 1882, 1925,1928, δεκαετίας 1930 και 1946-1960)

Αρχείο Ζημέρη (Φωτογραφίες Ματσάγγου)

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) Θεσσαλονίκης

Αρχείο Καραθανάση

Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας

Καπνοβιομηχανία “Αδελφών Ματσάγγου” Ο.Ε. εις Βόλον” (φάκελος 62)

Αδελφοί Ματσάγγου, Καπνοβιομηχανική Εταιρεία (φάκελος 1019)

Ομόρρυθμος Εταιρεία “Ιωάννης Ματσάγγος και Σία”, Βόλος” (φάκελος 47)

Γενικά Αρχεία του Κράτους του Νομού Ξάνθης

Διεύθυνσης Εφορίας Καπνού Ξάνθης, Αρ.84, Ατομικός Φάκελος Καπνοβιομηχανίας Αφών Ν. Ματσάγγου, Καπνικά έτη 1950-54

Διεύθυνσης Εφορίας Καπνού Ξάνθης, Αρ.84, Ατομικός Φάκελος Αφών Παπαστράτου, Κατοίκων Πειραιώς, Καπνικό έτος 1944-1945

Φάκελος Γ.Α Κεράνης Α.Ε., Καπνικό Έτος 1971-72

Αρχείο Μομπίλου (προσωπικό)

Φωτογραφικό υλικό που αφορά την περιοχή της Ν. Ιωνίας Βόλου στη δεκαετία του 1950

Αρχείο Διεθνούς Κέντρου Κοινωνικής Ιστορίας (Άμστερνταμ)

International Federation of Tobacco Workers XIX th Congress, 1955.
Resolution of Productivity and Reduction in the Working Week, Collection
(ARCH) 00622

Tobacco Workers Trade Group Conference, (International Union of Food and
allied Workers' Associations), Riva de Sole 14-16, April 1964, Collection
(ARCH)00653

Εφημερίδες-Περιοδικά

α. Βόλου

εφημ. *Αναγέννηση*, διάφορα φύλλα ετών 1945-1948

εφημ. *Ταχυδρόμος*, διάφορα φύλλα έτους 1924, ετών 1948 -1971 και 2015

εφημ. *Θεσσαλία*, διάφορα φύλλα ετών 1948-1971

εφημ. *Μαγνησία*, διάφορα φύλλα 1966

εφημ. *Το Εμπρός*, διάφορα φύλλα 1966

περ. *Εν Βόλω*, εκδ. Δ. Βόλου, ΔΕΜΕΚΑΒ 1997

β. Αθήνας

εφημ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, διάφορα φύλλα 1965 και 1966

εφημ. *Ριζοσπάστης και Νέος Ριζοσπάστης*, διάφορα φύλλα 1918, 1932,1933,1936

εφημ. *Εμπρός*, διάφορα φύλλα 1899, 1901, 1902, 1906, 1909, 1910,1911

εφημ. *Σκριπ*, διάφορα φύλλα 1902, 1910

εφημ. *Ημερησία*, διάφορα φύλλα 1967

εφημ. *Εξπρές*, διάφορα φύλλα 1969

εφημ. *Βραδινή*, διάφορα φύλλα 1971

περ. *Η Σύγχρονος Επιχειρήσεις*, Ιανουάριος 1967

γ. Θεσσαλονίκης

εφημ. *Μακεδονία*, διάφορα φύλλα 1918, 1961

δ. εκτός Ελλάδας

περ. *World Tobacco. A Quarterly Magazine for the World Tobacco Industry*, τεύχος 33, Ιούνιος-Ιούλιος 1971

περ. *Tobacco Journal. The Business Magazine of the International Tobacco Industry*, τχ. 92, Μάρτιος 1965

περ. *Tobacco. Pionner in American Industry*, τεύχος 21, Οκτώβριος 1962

Ταινίες

Μαγική Πόλις, του Νίκου Κούνδουρου, 1954

Συνοικία το όνειρο, του Αλέκου Αλεξανδράκη, 1961

Ιστοσελίδες (web-sites)

<http://www.sansimera.gr/articles/949#ixzz3nCUr3066>

<http://thegreatestmoviesever.blogspot.com/2013/04/1961.html>

<https://camerastyloonline.wordpress.com/2011/06/09/synoikia-to-oneiro-sto-zefyro-apo-9-6-2011/>

Δημοσιευμένες Πηγές

Andréadès A., *La législation ouvrière en Grèce*, Γενεύη 1922.

Ανώνυμος, *Η Δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού, 1945-1955*, Αθήνα 1955.(εκδόθηκε από την εφημερίδα «Ο Καπνός»).

Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο, *Επί του Ζητήματος του Καπνού: γνωμοδοτήσεις-εισηγήσεις*, Πυρσός, Αθήνα 1938.

Aryal Haydar, "Mechanization: major factor in aegean leaf area", *Tobacco. The International Weekly of Industry and Science*, τχ. 162, αριθ. 4, 28/1/1966.

Αυτόνομος Οργανισμός Ελληνικού Καπνού, *Πεπραγμένα 1954-1955 και Πρόγραμμα Εργασιών 1955-1956. Εισηγητική Έκθεση του Γενικού Διευθυντή του Α.Ο.Ε.Κ.*, Αθήνα Ιούνιος 1955.

Βογιατζή Γ., «Η καπνοβιομηχανία "Νέστος", μία από τας μεγαλύτερας καπνοβιομηχανίας», *Η εργαζομένη Ελλάς, Εμπόριον και τράπεζαι*, υπό την διεύθυνσιν Β. Γαβριηλίδου, τ. 3, Αθήνα.

Εργατικό Κέντρο Αθηνών, *Οι εργάται της Ελλάδος προς την Διπλήν Βουλήν των Ελλήνων*, Αθήνα 1911.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Απογραφή βιομηχανίας*, Αθήνα, 1951.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Απογραφή Βιομηχανίας*, Αθήνα 1928.

Θασίτης Β., *Η ελληνική βιομηχανία σιγαρέτων*, εκδ. Καπνική Επιθεώρησις, Αθήνα 1961.

Θεοδωρόπουλος Σπ., *Η εργατική νομοθεσία της Ελλάδος*, Αθήνα 1912.

Οδηγός Βόλου Ν. Μαγνησίας, *Στατιστικό Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου*, 1901.

Οικονόμου Κων. Ι. (τμηματάρχου Υπουργείου Εργασίας, προϊσταμένου γραφείου ευρέσεως εργασίας Αθηνών), *Διαδικασία Προσλήψεως και απολύσεως μισθωτών (ερμηνεία Νόμου 118/45) και Προσλήψεως των απολυμένων εκ των τάξεων του στρατού (ερμηνεία νόμου 751/1948)*, Αθήνα 1949.

Καββαδάς Δ., *Εικονογραφημένον Βοτανικόν Φυτολογικόν Λεξικό*, Πελεκάνος, Αθήνα 1956.

Καπνεμπορική Ομοσπονδία Ελλάδας (Κ.Ο.Ε.), *Μελέτη περί της θέσεως των ελληνικών καπνών εις την παγκόσμιον καπνικήν κίνησιν και της δυνατότητος διευρύνσεως της εξαγωγής των*, Αθήνα 1958.

Λουλακάκης Ε., *Εισηγητική Έκθεσις Επί του σχεδίου Ν. Διατάγματος «περί τροποποιήσεως ενίων διατάξεων του Ν.118/1945 «περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας των μισθωτών των βιομηχανικών επιχειρήσεων»*, 22 Σεπτεμβρίου 1949, στο Μικρή Εργατική Βιβλιοθήκη Δελτίου Εργατικής Νομοθεσίας, *Περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας. Νόμος 118/45 κωδικοποιημένος, Τόμος Α΄, Μέρος 1*, Ιανουάριος 1950.

Μάντζαρης Αχιλλέας, *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Αθήνα 1939.

Μικρή Εργατική Βιβλιοθήκη Δελτίου Εργατικής Νομοθεσίας, *Περί ασφαλίσεως κατά της ανεργίας. Νόμος 118/45 κωδικοποιημένος, Τόμος Α΄, Μέρος 1*, Ιανουάριος 1950.

Μολφέτας Γ., *Τα δικαιώματα των ασφαλισμένων στο ΙΚΑ. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των ασφαλισμένων βάσει του νόμου 6298*, Τυπογραφικές εγκαταστάσεις Ε. Μαθιουδάκη, Αθήνα 1945.

Panhellenic Exporter's Association, *Greek Tobacco*, 1950.

Πατρίκιος Νικόλαος, *Οδηγός ησφαλισμένων και συνταξιούχων του Ταμείου Εξόδου και Επικουρικής Ασφαλίσεως Μισθωτών Βιομηχανίας Καπνού*, Αθήνα 1947.

Πληθυσμός πόλεων εχουσών το 1951 10.000 κατοίκους και άνω: Απογραφές 1920,1928,1940 και 1951, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955.

Σαπουνάς Μιλτιάδης, 'Ματσάγγος'. Όσα αναπτύχθησαν σε δυο συσκέψεις των διοικήσεων των οργανώσεων των παραγωγικών τάξεων του Βόλου πάνω στο πρόβλημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, Σεπτέμβριος 1971.

Σερραίος Ι., *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Αριθμός καταστημάτων και ισχύς κινητήρων κατ' είδος πηγής ενέργειας, κατά κλάδους:Απρίλιος1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Αριθμός καταστημάτων και απασχολουμένων κατά την απογραφήν προσώπων κατά κλάδους: Απρίλιος 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955.

Tobacco. Directory of the World, 1936-1937, Costa's Directories Companies Incorporated, Νέα Υόρκη 1937.

Tobacco. Directory of the World, Seventh Edition 1938-1939, Costa's Directories Companies Incorporated, Νέα Υόρκη 1939.

Thasitis Vasilis, "Greek tobacco faces European commercial realignment" *Tobacco. The International Weekly of Industry and Science*, τχ. 164, αριθ. 4, 27/1/1967.

Τριγκώνης Α., *Χρονικά του Βόλου*, Βόλος 1934.

Υ.Ε.Ο., Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή των Καταστημάτων των Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Σεπτέμβριος 1930*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934.

Υ.Ε.Ο/Διεύθυνσις Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων το έτος 1921*, Αθήνα 1923.

ΥΕΟ/ΓΣΥΕ, *Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων την 18^η Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1926.

Χρηστόπουλος Κ.Χ., *Εμπορικός Οδηγός Βόλου-Πηλίου-Αλμυρού*, Τυπογραφείου της εφημ. Η Θεσσαλία, Εν Βόλω 1911.

Ψυράκης Μ., *Κώδιξ Νόμων και Φορολογίας Καπνού και Σιγαρόχαρτου*, Φορολογικός Κώδιξ, Αθήνα 1936.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά Έφη, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”. Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19, (1993).

-, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

-, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

-, «Μισθωτές σχέσεις εργασίας και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα», *Μνήμων* 11(1987).

-, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος -20ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 11(1989).

-, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 22 (1995).

-, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας», *Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993).

-, «Το φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις», *Μνήμων* 19 (1997).

-, «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα. Από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;», στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, (επιμ.) *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

- «Η ιστορία της εργασίας ενηλικιώνεται στην Ελλάδα;», *Μνήμων* 31 (2010).
- , *Δια λόγους τιμής, Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002.
- , *‘Νέοι εν κινδύνω’: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Αβδελά Έφη-Ψαρρά Αγγέλικα, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αγγελή Μαρία, *Ο κόσμος της εργασίας: Γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού : (Αγρίνιο 19ος - 20ός αι.)*, Ιωάννινα 2007.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Συμβολή στην ιστορία της Αθήνας», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000.
- , *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- , «Κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Δεκεμβρίου 2009.
- , «Βιομηχανία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Α' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
- Αγριαντώνη Χριστίνα- Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995.
- Αδαμάκης Κ., *Τα βιομηχανικά κτίρια του Βόλου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009.
- Αποστολάκου Λ., «Εργασία και οργάνωση: Όψεις της εργατικής εμπειρίας στις καπναποθήκες του Βόλου», *Ίστωρ*, τχ.9, Δεκέμβριος 1996.
- , «Όψεις της εργατικής κίνησης στο Βόλο στο α' μισό του 20ου αι.» στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος 2004.
- Βαρίκα Ελένη, «Κοινωνικό φύλο εμπειρία και υποκειμενικότητα. Η διαφωνία Tilly-Scott», στο Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000.

Βεναρδάκης Χριστόφορος – Μαυρή Γιώργος, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Εξάντας, Αθήνα 1991.

Βεντούρα Λίνα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999.

Βιδάλη Άννα, «Κόκκινο για αίμα: Το αβάσταχτο φορτίο των λέξεων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Α' τόμος (107), 2002.

Villanova Mercedes, *Οι αόρατες πλειοψηφίες: η εργατική εκμετάλλευση, επανάσταση και καταστολή*, (μτφ. Χ. Ροβίθη), Κατάρτι, Αθήνα 2000.

Βουσολίνου-Ανυφαντή Ελένη, *Η βιομηχανία στην Κέρκυρα Η βιομηχανία Γραφικών Τεχνών Ασπιώτη – ΕΛΚΑ (τέλη 19ου αιώνα)*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2014.

Βύζικας Ιωάννης, *Καβάλα. Η Μέκκα του Καπνού. Ανατολικά καπνά, επεξεργασία καπνού, καπνοβιομηχανία*, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2010.

Γεωργακοπούλου Φ., «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ι.Μ.Ε., Αθήνα 2003.

Γκιζελή Β., «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.9, Αθήνα 1992.

Δακούρα-Βογιατζόγλου Ο., «Η γέννηση και η ανάπτυξη μιας πόλης της σιωπής», στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις 19^{ος} – 20^{ος} αι.*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 2000.

Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001.

Δανιηλίδου Κυριακή - Αθανασιάδου Αναστασία, Αϊβαζόγλου Άννα (επιμ.), *Νέα Ιωνία Μαγνησίας «προσφύγων πόλις»*, Ίωνες, Νέα Ιωνία Μαγνησίας, Νοέμβριος 2008.

Δημόγλου Αίγλη, *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας. Από το 19^ο στον 21^ο αιώνα*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2005.

-«Συγκρότηση και εξέλιξη της Βιομηχανίας του Βόλου», στο Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος: Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσ/νική 1995.

- (επιμ.), *Βόλος ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, α' τόμος, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 1999.

-, «Βιομηχανική Κοινωνία», *7 Ημέρες Καθημερινή*, 7/1/2001.

- , «Η διαμόρφωση των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων στο Βόλο (1850-1950)», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2000.

- , *Η Βιομηχανία στο Ν. Μαγνησίας. Από το 19^ο στον 21^ο αιώνα*, Εκδόσεις Κέρκυρα, 2005.

Δρίτσα Μαργαρίτα, *Ελληνικές επιχειρήσεις στον 20^ο αιώνα. Πρόσωπα και δραστηριότητες*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2004.

- , *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων 1830-1990*, Τροχαλία, Αθήνα 1995.

Ελεφάντης Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Ένγκελς Φ., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, (μτφ. Λ. Αποστόλου), Μπάιρον, Αθήνα 1975.

Θεοδώρου Βάσω, «Επαιτεία και αλητεία στην Αθήνα και στον Πειραιά», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου. Η πόλη στους Νεότερους χρόνους*, ΕΜΝΕ Μνήμων, Αθήνα 2000.

- , *Το εργοστάσιο Εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή, Κέα 1994.

Θεοδώρου Βάσω- ΛούκοςΧρήστος, *Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και Υφαντήριο Ε. Λαδόπουλου Υιών εν Σύρω»*, Αθήνα 1996.

Θεοδώρου Μ., Σαρρής Μ., Σούλης Σ., *Συστήματα Υγείας και Ελληνική πραγματικότητα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.

Inalcik Halil-Donald Quataert (επιμέλεια), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμος Β': 1600-1914, (μτφ.) Μαρίνα Δημητριάδου, Αλεξάνδρεια, 2011.

Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*. τόμος 9: *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Καλόγρη Παναγιώτα, «Ο εξηλεκτρισμός του Βόλου. Η Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου (1911-1957)», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2004

Καρακιουλάφη Χριστίνα, «Ψυχοκοινωνικοί κίνδυνοι στους χώρους της εργασίας: ερμηνεία από την σκοπιά της κοινωνιολογία της εργασίας- το παράδειγμα των αυτοκτονιών της France Telecom», ανακοίνωση στο 7ο Ιστορικό Συνέδριο: Η ιστορία της εργασίας. Νέες προσεγγίσεις σε ένα διαρκές ζήτημα, Αθήνα 20-21 Μαΐου 2011.

Καραμεσίνη Μαρία, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του Κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο *Η ελληνική οικονομία κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τόμος 1^{ος}, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.

Κατσούρας Σταύρος, *Εργασία, Συνείδηση και Συνδικάτα. Η περίπτωση της ελληνικής μεταπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004.

Κλόουζ Ντέιβιντ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.

Κnox Paul - Pinch Steven, *Κοινωνική Γεωγραφία των πόλεων*, (επιμ.-εισαγωγή Θ. Μαλούτας, μτφ. Γ. Αλεξανδρή κ.ά.), Σαββάλας, Αθήνα 2009.

Κολιού Νίτσα, *Η Βιομηχανία του Βόλου, Σύντομες αναφορές στο χθες και το σήμερα*, Δημοτικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1993.

- *Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου*, Ώρες, Βόλος 1991.

- *Οι ρίζες του Εργατικού Κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Οδυσσέας 1988.

Κονταξή Α., «Διαδικασίες ένταξης των μικρασιατών προσφύγων α' και β' γενιάς στην πόλη του Βόλου» στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} -20^{ος} αι.)*, Πρακτικά Β' διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 1997.

Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.

-, *Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, 20ός αιώνας, Αθήνα 1960.

Κουκουλές Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική αυτονομία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.

-, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936-1948», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1949. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

Κουκούλη-Σπηλιωτοπούλου Σοφία, *Οι Διεθνείς συμβάσεις εργασίας στην ελληνική έννομη τάξη: σύμβαση 100 και ισότητα αμοιβών ανδρών και γυναικών*, Αθήνα 1985.

Cooper Patricia, «Αυτό που χρειάζεται η χώρα είναι ένα καλό πούρο των πέντε σεντς», στο Μαρία Ρεντετζή (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζηευγενιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012.

Κωνσταντινίδης Απόστολος Γ., *Οι Πηλιορείται εν Αιγύπτω*, τόμος 1ος, εκδ. συλλόγου Ζαγοράς, Αλεξάνδρεια, Αύγουστος 1936.

Κωστής Κ.- Τσοκόπουλος Β., *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών-εκδ. Παπαζήση*, Αθήνα 1988.

Landes D., *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, (μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009.

Lazonick William, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, (μτφ. Παρασκευάς Ματάλας), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

Λαμπριανίδης Λ., *Industrial location in capitalist societies: The tobacco industry in Greece, 1880-1980*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, L.S.E., Λονδίνο 1982.

-, «Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: Πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης.», *Πόλη και Περιφέρεια*, 1983 (7).

Λαμπροπούλου Δ., *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έκτισαν την Αθήνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Λαπαβίτσας Κ. (επιμ.), *Ισχνός Καπιταλισμός, Η Μακεδονία κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο*, νόβολι 2010.

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989.

Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών*, Ίδρυμα Έρευνας και τεχνολογίας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

-, «Από κράτος φύλαξ σε κράτος πρόνοιας», *Ο Πολίτης*, 78(6), Απρίλιος 1987.

- , “Περί λαϊκισμού”, *Τα Ιστορικά*, (10) σ. 13-28.

Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Β΄ 1952-1955 (η τριετία του Συναγερμού)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

- , *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Γ΄ 1955-1961*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

- , *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Δ΄ 1961-1964*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

- , *4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, τόμος Β1΄, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των Φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, (μτφ. Κ. Κουρεμένος), Αλεξάνδρεια, 2006.

Μαλούτας Θωμάς, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην (υπ)ανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας», στο Θωμάς Μαλούτας-Δημήτρης Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, τ. 1, Αθήνα 2000.

- , *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, τ. 2, Αθήνα 2001.

Marx K., *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1, μτφ. Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.

Meynaud, J. *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Τόμος Β΄, (Π. Μερλόπουλος μτφ.), Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Μουστάνη Ντίνα, *Οι δημογραφικές εξελίξεις σ' ένα βιομηχανικό κέντρο : Βόλος, 1881-1922*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014.

Μπαμπανάσης Στέργιος, «Η οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές επιπτώσεις της στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, (1945-1967)*, Τόμος Β΄, Αθήνα 1995.

Μπουρνάζος Στρατής, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές.», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Δ.1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Μπούσχοτεν Ρίκυ Βαν, *Ανάποδα χρόνια*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

- , *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου*, Πλέθρον, Αθήνα 1998.

-, «Δεκαετία του 1940: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 α (2002) ειδικό τεύχος «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα (επιμ. Μ.Θανοπούλου, Α.Μπουτζουβή).

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2000.

Παλούκης Κ., «Τα δυτικά προάστια», πρόσφυγες και λαϊκός πολιτισμός. Από το περιθώριο στη διαμόρφωση ενός διακριτού κοινωνικού και πολιτισμικού πόλου» ανακοίνωση στο συνέδριο *Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 14/1/2010.

Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης», Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος, τ. Β΄, Αθήνα 1985.

Παντελόγλου Γ., «Η αποτυχία του εκδημοκρατισμού του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στη μεταπολεμική περίοδο και η θεσμοθέτηση των παρεμβάσεων. Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην περίοδο 1945-1960», στο *Η ελληνική οικονομία κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, τόμος 1^{ος}, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.

Παπαγαλάνη Λίντα, Καλαφάτης Θανάσης, «Εργατική μετανάστευση. Οι Έλληνες στη Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Νέοι ελληνικοί προσανατολισμοί. Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη*, τόμος 9, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

-, «Όψεις της εργατικής εγκατάστασης στον Πειραιά στη δεκαετία του 1930» στο Χ. Λουκος (επιμ.), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους: Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 1997.

-, «Άρρωστοι από εργασία»; Ιστοριογραφικά και μεθοδολογικά ζητήματα στην ιστορία της υγείας των εργαζομένων», στο Λήδα Παπαστεφανάκη, Μανόλης Τζανάκης, Σεβαστή Τρουμπέτα (επιμ.), *Διερευνώντας τις κοινωνικές σχέσεις με όρους υγείας και ασθένειας. Η κοινωνική ιστορία της ιατρικής ως ερευνητικό πεδίο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2013.

Παπαστράτος Ε., *Η δουλειά και ο κόπος της. Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, β΄ έκδοση, Εκδόσεις Gema, Αθήνα 2012.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία)», *Μνήμων* 19 (1997).

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλης Θεόδωρος (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Πασσερίνη Λουΐζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αι. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Πέγιος Γ., *Από την ιστορία του καπνεργατικού κινήματος Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα 1984.

Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική Οικονομία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Β' 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Πετρονώτη Μαρίνα, *Δίκτυα Κοινωνικών Σχέσεων: Όψεις και αλληλεπιδράσεις με τη διαδικασία επαγγελματικής κινητικότητας*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1995.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

-, «Ο κύκλος και το τετράγωνο: Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Μάρτιος 1996(7).

Pinol Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων το 19^ο αι.*, Αθήνα 2000.

Πολυμέρης Βόγλης, «Η κοινωνία της υπαίθρου στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση, Εμφύλιος, Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

-, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Ποταμιάνος Νίκος, *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες, 1880-1925*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, Παν/μιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011.

-, «“Ντόπιο πράμα!” Το αίτημα εθνικής προτίμησης και οι στρατηγικές ελέγχου της αγοράς εργασίας από τις εργατικές συλλογικότητες: Αθήνα και Πειραιάς 1890-1922», *Τα Ιστορικά* (55), 2012.

Πρασά Αννίτα, «Βιομηχανική ανάπτυξη της Μαγνησίας, Προς την Αποβιομηχάνιση», *Πρακτικά Σεμιναρίου Αργώ*, Βόλος 1998.

- “Το βιομηχανικό θαύμα και η κάμψη”, *Ε' Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 18.1.2001.

Πρόντζας Ε., «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά* 17,(1992).

Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές Δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Αθήνα 1987.

- , *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995.

Ρεντετζή Μαρία (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζηευγενιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012.

Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία, (1870-1922)*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002.

Σαράφη Λη, «Η 'Λευκή Τρομοκρατία' μοχλός σύνθλιψης του αντιστασιακού φρονήματος. Ο Νομός Τρικάλων το 1945», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

Σταθάκης Γιώργος, «Μεταπολεμικό μοντέλο εκβιομηχάνησης», *Τα Ιστορικά*, τχ. 12-13, 1990.

- , «Οικονομία και θεσμοί –Από την προπολεμική βιωσιμότητα στη μεταπολεμική «εκβιομηχάνιση», στο Χάιγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'39. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και ασυνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2003.

- , *Το Δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1995 (6).

- , «Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας: Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νοέμβριος 1996(8).

Σταυρίδης Σταύρος Χ., Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης, *Ιστορία του καπνεργατικού κινήματος Δράμας (1840-1940)*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δράμας, Δράμα 2009.

Στρατηγάκη Μ., *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1996.

Τζαφλήρης Νίκος, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, αδημ. διδ. Διατριβή, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος 2007.

Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ι.Μ.Ε., Αθήνα 2003.

Τζεκίνης Χ., 1870-1987. *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα 1987.

Tilly Ch.-Tilly Ghr., *Ιστορικές και κοινωνικές μορφές της εργασίας στον καπιταλισμό και το μέλλον της εργασίας. Η εργασία στον καπιταλισμό*, (μτφ. Τ. Αθανασόπουλος), Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν*, (μτφ. Ρίκυ Βαν Μπούσχοτεν) Πλέθρον, Αθήνα 2002.

Τσοκόπουλος Βασίλης, *Πειραιάς. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ελληνική δεκαετία του 1960: «σύντομη ή μακρά»;;, στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007.

-, *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, (μτφ. Καίτη Χατζηδήμου), Κέδρος, Αθήνα 2008.

-, *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*, (μτφ. Τάσος Μπέτζελος), Πλέθρον, Αθήνα 2011.

Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936, Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο* Νεφέλη, Αθήνα 2005.

-, «Η γλωσσολογική στροφή στην Ιστορία», *Μνήμων*, 17 (1995).

Χαραλάμπης Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαριτάτος Μ., *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1988

Χαρίτος Χαράλαμπος, *Σημειώσεις για το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα. Η «νηπιακή» και «παιδική» του ηλικία (1879-1918). Η περίπτωση του Βόλου*, Έκδοση Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου Βόλου, Βόλος 1984.

-, (επιμ.), *Βόλος, 1881-1955, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 2004.

Χαστάογλου Βίλμα, «Ο Βόλος από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: η ανάδυση της βιομηχανικής πόλης», στο Θωμάς Μαλούτας *Βόλος: Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσ/νικη 1995.

- *Βόλος. Το πορτραίτο της πόλης από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Εκδόσεις Βόλος (Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης), Βόλος 2007.

Χατζηιωάννου Μαρία-Χριστίνα, «Η Ιστορία των Επιχειρήσεων: γενικευτικές αναγωγές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες», *Μνήμων*, τχ. 28.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

- , «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Β1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

- , «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι.*, τόμος Γ'2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

- , «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Δ1', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

- , «Η Μπελ Επόκ του κεφαλαίου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Hobsbawm E., *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, (μτφ. Κωστούλα Σκλαβενίτη) Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

- , *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, (μτφ. Παρασκευάς Ματάλας), Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Horowitz Roger, «“Εκεί που ποτέ δεν θα δούλευαν άνδρες”: Φύλο, εξουσία, χώρος και έμφυλος καταμερισμός εργασίας στην αμερικανική βιομηχανία κρέατος, 1890-1990», στο Μαρία Ρεντεντζή (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζηευγενιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012.

Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, (μτφ. Νικηφόρος Σταματάκης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Ξενόγλωσση

Abel-Smith, Brian "The Beveridge report: Its origins and outcomes." *International Social Security Review* (1992) 45.

Alford, B.W.E., "Penny cigarettes. Oligopoly, and Entrepreneurship in the UK Tobacco Industry in the Late Nineteenth Century", στο B. Supple (επιμ.), *Essays in British Business History*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977.

Allen Joan, Campbell Alan, Hobsbawm Eric, McIlroy John, *Histories of Labour: National and International Perspectives*, Merlin Press, Pontypool 2010.

Armstrong Peter, *White collars workers, trade unions and class*, Croom Helm, Λονδίνο 1986.

Ashenfelter Orley και Sullivan Daniel, “Nonparametric Tests of Market Structure: An Application to the Cigarette Industry”, *The Journal of Industrial Economics*, τχ. 35, (4), The Empirical Renaissance in Industrial Economics (Ιανουάριος 1987).

Atabaki Touraj και Bricket Gavin (επιμ.), “Ottoman and Republican Turkish Labour History” *International Review of Social History*, 54 (2009).

Atabaki, Touraj και Van der Linden, Marcel (επιμ.), “Twentieth-Century Iran: History from Below”, *International Review of Social History*, 48 (2003).

Balfour, Sebastian, *Dictatorship, Workers, and the City. Labour in greater Barcelona since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989.

Baloy, Gulhan “Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Regie Factory in the Early Twentieth Century”, *International Review of Social History*, 54, (2009).

Baron, Ava “The Masculinization of Production: The Gendering of Work and Skill in U.S. Newspaper printing, 1850-1920”, στο Dorothy Helly – Susan Reverby, *Gender Domains: Rethinking Public and Private in Women’s History*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1992.

-, “Contested terrain revisited: technology and gender definitions of work in the printing industry, 1850-1920”, στο B. Wright, *Women, Work and Technology*, Avv Αρμπουρ 1987.

-, “Gender and Labour History: Learning from the Past, Looking to the Future, στο A. Baron (επιμ.), *Work Engendered. Toward a new History of American Labour*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1991.

Baud, Michel, “Families and migration: Towards an historical analysis of family networks”, στο «Economic and Social History in The Netherlands. Family strategies and changing labour relations», *The Netherlands Economic History Archives* 6, (1994), Άμστερνταμ 1994.

Beghin, John C. - Lovell, C. A. Knox, “Trade and Efficiency Effects of Domestic Content Protection: The Australian Tobacco and Cigarette Industries”, *The Review of Economics and Statistics*, τχ. 75, (4), Νοέμβριος 1993.

Beinin, Joel *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2001.

Beinin Joel - Lockman, Zachary, *Workers on the Nile. Nationalism Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Princeton University Press, Πρίνστον 1987.

Benson, Peter *Tobacco Capitalism, Growers, Migrant Workers, and the Changing Face of a Global Industry*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2012.

Borderias, Cristina, "Women workers in the Barcelona labour market, 1856-1936", στο Angel Smith (επιμ.), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002.

Berend, Ivan, *An economic history of Nineteenth- Century Europe. Diversity and Industrialization*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2013.

Berg, Maxine, *The age of manufactures, 1700-1820. Industry, Innovation and Work in Britain*, Routledge, Λονδίνο 1994.

-, "What Difference Did Women's Work Make to the Industrial Revolution?" History Workshop, τ. 35 (Άνοιξη, 1993).

Berlanstein L. (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο 1993.

Breen, T.H, *Tobacco Culture*, Princeton University Press, 1985.

Burke, Joanna, *Fear. A Cultural History*, Counterpoint, Λονδίνο 2007.

-, *Working-Class Cultures in Britain, 1890-1960. Gender, Class and Ethnicity*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994.

Burke, Peter, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 2001.

Burnette, Joyce, *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008.

Canning, K. *Languages of Labor and Gender. Female factory work in Germany, 1850-1914*, Ίθακα και Λονδίνο 1996.

Chiba, Yoshihiro, "Cigar-Makers in American Colonial Manila: Survival during Structural Depression in the 1920s", *Journal of Southeast Asian Studies*, 36 (3), Οκτώβριος 2005.

Coatsworth, John - Cole, Juan - Hanagan, Michael P. - Perdue, Peter C. - Tilly, Charles - Tilly, Louise, *Global Connections. Politics, Exchange, and Social Life in World History*, (τόμος 2^{ος}: από το 1500), Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2015.

Cochran S., *Big Business in China: Sino-Foreign Rivalry in the Cigarette Industry, 1890-1930*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1980.

Cooper, Patricia, *Once a Cigar Maker. Men, Women and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919*, University of Illinois Press Ουρμπάνα κα Σικάγο, 1987.

-, «The 'travelling fraternity': Union cigar-makers and geographic mobility, 1900-1909», *Journal of Social History*, 2001.

Corina, M., *Trust in Tobacco: The Anglo-American Struggle for Power*, Michael Joseph, Λονδίνο 1975.

Cox, Howard, *The Global Cigarette, Origins and Evolution of British-American Tobacco Industry, 1880-1945*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Ν.Υόρκη 2000.

-, "International Business, the State and Industrialization in India: Early Growth in the Indian Cigarette Industry, 1900-1919", *Indian Economic and Social History Review*, 27 (3) 1990.

-, "Growth and Ownership in the International Tobacco Industry: BAT 1902-1927", *Business History*, 31 (1), 1989.

Davidson, Jessica "Women, Fascism and Work in Francoist Spain: The Law for Political, Professional and Labour Rights", *Gender & History*, τχ. 23 (2), Αύγουστος 2011.

Downs, Laura Lee, *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metal Working Industries, 1914-1939*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1995.

Fitzgerald, Robert - Hira, Takashi "Reappraising Corporate Failure in Britain: Labor Management in the Tobacco Industry before 1939", *The Business History Review*, τχ. 79, (2) (Καλοκαίρι 2005).

Frader, L. – Rose, S. (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996.

Fridenson, Patrick, "Automobile Workers in France and their work, 1914-1983", στο Koepp Cynthia J. και Kaplan Steven Laurence (Επιμ.), *Work in France. Representations, meaning, organization and practice*, Cornell University Press, Ίθακα και Νέα Υόρκη 1986.

Fuentes, Pilar Perez "Women in the Workplace in Nineteenth and Twentieth Century Spain: Methodological Considerations" στο Jose A. Piqueras και Vincent Sanz Rozalen (επιμ.), *A Social History of Spanish Labour. New Perspectives on Class*,

Politics and Gender, (μτφ. Paul Edgar), International Studies in Social History, τόμος 11, Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2007.

Gallant, T., "Collective Action and Atomistic Actors: Labor Unions, Strikes, and Crime in Greece in the Postwar Era" στο D.Constas-T.G. Stavron (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1995.

Galvez Munoz, Lina, "Gender, Cigar and Cigarettes. Technological Change and National Patterns", Session 14, *Technology, Gender and the Division of Labour*, XIV International Economic History Congress, Ελσίνκι, Φιλανδία, 21 με 25 Αυγούστου 2006.

-, "Breadwinning Patterns and Family Exogenous factors. Workers at the tobacco factory of Seville during the Industrialization Process, 1887-1945", *International Review of Social History*, 1997, 42.

-, *Compania Arrendataria de Tabaccos. Cambio Tecnológico y Empleo Feminino, 1887-1945*, Lid, Μαδρίτη 2000.

-, "Genero y cambio tecnológico: rentabilidad económica y política del proceso de industrialización del monopolio de tabacos en españa (1887-1945)", *Revista de Historia Económica*, τχ. 18, (1), Χειμώνας 2000

-, "Engendering the experience of wages: the evolution of the piecework system at the Spanish Tobacco Monopoly , 1800-1930s", στο Peter Scholliers and Leonard Schwarz (επιμ.), *Experiencing Wages, Social and Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη- Οξφόρδη 2003.

Gerolymou, Alexandra, «Inter-war town planning and the refugee problem in Greece», στο Renee Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2003.

Greele, Ronald «Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history», στο Robert Perks και Alistair Thompson (επιμ.), *The Oral history reader*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.

Greenlees, Janet, *Female Labour Power: Women Workers' Influence on Business Practices in the British and American Cotton Industries, 1780–1860*, Aldershot, Hants, and Burlington, Ashgate, 2007.

Hanagan, Michael, "Family, Work and Wages: The Stephanois Region of France, 1840-1914", *International Review of Social History* 42 (1997).

Hannah, Leslie, "The Whig Fable of American Tobacco, 1895-1913", *The Journal of Economic History*, τχ. 66, αρ. 1 (Μάρτιος 2006).

Hareven, Tamara, *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*, Κέμπριτζ 1982.

Hills, John - John Ditch - Howard Glennerster (επιμ.), *Beveridge and Social security: An international retrospective*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994.

Hilton, Mathew, *Smoking in British popular culture, 1800-2000*, Manchester University Press, Νέα Υόρκη 2000.

Hobsbawm, Eric, *Labouring Men. Studies in the history of labour*, Basic Books, INC., Publishers, Νέα Υόρκη.

-, *On History*, Abacus, Λονδίνο 1998.

Januarius, Joeri, "Picturing the Everyday Life of Limburg Miners: Photographs as a Historical Source", *International Review of Social History*, 53 (2008).

Jones, Beverly W. "Race, Sex and Class: Black Female tobacco workers in Durham, North Carolina, 1920-1940, and the development of female consciousness", *Feminist Studies*, τχ.10, (3) (Φθινόπωρο 1984).

Jones, G. Steadman, *Languages of Class. Studies in English Working Class history, 1832-1982*, Cambridge University Press, Μ. Βρετανία 1983.

Kessler-Harris, Alice, *Gendering Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο, 2007.

Kitroef, A., *The Greeks in Egypt, 1919-1937: Ethnicity and Class*, London 1987.

Kocka, Jurgen *White Collar Workers in America 1890-1940: A Social-Political History in International Perspective*, SAGE Publication, Λονδίνο 1980.

Kulikoff, Allan, *Tobacco and Slaves: The Development of Southern Cultures in the Chesapeake 1680-1800*, University of North Carolina Press, Καρολίνα 1986.

Landes, David, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Belknap press, Κέμπριτζ 1983.

-, "What do bosses really do?", *Journal of Economic History*, XLVI, 3, 1986.

Linhart, Danièle, Fabrice Guilbaud, Annie Dussuet, Sacha Leduc (ed.), *Pourquoi travaillons nous ? Une approche sociologique de la subjectivité au travail*, Erès, 2008.

Ludke, A., "Cash, Coffee-Breaks, Horseplay: Eigensinn and Politics among factory workers in Germany circa 1900", στο M. Hanegan - V.Stephenson (επιμ.), *Confrontation, Class Consciousness and the Labor Process. Studies in Proletarian Class Formation*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1986.

MacGaw, Judith, "Women and the History of American Technology", *Signs*, 7 (4), 1982.

Marglin, S., "What do bosses do. The origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production", *Review of Radical Political Economics*, (6), 1974.

McCloskey, Deirdre, "Bourgeois virtue and the history of P and S", *The Journal of Economic History*, 58/2 (1998), σ. 297-317.

McIvor, Arthur J., *A history of work in Britain. 1880-1950*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2001.

Molinero, Carme - Ysas, Peres, «Workers and dictatorship: industrial growth, social control and labor protest under the Franco Regime, 1939-1976», στο Angel Smith (edited), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Rutledge, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2002.

Montgomery, David *Workers' Control in America*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1979.

Mormino, Gary R., "The Reader and the Worker: Los Lectores and the Culture of Cigarmaking in Cuba and Florida", *International Labor and Working-Class History*, τχ. 54, Migration, Labor Movements and the Working-Class (Φθινόπωρο 1998).

Passerini, Luisa, *Fascism in popular memory. The cultural experience of the Turin working-class*, (μτφ. Robert Lumley- Jude Bloomfield), Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1987.

Petmezas, Sokratis, "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly", *Journal of European Economic History* 19/3 (1990).

Philips, A. –Taylor, B., "Sex and Skill", *Waged Work: A reader. Feminist Review*, Λονδίνο 1986.

Pizzolato, Nicola, "Revolution in a Comic Strip: Gasparazzo and the Identity of Southern Migrants in Turin, 1969–1975." *IRSH* 52 (2007).

Portelli, Alessandro, «What makes oral history different», στο Robert Perks και Alistair Thompson (επιμ.), *The Oral history reader*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.

Porter, P. G., "Origins of the American Tobacco Company", *Business History Review*, 43 (I), 1969.

-, "Advertising in the Early Cigarette Industry: W. Duke, Sons & Company of Durham", *The North Carolina Historical Review*, 48 (I), 1971, σ. 31-43.

Pursell, Carroll, *The machine in America. A Social History of Technology*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1995.

Quataert, Donald, "Labour History and the Ottoman Empire, c.1700-1922", *International Labor and Working Class History*, 60, (Φθινόπωρο 2001).

Radcliff, Pamela "Elite Women Workers and Collective Action: The cigarette makers of Gijon, 1890-1930", *Journal of Social History*, (Φθινόπωρο 1993).

Read, M., *The Politics of tobacco. Policy networks and the cigarette industry*, Ashgate, Αγγλία 2000.

Rebérioux, Madeleine, «L'ouvrière», στο *Misérable et glorieuse la femme XIXe siècle*, Παρίσι 1984.

Reddy, William, *The navigation of Feeling. A framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, 2001.

Reid, D. "Reflection on Labor History and Language" στο L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο 1993.

Rose, Sonya O., *Limited Livelihoods, Gender and Class in Nineteenth Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992.

Ross, Ellen, «Survival Networks: Women's Neighborhood Sharing in London Before World War I» στο *History Workshop*, τχ. 15 (άνοιξη 1983).

Roy, Donald F., "Banana Time". Job Satisfaction and Informal Interaction, *Human Organizations*, 18 (4), Χειμώνας 1960.

Sabel, Ch., *Work and politics. The division of labor in industry*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1982.

Saptari, Ratna, «Production Systems and forms of labour control in the Javanese cigarette industry, 1920s-1930s», στο Marcen Van Der Linden and Leo Lucassen (επιμ.) *Working on Labour. Essays in honor of Jan lucasen*, Λάιντεν, Βοστώνη 2012.

Schechter, Relli "Selling Luxury: The rise of the Egyptian cigarette and the transformation of the Egyptian tobacco market, 1850-1914", *International Journal of Middle East Studies*, τχ. 35, (1) (Φεβρουάριος 2003).

-, "Reading advertisements in a colonial/development context: cigarette advertising and identity politics in Egypt, 1919-1939", *Journal of Social History*, τευχ. 39, αριθμ. 2, (Χειμώνας 2005).

Schwarzkopf, Jutta, "Gender and Technology: Inverting established patterns. The Lancashire Cotton Weaving Industry at the start of the 20th century", στο M. Walsh (επιμ.), *Working out gender perspectives from labour history*, Άλντερσοτ 1999.

Scott, Joan, "Gender: A useful Category of Historical analysis", *The American Historical Review*, (91), αριθ. 5 (Δεκέμβριος 1986).

-, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988.

W. Sewell, "Toward a Post-materialist Rhetoric for Labor History", στο L. Berlanstein (επιμ.), *Rethinking Labor History*, University of Illinois Press, Ούρμπανα και Σικάγο 1993.

-, "Artisans, Factory Workers, and the Formation of the French Working Class, 1789-1848", στο I. Katznelson- A.R. Zolberg (επιμ.), *Working- Class Formation. Nineteenth century patterns in Western Europe and the U.S.A*, Princeton University Press, Πρίνστον 1986.

Smith, Angel, *Anarchism, Revolution and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2007.

Stanfors, Maria - Leunig, Tim - Eriksson, Bjorn - Karlsson, Tobias "Gender, productivity, and the nature of work and pay: evidence from the late nineteenth-century tobacco industry", *The Economic History Review*, 60, (1), Φεβρουάριος 2014.

Swett, Pamela E., *Neighbors and enemies: the culture of radicalism in Berlin, 1929-1933*, Cambridge University Press, 2004.

Tennant, Richard B., *The American Cigarette Industry: A Study, in Economic Analysis and Public Policy*, Yale University Press, New Haven 1950.

Thompson, E. P., *The making of the English Working Class*, Penguin books, Harmondsworth 1991.

Tilley, N.M., *The R. J. Reynolds Tobacco Company*, University of North Carolina Press, Β. Καρολίνα 1985.

Tilly, Louise, «Paths of Proletarianization: Organization of Production, Sexual Division of Labour and Women's Collective Action», *Signs*, 7 (1981).

Tilly, Louise - Scott, Joan, *Women, Work and Family*, Rutledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1987.

Todd, Selina, «Breadwinners and Dependents: Working-Class Young People in England, 1918–1955», *International Review of Social History*, 52 (2007).

Tutku Vardagli, E., *Tobacco Labor Politics in the province of Thessaloniki: cross-communal and cross-gender relations*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bogazici University, Ισταμπούλ 2011.

Van Der Linden, Marcel, *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*, Studies in Global Social History, Λάιντεν-Βοστώνη 2008.

-, “Connecting Household history and Labour history”, *International Review of Social History*, 38 (1993).

-, “Labour History Beyond Borders”, στο Joan Allen, Alan Campbell, Eric Hobsbawm, John McIlroy, *Histories of Labour: National and International Perspectives*, Merlin Press, Pontypool 2010.

Vizcarra, Catalina, “Bourbon Intervention in the Peruvian Tobacco Industry, 1752-1813.”, *Journal of Latin American Studies*, τχ. 39, (3), Αύγουστος 2007.

Vitsilakis-Soroniatis, Ch., *Working class formation: The case of Greece 1830-1928*, University of Chicago 1988.

Voglis, Polymeris, «Political Prisoners in the Greek Civil War, 1945-50: Greece in Comparative Perspective», *Journal of Contemporary History*, τ. 37, (4) (Οκτώβριος 2002).

Wicham, Chris (επιμ.), *Marxist History-writing for the Twenty first century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.

Yeargin, Billy, *Remembering North Carolina Tobacco*, The History Press, Τσάρλεστον 2008.

Zitzewitz, Eric W. “Competition and long-run productivity growth in the UK and US tobacco industries, 1879-1939”, *The Journal of Industrial Economics*, τχ. 51 (1) Μάρτιος 2003.